

MAARTEN DUIJVENDAK

Rooms, rijk of regentesk

DR M.G.J. DUIJVENDAK

Rooms, rijk of regentesk

ELITEVORMING EN MACHTSVERHOUDINGEN

IN OOSTELIJK NOORD-BRABANT

(CIRCA 1810-1914)

HET NOORDBRABANTS GENOOTSCHAP

'S-HERTOGENBOSCH · 1990

Promotoren: Prof.dr. Th. van Tijn,
Faculteit Letteren, Rijksuniversiteit Utrecht.
Prof.dr. A.J.A. Felling,
Faculteit Sociale Wetenschappen, Katholieke universiteit Nijmegen.

© copyright 1990 Maarten Duijvendak.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilms of op welke andere manier dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Uitgave: Het Noordbrabants Genootschap, Den Bosch, culturele vereniging in Noord-Brabant (073-139484).

Productie: Drukkerij Verhaak B.V., Grave.

Ontwerp Omslag en Titelpagina: Fons van der Linden GVN.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Duijvendak, M.G.J.

Rooms, rijk of regentesk: elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant, circa 1810-1914 / M.G.J. Duijvendak. - 's-Hertogenbosch: Het Noordbrabants Genootschap.

Ook verschenen als proefschrift Utrecht, 1990. - Met lit. opg., reg.

ISBN 90-70814-39-0

SISO nbra 938 UDC 316.344 (492.93-11) "1810/1914"

Trefw.: elite; Noord-Brabant; geschiedenis; 1810-1914.

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt door financiële steun van de Gemeente 's-Hertogenbosch, het Huender-Aalbers Fonds, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, de mr Paul de Gruyter Stichting en enkele particulieren.

Abstract

The shaping of the elites and the balance of power in Eastern Noord-Brabant 1810-1914.

This study examines the changing composition of financial and political elites and the development of powerrelations in the Dutch province of Noord-Brabant.

Explanations for the relative stability and homogeneity in the period before 1895 are sought in the relations among those elites. Explanations for the subsequent change are sought in long-term and short-term, national and regional developments. The analyses are based on network-approach, prosopography, the analysis of social-capital and a description of the political process in the region in selected periods.

Woord vooraf

Deze studie is één van de eerste resultaten van een langlopend onderzoeksproject van de afdeling economische en sociale geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht. Uiteindelijk doel van dit project is een integrale geschiedschrijving van oostelijk Noord-Brabant tussen 1770 en 1914. Ik kon aan dit projekt deelnemen door een 4½ jaar durende part-time aanstelling als wetenschappelijk assistent bij de Faculteit Letteren te Utrecht.

Vóór in dit boek wil ik degenen bedanken die in belangrijke mate aan de wording hiervan hebben bijgedragen. In de eerste plaats denk ik daarbij aan mijn promotor prof.dr. Th. van Tijn en mijn begeleider dr. G.M.T. Trienekens. Hun adviezen, kritieken en aanmoedigingen waren een grote stimulans bij de tot standkoming van het werk. Prof.dr. A.J.A. Felling, van de Katholieke Universiteit Nijmegen, mijn tweede promotor en drs. Th. van de Weegen waren belangrijk voor de netwerk-analyses in dit boek. Walther van Halen bedank ik voor de vele gesprekken over ons beider onderzoeksgebied. Hem en drs. L.A.C.A.M. van Rijckevorsel ben ik erkentelijk voor veel suggesties.

Ik wil hen en voorts dr. H.D. Flap, dr. M. Prak, mevr. drs. M.E.B. van Ophem, mevr.drs. D. Verhoeven, dr. H.M. Weesie en mijn vader bedanken voor het lezen en becommentariëren van (stukken van) het manuscript. Op veel punten kon ik profiteren van hun inhoudelijke en stilistische aanwijzingen. Mijn broer Han bedank ik voor zijn hulp bij de Engelse 'summary' en John Stohr voor het tekenen van de kaartjes. Jan van Muilenkom en Stan Verhaak wil ik bedanken voor hun bemoeienis met het uitgeven en drukken van het boek.

Tijdens het onderzoek heb ik de medewerking van veel mensen ontvangen. In mevrouw P. Leget van het Rijksarchief in Noord-Brabant wil ik al de medewerkers van documentatiecentra, bibliotheken, gemeentesecretarieën en de rijks-, streek- en gemeentelijke archiefdiensten die ik heb bezocht bedanken. Aanwijzingen en materiaal mocht ik verder ontvangen van de heer E. Geveart te Loon op Zand, dr. A. Kappelhof te Den Bosch, prof.dr. P.M.M. Klep te Nijmegen en de heer J.J.M. van der Voordt te Beugen. De Nederlandse Unilever Bedrijven b.v. waren zo vriendelijk mij toegang te verlenen tot hun archieven.

Mijn ouders bedank ik voor de kansen en steun die ze mij hebben gegeven en voor hun hulp bij het samenstellen van het register. Ik heb ook veel reden mijn vrienden te bedanken. Ik doe dat mede voor het ongeduld dat ze de afgelopen jaren hebben getoond. Het is dan ook dankzij Annemieke van Ophem, Carin van den Berg, Caroline van Eck, Gerrit Schmieman, Ingemette Niekerk, Jaap Jansen, Jeroen Weezie, Joost Latiers, Karin Maus, Lizette Rosenboom, Loes Bakels en Marjolein Minks dat ten slotte de laatste zinnen van dit boek zijn geschreven.

Inhoud

A INLEIDING

1 Probleemschets	7
2 Theoretisch en methodisch raamwerk	10
2.1 Historische elitestudies in een stroomversnelling	10
2.2 Noord-Brabant en de geschiedenis van zijn elites	12
2.3 Perspectieven op macht en elite	16
2.4 Definitie, vraagstelling en onderzoeksopzet	20
3 De maatschappelijke ontwikkeling in oostelijk Noord-Brabant	24
3.1 De regio en haar bevolking	24
3.2 Bevolking en bestaan in beweging	26
3.2.1 De verkeerssituatie	26
3.2.2 De landbouw	28
3.2.3 De nijverheid	32
3.2.4 De bevolkingsgroei	36
3.3 De maatschappelijke verhoudingen	38
3.3.1 Armoede en sociale ongelijkheid	38
3.3.2 De politiek-bestuurlijke verhoudingen	40
3.3.3 De ontwikkeling van de politieke krachten	41
3.3.4 De institutionele groepsvorming	43
3.4 Samenvattende karakterisering	45

B DE SAMENSTELLING VAN DE ELITES

4 De financiële elite	47
4.1 De rijksten	47
4.2 De welgestelden in de Franse tijd, 1810-1813	48
4.3 De verkiesbaren tussen 1823 en 1839	51
4.4 Een regionaal overzicht uit 1844	54
4.5 De hoogstaangeslagenen in de periode 1848-1910	56
4.6 Het vermogen bij de dood, 1880-1885	59
4.6.1 De baten, schulden en saldi	59
4.6.2 De bestanddelen van het vermogen	60
4.6.3 Het onroerend goed	61
4.7 De ontwikkeling van de financiële elite, 1810-1910	62
5 De elite als netwerk van bestuurders	64
5.1 De bestuurders	64
5.2 Over methode en materiaal	64
5.3 Het kleine netwerk van 1835	68
5.4 Uitbreiding: het netwerk van 1875	70
5.5 Verstoring en aanpassing: het netwerk van 1895	74
5.6 Consolidatie: het netwerk van 1910	76
5.7 De ontwikkeling van de bestuurlijke elite, 1835-1910	78

6 De regionale elite

6.1 De regionale elite circa 1810	82
6.2 1835: De gehandhaafde continuïteit	84
6.3 De bedreigde continuïteit van omstreeks 1875	86
6.4 De 'regionalisering' van circa 1895	89
6.5 Opdeling en eenheid circa 1910	91
6.6 Verschuivingen en constanten, 1810-1910	93

C EEN CONGLOMERAAT VAN FAMILIES

7 De familiebanden	96
7.1 Families	96
7.2 Het Bossche familiecomplex	97
7.3 Familierelaties in het Bossche complex	99
7.4 De nieuwkomers	103
7.5 Informele omgang	105
7.6 Betekenis	108

8 Enkele families in ontwikkeling	110
8.1 De la Court, bestuurders met ervaring	110
8.1.1 Katholieke emancipatie	110
8.1.2 Regionaal hoogtepunt en politiek verlies	112
8.1.3 Een financieel bankroet	114
8.2 Jurgens, nieuwe rijkdom	117
8.2.1 Maaslandse handel	117
8.2.2 Van boter naar margarine	119
8.2.3 Regionale betekenis	122
8.3 Ards, boerenemancipatie	125
8.3.1 Boeren en raadsleden	125
8.3.2 Ards en de NCB te Beugen	127
8.4 Het genereren der generatie	128

D REGIONAAL FUNCTIONEREN, DRIE CASE-STUDIES

9 De conflicten in de periode 1826-1830	131
9.1 Facties en conflicten	131
9.2 De kerk, de staat en het onderwijs, 1815-1830	131
9.3 Petitiebewegingen tussen 1829 en 1830	133
9.4 Profiel van de oppositie	138
9.5 De rol van de clerus	141
9.6 De verkiezingen in 1829 en de gevolgen van de Belgische opstand en afscheiding	142
9.7 Conclusies	146

10 Lokale elites en de strijd om het onderwijs. 1890-1920

10.1 Onderwijsdiskussie in oostelijk Noord-Brabant	148
10.2 De Bossche kweekschoolkwesie	153
10.2.1 Huisvestingsproblemen van de Rijkskweekschool	156
10.2.2 Besluitvorming en tactiek in de gemeenteraad	157
10.2.3 Nieuwe verkiezingen en verdere voorbereiding	159
10.2.4 Nasleep en balans	161
10.3 Het testament van Mr. P.F. van Cooth	163
10.3.1 Reacties van pers en gemeenten	164
10.3.2 Van Cooth en Eindhoven	166
10.4 De verschillen tussen de gemeenten	167
10.5 Conclusies	169

11 De stijd om de boeren, 1880-1910

11.1 De elite en het boerenvraagstuk	171
11.2 De Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant	172
11.3 De komst van de NCB	176
11.4 De strijd om de leden	182
11.5 Het definitieve succes van de NCB	188
11.6 De NCB een nieuwe elite?	190
11.7 Conclusies	191

E BESLUIT

12 Slotbeschouwing	193
Summary	198

Bijlagen	202
Noten	269
Lijst van tabellen en bijlagen	385
Lijst van geraadpleegde archieven	388
Literatuurlijst	392
Lijst van Aardrijkskundige namen	398
Lijst van persoonsnamen	400

A. INLEIDING

1 Probleemschets

In 1810 werd Noord-Brabant onderdeel van het Franse keizerrijk; op 8 mei van dat jaar vereerde keizer Napoleon 's-Hertogenbosch met een bezoek. Bij deze gelegenheid diende passend onderdak voor de keizer en zijn gevolg van 50 personen te worden gevonden¹. De keizer en de keizerin logeerden 'au palais', dat wil zeggen in het gouvernementsgebouw in de Verwerstraat. De belangrijkste leden van het gevolg - vorsten, ministers, generaals, geestelijken en hovelingen - werden door de Burgemeester 'in de aanzienlijkste huizen', bij vooraanstaande Bossche notabelen, ondergebracht. De inkwartieringslijst geeft een samenvatting van wat in 1810 als de 'happy few' van 's-Hertogenbosch werd beschouwd, op wie de eer en de lasten van het keizerlijke bezoek rustten.² Het vormt een door de tijdgenoten samengestelde elite. Bij rooms-katholieken zowel als bij protestanten, bij gewezen patriotten zowel als bij orangisten vonden inkwartieringen plaats.³ Bijna allen waren gehuwd of gehuwd geweest. Overigens werd vermelding op deze lijst ook door toevalligheden beïnvloed. Afwezigheid, ziekte of kraambed en onbekendheid met de Franse taal konden redenen zijn om geen Fransen te huisvesten.

De koning en koningin van Westfalen verbleven bij Mr. P.E.A. de la Court, tot voor kort landdrost van het departement 'Brabant'; de koningin van Napels bij de weduwe van de oud-pensionaris van 's-Hertogenbosch, E.M.A. Martini-Buys; de onder-koning van Italië bij de weduwe P.J.M. Half-Wassenaer van Engelen. Andere leden uit het gevolg werden ondergebracht bij Mr. J.W. Half-Wassenaer van Onsenoort, zoon van de voorgaande en in 1812 één van de vijf grootste belastingbetalers van de regio; bij Mr. A.G. Verheijen, die enkele maanden later maire van 's-Hertogenbosch zou worden; bij P.J. van Berckel, de toenmalige maire van 's-Hertogenbosch en degene die tevens de inkwartiering regelde; bij T.C. van Rijckevorsel, wijnhandelaar, lid van de Municipaliteit, in 1812 de op één na grootste belastingbetaler in de regio; bij diens schoonzuster de weduwe T.J. van Rijckevorsel-van Meeuwen en bij diens zoon J.F. van Rijckevorsel; bij J. Vermeulen, lakenhandelaar, lid van de Municipaliteit van 1798 tot 1807

en één der rijkste mannen van Den Bosch. Andere belangrijke gasten werden verder nog ondergebracht bij onder andere de families Van Bommel, Bowier, Deutz, Fenema, Van Heurn, Van Lanschot, Sassen, Schouten, Thijs Hannes, De Willebois en enkele professoren van de Latijnse school; de aartsbisschop van Mechelen vond onderdak bij de plebaan van de Sint-Janskathedraal J. Hoogaerts.⁴

De dag na zijn aankomst verleende de keizer audiëntie en werd hem door burgemeester Van Berckel een petitie overhandigd. Hierin werd de slechte financiële en economische situatie van 's-Hertogenbosch geschetst en werd Napoleon verzocht de voor deze stad zo belangrijke handel te bevorderen. Behalve verlaging van de in- en uitvoerrechten naar het Koninkrijk Holland ('s-Hertogenbosch, als deel van het Franse rijk, was nu buitenland voor gebieden waarmee het veel handel dreef) werden vooral verbeteringen van de infrastructuur voorgesteld. Men wenste een kanaal van 's-Hertogenbosch naar het zuiden en de voltooiing van de straatwegen naar Antwerpen via Breda, naar Nijmegen en naar Luik. Napoleon besprak met het gemeentebestuur de petitie punt voor punt. Hij beloofde er acht op te slaan en zijn minister van Binnenlandse Zaken, Montavilet, rapport uit te laten brengen. Met deze minister vond de dag daarop een apart onderhoud over de petitie plaats.⁵ Deze, logerend bij de Bossche lakenhandelaar Vermeulen, zal zich zeker een goed beeld van de Bossche handelsbelangen hebben kunnen vormen.

De betekenis van de petitie en de persoonlijke contacten met de Franse heersers valt moeilijk precies te bepalen. De verlangens sloten aan bij enkele in voorbereiding zijnde maatregelen. De werkzaamheden aan de wegen en kanalen gingen voort of werden hervat, maar de genoemde voorstellen ten aanzien van de in- en uitvoerrechten bleven ver buiten de politieke en financiële mogelijkheden van het in oorlog verkerende keizerrijk. In persoonlijk opzicht bleek de logeerpartij van de Franse minister van Binnenlandse Zaken, Montalivet, bij de familie Vermeulen voor deze laatste profijtelijk. Onder verwijzing naar de oude contacten werd in 1813 met succes een beroep op deze minister gedaan om een zoon van Vermeulen vrij te stellen van de Franse militaire dienst.⁶

Geheel andere gebeurtenissen, een eeuw later, geven de mogelijkheid op vergelijkbare wijze vast te stellen wie er volgens de tijdgenoten tot de elite behoorden. De katholiekendagen van het begin van de twintigste eeuw waren gewichtige gebeurtenissen voor het bisdom Den Bosch en tonen veel van de toenmalige machtsverhoudingen. De eerste Katholiekendag in het bisdom werd in september 1900 in Den Bosch gehouden en was een groot succes. De daarop volgende jaren vonden zulke dagen plaats in één van de andere steden van het bisdom, Tilburg, Nijmegen, Eindhoven en Helmond. In 1920 werd in Eindhoven de tiende Diocesane Katholiekendag gehouden. Ze was uitgegroeid tot een triomfante lijke schouw van alles wat katholiek was in de regio. Duizende gelovigen uit het bisdom kwamen op deze dag in september bijeen om de mis te vieren, om te luisteren naar sprekers en om deel te nemen aan vergaderingen over verschillende maatschappelijke vraagstukken. Op de bijeenkomsten werden conclusies getrokken die leidraad moesten worden bij het dagelijks handelen. De Katholiekendagen hadden grote invloed. Programma's en verslagen werden gedrukt en verspreid en de regionale pers besteedde er ruime aandacht aan.⁷

De voorbereidingen van de dagen waren in handen van een Comité van Advies, dat (na de eerste keer) terzijde werd gestaan door een Uitvoerend Comité. Het Comité van Advies had de eindverantwoordelijkheid, het Uitvoerend Comité was belast met de feitelijke werkzaamheden.⁸ De samenstelling van deze comité's geeft opnieuw een indruk van de als vooraanstaand en gezaghebbend bekend staande personen binnen de regio, met de uitsluiting van mensen van andere geloofsrichtingen. Het eerste comité bestond uit zeven leden. Voorzitter was Jhr. Jos de la Court, een man met vele bestuurlijke functies. Andere leden waren H.A. Brouwers, plebaan van de Sint-Janskathedraal en adviseur van de r.-k. patroonsbond en C.C. Prinsen, pastoor en adviseur van de r.-k. Werkliedenbond te Den Bosch. De overige leden waren de voorzitters van drie r.-k. bonden van werknemers en patroons. Secretaris was Leon. van der Steen, voorzitter van de St-Paulusvereniging tot bestrijding van de drankmisbruik.⁹ Deze mannen (vrouwen ontbreken hier) waren gerenommeerd genoeg om de dag tot een succes te maken.¹⁰ Na Van der Steen, van 1900 tot 1920 secretaris van het Comité van Advies, en pastoor Prinsen, die gedurende die jaren immer in het Comité present was, hadden mr. W.M. van Lanschot uit Den Bosch en B. Mutsaers uit Tilburg het langste zitting.

De eerste Katholiekendag stond geheel in het teken van de Sociale Actie. In de conclusies van de zittingen werd opgeroepen tot aaneensluiting van alle katholieken in hun standsorganisaties. Ten aanzien van de boeren bracht dit complicaties met zich mee. Er waren namelijk twee organisaties actief op het terrein van de landbouw: de Maatschappij van Landbouw, onder voorzitterschap van de genoemde De la Court, en daarnaast de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB), sterk onder invloed van pater G. van den Elsen. Deze organisaties polemiseerden tussen 1896 en 1900 heftig met elkaar. Tijdens de discussie over het organisatievraagstuk van de boeren werd door Van den Elsen een conclusie voorgesteld die uitsprak dat katholieke boeren lid dienden te zijn van hun katholieke standsorganisatie, de NCB, en dus niet van de 'neutrale' Maatschappij van Landbouw. Ondanks enig weerwerk van het presidium van de vergadering werd deze rechtstreeks tegen de Maatschappij van Landbouw en haar voorzitter De la Court gerichte conclusie door de aanwezigen algemeen aanvaard. De la Court trok hieruit consequenties en deed enige dagen later publiekelijk afstand van het voorzitterschap van de Maatschappij van Landbouw.

De twee gebeurtenissen, één in 1810 en één in 1900, tonen delen van de toenmalige oostelijk Noordbrabantse elite als machtsdragers binnen de regio. Door hun formele autoriteit als bestuurders, via informele verbanden van familie en vriendschap, als werkgevers, grondbezitters en grote consumenten waren zij belangrijke factoren in het Brabantse krachtenveld, waarbinnen ook de clerus, overige delen van de bevolking en de invloeden die van buiten de regio kwamen hun rol speelden.

Op het eerste gezicht al vallen de grote verschillen, maar toch ook enkele overeenkomstige namen op tussen de subjectieve elite van 1810 en die van honderd jaar later. Het doel van deze studie is het in kaart brengen en het verklaren van de ontwikkeling van de machtsverhoudingen in het oostelijk deel van Noord-Brabant tussen circa 1810 en 1910, die voor de tijdgenoten aanleiding waren deze, op de reputatie van de vermelde personen gebaseerde, elites samen te stellen.

2 Theoretisch en methodisch raamwerk

Onderzoek van elites betreft de studie van de bovenste sporten van de maatschappelijke ladder, per definitie een beperkte groep mensen. Machts-onderzoek betreft de studie van de wijze waarop personen of groepen een dominante positie ten opzichte van anderen innemen, de bronnen waarop zo'n positie berust en de gevolgen van het bestaan van zulke verhoudingen. Bestudering van elites en machtsvraagstukken in het verleden kan vooral antwoorden leveren op vragen waarin de ontwikkelingen in de tijd centraal staan, zoals vragen naar veranderingen in de samenstelling van sociale of politieke elites, naar veranderingen in de door deze gespeelde rol binnen de samenleving en naar de uitkomsten van de strijd om deze eerste posities in de maatschappij. In dit hoofdstuk worden enkele van de - voor het huidige onderzoek - belangrijkste benaderingen in onderzoek van elites en macht in beschouwing genomen.

2.1 Historische elitestudies in een stroomversnelling

In de laatste decennia heeft de sociale geschiedenis zich sterk ontwikkeld. Hierbij zijn enerzijds meer en veelsoortiger studies verschenen en anderzijds was er een tendentie naar een meer probleemgerichte, analytische, in plaats van voornamelijk beschrijvende geschiedenis. Deze ontwikkeling heeft tot gevolg gehad dat historici meer aandacht kregen voor relevante begrippen en vraagstellingen van andere sociale wetenschappen. Er is een uitwisseling van methoden met deze wetenschappen op gang gekomen. Ook bij de historische studie van elites komt zo'n uitwisseling op gang. Hier werd tot enkele decennia geleden nog overwegend de handel en wandel van politieke elites op nationaal niveau bestudeerd, met veel aandacht voor het bezit van landgoederen en politieke functies. Vooral de benadering die L. Stone in zijn studies volgde markeerde, in 1965, een nieuwe richting.¹

Stone ontleende expliciet een groot aantal begrippen en methoden aan de sociale wetenschappen. Centraal in zijn onderzoek staat de vraag naar continuïteit versus afwisseling binnen de elite. De vaak met de naam van Stone verbonden 'prosopografische' methode ontleende hij aan de veertig jaar voor hem publicerende Britse historicus L. Namier. Namier ging in zijn onderzoek naar de 'structure of politics' van het einde van de 18^e eeuw na wat de verschillen en overeenkomsten waren in de afkomst van de Britse parlementariërs. Hij ontwikkelde daarbij een soort van collectieve biografie.²

In een recente studie behandelt Stone de notie van de elite in Engeland als 'an open elite'. Hij onderzocht de opwaartse mobiliteit in de top van de Engelse sa-

menleving tussen 1540 en 1880. Met name analyseert hij de mate waarin en de wijze waarop nieuwe rijken toetraden tot de 'landed elite', hoe dit opnameproces werd beïnvloed door demografische factoren en huwelijksstrategieën en op welke wijze de nieuwkomers in hun posities functioneerden. Hij kiest voor de op zijn onderzoek toegesneden vage omschrijving van 'landed elite' (dwz het in bezit hebben van een landhuis) om een voor vele eeuwen geldend criterium te hebben en geharrewar met het aan juridische criteria verbonden begrip 'aristocracy' te voorkomen.³

G. Chaussinand-Nogaret bestudeerde de ontwikkeling van de elite in de voor Frankrijk stormachtige periode 1700-1848. Hij vroeg zich af of er sprake was van een even stormachtige verandering binnen de elite en op welke wijze recrutering en op- en neerwaartse mobiliteit verliepen. Uiteindelijk stelde hij de vraag hoe en waarom het sociale denken veranderde ten aanzien van de geaccepteerde kenmerken waardoor elites zich onderscheidden. Het bleek dat het criterium meer en meer van geboorte naar rijkdom verschoof. Hij definieerde de elite op historische gronden globaal als 'l'ensemble des groupes sociaux qui, par leur statut juridique, leur richesse, leurs talents ou quelque cause que ce soit qui leur assure une position unique au sommet de la hiérarchie, s'isolent du reste de la société et entretiennent des rapports privilégiés avec le pouvoir'.⁴

De prosopografie werd in Nederland door D.J. Roorda geïntroduceerd.⁵ Hij gebruikte ze bij zijn analyse van de politieke structuur van een aantal door regenten gedomineerde steden in het roerige jaar 1672. Vooral bij studies van stedelijke elites onder het Ancien Régime is deze benadering belangrijk geworden. Bij een analyse van duidelijk omschreven groepen kan deze methode een helder licht werpen op de mate van homogeniteit ten aanzien van factoren als afkomst, vermogen, opleiding, gezinsgrootte etc. Zo heeft het onderzoek naar het Nederlands stedelijk patriciaat fraaie resultaten opgeleverd; van verscheidene stemhebbende steden in de zeven Nederlandse provinciën zijn gegevens over de veranderingen in sociale en economische positie van de regenten en hun onderlinge (familie-) verbanden bekend geworden.⁶ De drie in onderzoeksopzet en uitvoering op elkaar afgestemde studies van J.J. de Jong, L. Kooijmans en M. Prak voegden hierbij extra aandacht voor sociaal-culturele aspecten.⁷ Ten aanzien van Noord-Brabant schaarde J.L. Kool-Blokland zich in de reeks met een studie naar het 18^e eeuwse patriciaat in Heusden.⁸ In al dit onderzoek werd het onderzoeksobject 'de elite' gedefinieerd als: de leden van de stedelijke bestuurscolleges met hun familieleden.

Een bijzondere uitwerking aan de prosopografie gaf C. Schmidt in zijn studie over de familie Teding van Berkhout. In zijn benadering koos hij voor het volgen van één geslacht gedurende ruim vier eeuwen.⁹ Hij richtte zich op de veranderingen in de maatschappelijke betekenis van de familie, een ontwikkeling die hij analyseerde aan de hand van het 'maatschappelijk vermogen' van de familie. Hieronder verstaat hij het geheel aan hulpbronnen waarop de positie van de familie in de maatschappij berustte. Van de mannelijke familieleden gaat hij de bijdragen na die zij aan dit vermogen leverden.

Veel historische elite-studies hebben een specifieke groep, één elite, zoals de leden van de stedelijke bestuurscolleges of de adel, tot onderwerp. Een belangrijke

deel van het onderzoek naar adel, of elite met grondbezit, is Angelsaksisch.¹⁰ In Duitsland bestudeerde H. Reif de ontwikkeling van de katholieke landadel in Westfalen tijdens de periode 1770-1860. Hoofdvraag in zijn boek is de wijze waarop deze groep haar posities verdedigde en zich aanpaste. De juridisch en sociaal onderscheiden groep integreerde in deze periode met nieuwere delen van de burgerlijke bestuurlijke elite, een integratieproces waarbij de landadel nieuwe sociale rollen op zich nam, zoals die van leiders in de boerenbeweging.¹¹ In Nederland heeft onderzoek naar de adel zich recent toegespitst op vraagstukken van toegang tot de adelstand en het prestige van deze groep.¹²

Een ander belangrijke tendentie is het onderzoek naar fiscale of financiële elites. De rijkdom en de herkomst van het vermogen van miljonairs in heden en verleden bleek een inspirerend onderzoeksobject.¹³ B. de Vries deed onderzoek onder een breder samengestelde financiële elite.¹⁴ Zij bestudeerde de samenstelling van de groep kiesgerechtigden in Amsterdam tussen 1850 en 1895 en de veranderingen daarbinnen als gevolg van het optreden van sociale mobiliteit. De grenzen en geleding van de door haar op fiscale gronden samengestelde elite verifieerde zij aan de hand van de huwelijks- en cultuurpatronen binnen de groep.

Enkele studies richtten zich op aspecten van het sociaal-politieke functioneren van minder stringent omschreven lokale of regionale elites. De ontwikkeling van de (machts-)verhoudingen waarin de elites zich ten opzichte van elkaar en de overige delen van de bevolking bevinden, vormden hierbij een enkele maal onderwerp van onderzoek. Op bespiegelende wijze en hoofdzakelijk gebaseerd op secundaire literatuur hield A.J. Wichers zich met deze vragen bezig.¹⁵ Empirische studies met betrekking tot de lage landen zijn die van L. Buning en E. Witte.

Buning beschreef in 1966 de ontwikkeling van de Drentse elite in de periode 1748-1888. Hij constateerde daarbij een betrekkelijk gesloten sociale en politieke elite die haar operatiebasis in Assen had. Hij gaat vervolgens na op welke wijze deze groep haar positie kon verwerven en langdurig behouden en wat de omstandigheden waren waaronder zij uiteindelijk deze positie verloor. Vooral de nationale politieke ontwikkelingen, de grondwetsherziening van 1848 en de uitbreiding van het kiesrecht in 1887 bleken het einde van de provinciale dominantie van de 'Asser heren' in te luiden. Een verschuiving ten gunste van burgerij en (grote) boerenstand trad op.¹⁶

Wittes boek uit 1973 is een onderzoek naar het proces van machtsvorming en machtsdeling in twintig grote Belgische steden in de revolutionaire periode 1830-1848. Met behulp van enkele hypothesen uit de politieke wetenschappen analyseert zij de machtsstrijd tussen de radicaal-liberalen en de clericaal-katholieken en de politieke groeps- en partijvorming op lokaal niveau.¹⁷ Zij beschrijft de ontwikkeling van de samenstelling van de lokale bestuurscolleges en de concentratie van politieke krachten daarbuiten.

2.2 Noord-Brabant en de geschiedenis van zijn elites

Over elites in Noord-Brabant in de negentiende eeuw is relatief veel geschreven. Het populaire Brabantse historische tijdschrift *Taxandria* (1894-1943) bevatte vaak artikelen over voornamen personen en families. Het betreft bijdragen over stambomen en bezittingen, zoals huizen en heerlijkheden, meer dan eens helaas

*Tweede-kamerlid en
historicus Jhr.mr.
A.F.O. van Sasse van
Ysselt (1852-1939). Foto,
P. van Weijnen, collectie
Bibliotheek Katholieke
Universiteit Brabant.*

triviale berichten en onbetrouwbare afschriften van oude stukken. Maar er verschenen ook enkele biografieën en artikelen over politieke geschiedenis.

Specialist in de Noordbrabantse geschiedenis en onder meer auteur van enkele artikelen in *Taxandria* over de politieke ontwikkeling in Noord-Brabant gedurende de eerste decennia van de negentiende eeuw was A.F.O. van Sasse van Ysselt.¹⁸ In 1910 verscheen van zijn hand 'De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen'. De studie is gebaseerd op protocollen van de schepenen van Den Bosch tussen 1500 en 1810 en vormt een historische stadswandeling door Den Bosch met als informatie wie ooit waar woonden en aan wie en voor hoeveel het gebouw werd verkocht.¹⁹ In potentie was dit een elitestudie met veel nadruk op bezit van onroerend goed, maar verder dan het geven van opsommingen en het toegang verschaffen tot zijn bronnen reikte de pretentie van Van Sasse in dit werk niet.

De meeste studies over Brabantse elites benaderen het onderwerp specifiek vanuit het streven naar katholieke emancipatie. Het gaat hierbij om de ontwikkeling van een politiek achtergesteld volksdeel in het Generaliteitsland Staats-Brabant tot het talrijke kiesvolk van de machtige Rooms-Katholieke Staatspartij.

De rechtshistorische studie van A.R.M. Mommers, 'Brabant van Generaliteitsland tot Gewest', behandelt voornamelijk de politieke geschiedenis van de periode 1784-1796: de patriottentijd, het verkrijgen van de bestuurlijke gelijkstelling van Brabant met de overige provincies in Nederland en het verkrijgen van gelijke burgerrechten voor katholieken.²⁰ Ze is een exponent van de stroming die de recente Brabantse geschiedenis plaatste in het streven naar emanci-

patie van het katholieke volksdeel. Het boek bevat een schat aan gegevens over lokaal en regionaal, politiek en bestuurlijk actieve personen binnen Brabant. Een elitestudie in eigenlijke zin is het echter niet. Begrippen als elite, patriciaat of notabelen spelen in het boek geen rol en de in een bijlage opgenomen informatie over politieke en bestuurlijke loopbanen wordt in het boek niet systematisch geanalyseerd. Wat het wel biedt is een beschrijving van het functioneren van de Brabantse bovenlaag en vooral van de wijze waarop de rooms-katholieken posities van protestantse regenten overnamen.

Mommers, die ingaat op de algemene politieke en sociale achtergronden van de patriottenbeweging, ziet als belangrijkste drijfveer achter deze beweging in Noord-Brabant het streven naar katholieke emancipatie. De juridische gelijkstelling in 1795 wordt door hem beschouwd als een eerste fase in het proces van emancipatie binnen de Nederlandse samenleving.

In het rooms-katholieke tijdschrift *Brabantia Nostra* verscheen in 1936 een opmerkelijk artikel onder het pseudoniem 'Keye' over de mentaliteit van 'de Bossche Aristocratie' in de negentiende eeuw.²¹ Vanuit een praktische kijk op de geschiedwetenschap - 'Hier geeft de geschiedenis werkelijk licht en mogelijkheid om het heden beter te zien' - werd de vooraanstaande Bossche families een te neutrale en niet principiëel-katholieke houding verweten. Deze houding werd vergeleken met die van enkelingen in de negentiende eeuw 'die ondanks alles fier waren in hun katholicisme'. De schrijver constateerde dat de meerderheid van 'de Bossche aristocratie', in heden en verleden, 'bij geloofsuitingen bang [was], zelfs om zich aan bevroren water te branden'; hij noemde de elite niet voldoende godsdienstig, 'niet-clericaal'. Zij stelde meer belang in het 'trachten omhoog te komen door willig te luisteren, door diplomatiek en voorzichtig te handelen'. De schrijver wees daarbij op de verleende ridderorden en adelsbrieven in de politiek roerige jaren twintig van de vorige eeuw. De oorzaak van dit 'feilen der aristocratische mentaliteit' werd door de schrijver vooral gevonden in de sociëteitsomgang, met name in de sociëteit Het Casino.

In het artikel geeft de schrijver uitdrukking aan zijn 'clericaal-katholicisme', een stroming die zich sinds circa 1864 in de regio ontwikkelde en sedert ongeveer 1900 dominant was. Op nationaal niveau maakte deze deel uit van het proces van verzuiling van de maatschappij. De geschiedenis van dit 'clericaliseringsproces' is één van de onderwerpen in de studie van W. van Halen.²²

Verskillende Nederlandse auteurs hebben zich via hun onderzoek naar de verzuiling in Nederland indirect met de relatie tussen elite en clericaliseringsproces bezig gehouden. Daarbij zijn verschillende stromingen te onderscheiden. Het meest abstract is de benadering van sommige politicologen die nadruk leggen op de rol van kerk en kerkelijke ideologie als bemiddelend tussen de politieke elite en de massa van de bevolking.²³ Daarnaast staan benaderingen die de rol van de elite zien als controlerend²⁴ of als beschermend tegen vreemde invloeden.²⁵ De bescherming of afscherming geldt de invloed van de neutrale staat en van stromingen als het liberalisme en het socialisme.

Bij de door H. Righart verrichte analyse van het katholieke verzuilingsproces in België, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland kwamen als gemeenschappelijke elementen de pastorale overwegingen naar voren die aan de verzuiling ten grondslag lagen, terwijl een conservatief verweer tegen de (sociale) organisatie-

vorming juist afkomstig was van de traditionele aristocratisch-patricische machthebbers.²⁶ Recent is voorgesteld de verzuilingsproblematiek vooral te bestuderen vanuit het concept van sociale beweging.²⁷ De achterliggende gedachte is dat de verzuiling is te zien als een complex van sociale bewegingen, op ideologische gronden gevormd en uitgegroeid tot gecentraliseerde organisaties, die zich hebben vastgelegd in een institutioneel kader. Door het centraal stellen van de sociale bewegingen in het proces van verzuiling krijgen drie onderling verwante aspecten van deze bewegingen; hun ideologie, de mobilisering van mensen en hun organisatorische ontwikkeling, binnen het verzuilingsonderzoek vooral de aandacht.

In terugblikken van katholieke zijde op het recente verleden is vaak, zoals al bleek, een derde benadering aanwezig, berustend op de emancipatie-these. In verschillende studies werd de rol van de elite geschetst als die van het natuurlijke leiderschap in het proces van vrijmaking uit de sociaal-politieke en religieuze achterstelling waarin de 'wingewesten' zich bevonden. Was de juridische gelijkstelling in 1795 afsluiting van de eerste fase van katholieke emancipatie, in deze studies figureert de ontwikkeling van de eigen katholieke 'zuil' in de twintigste eeuw als hoogtepunt in de emancipatie. Deze fase ging gepaard met een sterk katholiek triomfalisme, een lofzang op de clericaal-katholieke levenswijze. In deze context dient de benadering te worden geplaatst van een aantal Brabantse historici.²⁸

Eén aspect van het proces van clericalisering en organisatievorming in Noord-Brabant heeft in de recentere wetenschappelijke literatuur relatief veel aandacht gekregen, namelijk de wijze waarop de boeren zich sinds het einde van de negentiende eeuw met hulp van de geestelijkheid in bonden organiseerden en op lokaal niveau en in de regio een machtsfactor van gewicht gingen vormen. Zowel historici als andere sociale wetenschappers hebben dit proces en de verschillende motieven die hierbij een rol speelden bestudeerd. M. Bax en A. Nieuwenhuis brachten in een artikel de resultaten van hun onderzoek samen.²⁹ Zij wijzen terecht op de belangrijke machtsconcentratie die zich in de twintigste eeuw binnen de lokale gemeenschappen heeft voorgedaan als gevolg van het optreden van de Noord-brabantsche Christelijke Boerenbond (NCB). De bond en de vele door deze in het leven geroepen instellingen, zowel op lokaal als op regionaal niveau, beheersten de relaties van de boerenproducenten tot de afzetmarkt en vormden in de dorpspolitiek een dominante factor. Over de vraag of via de NCB ook kleine boeren de dorpselite binnentraden, dan wel of de lokale macht juist in handen van grotere boeren geconcentreerd raakte, is nog geen duidelijkheid verkregen.³⁰ Ook bleef tot nu de rol van de katholieke geestelijkheid onderbelicht.

P. Meurkens behandelde in zijn studie over het in de Kempen gelegen dorp Bergeijk vooral de samenstelling van de lokale (burgerlijke) elite. Hij baseerde zijn onderzoek in hoofdzaak op twee eigentijdse beschrijvingen.³¹ Aan de hand van een beschrijving van vier conflicten toonde hij de spanningen die in het dorp en binnen de lokale elite bestonden door introductie van vernieuwingen en de verdere integratie van de lokale gemeenschap in de wijdere samenleving.

Er is nog niet veel onderzoek gedaan naar negentiende eeuwse stedelijke elites in Noord-Brabant. In slechts enkele historische studies wordt hun rol expliciet onderzocht. Zo heeft N. Bakker vanuit een verzuilingsperspectief onderzoek

verricht naar Helmond. Zij constateerde een zeker groepsbewustzijn onder de katholieke lokale elite ten opzichte van de protestante delen van deze elite. Er was wel exclusieve omgang binnen de eigen kring, maar aanvankelijk vonden diverse activiteiten, zoals sport en ander vermaak, maar ook belangenbehartiging van fabrikanten, zonder onderscheid des geloofs plaats. Het latere ontstaan van verzuiling in Helmond ziet zij hoofdzakelijk als een gevolg van een sociale emancipatie in de laatste jaren van de negentiende eeuw, namelijk van de toenemende maatschappelijke participatie van middenstanders en arbeiders via activiteiten in verenigingen en andere katholieke organisaties. De katholieke geestelijkheid vervulde hierbij een initiërende rol.³²

J.L. de Jager benaderde de rol van de elites binnen de Brabantse maatschappij als die op het 'toneel van sociale ongelijkheid'. Bij hem stond de vraag naar veranderingen in omgangsvormen tussen maatschappelijke lagen centraal. In een verslag van een literatuurverkenning over de etiquette tussen arbeiders, geestelijken en fabrikanten in Helmond en Tilburg komt hij tot de constatering dat omstreeks de eeuwwisseling in deze plaatsen een nieuwe omgangsvorm tot stand kwam. Eén van de door hem gegeven verklaringen voor dit proces is gebaseerd op de gedachte dat de mensen in 'plaatsen als Helmond en Tilburg, waar nauwelijks een elite bestond, binnen een generatie vertrouwd zijn geraakt met een klassecultuur die alle lagen van het maatschappelijk leven doordrong'.³³ Dit is overigens een gedachte die na de studie van Bakker over Helmond moeilijk stand kan houden.

De lokale elite van 's-Hertogenbosch fungeert als achtergrond van de beschrijving van het Bossche geslacht Van Lanschot door F. Govers. Op verschillende plaatsen beschrijft hij niet alleen de economische betekenis van deze handels- en bankiersfamilie, maar ook de politieke en sociaal-culturele rol die zij binnen Den Bosch vervulde.³⁴

A.F.J. van Kempen tot slot bespreekt het ambtelijke en politieke functioneren van de Noordbrabantse gouverneurs tussen 1813 en 1830.³⁵ De wijze waarop zij optraden temidden van de verschillende facties in de Provinciale Staten vormt zijn hoofdonderwerp. Als 'Man des Konings' in de 'lastige' provincie Noord-Brabant bleek de marge nogal beperkt.

De constatering dat het eliteonderzoek in Nederland de afgelopen jaren is gegroeid tot een volwaardig onderdeel van de Nederlandse sociale geschiedschrijving is terecht. Niet alleen de zuiver politieke rol, maar ook het economisch functioneren, de sociale en biologische overlevingsstrategieën, de sociaal-culturele activiteiten en mentaliteiten zijn onderwerp van onderzoek geworden.³⁶ In het Noordbrabantse eliteonderzoek is echter slechts een beperkt aantal van de gesignaleerde tendenties terug te vinden.

2.3 Perspectieven op macht en elite

In het historische eliteonderzoek zijn enkele sociaal-wetenschappelijke noties over macht en de rol van elites van belang. Theorievorming over macht, machtsverhoudingen en elites is relatief oud. Aan het einde van de negentiende eeuw ontwikkelden V. Pareto, G. Mosca en R. Michels hun ideeën. Zij stelden zich de maatschappij voor als immer geleid door elites, kleine, homogene groepen van

begaafden. Deze elites steunden niet alleen op bezit van de productiemiddelen, maar konden hun positie ook baseren op voorsprong in kennis of handigheid of op een groter potentieel aan geweldsmiddelen. Elke voorsprong in een ongelijke verdeling van schaarse goederen en eigenschappen was voor hen een mogelijke machtsbron. De elites beconcurrerden elkaar; deze strijd om de beste posities in de maatschappij en de daaruit telkens opnieuw voortkomende sociale ongelijkheid waren volgens Pareto c.s. een constante in de geschiedenis.

In de door hen ontwikkelde ideeën worden homogene elites voortdurend vervangen door andere, evenzeer homogene elites. Deze afwisseling kon plaats vinden ofwel door gestage infiltratie of door een abrupte omwenteling. Ten aanzien van de gevolgen voor de overige bevolking was Pareto pessimistisch. Hij veronderstelde in deze ontwikkeling een cyclisch patroon, waarbij - indien de voortdurende opname van nieuwe hoog begaafden stagneerde - het gedrag van de elites langzaam degenereerde van slim en voorkomend naar onbeweeglijk en gewelddadig, waarna een revolutie volgde. Voor hem was klassenstrijd een op- en neergang van elites, aan de macht geholpen door massale volksbewegingen. Eenmaal in het zadel keerden de elites zich op den duur weer tegen het volk. Deze gedachten waren minder op empirisch onderzoek dan op speculatie gebaseerd. De door Pareto c.s. ontwikkelde hypothesen hebben vele anderen aanleiding gegeven tot feitelijk onderzoek naar de circulatie van elites.

Pareto c.s. zetten zich af tegen K. Marx' ideeën omtrent sociale gelaagdheid en het karakter van de klassenstrijd; zij beklemtoonden de onvermijdelijkheid van de klassenstrijd voor alle tijden. Volgens Marx kon deze strijd beëindigd worden door het bereiken van een gelijke zeggenschap over de produktiemiddelen: dan was de basis voor machtsverschil vervallen. Machtsrelaties waren bij hem immers een resultaat van de produktieverhoudingen en dus klasserelaties. Marx spreekt dan ook niet van 'elite' maar van 'heersende klasse'. Begripsverwarring veroorzaakten Pareto en veel auteurs na hem doordat zij de termen 'elite' en 'politieke klasse' door elkaar gebruikten. Bij Marx was de term 'klasse' verbonden aan een groep personen met een bepaalde gelijke relatie tot de produktiemiddelen; de uitdrukking 'heersende klasse' refereerde derhalve aan een economische categorie, die ook de staatsmacht domineerde. In de discussie die sindsdien ontstond bleven deze begrippen niet altijd zuiver gescheiden.

Een belangrijke ontwikkeling in de machtstheorie werd door M. Weber gebracht. Hij ontwikkelde een breed maar goed hanteerbaar machtsbegrip. Hij definieerde macht als volgt: 'Macht bedeutet jede Chance, innerhalb einer sozialen Beziehung den eigenen Willen auch gegen Widerstreben durchzusetzen, gleichviel worauf diese Chance beruht'.³⁷ Van groot belang in deze definitie is dat Weber de machtsuitoefening uitdrukte als een vermogen dat in een sociale relatie tot uitdrukking komt. Macht wordt hier niet gezien als een eigenaardigheid van relaties, maar in de definitie overgedragen op de mensen die de relatie onderhouden. De verdeling van macht binnen de samenleving had de aanwezigheid van klassen, standen en partijen als consequentie. Deze drie categorieën vormden op zich zelf weer een grondslag voor de ongelijke verdeling van macht. Weber leidde hiermee de aandacht naar drie verschillende bases waarop iemands positie binnen de sociale ordening is gebaseerd en verbond deze aldus aan economische positie, status en groepsvorming.³⁸

Voor Weber was vooral de bewust uitgeoefende macht object van onderzoek. Weber richtte zich daarbij op de totstandkoming van een specifiek type machtsrelatie namelijk de 'Herrschaft', de geaccepteerde macht, gezag. Tegen deze vorm van macht bestaat geen (sterke) weerstand. Acceptatie van gezag berust volgens Weber op drie mogelijke gronden, 'ideaaltypen'. Het gezag is of traditioneel, of rationeel (dwz wettelijk en functioneel) of charismatisch. Deze vormen vullen elkaar in wisselende sterkte aan, waarbij, volgens Weber, het charismatische gezag aan kracht verliest door de voortgaande institutionalisering en bureaucratisering van de samenleving.³⁹ De betekenis van Weber t.a.v. de machtstheorie is groot. Veel sociaal-historisch onderzoek werkt impliciet of expliciet met door hem geformuleerde ideeën. Voor het machts- en eliteonderzoek schiep hij, door de brede definiëring van macht en de breuk met de dominantie van economische machtsbronnen, zonder daarbij te vervallen in een ordeningsloos amalgaam van mogelijkheden, een goede uitgangspositie.

Het sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar elites en macht kwam in de Verenigde Staten en West-Europa tijdens de ideologische wedloop van de Koude Oorlog tot grote bloei. De aanwezigheid van elites en sociale ongelijkheid binnen de westerse democratieën was een politiek geladen onderwerp. Belangrijke nieuwe tendenties binnen dit onderzoek waren er zowel in theoretische als in de meer empirische benaderingen.

In de Verenigde Staten bracht C.W. Mills in 1956, op grond van empirisch onderzoek, de discussie in een nieuwe fase.⁴⁰ Bij zijn onderzoek in de Verenigde Staten in het midden van de jaren vijftig constateerde hij het bestaan van een 'Power elite', bestaande uit topmensen uit bedrijven, politici en hoge militairen. Hij beschouwde dit militair-industriële complex als een monolithische machtsstructuur. De vraag echter of deze elite uit een identieke klasse afkomstig was liet hij onbeantwoord. Zijn onderzoek werd door anderen in hoofdlijnen bevestigd met lokaal survey-onderzoek, waarbij de 'community power' werd onderzocht. Dit constateerde ook op lokaal niveau de aanwezigheid van een monolithische machtsstructuur. Er was één elite die alle belangrijke domeinen beheerste. De politieke conclusie hiervan lag voor de hand: de Amerikaanse democratie bleek geen waarborg tegen grote machtsconcentratie en zo'n monolithische machtsstructuur werkte een verdere ongelijke verdeling van schaarse goederen in de hand. Echter, deze bevindingen werden door ander onderzoek weer op losse schroeven gezet. Op lokaal niveau bestonden, volgens dit onderzoek, juist verschillende elkaar in evenwicht houdende elites, die eventueel elk een dominantie bezaten op een specifiek domein. Bij deze structuur zou een gelijkere verdeling van schaarse goederen mogelijk zijn.

Deze verschillende resultaten maakten een uitgebreide methoden-discussie los tussen auteurs die op grond van hun onderzoek een monolithische machtsstructuur aantroffen en hen die juist een plurale machtsstructuur constateerden. De grote verschillen tussen deze studies wijzen enerzijds op verschillende politieke denkbeelden, anderzijds lijken zij voort te komen uit de gebruikte vooronderstellingen en onderzoeksmethoden. Over het algemeen gebruikten de 'elitisten', degenen die een monolithische machtsstructuur aantroffen, de 'reputatiemethode'. Zij gingen na welke reputatie lokale leiders bezaten in hun stad en stuitten op de mensen met een, door velen waargenomen, gevestigde machtsposi-

tie. Daartegenover gebruikten de 'pluralisten' de zogenaamde 'decisiemethode'; ze gingen na, wie over welke zaken beslissingen namen en in hoeverre zij deze besluiten bepaalden.

Sinds het eind van de jaren zestig zijn er benaderingen ontstaan die dit debat overstegen, met name de 'positionele methode'. Hierbij werden centrale posities in de beheersings- of besluitvormings-structuren opgespoord (in historisch onderzoek was dit overigens al de gangbare, op de meest gebruikte bronnen gebaseerde, methode). Sedertdien zijn er verdere combinaties van methoden ontstaan, waarbij het relationele karakter van macht meer aandacht krijgt. Het gebruik van netwerkanalyses bij dit onderzoek is vrij algemeen geworden. De voorstelling van een elite als een door onderlinge relaties gevormd netwerk maakt het gebruik van een op de graph-theorie gebaseerde wiskundige analyse-techniek mogelijk. Deze analyse richt zich vooral op de structuur van de door deze onderlinge relaties gevormde netwerken. Een groot arsenaal van technieken staat de onderzoeker hierbij ten dienste.⁴¹

In dit verband is het ook van belang te wijzen op het werk van E.O.Laumann c.s.. Hun onderzoek spitst zich toe op processen van beleidsvorming binnen stedelijke overheden.⁴² Hier staat de analyse van het politieke gedrag van individuen of groepen binnen de elite centraal. Met behulp van verfijnde 'sociometrische' technieken wordt gezocht wie de rijkste machtsbronnen bezitten in de vorm van reputatie, positie, rijkdom, relaties, etc.⁴³

In hoge mate vergelijkbaar met de geschetste ontwikkeling in het buitenland is de richting die het eliteonderzoek in Nederland sedert de jaren zeventig heeft genomen. Met gebruikmaking van moderne technieken van netwerkanalyse werd onderzoek verricht naar de aanwezigheid van machtsconcentratie binnen het bedrijfsleven. De vraagstelling lijkt onder andere door Mills geïnspireerd. Ze luidde: in hoeverre wordt Nederland beheerst door een klein aantal vooraanstaande industriëlen en financiers? In eerste instantie richtte het onderzoek zich op connecties tussen de banken en grote industriële ondernemingen in de late jaren zestig, later ook op andere perioden.⁴⁴

Deze analysetechniek werd onder andere gebruikt in het eliteonderzoek gebundeld in een aflevering van het tijdschrift *Mens en Maatschappij* in 1984 en in T.Duffhues, A.J.A.Felling en J.Roes.⁴⁵ De laatsten analyseerden de onderlinge relaties tussen bestuursfuncties in de organisaties die tussen 1945 en 1980 gezamenlijk de katholieke zuil vormden.

Netwerkanalyse geeft ook de mogelijkheid persoonlijke netwerken te interpreteren als een bijdrage tot sociale cohesie en stabiliteit of als een vorm van sociaal kapitaal. De omvang en opbouw van iemands netwerk bepaalt in deze gedachtengang de mate van saamhorigheid en mobiliseerbare steun die een persoon kan verwachten.⁴⁶ Hier sluit de interpretatie van netwerken aan bij de ideeën van P.Bourdieu.⁴⁷ Onder het begrip sociaal kapitaal vat hij de hulpbronnen samen waarover individuele mensen beschikken en waarmee zij een positie in de maatschappij kunnen verwerven of handhaven. In zijn terminologie bestaat dit kapitaal uit het geheel van het door opvoeding meegekregen en via relaties te mobiliseren symbolische, economische en culturele kapitaal. Aan de economische wetenschap ontleende begrippen als 'concentratie', 'reproductie' en 'rendement' zijn met de analyse van Bourdieu verbonden.

Ook de historici, de 'alfa's' onder de sociale wetenschappers, hebben zich van netwerkanalyse bediend en ook in dit onderzoek zal van deze methode gebruik worden gemaakt.⁴⁸

2.4 Definities, vraagstelling en onderzoeksopzet

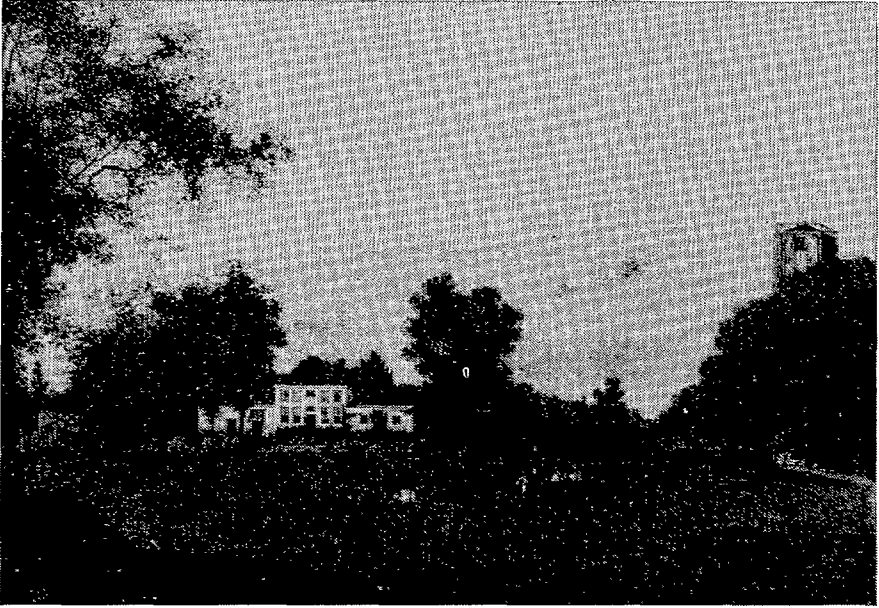
In de voorgaande schets over historische elitestudies zijn verschillende definities van 'elite' genoemd. Op basis van juridische gronden werd bepaald wie tot de 'elite' behoorden indien de adel tot studieonderwerp werd gemaakt; een eveneens helder omschreven groep vormden de leden van de stedelijke besturen. Ook duidelijk omschreven waren de elites gebaseerd op financiële en fiscale criteria, zoals de censuskiezers, de miljonairs of landgoedbezitters. In enkele studies werd de elite veel ruimer omschreven, namelijk als een sociale groep hoog in de maatschappelijke hiërarchie of werd het begrip verbonden met bestuurlijke of politieke macht. De definitie was telkens afhankelijk gemaakt van de vraagstelling binnen het onderzoek. Dat zal ook hier het geval zijn.

Dit onderzoek is gebaseerd op een door A. Giddens ontwikkelde onderzoekskader.⁴⁹ Dit steunt op zijn beurt weer voornamelijk op Webers gedachtengoed. Giddens' onderzoek was in eerste instantie gericht op de analyse van de Britse industriële samenleving, een klassenmaatschappij in ontwikkeling. Maar het algemene begrippenapparaat is breder bruikbaar en ook geschikt voor een regio als oostelijk Noord-Brabant in de negentiende eeuw, waar de agrarische sector lang prominent was.

Giddens omschreef bij zijn poging tot systematisering van begrippen 'elite' als een ruime categorie: 'those who 'lead' in any social category or social activity'. Voorts introduceert hij een onderscheid tussen de aan bepaalde maatschappelijke posities verbonden formele autoriteit en de feitelijke macht van personen of elitegroepen. De aan een functie verbonden autoriteit is één van de mogelijke bronnen van feitelijke macht.⁵⁰

Voor de studie van elites onderscheidde hij vervolgens drie primaire dimensies. De eerste dimensie vormt de vraag naar de relatieve openheid van de elite voor personen uit verschillende klassen en, zo die bestaat, langs welke wegen zich aanvulling voordoet. De tweede dimensie is die van de structuur van de elite; het gaat daarbij om de sociale en mentale integratie. Daaronder verstaat hij de aard en frequentie van het onderling sociale verkeer, de aanwezigheid van huwelijksbanden en vriendschappen en de mate van onderlinge solidariteit en overeenstemming over diverse vraagstukken. Als derde dimensie ziet hij de machtsuitoefening. De vraag is in hoeverre macht is verspreid door de samenleving of geconcentreerd in de handen van elites. Hoe sterk is deze geconcentreerde macht bij bepaalde vraagstukken en conflicten?⁵¹ Onderzoek naar machtsuitoefening is volgens Giddens mogelijk wanneer de onderzoeker zich richt op besluitvormingsprocessen. De uitkomsten van het onderzoek naar zulke processen geven indicaties over wat hij noemt de 'issue-strength' van verschillende elitegroepen. Voorts zal een analyse van het besluitvormingsproces gegevens kunnen opleveren over de concentratie van macht tussen en binnen de elitegroepen.

Onderzoek door middel van een oriëntatie op conflicten in besluitvormingsprocessen is vrij algemeen. Ook de reeds genoemde Laumann c.s. deden

Gezicht op de achterzijde van de buitenplaats Sionsburg te Vught. Sionsburg had in de 19e eeuw wisselende (protestantse) eigenaren, waaronder Willem II en de Bossche familie Margraff. Gouache, H. Knip (± 1850), collectie Noordbrabants Museum.

voorstellen om machtsverhoudingen tussen en binnen elites op te sporen door de totstandkoming van besluiten te onderzoeken. Zij wezen daarbij op de noodzaak verschillende typen onderwerpen bij de analyse te betrekken, namelijk enerzijds 'instrumental issues', dat zijn vraagstukken waarbij de verdeling van schaarse middelen in het geding is, en anderzijds 'consummatory issues', dat wil zeggen vraagstukken van meer principiële en ideologische aard. Studie naar deze verschillende onderwerpen van besluitvorming kan leiden tot meer inzicht in de verschillende belangen die partijen hadden bij de uitkomsten van een besluitvormingsproces. Immers, niet bij elk vraagstuk dat zich voordoet zal voor alle elitegroepen een totale inbreng van potentiële machtsbronnen noodzakelijk zijn.⁵²

De belangrijkste begrippen binnen ons onderzoek zijn 'elite' en 'macht'. Na de voorgaande inleiding over de aan deze begrippen verbonden discussies kan hier met een korte omschrijving worden volstaan. De in dit onderzoek gehanteerde definitie van macht is op die van Weber gebaseerd en luidt als volgt: macht is het vermogen van een actor binnen een bepaalde relatie om het gedrag van andere actoren te bepalen, zelfs tegen hun wens in. De in dit onderzoek gehanteerde definitie van elite is op die van Giddens gebaseerd en luidt als volgt: tot de elite behoren die mensen, met inbegrip van hun directe verwanten, die op grond van criteria van welstand en bestuurlijke positie bijzondere plaatsen innemen in de maatschappij. Hiermee is 'elite' een relatief begrip en niet bij voorbaat gedefi-

nieerd in politiek-bestuurlijke of juridische termen of als een economische klasse of standsgroep.

In dit onderzoek met betrekking tot oostelijk Noord-Brabant in de periode van circa 1810 tot 1914 worden de regionale machtsverhoudingen gereconstrueerd en geanalyseerd. Daartoe zal de samenstelling van de regionale elite worden onderzocht op de mate van homogeniteit en heterogeniteit en de ontwikkeling hiervan in de tijd en zal worden nagegaan wat de rol van deze elites was in de maatschappij en hoe zij reageerden op de veranderende maatschappelijke omstandigheden. Hiertoe worden enkele specifieke perioden van conflict onderzocht.

Al is deze studie niet vanuit een 'verzuilingsperspectief' opgezet, de ontwikkeling van sociale bewegingen, de motieven en achtergronden van de leiders hiervan, alsmede de reacties van de traditionele elites hierop, leveren ons kennis over de regionale machtsverhoudingen zowel als over de katholieke organisatievorming in de regio als onderdeel van de Nederlandse verzuiling.

In deze studie vangt het onderzoek, na een omschrijving van het onderzoeksgebied en een korte inleiding op de maatschappelijke ontwikkeling van deze regio in hoofdstuk drie, in hoofdstuk vier aan met een analyse van de samenstelling van de regionale elites. Dit deel begint met een beschrijving van de financiële top van de regio. Op grond van belastingmateriaal wordt onderzocht wie daartoe behoorden en wat voor vermogens deze mensen bezaten, dan wel welke inkomens zij genoten. In hoofdstuk vijf volgt een analyse van de samenstelling van de bestuurlijke elite. Door middel van netwerk-analyses wordt in vier peiljaren nagegaan wie tot deze elite konden worden gerekend en in welke organisaties en instellingen zij actief waren. In hoofdstuk zes komen de lijnen uit de twee voorafgaande hoofdstukken bijeen. Hier worden de topgroepen van de financiële en bestuurlijke elites vergeleken en de eventuele gemeenschappelijke delen vastgesteld, waarna de ontwikkeling van de regionale elite kan worden geschetst. In hoofdstuk zeven worden de familierelaties van en de sociale omgang binnen de in de regio dominante groep personen beschreven. Op zoek naar gemeenschappelijke kenmerken richt de aandacht zich vervolgens op drie families, die elk op een bepaald moment tot de regionale elite behoorden. De vragen zijn hier: wat was hun ontwikkeling en wat voerde leden van deze families tot de bovenste sporten van de maatschappelijke ladder?

In het laatste deel, de hoofdstukken negen, tien en elf, wordt het functioneren van de elite tijdens enkele conflicten en perioden van spanning in de regio bestudeerd. Het gaat zowel om vraagstukken waarbij de verdeling van schaarse middelen in het geding was als om vraagstukken van meer principiële en ideologische aard. In de praktijk blijkt een strikte scheiding tussen beide soorten overigens niet hanteerbaar. De vraagstukken worden zodanig beschreven dat een kennismaking met het (probleem-) veld, de spelers en de uitkomsten van het spel mogelijk is. Drie vragen worden hierbij behandeld. Dit zijn: in hoeverre hadden familierelaties betekenis temidden van andere loyaliteiten in de sociale werkelijkheid van de elite, wat voor machtsbronnen werden gemobiliseerd en ten slotte, hadden de uitkomsten van deze conflicten gevolgen voor de samenstelling van de elites?

De periode van onderzoek is die van circa 1810 tot 1914. Omstreeks 1810 waren

er processen gaande met betekenis voor elite en machtsverhoudingen, die zullen worden beschreven. De eerste systematische analyse begint dan ook, voor zover mogelijk, bij de situatie van het jaar 1810. De einddatum ligt voor de Eerste Wereldoorlog. De mogelijke invloeden van deze oorlog, vooral op de financiële elite, zijn niet meer onderzocht.

3 De maatschappelijke ontwikkeling in oostelijk noordbrabant

3.1 De regio en haar bevolking

Het onderzoek heeft betrekking op de oostelijke helft van de Nederlandse provincie Noord-Brabant, namelijk de gemeenten in het Brabantse gedeelte van het in 1853 gevormde bisdom Den Bosch, die grotendeels op de zandgronden gelegen zijn.² In bestuurlijk opzicht behoorde dit gebied vóór 1795 tot de vier kwartieren van de Meierij van 's-Hertogenbosch, Kempenland, Peelland, Maasland en Oisterwijk genaamd; bovendien omvat het het Land van Cuyk en (delen van) enkele niet tot voormalig Staats-Brabant behorende gebieden, waarvan de belangrijkste de heerlijkheden Boxmeer, Gemert en Ravenstein waren. Het onderzoeksgebied werd in 1806 een onderdeel van het departement 'Brabant' en later van de provincie Noord-Brabant. De definitieve zuidelijke grens ontstond in 1840 bij de staatkundige afwikkeling van de Belgische opstand.

De oppervlakte van het onderzoeksgebied bestaat vrijwel geheel uit zandgronden, die in prehistorische tijden door de wind afgezet zijn. Op verschillende plaatsen zijn deze door de overheersende windrichting opgestuwd tot zandruggen, zoals de zandcomplexen bij Oisterwijk en Drunen en de Middenbrabantse dekzandrug. Dit landschap wordt in zuid-noordelijke richting doorsneden door een aantal beken. Deze hebben hun loop gevonden in het bestaande reliëf. De zogenaamde Centrale Slenk ligt als een groot bekken tussen het Kempisch Hoog (tot 45 meter boven NAP) en de Peelhorst (tot 30 meter boven NAP). In het westelijke deel van deze slenk vormt de Dommel de centrale beek waarin de Kempen afwateren en in het oostelijk deel vervult de Aa deze functie voor de in de Peel ontspringende beken. Deze beken stromen naar het laagst gelegen gebied, dat bij 's-Hertogenbosch, en monden ten slotte uit in de Maas.³

In dit overwegende agrarische landschap lagen omstreeks 1800 enkele plaatsen met een stedelijk karakter. Dit waren de dichtbevolkte hoofdstad van het gewest, 's-Hertogenbosch, Eindhoven, de gemeente met het kleinste oppervlak, en het vestingstadje Grave. Naar inwonertal beschouwd mogen ook de meer uitgestrekte gemeenten Helmond en Tilburg aanspraak op het etiket 'stedelijk' maken. In deze stedelijke gebieden leefde in 1809 ongeveer eenzesde deel van de circa 170 duizend mensen in de regio. In 1909 was de bevolking verdubbeld en leefde een derde deel hiervan binnen de vier grote plaatsen, Den Bosch, Eindhoven, Helmond en Tilburg. De bevolkingsdichtheid (het aantal inwoners per km²) was, afgezien van deze vier plaatsen, hoger in de dorpen gelegen in het noordelijke, lagere deel van de Centrale Slenk dan in de overige, hoger gelegen dorpen.

Te 's-Hertogenbosch dateerde de bevolkingstoename reeds uit de periode 1809-1849; Tilburg kende een forse groei van het inwonertal tussen 1849 en 1879, terwijl in deze periode in de regio als geheel de bevolking nauwelijks toenam en in sommige plaatsen zelfs afnam. Vooral in de periode 1879-1909 was er een sterk accres in Helmond en Den Bosch en in de plaatsen rondom Eindhoven: Stratum, Gestel, Strijp en Woensel, waar zich Groot-Eindhoven begon af te tekenen.⁴ In deze agglomeratie steeg tussen 1879 en 1909 de bevolking van 16.017 naar 28.051 inwoners.

Tabel I De regionale bevolkingsconcentratie

aantal gemeenten met inwonertal van						
jaar	<1000	1-3000	3-5000	5-7000	>7000	totaal
1809	43	53	7	1	2	106
1849	29	59	14	3	2	107
1879	25	63	11	5	3	107
1909	21	59	13	6	8	107

De voortgang van de bevolkingsconcentratie blijkt uit tabel I. De omvangrijkste plaatsen binnen de regio waren in 1809 Den Bosch (met bijna 14 duizend inwoners) en Tilburg (met ruim 9 duizend), gevolgd door acht dorpen met tussen de 3000 en 7000 inwoners. In dat jaar telden 43 van de 106 gemeenten minder dan 1000 inwoners. Tussen 1809 en 1849 nam het aantal gemeenten met minder dan 1000 inwoners beduidend af en vond er bovendien concentratie plaats in de grotere gemeenten. Naast de beide genoemde plaatsen waren ook Helmond, Loon op Zand en Uden in 1849 relatief omvangrijk. In de periode 1849-1879 verminderte het aantal gemeenten met tussen de 3000 en 5000 inwoners. Er vond een feitelijke teruggang plaats van het inwonertal van Grave en, in mindere mate, van Oirschot en Uden. Tussen 1879 en 1909 versnelde het concentratieproces zich weer. De toename van het aantal plaatsen met meer dan 7000 inwoners is in deze periode opvallend. Naast de drie grote gemeenten 's-Hertogenbosch, Tilburg en Helmond verkregen Boxtel, Deurne, Loon op Zand, Oss en Woensel een bevolking van meer dan 7000 mensen.

De bevolking van het onderzoeksgebied was vrijwel geheel rooms-katholiek. Desondanks waren in bijna alle plaatsen wel enkele niet-katholieken woonachtig. Bij de verdeling van de bevolking naar religie valt op dat in de gemeenten met meer dan 5000 inwoners het percentage niet-katholieken het hoogst was. Het ging om Nederlands hervormden, Joden en na de afscheiding van 1834 ook gereformeerden. In religieus opzicht de meest heterogene gemeenten waren Den Bosch en Grave met circa 17 % niet-katholieken. Grave was een garnizoensstad met relatief veel Nederlands-hervormde militairen, 's-Hertogenbosch trok als bestuurlijk en commercieel centrum veel mensen van elders aan. Andere gemeenten met een hoog percentage (5 à 10 %) niet-katholieken waren Loon op Zand, Cuijk, Oisterwijk, Vught en in de tweede helft van de eeuw Oss en Tilburg. Bij de volkstelling van 1809 bleek 95,8 % van de Oostbrabantse bevolking katholiek te zijn, een percentage dat in de loop van de negentiende eeuw lichtelijk steeg tot 96,6 % in 1909.

De gemeenten in het onderzoeksgebied.

3.2 Bevolking en bestaan in beweging

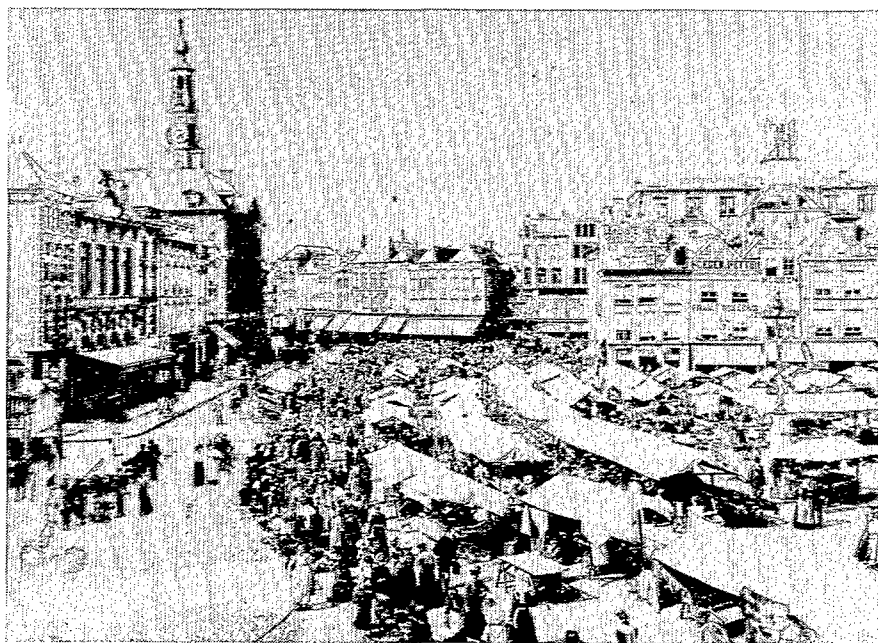
3.2.1 De verkeerssituatie

Noord-Brabant had in de aanvang van de 19^e eeuw een centrale verkeersligging binnen de Nederlanden. 's-Hertogenbosch was een schakel tussen de Hollandse havensteden en enkele belangrijke bevolkings centra, zoals Luik en Aken. Wagens van de vele douane-linies en tollens stroomopwaarts op de Maas en de verzanding van deze rivier, werd tot aan het begin van de negentiende eeuw de per schip aangevoerde koopwaar in Den Bosch op een kar overgeladen en over land naar het zuiden gebracht. Omgekeerd volgden produkten uit de door de voerlieden aangedane centra en die van de Brabantse plattelandsnijverheid dezelfde weg naar Holland. In Den Bosch, dat via de Dieze met de Maas verbonden was, begon de verkeersader van de regio, de steenweg richting Luik. In 1742 was hiervan het tracé tussen Den Bosch en Best verhard, maar pas na 1815 kwamen de laatste twintig kilometers door de Kempen klaar.⁶ Na 1815, in de eerste jaren van de regering van Willem I, werden door het Rijk verschillende wegen aangelegd. Er werd verder gewerkt aan de door de Fransen begonnen steenweg van Bergen op Zoom, via Breda, Tilburg en 's-Hertogenbosch op Grave.

In de periode 1840-1870 werden door de provincie vele wegen verhard, aanvankelijk in het lagere deel van de slenk. De betrokken gemeenten behoefden gezamenlijk slechts voor maximaal 33 % (na 1865 voor 40 %) bij te dragen in de kosten van aanleg. Winstverwachting was de motivering bij het provinciaal bestuur, al vormde voor gouverneur Van den Bogaerde de wens een snelle verbinding tussen zijn kasteel te Heeswijk en het gouvernementgebouw te Den Bosch te krijgen evenzeer een reden voor de aanleg van een provinciale weg. Na 1875 liet de provincie de wegaanleg verder aan de gemeenten en particulieren over; de aanleg van intercommunale wegen werd door de provincie wel gesubsidieerd, maar het onderhoud kwam ten laste van de gemeenten. In het hoger gelegen Kempenland en in Peelland bleven de wegen langere tijd slechts van zand en daardoor bij regen moeilijk begaanbaar. Aan het begin van de twintigste eeuw vormden de slechte wegen in de Peel nog een van de misstanden waarop de kritische journalist H.N. Ouwering zijn pijlen richtte.⁷

In oostelijk Brabant vormde het wegenet een noodzaak om de geïsoleerde gebieden te ontsluiten en geschikt te maken voor verdere economische ontwikkeling. In tegenstelling tot andere delen van Nederland waren de waterwegen er nauwelijks bevaarbaar en hadden zij beperkte betekenis voor het verkeer. De Maas was stroomopwaarts van Grave en Boxmeer vaak moeilijk bevaarbaar, terwijl de Dommel tot Boxtel wel voldoende diepgang had, maar veel kronkelde en geen jaagpad bezat. De Aa was een gedeelte van het jaar van Den Bosch tot Erp bevaarbaar. Verbetering hierin werd nagestreefd en uiteindelijk werd in 1822-1826 parallel aan de Aa de Zuid-Willemsvaart gegraven. Na de openstelling van de Zuid-Willemsvaart was de verbinding met de zuidelijke Nederlanden verbeterd, maar deze werd tussen 1830 en 1840, na de Belgische afscheiding weer verbroken, zodat deze verkeersader in eerste instantie vooral regionaal belang kreeg. Helmond en Veghel profiteerden sterk van de nieuwe verbinding. Na lang aandringen vanuit Eindhoven werd tussen deze stad en de Zuid-Willemsvaart een verbinding gegraven; dit Eindhovens-kanaal werd in 1846 geopend. Hiermee bleef van de grote plaatsen alleen de industrieplaats Tilburg van een waterverbinding verstoken, en wel tot de opening van het Wilhelmina kanaal in 1923. Den Bosch verloor mede door de aanleg van de Zuid-Willemsvaart als overslaghaven aan betekenis. Verschillende firma's uit Den Bosch, die gespecialiseerd waren in handel in koloniale waren en wijnen, zoals Van Lanschot en Van Rijckevorsel, richtten zich sedert het midden van de eeuw in toenemende mate op de geldhandel.

In de jaren 1866-1881 werden er in de regio spoorwegen aangelegd. In 1870 waren zowel een noord-zuid- als een oost-west-verbinding gereed. De oost-westlijn liep over Tilburg, Boxtel, naar Eindhoven en Helmond. Vanuit Eindhoven liep de noord-zuidlijn via Boxtel naar 's-Hertogenbosch, waar sedert 1870 een spoorbrug over de Maas de Meierij via het spoor met Noord-Nederland verbond. Sedert 1881 werd de regio nogmaals doorsneden door de aanleg van de lijn Tilburg-Den Bosch-Nijmegen. De regio was met deze spoorwegen opgenomen in het internationale verkeerssysteem. Er bestonden zes grensoverschrijdende lijnen. Naast de oost-west lijn, die via de havens van Rotterdam en Vlissingen toegang tot Engeland gaf, liepen de lijnen van Boxtel via Beugen en van Eindhoven via Deurne naar Duitsland, van Eindhoven via Valkenswaard en van Tilburg via

De markt te 's-Hertogenbosch eind 19e eeuw. Links het torentje van het stadhuis en de Zwarte Arend op het dak van de gelijknamige sociëteit. Foto, collectie gemeentelijke archiefdienst 's-Hertogenbosch.

Goirle naar België. Waren de spoorwegen vóór 1870 vooral op reizigersvervoer ingericht, nadien won het goederenvervoer per spoor aan belang. De spoorwegen kregen veel betekenis voor de hoger gelegen gronden. De hier relatief grote concentratie spoorwegstations werd voor de mestaanvoer van belang. De aanleg van tramlijnen in de jaren 'tachtig en 'negentig, die van Den Bosch via Veghel naar Helmond en die van Oss via Veghel en Eindhoven naar Turnhout zorgden door de verbinding met de Zuid-Willemsvaart mede voor verdere ontsluiting. Juist de trams werden belangrijk voor het goederenvervoer over kortere afstand van grondstoffen en eindprodukten van de landbouw en de nijverheid.

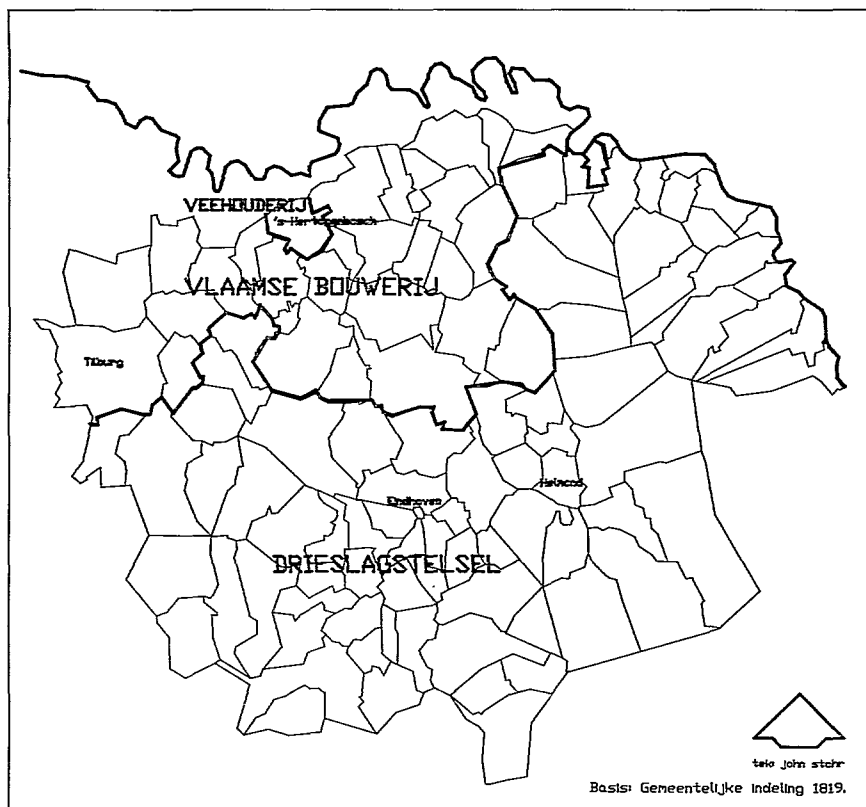
3.2.2 De landbouw

Gedurende de negentiende eeuw bleef de landbouw voor de Noordbrabanders het voornaamste middel van bestaan.⁸ Terwijl het aantal boerenbedrijven toenam daalde echter het aandeel van de agrarische beroepsbevolking in de totale beroepsbevolking geleidelijk van 50 % in 1859 tot 40 % in 1909.⁹ In de negentiende eeuw werden op de Noordbrabantse zandgronden twee landbouwstelsels onderscheiden, het drieslagstelsel en de Vlaamse bouw; beide waren vormen van gemengd bedrijf.¹⁰ De akkerbouwprodukten dienden voor de voeding van het boerenhuishouden en steeds meer ook als voer voor het vee. Slechts overschotten

werden op de markt gebracht. Het melkvee was als leverancier van mest voor de boer een kostbaar bezit en leverde ook het belangrijkste marktprodukt, de boter. Een nijpend probleem voor de zandboeren vormde de mestvoorziening. 'Wat het mestmaken aangaat, hiervan word veel werk gemaakt, en er is misschien geen land, waar men zig daarop meer toelegt',¹¹ zo luidde het in 1800. De Norbertijnse landbouwkundige Thijs merkte in 1792 op, dat de mest 'als eenen tweeden Godt' was.¹² Door de in het algemeen geringe vruchtbaarheid van de zandgronden moest men het bouwland voortdurend bewerken en bemesten wilde men voldoende oogsten. Braak kwam slechts voor op gronden met de geringste bodemkwaliteit. De bodemvruchtbaarheid en de verkeersligging bepaalden de verschillen tussen beide landbouwstelsels. Onder het in de regio gebezigde drieslagstelsel werd in feite een verbeterde variant van dit stelsel verstaan, met twee jaren achtereen de teelt van rogge en een derde jaar boekweit, soms aardappelen, gerst of haver. Na de roggeoogst van het tweede jaar werden in het naseizoen veelal spurrie en knollen geteeld. Het drieslagstelsel werd in het algemeen ook gekenmerkt door de beschikbaarheid van woeste gronden voor beweiding en plaggensteken; relatief waren er weinig hooi- en weilanden. Deze werden niet of weinig bemest en waren streng gescheiden van het bouwland. Dit bouwstelsel werd toegepast op de hoger gelegen gronden en in de meer afgelegen delen van de regio.

Het Oostbrabantse Vlaamse-bouwgebied lag in het beneden 10 meter NAP gelegen noordelijke gedeelte van de Centrale Slenk. Gemiddeld was de grond er vruchtbaarder dan op de hogere gronden door de aanwezigheid van meer beekdalgronden en leem. Hierdoor had men de beschikking over meer natuurlijke weiden, kon men er meer rundvee houden en de vruchtbaarheid van het akkerland verhogen. Door de hogere vruchtbaarheid van de grond kon men een vrijer vruchtwisselingsschema hanteren. Het stelsel van Vlaamse bouw kwam neer op een meerjarige vruchtwisseling met de helft van het bouwland bezet door de roggeteelt en het overige gebruikt voor de verbouw van voedergewassen en enige handelsgewassen. De spil van het stelsel werd gevormd door de teelt van veevoedergewassen ten einde de produktie van boter en die van mest ten behoeve van de akkerbouw zo hoog mogelijk op te voeren. Wegens de, in vergelijking met het drieslagstelsel, betere mestvoorziening en vruchtwisseling werd ook een hogere akkerbouwproduktie behaald. Plaggenbemesting was daardoor minder noodzakelijk geworden. De heide kon daarom ontgonnen worden. In de hoger gelegen gemeenten, waar het drieslagstelsel domineerde, bestond circa 1865 meer dan 50 % en zelfs in een groot gedeelte hiervan meer dan 70 % van het grondgebied uit heide, tegen 20 % in de gemeenten in het Vlaamse bouwgebied. Behalve in de omgeving van Loon op Zand en Drunen waren daar veel heide en andere woeste gronden ontgonnen. In onze periode vonden reeds in de meest toegankelijke gebieden omstreeks 1800 ontginningen plaats. De relatie tussen de verbetering van verkeersverbindingen en ontginningen blijkt heel duidelijk in de omgeving van de Zuid-Willemsvaart. Enkele decennia na de aanleg van dit kanaal waren de meeste woeste gronden ten noorden van Helmond verdwenen. De spoorwegen verkregen 40 à 50 jaar later een vergelijkbare functie in het drieslaggebied.

De verschillen tussen beide gebieden bleken ook in de grootte van de bedrijven. Zo werd in het begin van de negentiende eeuw het drieslagstelsel gekenmerkt

De landbouwstelsel; veehouderij, Vlaamse bouwerij en drieslagstelsel.

door kleine bedrijfjes van 2 à 3 ha, tegenover bedrijven van 5 à 7 ha bij de Vlaamse bouw.¹³ Theoretische berekeningen doen vermoeden dat een boerenbedrijf met 2 à 3 ha akkerland en 1,5 à 2 ha grasland ongeveer aan de benedengrens van het levensvatbare zat.¹⁴ Dat er in het drieslagstelsel geen braak meer bestond was volgens een tijdgenoot het gevolg van de geringe omvang van de bedrijfjes en dus een teken van armoede.¹⁵ Met inzet van veel arbeid probeerde men door een intensieve bemesting via de potstal de bodemvruchtbaarheid op peil te houden.

De schrale gronden en de vrij geïsoleerde ligging boden de kleine bedrijven van het drieslagstelsel nauwelijks agrarische expansiemogelijkheden. Voor alle basisprodukten was men zelfvoorzienend. Inkomen in geld om bijvoorbeeld belastingen en/of pacht te betalen verwierf men door verkoop van enige zelfbereide boter, soms van een overschot van rogge en haver, van wat eieren of ham en als het lukte van een met ondermelk gemest kalf, voorts als karrevoerder of tapper en uit nevenwerkzaamheden in de huisindustrie.¹⁶ Voor deze kleine familiebedrijven telden niet zozeer de marktprijzen als wel de fysieke opbrengsten.

Voortdurend balanceerden deze kleine bedrijven op de rand van de armoede. Misoogsten kwamen nogal eens voor; in Gestel en Tongelre bijvoorbeeld gemid-

deld eens in de vier, vijf jaren.¹⁷ Deze reeds eeuwenlange strijd om het bestaan duurde in alle hevigheid voort tot ongeveer de jaren 'vijftig van de negentiende eeuw. Het beruchtst zijn de jaren 1845-1849 toen aardappelziekte en roggemis-oogsten niet alleen de grote schare van on- of weinig vermogende voedselkopers, maar ook het gros van de voedselproducerende plattelandsbevolking in diepe el-lende stortte. De ontreddering van de Brabantse bevolking is af te lezen uit een forse daling van het aantal huwelijken en geboorten, een toename van de sterfte door verzwakking en epidemieën en een ongekend aantal emigranten.

Na 1850 keerde het landbouwtij ten goede. Vrijmaking van de handel en verbetering van de verkeersbindingen verruimden de afzetmarkt voor vee, vlees en zuivelprodukten. Onder invloed van de toenemende (inter)nationale vraag gingen de zandboeren zich meer dan tevoren toeleggen op de veeteelt. In het Vlaamse-bouwgebied ging men ten koste van de boterbereiding de volle melk steeds meer gebruiken voor het mesten van roomkalveren. Het mesten van kalveren was wel arbeids- en kapitaalsintensief, maar het zorgde voor een snelle kapitaalomzetting en daardoor voor de mogelijkheid tot kapitaalvorming. In het drieslagge-bied bleef de boterbereiding hoofdzaak, terwijl men met de ondermelk kalveren of varkens vetmestte. Geleidelijk namen de verschillen tussen beide stelsels af. De akkerbouwproduktie werd steeds meer afgestemd op de produktie van vee-voer voor vervoeding in eigen bedrijf, ter wille van de produktie van boter en slachtvee voor de markt. De verschuiving van de prijsbalans tussen akkerbouw-en veeteeltprodukten, ten gunste van de laatste, gaf hiertoe aanleiding. Het proces werd nog gestimuleerd door het wegvallen van niet-agrarische nevenver-diensten, waardoor de kleine boeren gedwongen werden te zorgen voor een verhoging van de geldinkomsten uit het eigenlijke boerenbedrijf. Onder invloed van het prijsverloop tijdens de agrarische depressie in de jaren 'tachtig zette het commercialisatie- en specialisatie-proces versneld door. Omstreeks 1910 was in Oost-Brabant het marktgerichte veredelingsbedrijf algemeen. Naast rundvee werd ook het houden van varkens en kippen een belangrijke agrarische bestaans-bron, terwijl er rondom de steden voor de kleine landbouwbedrijven nog een al-ternatief aanwezig was, namelijk specialisatie in de tuinbouw. Het houden van fokstieren, de coöperatieve aankoop van veevoeder en kunstmest, de oprichting van zuivelfabrieken en de overheidsmaatregelen met betrekking tot de voorlich-ting en het landbouwonderwijs bevorderden deze overgang. De coöperaties kwa-men aanvankelijk aan het einde van de jaren 'tachtig, tot stand op 'neutraal-zakelijke' grondslag. Echter, uit vrees voor maatschappelijke polarisa-tie en mede gezien de toenemende ontsluiting van de dorpen en de groeiende af-hankelijkheid van 'vreemde', veelal Joodse kooplieden greep de geestelijkheid in. Men trachtte de modernisering in technisch-economisch opzicht te realiseren met behoud, zoveel mogelijk, van de lokale gemeenschappen en de daarin heer-sende waarden en normen. De in 1896 door de Norbertijn Gerlacus van den El-sen opgerichte Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB) was hiervan het voornaamste resultaat. De op ethisch-religieuze grondslag gegroundveste NCB stimuleerde de oprichting van coöperaties op allerlei gebied.

3.2.3 De nijverheid

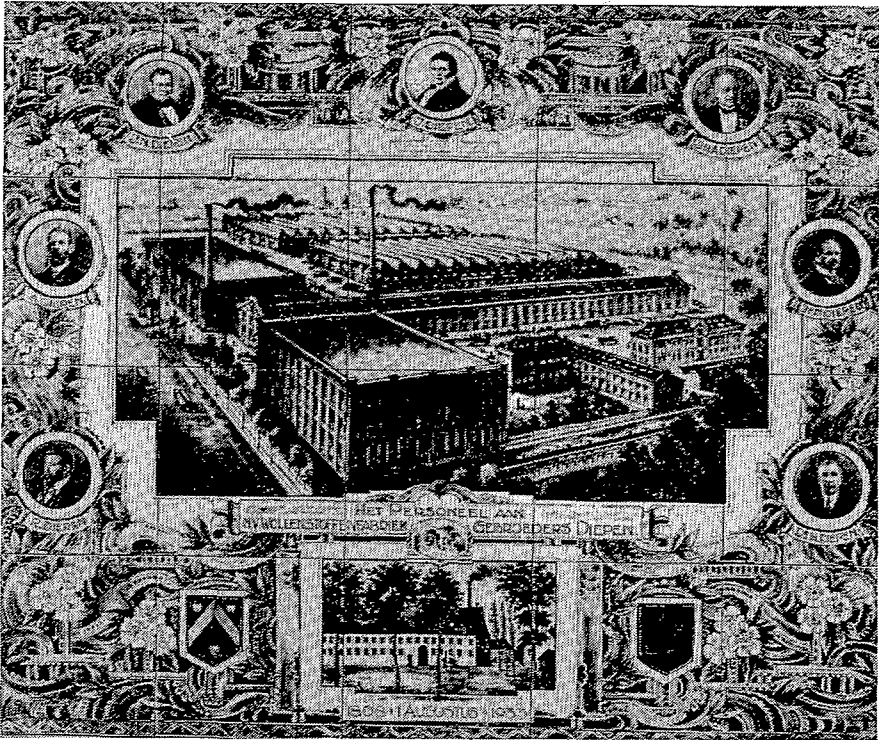
Het grootste deel van de Oostbrabantse nijverheid was gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw ambachtelijk van aard. In kleinbedrijf produceerden men om te voldoen aan een lokale of regionale vraag, waarbij kwaliteit en vakmanschap handelsmerken waren. Daarnaast produceerden onder andere de textielnijverheid en schoenmakerij op groter schaal en voor een (inter)nationale markt.

Enige kleinschalige bedrijfstakken waren door de gesteldheid van het landschap al sinds lang in bepaalde streken geconcentreerd. Zo is de hoge concentratie van watermolens in Oost-Brabant te verklaren uit de grote en snelle aanvoer van water zowel van het Kempisch Hoog als van de Peelhorst. Het uit de veengebieden stromende zure en ijzerrijke Aa-water maakte de molens ongeschikt voor het vollen van stoffen; er was echter in het Aa-dal voor winning geschikt ijzer neergeslagen, getuige de voormalige ijzergieterijen in Aarle-Rixtel en Asten.¹⁸ De kapitaalintensieve leerlooierijen maakten gebruik van het water van de Dommel en zijn zijbeken en van de ruime aanwezigheid in de regio van eikeschors als looistof. In samenhang met de leerlooierijen ontstonden de schoenmakerijen. Dankzij het welig tieren van populierehout op de veel leem bevattende beekdalgronden in en rondom de gemeenten Boxtel, Liempde, Schijndel, Sint-Oedenrode, Veghel en Udenhout concentreerden de klompenmakerijen zich in deze plaatsen.

Arbeidsintensieve en op export gerichte industriële activiteiten waren de textielindustrie en de Bossche nijverheden van metaalwaren, kleurstof, lint en gare.¹⁹ De textielindustrie had zich uit de Hollandse centra Haarlem en Leiden, waar men over kennis en kapitaal beschikte, in Oost-Brabant gevestigd wegens de lage lonen en ter ontwijking van de stedelijke regels. De aankoop van grondstoffen en de eindbewerking van de geweven stoffen geschieden in Holland, terwijl tussenliggende deelbewerkingen zoals spinnen en weven in Oost-Brabant plaatsvonden. Aan het einde van de achttiende eeuw verzelfstandigde de Oostbrabantse textielindustrie zich, doordat Hollandse 'fabriqueurs', kooplieden-industriëlen, zich er met hun bedrijven vestigden.²⁰

De wolnijverheid was vooral in Tilburg en Geldrop gevestigd, die van linnen in Eindhoven, Helmond, Boxtel, alsook in Nistelrode en Veghel. Vanuit deze textielcentra werd een groot deel van de plattelandsbevolking bij het produktieproces ingeschakeld volgens het huisindustriële systeem. Dit hield in dat 75 à 90 % van de werknemers van een fabrikur niet in een fabrieksgebouw, maar thuis op basis van stukloon arbeidde met grondstoffen en aan werktuigen die meestal eigendom waren van de fabrikur. Voor deze had dat als voordeel dat slechts een gering aantal mensen in vaste dienst was. In tijden van slapte werd geen werk uitgegeven, zodat niet zozeer de fabrikur maar de thuiswerkers daaronder leden. De thuiswerk(st)ers verrichtten naast hun industriële activiteiten agrarische werkzaamheden als neveninkomsten op hun karige bestaan. Toen voor velen de industriële arbeid het hoofdbestaan ging vormen behielden zij een lapje grond voor de verbouw van voedsel voor eigen voorziening en hielden zij zo mogelijk ook een mestvarken en/of een geit.

In de Bataafse en Franse tijd floreerde de textielnijverheid door grote legeror-

Tegelwand ter ere van 125 jaar wollenstoffenfabriek gebroeders Diepen, met de verschillende generaties fabrikanten. Foto, collectie gemeentelijke archiefdienst Tilburg.

ders, het wegvallen van de Engelse concurrentie en de opening van de Franse markt. Deze bloei duurde niet voort, mede doordat Willem I de belangen van de Belgische industrie rondom Luik boven die van Oost-Brabant stelde. De inertie bleef ook bestaan na 1830 en werd zelfs versterkt door de crisis van de jaren 'veertig. Na 1850 trok de economische bedrijvigheid weer geleidelijk aan door een toenemende binnen- en buitenlandse vraag zowel naar agrarische als naar industriële producten.

Enkele ontwikkelingslijnen zijn ten aanzien van de nijverheid te onderscheiden. Ten eerste ontstond er een toenemende specialisatie in de ambachtelijke nijverheid, waardoor naast meer investeringen ook meer vakkennis en meer gespecialiseerde arbeid dan tevoren vereist werden. Ten tweede breidde niet alleen het aantal ondernemingen in de toonaangevende textielnijverheid zich uit, maar concentreerde de produktie zich steeds meer in fabrieken en nam de toepassing van stoomkracht geleidelijk toe. Ten derde kwamen er ook nieuwe bedrijfstakken tot ontwikkeling. Zo verkreeg de Bossche grafische industrie door het hoge technische niveau landelijke bekendheid. De metaalnijverheid beleefde in vrijwel alle Brabantse steden een opbloei, met in Oost-Brabant Helmond, 's-Hertogenbosch en Tilburg als kernpunten. De sigarennijverheid kwam vooral in 's-Hertogenbosch en in Eindhoven tot flinke ontplooiing. Ten slotte zette de

concentratie van sommige bedrijfstakken in bepaalde regio's zich voort. Meer dan voorheen gingen optimale vestigingsfactoren een beslissende rol spelen. Zo werd Tilburg het wolcentrum van Nederland, al bleef de wollenstoffenindustrie in Geldrop ook nog van belang. De Nederlandse linnenindustrie werd nagenoeg een Brabantse bedrijfstak met de grootste concentraties in en rondom Eindhoven en in Boxtel. Helmond werd een centrum van de katoenindustrie, maar moest de heerschappij aan Twente laten. Er vond ook een concentratieproces plaats bij de leerlooierijen en de schoenmakerijen. Midden-Brabant, en vooral de Langstraat, vormde een goede voedingsbodem voor de arbeidsintensieve schoenindustrie. Binnen het onderzoeksgebied was Loon op Zand, waartoe ook Kaatsheuvel behoorde, de enige gemeente met een belangrijke schoennijverheid.

Nieuwe produktiemethoden vonden ingang, al gebeurde dit in de ene bedrijfstak eerder dan in de andere. Het huisindustriële systeem, dat vooral in de sigaren-, textiel- en de schoenindustrie toegepast werd, werd ofwel gedeeltelijk vervangen door de manufactuur ofwel door de gemechaniseerde voortbrenging. In de manufactuur werden de arbeiders in één werkplaats samengebracht. Uniformering en specialisatie van de produktie door betere controle en arbeidssplitsing maakten het mogelijk grotere, eenvormige hoeveelheden te produceren. Was het manufactuursysteem al vroeg in de Tilburgse en Geldropse wolindustrie doorgedrongen, in de katoen- en linnenfabricage begon dit proces in de jaren 'vijftig en 'zestig. Toen schakelde ook de schoennijverheid geleidelijk over op de manufactuur; de genoemde nieuwe bedrijfstakken hadden vanaf het begin een sterk werkplaatskarakter bezeten.

Een ander motief voor concentratie van de produktie vormde de toepassing van machines en vooral van stoomkracht in het produktieproces, hetgeen (verdere) standaardisatie en massafabricage mogelijk maakte. De ondernemers moesten deze voordelen, die gepaard gingen met de aanschaf van de kostbare stoomapparatuur en de bijkomende brandstofkosten, afwegen tegen de voordelen van de manufactuur en de huisnijverheid, vooral bestaande uit de geringe omvang van de investeringen. Machinale produktie met stoomkracht werd slechts geleidelijk ingevoerd. Zo bleef het aandeel van de wollenstoffenfabrieken met stoomkracht te Tilburg in de periode 1855-1875 vrij stabiel op ruim eenderde van het aantal inrichtingen, terwijl het totale aantal daarvan toenam van 67 naar 142, ruim een verdubbeling. Evenals in de wolspinnerij werd de stoommachine al in de eerste decennia van de eeuw ingevoerd in de linnenindustrie, maar bleef het weven hoofdzakelijk door thuiswerkers uitgeoefend worden. De katoenindustrie te Helmond, die de garens kant en klaar uit Engeland betrok, schakelde pas na 1865 op stoomkracht over. De introductie van machinale produktie ter versneling van de manufactuur geschiedde in de schoenindustrie gedeeltelijk in de jaren 'tachtig en in de tabaksnijverheid pas in de twintigste eeuw.

In de overgangsfase naar gemechaniseerde industrie kwam ook het fenomeen van de gedwongen winkelnering tot ontwikkeling. De ondernemer verplichtte daarbij zijn werknemers een deel van hun inkopen te verrichten in een winkel die door hem of een familielid geëxploiteerd werd en veelal aan de fabriek verbonden was. Dit gebeurde hoofdzakelijk door werkgevers die een manufactuur dreven en zo de concurrentiestrijd met de gemechaniseerde fabrieken langer vol wilden houden. Vooral in de schoen-, sigaren- en textielnijverheid werden de arbeiders

door de gedwongen winkelnering extra uitgebuit.²¹

De industriële ontwikkeling die na 1850 op gang was gekomen stagneerde sedert het begin van de jaren 'zeventig voor een twintigtal jaren. In de textielsector legden juist vele kleine bedrijven het loodje. Na ongeveer 1890 kende de industriële sector een explosieve groei. Ontwikkelingen die reeds in de periode 1850-1870 zichtbaar waren gingen nu in snel tempo voort. De grote expansie van de nijverheid ging gepaard met toenemende mechanisatie en centralisatie van werkzaamheden in werkplaatsen en fabrieken. Toch bleef het huisindustriële systeem ook toen in kleine omvang bestaan, en wel voor specialistische orders.

Het industriële groeiproces verkreeg na 1890 een dynamisch en veelzijdig karakter. Er was niet alleen sprake van uitbreiding en vernieuwing van de reeds bestaande bedrijfstakingen, maar ook groeide de voorheen voornamelijk ambachtelijke metaalnijverheid uit tot een echte industrie. Helmond, Den Bosch en Tilburg vormden de kernpunten voor deze industrie. Een nieuwe loot aan de stam vormde de in 1893 te Budel gestichte zinkfabriek, die vanuit België op een stuk heide werd gevestigd wegens de goede verbindingen en de aanwezigheid van goedkope arbeidskrachten. Nieuw was de elektrotechnische industrie te Boxtel, Eindhoven en Tilburg. De vestiging van Philips te Eindhoven in 1891 moet worden toegeschreven aan de beschikbaarheid van een ruim en goedkoop arbeidspotentiëel en aan het daar aanwezige gunstige ondernemersklimaat. Na enkele moeilijke aanloopjaren groeide het bedrijf uit tot de meest arbeidsintensieve onderneming in Oost-Brabant, met na 1912 meer dan 2000 arbeidskrachten, aanvankelijk voornamelijk vrouwelijke.

Een nieuwe nijverheid was de maragarinefabricage, die zich uit de vanouds in Brabant bestaande boterhandel ontwikkelde. Oss vormde het voornaamste centrum van de boterhandel; de belangrijkste boterhandelaren waren er de op Europese schaal werkende firma's van Jurgens en van Van den Bergh. Zij gingen aan het begin van de jaren 'zeventig over op de vervaardiging van margarine, als goedkoop vervangingsmiddel van boter. Met wisselend resultaat ontstonden er bovendien margarinefabrieken te Asten, Helmond en 's-Hertogenbosch. De al dan niet met stoom uitgeruste zuivelfabrieken die sinds de jaren 'negentig in groten getale werden gesticht bereikten in het begin van twintigste eeuw nog niet het stadium van grootbedrijf. Wel was dit het geval met de uit de veehandel voortkomende Osse stoomvarkensslachterijen van Zwanenberg en van Hartog, en later met die te Boxtel.²² De landbouwindustrieën (Oss en Veghel), evenals de sigarennijverheid (de Kempen en Valkenswaard), de schoenmakerijen en leerlooierijen (Loon op Zand e.o.) en de verveningen en ontginningen (de Peel) verschaften grote delen van het platteland extra werkgelegenheid.

Bij de moderne industriële ondernemingen in ons onderzoeksgebied overheerste het familiale grootbedrijf met enkele honderden werknemers.²³ De financiering van de onderneming geschiedde grotendeels uit eigen vermogen. Opmerkelijk is de dominante positie van door allochtonen gestichte moderne ondernemingen. Het maatschappelijke aanzien van de fabrikanten steeg tegen het einde van de negentiende eeuw sterk. Vooral de moderne ondernemers hadden door hun financiële draagkracht en het scheppen van een grote werkgelegenheid zeker op lokaal niveau veel invloed gekregen. Zij lieten zich niet meer zoals velen in het kleinbedrijf door gewoonte, routine en zelfgenoegzaamheid leiden.

Wel voelden zij zich allereerst eigenaar en niet louter bedrijfsleider. Het bedrijf werd daarom sterk met hen en hun familie geïdentificeerd.

De overheid speelde in het industrialisatieproces slechts een ondersteunende rol. Overtuigd van het belang van de nijverheid als werkverschaffer stimuleerde zij mede daarom de verbetering van verkeersverbindingen en de uitbouw van beroepsonderwijs. Tegelijkertijd nam zij echter ook maatregelen die de Brabantse ondernemers fel bekritiseerden. De invoering van het vrijhandelstarief, in 1862, leidde tot een breuk tussen de protectionistisch ingestelde Brabantse industriëlen en de praktische politiek van de liberalen.²⁴ Ook sociale wetgeving zagen zij, in sociaal opzicht conservatief, als inbreuk op hun functioneren als ondernemer. De invoering van het kindwetje van Van Houten van 1874 stuitte overigens niet op tegenstand in het katholieke zuiden, omdat het de gewoonte was kinderen pas na hun eerste communie, op ongeveer 12-jarige leeftijd, in het industriële arbeidsproces op te nemen.²⁵ Door de krachtige voortgang van het industrialisatieproces na circa 1890 verkregen velen een arbeidsplaats in de nijverheidssector. In tegenstelling tot de betrekkelijke stabiliteit van de lonen vóór ongeveer 1870 steeg het loonniveau met name omstreeks de eeuwwisseling sterk. Dit gold vooral voor hooggekwalificeerde arbeid in de ambachtstnijverheid en voor hen die in stukloon werden uitbetaald, zoals in de schoen- en sigarenindustrie het geval was. Fabrieksarbeid, veelal betaald in tijdloon, werd relatief minder gewaardeerd, maar leverde over het algemeen toch meer op dan ongeschoolde of geoevende werkzaamheden in de thuisarbeid. Vrouwen verdienden voor hetzelfde werk altijd minder dan mannen. Lonen werden bepaald door de verhouding tussen vraag en aanbod van arbeidskracht, dus ongeacht het behoeftpeil van de arbeiders. In verhouding met de kosten van eerste levensbehoeften, zoals voeding en woning, bleven de lonen tot in de jaren 'negentig voor kostwinners onvoldoende. Met meewerkende gezinsleden kon men het breder hebben, maar toch was het doorgaans onmogelijk om geld te reserveren voor de oude dag of voor kwade tijden.²⁶

3.2.4 De bevolkingsgroei

Oost-Brabant was bij het ingaan van de negentiende eeuw een plattelandssamenleving van voornamelijk boeren, ambachtstlieden, keuters en dagloners met een geringe graad van urbanisatie. In tegenstelling tot grote delen van de Republiek had de Meierij van 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de achttiende eeuw enige bevolkingsgroei vertoond en deze groei had zich in de tweede helft van de eeuw doorgezet. De groei kwam voornamelijk tot stand door daling van het sterftecijfer onder volwassenen, die ten dele te danken zou zijn aan de introductie van de aardappelteelt.²⁷ Het gebruikelijke demografisch patroon van een pre-industriële samenleving was hierdoor enigszins gewijzigd. Dat patroon bestond al eeuwen uit een hoge nataliteit gepaard aan een hoge mortaliteit (van beide ruim 30‰), waardoor er per saldo slechts een geringe natuurlijke groei mogelijk was en meer dan eens zelfs stagnatie of achteruitgang optrad. Hongersnood, epidemieën en oorlogsgeweld zorgden voor een veelvuldig optredende extramortaliteit.²⁸ De levensverwachting was laag: gemiddeld werd men vanaf de geboorte ongeveer 30 jaar, al had iemand die de zuigelingen- en kinderjaren over-

leefd had bij het bereiken van de 21-jarige leeftijd nog een even grote levensverwachting.²⁹ Gedurende de gehele negentiende en ook nog in het begin van de twintigste eeuw bewoog het Brabantse geboortencijfer zich tussen 30‰ en 34 ‰, met als uitzondering de periode 1846-1860 met een zeer laag cijfer (circa 27‰). Het verloop van de Brabantse nataliteit was ongeveer gelijk aan dat van het landelijke gemiddelde, doch lag ca. 4‰ lager. De daling in het landelijke geboortencijfer (van 36‰ in 1876 tot 26 ‰ in 1920) trad in Noord-Brabant echter niet op, zodat ongeveer sinds de eeuwwisseling het Brabantse geboortencijfer het landelijke overtrof.³⁰

Een soortgelijke ontwikkeling kende ook de mortaliteit. Aanvankelijk liep het Brabantse sterftcijfer gelijk op met het landelijke cijfer, doch het lag ruim 2 ‰ lager; het schommelde vrij constant tussen 22 en 24 ‰. De daling in de landelijke mortaliteit, die in de tweede helft van de jaren 'zeventig inzette, werd pas sedert de eeuwwisseling gevolgd door een Brabantse daling, zodat reeds in de jaren 'tachtig de Brabantse sterftcijfers die van Nederland overtroffen. Per saldo was het Brabantse geboortenoverschot in de eerste helft van de negentiende eeuw nagenoeg gelijk aan het landelijke niveau, maar in de tweede eeuwhelft was het Brabantse overschot 2 à 3 ‰ lager. Op provinciaal niveau bepaalde het geboortenoverschot nagenoeg de bevolkingsgroei aangezien het migratiesaldo gedurende de gehele negentiende eeuw tussen plus en min 1 ‰ schommelde. In het begin van de twintigste eeuw was er gemiddeld een negatief migratiesaldo van 2 ‰, maar wegens het hoge geboortenoverschot nam de Brabantse bevolking toen jaarlijks toch met ongeveer 12 ‰ toe. De demografische groei in Oost-Brabant bleef gedurende de negentiende eeuw ten achter bij die van Noord-Brabant als geheel. Zo telde ons onderzoeksgebied in 1809 bijna 170.000 inwoners tegen de provincie 290.000 en was dat in 1909 respectievelijk 343.000 (een verdubbeling) en 623.000 (een groei van 115 ‰). De gemeenten met de sterkste, zelfs explosieve ontwikkeling waren Tilburg, Helmond en Eindhoven.³¹ Deze groei kwam voornamelijk tot stand dankzij de industrialisatie. Inclusief 's-Hertogenbosch nam de bevolking in de vier Oostbrabantse steden tussen 1809 en 1909 met 370 ‰ toe, (met een versnelling sinds 1895). Tevens valt een uitstralingseffect op naar verschillende randgemeenten. Zo kunnen als snelle groeiers genoemd worden de Eindhovense randgemeenten Stratum, Gestel, Strijp en Woensel en de Tilburgse randgemeente Goirle. Evenals de plattelandsgemeenten kenden de steden, met uitzondering van Tilburg, en hun randgemeenten een vertraging in de bevolkingstoename tussen 1840 en 1870.

Het platteland laat min of meer een demografische tweedeling zien, die grotendeels overeenkomt met de verspreiding van de twee landbouwstelsels op de zandgronden. In het drieslaggebied leefden minder mensen per km² dan in het gebied met Vlaamse-bouwstelsel. In de 27 gemeenten (exclusief de steden 's-Hertogenbosch en Tilburg) in het Vlaamse-bouwgebied leefden in 1809 gemiddeld 66 personen per km², in 1849 86, in 1879 95 en in 1909 116, terwijl de 75 plattelandsgemeenten met een drieslagstelsel (exclusief Eindhoven en Helmond) respectievelijk 56, 71, 79 en 101 personen per km² telden. De Oostbrabantse gemeenten met Vlaamse bouw kenden in de periode 1809-1895 een groei van gemiddeld 75 ‰, overigens tegen een groeicijfer voor de provincie als geheel van ongeveer 90 ‰. In het drieslaggebied daarentegen was in dezelfde periode de

demografische groei, met uitzondering van de jaren 'zeventig, laag (namelijk 40 %), terwijl verschillende plattelandsgemeenten in de tweede helft van de negentiende eeuw zelfs in geringe mate ontvolkten. Pas na 1895 valt op het gehele Oostbrabantse platteland een duidelijke bevolkingsgroei waar te nemen, die groter is dan die van de provincie als geheel. Een arbeidsintensieve landbouw kon sindsdien dankzij de verkeersontwikkeling en de (inter)nationale marktsituatie floreren, terwijl een industriële heropbloei en ontginningen voor extra bestaansmogelijkheden zorgden.

3.3 De maatschappelijke verhoudingen.

3.3.1 Armoede en sociale ongelijkheid.

Armoede was omstreeks 1800 een toenemend algemeen verschijnsel in Noord-West Europa, onze regio niet uitgezonderd. Een groot deel van de bevolking was bekend met tijdelijke armoede, bij ziekte of werkloosheid gedurende de winter en een toenemend deel leefde structureel als paupers. De omvang van dit armoedeprobleem laat zich moeilijk exact bepalen. Armoede is een relatief begrip. Enerzijds waren er de mensen voor wie de armoede structureel was en die voortdurend bedeed werden, anderzijds waren er van wie de bestaansbasis zo onzeker was dat zij geregeld als aanvulling een beroep op de armenkas deden. Bedeeden konden arme weduwen en wezen zijn, onvermogen bejaarden en invaliden, maar ook zieken en tijdelijk werklozen. Voor 's-Hertogenbosch is de omvang van de bedeede bevolking bekend. Hier varieerde tussen 1854 en 1865 het aantal door het belangrijkste armbestuur bedeeden tussen de 25 % en 30 % van de totale bevolking. Latere cijfers zijn niet rechtstreeks vergelijkbaar, maar tonen wel aan dat tot 1870 de armoede in deze plaats verder toenam, waarna zij enige jaren op hoog niveau bleef. De stagnatie in de Bossche economische ontwikkeling na de bevolkingstoename in de eerste eeuwhelft en de invloed van de periodieke overstromingen in en rondom de stad waren de oorzaken van het grote aantal bedeeden.³² Ook voor Eindhoven zijn gegevens bekend. Hier blijken lagere percentages van de bevolking bedeed te worden dan in Den Bosch. Tussen 1854 en 1865 fluctueerde het percentage tussen 23,5 % en 14 %, met in de latere jaren waarschijnlijk een dalende tendentie. In het algemeen vond de bedeling hier in perioden van duurte plaats en vormde zij een aanvulling op het lage loonniveau van de arbeiders.³³

Ten aanzien van de gemeenten op het platteland lag de situatie weinig anders. In 1806 werden door S. van de Graaff de gegevens van enkele huishoudbudgetten verzameld van boeren en landarbeiders in Peelland.³⁴ In de vier voorbeeldhuishoudens (twee boeren en twee landarbeidersgezinnen met kinderen) die hij presenteert is op het eerste gezicht sprake van enig jaarlijks surplus, maar er werden geen posten opgenomen voor kleding, gereedschappen of onvoorziene uitgaven als gevolg van ziekte of een gedeeltelijke misoogst. Met name de budgetten van de landarbeiders laten weinig speling toe. Van de Graaff merkte op dat deze arbeiders 'door de minste Ziekte of gebrek aan Werk, genoodzaakt wordende om hunnen toevlugt te nemen tot de armenkas, vinden zy dezelve niet zelden ontoereikend, om in hunnen nood te voorzien, en in dat geval, lyden zy de bitterste, de onbegrypelykste Armoede'.³⁵ Deze situatie bleef tot in de tweede helft van de

negentiende eeuw voortbestaan. In 1860 werd tijdens een agrarisch congres bij de bespreking van de positie van landarbeiders in onze regio een huishoudbudget met gelijke strekking opnieuw als typisch vermeld.³⁶

Het onderscheid tussen landarbeiders en kleine boeren is gradueel. Keuterboeren met een niet levensvatbaar bedrijfje zullen als landarbeider aanvullende inkomsten hebben gezocht bij boeren met te veel land om alleen met het eigen gezin te bewerken.³⁷ Beide groepen behoorden tot dat deel van de bevolking waarvan het inkomen zeer onzeker was. In 1908 werd een onderzoek ingesteld naar de toestand van de landarbeiders in onze regio. Hieruit bleek dat vrijwel alle arbeiders enige grond bezaten of pachtten, variërend van 10-20 aren te Berghem tot 2 à 3 hectaren te Mierlo. Inkomsten naast het landarbeiderswerk werden vooral hieruit verkregen, en voorts door betaalde werkzaamheden van gezinsleden; deze verdienden bij met tabaksstrippen, de teelt van konijnen en kanaries, het weven en spinnen, de trek naar Duitsland of fabrieksarbeid door kinderen. Een beroep op het armbestuur of de katholieke liefdadigheid behoeft, volgens dit rapport, slechts bij uitzondering, bij felle vorst of hoog water, te worden gedaan.³⁸

De armenwet van 1854 had als doel de taak van de overheid zoveel mogelijk terug te dringen en de bedeling over te laten aan de kerkelijke en particuliere instellingen. De overheid had volgens de wet enkel nog een politionele taak, het tegengaan van bedelarij. In veel dorpen waar een Burgerlijk Armbestuur bestond duurde het lang voordat een kerkelijk armbestuur gevormd werd en de taken overnam. Veelal had het Burgerlijk Armbestuur in de Generaliteitsperiode de oude bezittingen van het voormalige kerkelijke armbestuur overgenomen en wenste de gemeente deze niet te restitueren. Slechts daar waar de kosten van de armenzorg de baten van deze armengoederen overstegen lijkt het gemeentebestuur geneigd te zijn geweest de taak af te stoten.

Het beeld van de sociale gelaagdheid mag niet vereenvoudigd worden tot een tweedeling, bedeeden en niet-bedeelden. De verschillen in economische positie waren aanmerkelijk, ook onder de overwegend kleine boeren op het platteland. Er bestond verscheidenheid in omvang van grondbezit en er werd reeds gewezen op het graduele verschil tussen dagloners en keuterboeren. In de dorpen hadden zich molenaars, brouwers, winkeliers en tappers gevestigd die dit beroep soms in combinatie met de landbouw uitoefenden. Zij vormden een welvarende bovenlaag in deze plaatsen. Ambtenaren en ambachtslieden leefden in de steden en de dorpen al naar gelang hun verzorgende functie voor de omgeving. Daarnaast waren er arbeiders, veelal ongeschoold, die voornamelijk in de vier grote plaatsen leefden, waar de nijverheid, na 1870 in toenemende mate in fabrieken geconcentreerd, regelmatige werkgelegenheid bood.

De grootste groep rijken leefde gedurende de gehele periode in 's-Hertogenbosch. Dit waren kooplieden en renteniers die te zamen met de verspreid, op enkele landgoederen wonende grondbezitters, de financiële elite van de regio vormden. Sedert 1885 werden zij in rijkdom voorbijgestreefd door de industriëlen te Tilburg, Eindhoven en Helmond.³⁹ De kennis omtrent de feitelijke omvang en samenstelling van de sociale lagen op het platteland in vergelijking met die van de steden is nog te beperkt om tot een behoorlijke regionale samenvatting te komen.

3.3.2 De politiek-bestuurlijke verhoudingen

Vóór 1795 stond noordelijk Brabant als Generaliteitsland onder bestuur van de Staten-Generaal. De stedelijke besturen en de plattelandsbesturen functioneerden betrekkelijk autonoom onder toezicht van door de Staten-Generaal aangestelde ambtenaren. De komst van de Franse troepen maakte aan deze situatie een einde. Binnen de Bataafse Republiek verkreeg Brabant een aan de andere delen gelijke status en was het niet langer Generaliteitsland. Vóór 1795 bestond een grote variatie aan bestuursvormen: er waren steden, dorpen en heerlijkheden, elk met meer of minder zelfstandig bestuur. In de periode 1795-1815 trad uniformering op naar Frans model.⁴⁰

De vestiging van het koninkrijk Holland in 1806 en sterker nog de inlijving in het Franse keizerrijk in 1810-1813 brachten centralisering van bevoegdheden en uniformering van bestuur. De gemeenten kwamen rechtstreeks onder toezicht van het departementale bestuur te staan. De landdrost (1806-1810) of de prefect (1810-1813) bestuurden de departementen, bijgestaan door kwartierdrosten of sous-prefecten en een raad van adviseurs. Alleen de grootste gemeenten, in deze regio, 's-Hertogenbosch en Tilburg, behielden zelfstandige bevoegdheden en verantwoordelijkheden.⁴¹

De grondwetten van 1814 en 1815 brachten beperkte autonomie zowel voor de provincie als voor de gemeenten. De koning benoemde de provinciale gouverneur. Deze was voorzitter van de Provinciale Staten, een door en uit afgevaardigden van de adelstand, de steden en de grondeigenaren op het platteland gekozen orgaan. De Provinciale Staten kozen weer afgevaardigden in de Tweede Kamer (de leden van de Eerste Kamer werden door de koning benoemd). Met dit beperkte en getrapte kiesrecht was de invloed van de bevolking gering. De staten beschikten in alles aangaande het inwendige bestuur, in overeenstemming met de wet en onder goedkeuring van de koning. De gemeenten beschikten over een eigen begroting en (onder voorbehoud van goedkeuring) lokale belastingen.⁴² De steden ressorteerden rechtstreeks onder het provinciale bestuur; het platteland, met de dorpen, werd in districten gedeeld met aan het hoofd daarvan een schout of commissaris. Volgens het hier geldende bestuursreglement bezat deze, onder de gouverneur ressorterende ambtenaar, grote invloed op het bestuur van de plattelandsgemeenten.⁴³ Het gebrek aan geschikte gemeentebestuurders en de grote achterstanden in de administratie maakten deze bemoeienis en die van speciale commissies uit Gedeputeerde Staten vaak ook noodzakelijk. Van een zelfstandig gemeentebestuur ten plattelande was nauwelijks sprake.

Na 1848 begon voor het bestuur in provincie en gemeenten een nieuwe periode. De grondwetswijziging van dat jaar en de daarop gebaseerde provincie- en gemeentewetten betekenden in de eerste plaats een vergroting van de invloed van de bevolking op het bestuur en tevens brachten ze ruime gemeentelijke autonomie. De gemeenteraad stelde in het vervolg de door Burgemeester en Wethouders voorbereide gemeentelijke verordeningen en de begroting vast. De burgemeester had daarnaast nog taken op gebied van de openbare orde en veiligheid. Het gemeentelijk beleid bleef vrij passief en zuinig. De uitgaven werden zoveel mogelijk beperkt en die uitgaven die het normale budget te boven gingen werden, evenals vroeger, bij voorkeur gefinancierd door de verkoop van effecten of gemeentegronden.

Twee algemene en met elkaar samenhangende ontwikkelingen zijn na 1851 zichtbaar. Een groeiende en op den duur bewust aanvaarde staatsbemoeienis deed de autonomie van de gemeenten weer afnemen, terwijl de eisen door de centrale wetgever aan de gemeenten gesteld tot grotere uitgaven noopten. Daarbij behoorde het tot het beleid van de centrale overheid om de lokale directe en indirecte belastingen zoveel mogelijk te beperken ten gunste van de rijksbelastingen. Op deze wijze werd de belastingdruk binnen het Rijk gelijkvormiger.

De lager-onderwijswet van 1857 verplichtte de gemeenten voldoende openbare scholen te stichten en te onderhouden. Sommige gemeenten kwamen tot samenwerking om in gehuchten aan de gemeentegrenzen ook scholen te stichten. De toename van geregeld schoolbezoek en de verbetering van het openbaar onderwijs vonden geleidelijk plaats. Na 1868 ontstonden in vele gemeenten tevens katholieke (meisjes)scholen. Hoewel dit onderwijs niet of (sedert 1889) slechts bescheiden rijkssubsidie kreeg, was de groei stormachtig. Heel wat gemeentebesturen zagen, niet alleen om financiële redenen, deze ontwikkeling met blijdschap aan. Openbare nutsvoorzieningen, zoals drinkwaterleiding en riolering werden in de steden veelal wel als gemeentelijke taken in verband met de volksgezondheid beschouwd, maar men schrok lange tijd terug voor de financiële consequenties; in de dorpen achtte men ze overbodig.

3.3.3 De ontwikkeling van de politieke krachten

De politiek van koning Willem I, gericht op samensmelting van zijn nieuw gevormd Rijk, leverde al snel protesten op van Noordbrabantse katholieken. Zij voelden zich achtergesteld bij de protestanten die relatief veel ambtelijke en bestuurlijke posities binnen Noord-Brabant verkregen.⁴⁴ In de jaren 'twintig vermengden deze geluiden zich met protesten tegen de religieuze politiek van Willem I. In zijn streven om meer greep te krijgen op de opleidingen voor geestelijken kwam hij in botsing met de katholieke clerus. In de regio liep dit conflict hoog op en in de Provinciale Staten vormde zich een sterke oppositie tegenover de regeringsgezinden. Na de Belgische afscheiding in 1830 boette deze oppositie aan betekenis in.⁴⁵

In de jaren 'veertig had de oppositie een meer liberaal karakter aangenomen.⁴⁶ De grondwetswijziging van 1848 werd in de regio gunstig ontvangen, zowel door liberalen als door de Brabantse kerkvoogden, wegens de grotere politieke vrijheden en de verwachte nieuwe ontplooiingskansen voor de katholieke kerk. De Noordbrabantse Tweede-Kamerleden behoorden in meerderheid tot de 'Papo-Thorbeckianen'; een minderheid was conservatief. In de Provinciale Staten was dit niet anders. Ten tijde van verkiezingen vormden zich verscheidene meer of minder liberale kiesverenigingen; de eerste, te Den Bosch, heette 'Vrijheid, Openbaarheid en Orde'. Tot 1870 bleven liberalen de politiek van 's-Hertogenbosch en de Provinciale Staten in hoge mate bepalen.⁴⁷

Omstreeks 1860 werd in de katholieke kerk in binnen- en buitenland een stroming sterker die zich richtte tegen liberale invloeden in kerk en samenleving. In Nederland won deze, gesteund door de pauselijke encycliek van 1864, veel aanhang. Het mandement van het Nederlands episcopaat tegen het openbaar onderwijs van 1868 getuigde ervan. De aansporing van de bisschoppen om over te gaan

Verkiezingspamflet van de rooms-katholieke kiesvereniging Noord-Brabant, gemeenteraadsverkiezing te 's-Hertogenbosch 1872. Collectie Rijksarchief in Noord-Brabant.

Kiezers-Vereniging
NOORDBRABANT
AFDELING
's HERTOGENBOSCH.

No

In hare Vergadering van heden heeft de Vereniging — bij de Verkiezing van *Dingsdag 6 Februarij e. k.* voor twee Leden van den Gemeenteraad te 's Hertogenbosch — Kandidaat gesteld de Heeren :

(Op het WIT stembriefje)

P. VERMEULEN-BOUMAN.

(Op het GEEL stembriefje)

Jhr. LOUIS DE VAN DER SCHUEREN.

Het Bestuur heeft de Eer U daarvan kennis te geven en U de Kandidaten der Vereniging aan te bevelen.

's Hertogenbosch, 30 Januarij 1872.

Het Bestuur der Kiezersvereniging
Noordbrabant,

LEONARD VERMEULEN, 1e Voorzitter.

Mr. J. B. VAN SON, 2e Voorzitter.

J. A. DE KORT, Penningmeester.

P. CH. SMIT, Secretaris.

Mr. A. A. HEEREN,

Mr. A. F. X. LUIJBBEN,

H. W. J. VAN GULICK,

VICTOR DECKERS,

P. N. VERHOEVEN,

F. H. A. HALEWIJN,

} Leden.

tot oprichting van katholieke scholen vond spoedig gehoor; het kwam in 1870 in de regio ook tot een exclusief rooms-katholieke kiesvereniging, 'Noord-Brabant'. Deze door oud-minister J.B. van Son opgerichte vereniging stelde kandidaten voor de verkiezingen van leden van Provinciale Staten. In drie jaar namen kandidaten van 'Noord-Brabant' de politieke heerschappij over van de liberaalgezinden. Aan de verkiezingen voor de gemeenteraden namen onderafdelingen van 'Noord-Brabant' deel.⁴⁸ Na de grote successen van 1870 en 1873 kreeg de kiesvereniging 'Noord-Brabant' in veel districten waarschijnlijk een sluimerend bestaan.

De politieke stroming die in 'Noord-Brabant' een trefpunt vond, werd sterk door de clerus gesteund. Met haar anti-liberale strekking was ze op zedelijk-godsdienstig, politiek en economisch terrein conservatief. Verschillen en twistpunten binnen deze beweging waren er echter nog voldoende. De belangrijkste twistpunten waren het protectie-vraagstuk, de kwestie van de persoonlijke dienstplicht en de verdere organisatie van katholieke politici. In deze landelijke

discussie waren de kamerleden Bahlmann en Schaepman de leiders van en naamgevers aan de richtingen. Schaepman was een groot voorstander van vergaande samenbundeling binnen de rooms-katholieke Tweede-kamerfractie en eveneens een voorstander van samenwerking met de Anti-Revolutionairen. In sociaal opzicht was hij wat progressiever dan Bahlmann. Na 1891 zou zich onder invloed van de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* en door werkzaamheid van enkele geestelijken nog het sociale vraagstuk voegen bij de genoemde twistpunten.⁴⁹

De activiteiten van de kiesverenigingen beperkten zich lange tijd tot die in de verkiezingstijd, maar geleidelijk kwam het tot een duurzaam verband. De per kiesdistrict georganiseerde kiesverenigingen waren zelfstandige organisaties, waarvan afgevaardigden circa 1888 opnieuw tot een bundeling kwamen in de Provinciale Bond van Rooms-katholieke Kiesverenigingen. De kiesrechtuitbreiding ten gevolge van de grondwetswijziging van 1887, heeft bij deze versterking van de rooms-katholieke politieke organisatie zeker een rol gespeeld. Hiermee werden de katholieke kiesverenigingen de onbetwiste dominante factor binnen de regionale politiek.

Door het grote aantal kiesverenigingen en sociale organisaties hadden de rooms-katholieken aan het einde van de negentiende eeuw binnen de gehele regio een feitelijk monopolie op organisatie. Slechts hier en daar was een ander geluid te horen. Dit klonk soms aan de bittertafel van de herensociëteiten en in de afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Den Bosch, Eindhoven en Tilburg. Sedert de jaren 'negentig werd er binnen de regio, met name in de Langstraat, te 's-Hertogenbosch en Eindhoven socialistische propaganda gemaakt. In Eindhoven ontwikkelde zich ook het onafhankelijke sociaal-katholicisme van 'Eindhoven Vooruit', dat in enkele andere plaatsen navolging kreeg via 'Tilburg Vooruit', 'Boxtels Belang' en 'Gemerts Belang'. Deze plaatselijke bewegingen ontstonden als een revolve van (jongere) lokale dissidenten die opkwamen voor een door de gevestigde gemeentepolitiek versloft specifiek belang, in de meeste gevallen onderwijs en volkshuisvesting. Samenwerking met niet-katholieken vond daarbij plaats. In het kiesdistrict 's-Hertogenbosch bleven niet alleen in de gemeenteraad individuele liberalen actief maar bestonden ook verschillende, elkaar opvolgende, liberale of vooruitstrevende kiesverenigingen die ook voor de Tweede Kamer kandidaten stelden of ondersteunden.

3.3.4 De institutionele groepsvorming

In de laatste decennia van de negentiende eeuw ontwikkelde zich een groot aantal nieuwe organisaties binnen de regio en groeiden enkele van de bestaande in getalssterkte. Het overgrote deel van deze instellingen werd gevormd op katholieke grondslag. Deze groei in katholieke organisaties kan, evenals die van de reeds genoemde politieke organisaties, worden beschouwd als onderdeel van het landelijke proces van verzuiling. Aanvankelijk bestonden er weinig andere organisaties in de regio dan de sinds het eind van de achttiende eeuw in de grotere plaatsen ontstane notabele sociëteiten, waarin katholieken en niet-katholieken elkaar troffen, en voorts de voor een breder publiek bestemde broederschappen en gilden die waarschijnlijk een sluimerend bestaan leidden. Verder bestond er in 's-Hertogenbosch sedert 1819 een afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Al-

gemeen en functioneerde daar sedert 1837 het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen.

Het karakter van een belangenbehartigende organisatie verkreeg de sinds 1820 te 's-Hertogenbosch gevestigde afdeling van de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij, die in 1842 vervangen werd door de zelfstandige Noord-Brabantsche Maatschappij ter bevordering van Handel, Landbouw en Nijverheid.⁵⁰ Dit bleef voornamelijk een Bossche aangelegenheid. In 1852 werden in de grootste plaatsen in de regio Kamers van Koophandel en Fabrieken gevestigd, terwijl in 1860 en 1861 het in Tilburg en Helmond ook tot oprichting kwam van afdelingen van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid, sedert 1836 de naam van de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij. Meer dan de plaatselijk Kamers van Koophandel, waarmee samengewerkt werd, waren deze afdelingen praatzelschappen met betrekking tot de plaatselijke economie, waarbij ook de sociale kwestie niet onbesproken bleef. Onder de leden worden de belangrijkste plaatselijke textielondernemers aangetroffen.⁵¹

De belangen van de landbouw werden sedert 1806 besproken in de Commissie voor Landbouw. Hierin hadden regionale bestuurders en (adellijke) bezitters van landgoederen zitting. Dit adviescollege verstrekke tot haar opheffing in 1871 adviezen aan het provinciaal bestuur en was betrokken bij de opstelling van het jaarlijks landbouwverslag. In 1857 werd een Landhuishoudelijke Maatschappij in het arrondissement Eindhoven opgericht. Deze organisatie richtte zich op belangenbehartiging van de landbouw door voorlichting en advisering aan leden, goedkope aanvoer van mest en het nemen van landbouwproeven. Na opheffing van de Provinciale Commissie van Landbouw kwam het tot oprichting van verschillende organisaties die in 1881 te zamen de Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw vormden. Deze organisatie verschaftte informatie en adviezen; haar afdelingen kochten collectief mest en ander benodigdheden.⁵² Met deze organisaties was de organisatiedichtheid met name onder de notabele delen van de bevolking toegenomen. Karakteristiek voor deze organisaties was dat zij niet confessioneel waren.

Onder katholiek-kerkelijk gezag staande lekenorganisaties waren de devotie-nale broederschappen, zoals de Sacraments- en Rozenkransbroederschappen, waarnaast zich omstreeks 1850 enkele godsdienstig-vormende organisaties voegden, de Mariacongregaties en de (aards-) broederschappen van de Heilige Familie. Ook omstreeks 1850 ontstonden verschillende liefdadigheidsverenigingen op rooms-katholieke basis. De mannelijke leden van de lokale Sint-Vincentiusverenigingen verschaften ondersteuning van financiële en katholiek-zedelijke aard aan gezinnen van werklozen en zieken. In de Sint-Elisabethverenigingen begonnen enkele jaren later notabele vrouwen de verzorging van zieken op zich te nemen. Deze organisaties en de niet-notabele broederschappen vertonen een groei in aantal na 1870, gelijktijdig met de reeds beschreven uitbreiding van de rooms-katholieke kiesverenigingen.⁵³

De groepsvorming onder de bevolking werd tussen 1890 en 1900 ten zeerste versterkt toen op rooms-katholieke basis standsorganisaties ontstonden, gericht op arbeiders, boeren en middenstanders. Aangemoedigd door de encycliek *Rerum Novarum* en aangewakkerd door het ontwakend groepsbesef bij arbeiders en boeren elders en in de regio nam de clerus het initiatief tot deze organisaties.

De clerus en de rooms-katholieke politici zullen van de noodzaak daartoe zeker extra doordrongen zijn geweest door de nadering van de forse kiesrechtuitbreiding, die in 1896 haar beslag kreeg.

In 1896 werd de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB) gesticht. Omstreeks de eeuwwisseling volgden in Den Bosch, Tilburg, Helmond en Eindhoven de vorming van vakorganisaties onder arbeiders als onderdeel van de rooms-katholieke werkliedenorganisatie. Het eerst ontstonden deze in het schoen- en sigarenmakersbedrijf, bij de typografen en later ook bij de spoorwegen en de textielarbeiders.⁵⁴ Handelaren en andere middenstanders organiseerden zich in 1905 op katholieke grondslag in een middenstandsbond, 'de Hanzee'. Een eerste Diocesane r.-k. patroonsbond kwam in 1900 tot stand, maar een meer duurzame en overkoepelende organisatie werd pas in 1919 een feit. Deze organisatievorming maakte deel uit van een confessionalisering van het maatschappelijke leven in de regio. Niet alleen speelde hierbij pastoors en andere geestelijken een vooraanstaande rol, hun gedachtegoed vond ook bij veel leken ingang. Er was sprake van een clericaal-katholieke beweging.

De Boerenbond met de vele aan haar gebonden commerciële nevenorganisaties werd getalsmatig de grootste standsorganisatie in de regio. In elke stad en in menig dorp floreerden daarnaast na 1900 nog de katholieke organisaties bestemd voor specifieke groepen, zoals de patronaten voor jongeren.

3.4 Samenvattende karakterisering

In de onderzoeksregio was omstreeks 1800 sprake van een groeiende bevolking; ondanks de uitbreiding van de beschikbare bestaansmiddelen door de ontginningen en de (huisindustriële) textielnijverheid in de Bataafse en Franse tijd bestond er een demografische druk. Tussen 1815 en de bestaanscrisis van de late jaren 'veertig was er sprake van bevolkingsgroei in het Vlaamse-bouwgebied. Tevens vond er in enkele centra beginnende specialisatie in de schoenen-, en klompennijverheid plaats. Ook op hogere gronden was in de eerste eeuw-helft sprake van groei, maar in mindere mate. In sommige dorpen was de balans zelfs negatief en vond uitstoot van bevolking plaats, onder andere naar 's-Hertogenbosch en Tilburg.

De jaren tussen 1850-1878 vormden een agrarische bloeiperiode; ze worden gekarakteriseerd door een voortschrijdende specialisatie binnen de landbouw in de gehele regio. Enerzijds verloren traditionele agrarische neveninkomsten en plattelandsnijverheid aan betekenis, anderzijds werd het landbouwbedrijf in toenemende mate ingeschakeld bij de produktie van boter en vlees voor de buitenlandse markt. De bevolking nam in deze periode op het platteland nauwelijks toe, terwijl die in de steden en enkele industriële dorpen een explosieve groei kende. De jaren 1878-1914 vertoonden hernieuwde algehele demografische groei die te verklaren is zowel uit de voortzetting van de vernieuwingen in de landbouw als uit de verstedelijking in en rondom de industriële centra onder invloed van de industriële groei en de uitstoot van bevolking van het platteland.

De geschetste economische ontwikkeling leidde op termijn tot vermeerdering van de welvaart in de regio. Hiervan profiteerde echter niet de gehele bevolking in gelijke mate. In de steden vond onder de industriëlen de grootste welvaartsver-

meerdering plaats, terwijl, na 1870 in Eindhoven en in Den Bosch enige tijd later, ook een afname van het pauperisme zichtbaar werd. Op het platteland vormde de verarming van de boeren tijdens de agrarische depressie (1878-1895) op twee manieren een factor in deze ontwikkeling. Voor de boeren was de betrekkelijke verarming een drijfveer bij de heroriëntatie in de landbouw - nadat de prijsverhoudingen van agrarische producten zich wijzigden -, terwijl tegelijkertijd de beschikbaarheid van vele arbeidskrachten in en rondom de industriële centra een laag loonniveau in stand hield en arbeidsintensieve nijverheid aantrok. Dit versterkte de verstedelijking.

Deze veranderingen hadden verstrekkende gevolgen voor de eerder als statisch ervaren sociale indeling van de maatschappij. Het ontstaan van belangenbehartigende organisaties daarbinnen werd door de clerus zoveel mogelijk, in een poging de standenmaatschappij te bestendigen, in ethisch-religieuze banen geleid. Dit kerkelijke streven bood een antwoord op de, door de burgerij, gegoede landbouwers, notabelen en fabrikanten, waargenomen en als negatief ervaren veranderende werkelijkheid.

Ontwikkeling van de katholieke en clericale mentaliteit vond allereerst bij hen plaats. Zij gingen met het rooms-katholieke organisatiewezen een duidelijk stempel op de politieke en sociale verhoudingen op lokaal niveau drukken. Eenerzijds bracht dit nieuwe machtskansen voor sommige delen van de bevolking en bedreigde het de bestaande machtsverdeling, anderzijds verhinderde het een secularisering en betekende het een verdere clericalisering en devotionalisering van de samenleving.

B. DE SAMENSTELLING VAN DE ELITES

4 De financiële elite

4.1 De rijksten

Het bezit van veel geld of duurzame goederen maakt iemand 'rijk' en schept mogelijkheden om meer geld te verwerven. Geld en andere vormen van bezit geven de eigenaar ook invloed op andere mensen, bijvoorbeeld als werkverschaffer, als crediteur, als verpachter of als tiendheffer. Financieel vermogen en macht liggen dicht bij elkaar, zijn vaak in dezelfde persoon verenigd of door familierelaties verbonden. In dit hoofdstuk wordt bezien hoe de financiële top van de regio er uitzag: hoe groot deze was, waar de rijksten leefden en wie daartoe behoorden, wat voor vermogens zij bezaten en welke beroepen zij uitoefenden.

De belangrijkste bron hiervoor vormen de belastinggegevens. Aan het gebruik daarvan zijn voor- en nadelen verbonden. Voordelen zijn dat over een vrij grote groep mensen dezelfde gegevens werden verzameld, die vaak nu nog beschikbaar zijn. Een nadeel is dat alleen die personen als financiële elite naar voren komen die veel belasting betaalden, terwijl het inkomen als zodanig en verschillende vormen van bezit vóór 1893 nauwelijks of niet werden belast. Een ander nadeel is dat er weinig bekend is over de betrouwbaarheid van de gegevens, terwijl controle achteraf door de onderzoeker nauwelijks mogelijk is. Om verschillende redenen kan echter worden aangenomen dat deze bron bruikbaar is voor het vaststellen van de welstandsverschillen. Ten eerste voltrok het systeem van belastingheffing zich meer in de openbaarheid dan wij nu gewend zijn; vooral door de niet-ongebruikelijke publikatie van de aanslagen per persoon zal sociale controle sterke onjuistheden hebben voorkomen. Bovendien stelden de aangeslagenen zelf prijs op een correcte waardering van hun positie, aangezien binnen het censuskiesrecht de verkiesbaarheid van mannen voor politieke functies hieraan verbonden was. Door het openbare karakter van dit censuskiesrecht ging er een statusverhogend effect uit van een hoge aanslag.¹

Het in dit hoofdstuk gehanteerde materiaal bestaat uit vier groepen bronnen. Tussen 1810-1813 werden bronnen gevormd waarin belastinggegevens werden

verwerkt. In 1844 werd bij de voorbereiding van een speciale belastingheffing per gemeente vastgesteld wie de grootste belastingbetalers aldaar waren, zodat een regionaal overzicht op grond van dit materiaal mogelijk lijkt. Een derde groep bronnen is ontstaan doordat het kiesrecht sedert 1815 gebonden was aan de betaalde som in de directe belastingen van het Rijk. Van de hiervoor aangelegde administratie zijn delen bewaard gebleven en bruikbaar. Tot slot zijn gegevens ontleend aan de registratie van de successierechten van na 1875. Deze gegevens kunnen inzicht verschaffen in de omvang en de samenstelling van de fortuinen der rijken. In de inleiding van bijlage 2 is een kort overzicht geboden van de wettelijke ontwikkeling ten aanzien van het bronnenmateriaal.

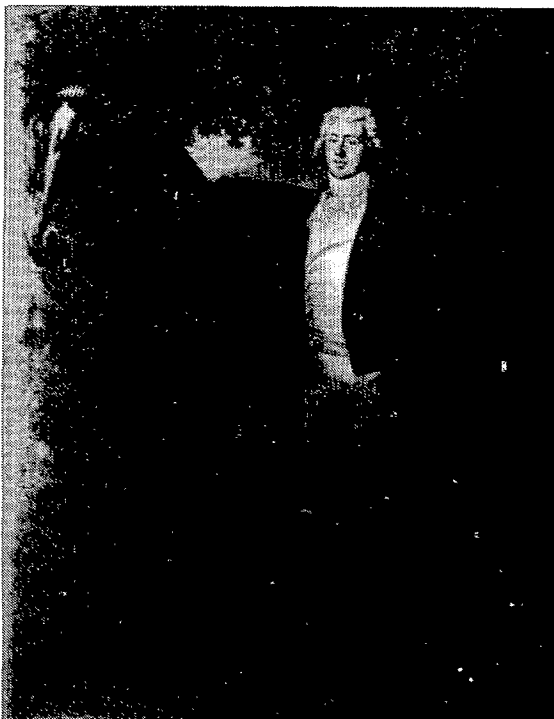
4.2 De welgestelden in de Franse tijd, 1810-1813

Uit de Franse tijd dateren verschillende bronnen die informatie bevatten over de rijksten en over de financiële positie van de vooraanstaande inwoners van het 'Departement Monden van de Rijn', waarvan het onderzoeksgebied tussen 1810 en 1813 deel uitmaakte. Voor het gecentraliseerde Franse bestuur was het verzamelen van gegevens uit de geannexeerde gebieden een noodzaak; de registratie van notabelen behoorde daartoe ook. De in dit opzicht belangrijkste bron is een gedrukte lijst uit 1812 met daarop de hoogstaangeslagenen van het departement, de 'Liste définitive des six cents contribuables les plus imposés du Département des Bouches du Rhin'.² Daarnaast dateren uit 1810 de 'Statistique Personnelle', een uitgebreid register van notabele personen in het departement waarin onder andere het geschatte inkomen werd opgenomen³ en de 'Liste des cent plus forts contribuables de la Commune de Bois le Duc'.⁴ Verder zijn er voor enkele gemeenten uit 1813 de 'Etat des 500 plus imposés du département, des membres du collège électoral du département et du conseil du département et d'arrondissement résidant dans la commune ..'.⁵ Deze lijsten werden voor verschillende doeleinden samengesteld en variëren daarom nogal van indeling en inhoud. Om de vergelijking niet te complex te maken zullen hier in eerste plaats de duidelijkste belastingbronnen gebruikt worden, dat wil zeggen de 'liste définitive des six cents contribuables les plus imposés' en de 'liste des cent plus forts contribuables'. De gegevens van de 'Statistique Personnelle' en de 'Etat des 500' zullen daarmee zijdelings in verband worden gebracht.⁶

De 'Liste définitive des six cents contribuables les plus imposés' uit het voorjaar van 1812 werd op verzoek van de Franse minister van financiën opgesteld en in Parijs gedrukt. De lijst bevat alfabetisch de namen en woonplaatsen van de hoogst aangeslagenen in het departement. Voor vermelding op de lijst was een bijdrage in de grondbelasting, de personele belasting (een belasting op getoonde welstand) en/of de patentbelasting (de belasting op de uitoefening van een bedrijf) noodzakelijk.⁷ Helaas bevat de lijst niet de hoogten van de betaalde belastingssommen of de geschatte inkomens. Doel van de lijst was de samenstelling van de kiescolleges van de departementen.

Van de 600 op deze lijst vermelde personen woonde iets minder dan de helft, namelijk 290, binnen het onderzoeksgebied. De belangrijkste woonplaatsen waren 's-Hertogenbosch (25 %), Oirschot (7,6 %), Hilvarenbeek (7,5 %), Sint-Oedenrode (6,2 %) en Tilburg (3,5 %), gevolgd door Boxtel, Oisterwijk en Oss

*De grootste belasting-
betaler in de regio in 1812,
J.D. baron Tuyl van
Serooskerken (1773-1834).
Olieverf, Chr. van Geelen,
Collectie Rijksdienst
Beeldende Kunst.*

(elk 2,4 %). In de overige plaatsen, waaronder Boxmeer, Eindhoven en Helmond woonde minder dan 2 % van deze hoogstaangeslagenen. De hoofdplaats van de regio, op gepaste afstand gevolgd door Oirschot, Hilvarenbeek, Sint-Oedenrode en de fabrieksstad Tilburg springen eruit.⁸ Worden de aantallen hoogstaangeslagenen afgezet tegen het inwonertal van hun woonplaatsen, dan springen vooral Hilvarenbeek eruit met 10,34‰, gevolgd door Stratum met 6,71‰, Sint-Oedenrode met 5,80‰ en 's-Hertogenbosch met 5,25‰⁹

Bovenaan de 'Liste définitive des six cents contribuables les plus imposés' staan de dertig grootste belastingbetalers apart in volgorde van aanslag vermeld. Veertien van hen waren in de regio woonachtig, namelijk: J.C.G. van der Bruggen van Croy te Stiphout, D.J.F. van Hogendorp te Tilburg, J. de Jong te Beek en Donk, A. Pompen te Leende, J.D. Tuyl van Serooskercken te Heeze, J. Vogelpoel te Geldrop en C.F. Wesselman te Helmond en de inwoners van Den Bosch J. van Bommel, J.W. Half-Wassenaer, W.F. Heeren, M.W. Kippinx, H.B. Martini, T.C. van Rijckevorsel en J.A. van Thye Hannes. Zij zijn opgenomen in tabel 5.1. De geschatte inkomens, beroepen en functies van deze personen zijn ontleend aan de 'Statistique Personelle'. Bij twee staan opmerkelijk lage inkomens vermeld, waarover meer bij de bespreking van de 'Statistique Personelle'¹⁰ Vier van hen hadden in 1810 functies op arrondissements- of departementaal niveau en evenveel een functie op stedelijk niveau. Bij vier van deze personen met een functie werd aangegeven dat zij een beroep hadden of hadden uitgeoefend: twee in de handel, één als fabrikant en als één landbouwer. Van drie werd opgemerkt dat ze

'propriétaire', grondeigenaar, waren.

's-Hertogenbosch bleek de woonplaats van het grootste aantal rijken binnen de regio, reden om de voor deze plaats beschikbare bronnen apart te bekijken. Hiervoor staat de 'Liste des Cent plus fortes Contribuables de la Commune De Bois le Duc' ter beschikking,¹¹ die ten overvloede vergeleken kan worden met de 'Etat des 500 plus imposés'.¹² Deze variatie aan bronnen maakt de situatie echter niet eenvoudig, naar zal blijken.

Het doel van de lijsten was verschillend. De 'Etat des 500' bestaat ook voor andere gemeenten. Zij waren door de prefectuur opgesteld en in april 1813 toegezonden aan de verschillende gemeenten om ze te voorzien van de inkomens van de vermelde personen en de namen en leeftijden van hun zonen en neven. Doel was het verwerven van inlichtingen over voor de 'Gardes d'honneur' in aanmerking komende jongemannen.¹³ In het archief van de prefect zijn helaas weinig ingezonden staten terug te vinden. Alleen de begeleidende brieven van de maires en de ingevulde staten uit de kantons Waalwijk en Helmond werden aangetroffen.¹⁴ Opmerkelijk genoeg is de door de gemeente Den Bosch ingezonden staat aanwezig tussen de in mei 1810 ingekomen stukken van deze plaats.¹⁵ Deze 'Etat des 500' van 's-Hertogenbosch is duidelijk identiek aan de andere staten van 500, zodat ook deze lijst uit 1813 moet zijn. De Bossche 'Etat des 500' bevatte de namen, geboortedata, beroepen of functies, geschatte inkomens, plus de namen en leeftijden van de zonen en neven van 85 mannen.

De 'Liste des Cent' had een ander doel. In twee brieven aan het gemeentebestuur, van 10 en 15 mei 1810, verzocht de prefect om 'la designation des citoyens qui parmi les cent plus haut imposés vous paraissent les plus propres à remplir les places de maire, 1e adjoint, 2e adjoint et des vingt membres du conseil municipal'.¹⁶ Uit andere grote steden zijn vergelijkbare lijsten uit de Franse tijd bekend. Ook daar gaat het om voor het gemeentebestuur in aanmerking komende personen.¹⁷ De Bossche 'Liste des Cent' bevat bij elk van de 100 vermelde mannen de geboortedatum, het beroep en het geschatte inkomen. Als datum staat '17 april 1813' op de lijst geschreven. Waarschijnlijk is dit de reden van de verwisseling; mogelijk is de 'Liste des Cent' als klad gebruikt bij de invulling van de 'Etat de 500'. De 'Etat des 500' is zeker uit 1813 en de 'Liste des Cent' moet, ondanks de datering, de in 1810 in de brieven van de prefect bedoelde lijst zijn.¹⁸

Bij vergelijking van de twee valt enige overeenkomst op. 49 personen staan op beide lijsten vermeld. Van 23 van hen zijn de geschatte inkomens identiek. Daarentegen zijn ze van 13 hoger en van evenveel lager op de 'Etat des 500' dan op de 'Liste des Cent'. In beide lijsten is een aantal moeilijk te verklaren doorhalingen en wijzigingen aangebracht.¹⁹ Volgens de 'Liste des Cent' bezaten 16 personen een vermogen van 3000 fr. of hoger. Op de 'Etat des 500' was dit aantal bijna het dubbele, namelijk 31. De verschillen tussen de lijsten kunnen voortkomen uit het feit dat enkele zeer vermogende personen ten tijde van de samenstelling van de 'Liste des Cent', in 1810, niet te Den Bosch stonden ingeschreven, maar elders woonachtig waren of, en dit is waarschijnlijker, niet geschikt werden geacht kandidaat te zijn voor een functie in het stadsbestuur.²⁰ Onder de wel op de 'Etat des 500', maar niet op de 'Liste des Cent' vermelde personen zijn enkele Franse officieren en ook Bossche vooraanstaanden.²¹ Hun aanwezigheid op de 'Etat des 500' in 1813 lijkt niet anders te verklaren dan dat zij, of hun zonen of neven, voor

de 'Garde d'honneur' in aanmerking kwamen.²² Tot slot: niet alle 73 Bosschenaren op de departementale 'Liste définitive des six cents contribuables les plus imposés' uit 1812 vermeld, komen terug op de lokale lijsten van 1810 en 1813.

De frequentieverdeling van de geschatte inkomens in de 'Liste des Cent' uit Den Bosch van 1810 laat zien dat inkomens van 5000 francs en meer zeldzaam waren. Van slechts tien inwoners werd het inkomen zo hoog geschat.²³ Dit waren de heren J. Vermeulen, T.C. van Rijckevorsel, M.W. Kippinx, P.J.van Berckel, P.E.A. de la Court, W.J. Heeren, G.B. Verheijen, M. van de Heuvel, A.G. Verheijen, J. van Heurn en W.H. van Thyne Hannes. Opmerkelijk is dat van deze tien slechts vier, namelijk Van Rijckevorsel, Van Thyne Hannes, Kippinx en Heeren, apart vermeld stonden in de lijst van 1812, terwijl er andere Bosschenaren waren met een hoger geschat jaarinkomen. Mogelijk houdt dit verband met de klacht van maire Verheijen dat het verzamelen van gegevens over de vermogens zo moeilijk was, daar 'la fortune des habitans appartient aux secrets des familles dans lesquels il est impossible de pénétrer'.²⁴ Deze opmerking van de waarschijnlijke opsteller van deze lijsten maant tot voorzichtigheid bij het gebruik van dit materiaal.

De grootste beroepsgroep op de 'Liste des Cent' te 's-Hertogenbosch wordt gevormd door 29 kooplieden en handelaren. Hierop volgen 20 renteniers (onder wie grote landeigenaren), 21 'fabrikanten', tien beoefenaren van vrije beroepen zoals artsen, chirurgijns, etc, en negen ambtenaren. Tot slot staat er een grote variatie aan middenstanders, zoals kruideniers, bakkers, een paar metselaars en herbergiers op de lijst. Van den Eerenbeemt constateert na vergelijking van soortgelijke lijsten uit Middelburg en Amsterdam, dat de Bossche, evenals de Amsterdamse, een breed scala van beroepen omvat.²⁵

De bronnen lijken verwarrend; ze zijn niet helemaal gelijklopend in de aanduiding van de financiële top. Maar het doel van de lijsten gedachtig kan gesteld worden dat de grootste belastingbetalers in 1812 kooplieden te 's-Hertogenbosch en fabrikanten en de belangrijkste grondbezitters en renteniers in plaatsen als Hilvarenbeek, Oirschot en Sint-Oedenrode waren. De grootste inkomens werden genoten door de leden van de hogere departementale raden, meestal renteniers, grondbezitters of handelaars van professie.

4.3 De verkiesbaren tussen 1823-1839

In de periode 1815-1850 werden ten behoeve van de verkiezingen voor de Provinciale Staten en voor de gemeenteraden in de steden Eindhoven, Grave, 's-Hertogenbosch en Tilburg lijsten samengesteld van belastingbetalers die voldeden aan de census voor verkiesbaren voor deze colleges. Op basis hiervan kan een poging tot reconstructie van de financiële top plaats vinden. De Rijks directe belastingen waarop dit censuskiesrecht was gebaseerd werden tussen 1823 en 1833 niet veranderd. In 1823 was een belastingstelsel in werking getreden dat ten aanzien van zowel de grondbelasting als de personele belasting een aanzienlijke wijziging betekende. In 1833, 1835 en 1844 werden tariefswijzigingen aangebracht, die voor de personele belasting een verhoging betekenden, terwijl het effect op de grondbelasting van de introductie van het kadaster in 1832 varieerde.²⁶ Voor het gebruik van de belastingaanslagen als indicatie van rijkdom betekent

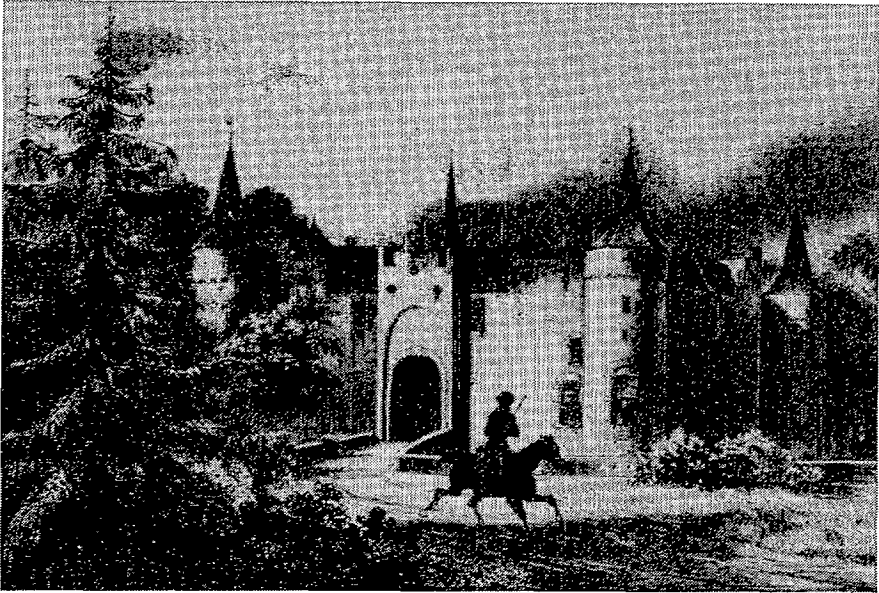
dit dat de gegevens uit de periode tussen 1823 en 1833 samen gebruikt kunnen worden. Latere en eerdere gegevens zijn door de stelsel- en tariefswijzigingen minder goed vergelijkbaar.

Deze lijsten van personen die een zodanige som belasting betaalden dat zij stemrecht bezaten of verkozen mochten worden, zijn slechts incidenteel bewaard gebleven. Uit de jaren 1826-1839 resten zestien lijsten van verkiesbare mannen voor de Provinciale Staten in de plattelandsdistricten. Ze bevatten de namen, de woonplaatsen en de beroepen of functies van de vermelde verkiesbaren. In één-derde van de gevallen zijn ook de hoogten van de belastingaanslagen bewaard gebleven.²⁷ Vermelding op deze lijsten van verkiesbaren betekende door de hele periode een minimale aanslag van 74 gulden per jaar in de grondbelasting en de personele belasting.²⁸ Per kiesdistrict betrof dit telkens slechts enkele tientallen mannen, gemiddeld 33. Bij een enkeling (10 % hiervan) werd opgemerkt dat deze vermelding werd verkregen wegens de aanslag van echtgenote of moeder. De gemeenteraden van de steden vormden aparte kiescolleges waaruit Provinciale-statenleden werden gekozen.

Tussen de kiesdistricten op het platteland is een aantal verschillen te constateren voor wat betreft de beroepen die de verkiesbaren uitoefenden. In de districten 1 (het Maasland), 2 (Land van Cuyk) en 8 (tussen Tilburg en de Langstraat) zijn landbouwers sterk vertegenwoordigd.²⁹ In district 3 (Sint-Oedenrode, Uden, Veghel e.o.), in district 7 (Helmond, Geldrop, Budel e.o.) en ook in district 8 zijn veel ambachtelijke producenten (molenaars, bakkers, brouwers, looijers, etc.) verkiesbaar, terwijl op elke andere lijst wel een enkeling met deze beroepen vermeld is. In district 7 (met daarin Helmond) staan ook veel fabrikanten verkiesbaar.³⁰ In sommige districten springen er beroepen uit, zoals in district 4 (Vught, Berlicum, Boxtel, Oirschot e.o.) waar zes Eerste en Tweede Kamerleden verkiesbaar waren. In dit district was ook de gemiddelde aanslag het hoogst van al de districten; het gemiddelde was in 1826 *f.*164,85; de laagste aanslag was *f.*74,22, de hoogste *f.*872,70.³¹ Ook in dit district, evenals in het Maasland en het Land van Cuyk, waren veel gepensioneerden, renteniers en mannen 'zonder beroep' vermeld.³²

In die kiesdistricten waarvan voor verschillende jaren de lijsten van verkiesbaren bewaard zijn gebleven is een toename van het aantal verkiesbare mannen te constateren. Dit wijst, bij gelijk gebleven censushoogte, op een vergroting van het aantal grotere belastingbetalers. Dat was ongetwijfeld het gevolg van de wijzigingen in de belastingtarieven in 1833 en 1835, maar mogelijk toch ook een indicatie voor een verhoogd welvaartsniveau. Deze toename is zichtbaar onder landbouwers, pastoors en bierbrouwers.

Op de lijsten uit de jaren 1826-1831 waren aanslagen boven de *f.*200,- zeldzaam.³³ Slechts twaalf van de 132 vermelde personen uit de negen districten hadden zo'n aanslag. Eén persoon, H.B. Martini uit Vught, stond zowel in 1826 in district 4, als in 1831 in district 9 vermeld. Ondanks de gemiddeld iets hogere aanslag in de jaren 1835-1839 dan vóór 1833, kwamen die van *f.* 200,- of hoger nog steeds weinig voor.³⁴ Slechts drie van de 58 personen hadden zo'n aanslag. C.F. Wesselman uit Helmond stond zowel in 1829 als in 1835 op de lijst van verkiesbaren. Deze, in totaal veertien personen met een aanslag van boven 200 gulden zijn aan te merken als de relatieve financiële top onder de Provinciale-statenkiezers,

Kasteel Helmond, eigendom van de protestantse familie Wesselman, eerste helft 19e eeuw. Tekening, C.A. Vieweg, collectie Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant.

voorzover de aanslagen bekend zijn. H.B. Martini en de vader van Wesselman en die van Pompen uit Soerendonk behoorden ook in 1812 tot de hoogst aangeslagenen.

Voor de steden Eindhoven en 's-Hertogenbosch is veel minder bewaard gebleven, uit Grave en Tilburg feitelijk niets.³⁵ Voor de stad Eindhoven is een lijst met aanslagen uit 1822 bewaard gebleven op grond waarvan het kiesrecht kon worden toebedeeld.³⁶ Op deze lijst stonden 102 personen, onder wie vijf weduwen. De hoogste aanslag bedroeg *f*.171,02, de laagste *f*.20,12, terwijl de gemiddelde aanslag *f*.38,41 bedroeg. Zes personen betaalden minimaal tweemaal de gemiddelde aanslag (*f*.76,82) en acht zouden aan de census van *f*.74,- in een plattelands-district hebben voldaan. Door de belastingwijziging zijn gegevens echter onvergelykbaar met die van na 1823. De in 1822 te Eindhoven hoogst aangeslagen personen zullen dat, voorzover zij niet overleden waren, waarschijnlijk nadien ook zijn geweest.

Voor Den Bosch is een soortgelijke lijst onder andere uit 1830 bewaard gebleven.³⁷ Deze lijst bevatte veel meer namen, namelijk 1009. De hoogste aanslag bedroeg *f*.471,58, de laagste was *f*.20,02, het gemiddelde was *f*.44,28. Bij 146 namen stond een aanslag vermeld van minimaal twee maal het gemiddelde bedrag (*f*.90,-). Hieronder waren veertien vrouwen en drie 'erven...? of 'kinderen van...?

De verdeling van de aanslagen te Den Bosch was in 1830 zodanig dat 17 personen gerekend kunnen worden een financiële top van deze stad te vormen.³⁸ Zij betaalden minimaal *f*.225,- aan rijksbelastingen. Hiertoe behoorden W.J. Heeren, die in 1810 ook reeds tot de topgroep van de Bossche lijst behoorde, terwijl

een vader en een oom van de vier vermelde Van Rijckevorsels hoog vermeld waren op de Bossche 'Liste des Cent'.

Op basis van de bewaard gebleven kiezerslijsten is dus slechts een beperkt en fragmentarisch regionaal overzicht uit de periode 1826-1839 mogelijk. De meeste grote belastingbetalers woonden zeer waarschijnlijk in Den Bosch, de grootste stad in de regio. Echter werden de hoogste aanslagen niet hier betaald, maar door inwoners van enkele plattelandsdistricten. De omvang van de financiële top omvatte voor de periode 1826-1839 minstens 38 personen.

4.4 Een regionaal overzicht uit 1844

Een vollediger regionaal beeld is te baseren op een bron uit 1844, toen de minister van financiën, Van Hall, een einde trachtte te maken aan de financiële crisis waarin de Nederlandse staat was geraakt.³⁹ Hij deed in 1844 de Tweede Kamer het voorstel tot een grote staatslening tegen lage rente met als stok achter de deur, voor als de lening niet mocht slagen, een buitengewone belastingheffing. Ter voorbereiding van dat laatste werd door de lokale belastingontvangers in elke gemeente van Noord-Brabant een lijst opgesteld van de 24 hoogst aangeslagenen in de drie Rijksbelastingen; de grondbelasting, het personeel en het patent. Uit deze hoogst aangeslagenen zou een speciale commissie van belastingzeters worden samengesteld, voor het geval het tot heffing zou komen.⁴⁰

Deze lijsten maken een vergelijking mogelijk van het welvaartsniveau van de rijkste inwoners van de verschillende gemeenten, aangezien de criteria voor samenstelling overal gelijk waren. Deze sloten echter wel belangrijke groepen van de bevolking uit. Geen lid van de commissie van belastingzeters mochten zijn: vrouwen, mannen ouder dan 65 jaar, notarissen en geestelijken. Zij staan dus niet op deze lijsten vermeld. Behalve de naam en de aanslagen in de drie rijksbelastingen bevatten deze lijsten ook de uitgeoefende beroepen en nevenberoepen.

Om de gegevens per gemeente vergelijkbaar te maken zijn de namen van de personen met een aanslag van 74 gulden en meer in de grond- en personele belasting verzameld. Dit criterium is zo gekozen omdat zodoende een globale vergelijking plaats kan vinden met de gegevens van de verkiesbaren voor de Provinciale Staten. Van de lijsten van de 102 plattelands-gemeenten, met in totaal 2448 personen, bleven zo slechts 64 gemeenten met 239 personen over die aan de gestelde criteria voldeden. In eerste instantie wordt de geografische spreiding voor wat betreft het 'platteland' alleen op basis van een aanslag in de grond- en personele belastingen bezien. Het blijkt dat deze 239 personen overwegend in drie delen van de regio woonachtig waren, namelijk in de lage Meierij (Vught, Oirschot, Boxtel, Udenhout, Veghel e.o.), in het Maasland (Oss, Den Dungen, Geffen, Rosmalen, Reek) en in het Land van Cuyk (tussen Linden en Maashees). Opvallend weinig van deze aangeslagenen woonden in het Peelland en de Kempen. Afgezet tegen het inwonertal van deze plaatsen springt vooral het Land van Cuyk er uit. Plaatsen als Linden, Boxmeer, Sambeek en Vierlingsbeek telden relatief veel personen die aan de gestelde criteria voldeden. Dit patroon wijkt niet belangrijk af van dat van de lijsten van verkiesbaren voor de Provinciale Staten uit de periode 1826-1839. Indien ook de patentbelasting in ogenschouw wordt genomen blijft dit beeld ongewijzigd. Met name in Vught, Oirschot, Boxtel, Sint-

Oedenrode, Veghel e.o. woonden veel mensen die patentbelasting betaalden wegens een of andere vorm van kleine nijverheid.

In tabel 2.2 staan de beroepen en de bijbehorende gemiddelde aanslagen vermeld. Gemiddeld hadden de 26 vermelde renteniers, particulieren, grondbezitters en personen zonder beroep de hoogste aanslag, namelijk *f.*223,61. De vier vermelde fabrikanten werden gemiddeld voor bijna hetzelfde bedrag aangeslagen. De dertien vermelde kooplieden, de 25 personen aangesteld als burgemeester, wethouder of ambtenaar, de negen molenaars en 20 bierbrouwers volgen daarop met gemiddelde aanslagen van omstreeks 150 gulden. De in aantal belangrijkste groep wordt gevormd door de 91 landbouwers. Zij hadden een gemiddelde aanslag van *f.*116,52.

Van 55 personen stond een tweede beroep vermeld, waarvan er 29 door landbouwers werden uitgeoefend. Dertien landbouwers combineerden hun beroep met dat van tapper of logementhouder. Zij betaalden daarom meer belasting dan de landbouwers gemiddeld, met name in de patentbelasting. Van de 239 personen bedroeg de gemiddeld betaalde som belasting *f.*139,59. De 184 met één beroep betaalden gemiddeld *f.*136,78, terwijl de 55 met twee beroepen gemiddeld *f.*143,48 betaalden en de vijf met drie beroepen *f.*145,44. Vooral bij de landbouwers droeg het tweede beroep bij tot een hogere belastingaanslag. Er is betrekkelijk weinig bekend over de aard en de betekenis van nevenberoepen. De lijst uit 1844 bevat ook in dit opzicht interessant materiaal voor een veel grotere groep mannen dan de hier besproken 239 personen.

Op grond van de frequentieverdeling van deze aanslagen uit 1844 kunnen de aanslagen boven de *f.*220,- als bijzonder worden beschouwd.⁴¹ Slechts zeventien van de 239 personen hadden zo'n aanslag. Drie van hen, Jhr. Jonge van Zwijnsbergen uit Helvoirt, G. Godschalk uit Den Dungen en F. Pompen uit Soerendonk, behoorden in de periode 1826-1839 tot de financiële top van de verkiesbaren. Van de overigen woonden er zes in een plaats behorend tot een district waarvan de kiezerslijst tussen 1826-1839 niet werd bewaard. De vader van de gebroeders Bruggen van Croy stond vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen uit 1812.

De vier grote plaatsen, Den Bosch, Eindhoven, Helmond en Tilburg dienen apart te worden beschouwd. Hier betaalden bijna alle vermelde personen meer dan *f.*74,-; in 's-Hertogenbosch zelfs alle 48 van een uitgebreide lijst. In Helmond woonden slechts 14 personen die *f.*74,- of meer betaalden. De laagste aanslag was in Den Bosch *f.*343,45, te Tilburg *f.*107,98, te Eindhoven *f.*106,13 en te Helmond *f.*61,54. De frequentieverdeling van de totale aanslagen van deze 120 inwoners laat zien dat aanslagen van *f.*400,- en meer zeldzaam waren. Slechts zestien personen, namelijk tien uit Den Bosch, vier uit Tilburg en twee uit Helmond voldeden aan dit criterium. Zij zijn te zien als de financiële top van deze vier plaatsen. C.F. Wesselman uit Helmond was in 1844, evenals op de bewaardgebleven lijsten uit de periode 1826-1839, de grootste belastingbetaler. Hij werd in deze positie gevolgd door A.Th. van Rijckevorsel uit 's-Hertogenbosch, die in 1830 de hoogstaangeslagene van zijn woonplaats was. Bij de Bossche financiële topgroep, zowel in 1844 als in 1830, behoorde ook J.M. Diepen, terwijl enkele anderen uit 1830 in 1844 te oud waren om vermeld te worden.

In tabel 2.3 zijn de aanslagen en de beroepen van de hoogst aangeslagenen uit

1844 opgenomen. Op de stedelijke lijsten staan vrijwel geen nevenberoepen vermeld. De gemiddeld hoogste aanslagen werden betaald door zeven ambtenaren en politici. Voor het overige werden te Den Bosch gemiddeld de hoogste aanslagen betaald door personen werkzaam in handel en verkeer en te Tilburg door hen die actief waren in de textielnijverheid. Renteniers en personen in het rechtswezen betaalden gemiddeld geen opmerkelijke bedragen. Echter, hier dient nogmaals te worden opgemerkt dat personen boven de 65 jaar en notarissen per definitie op deze lijsten ontbraken.

Uit vergelijking van de gegevens uit 1826-1839 en 1844 met de Franse lijst van 1812 blijkt de teruggang van het aantal grotere belastingbetalers in de Kempen, met name in Hilvarenbeek. Daartegenover staat de opkomst van betalers in het Land van Cuyk en Boxmeer en in de steden Eindhoven en Tilburg. 's-Hertogenbosch herbergde in 1844 onbetwist het grootste aantal rijken, met name onder zijn kooplieden en bestuurders. Uit de gegevens van 1826-1839, ten dele bevestigd door die van 1844, blijkt dat de hoogste belastingaanslagen in belangrijke mate buiten Den Bosch werden betaald.

4.5 De hoogstaangeslagenen in de periode 1848-1910

Voor de periode 1848-1910 zijn voor de gehele regio bronnen beschikbaar waarin de financiële top is opgenomen. Ten gevolge van de ophanden zijnde grondwetswijziging in 1848 werd dat najaar, op basis van een voorlopig kiesreglement, een lijst samengesteld van hen die verkiesbaar zouden zijn voor de nieuwe Eerste Kamer. Een afschrift van de Brabantse lijst bevat naast de namen, woonplaatsen en beroepen ook de betaalde totale sommen belasting van de verkiesbaren.⁴²

Op de lijst uit 1848 staan 133 namen van de grootste belastingbetalers in Noord-Brabant. Een aantal van hen was buiten de provincie woonachtig; 51 mannen woonden binnen de onderzoeksregio. Van de woonplaatsen binnen deze regio is 's-Hertogenbosch het sterkst vertegenwoordigd (51 %), gevolgd door Vught (7,6 %). Uit Eindhoven, Grave, Oirschot, Den Dungen en Tilburg waren telkens enkele inwoners op deze lijst vermeld. Afgezet tegen de bevolking van deze plaatsen woonden in Vught relatief meer hoogstaangeslagenen dan in 's-Hertogenbosch, 1,55 % tegen 1,24%. De hoogste aanslag was die van de Boschenaar F.A.A. van Lanschot; deze bedroeg f.1901,05. De onderste op de lijst was J. de Leijer, koopman te Den Bosch met een aanslag van f.365,05. De gegevens over deze hoogstaangeslagenen zijn bijeengebracht in tabel 7.1. Van de 25 verschillende beroepen die zij uitoefenden kwam dat van koopman het meest voor (11 maal), gevolgd door grondeigenaar (8 maal), rentenier (5 maal) en fabrikant (4 maal). Op grond van de verdeling van aanslagen zijn achttien personen als bijzonder grote belastingbetalers aan te merken.⁴³ Zeven van hen stonden ook bij de grootste betalers in 1844, terwijl er zes lager op de lijsten van 1844 stonden. Drie personen waren in 1844 ouder dan 65 jaar, Van Lanschot, De Grancy en Martini en waren daarom toen niet genoteerd.

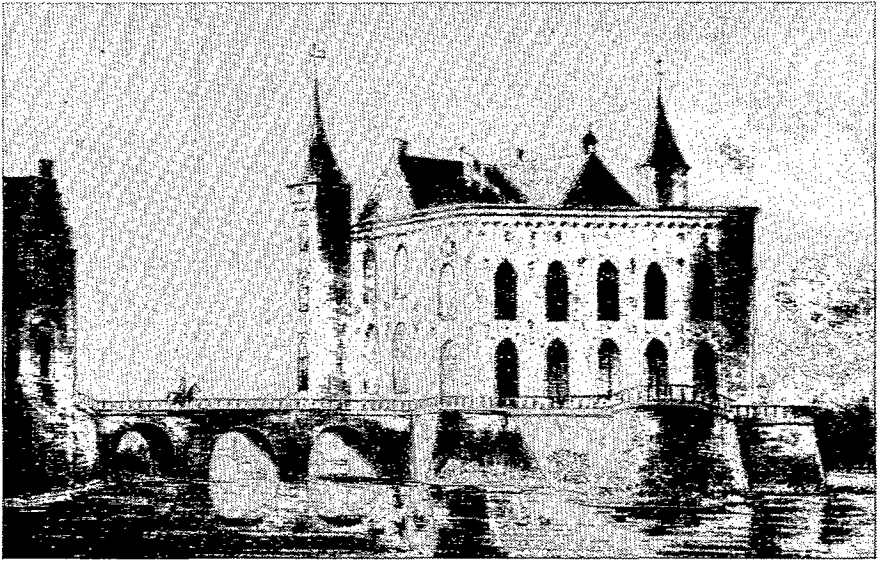
Na introductie van de kieswet van 1851 volgde jaarlijks, tot 1917, publikatie van zulke lijsten met verkiesbaren voor de Eerste Kamer, zij het met weglating van de beroepen en na 1893 met weglating van de aanslaghoogten.⁴⁴ Na een kort overzicht van de geografische spreiding van deze hoogstaangeslagenen in de ja-

ren 1855, 1875, 1885, 1895 en 1910, zullen de lijsten uit 1875 en 1893 nader worden bezien.

In 1855 waren de meeste van de binnen de regio hoogst aangeslagenen in 's-Hertogenbosch (67,6 %) gevestigd, terwijl in Eindhoven, Helmond en Tilburg slechts enkele hoogstaangeslagenen woonden, evenals in Sint-Oedenrode, Oirschot, Boxmeer en Vught. In 1875 bleek dit patroon al enigszins veranderd. De meeste hoogst-aangeslagenen waren nog steeds inwoners van Den Bosch, maar het Bossche aandeel (52,7 %) was sinds 1855 wel gedaald. Nog steeds telden andere gemeenten slechts een gering aantal hoogstaangeslagenen. De meesten werden gevonden in Tilburg (6,7 %), Helmond (5,3 %), Vught en Oirschot (elk 4,1 %). In 1885 blijkt minder dan de helft van de hoogst aangeslagenen in de regio nog te 's-Hertogenbosch te wonen, namelijk 46,4 %. Tilburg en Helmond verkrijgen duidelijk meer rijken binnen de gemeentegrenzen: 10,3 % voor Tilburg, en 9,3 % voor Helmond. In 1895 had deze tendentie zich voortgezet. Toen leefde nog maar 38,7 % van de hoogstaangeslagenen in 's-Hertogenbosch, tegen 24,3 % in Tilburg, en 8,3 % in Helmond; ook het aandeel van Eindhoven nam toe, namelijk van 3,1 % in 1885 naar 6,1 % in 1895. In 1910 woonde minder dan een derde van de hoogstaangeslagenen in Den Bosch, namelijk 29,8 %, terwijl in Tilburg 27,9 %, in Helmond 8,7 % en in Eindhoven 9,6 % van de regionale hoogstaangeslagenen gevestigd was.

De lijst der hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen omvatte in 1875 voor de gehele provincie de namen van 143 mannen. Van hen woonden er 74 binnen de regio. Het hoogste bedrag, f.2046,57, betaalde H.J. van Lanschot uit Den Bosch en het laagste, f.399,83, C.P. Sernaclens de Grancy te Vught. Van de 74 personen was 3/4 in de regio geboren, van wie bijna de helft in Den Bosch. Op grond van de verdeling van de aanslaghoogten konden 22 mannen aangemerkt worden als de financiële top; zij betaalden minimaal f.750,-.⁴⁵ Hun gegevens werden bijeengebracht in bijlage 7.2. Van tien van deze personen kwam de naam of die van hun vader voor in de top van de lijsten van 1844 of 1848, terwijl van dezen, drie vaders behoorden tot de Bossche top van 1830. Zij behoorden tot de families Van Lanschot en Van Rijckevorsel uit Den Bosch, Van den Bogaerde uit Heeswijk, Wesselman uit Helmond, De Jonge van Zwijnsbergen uit Helvoirt, Smits (van Hattert) uit Eindhoven, Beresteijn uit Vught en Van Velzen uit Bostel. Van J. Smits uit Veghel behoorde de schoonvader in 1844 en 1848 tot de top.

De aanslag in de personele belasting wordt als een goede stratificatie-basis beschouwd. Ze werd geheven op 'uiterlijke tekenen van welstand' en is een afspiegeling van het consumptieve niveau van de belastingplichtigen; ze vormt op deze wijze een indicatie van sociale status of stand, van de 'weelde-élite'.⁴⁶ Dat is een reden om de gegevens, ontleend aan deze belasting, apart te beschouwen. De gegevens van de 15 personen die het meest aan personele belasting betaalden, namelijk meer dan f.300,-, werden in tabel 7.4 en 7.5 verwerkt. Er blijkt geen belangrijk verschil te bestaan in de verhouding tussen de religies ten opzichte van de topgroep van de hoogstaangeslagenen. De meesten woonden in 's-Hertogenbosch. Dit is niet verwonderlijk, want Den Bosch was de enige echt stedelijke plaats in de regio. Bosschenaren betaalden gemiddeld ruim 37 % van hun totale aanslag in de drie rijksbelastingen aan personele belasting. Dit percentage lag in Helmond en Tilburg lager; in deze nijverheidsplaatsen werd ge-

Kasteel Heeswijk, eigendom van de familie Van den Bogaerde, eerste helft 19e eeuw. Tekening, C.A. Vieweg, collectie Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant.

middeld meer aan patent-belasting betaald dan in Den Bosch.

In 1893 was de hoogste aanslag van de regio, f.2.939,84, die van de margarine-fabrikant A. Jurgens uit Oss. Op grond van de verdeling van de aanslagen konden 28 personen worden aangemerkt als de grootste belastingbetalers. Hun gegevens staan in tabel 8.1 en 8.2. Wederom wordt de personele belasting apart beschouwd. Op grond van de verdeling van de aanslagen kunnen 27 mannen worden aangemerkt als grote betalers van personele belasting. Deze gegevens werden in bijlage 8.3 en 8.4 samen met de verdeling van de aanslagen bijeengebracht. Er blijkt geen belangrijke verschil te bestaan ten opzichte van de top van de hoogstaangeslagenen in de verdeling van de religies. Er woonden iets meer grote personele-belastingbetalers in Den Bosch dan elders in de regio, hetgeen ook in 1875 het geval was. Wordt de financiële top van 1893 vergeleken met die uit 1875, dan blijkt een opmerkelijke continuïteit. Acht personen werden zowel in 1875 als in 1893 vermeld, terwijl van één de broer eerder vermeld stond. In zes gevallen werd in 1875 de vader of schoonvader vermeld, zodat in slechts zeventien gevallen geen directe relatie aanwezig was met de financiële top in 1875.

Voor de jaren waarin de regionale lijsten van hoogst aangeslagenen minder informatief zijn kunnen extra gegevens worden gevonden door vergelijking met lokale bronnen over beroepen en geschatte inkomens zoals die zijn te vinden in de bevolkingsregisters en de kohieren van de hoofdelijke omslag.⁴⁷ Voor 1910 zal deze procedure worden gevolgd, waarbij helaas de gegevens over 's-Hertogenbosch ontbreken, aangezien uit deze plaats geen plaatselijke belastingen van na 1894 bewaard zijn gebleven. Op de lijst van hoogst aangeslagenen

werden in 1910 213 personen vermeld. De meesten woonden in de vier grote plaatsen en in Oss en Vught. Uit de kohieren van de hoofdelijke omslag uit deze plaatsen werden van 57,3 % van de hoogstaangeslagenen de geschatte inkomens achterhaald.

In het Register van Ontvangst van de hoofdelijke omslag te Tilburg van 1910 zijn 63 van de 66 personen terug te vinden.⁴⁸ Het grootste aantal had als beroep wolfabrikant, namelijk 34. Het gemiddeld geschatte inkomen van deze wolfabrikanten bedroeg *f.*25.941,-. Van 11 handelaren bedroeg het gemiddelde geschatte inkomen *f.*16.409,-. Van de overigen, andere fabrikanten, artsen, notarissen e.d., was het geschatte inkomen gemiddeld *f.*13.000,-.

De wolfabrikant F.A.L. van den Bergh had met *f.*55.000,- het grootste geschatte inkomen te Tilburg. Dit was beduidend lager dan de geschatte inkomens genoteerd voor de gebroeders A.F. en G.L.F. Philips, gloeilampenfabrikanten te Eindhoven. Hun in 1911 geschatte inkomen bedroeg voor elk *f.*310.000,-. De overige 18 te Eindhoven geschatte inkomens van hoogstaangeslagenen bedroegen gemiddeld *f.*20.921,-. Het ging, behalve om een rentenierend grondbezitter, vooral om sigaren- en textielfabrikanten.⁴⁹ Ook in Helmond domineerden de fabrikanten in de kohieren van de hoofdelijke omslag. Het grootste inkomen was hier dat van de rentenierende oud-textielfabrikant W.J.H. Prinzen en bedroeg *f.*60.000,-.⁵⁰ Het gemiddelde van de geschatte inkomens van degenen die te Helmond vermeld waren op de lijst van hoogst aangeslagenen bedroeg *f.*21.236,-.

De verschillende jaren overziende is duidelijk te constateren dat de oude regionale centra, zoals Hilvarenbeek en Boxmeer, aan betekenis verliezen en de industrieplaatsen, met Tilburg voorop, steeds meer zeer vermogenden onder de bevolking gingen tellen. Na 1875 begon 's-Hertogenbosch aan relatieve betekenis in te boeten. In 1910 waren het de industriële vermogens die topinkomens voortbrachten.

4.6 Het vermogen bij de dood, 1880-1885

4.6.1 De baten, schulden en saldi

In de registers 'van overledenen en schenkers' van de belastingkantoren binnen de regio is voor de zes jaren tussen 1 januari 1880 en 31 december 1885 nagegaan,⁵¹ wie van de overledenen een saldo van 60.000,- gulden of meer nalieten. Deze grens is zodanig gekozen dat er een sterke overeenkomst ontstaat met degenen die vermeld zijn op de lijst van hoogstaangeslagenen. 11 van de 13 mannen, vermeld op de lijst met de verkiesbaren voor de Eerste Kamer, die in de tussenliggende zes jaren overleden, lieten een saldo van ten minste 88.000,- gulden na, twee van hen hadden een vermogen van minder dan 60.000,- gulden.⁵²

Er werden 89 memories van aangiften bijeen gebracht waarvan het vermogen op bestanddelen kon worden onderzocht. In één geval betrof het een memorie van aangifte voor het recht van overgang van onroerend goed, dat in buitenlands bezit was. Deze memorie is verder buiten beschouwing gebleven.⁵³

Het gaat dus om 88 memories van successie, en wel 39 van vrouwen en 49 van mannen.⁵⁴ Een belangrijk deel van de erflaters met een saldo boven de 60.000 gulden was woonachtig in de gemeente 's-Hertogenbosch, namelijk 32 (dat wil zeggen 36 %). De baten (de bruto vermogens) en de saldi (het netto vermogen)

waren in 's-Hertogenbosch gemiddeld hoger dan elders in de regio. Gezien de gegevens over de grootste belastingbetalers, hieraan voorafgaande, is dit niet verrassend. De spreiding tussen de grootste en de kleinste vermogens is in Den Bosch groter dan in de rest van het gebied. De schulden, het passief, variëren vrijwel niet tussen 's-Hertogenbosch en de rest van de regio.

De gemiddelde leeftijd van overlijden ligt op 69,6 jaar voor de vrouwen en op 64,6 jaar voor de mannen. De vrouwen hadden gemiddeld een groter bruto vermogen dan de mannen. Bij de laatsten lopen de hoogten van de bruto vermogens meer uiteen. Reden hiervan is dat onder de vrouwen de enige miljonair(e) schuilt die in deze periode stierf, Elisabeth Henriëtta Johanna Bosch, de echtgenote van de Commissaris des Konings in Noord-Brabant. Blijven de extremen buiten beschouwing dan liggen de gemiddelde bruto vermogens veel dicht bij elkaar en is er geen belangrijk verschil meer tussen mannen en vrouwen. Een wezenlijk verschil is er wel tussen de mannen en vrouwen met betrekking tot de gemiddelde omvang van de schuld. Het passief is bij de mannen aanzienlijk hoger dan bij de vrouwen. De mannen waren meestal de economisch actieven en waarschijnlijk werden na het overlijden van de man door de weduwen in de regel grote uitgaven vermeden.

Logisch is dat de gemiddelde leeftijd bij het overlijden van gehuwden lager is dan die van de weduwen en weduwnaars. Opvallend is dat ze ook lager is dan die van ongehuwden. Ten aanzien van de vermogens zijn er weinig verschillen tussen gehuwden en weduwen/weduwnaars. Ook wanneer de spreiding tussen de grootste en de kleinste vermogens wordt gezien, of wanneer de extremen buiten beschouwing gelaten worden, blijven de verschillen gering. Duidelijk wijken de 15 ongehuwden af. Zij hadden gemiddeld veel minder schulden, hun passief ligt veel lager. Blijkbaar werd de economische activiteit en met name het uitgavepatroon aanmerkelijk beïnvloed door de huwelijkse staat.

Op de memories van successie diende het eventuele beroep van de overledene te worden ingevuld. Vaak gebeurde dit niet of werd slechts 'zonder' ingevuld, hetgeen, gezien de leeftijd van veel overledenen, begrijpelijk is. Slechts in 31 gevallen werd een beroep genoemd. Het ging om zeven fabrikanten, vijf kooplieden, vier renteniers, drie burgemeesters, drie medisch doctoren en twee priesters. De overige memories waarin een beroep werd vermeld waren die van een landbouwster, een bankier, een notaris, een raadsheer in het gerechtshof, een winkelier, een advocaat en een brouwer.

4.6.2 De bestanddelen van het vermogen

Van deze memories van aangiften zijn er 85 in vier vermogenscategorieën bijeengebracht, te weten: 22 in de categorie van 60 tot 80 duizend gulden, 23 in de categorie van 80 tot 110 duizend, 21 in de categorie van 110 tot 200 duizend gulden en 19 in die van 200 duizend en meer.⁵⁵ In de bijlagen 3.9 tot 3.12 is het gemiddelde vermogen van deze categorieën weergegeven en is vermeld uit welke bestanddelen de vermogens zijn opgebouwd.⁵⁶

Als bestanddelen van het vermogen zijn de volgende zaken onderscheiden: onroerend goed, effecten, vorderingen, vermogen en vorderingen in bedrijf, waarde aan roerende goederen en de renten en pachten. Voor zover mogelijk is

aangegeven waar het kapitaal zich bevond, namelijk in de regio of elders; een derde categorie, 'onbekend', is gebruikt voor die delen van het vermogen waarvan niet vast te stellen was waar het kapitaal zich bevond.⁵⁷ Op deze wijze is inzicht te krijgen in de 'kapitaalsoriëntatie' van de financiële elite. De waarde van het effectenbezit dat buiten de regio belegd was, is verder uitgesplitst in elders in Nederland en in het buitenland. Ook de waarden van de hypothecaire en onderhandse schuldvorderingen zijn geografisch uitgesplitst. Vermogen in eigen bedrijf omvat de waarde van voorraden grondstoffen, gereedschappen en dergelijke voorzover het niet om agrarische bedrijven gaat. Het bezit van paarden, vee, rijtuigen, maar ook van schilderijen, goud, contant geld en sieraden is bij het roerend goed gerekend.⁵⁸ De geldelijke waarde van de tienden is onder het onroerend goed begrepen.

Bij vergelijking van de bestanddelen per vermogenscategorie valt op dat het onroerend goed bij alle categorieën het hoofdbestanddeel uitmaakte, gevolgd door de effecten. Deze effecten vormden bij de categorie vermogen boven de 200 duizend gulden relatief de grootste waarde. Bij de categorie vermogen tussen de 60 en 80 duizend gulden was minder onroerend goed en waren meer vorderingen en vermogen in bedrijf aanwezig. In deze vermogenscategorie treffen we vier van de zeven kooplieden. Renten en pachten en de waarde van het roerend goed is bij alle categorieën vrijwel gelijk. In het algemeen blijkt er weinig relatie te bestaan tussen de bestanddelen van het vermogen en het uitgeoefende beroep, voorzover dit bekend is. Onroerend goed werd algemeen gezien als de meest solide belegging van kapitaal.

De grootste vermogens blijken een kleiner deel van hun kapitaal binnen de regio te hebben belegd dan de kleinere vermogens. Het percentage onbekend onroerend goed is echter bij de categorie vermogens boven de 200 duizend gulden te groot om te mogen concluderen dat de grotere vermogens meer vermogen buiten dan binnen de regio bezaten.⁵⁹

4.6.3 Het onroerend goed

De waarde van het onroerend goed maakte bij alle vermogenscategorieën het hoofdbestanddeel uit. Dit onroerend goed is te onderscheiden naar aard: hooi-, wei- en bouwlanden en gebouwde eigendommen als huizen en fabriekscomplexen en helaas een omvangrijke categorie van niet gespecificeerd, dus onbekend, onroerend goed.⁶⁰ Ook speciale rechten als tienden werden tot het onroerend goed gerekend. De hooi- en weilanden namen als schaarse en los verpachtbare goederen een speciale positie in binnen deze regio met overwegend zandgronden. Zoals te verwachten bezaten de overledenen met de grootste nagelaten vermogens méér hectaren onroerend goed dan de anderen, gemiddeld ruim 100 hectaren. Binnen de regio waren dit iets meer hoeven en bouwland dan hooi- en weilanden. Bij de andere vermogenscategorieën is het aantal hectaren hooi- en weilanden geringer dan het aantal hectaren bouwlanden en landbouwbedrijven.⁶¹ De overledenen in de categorie grootste vermogens hadden buiten de regio meer hooi- en weilanden dan de overige categorieën.

Tienden en soortgelijke rechten werden als een vorm van onroerend goed gezien. In de memories van successie moesten ook de tienden opgegeven worden.

*Gedeputeerde-statenlid en
hoog-aangeslagen
grondbezitter Jhr.mr. Th.G.M.
Smits van Oyen (1863-1919) uit
Eindhoven. Foto. H.J. Tollens
(± 1910). collectie
Iconografisch Bureau.*

In 15 van de 88 memories werd een dergelijk recht vermeld. Het betrof elf tiend-rechten gevestigd op gronden in de regio, drie in het Land van Maas en Waal en drie tiendrechten elders in Nederland. Eén Memorie deed aangifte van een zogenaamde roggepacht, een eveneens aan een perceel grond gebonden jaarlijkse heffing in natura.⁶²

De 15 overleden mannen en vrouwen die tiendeigenaars waren behoorden tot de zeer vermogenden in de regio; tweederde van hen bezat een vermogen van boven de 120 duizend gulden. Het tiendrecht werd veelal door verschillende personen gedeeld. Door vererving was een persoon soms slechts voor een klein deel gerechtigd in een tiend. Hierdoor vormden de tienden meestal een betrekkelijk gering percentage van het totale vermogen. De geldwaarde van de tienden moesten voor de successiewetgeving bepaald worden op grond van art. 799 Burgerlijk Wetboek, dat is, door de gemiddelde opbrengsten gedurende de laatste 15 jaar te nemen. Helaas werd de waarde niet altijd apart van het overige onroerend goed opgegeven. De 11 bekende waarden varieerden van f.2.240,- tot f.36.250,- guldens. Zij besloegen tussen de 0,2 en 9,76 % van de bruto vermogens en vormden daarvan gemiddeld 3,1 %.

4.7 De ontwikkeling van de financiële elite, 1810-1910

's-Hertogenbosch was gedurende het grootste deel van de 19^e eeuw de woon-

plaats van de meeste zeer-vermogende inwoners van de regio. De lijsten uit de Franse tijd, die informatie bevatten over de financiële top in de regio tonen daarnaast een opmerkelijke spreiding van rijkdom door de regio. De hoofdplaatsen van de oude kwartieren van de Meierij en van de niet tot Staats-Brabant behoord hebbende gebieden telden allen zeer welgestelden onder hun inwoners. Hoewel voor 1826-1839 en 1844 de informatie niet geheel compleet is, blijken de grootste aantallen welgestelden toen in Den Bosch, Eindhoven en Tilburg te leven. In de meer landelijke gebieden waren de meest vermogenden aanwezig in het Maasland, het Land van Cuyk en in en rondom Vuught, Sint-Oedenrode en Veghel. Weinig grote vermogens werden aan getroffen in de Kempen en het Peelland. Na 1875 deed zich een geografische verschuiving voor waarbij 's-Hertogenbosch in dit opzicht aan betekenis inboette en een zekere concentratie plaats vond in de fabriekssteden, met name in Tilburg en in Helmond en sedert 1895 ook in Eindhoven.

Met deze geografische verschuiving ging een verschuiving in de beroepsverdeling gepaard. Na 1848 nam het aantal kooplieden, renteniers en grondeigenaren af en nam het aantal fabrikanten toe. In 1910 waren Tilburgse fabrikanten sterk vertegenwoordigd op de lijst van hoogst aangeslagenen en bleek het belangrijkste beroep dat van fabrikant te zijn. Er was dus een duidelijke verschuiving ten gunste van de industriële inkomens en een relatieve teruggang van die uit de handel. Dit is een logische ontwikkeling gezien de industrialisatie en de concentratie van de textielnijverheid in de steden Tilburg en Helmond. Tot 1885 vormden inkomens uit de opbrengsten van de handel, uit grondbezit of uit het bezit van effecten de belangrijkste bases waarop de positie van de financiële top binnen de regio was gevestigd. In het peiljaar 1895 en sedertdien werden deze posities voorbij gestreefd door die van mensen met een inkomen gebaseerd op industrieel kapitaal. In 1810, 1835 en 1844 bestond een - in verhouding - zeer groot deel van de financiële elite uit protestanten, in latere jaren nam dit duidelijk af.

Ondanks deze verschuivingen was er tevens sprake van een continuïteit die gesignaleerd dient te worden. Ondanks de lange perioden tussen de peiljaren bleek steeds één- à tweederde een rechtstreekse relatie te hebben met de financiële top uit het voorafgaande peiljaar.

Grondbezit werd, zoals gezegd, algemeen beschouwd als de meest solide vorm van kapitaal. Het grootste deel van de grote nagelaten vermogens bleek tussen 1880 en 1885 daaruit te bestaan. Echter, effecten vormden bij de allergrootste vermogens een nog belangrijker deel van het vermogen, terwijl bij de kleinste vermogens de belangrijkste delen van het vermogen uit vorderingen en bedrijfskapitaal bestonden.

5 De elite als netwerk van bestuurders

5.1 De bestuurders

Aan bestuurlijke functies is een formele autoriteit verbonden. Een bestuurder kan hierop een bijzondere machtspositie baseren. Een bestuurder met meer dan één functie legt relaties tussen de instellingen waarvan hij bestuurder is. Deze relaties vormen een patroon van betrekkingen tussen instellingen, organisaties en overheid binnen en buiten de regio; ze kunnen worden voorgesteld als een netwerk van onderlinge formele relaties. De functies brengen de bestuurders in dit netwerk telkens met elkaar in contact en leveren zo één van de mogelijkheden om informatie te verkrijgen en invloed te gebruiken. Veranderingen in machtsverhoudingen binnen de regio zullen zichtbaar zijn in veranderingen in dit netwerk van formele onderlinge relaties.

In dit hoofdstuk wordt enerzijds gezocht naar de gevolgen van algemene bestuurlijk-politieke ontwikkelingen, zoals de in hoofdstuk 3 besproken bestuurlijke integratie en centralisering, de politieke democratisering en organisatievorming op nationaal niveau en in het bijzonder de emancipatie van katholieken hierbinnen. Anderzijds worden specifieke regionale machtsverhoudingen opgespoord door na te gaan wie als de belangrijkste personen binnen de bestuurlijke elite kunnen worden aangemerkt. Dat zijn de mensen met centrale posities binnen het patroon van bestuurlijke relaties. In een volgend hoofdstuk worden zij in verband gebracht met de financiële top binnen de regio.

5.2 Over methode en materiaal

Doel van dit hoofdstuk is te komen tot een beschrijving van de structuur van de functionele elite door het patroon van onderlinge formele relaties te onderzoeken. Dit is het netwerk van bestuurlijke vervlechtingen, gevormd door mensen met twee of meer bestuurlijke functies in de vier peiljaren. De keuze van de peiljaren werd ingegeven door de wens om zowel op relevante momenten in de politieke ontwikkeling als op verschillende momenten in de economische ontwikkeling de elites te reconstrueren. De aanwezigheid van geschikt bronnenmateriaal was daarbij mede bepalend. De keuze viel op het jaar 1835, na de afscheiding met België, het jaar 1875, na een opgaande agrarische conjunctuur en bij de opkomst van de rooms-katholieke kiesverenigingen, het jaar 1895 aan het einde van de agrarische malaise en bij de aanvang van een periode van industriële opgang, ten tijde van de bloei van de kiesverenigingen en aan de vooravond van de komst van de rooms-katholieke standsorganisaties, en tot slot het jaar 1910 in een opgaande conjunctuur met sterke industriële ontwikkeling en aan het begin

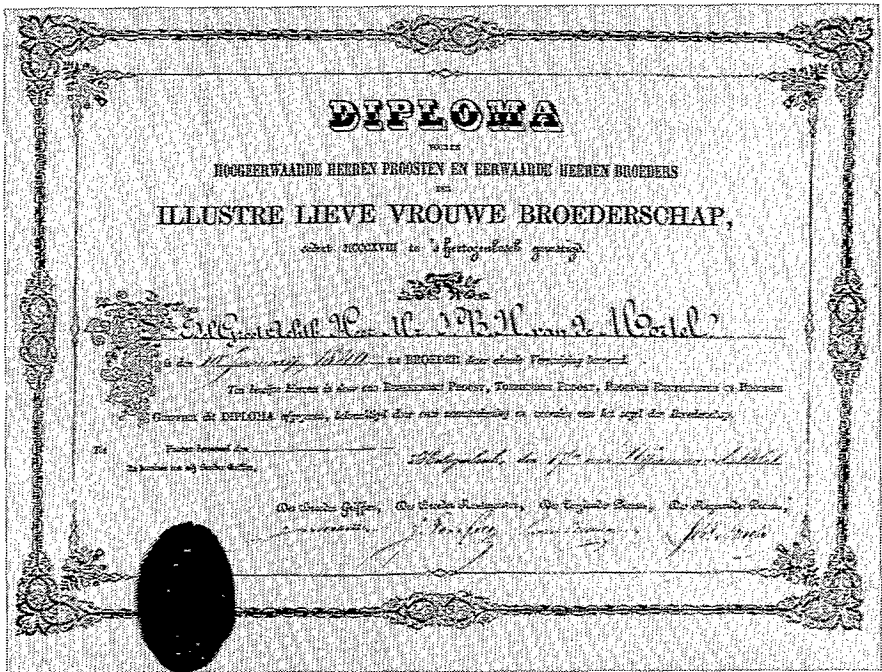
van de grote bloei van het rooms-katholieke organisatieleven. Het materiaal van 1810 was onvoldoende om op vergelijkbare wijze de bestuurlijke elite te reconstrueren.

Voor het onderzoek van de bestuurlijke elite in de peiljaren wordt een aantal technieken gebruikt die ontwikkeld zijn binnen de 'netwerk-analyse'.¹ In de hier gebruikte analyse worden geen zakelijke of familierelaties betrokken. De netwerken vormen een vereenvoudigd model van de werkelijkheid.² Om deze netwerken in de verschillende peiljaren met elkaar te kunnen vergelijken dienen ze met een aantal vaste kenmerken te worden beschreven. De basiseenheid van analyse is de formele relatie die optreedt tussen twee personen door een gezamenlijk lidmaatschap van één van de in bijlage 4.b opgesomde besturen en instellingen. Van verplechting is sprake wanneer een bestuurder een verbinding maakt tussen twee organisaties door het uitoefenen van functies in beide organisaties. In eerste instantie wordt de horizontale opbouw van het netwerk beschouwd, dat is de aanwezigheid van verbindingen tussen netwerkdelen, het aantal feitelijk aanwezige relaties en het aantal en de omvang van kernen. In tweede instantie wordt de hiërarchische opbouw van het netwerk bekeken, dat wil zeggen de verhouding centrum-periferie.

Theoretisch kan ieder persoon binnen een netwerk met elk ander een relatie onderhouden. In de praktijk blijken lang niet alle mogelijke relaties binnen een netwerk aanwezig. Het aantal aanwezige relaties wordt uitgedrukt in het begrip dichtheid van het netwerk. Dit is het aantal feitelijke relaties als percentage van het theoretisch mogelijke aantal.

In de netwerken worden vaak verschillende sterke componenten aangetroffen, waartussen, per definitie, verbindingen via een formele relatie ontbreken. Daarnaast zijn er binnen de netwerken personen die via hun functies onderling hechter verbonden zijn dan met anderen binnen het netwerk. Zij vormen dan een kern of cluster binnen het netwerk. Deze clusters zijn vastgesteld door middel van een hiërarchisch model van clusteranalyse. Daarbij worden verschillende niveaus onderscheiden. Het eerste, of hoogste, niveau is dat van de centrale personen en op elk lager niveau worden er minder centrale personen bij het eventuele cluster betrokken. Een andere vorm van een sterke binding tussen twee personen kan lopen via een aantal gedeelde bestuurslidmaatschappen. De relatie die dan tussen hen bestaat is meervoudig, de multiplicititeit van zo'n relatie is groter dan één.

De centraliteit van personen in het netwerk kan langs verschillende wegen worden vastgesteld. Een eerste maat hiervoor is het aantal directe relaties dat personen onderhouden. Dit wordt aangegeven met de omvang van iemands persoonlijke ster. Deze maat geeft aan in hoeverre personen binnen het netwerk direct voor elkaar toegankelijk waren. Een tweede, genuanceerder centraliteitsmaat is de Hubbell status-score. De centraliteit wordt bepaald door aan iemand punten te geven op grond van het aantal personen in zijn of haar ster, rekening houdend met het aantal punten dat die personen op hun beurt ontvangen, waarbij tevens de multiplicititeit van de onderlinge relaties evenredig wordt gewogen. Iemand heeft een centrale positie als hij veel contacten heeft met anderen die ook centraal zijn. Veel contacten met personen in de periferie van het netwerk geven geen centrale positie. Het is op grond van deze status-score dat de clusteranalyse plaats vond.

Lidmaatschapsdiploma van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap van Mr. J.B.H. van de Mortel uit 1861. Collectie Rijksarchief in Noord-Brabant.

Een derde mogelijkheid om het hiërarchische patroon in het netwerk te onderzoeken biedt de 2-rush. Deze centraliteitsmaat geeft de plaats aan van een persoon ten opzichte van potentiële informatiestromen binnen het netwerk. Door de opbouw van het netwerk kunnen er posities bestaan waarlangs meer informatie passeert dan op andere plaatsen binnen het netwerk. Personen die zitting hebben in twee of meer colleges en de enigen zijn die deze colleges met elkaar verbinden zullen belangrijke schakels binnen het netwerk vormen. Personen met een hoge 2-rush kunnen geacht worden een informatievoorsprong te bezitten ten opzichte van de overige leden van het netwerk. Hier wordt de 2-rush bepaald tussen persoonsparen met als maximale afstand derhalve twee stappen. De 2-rush zal waarschijnlijk hoog zijn bij personen met een grote ster en bij personen die bijzondere schakels vormen binnen het netwerk.

Als criteria voor centrale bestuurders gelden dus drie maten: de Hubbell status-score, de omvang van de persoonlijke ster en de hoogte van de 2-rush. Het netwerkcentrum kan geen scherp omlind deel van het netwerk zijn, dat zou de werkelijkheid geweld aan doen. Daarom worden verschillende centraliteitsmaten gehanteerd. De selectie van centrale bestuurders vindt plaats op grond van de uitkomsten van deze drie maten.³ De personen met een zeldzaam hoge score voor tenminste één van deze drie maten worden als bestuurlijke top beschouwd. Dit wordt telkens via een cumulatieve frequentieverdeling vastgesteld.

Hiermee is niet zoiets als 'de machtselite' vastgesteld, - de pretenties van de

analyse gaan niet zo ver. Met behulp van deze netwerkanalyse wordt slechts het patroon van formele relaties bepaald, terwijl de andere relaties, bijvoorbeeld van vriendschap, bloed- of aanverwantschap nog dienen te worden onderzocht.

In dit hoofdstuk gaat het om het netwerk dat via de organisaties tussen de personen bestond. De organisaties worden daartoe in categorieën samengebracht. Hierbij zullen vooral de vervlechtingen tussen overheidscolleges, die met 'herengezelschappen' als sociëteiten en genootschappen en die met de kiesverenigingen en belangenorganisaties worden beschouwd.

Voor de vergelijking van de netwerken in de verschillende peiljaren is het van belang dat de reconstructies van de bestuurlijke elites als geslaagd bestempeld kunnen worden. In dit opzicht dienen enige reserves in acht te worden genomen. Historisch materiaal kan immers zelden als volledig worden beschouwd. Om deze reden viel 1810 als mogelijk peiljaar af.

De informatie over functionarissen uit de peiljaren lijkt overvloediger dan ze is. Almanakken en jaarboeken noemen vele namen van bestuurders van uiteenlopende organisaties. De 'Almanak voor de provincie Noord-Brabant', die vooral geraadpleegd is, geeft de namen van vele ambtenaren, van de leden van het provinciaal bestuur, van burgemeesters en wethouders, van bestuursleden van Kamers van Koophandel, van de leden van de Ridderschap van Noord-Brabant, van de bestuursleden van enkele sociëteiten en broederschappen, etc. In deze bron staat 's-Hertogenbosch centraal en als gevolg daarvan is de documentatie voor deze stad inderdaad bijna ideaal. Slechts voor het peiljaar 1835 ontbreken hier gegevens. Voor andere delen van de regio is daarentegen minder informatie beschikbaar. De gegevens uit de provinciale almanak moesten daarom steeds geverifieerd en zo mogelijk aangevuld worden uit andere bronnen; daartoe dienden provinciale en gemeenteverslagen, lokale adresboekjes en almanakken van organisaties.

Een tweede probleem is dat de ambtsdragers vaak alleen met hun achternamen en voorletters werden aangeduid. In enkele gevallen was het daardoor moeilijk vader en zoon, oom en neef te onderscheiden. Dit probleem kon in een enkel geval niet bevredigend worden opgelost. Bovendien bleken de almanakken vaak drukfouten te bevatten. Ondanks deze reserves en hoewel het hier om slechts vier momentopnamen gaat, lijkt de netwerkanalyse een interessant perspectief te bieden op de lange-termijn-ontwikkelingen binnen de bestuurlijke elite en op de binnen deze elite opererende bestuurders.

Eén van de criteria voor selectie van instellingen en organisaties was, dat er een verbondenheid met het boven-lokale niveau moest bestaan en voorts betrokkenheid bij vraagstukken van principiële aard of bij de verdeling van schaarse goederen en middelen. Hierbij is geen onderscheid gemaakt tussen zelfstandige instellingen op regionaal niveau en de afdelingen van nationale organisaties. Daarnaast zijn ook de regionale of lokale instellingen opgenomen die tot doel hadden de onderlinge banden van de bovenlaag van de bevolking te versterken, de 'herengezelschappen'. In de bijlage 4.b. staan de organisaties waarvan bestuurders zijn opgenomen en de eventueel daarbij gehanteerde beperkingen vermeld.

5.3 Het kleine netwerk van 1835

De bestuurlijke elite in 1835 blijkt een klein gezelschap geweest te zijn. Slechts 59 personen oefenden twee of meer functies tegelijkertijd uit in de 55 betrokken organisaties en instellingen. Het netwerk dat deze bestuurders vormden bestond uit zeven delen, namelijk uit één hoofdcomponent en zes kleine delen, gevormd door telkens één of twee personen. Bij deze zes gaat het om bestuurders van in enkele grotere gemeenten buiten 's-Hertogenbosch gevestigde organisaties, waar-tussen geen verbindingen bestonden. Het grootste netwerk-deel werd gevormd door 51 personen die direct of indirect met elkaar waren verbonden. In het centrum van dit grootste netwerkdeel was één kern aanwezig.

Het netwerk van 1835 was niet alleen klein maar ook dicht. De dichtheid bedroeg bijna 13 %, hetgeen betekent dat relatief veel van de theoretisch mogelijke verbindingen tussen de personen werd gerealiseerd. In het grootste netwerkdeel onderhielden 23 van 51 bestuurders een directe relatie met 40 % van de andere bestuurders in dit component.⁴ Dit wil zeggen, dat bijna de helft van de bestuurders binnen het netwerk elkaar geregeld kon ontmoeten en dit in relatief veel formele relaties deed.

Het blijkt dat de bestuurders door hun 'dubbelfuncties' veel vervlechtingen veroorzaakten tussen verschillende delen van de centrale en regionale overheden (29 % van het totale aantal vervlechtingen).⁵ Verschillende hoge ambtenaren en districtscommissarissen bezaten tevens functies in de regionale of nationale politiek. Ook waren er relatief veel betrekkingen tussen de overheden en de 'herengezelschappen' (22 %), vooral met het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en de sociëteit Het Casino. Minder betrekkingen werden door hen gelegd tussen de 'herengezelschappen' onderling en tussen deze en de lokale overheden en het rechtswezen. Andere sectoren, zoals belangenorganisaties en weldadigheidsorganisaties waren veel minder in het netwerk opgenomen. Hiervan bestonden er ook maar enkele. De activiteiten van de bestuurlijke elite betroffen voornamelijk het regionale of centrale openbaar bestuur en de besturen van de sociëteiten en dergelijke. Weinig activiteiten werden aangetroffen in andere maatschappelijke sectoren.

Binnen de groep van 59 bestuurders kunnen op grond van de drie centraliteitsmaten (omvang persoonlijke ster, status-score en 2-rush) de centrale bestuurders worden onderscheiden.⁶ Op basis van de cumulatieve frequentieverdeling zijn vijftien personen te identificeren met een grote persoonlijke ster. Zes van hen omvatten in hun persoonlijke ster 60 % van het grootste netwerkdeel. Dit zijn de leden van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap J.Th Vermeulen, P.H. Fenema, Jhr.Mr. P.A. van Meeuwen, Jhr.Mr. F.X. Verheijen, J. van den Bergh en G. van Beverwijk.⁷

De Hubbell status-score geeft punten aan elke persoon afhankelijk van het aantal personen met wie er een relatie wordt onderhouden, waarbij het aantal relaties per persoon wordt mee gewogen. Twaalf personen verkregen een hoge status-score. Afgezien van de zes reeds genoemden waren dit Jhr. A. Martini van Geffen, Jhr.Mr. E. van Meeuwen, Jhr.Mr. H.A. van Thye Hannes, Jhr.Mr. J.W. van Half-Wassenaer, Jhr. A. Th van Rijckevorsel, Jhr. J. Bowier en V.A. van Rijckevorsel.

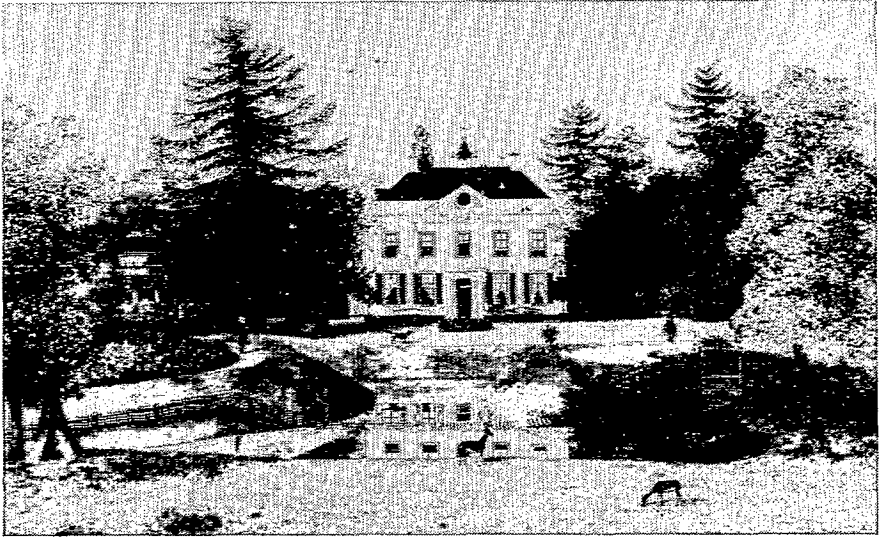
De derde centraliteitsmaat, de 2-rush geeft aan welke personen belangrijke posities in het netwerk innamen ten opzichte van de eventuele informatiestromen. Personen die een hoge kans hebben dat informatie hen moet passeren verkrijgen een hoge 2-rush. In 1835 waren dit elf, ten dele reeds bekende, personen. Daarnaast krijgen ook gouverneur Van den Bogaerde, onderwijsopzichter en Illustere Lieve Vrouwe Broeder Jhr.Mr. D. Bowier, het Tweede-Kamerlid Mr. J.B.H. van de Mortel en districtscommissaris Wesselman een hoge centraliteit. Opvallend hoog is de 2-rush die Jhr.Mr. P.A. van Meeuwen krijgt. Hij was als enige Illustre Lieve Vrouwe broeder tevens Tweede-Kamerlid en bestuurslid van de Bossche afdeling van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen.

Opmerkelijk is dat van alle centrale bestuurders alleen Wesselman niet in of in de directe nabijheid van 's-Hertogenbosch woonde. De helft van de centrale bestuurders was van adel en één derde was academisch gevormd. Combinatie van het lidmaatschap van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, de Provinciale Staten, de Provinciale Onderwijs Commissie en het bestuur van de sociëteit Het Casino bepaalde of iemand behoorde tot het centrum van de bestuurlijke elite in 1835.

Binnen het netwerkcentrum bestond één kern, gevormd door de twee provinciale bestuurders met veel nevenfuncties, Vermeulen en Van Beverwijk. Op een lager centraliteitsniveau stonden vijf personen in twee kernen. De eerste kern omvatte naast de twee reeds genoemde personen Jhr. Martini, eveneens provinciaal bestuurder; de tweede kern bestond uit Jhr.Mr. E. van Meeuwen en Jhr. Van Thyne Hannes, leden van de rechtbank en bestuursleden van de sociëteit Het Casino. Tussen de twee kernen bestonden in sociaal en politiek opzicht weinig verschillen; er is eerder sprake van een functionele specialisatie.

De functionele elite in 1835 werd geheel gedomineerd door overheidsbestuurders. Onder de 18 centrale personen zijn acht protestanten, te weten de heren Fenema, Van den Bergh, Van Beverwijk en Wesselman en de beide jonkheren Bowier, Jhr. Van Thyne Hannes en Jhr. Martini van Geffen. De verhouding van tien rooms-katholieken tot acht protestanten stemt vrijwel overeen met die van het netwerk als geheel, maar steekt scherp af bij het aandeel van de niet-katholieken in de regionale bevolking ($\pm 3\%$).⁸

Samenvattend; de structuur van het netwerk van 1835 wijst erop dat de regionale bestuurlijke elite een zeer beperkte groep mannen omvatte. 'Bosschenaren' bezaten daarbinnen alle dominante posities. Bij het geringe aantal vooraanstaande bestuurders konden directe contacten nog een belangrijke rol spelen. De bijeenkomsten van de Provinciale Staten, meestal tweemaal per jaar gedurende veertien dagen gehouden, hadden grote sociale betekenis en tal van andere sociale en culturele activiteiten vonden in dezelfde perioden plaats. We kunnen deze elite karakteriseren als monocentrisch, ondanks de aanwezigheid van zowel protestanten als katholieken. Twee kleine, politiek en sociaal identieke, maar religieus heterogene kernen domineerden de belangrijkste relaties. Opvallend is dat een politieke oppositie die aan de vooravond van de Belgische afscheiding veel van zich liet horen, in 1835 geen centrale bestuurders (meer) bezat. In hoofdstuk negen zal dit fenomeen besproken worden.

Gezicht op het huis Ouwkerk te Vught. Vermoedelijk staat de eigenaar, Mr. H.B. Martini (1768-1848) op het pad afgebeeld. Gouache, schilder onbekend, collectie Noordbrabant's Museum.

5.4 Uitbreiding: het netwerk van 1875

In de veertig jaar tussen 1835 en 1875 voltrokken zich grote veranderingen in Nederland en in de regio. In politiek opzicht vond een zekere democratisering plaats na de grondwetswijziging van 1848. Er ontstonden nieuwe politieke, religieuze en sociale organisaties. Voor de rooms-katholieken was van groot belang dat door het herstel van de kerkelijke hiërarchie, in 1853, de rooms-katholieke kerk in Nederland weer voorzien kon worden van een uitgebreide kerkelijke organisatie. Het proces van democratisering en organisatievorming had duidelijke gevolgen voor het netwerk van bestuurders. Er kwamen meer regionale en lokale organisaties, waarmee de omvang van het netwerk toenam. In hoeverre bij deze drempelverlaging ook de politieke rivaliteit tussen conservatieve en liberale katholieken in het netwerk zichtbaar wordt is een vraag die later aan de orde zal komen.

In 1875 was het aantal organisaties fors toegenomen en was een veel groter aantal personen als bestuurders actief dan in 1835. Van de 312 bestuurders in de organisaties binnen het netwerk is nagegaan of zij meer dan één functie bekleedden. 94 personen bezaten minimaal twee functies in 78 besturen of instellingen. Het bestuurdersnetwerk in 1875 was dus uitgebreider dan in 1835. Toch bestond het uit slechts drie componenten. Naast het grootste component bestond er één van zeven personen en één van een op zichzelf staand persoon. Het netwerkdeel van zeven personen werd gevormd door de bisschop en de belangrijkste katholieke geestelijken in het bisdom, de leden van het kathedraal kapittel. Deze onderhielden geen formele relaties met andere delen van de functionele elite, want geestelijken bekleedden toen nog geen functies in lekenorganisaties. In het centrum van het netwerk was één kern. Het grootste netwerkdeel bestond uit 86 per-

*Oprichter van het Provinciaal
Genootschap voor Kunsten en
Wetenschappen Jhr. mr. Antoni Martini
van Geffen (1791-1869). Foto, collectie
Iconografisch Bureau.*

sonen, van wie vijf mensen een directe relatie bezaten met minimaal 40 % van dit component. De dichtheid was ten opzichte van 1835 gedaald: bijna 8 % van de theoretisch mogelijke relaties werden binnen het netwerk gerealiseerd, tegen bijna 13 % in 1835.

De bestuurlijke vervlechtingen tussen organisaties waren in 1875 over meer verschillende sectoren gespreid dan tevoren.⁹ Een voornaam deel van de vervlechtingen kwam tot stand tussen de overheden op regionaal en nationaal niveau en het rechtswezen (10 % van alle betrekkingen) en tussen de overheden en de 'herengzelschappen' (12 %). Relatief veel rooms-katholieke rechters, procureurs en advocaten hadden tevens een functie in de provinciale of nationale bestuurscolleges. Een niet onaanzienlijk deel van hen combineerde dit met een functie in het Provinciale Genootschap, het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap of een sociëteit. Dit is een uiting van de opmars door de instituties van rooms-katholieke academici, een onderdeel van de katholieke emancipatie die in de laatste decennia van de vorige eeuw op gang kwam. Betrekkingen tussen overheidscolleges onderling (in 1835 nog met 29 % het meest voorkomende type) zijn in 1875 relatief minder talrijk geworden (nu nog slechts 5 %). Ook die tussen lokale besturen en het rechtswezen werden minder. Deze verandering kan worden gezien als een gevolg van de nieuwe, opener, politieke structuur in Nederland na 1848.

Een lichte toename valt te zien in de betrekkingen van de lokale besturen met

zowel belangenbehartigende als weldadigheids-organisaties, de Kamers van Koophandel en de landbouwmaatschappijen enerzijds en de SintVincentiusvereniging en de Maatschappij tot Nut van het Algemeen anderzijds. De sector weldadigheid bezat in 1875 ook meer vervlechtingen met het rechtswezen dan in 1835. Tot slot behoeft het niet te verbazen dat de vervlechtingen tussen de protestantse kerkbesturen en andere besturen in de regio afnamen, uiteraard ook als gevolg van de katholieke opmars.

Ook in het netwerk van 1875 kunnen de centrale personen geïdentificeerd worden.¹⁰ Veertien personen bezaten een persoonlijke ster met bijzondere omvang. De eerste vijf waren Jhr.Mr. P.J. Bosch van Drakenstein, Commissaris des Konings in Noord-Brabant, Mr. W.D. Bosch, rechter en Provinciale-statenlid, Mr. P.F. van Cooth, griffier van de Provinciale Staten, Mr. F.J.E. van Zinnicq Bergmann, rechter en Tweede-Kamerlid, en Jhr.Mr. J.B.A.J.M. Verheijen, Tweede-Kamerlid en onderwijsinspecteur. Deze vijf onderhielden minimaal 36 formele relaties via hun bestuurslidmaatschappen waardoor ze in directe relatie stonden met 40 % of meer van hun netwerkcomponent. Door de grotere uitgestrektheid van het netwerk dienden, om zo'n hoog percentage van het netwerk

*Burgemeester van
Tilburg en Tweede-
kamerlid W.P.A.
Mutsaers (1833-1907).
Foto, collectie
gemeentelijke
archiefdienst Tilburg.*

te bestrijken, meer formele relaties te worden onderhouden dan in 1835 het geval was geweest. Onder de veertien personen met een grote persoonlijke ster kwamen er slechts twee niet uit Den Bosch en werden slechts vier zonder academische titel aangetroffen, namelijk drie fabrikanten en een leraar aan de Bossche HBS. Opvallend is ook dat Van de Mortel, reeds in 1835 één van de centrale bestuurders, dit ook in 1875 nog was.

Dertien personen bezaten een 'status-score' met, in dit netwerk, bijzondere hoogte. Zij waren vrijwel allen afkomstig uit Den Bosch en bestuursleden van het Provinciaal Genootschap, wat zij combineerden met een functie in de regionale of landelijke overheid of in het rechtswezen. Slechts twee van hen hadden geen omvangrijke persoonlijke ster, namelijk de niet in Den Bosch geboren jonkheren Mr. A.F. de Savornin Lohmann en Mr. C.R.E. van Rijckevorsel. Zij waren via meervoudige relaties vooral met andere centrale bestuurders in het rechtswezen verbonden. Slechts één van de dertien personen is geen meester in de rechten, namelijk de Bossche fabrikant L.H. Rouppe van der Voort.

De derde centraliteitsmaat, de 2-rush, meet de plaats binnen het netwerk ten opzichte van de potentiële informatie-uitwisseling. Veertien personen verkregen een bijzondere 2-rushwaarde. Zij vormden belangrijke schakels tussen verschillende besturen. Opvallend is dat zich onder hen acht niet-Bosschenaren bevinden. Dit waren de Provinciale-statenleden J.H.A. Diepen en W.P.A. Mutsaers uit Tilburg, de Provinciale-statenleden J. Smits, Dr. A. van der Steen en J.F. van Uden uit respectievelijk Veghel, Oss en Boxtel, het Tweede-Kamerlid Mr. A.J.H. van Baar uit Oirschot en de bestuurders van protestantse organisaties Jhr.Mr. G. van Beresteijn uit Vught en Mr. J. van Heusden uit Hilvarenbeek.

Vier centrale bestuurders in het netwerk van 1875 (Bosch, Van de Mortel, Mr. F.A.J. van Lanschot en Jhr.Mr. P.M.F. van Meeuwen) behoorden circa 1875 tot de groep van de Bossche liberalen. Belangrijk was de vrij jonge jurist Van Meeuwen; hij was in 1875 advocaat-generaal aan het Gerechtshof, voorzitter van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, voorzitter van de sociëteit Het Casino, voorzitter van de liberale kiesvereniging Nederland in het district Den Bosch en Illustre Lieve Vrouwe Broeder. De Commissaris des Konings, Bosch van Drakenstein, en de griffier van de Provinciale Staten, Van Cooth, kunnen als gematigd liberaal worden aangemerkt.

Baar, Van Zinnicq Bergmann, Verheijen en Mr. J.B. van Son waren conservatieve katholieke politici. De laatste, Van Son, was oud-minister en in 1870 oprichter van de rooms-katholieke kiesvereniging Noord-Brabant. Hij was tot zijn overlijden, in november 1875, staatsraad in buitengewone dienst, Illustere Lieve Vrouwe Broeder, Bestuurslid van het Provinciaal Genootschap, secretaris van de mede door hem opgerichte sociëteit De Katholieke Kring en actief in de Sint-Vincentiusvereniging van de Sint-Jansparochie te 's-Hertogenbosch. Hij was de onomstreden leider van de conservatieve katholieken.¹¹

Samenvattend, het netwerk van 1875 was evenals dat van 1835 monocentrisch, het bezat één kern. Deze werd gevormd door de conservatieven Van Zinnicq Bergmann, Verheijen en de liberaal Van Meeuwen. Zij beheersten de belangrijkste relaties. Het is opmerkelijk dat ondanks de spanningen tussen de twee politieke richtingen de bestuurlijke elite deze ene kern had. Dit kan een gevolg zijn geweest van de homogene sociale samenstelling ervan. De gemeen-

schappelijke relaties binnen het bestuur van het Provinciale Genootschap en de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap domineerden over andere relaties. Dit waren functies meer verbonden aan prestige en status dan dat er gezamenlijke belangenafwegingen dienden te worden gemaakt.

5.5 Verstoring en aanpassing: het netwerk van 1895

De toename van organisaties en aantallen bestuurders zette zich tussen 1875 en 1895 voort. Van 364 bestuurders is genoteerd of zij meer dan één functie uitoefenden. 151 personen bleken twee of meer functies binnen 124 organisaties te bekleeden. In het netwerk van formele relaties bleek zich een zekere verbroekkeling te hebben voorgedaan. Het netwerk van 1895 bestond uit zeven componenten en het grootste netwerkdeel bezat drie kernen. Ten gevolge van de voortgaande uitbreiding waren er verscheidene centra ontstaan. Evenals in 1875 vormde de katholieke kerkelijke top van het bisdom een eigen netwerkdeel. Voor het eerst treffen we ook een vrouw binnen het netwerk aan. Het grootste netwerkcomponent bestond uit 136 mannen. Zes personen dekten via hun directe relaties 40 % van het netwerkdeel. Eén van hen, Jhr. J.M.W.E. (Jos) de la Court, kon zelfs 50 % van het netwerkdeel tot zijn persoonlijke ster rekenen. Hij onderhield daarvoor 71 directe formele relaties. De dichtheid van het netwerk is ten opzichte van het vorige peiljaar slechts licht gedaald, namelijk tot 7 %. Ondanks de verdere toename in omvang van het netwerk is het niet werkelijk losser geworden.

Een nieuw fenomeen in het netwerk van 1895 is het grote percentage vervlechtingen tussen de centrale en regionale overheden enerzijds en anderzijds de besturen van de rooms-katholieke kiesverenigingen.¹² Deze kiesverenigingen waren gedurende de voorgaande 25 jaren ontstaan en hadden belangrijke posities opgebouwd. Wethouders en vooral vele Provinciale-statenleden waren bestuursleden van de kiesverenigingen in hun district. Deze betrekkingen vormden een hoog percentage van alle vervlechtingen in 1895; het is gelijk aan het percentage betrekkingen tussen de centrale en regionale overheden enerzijds en de 'herengezelschappen' anderzijds. In de kiesverenigingen waren uiteraard veelal niet-Bosschenaren present, terwijl de 'herengezelschappen' (vooral het bestuur van het Provinciaal Genootschap) uit 'Bossche heren' bestonden.¹³ Duidelijk is dat de positie van de regio ten opzichte van Den Bosch binnen het netwerk versterkt was. De bestuurlijke vervlechting van de overheden met het rechtswezen is verder afgenomen, evenals die tussen de 'herengezelschappen' en het rechtswezen. Op lokaal niveau is er een toename van vervlechtingen te constateren tussen zowel de overheid en de rooms-katholieke kiesverenigingen als de overheid en de belangenorganisaties. In deze laatste sector had vooral de Maatschappij van Landbouw betekenis verkregen. Van haar hoofdbestuur waren relatief veel burgemeesters lid. Ook valt er weer een toename waar te nemen in vervlechtingen tussen de lokale overheden en centrale en regionale overheden. In grotere mate dan in 1875 werden gemeentebestuurders tevens lid van Provinciale Staten.

Binnen het netwerkcentrum van 1895 bevonden zich zeven personen met een omvangrijke persoonlijke ster.¹⁴ De zeven met een omvangrijke persoonlijke ster waren De la Court, de griffier van Provinciale Staten P.Th.A. Sprengers, Commissaris der Koningin Mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst, de Bossche

'De groote leider van bijna alle katholieke instellingen in Den Bosch', Jhr. Jos de la Court (1840-1907). Foto, P. van Weijnen, collectie Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant.

burgemeester Jhr. P.J.J.S.M. van der Does de Willebois en de Provinciale-statenleden J.W.R. van Gulick, L. van de Westelaken en Jhr.Mr. A.F.O. van Sasse van Yssel. Degene met het grootste aantal directe formele relaties was, als gezegd, De la Court. Hij was in 1895 o.a. lid van Gedeputeerde-staten, president van de Provinciale Bond van Rooms-katholieke Kiesverenigingen en van de Algemene Bond van Rooms-katholieke Kiesverenigingen in Nederland, bestuurslid van de Ridderschap in Noord-Brabant, president van de Maatschappij van Landbouw en president van de Bijzondere raad van de Sint-Vincentiusvereniging te Den Bosch.

Acht personen verkregen in 1895 een bijzonder hoge Hubbell-statusscore. Naast de reeds genoemden bleken ook W.P.A. Mutsaers uit Tilburg en F.W.M. Manders uit Veghel tot de centrale bestuurders te behoren. Zij waren beiden lid van de Provinciale Staten en actief in de rooms-katholieke kiesverenigingen. Mutsaers behoorde ook reeds in 1875 tot de centrale bestuurders.

De mate van betrokkenheid bij potentiële informatie-uitwisseling binnen het netwerk wordt weer gemeten met de 2-rush. Elf personen verkregen hoge waarden. Extreem hoog was de 2-rush van De la Court, op gepaste afstand gevolgd door Van Gulick. De la Court maakte met zijn ruim tien verschillende functies ongebruikelijke combinaties. De Provinciale-statenleden Van Gulick en Westelaken verbonden eveneens als De la Court de Maatschappij van Landbouw met een rooms-katholieke kiesvereniging in een district. De uit de Langstraat afkomstige Mr. dr. J.A. Loeff was advocaat en procureur te Den Bosch, lid van de

Provinciale Staten en plaatsvervangend rechter in de Arrondissement Rechtbank te Den Bosch bezat ook een hoge 2-rush. Opvallend is het beperkte aantal juristen en geadelden in dit centrale gezelschap, terwijl protestanten geheel ontbreken.

Het netwerk van 1895 kan als polycentrisch gekarakteriseerd worden. De groei in aantal organisaties en bestuurders had een toename in kernen binnen het netwerkcentrum als gevolg gehad. De eerste kern werd gevormd door De la Court, Van Gulick en een derde Bosschenaar, Van Grinsven, die niet centraal in het netwerk stond. Zij waren allen bestuursleden van de rooms-katholieke kiesvereniging in het kiesdistrict Den Bosch en van de Provinciale Bond van Rooms-katholieke kiesverenigingen, leden van het hoofdbestuur van de Maatschappij van Landbouw en ook leden van de Bijzondere Raad van de vier parochiale Vincentiusverenigingen in Den Bosch. Een tweede kern werd gevormd door de centrale bestuurder Manders, Provinciale-statenlid, en de niet-centrale bestuurder B.A. Völker uit Veghel. Zij waren beiden gemeentebestuurders, bestuursleden van de Kamer van Koophandel te Veghel en voorts bestuursleden van de Provinciale Bond van Kiesverenigingen en van de kiesvereniging in het kiesdistrict Veghel. De derde kern bestond uit de heren Verheijen, Van Zinnicq Bergmann en de niet-centrale bestuurder Jhr.Mr. L.C.J.A. Van Meeuwen. Zij waren Tweede-Kamerleden, verbonden aan de rechtbank en onder andere actief in de 'herengezelschappen'. Zij kunnen worden gezien als de vertegenwoordigers van de oudere notabele families in Den Bosch. Op een lager centraliteitsniveau was een vierde kern aanwezig, gevormd door de Gedeputeerde-Statenleden Van der Steen uit Oss en Wolters uit Heesch, beiden tevens actief in de rooms-katholieke kiesvereniging in het district Grave.

Liberaal katholieken kwamen in het netwerkcentrum niet meer voor. Binnen de katholieke politieke beweging had zich echter een nieuwe tegenstelling ontwikkeld, namelijk één tussen mensen die het priester-kamerlid Schaepman steunden, en zij die het conservatieve kamerlid Bahlmann steunden.¹⁵ De la Court en Van Gulick behoorden tot de eerst-genoemde richting, de 'Schaepmanianen' genaamd, Verheijen, Van der Steen, Manders, Wolters en Van Zinnicq Bergmann (en mogelijk ook Völker) behoorden tot de tweede richting, even welkend de 'Bahlmannianen' geheten.

De la Court bezat niet alleen veel directe relaties in alle drie de kernen van het netwerkcentrum, maar sloot door zijn sociale achtergrond ook sterk aan bij de oudere Bossche families (hetgeen o.a. tot uitdrukking kwam in zijn bestuurslidmaatschap van de Ridderschap), terwijl hij anderzijds juist hoofdzakelijk bestuursfuncties buiten dit milieu uitoefende. Hij stond daarin wel niet geheel alleen, maar blijkens de netwerkanalyse nam hij hierin wel een zeer bijzonder positie in.

5.6 Consolidatie: het netwerk van 1910

In het peiljaar 1910 werden in 139 organisaties 152 bestuurders aangetroffen met twee of meer functies. Het netwerk dat zij vormden bestond uit drie afzonderlijke delen, namelijk het netwerkdeel van de kerkelijke leiding van het bisdom, een hoofdcomponent van 142 personen en één van een geïsoleerd persoon. Acht per-

sonen (twee meer dan in 1895) dekten met hun persoonlijke ster 40 % of meer van het grootste netwerkdeel. De dichtheid was in vergelijking met 1895 licht toegenomen, en wel tot bijna 8 %. Het netwerk was dus sedert 1895 in omvang vrijwel gelijk gebleven. De tendentie naar opsplitsing binnen het netwerkcentrum had zich voortgezet: het centrum van het grootste netwerkdeel bestond nu uit vier kernen. Waren in 1895 acht personen in drie centrale kernen opgenomen, in 1910 waren er elf personen in vier kernen.

De sector centrale en regionale overheden was het meest vervlochten met de besturen van de rooms-katholieke kiesverenigingen (8 %) en met de lokale overheden (7 %), gevolgd door de 'herengezelschappen' (6,5 %), de belangenorganisaties en het rechtswezen (beide 5,5 %).¹⁶ De lokale besturen waren sterk vervlochten met de rooms-katholieke kiesverenigingen (11 %) en met de belangenorganisaties (8 %). Laatst genoemde vervlechtingen kwamen hoofdzakelijk tot stand door de landbouworganisaties. Deze onderhielden tevens betrekkingen met de kiesverenigingen en de centrale en regionale overheden. De besturen van de 'herengezelschappen', trefplaatsen van notabelen, bezaten een relatief laag percentage betrekkingen met de reeds genoemde centrale en regionale overheden en binnen de sector onderling (4 %).

Eerder werd geconstateerd dat de rooms-katholieke kerkelijke leiding formeel geen betrekkingen bezat met de lekenorganisaties. Binnen de netwerken vormden zij daarom telkens een eigen component. In 1910 echter lag dat voor een aantal geestelijken (zowel pastoors, kapelaans als enkele regulieren) anders. Zij kregen in de laatste jaren van de negentiende eeuw functies, vooral binnen belangenbehartigende organisaties. Zij werden als (geestelijk-) adviseurs benoemd in de Boerenbonden en in organisaties van arbeiders en middenstanders. Hoewel er formeel geen sprake was van een relatie tussen de kerk als instituut en de belangenorganisaties, waren deze betrekkingen wel van groot gewicht.¹⁷ In hoofdstuk elf zal onder andere de betekenis worden beschouwd die de geestelijken hadden voor één van deze belangenbehartigende organisaties, de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB).

De centrale personen worden weer geselecteerd met de drie hiërarchische beschrijvingsmaten.¹⁸ Het valt hierbij op, dat, bij de selectie volgens deze drie maten, er onder een enkele piek een relatief egalitaire top bestond van personen met ongeveer gelijke positie. Acht personen bezaten een persoonlijke ster met grote omvang vergeleken met de overigen binnen dit netwerk. Dit waren de heren Sasse van Ysselt, J.A. Ardts, G.M.A. Coovels, Mr. Th.G.M. Smits van Oyen, J.J. van Erp, L. Meijers, Jhr.Mr. F.J.J.M. van Rijckevorsel en M.P. W. van Hout. Zij waren allen lid van de Provinciale Staten en combineerden dit met verschillende andere functies. Tussen deze acht bestuurders valt een groep op van Provinciale-statenleden die tevens bestuursleden waren van de N.C.B.; het waren drie landbouwers en één fabrikant, namelijk Ardts, Coovels, Erp en Meyers, afkomstig uit Beugen, Helmond, Berghem en Oss. Evenals de Helmonder Van Hout, voorzitter van de Diocesane Middenstandsbond de Hanze, vertegenwoordigen zij de rooms-katholieke standsorganisaties. Deze acht behoorden allen ook tot de groep van twaalf bestuurders met een relatief hoge status-score. Door hun positie in Provinciale Staten en de rooms-katholieke kiesverenigingen verkregen notaris M.G. van Kemenade en burgemeester M.A. Völker eveneens een

hoge status-score. Dit gold ook voor rechtbankpresident, Gedeputeerde-Statelid en voorzitter van de Bossche kiesvereniging P.H. Loeff en de Commissaris der Koningin Van Voorst tot Voorst.

Degene met de grootste persoonlijke ster en de hoogste status-score was Sasse van Ysselt, ook reeds in 1895 centraal. Hij was naast lid van Provinciale Staten ook lid van de Tweede Kamer, raadsheer in het gerechtshof te Den Bosch, bestuurslid van het Provinciaal Genootschap en secretaris van de rooms-katholieke kiesvereniging in het district Den Bosch.

In het totaal hadden elf personen een hoge 2-rush, in meerderheid personen die op grond van de andere criteria reeds tot de centrale bestuurders werden gerekend. Wel een hoge 2-rush, maar geen hoge status-score of grote persoonlijke ster had het Provinciale-statenlid, bestuurslid van de rooms-katholieke kiesvereniging Grave en burgemeester van Mill, W.J.H. Verstraaten, en diens mede-Statelid, wethouder te Boxtel en bestuurder van de kiesverenigingen in de Districten Tilburg en Den Bosch, H.G. van Leeuwen.

Het netwerkcentrum van 14 personen in 1910 bestond, zoals gezegd, uit vier kernen. De eerste twee kernen bestonden uit de meest centrale personen. In de eerste kern bevonden zich Sasse van Ysselt, Smits van Oyen, Loeff en Van Rijkevorsel. In sociaal opzicht representeren zij de traditionele rooms-katholieke elite, voorzover deze actief was in Provinciale Staten en kiesvereniging. De tweede kern werd gevormd door Coovels en Ardts, NCB-ers en Provinciale-statenleden. De derde kern bestond uit twee minder centrale bestuurders, de Gemertse notaris Van Kemenade en de Veghelse burgemeester en fabrikant Völker, beiden lid van Provinciale Staten en van het bestuur van de Provinciale Bond van rooms-katholieke kiesverenigingen en van de kiesvereniging te Veghel. Een vierde kern in het netwerk van 1910, op nog lager centraliteitsniveau, werd gevormd door de protestant Mr. A.J.J. baron van Styrum en de katholieken Jhr.Mr. L.C.J.A. van Meeuwen en Mr. H.J. van Leeuwen. Gedrieën waren zij verbonden aan het Provinciaal Hof en bestuursleden bij het Provinciaal Genootschap; de eerste twee waren tevens lid van het Illustere Lieve Vrouwe Broederschap, de laatste was voorzitter van de Maatschappij tot nut van 't Algemeen. Deze kern bevatte duidelijk de juridische elite van Den Bosch met een enigszins open en liberale signatuur.

Samenvattend kan het netwerk van 1910 met enerzijds een betrekkelijk egalitair centrum en anderzijds vier kernen van duidelijk herkenbare samenstelling worden getypeerd als polycentrisch. De opbouw van het netwerk had zich aangepast aan de groei in aantal en verscheidenheid van organisaties binnen de regio. Provinciale Staten, NCB, Provinciaal Genootschap en de rooms-katholieke Kiesverenigingen waren de belangrijkste trefplaatsen van de bestuurlijke elite, maar ontwikkelden elk een eigen kern in het netwerk van bestuurders.

5.7 Ontwikkeling van de bestuurlijke elite, 1835-1910

Den Bosch was vanouds als provinciaal bestuurlijk en gerechtelijk centrum uiteraard de belangrijkste woonplaats van de bestuurders met twee of meer functies. In 1835 leefde ruim de helft van hen in deze stad. Hierin kwam lichte verandering tussen 1835 en 1875 door de komst in het netwerkcentrum van enkele

*De liberale leider te
's-Hertogenbosch, Jhr.Mr.
L.C.J.A. van Meeuwen
(1844-1927). Krijttekening,
F. Reusing (1922), foto, collectie
Iconografisch Bureau.*

Provinciale-statenleden afkomstig van buiten Den Bosch, die tevens lokale bestuurders en leden van de Kamers van Koophandel waren. Tussen 1875 en 1895, toen de kiesverenigingen en landbouworganisaties aan belang wonnen, daalde het percentage Bosschenaren onder de bestuurders van 49 % naar 34 %. Met de komst van de NCB daalde het percentage verder tot 26 % in 1910.¹⁹

In 1835 droeg ruim een derde van deze bestuurders een adellijke titel. Dit was in Noord-Brabant geen overblijfsel van oude tijden, want vrijwel alle adellijke bestuurders (voorzover uit Noord-Brabant afkomstig) waren eerst tussen 1815 en 1835 in de adelstand benoemd of verheven. De benoemingen vonden vooral circa 1815 plaats om de, grondwettelijk voorgeschreven, Ridderschap in de provincie voldoende leden te geven. De verheffingen hadden veelal een politieke achtergrond en kunnen worden beschouwd als beloning voor gebleken trouw aan Koning Willem I.²⁰ In 1875, het eerste peiljaar na de grondwetswijziging van 1848, was het percentage adellijke bestuurders gehalveerd en was het merendeel van hen tevens academisch gevormd. In 1895 en 1910 daalde dit percentage verder tot 10 %. Het percentage bestuurders met een academische opleiding was in 1875 het hoogst en nam daarna af.²¹

In 1835 was 54 % van de bestuurders binnen het netwerk rooms-katholiek en 44 % protestant. Dit laatste percentage is hoog gezien het regionale aandeel van circa 3,3 % protestanten in 1809 en 1849. Ook in 1875 en 1895 waren er nog hoge, zij het afnemende, percentages protestanten, respectievelijk 19 % en 11%. In 1910 benaderden de verhoudingen meer die van de totale bevolking in de regio. Onder bestuurders met twee of meer functies was 6,6% protestant tegenover een aandeel, in 1909, van 2,2 % protestanten onder de bevolking in de regio.²² Protestanten bleven duidelijk oververtegenwoordigd, hoewel onder de centrale bestuurders na 1875 geen protestanten meer werden aangetroffen.²³

Door het uitgestrekter worden van de netwerken nam de absolute omvang van de persoonlijke sterren toe. Om 40 % van het netwerkdeel te kunnen overdekken had een persoon in het kleine netwerk van 1835 slechts 21 relaties nodig. In 1875 waren voor deze omvang van de persoonlijke ster minimaal 36 relaties nodig; dit liep op tot 58 relaties in 1910. Steeds meer mensen werden betrokken in het groeiende overheidsapparaat en bij besturen van organisaties. Een groot aantal van hen combineerde daarbij bestuursfuncties.

Tot zover zijn alle relaties steeds aan elkaar gelijk verondersteld. Nu zal een onderscheid gemaakt worden tussen de enkelvoudige en de meervoudige relaties: de multipliciteit. Terwijl het netwerk uitgestrekter werd, werden daarmee niet alleen de snoeren van relaties binnen het netwerk van bestuurders langer, maar nam de multipliciteit van de relaties in elk peiljaar af. Tussen 1875 en 1895 namen de aantallen meervoudige relaties in absolute zin wel toe, maar namen zij als percentages van het totale aantal relaties belangrijk af.²⁴ De komst van verscheidene kernen in de netwerken komt hierin nogmaals tot uitdrukking. Het weerspiegelt de opsplitsing van de netwerken, waarbij de onderlinge banden tussen de delen zwakker werden. Het netwerk ging steeds meer bestaan uit onderscheiden onderdelen, waarvan de personele samenhang door de personen in het netwerkcentrum, vooral Provinciale-statenleden, verzorgd werd.

De groei van het netwerk en het langer worden van de snoeren van relaties daarbinnen is een gevolg van de organisatievorming op regionaal niveau, vooral van de rooms-katholieke kiesverenigingen en van belangenbehartigende organisaties. Dit proces, dat zich in geheel Nederland voordeed, is een uitvloeisel van de grotere participatie van de bevolking bij het openbare leven. De integratie in het ruimere samenlevingsverband en de democratisering van de Nederlandse staat komen hierin op regionaal niveau tot uitdrukking.

Ten aanzien van 1835 kon worden geconstateerd dat het kleine netwerk een grote dichtheid van relaties en een hoog percentage meervoudige relaties bezat. Bosschenaren vormden de helft van de bestuurders met twee of meer functies. In het tussen hen bestaande netwerk kwamen twee kleine kernen voor die een belangrijk deel van de relaties controleerden. Het netwerk was monocentrisch, de bestuurlijke top bestond uit achttien personen. Ondanks de toename, tussen 1835 en 1875, in aantallen organisaties en personen binnen het netwerk bleef dit netwerk in 1875, toen er slechts één kern was, monocentrisch. De dichtheid echter verminderde sterk en er bleven amper mensen over die een groot deel van het netwerk overdekten. Bosschenaren maakten iets minder dan de helft van het netwerk uit. De bestuurlijke top bestond in 1875 uit 23 personen.

Voor de machtsverhoudingen in de regio betekent dit dat in 1835 de machtsposities geconcentreerd lagen in handen van een kleine groep, zeer overwegend Bosschenaren. In 1875 bleken deze posities bedreigd door personen van buiten de provinciehoofdstad. Tussen 1835 en 1875 was er, in zekere zin, een emancipatie op gang gekomen van de regio ten opzichte van Den Bosch. De Bossche elite vormde nog altijd de belangrijkste kern van het netwerk, maar was niet meer in staat de meerderheid van relaties te bezetten. De spanningen die circa 1875 bestonden tussen liberaal en conservatief/clericaal hadden geen duidelijk effect op het netwerkcentrum. Men kan zich afvragen of deze tegenstelling het sociale leven binnen de elite wel zo sterk heeft beïnvloed; mogelijk speelden de

spanningen in de 'nieuwere' delen van het netwerk, buiten de centrale bestuurders, een grotere rol. Dáár organiseerden de conservatieven in de rooms-katholieke kiesverenigingen hun politieke steun.

In 1895 bleek het netwerk van opbouw veranderd en was het niet langer monocentrisch, maar polycentrisch; het bezat verschillende kernen. Het totale aantal personen en organisaties steeg verder zonder belangrijke daling in de dichtheid van het netwerk. Niet-Bosschenaren hadden belangrijke posities in het centrum van het netwerk veroverd. Via de rooms-katholieke kiesverenigingen en de Maatschappij van Landbouw waren relaties gelegd tussen Bosschenaren en bestuurders elders in de regio. De bestuurlijke top bestond uit twaalf personen. In 1910 bleek de situatie gestabiliseerd: het aantal organisaties en personen was niet veel verder toegenomen en de dichtheid van het netwerk bleef vrijwel gelijk. Wel was het netwerk nog verder polycentrisch geworden en waren meer mensen in de kernen aanwezig die een deel van de belangrijkste relaties controleerden. Ook hadden zich in 1910 nieuwe sociale groepen binnen het netwerkcentrum gevestigd. De bestuurlijke top bestond uit veertien centrale bestuurders

Tussen 1895 en 1910 ging niet alleen de 'geografische' emancipatie ten opzichte van Den Bosch voort, maar kreeg ook een sociale emancipatie invloed. De Bosschenaren kregen meer concurrentie van mensen met vergelijkbare bestuurlijke posities in andere kernen van het netwerkcentrum. Deze posities, meestal verbonden aan de functie van Provinciale-statenlid, werden ingenomen door gemeentebestuurders uit de regio met een industriële of een agrarische achtergrond. Als georganiseerde groepen verkregen de rooms-katholieke kiesverenigingen en de Maatschappij van Landbouw, de laatste na 1895 in toenemende mate vervangen door de NCB, via hun bestuurders, voorname posities in het netwerk.

6 De regionale elite

In de twee voorgaande hoofdstukken zijn de samenstelling, de geografische spreiding en de omvang van de toppen van de bestuurlijke en financiële elites besproken.¹ In dit hoofdstuk worden deze toppen met elkaar vergeleken, ten einde vast te stellen in hoeverre de twee verschilden, dan wel of er sprake was van één elite. Dit geschiedt eerst per peiljaar, waarna de situaties in de peiljaren onderling vergeleken worden.

6.1 De regionale elite circa 1810

Uit de Franse tijd dateren verschillende bronnen die informatie bevatten over de vooraanstaande inwoners van het 'Departement Monden van de Rijn'. Behalve de reeds besproken bronnen die vooral betrekking hebben op de financiële elite is er de zogenoemde 'Statistique Personelle' uit 1810. Dit is een opgave van de in het departement woonachtige notabelen, opgesteld nadat in 1810 de gebieden ten zuiden van de Waal bij het Franse Keizerrijk waren gevoegd.² De prefect te 's-Hertogenbosch, Frémin de Beaumont, had hiertoe opdracht gekregen van de Parijse minister van politie Savary, duc de Rovigot. Doel was 'Un état des familles et des personnes notables ou influentes [...] que leurs possessions, leur fortune, leurs talens font sortir de la classe ordinaire' te verkrijgen.³ Achtergrond vormde de Franse wens te beschikken over een lijst van personen die geschikt zouden zijn als functionaris; over hen moest voldoende informatie beschikbaar zijn voor de in Parijs te verrichten benoemingen. De 'Statistique Personelle' bevat daardoor een breed scala aan gegevens. Deze betreffen de gezinssamenstelling, religie, leeftijd, inkomen en loopbaan van de notabelen en voorts een samenvatting van hun 'moralité et opinions politiques'. Op aparte lijsten werden ook nog de meest bijzondere families bijeengebracht en zelfs de tussen hen plaatsvindende huwelijken bijgehouden.

In het totaal staan op de departementale lijst van 20 november 1810 236 notabelen vermeld, exclusief hun kinderen. Van hen waren 162 personen woonachtig binnen de onderzoeksregio. De personalia van deze personen zijn bijeengebracht in bijlage 5.7. De meeste 'vooraanstaanden' woonden in 's-Hertogenbosch (18,3 %), Boxmeer (9,2 %), Grave (5,4 %), Eindhoven (4,9 %), Helmond (4,9 %) en in Boxtel, Cuyk, Oss, Sint-Michielsgestel en Vught (elk 2,4 %). Ruim de helft, 58,5 % was als katholiek genoteerd, 38,4 % als protestant; bij vijf personen staat het geloof niet ingevuld. Het percentage protestanten was zeer hoog vergeleken met dat van de totale bevolking in 1809, ongeveer 3,7 %. In de rubriek 'Etat actuel' werd de bestuurlijke functie in 1810 genoteerd. De grootste groep, 27,4 % van hen, bezat een bestuurlijke functie op lokaal niveau, terwijl 14 % zo'n functie op

regionaal niveau uitoefende. 25 % van de vermelde notabelen bekleedde geen duidelijke functie of beroep. Zij werden aangeduid met termen als 'rentier', 'pensionné', 'propriétaire', 'sans emploi' of 'il desire être employé'. Hun vermelding geschiedde waarschijnlijk op grond van een voormalige functie. Bij vijftien personen (9 %) werd onder deze rubriek helemaal niets ingevuld.

Van de 24 personen die zitting hadden in de Departementale of Arrondissementenraden of die een daarmee samenhangende functie bekleedden, was drievijfde vermeld als katholiek en eenvijfde als protestant, terwijl van bijna evenveel geen geloof opgegeven werd.⁴ Het grootste deel van deze bestuurders woonde in 's-Hertogenbosch. Het aandeel van Bosschenaren was hoger onder de leden van de Departementale raad dan onder de leden van de Arrondissementsraden. De voornaamste bestuurlijke functies werden relatief meer door oudere katholieke Bosschenaren bekleed, terwijl in de 'Statistique' een ruim potentieel van protestanten zonder vooraanstaande functies was opgenomen.

De welgestelden van omstreeks 1810 waren, zoals in hoofdstuk 4 bleek, terug te vinden op de 'Liste définitive des six cents contribuables les plus imposés' uit 1812. Maar ook de 'Statistique Personelle' bevatte gegevens over de welstand, doordat het jaarinkomen werd vermeld, gebaseerd op schattingen van informanten, burgemeesters en ambtenaren van de prefectuur. De lijst van 1812 was, zoals de titel aangeeft, samengesteld op grond van belastinggegevens en vermeldde de allergrootste betalers apart. Deze staan in tabel 5.1, met daaraan toegevoegd het 'Revenue Annuel' uit de 'Statistique Personelle'. Daarbij vallen de betrekkelijk lage inkomens op van A. Pompen, grondbezitter te Leende en J. Vogelpoel, fabrikant te Geldrop. Zij betaalden mogelijk op basis van bezit en bedrijf veel grond-, en/of patentbelasting, terwijl de opbrengsten uit bezit en bedrijf, althans de door de maire geschatte inkomens, laag bleven. Anderzijds werden in 1810 in de 'Statistique Personelle' 24 personen vermeld met een inkomen van boven de 16.000 francs:⁵ Zeven van hen werden tevens vermeld bij de bovenste 14 van 1812. Van twee stond in 1812 een naast familielid vermeld, te weten: vader en zoon Half-Wassenaer en de zwagers Van Bommel en De la Court. De 24 personen opgenomen in de 'Statistique Personelle' met een geschat inkomen van meer dan 16.000 francs en de overige zeven personen apart vermeld op de lijst van 1812, kunnen als de financiële top van omstreeks 1810 worden beschouwd. De personalia van deze personen zijn verwerkt in bijlage 5.5.

Van de veertien hoogstaangeslagenen uit 1812 woonden er in verhouding meer in 's-Hertogenbosch dan van de 24 personen met de grootste in de 'Statistique Personelle' vermelde inkomens. Van deze laatste groep leefde éénderde te Den Bosch; twee personen woonden in Vught, twee in Sint-Michielsgestel en twee te Helmond.⁶ Van deze groep oefenden er negen in 1810 daadwerkelijk een functie uit in het regionale bestuur of het rechtswezen. Dit waren Van Bommel, Van der Bruggen, De la Court, Van Rijckevorsel, Spengler, Tuyll van Serooskercken, Verheijen, Vermeulen en Vogelpoel. Tweederde was rooms-katholiek; zij waren op één uitzondering na uit Den Bosch afkomstig. De niet-katholieken woonden elders in de regio. Van Bommel en De la Court waren zwagers, terwijl Van Bommel en Van Rijckevorsel aanverwanten waren, evenals deze laatste met Vermeulen. Deze relaties zouden zich de daarop volgende jaren, onder andere via de familie Half-Wassenaer, verder uitbreiden.

6.2 1835; de gehandhaafde continuïteit

De financiële top van omstreeks 1835 werd bepaald op grond van de lijsten met kiezers in de plattelandsdistricten voor de Provinciale Staten uit de periode 1826-1839 en de lijst van 1830 uit Den Bosch. Deze gegevens kunnen nog vergeleken worden met het regionale overzicht van 1844. Uit de lijsten van Provinciale-statenkiezers werden de 14 personen die het meeste aan directe Rijksbelasting betaalden apart genomen.⁷ Zij waren minimaal voor f.200.- aangeslagen in de bedoelde belastingen. In tabel 6.7. zijn de gegevens van deze 14 personen bijeen gebracht. Zij woonden vooral te Vught, Sint-Michielsgestel en Helmond. Een minderheid was katholiek, de meerderheid protestant, onder wie één anglicaan. Deze protestanten waren veelal eigenaar van veel grond en een kasteel met een heerlijkheid. Weliswaar hadden de bestuurlijke rechten verbonden aan een heerlijkheid de Bataafse tijd niet overleefd, maar het bezit van zo'n heerlijkheid, met de bijbehorende renten, bleef een hoge status geven.⁸ De verdeling naar beroep toont dat ruim de helft van deze hoogstaangeslagenen ambtenaar of politicus was. De overigen waren veelal rentenier of zonder beroep. Zij waren (op het moment van de aanslag) gemiddeld 47,5 jaar oud; zoals zal blijken is dit jong voor zo'n groep zeer welgestelden.

Op grond van de Bossche lijst uit 1830 konden 17 belastingbetalers aangemerkt worden als de grootste betalers.⁹ Zij betaalden minimaal f.229.-. De gegevens zijn bijeen gebracht in bijlage 6.8.¹⁰ Onder deze 17 grootste belastingbetalers van Den Bosch in 1830 waren 15 mannen en twee weduwen. Driekwart van hen was rooms-katholiek; de meesten waren ook in Den Bosch geboren. De protestanten waren in meerderheid van buiten de regio afkomstig. Koopman was het meest uitgeoefende beroep, maar verschillende andere beroepen waren vertegenwoordigd. De gemiddelde leeftijd lag op 60 jaar, ruim tien jaar hoger dan bij de vergelijkbare groep op het platteland.

Er blijkt veel overeenkomst met de hoogstaangeslagenen van omstreeks 1810 te bestaan. In bijna een derde van de gevallen ging het omstreeks 1835 om dezelfde personen, dan wel om hun weduwen of zonen. Dat was het geval met de protestanten Van Beresteijn, Von Geusau, De Grancy, De Jong en Wesselman en met de katholieken Heeren, Pompen en Jhr. A.Th. van Rijckevorsel, B. van Rijckevorsel en V.A. van Rijckevorsel. Net niet tot de top van de Bossche lijst van 1830 behoorden nog mevrouw Van Bommel-Half-Wassenaer, een vierde Van Rijckevorsel en De la Court, die verwant, dan wel omstreeks 1810 zelf hoog aangeslagenen waren.

Ook op basis van de gegevens uit 1844 werd een financiële top samengesteld. Op grond van de frequentieverdeling van de aanslagen werden 17 personen in de regio, exclusief de vier grote plaatsen, als financiële top aangemerkt.¹¹ Daarnaast konden tien inwoners uit Den Bosch, vier uit Tilburg en twee uit Helmond als zodanig worden beschouwd.¹² De continuïteit tussen 1810 en 1844 is niet veel minder dan die tussen 1810 en 1826-39.

De bestuurlijke elite van 1835 bestond uit 59 personen van wie er 18 als centrale bestuurders konden worden aangemerkt. Hun gegevens zijn bijeen gebracht in bijlage 6.11. Op een enkele uitzondering na woonden zij in of vlakbij 's-Hertogenbosch. Hoewel rooms-katholieken onder hen in de meerderheid wa-

ren, waren protestanten sterk oververtegenwoordigd. Het merendeel, ook onder de protestanten, was geboren te 's-Hertogenbosch. Slechts twee van de 18 waren afkomstig van buiten de regio. Ruim de helft stond als ambtenaar/politicus te boek, terwijl andere beroepen voornamelijk gevonden werden in het rechtswezen en het notariaat. De leeftijd van de meest centrale bestuurders was in 1835 gemiddeld bijna 48 jaar. Deze lage leeftijd kan het gevolg zijn geweest van de vele wisselingen in het regionale bestuur die omstreeks 1830 hadden plaats gevonden.

Zes van de 18 centrale bestuurders behoorden tot de financiële top van omstreeks 1835; acht anderen waren in de eerste graad (aan-)verwant met leden van deze financiële top. Een vergelijking met de gegevens uit 1844 levert nog één persoon op, die zowel tot de bestuurlijke als de financiële top behoorde en verder nog drie met een eerste graad (aan-)verwantschap. De zes die zowel tot de bestuurlijke als de financiële top van omstreeks 1835 behoorden waren de neven Jhr. A.Th. van Rijckevorsel en V.A. van Rijckevorsel, de zwager van de eerste, Jhr. Van Half-Wassenaer, gouverneur Van den Bogaerde en de protestanten Wesselman uit Helmond en J. Bowier uit Rosmalen. Leden van de koopliedenfamilie Van Rijckevorsel en Van Half-Wassenaer waren na 1794 doorgedrongen in de stedelijke raad van 's-Hertogenbosch. Van Half-Wassenaer was eigenaar van kasteel en heerlijkheid Onsenoort onder Nieuwkuyk (een dorpje tussen Drunen en Vlijmen op de rand van het onderzoeksgebied). Hij was gerelateerd aan de voormalige landdrost De la Court, die evenals zijn twee zonen in 1835 verschillende bestuurlijke functies bekleedde maar net niet tot de bestuurlijke of financiële top behoorde. Districtscommissaris Wesselman was eigenaar van kasteel en heerlijkheid Helmond. Genoemde Bowier was eigenaar van het landgoed Coude-water te Rosmalen.

De personen die gerelateerd waren aan leden van de financiële top uit de periode 1826-1839 waren Jhr.Mr. P.A. van Meeuwen, Van de Mortel, Van Half-Wassenaer en de beide Van Rijckevorsels en bij de protestanten Martini van Gefen en de gebroeders Bowier. Een eerste graads (aan-) verwantschap met de financiële top uit 1844 hadden nog de centrale bestuurders J.Th. Vermeulen en de beide halfbroers Verheijen. De wijze waarop dit het geval was blijkt uit de personenbijlage.

Alleen de beide protestante centrale bestuurders Van Thye Hannes en Fenema hadden in de periode 1826-39 of in 1844 geen aanwijsbare banden met de financiële top. In de Franse tijd echter behoorden Fenema zelf en de vader van Hannes tot de financiële top.

Vergelijking van de personen vermeld in de 'Statistique Personelle' van 1810 met de 59 leden van de bestuurlijke elite van 1835 leert, dat bijna de helft, namelijk 26 van de 59 bestuurders uit 1835 of hun vaders, reeds in de 'Statistique' voorkomen. Bij de 32 katholieken is dit in verhouding iets vaker het geval dan bij de 26 protestanten. Van de 18 centrale bestuurders van 1835 werden relatief meer (namelijk tien) personen of hun vaders in de 'Statistique' vermeld. Dit waren de katholieken Half-Wassenaer, A.Th. van Rijckevorsel, Vermeulen en de beide heren Verheijen, benevens de protestanten Martini, Van Thye Hannes, Wesselman en de twee broers Bowier.

Concluderend moet worden gesteld dat er circa 1835 evenals omstreeks 1810 relatief veel protestanten in de financiële elite aanwezig waren, en dat de pro-

testanten sterk dominant waren onder de financiële elite op het platteland. De financiële elite bleek omstreeks 1835 meer dan tevoren geconcentreerd in en rondom Den Bosch, waar ook de bestuurlijke top sterker geconcentreerd was dan 25 jaar daarvoor. Het meest voorkomende beroep onder de leden van de financiële top van circa 1835 was dat van ambtenaar-politicus; velen hadden geen beroepsaanduiding of stonden als rentenier te boek. In Den Bosch echter kwamen de ambtenaren-politici op de derde plaats, voorafgegaan door de kooplieden en degenen zonder beroep of renteniers. De financiële elite van omstreeks 1835 was gemiddeld ouder dan de bestuurlijke elite van 1835. De bestuurlijke elite bestond voornamelijk uit 'beroepsbestuurders', ambtenaren-politici, gevolgd door mannen werkzaam in de sector rechtswezen-notariaat. Ook onder de bestuurlijke elite bevonden zich relatief veel protestanten. Circa een kwart van de bestuurlijke elite behoorde tot de financiële top, terwijl bijna tweederde in de eerste graad verwant of via een huwelijk aanverwant was met leden van de financiële top.

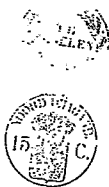
Er is tussen 1810 en 1835 sprake van een grote continuïteit in de bestuurlijke en financiële top, bij de bestuurders iets meer onder de katholieken dan onder de protestanten. In beide jaren blijkt een groep van hoofdzakelijk katholieke Bossche families zowel in de bestuurlijke als in de financiële top voor te komen.

6.3 De bedreigde continuïteit van circa 1875

Van de in 1875 op de 'lijst der hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen' vermelde mannen werden er 22 aangemerkt als behorend tot de financiële elite. Zij betaalden minimaal f.750.- aan personele, grond- en patentbelasting. De gegevens over deze personen werden verwerkt in tabel 7.3. De helft van deze hoogstaangeslagenen woonde te 's-Hertogenbosch, een tweetal te Helmond, twee te Heeswijk en de overigen verspreid over de regio. De meesten waren binnen de regio geboren, voor de helft in Den Bosch de andere helft buiten Den Bosch. Vrijwel allen waren rooms-katholiek; slechts drie waren dat niet. De gemiddelde leeftijd was 58,7 jaar en daarmee hoger dan voor de vergelijkbare groep omstreeks 1835. Helaas ontbreken de gegevens over de beroepen.

Indien de gegevens over de top van de personele belastingbetalers hiermee worden vergeleken dan blijkt een aantal verschillen. Zeven personen met hoge personele belasting kwamen niet op de lijst van 22 grootste Rijksbelastingbetalers voor. Hieronder treffen we bijvoorbeeld bisschop Zwijsen aan, benevens enkele renteniers, rechters en advocaten. Omgekeerd blijken twaalf personen met een hoge grondbelasting en drie personen die veel patentbelasting betaalden niet op de lijst met 15 grootste betalers van personele belasting terug te komen. Deze verschillen zijn aanmerkelijk; reden om de top van de personele belasting bij de regionale top te voegen.¹³

Nog steeds, zij het in mindere mate dan in 1835, woonden de meeste grote belastingbetalers in 's-Hertogenbosch. Een nadere beschouwing van deze Bosschenaars is daarom op zijn plaats. Een mogelijkheid hiertoe wordt geboden door één van de weinige bewaard gebleven kohieren van de hoofdelijke omslag van Den Bosch, dat uit 1873. Dit kohier bevat de namen, adressen en beroepen van de huishoudenshoofden in deze stad; met pen en potlood zijn de bedragen van de geschatte inkomens bijgeschreven.¹⁴ Alleen de inkomens van 5500 gulden en

Plaatselijke Belasting op het Inkomen 1881/82.

Gemeente 's Hertogenbosch.

Art. 6 van het Kohier Wijk. 8 No. 110

AANSLAG-BILLET.

De Gemeente-Ontvanger van 's Bosch, geeft U. H. H. van Lanschot kennis dat gij voor dit dienstjaar op het Kohier der belasting op het inkomen in deze gemeente zijt aangelen voor de som van f. 233,75, invorderbaar in acht gelijke termijnen, verschijnende op de vijftienden der maanden September, October, November en December 1881 en Januari, Februari, Maart en April 1882, met uitnodiging tot betaling vóór of op de vastgestelde tijdstippen ten zijner kantore, in de eerste Nieuwstraat Wijk C. No. 81, dat daar toe, met uitzondering der Zaterdag en der Zon- en Feestdagen, dagelijks zal geopend zijn van 's morgens 9 tot des namiddags 2 uur.

's-HERTOGENBOSCH, den 17 August 1881. De Gemeente Ontvanger voornoemd, J. TH. SOPERS.

Betaalbare termijnen.	Dagteekening der betalingen.		BEDRAG DER ONTVANGEN SOMMEN		Nummer der loeking in het jaarsaal.	Betalde tevens in het jaarsaal.	Handteekening van den Ontvanger voor Kantoor.
	Maand.	Dag.	Voluit geschreven.	In Cijfers.			
1	1881/82		zwaart.	2			
2							
3							
4							
5							
6							
7							
8							

Die 17 August 1881 te zamen f. 233,75 No. 1881-96.

J. Th. Sopers

Aanslag-biljet voor H. van Lanschot voor de plaatselijke inkomstenbelasting te 's-Hertogenbosch 1881/1882. Hij betaalde al de belasting ineens. Collectie Rijksarchief in Noord-Brabant.

meer zullen in beschouwing worden genomen. Op grond van de verdeling van deze geschatte inkomens werden 31 personen als de financiële elite van Den Bosch aangemerkt.¹⁵ Het laagste geschatte inkomen van deze top bedroeg 12.000 gulden. De gegevens over deze personen werden verwerkt in tabel 7.7. De 25 mannen en zes vrouwen, op vier na allen rooms-katholiek, waren in meerderheid ook te Den Bosch geboren. Van de elders geboren kwamen er meer van buiten dan van binnen de regio. Van buiten de regio kwamen alleen rooms-katholieken. 12 van de 31 grote belastingbetalers te Den Bosch hadden geen beroep, negen werkten in het rechtswezen of het notariaat, zes in de handel en het kredietwezen. De meeste protestanten oefenden een beroep uit in het rechtswezen of het notariaat.

Van de 23 centrale bestuurders uit 1875 werden de gegevens bijeen gebracht in bijlage 7.9. Bijna tweederde van hen woonde in Den Bosch, twee woonden te Tilburg en de overigen te Boxtel, Eindhoven, Helmond, Oirschot, Oss, Veghel en Vught. 16 waren in de regio geboren, van wie zes in de provinciehoofdstad, terwijl er zeven van buiten kwamen. Zes centrale bestuurders waren protestant, de over-

gen katholiek. Zowel het overwicht van de Bosschenaren als dat van de protestanten was minder groot dan in 1835 het geval was. Hun gemiddelde leeftijd was 55,4 jaar, ruim zeven jaar ouder dan die van de centrale bestuurders in het vorige peiljaar. Het aantal beroepen dat zij uitoefenden was groter dan in 1835. Beduidend minder centrale bestuurders hadden als beroep ambtenaar/politicus; de meesten waren nu werkzaam in het rechtswezen/notariaat, de handel en het geldwezen of waren zonder beroep.

Deze bestuurlijke elite wordt weer vergeleken met de financiële top. Van de 23 meest centrale bestuurders behoorden er zes tevens tot de top van de hoogstaangeslagenen, van wie er één hoog op de lijst met Bossche hoofdelijke omslagen stond. Daarnaast stonden er nog drie lager vermeld op de lijst van hoogst aangeslagenen. Deze zes (26 %) centrale bestuurders vormden de 'gemene deler', de 'doorsnede', van beide elites. Het waren Bosch van Drakenstein, Van den Mortel, C.R.E. van Rijckevorsel, Smits en Van Zinnicq Bergmann, allen katholiek, en de protestant Beresteijn.

Smits, de enige in dit gezelschap zonder familiebanden met voorname rooms-katholieke families te Den Bosch, dankte deze positie aan zijn uitzonderlijk hoge aanslag in de grondbelasting. In de regio betaalden slechts vier personen meer grondbelasting dan dit Provinciale-statenlid, wonende te Veghel en te boek staand als brouwer, wethouder en voorzitter van de Kamer van Koophandel. Hij betaalde deze belasting ten dele voor het grondbezit van zijn vrouw, Johanna Godschalk, dochter van Gerardus Godschalk, landbouwer en burgemeester te Den Dungen, die omstreeks 1835 deel uit maakte van de financiële top.¹⁶ Uitgezonderd de Commissaris des Konings, Bosch van Drakenstein, en de raadsheer in het Provinciaal Hof, Van Zinnicq Bergmann, maakten al deze zes personen deel uit van families die ook reeds omstreeks 1835 tot de financiële en of bestuurlijke top behoorden.

Vijf (22 %) van de 23 centrale bestuurders hadden een eerste graad aanverwantschap met leden van de financiële top. Naast de drie die ook zelf tot de financiële top behoorden, waren dit de rechter Mr. W.D. Bosch, broer van de bankier en fabrikant Bosch, hoog aangeslagen in de Bossche hoofdelijke omslag, en Van Lanschot, wiens vader en oom zeer hoog aangeslagen waren.

Van de negen door Den Haag benoemde centrale bestuurders behoorden vier niet tot de lokaal-Bossche of regionale financiële top; drie anderen waren daaraan op moment van benoeming ook niet gerelateerd. Van de door de Kroon benoemden kwamen De Savornin Lohman, Van Zinnicq Bergmann en Bosch van Drakenstein, van buiten de regio.

Concluderend moet worden vastgesteld dat in 1875 minder protestanten in de financiële top aanwezig waren dan in 1835, maar nog steeds meer dan op grond van hun aandeel in de bevolking kan worden verwacht. Hierin bestond geen duidelijk onderscheid tussen Den Bosch en overige delen van de regio. De financiële top was minder geconcentreerd in en rond 's-Hertogenbosch dan in 1835; in 1875 hadden de industrieplaatsen Tilburg en Helmond een groter deel van de financiële top binnen hun gemeente dan tevoren. De Bossche financiële elite bestond voor een groot deel uit personen zonder beroep, personen werkzaam in het rechtswezen-notariaat en in de handel en het kredietwezen. Den Bosch bezat nog steeds het grootste aantal bestuurders met twee of meer functies, maar de centra-

le bestuurders waren in 1875 toch minder in deze stad geconcentreerd dan in 1835. In verhouding maakten meer protestanten deel uit van de bestuurlijke top dan van de financiële top. De financiële top, vooral die in Den Bosch, was gemiddeld ouder dan de bestuurlijke top, een verschil dat ook in 1835 zichtbaar was. Bijna eenderde van de bestuurlijke elite behoorde tevens tot de financiële elite en ongeveer één op de vijf leden van de bestuurlijke elite bezat een eerste graad (aan-)verwant onder de leden van de financiële top. Hierin is geen duidelijke af- of toename zichtbaar ten opzichte van 1835. Opmerkelijk is dat alle personen die in 1875 tot de beide 'top-elites' behoorden verwant blijken te zijn aan personen die in 1835 ook tot beide toppen behoorden. Er is dus tussen 1835 en 1875 sprake van continuïteit, zij het in mindere mate dan tussen 1810 en 1835.

6.4 De regionalisering van circa 1895

Op grond van de aanslaghoogten in 1893 konden 28 personen worden aangemerkt als samen de financiële top vormende. Zij betaalden minimaal f.850,- in de drie rijksbelastingen. Hun gegevens zijn bijeengebracht in bijlage 8.2. Van deze financiële top woonden ook circa 1895 weer de meesten, nu ruim de helft, in Den Bosch. Drie leefden te Tilburg en de overigen verspreid over zes andere plaatsen. Vrijwel allen waren katholiek. Op een kleine minderheid na was de gehele financiële top in de regio geboren en daarbinnen voornamelijk te Den Bosch. In vergelijking met 1875 was er een geringe vermindering in geografische spreiding en een kleine toename van Bosschenaren tussen deze grootste belastingbetalers. De gemiddelde leeftijd lag, met 58 jaar, iets hoger dan in 1875. Van de 28 mannen waren er zes werkzaam in de nijverheid, onder wie de drie Tilburgers en was een even groot aantal zonder beroep of rentenier. Vijf van de 28 waren actief in het rechtswezen/notariaat en vier als ambtenaar/politicus. Tot slot, acht van de 27 hoog aangeslagenen in de personele belasting konden niet tot de 28 grootste belastingbetalers in de regio worden gerekend. Behalve bisschop Van der Ven betrof het industriëlen of kooplieden, die, op één uitzondering na, ook veel patentbelasting betaalden.

Vergelijking kan plaats vinden met de financiële top van 's-Hertogenbosch van 1894, zoals deze naar voren komt in een register van de lokale inkomstenbelasting. Hierin stonden alle personen met een geschat inkomen van 500 gulden en hoger vermeld. De gegevens van 109 van hen met een inkomen van 7.000 gulden of meer zijn verzameld. Op grond van de cumulatieve frequentieverdeling kunnen 23 mannen en twee vrouwen met een inkomen van minimaal 16.000 gulden als de lokale financiële top worden beschouwd.¹⁷ Hun gegevens staan in bijlage 8.6. Op één na waren allen rooms-katholiek; de meerderheid was geboren in Den Bosch. Het grootste aantal (9) was werkzaam in het rechtswezen of notariaat, in aantal (7) gevolgd door degenen werkzaam in het kredietwezen. In de top van deze Bossche financiële elite wordt duidelijk de Bossche economische structuur weerspiegeld, waarin de nijverheidssector minder ontwikkeld was dan in Helmond en Tilburg.

De gegevens van de 12 centrale bestuurders van de regio werden ter vergelijking bijeengebracht in bijlage 8.7. Tweederde van hen woonde in Den Bosch; vier woonden in respectievelijk Tilburg, Veghel, Boxtel en Son. Acht waren binnen de

regio geboren, de overige vier kwamen van buiten. Anders dan in 1875 werden in 1895 geen protestanten meer aangetroffen onder de centrale bestuurders. De leeftijd was gemiddeld iets lager dan in het vorig peiljaar, nu 51,3, maar nog altijd hoger dan in 1835. Ambtenaar-politicus was in 1895 het meest voorkomende beroep, direct gevolgd door beroepen in de handel en het geldwezen. Een vergelijking van deze bestuurlijke elite met de financiële top uit 1893 levert weinig overeenkomsten op; alleen van der Does de Willebois behoorde tot beide. Worden ook de grootste personele-belastingbetalers hierbij betrokken, dan verandert het beeld niet. Zeven van de 12 meest centrale bestuurders werden wel op de lijst van hoogstaangeslagenen uit 1893 vermeld, maar behoorden niet tot de top. In vergelijking met 1875 heeft zich in dit opzicht een wijziging voorgedaan. In 1875 behoorden de zeven meest centrale bestuurders die vermeld stonden op de lijst van hoogstaangeslagenen tot de top van die lijst, in 1893 niet. Het gemeenschappelijke deel tussen de bestuurlijke en financiële top was omstreeks 1895 kleiner dan 20 jaar eerder.

Een tweede verschil met 1875 verduidelijkt het eerste. Alleen de centrale bestuurders Verheijen en Mutsaers hadden ook deel uitgemaakt van de elites van 1875, terwijl alleen Does de Willebois directe familie-banden met die elites had. Verder had de vader van Van Leeuwen uit Boxtel tot de regionale financiële top van 1844 behoord, stond de moeder van De la Court hoog op de Bossche lokale inkomstenbelasting van 1894 en de hoofdelijke omslag van 1873. Sasse van Yselt, kleinzoon van een fameus kamerlid en verwant met een aantal regionaal bekende families was niet direkt verwant aan de bestuurlijke of financiële top van omstreeks 1875 of eerder. Samenvattend dient gesteld te worden dat de bestuurlijke en financiële top van 1875 een grote mate van continuïteit met die van 1835 vertoonde, terwijl er tussen 1875 en 1895 beduidend minder continuïteit was.

De centrale bestuurders Van Gulick en Manders, beiden koopman, hadden, evenmin als burgemeester Westeralaken, directe familiebanden met de regionale (bestuurlijke of financiële) elite in enig peiljaar. Zij kunnen beschouwd worden als nieuwe mensen. De beroepen van de vaders van de drie genoemde nieuwe mensen waren koopman, koopman-fabrikant en landbouwer-oliemolenaar. Al combineerden enkele van die vaders dit met een functie op gemeentelijk niveau, zij waren ook in sociaal opzicht nieuwe mensen. De advocaat Loeff, Provinciale-statengriffier Sprengers en de Commissaris der Koningin Van Voorst tot Voorst moeten, als van buiten de regio afkomstig, in dit opzicht apart worden gehouden.

Vastgesteld kan worden dat er circa 1895 nog slechts een lichte oververtegenwoordiging van protestanten in de bestuurlijke en financiële elite bestond. De geografische concentratie van de financiële top was in 1893 iets toegenomen ten opzichte van 1875, niet alleen in en rond Den Bosch maar vooral ook in Tilburg en Eindhoven. De spreiding van de bestuurlijke elite bleef ongeveer gelijk; Den Bosch bleef het grootste aantal centrale bestuurders tellen. Protestanten ontbraken in 1895 tussen de meest centrale bestuurders. De meeste beroepen van de leden van de bestuurlijke top lagen in de sector van de beroepsbestuurders (ambtenaren-politici) gevolgd door die in de handel en het kredietwezen. Het aantal centrale bestuurders dat op de lijst van hoogst aangeslagenen voorkwam was lager dan in 1875. Slechts een gering aantal van hen blijkt (aan-)verwant te

zijn met de bestuurlijke of financiële elite van circa 1875; de continuïteit was derhalve verminderd.

6.5 Opdeling en eenheid circa 1910

De lijst van hoogstaangeslagenen voor het jaar 1910 bevat alleen de namen en personalia van de grootste betalers van de grond- en de personele belasting en vermeldt geen aanslagen. Deze gegevens werden aangevuld met de geschatte inkomens vermeld in kohieren voor de hoofdelijke omslagen van omstreeks 1910. Helaas ontbrak deze bron voor 's-Hertogenbosch. Op grond van de geschatte inkomens kunnen 21 personen met topinkomens worden aangeduid.¹⁸ Hun gegevens werden verwerkt in bijlage 9.2. Hun inkomen werd op minimaal 30 duizend gulden geschat. De gemiddelde leeftijd bedroeg 52 jaar.

Zeven van hen waren afkomstig uit Tilburg en evenveel uit Eindhoven. Vier leefden te Helmond, twee te Oss en één te Tongelre. Drievijfde van hen was rooms-katholiek. Vrijwel allen waren uit de regio afkomstig, terwijl personen die te Den Bosch geboren waren op deze lijst ontbreken. Vier van de 21 waren ambtenaar/politicus en evenveel zonder beroep, terwijl de overigen actief waren in de nijverheid en daarbinnen vooral in de textielindustrie. De geschatte inkomens waren het hoogst bij de twee gebroeders Philips, de fabrikanten van gloeilampen, het laagst bij drie sigarenfabrikanten.

Met behulp van de drie criteria konden voor 1910 de 14 centrale bestuurders worden opgespoord. Hun gegevens zijn bijeengebracht in bijlage 9.4. Zij waren allen rooms-katholiek en woonden in tien verschillende gemeenten, namelijk vier te Den Bosch, twee te Helmond en de overigen te Berghem, Beugen, Boxtel, Eindhoven, Gemert, Mill, Oss en Veghel. Elf waren binnen de regio geboren, van wie slechts één te Den Bosch. De gemiddelde leeftijd bedroeg 54,6 jaar en was dus bijna even hoog als in 1875. Vier waren ambtenaar/politicus en een even groot aantal was werkzaam in het rechtswezen of het notariaat. Een tweetal was actief in de nijverheid en een tweetal in de landbouw. De twee laatstgenoemde categorieën beroepen waren in eerdere peiljaren niet of nauwelijks in de bestuurlijke top aanwezig.

Van deze 14 meest centrale bestuurders stonden er in 1910 drie vermeld op de lijst van hoogst aangeslagenen. Dit waren Loeff, F.J.J. van Rijckevorsel en Smits van Oyen. Alleen van de laatste is, via de hoofdelijke omslag te Eindhoven, een geschat inkomen bekend. Smits van Oyen behoorde duidelijk tot de financiële top; voor Loeff en Van Rijckevorsel is dit niet bekend. De overige centrale bestuurders behoorden zeker niet tot de regionale financiële top. Zij waren evenmin (aan-)verwant aan leden daarvan. De 'gemene deler' van de bestuurlijke en de financiële top was in 1910 erg klein vergeleken met die van 1895 of 1875. Alleen de Boxtelse brouwer Van Leeuwen, het Bossche Tweede-kamerlid Van Sasse van Ysselt en de Commissaris der Koningin Van Voorst tot Voorst behoorden ook vijftien jaar eerder tot de bestuurlijke top, terwijl Loeff en Van Rijckevorsel met leden daarvan (aan-)verwant waren. De overigen waren nieuwe mensen.

De acht nieuwe centrale bestuurders waren Ards, Coovels, Erp, Meijers, Van Hout, Van Kemenade, Verstraaten en Völker. De beroepen van hun vaders waren, landbouwer (3 x), rentenier, winkelier, notaris, brouwer en koopman. Deze

vaders hadden wel een bestuurlijke functie op gemeentelijk niveau bekleed, als raadslid, wethouder, secretaris of burgemeester.

Voor zover het mogelijk is iets op te maken uit de summier gegevens over de financiële elite van 1910 valt er een verdere concentratie in de vier grote steden waar te nemen, waarbij de verschillen tussen Den Bosch en Tilburg enerzijds en Helmond en Eindhoven anderzijds kleiner blijken dan in eerdere peiljaren. De beroepen van diegenen wier inkomens bekend zijn, worden vooral gevonden in de nijverheid. De bestuurlijke top van 1910 is haar concentratie in Den Bosch kwijt geraakt. Van de personen met twee en meer functies leefde nog slechts een kwart in deze plaats, terwijl de meest centrale bestuurders vrijwel in gelijke mate uit Den Bosch als uit andere plaatsen kwamen. Het aantal protestanten dat twee of meer functies bezat benaderde meer dan voorheen het aandeel der protestanten in de totale bevolking van de regio; geen van de centrale bestuurders was protestant. De meest voorkomende beroepen onder de centrale bestuurders werden gevonden in de sector van de beroepsbestuurders (ambtenaren-politici) en in het rechtswezen-notariaat. Het aandeel van de bestuurlijke elite in de financiële elite is in 1910 lager dan in de vorige jaren. De bestuurlijke top bestond voor het grootste deel uit nieuwe mensen.

*Commissaris van de Koningin
in Noord-Brabant Mr. A.J.E.
baron van Voorst tot Voorst
(1858-1928). Foto, collectie
Iconografisch Bureau.*

6.6 Verschuivingen en constanten, 1810-1910

De bevindingen aangaande de jaren 1810, 1835, 1875, 1895 en 1910 wijzen op een ontwikkeling van een betrekkelijk homogene regionale elite in 1810, 1835 en 1875 naar een heterogene elite in 1895 en 1910. In tabel II is deze ontwikkeling samengevat. In 1810 en 1835 namen vooral katholieke inwoners van Den Bosch, samen met enkele protestanten, de meest vooraanstaande posities in. De, overigens gebrekkige, gegevens over de financiële elite wijzen op een grote gemene deler van de bestuurlijke en financiële top. Hierin bestond tussen 1810 en 1835 belangrijke overeenkomst en continuïteit.

Dit gemeenschappelijke deel van bestuurlijke en financiële top was ook in 1875 nog groot. Wel was in 1875 het aandeel van de protestanten en de inwoners van Den Bosch ten opzichte van 1835 wat teruggedrongen. Dit proces vond plaats, zoals in hoofdstuk 4 bleek, onder invloed van de komst van katholieke kiesverenigingen en van enkele belangenbehartigden organisaties. Deze ontwikkeling bleek zich in het peiljaar 1895 verder te hebben doorgezet; ze leidde ten

Tabel II: Vergelijking elites 1810 - 1910					
	1810	1835	1875	1895	1910
Omvang netwerk van bestuurders in absolute cijfers	-	59	94	151	152
daarvan te Den Bosch	-	29	46	51	39
„ Rooms-katholiek	-	32	73	127	134
„ protestant	-	26	18	17	10
Dichtheid netwerk	-	13,1	7,8	7,2	7,8
Aantal kernen	-	1	1	3	4
Aantal personen met ster >40 %	-	23	5	6	8
Bestuurlijke top					
Omvang regio	24	18	23	12	14
daarvan te Den Bosch	9	13	14	8	4
Omvang Financiële top	31	33	29	34	21
daarvan te Den Bosch	12	19	12	20	?
Omvang gemeenschappelijk deel bestuurlijke en financiële top	11	6	6	1	?
Aandeel van bestuurlijke top op lijst hoogst-aangeslagenen	-	-	9	5	3
Aandeel met le graad (aan-) verwante in gemeenschappelijk deel van B./F.top	2	3	0	0	?
Bestuurlijke top en zelf of vader behorende tot een vorige B./F.top	-	9	6	2	3
als percentage		50 %	26 %	16 %	21 %
Financiële top en zelf, broer of vader behorende tot vorige B./F.top	-	13	9	15	(5)
als percentage		39 %	30 %	44 %	(24 %)

Deze tabel is geconstrueerd op basis van de familierelaties in bijlage 11.

*Menukaartje voor het diner
ter ere van drie generaties
notarissen De Bergh te
's-Hertogenbosch, 1793-1893.
Collectie Bibliotheek
Katholieke Universiteit
Brabant.*

slotte tot een duidelijk heterogene bestuurlijke elite en een daarvan grotendeels gescheiden financiële elite.

In het peiljaar 1910 bleek de scheiding tussen de bestuurlijke en de financiële elites vrijwel compleet. De bestuurlijke elite was bovendien in sociaal opzicht nog heterogener geworden dan in 1895. Het grootste deel van de bestuurlijke top was nu afkomstig uit in sociaal opzicht nieuwe families. De gegevens uit hoofdstuk vier geven aan dat in 1910 het netwerk van bestuurders wel weer meer een eenheid vormde dan in 1895 het geval was geweest. Dit moet worden toegeschreven aan de voorname posities die de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB) en de rooms-katholieke kiesverenigingen inmiddels binnen de regio hadden ingenomen. Hun opkomst hangt zeker samen met de kiesrechtuitbreidingen van 1887 en 1896.

Tot omstreeks 1875 was de positie van de regionale elite gebaseerd op autoriteit en persoonlijk vermogen, veelal berustend op handelskapitaal en grond- en effectenbezit. De continuïteit in de vooraanstaande geslachten bepaalde in hoge mate het gezag van de zich als beroepsbestuurders profilerende elite. Terwijl onder de financiële elite tussen 1885 en 1895 de economische basis verschoof van handelskapitaal en grond- en effectenbezit naar industrieel vermogen, veranderde ook de machtsbasis waarop de positie van de regionale elite was gebaseerd.

De economische bases van de bestuurlijke top bleken in 1895 diverser te zijn geworden; middelgrote en kleine bezitters, boeren en middenstanders, traden in

deze groep binnen; in het peiljaar 1910 overwogen zij getalsmatig. Als bestuursleden van de kiesverenigingen en belangenbehartigende organisaties deden zij eerder een beroep op persoonlijk en politiek charisma, op mobilisatie van politieke steun, dan op de traditionele hulpbronnen. De autoriteit die zij, of hun vaders, bezaten door bestuurlijke functies op lokaal niveau zal in veel gevallen echter mede een rol gespeeld hebben.

Tot slot is een vergelijking met de twee door tijdgenoten samengestelde elites uit hoofdstuk 1 hier op haar plaats. De door maire Van Berckel in 1810 geformeerde 'subjectieve elite', dat is de ten behoeve van het bezoek van Napoleon opgestelde inkwartieringslijst, correspondeerde voor 53 % met de Bossche families die vermeld werden in de regionale 'Statistique Personelle' en voor wat betreft de mannen voor 69 % met de 100 hoogstaangeslagenen te Den Bosch van dat jaar.¹⁹ Van de dertien in de 'Statistique Personelle' vermelde Bosschenaren die een inkomen van 10 duizend gulden of meer hadden, werden om onduidelijke redenen alleen bij de oud-patriot W.J. Heeren, de 'ami des français' M. van den Heuvel en de 'tres estimé' H. Bowier geen Fransen ondergebracht. De belangrijkste Franse gasten, de prinsen, koningen en ministers, werden ontvangen door de belangrijkste huishoudens in de regio.

Honderd jaar later vormden de verzamelde presidia van de katholiekendagen in het bisdom 's-Hertogenbosch weer een 'subjectieve elite'. Hoewel allen in één of meer organisaties bestuurlijk actief waren, behoorden alleen de voorzitters, De la Court en W.M. van Lanschot, zowel tot de bestuurlijke als de financiële elite in de regio.²⁰ De leden van de verschillende presidia speelden allen een vooraanstaande rol in de katholieke organisaties van arbeiders, boeren, onderwijzers en ondernemers. Deze op reputatie gebaseerde elite bestond niet uit de bestuurlijke en financiële top van de regio, maar uit bestuurders van organisaties met een specifieke aanhang, onder wie personen, niet in enig jaar vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen. Het bestaan van deze reputatie-elite onderstreept de geneese van een heterogene regionale elite met een klein, maar in geografisch en sociaal opzicht gespreid, centrum.

C. EEN CONGLOMERAAT VAN FAMILIES

7 De Familiebanden

7.1 Families

In het voorafgaande deel bleek tot zeker in het laatste kwart van de 19e eeuw een sterke overeenkomst te bestaan tussen de bestuurlijke en financiële elites. In dit hoofdstuk wordt de groep Bossche families beschreven die in deze periode in de beide elites voorkwam. De onderlinge familierelaties en de achtergronden van 'nieuwkomers' in dit 'Bossche familiecomplex' staan hierbij centraal. De rol van sociëteiten en genootschappen als belangrijke plaatsen van informele omgang krijgt daarbij eveneens de nodige aandacht.

Familierelaties binnen de elite hadden ten minste twee belangrijke functies. Door het erfrecht gingen goederen met economische waarde van hand tot hand, evenals familienamen waaraan status en eventueel erfelijke titels verbonden waren.¹ Daarnaast fungeerden deze verwantschapsrelaties als een sociaal kader waarbinnen een zekere toegenegenheid ten opzichte van elkaar bestond en waarop loyaliteiten en coherentie binnen de top laag konden worden gebaseerd. Tegelijkertijd echter liepen politieke scheidslijnen en ook fijnmazig standverschil, zoals nog zal blijken, dwars door families heen.

Lokale en regionale bestuurders werden voortdurend aan de familierelaties herinnerd. De reglementen met betrekking tot het provinciaal bestuur en het gemeentebestuur sloten gelijktijdig lidmaatschap van (aan-)verwanten uit. De graad waarin dit verboden was varieerde. In 1826 stelde het reglement voor de Provinciale-statenleden dit op de tweede graad van bloedverwantschap, en voor Gedeputeerde-Statenleden en griffiers in de derde of nadere graad van bloedverwantschap of verzwagerden. Eenzelfde regeling gold voor burgemeesters en wethouders en de leden van de gemeenteraad.² Na de grondwetsherziening van 1848 verdwenen deze artikelen uit de reglementen en werden zij vervangen door wetsartikelen die bloed- of aanverwantschap tussen Provinciale-statenleden in de eerste graad en tussen Gedeputeerde-statenleden tot in de derde graad uitsloten.³ Dit zijn vérgaande uitsluitingen, die van de tijdgenoten een duidelijk inzicht in

de familierelaties vergden. Om inzicht in verwantschapsrelaties te verkrijgen zijn van de personen met centrale bestuurlijke functies en van personen die tot de financiële top gerekend kunnen worden, familierelaties nagezocht.⁴ Deze genealogische gegevens vormen het grondmateriaal voor dit hoofdstuk. In eerste instantie zal de aanwezigheid of afwezigheid van onderlinge huwelijken worden besproken. Hierbij dient er rekening mee te worden gehouden dat er in de samenleving scheidslijnen kunnen zijn die bepaalde huwelijken in de weg staan. Tussen protestanten en rooms-katholieken bijvoorbeeld waren huwelijken zeldzaam, terwijl andere vormen van omgang tussen hen, bijvoorbeeld in de herensociëteiten, wel intensief konden zijn. Huwelijken kunnen slechts een eerste indruk geven van de omgang binnen de elite.

7.2 Het Bossche familiecomplex

Binnen de financiële en bestuurlijke elite is duidelijk een groep van aan elkaar verwante families te onderscheiden. Zij woonden overwegend in en rondom de provinciehoofdplaats, 's-Hertogenbosch; vandaar de aanduiding het 'Bossche familiecomplex'. Dit complex is te zien als een cluster binnen de regionale elite. Tussen 1794, het moment waarop katholieken hun politieke emancipatie verkregen, en circa 1870 was de betekenis van deze groep families het grootst. Daarna werd de invloed van dit complex getemperd door de voortschrijdende politieke en sociale ontwikkeling, waaronder de groei van de rijkdom elders in de regio, bijvoorbeeld door de opbouw van industriële vermogens; toch bleven zij veelal ook later een vooraanstaande positie behouden.

Een eerste indicatie welke deze families waren wordt gevonden in het doopboek van de Sint-Janskathedraal, het religieuze centrum van de regio. Bij de aantekening van dopelingen in het doopboek werd een duidelijk standonderscheid aangegeven.⁵ Van de 4394 tussen 31 juli 1802 en 31 december 1820 gedoopte kinderen werden bij 118 (d.w.z. 2,7 %) van de dopen de namen van het ouderpaar voorzien van de latijnse titels voor heer en mevrouw, 'Dominus' en 'Domicella'. In al de overige 4276 gevallen werden de trotse ouders slechts bij hun namen genoemd. Van deze 118 door plebaan Hoogaerts als bijzonder gekenmerkte ouderparen had de man in 48 gevallen een academische graad, meestal (41 maal) J.U.D., doctor in beide rechten.

Bij 13 families staan bij alle geboorten in deze periode de ouders met dit standskenmerk aangeduid. Het betreft hier de families Van Blarckom, Borret, De la Court, Van der Does (de Willebois), Half-Wassenaer van Onsenoort, Van Lanschot, Luyben, Van Meeuwen, Van Son, Van Rijckevorsel, Verheijen, Vermeulen en De Wijs. Bij de families Van Bommel, Loutermans, Sassen en Suys ontbreekt de indicatie bij enkele geboorten. Plebaan Hoogaerts verleende zijn vererende aanduiding niet alleen op grond van persoonlijke verdiensten (zoals een academische graad), maar hield deze ook voor (vrijwel) gehele families gereed.

Van de 16 Bossche rooms-katholieke families die in 1810-1813 tot de bestuurlijke of financiële top behoorden, werden er acht meestal of steeds met dit standskenmerk aangeduid; het betreft de families Van Bommel, De la Court, Van Rijckevorsel, Sassen, Verheijen, Vermeulen, Half-Wassenaer en De Wijs. Drie van de acht niet aldus onderscheiden families waren niet uit Den Bosch af-

A.J.B. Half-Wassenaer van Onsenoort (1780-1860). Zuster van de districts-commissaris. Zij huwde de Bossche koopman J.F. van Rijckevorsel. Olieverf, waarschijnlijk door Q. van Amersfoort, foto, collectie Iconografisch Bureau.

komstig, terwijl bij vier wel zo onderscheiden Bossche families in deze periode geen geboorten plaats vonden (de families Van Berckel, Van der Heuvel, Kippinx en Vogelvanger) en de leden van de familie Heeren niet als 'Dominus' of 'Domitella' werden aangeduid. Van de negentien rooms-katholieke Bossche families die omstreeks 1835 tot bestuurlijke of financiële top behoorden werden leden van de families De la Court, Half-Wassenaer, Van Lanschot, Loutermans, Van Meeuwen, Van Rijckevorsel, Suys, Verheijen en Vermeulen door de plebaan onderscheiden. Van de tien niet met deze predicaten onderscheiden (maar wel in 1835 prominente) families waren er zeven niet uit Den Bosch afkomstig en vonden er bij twee geen geboorten plaats, terwijl de familie Mahie blijkbaar volgens de plebaan nog geen aanspraak op de titel kon maken. Wel door de plebaan onderscheiden, maar in de eerste twee peiljaren niet tot de bestuurlijke of financiële top behorend, waren de families Van Blarkom, Borret, Van der Does de Willebois en Luyben.

In het midden van de negentiende eeuw drongen door huwelijken families dit complex binnen die in andere delen van de regio woonden, de families De Kuyper uit Veghel en Smits van Eckart uit Eindhoven voorop. Zulke relaties brachten verbindingen met notabele families in de hele regio en, in de loop van de eeuw, heel Nederland.⁶

Onderscheid was er naar de bases van het financiële vermogen en de maatschappelijke loopbaan. Zoals reeds opgemerkt stonden tot 1795 bestuurlijke posities in de Nederlanden niet open voor katholieken. Slechts enkelingen onder

hen konden zulke posities bekleden, namelijk in enclaves die niet onder het gezag van de Staten-Generaal stonden. Deze laatsten bezaten dus reeds een bijzondere positie ten opzichte van de anderen. Het betrof in de regio de families Half-Wassenaer, Verheijen, De la Court en Borret, om de belangrijkste te noemen. Voor de meesten lag vóór 1795 alleen een loopbaan in de handel, de nijverheid of in het beheer van effecten of landerijen open. Aangezien 's-Hertogenbosch voor de handel een voornaam overslagcentrum was, kwamen uit deze tak van bedrijvigheid relatief veel voornamen geslachten voort. De Van Rijckevorsels waren betrokken bij de wijnhandel, de Van Lanschots handelden in koloniale waren en de Vermeulens in laken.

Een andere, mogelijk de belangrijkste welvaartsbron voor de regionale elite, was het inkomen uit landbezit. Zoals bleek in het hoofdstuk over de financiële elite bestond tussen 1880 en 1885 het grootste deel van de vermogens bij overlijden uit grondbezit. Families als De la Court en Half-Wassenaer leefden voornamelijk van de pachtopbrengst van hun grondbezit. In de eerste decennia van de negentiende eeuw - en sterker naarmate het Bossche familiecomplex meer verweven geraakte met andere delen van de (regionale) elite - ontstond een grotere verscheidenheid in de middelen van bestaan van de notabele gezinnen. Rooms-katholieke fabrikanten als De Wijs (gedestilleerd), Loutermans (garens) en Rouppe van der Voort (metaal) geraakten met bovenstaande families verwant. De openbare functies die deze personen uitoefenden brachten ook verdiensten met zich mee, een bron van rijkdom vormden ze echter niet.

Bij speciale gelegenheden, zoals huwelijken, begrafenissen en jachtpartijen of op bal-avonden in de sociëteiten troffen de leden van het Bossche familiecomplex elkaar. Zo'n gelegenheid deed zich voor bij het huwelijk van Jhr.Mr. F.F. Half-Wassenaer en A.P.T.M. van Rijckevorsel in augustus 1850. De bruidegom was rechter te Eindhoven, zoon van de overleden districtscommissaris en eigenaar van de heerlijkheid Onsenoort en Nieuwkuyk. De vader van de bruid was een vermogende wijnhandelaar te Den Bosch. Op de lijst met genodigden voor het diner staan behalve drie pastoors en de gouverneur van Noord-Brabant nog 54 personen vermeld.⁷ Hieronder bevonden zich uiteraard leden van de familie Half-Wassenaer en leden van de verschillende takken Van Rijckevorsel. Verder waren genodigd mannen uit de families Borret, Van Lanschot, Van Bommel, Van Meeuwen, De la Court, De van der Schuieren en Van de Mortel. De aanwezige echtgenotes waren afkomstig uit de Brabantse families Vermeulen, De Wijs, De Kuyper, Smits van Eckart, Oomen en Ingenhouz. Drie jaar later troffen 41 van hen elkaar weer, maar nu bij een tragischer gelegenheid, namelijk bij de begrafenis van de bruidegom.⁸

7.3 Familierelaties in het Bossche complex

De familie Van Rijckevorsel is door het zeer grote kindertal omstreeks 1810 nadrukkelijk in het complex aanwezig. Zij vormt een goede ingang om het familiecomplex te schetsen.⁹ De kinderen van de gebroeders Augustinus Tilmanus en Thomas Cornelis van Rijckevorsel huwden overwegend met telgen uit Bossche families; twee kinderen van de oudste broer huwden met een Van Lanschot en twee zonen van de jongere broer met een Half-Wassenaer. De daarop volgende

*De Bossche wijnkoopman
Th. C. van Rijckevorsel
(1751-1818) in jonge jaren.
Pastel, P.F. de la Croix (1778),
particuliere collectie, foto,
Iconografisch Bureau.*

generatie kende, bij de mannelijke en vrouwelijke afstammelingen van de oudste broer, tussen 1831 en 1876, een huwelijk tussen neef en nicht en voorts huwelijksrelaties met de Bossche families Mahie en Van Meeuwen en met de uit Luik (België) afkomstige Tilman. Deze familietak stierf in 1855 in de mannelijke lijn uit. Door de nakomelingen van de jongste broer werden huwelijken gesloten met leden van de Bossche families De Wijs, Van Heijst, Verheijen en nogmaals Half-Wassenaer. Huwelijken tussen 1848 en 1855 brachten een verbinding met de recent geadelde rooms-katholieke families De Kuyper (te Veghel) en Smits (te Eindhoven) en enkele huwelijksrelaties met vooral buiten Brabant bekende families zoals De van der Schueren en Dommers van Polderveld.

In de derde generatie vonden tussen 1863 en 1918 huwelijken plaats met regionaal vooraanstaande families -ten dele reeds aanverwant, ten dele nog niet - zoals Van der Does de Willebois en Van Sasse van Ysselst. Vooral bij de nakomelingen van Thomas Cornelis van Rijckevorsel vond een integratie plaats met nationaal prominente rooms-katholieke families, o.a. met de families Van Nispen tot Panerden, Bonnike en Westerwoud.

Ondanks het grote aantal huwelijken waarom het hier gaat en het feit dat de

partners steeds meer van buiten de regio kwamen, bleven deze uit een relatief klein aantal gezinnen komen. Er werd in beperkte kring gehuwd, een indicatie voor de geslotenheid van het milieu. De sociale achtergronden van de huwelijkspartners waren opvallend uniform. Zij waren meestal betrokken bij de (wijn)handel of rentenierend grondbezitter en voorts veelal politiek-bestuurlijk actief.

Minder uitgebreide families, zoals Van Lanschot, Van Meeuwen, Verheijen, De la Court en Vermeulen tonen niet helemaal dezelfde ontwikkeling.¹⁰ Bij hen kwamen de partners (bijna) elk uit een ander gezin en tevens kwamen bij de eerste twee families deze partners circa 1900 vaker uit regionaal prominente rooms-katholieke families dan bij de enkele huwelijken tussen 1790 en 1850 het geval was geweest. De familie Van Lanschot werd in de drie generaties tussen 1790 en 1870 verbonden met Rotterdamse handelsfamilies, de families Tomputte, Van de Kun en Fuchs. De daarop volgende generatie, die trouwde tussen 1894 en 1910, huwde overwegend met partners uit de regio, afkomstig uit andere bekende families, namelijk Van Meeuwen, Rouppe van der Voort, De la Court en Jurgens. Dit laatste huwelijk was voor deze uit Oss afkomstige margarinefabrikanten het eerste met een lid van de Bossche elite.

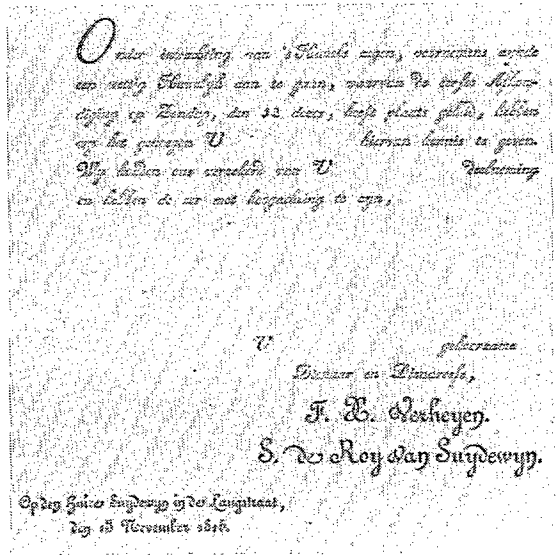
Door leden van de familie Van Meeuwen werden, in de twee generaties tussen 1825 en 1873, huwelijken gesloten met evenveel partners uit de regio als van elders. De leden van de generatie die tussen 1895 en 1910 huwden deden dit overwegend met regionale partners, namelijk met leden van de families Van Lanschot, Van Rijckevorsel, Van Hugenpoth tot den Berenclauw en Van Zinnicq Bergmann, allen uit 's-Hertogenbosch, en verder nog met o.a. De Quay, Ingenhouz en Michiels van Kessenich.

In de familie Verheyen kwamen in de twee generaties die huwden tussen 1800 en 1870 de partners overwegend van binnen de regio. Er werd (zowel in de mannelijke als vrouwelijke lijn) gehuwd met Van Rijckevorsel en Borret (die via de zusters E.M.C. en M.E. Vermeulen weer neef en nicht van elkaar waren), en met Van Bommel, Rouppe van der Voort en Van Cooth. Het huwelijk van Jhr.Mr. J.B.A.J.M. Verheijen met gravin Dumonceau in 1848 betekende een introductie aan het koninklijk hof. De daarop volgende generatie, die tussen 1873 en 1912 huwde, deed dit slechts in minderheid met een partner van binnen de regio. Daarbij is er een verschil tussen de huwelijken van de kinderen van Verheyen-Dumonceau en die van de overige familieleden. Alleen van de eerste konden enkele kinderen huwen met telgen uit families behorend tot de nationale elite, o.a. een Van Nispen tot Sevenaer en een Snouck Hurgronje. De overigen huwden met uit de regio afkomstige partners uit de families Tilman, Van Zinnicq Bergmann en Van Bommel (een dochter en een broer van de Van Bommel uit de eerdere generatie), of met buitenlandse notabelen.

Vergelijkbaar in huwelijksgedrag was de familie De la Court. Na tussen 1794 en 1870 voornamelijk huwelijkspartners te hebben gevonden binnen de regio (o.a. Van Bommel en Half-Wassenaer), werden na 1870 relatief veel huwelijken gesloten met personen van buiten de regio, onder andere met leden van de Belgische adel.

De familie Vermeulen tot slot had ook een hierop gelijkende ontwikkeling. Vonden er tussen 1790 en 1820 drie huwelijken plaats van dochters die de familie

Huwelijksaankondiging van de griffier van de provinciale-staten F.X. Verheijen en S. de Roy van Suydewyn (1815). Collectie Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant.

integreerden binnen het Bossche familiecomplex, de huwelijken die door de mannen tussen 1790 en 1876 werden gesloten vonden in meerderheid plaats met partners van buiten de regio. Uitzondering vormden die met dochters uit de families Rouppe van der Voort en Borret.

De huwelijkspartners van de belangrijkste protestantse families binnen de regio, zoals die bij de adellijke families Bowier en Martini, kwamen vooral uit andere delen van Nederland. Daar waren deze families in de voorafgaande periode ook vandaan gekomen. Een aantal protestantse families binnen de regio was wel door echtelijke relaties onderling verbonden. De familie Bowier had in de eerste helft van de negentiende eeuw huwelijksbanden met de belangrijkste protestantse families uit de kring rondom het Bossche stadsbestuur en de rechtbank: Fenna, Verhellouw, Versfelt en De Bergh. Leden van deze families waren zonder uitzondering reeds vóór 1795 in de regio met voorname posities bekleed. Zoals bij de bespreking van de 'Statistique Personelle' van 1810 bleek waren er toen verschillende protestantse ex-bestuurders in de regio aanwezig. Slechts een klein aantal van hen bezat in de latere peiljaren een topositie in de regio.

Huwelijken tussen rooms-katholieken en protestanten waren taboe (al kon men onder strenge voorwaarden kerkelijke dispensatie verkrijgen) en kwamen in de negentiende eeuw in het onderzoeksgebied weinig voor. Misschien typerend voor zulke gemengde huwelijken is dat juist twee dochters van de zich in 1866 'socialist' noemende liberaal-katholiek Mr. J.B. baron van Hugenpoth tot den Berenclauw met twee Nederlands Hervormden huwden.¹¹ Ook in een andere liberale familie, de familie Van Meeuwen, gebeurde dit. Maar ook een dochter van de als conservatief-katholiek bekend staande Jhr.Mr. J.B.A.J.M. Verheijen huwde in 1895 met een uit protestantse familie afkomstige jongeman. In deze gevallen waren bij de beoordeling van wat gepaste huwelijkskandidaten waren kennelijk andere criteria belangrijker dan het katholicisme.¹²

Het belang dat men in de negentiende eeuw hechtte aan deze verwantschap-

pen mag blijken uit het feit dat vele familiearchieven wel iets van genealogische aantekeningen bevatten. Bij de opname van familieleden in een stamboom kon men echter opmerkelijk selectief zijn. In een omstreeks 1840 voor baron Van Rijckevorsel van Kessel opgesteld familieoverzicht liet men de kinderen van zijn broer Johannes Franciscus weg. Men was om politieke redenen gebrouilleerd.¹³ In de voor Jhr.Mr. J.B.A.J.M. Verheijen in 1894 opgestelde genealogie van de familie ontbraken verschillende overlijdensdata van de niet geadelde delen van de familie.¹⁴

7.4 De nieuwkomers

De naaste familie van de gouverneurs of commissarissen des Konings gingen in veel gevallen een huwelijk aan met leden van het Bossche familiecomplex. Uitzondering hierop vormen de eerste vier gouverneurs, die tussen 1815 en 1830 het ambt bekleedden; zij waren hiervoor waarschijnlijk te kort, gemiddeld slechts vier jaar, in functie.¹⁵

Verschillende van de naaste familieleden van de vier volgende gouverneurs en commissarissen, in functie tussen 1830 en 1910, huwden wel met leden van voorname families uit de regio. Van de uit Vlaanderen afkomstige A.J.L. baron van den Bogaerde de Terbrugge bleven de twee zonen, die binnen de regio bleven wonen, ongehuwd, terwijl de andere kinderen partners van buiten de regio huwden. Zijn oudste zoon huwde in Den Haag een Tuyl van Serooskercken, die echter weer verwant was aan de in Heeze wonende familie van die naam. De volgende gouverneur, Mr. A.J.L. Borret, was Brabander en had zelf en via zijn echtgenote M.E. Vermeulen uitgebreide familiebanden met het Bossche familiecomplex. Eén van zijn zoons huwde een Verheijen. In 1856 werd de uit Utrecht afkomstige Jhr.Mr. P.J. Bosch van Drakenstein Commissaris des Konings. Hij geraakte door huwelijken van zijn kinderen verwant aan de families Van der Does de Willebois en Rouppe van der Voort. Zijn opvolger was Mr. E.A.J. baron van Voorst tot Voorst uit Gelderland; deze was niet verwant aan Noordbrabantse families. Eén van zijn twee kinderen huwde een dochter uit de Eindhovense familie Smits van Eckart. Uit de iets wijdere familiekring huwde een neef met een lid van de onder-tussen in Nijmegen woonachtige familie Rijckevorsel van Kessel. De voor de hand liggende verklaring voor deze huwelijken is natuurlijk de intensieve omgang van deze bestuurders met de meest vooraanstaande personen uit de regio.

Voor nieuwe delen van de financiële elite lagen de huwelijks-kansen anders. De binnen deze elite in de peiljaren 1895 en 1910 zo prominent aanwezige Tilburgse fabrikantenfamilies bezaten geen directe familierelaties met het Bossche familiecomplex.¹⁶ Hetzelfde was het geval met de meeste Helmondse en Eindhovense fabrikantenfamilies. Uiteraard huwden ook kinderen uit deze families met wat in de eigen optiek passende partners waren. Tussen de verschillende fabrikantenfamilies in de regio bestonden familierelaties. De Tilburgse wolhandelaars en wolfabrikanten met de bijna identieke namen Mutsaers en Mutsaerts en de wolfabrikanten Van Spaendonck waren verzwagerd. De Tilburgse fabrikanten Pollet waren verwant met de Helmondse Bogaers en de eveneens Tilburgse familie Diepen met de Boxtelse en Bossche fabrikanten (Rouppe) van der Voort. Zo is een uitgebreide lijst op te stellen.¹⁷ Een scheiding naar bedrijfstak blijkt daarbij

*De Bossche fabrikant
N.J. Rouppe van der Voort
(1834-1904). Foto (1869),
collectie Iconografisch Bureau.*

niet. Men kan overigens niet stellen dat de regionale fabrikanten een familieclan vormden. Daarvoor vonden te veel fabrikantenkinderen een partner uit niet-fabrikantenfamilies.

Bij de nieuwe delen van de bestuurlijke elite lag de situatie eender. Er zijn verschillende familierelaties aanwijsbaar tussen bijvoorbeeld (kinderen van) de bestuursleden van de r.-k. kiesverenigingen en tussen kinderen van burge-meesters en secretarissen. Maar evenzoveel huwelijken waren er in geheel andere richtingen. In zijn algemeenheid is hierin geen patroon zichtbaar, maar in incidentele gevallen waren families sterk onderling verbonden. Als voorbeeld kan dienen de aanverwantschap tussen de families Coovels (Helmond), Godschalks (Den Dungen), Smits (Veghel), Van Meerwijk en Sopers (Den Bosch).¹⁸ Bij het in 1873 te Veghel gesloten huwelijk tussen de Bossche gemeenteontvanger J.Th. Sopers en A.M.J. Smits, dochter van het Veghelse Provinciale-statenlid, waren uitsluitend 'neven' als getuigen aanwezig. Dit waren onder andere de (achter-)neven van de bruidegom A.N. Sopers en A.F.X. Luyben en de neef van bruid en bruidegom L. van Meerwijk.

Tussen de nieuwere delen van de elite en het Bossche familiecomplex vond slechts een beperkte mate van integratie plaats. Huwelijken tussen deze groepen families waren binnen de onderzochte periode zeldzaam. Voor sommige nieuwkomers uit Den Bosch bestonden deze kansen echter, ten gevolge van de Bataafse omwenteling, wel. Te noemen zijn de Bossche families Bolsius, Van Gulick, Loutermans, Luyckx, Mahie, Sassen en Spierings. Deze families bezaten omstreeks 1800 meest een ambachtelijke achtergrond (lintwevers, zilversmeden, medici,

speldenfabrikanten) en kwamen in de Bataafse en Franse tijd in het stadsbestuur. Eén of twee generaties later kwamen huwelijken voor met leden van de families in het Bossche complex die reeds door plebaan Hoogaerts als bijzonder werden onderscheiden. Bij niet-Bossche families kwamen zulke huwelijken slechts sporadisch voor. Tot de uitzonderingen behoren de huwelijken van de kinderen van gouverneurs en enkele huwelijken met telgen uit puissant rijke of gadelde families.

7.5 Informele omgang

In het voorafgaande was sprake van de familiebanden tussen leden van de bestuurlijke en financiële regionale elite en die van het Bossche familiecomplex in het bijzonder. Naast deze banden bestonden uiteraard ook banden gebaseerd op informele omgang in sociëteiten en genootschappen. In de regio en met name in de hoofdplaats, 's-Hertogenbosch, bestond een aantal van deze organisaties met leden uit de bovenlaag. De herensociëteiten boden de belangrijkste gelegenheid tot omgang, hoewel dit aspect ook aanwezig was bij bijeenkomsten van andere organisaties en instellingen. De bestuursleden van deze organisaties kwamen vaker dan de gewone leden bijeen en zij werden daarom in het voorgaande tot de bestuurlijke elite gerekend.¹⁹ Een korte karakterisering en beschrijving van het functioneren van de belangrijkste sociëteiten en genootschappen is op zijn plaats.

Trefpunt van elite en burgerij in 's-Hertogenbosch vormde de afdeling van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen in die stad. Opgericht in 1819 mocht ze zich al spoedig verheugen in een tachtigtal in meerderheid rooms-katholieke leden, onder wie burgemeester Verheijen en andere stads- en provinciale bestuurders. Het doen houden van lezingen en het onderling verkeer van de leden waren de belangrijke functies van 't Nut. Daarnaast waren er sinds 1820 een Nutspaarbank en een bibliotheek en werd er tussen 1851 en 1867 en opnieuw na 1893 vanuit 't Nut lager onderwijs gegeven. Hoewel in de loop van de eeuw het aantal katholieke leden afnam, met name in 1824 en 1829, en 't Nut te 's-Hertogenbosch zich ontwikkelde tot een organisatie met een protestants overwicht en katholieke en joodse minderheden, behoorde circa 1890 nog een aantal vooraanstaande liberaal-katholieken tot de leden. In 1820 waren de drie katholieke gebroeders De Wijs, Mr. P.J. van Son en Mr. J.H. van Sassen lid en omstreeks 1890 A.J.A. van Lanschot, Mr. V.Th.J.M. Tilman en de twee gebroeders Van Meeuwen.²⁰

In de jaren 'twintig van de negentiende eeuw werd door de rooms-katholieke geestelijkheid gepoogd de geloofsgenoten van 't Nut weg te houden,²¹ waartoe in 1820 de 'Roomsche Katholieke Maatschappij ter bevordering van godsdienstige wetenschap en goede zeden voor het koninkrijk der Nederlanden' als alternatief werd opgericht, waarvan te 's-Hertogenbosch een afdeling ontstond. Eén van de gebroeders De Wijs werd als directeur daarvan genoemd. Lang heeft de maatschappij niet bestaan. Als een instelling, met 'voor de openbare rust ver uitzijnde gevolgen' werd ze bij koninklijk besluit in 1823 opgeheven.²² Ook in Tilburg-Oisterwijk (sinds 1870) en in Eindhoven (sinds 1875) bestonden afdelingen van 't Nut. Deze waren van de aanvang af overwegend niet-katholiek.²³

Eveneens een belangrijk trefpunt werden de vergaderingen van het in 1837 op-

De tuin van de Bossche sociëteit Het Casino omstreeks 1860. Litho, foto, collectie gemeentelijke archiefdienst 's-Hertogenbosch.

gerichte Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. Deze vonden meestal plaats in de periode dat ook de Provinciale Staten bijeenkwamen. Zij werden echter door meer mensen dan de Provinciale statenleden alleen bezocht. Na de uitgebreide bestuursvergaderingen van dit Genootschap - het complete bestuur bestond uit 37 leden - vonden regelmatig voordrachten plaats over culturele, historische, economische en politieke onderwerpen.²⁴ Tot omstreeks 1870 werden deze bijeenkomsten druk bezocht. Daarna bleef het bezoek tot de eeuwwisseling beperkt tot een vaste kern van overwegend liberaal-katholieke bezoekers.²⁵

Een in opzet veel selecter gezelschap werd gevormd door het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Dit broederschap uit 1318 was verbonden aan een kapel in de Sint-Jan en bestond sinds 1648 uit protestanten en katholieken. Jaarlijks genoten de leden een groots diner, waarbij traditioneel zwanenvlees geserveerd werd vandaar de populaire naam van Zwanenbroeders.²⁶ De leden kwamen uit een zeer beperkt aantal, voornamelijk Bossche, families. Het hierboven aangegeuide 'Bossche familie-complex' komt er bijna mee overeen.

Naar het aantal leden beschouwd vormden herensociëteiten de belangrijkste gezelschappen waarbinnen het informele sociale verkeer van de elite plaats vond. In vele plaatsen bestonden zulke clubs voor de gegoede burgerij die zich konden verheugen in een intensief bezoek. Meestal troffen de heren elkaar in de achter- of bovenzaaltjes van café's, maar in verschillende grotere plaatsen bezaten de sociëteiten een eigen lokaal. Ze vormden een plaats waar men elkaar trof onder het

genot van een glas, waar men kon lezen in kranten en buitenlandse tijdschriften, kon kaarten en soms ook biljarten of kegelen. Een enkele keer per jaar werd er een concert of bal gegeven of een feestmaal aangericht, waarbij ook vrouwen welkom waren.

Van enkele sociëteiten zijn de ledenlijsten bewaard gebleven.²⁷ De meeste sociëteiten waren voor een breed notabel publiek toegankelijk. Toelating geschiedde bij ballotage van mannen van 20 jaar of ouder die de vereiste contributie en entreegelden konden betalen. Alleen de met ledentekort kampende sociëteit De Harmonie, te 's-Hertogenbosch, stelde zich open voor vrouwelijke leden; dat gebeurde in 1889. Voor zover na te gaan is hadden de meeste sociëteiten een gemengde religieuze samenstelling. Protestanten en joden vormden daarbij minderheden onder de leden.

De eerste sociëteiten in Noord-Brabant dateren uit de laatste decennia van de achttiende eeuw. De oudste Bossche sociëteit, De Harmonie, werd opgericht in 1763 en werd enkele decennia later gevolgd door de patriottistische sociëteiten De Vaderlandse Sociëteit in 1786 en het hiervan in 1789 afgescheiden Amicitia. In 1809 werd de meer orangistische Nieuwe Sociëteit gevormd die in 1821 omgedoopt werd tot De Zwarte Arend. Tot slot werden nog in 1826 gesticht de sociëteit De Unie en in 1828 Het Casino. Binnen deze Bossche sociëteiten vond de assimilatie plaats tussen de protestantse elite en de nieuwe katholieke bestuurders van na 1795. Een soortgelijke situatie bestond in Eindhoven en Tilburg.²⁸

Slechts enkele sociëteiten kenden religieuze exclusiviteit: deze dateren van na de pauselijke Syllabus Errorum van 1864. Hiertoe werd in 1867 te 's-Hertogenbosch de sociëteit De Katholieke Kring gesticht, met als doel onder de Bossche burgerij een 'verenigingspunt' te vormen, 'waar de leden van al de bestaande katholieke verenigingen' en allen 'die het met de zaak der kerk goed meenen, elkander ontmoeten en de broederhand toereiken'. De kring nam de 'aanmerkingen en wenken der Kerkelijke Overheid betrekkelijk zijne rigting, wanneer deze hem geworden, als voorschrift aan'.²⁹ Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich voor in Eindhoven en Helmond.³⁰

Leden van het Bossche familiecomplex werden zelden lid van de Bossche sociëteiten De Harmonie en De Unie. Zij werden lid van de sociëteiten Amicitia, Het Casino of De Zwarte Arend, waar een hoge contributie en eventueel een 'numerus clausus' de exclusiviteit bewaakten. Van de sociëteit Amicitia was omstreeks 1895 een derde van de leden terug te vinden op de lijst van 339 hoogstaangeslagenen in de Provincie; van de sociëteit De Zwarte Arend een kwart.³¹ Op de ledenlijsten van Amicitia kwamen, in tegenstelling tot die van De Zwarte Arend, geen namen van protestantse families voor. In 1895 verkreeg deze sociëteit het predikaat 'alleen voor Katholieken'.³² Ze trok een overwegend clericaal en ouder publiek. Verschillende leden van de Bossche Sint-Vincentiusvereniging en de r.-k. kiesverenigingen, onder wie leden van de 'nieuwe' Bossche families, zoals Bolsius, Van Gulick, Van der Steen, Sopers en Van Meerwijk, stonden op de ledenlijst van Amicitia. Bij de sociëteit De Zwarte Arend figureerden vrijwel alle leden van de liberale Bossche kiesvereniging Nederland van omstreeks 1870 en enkele leden van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen op de ledenlijst.

De familie Eras op audiëntie bij de paus. Zittend Henri Eras (1836-1913), staande v.l.n.r. zoon Karel, dochter Josefien, neef Bernard Eras en dochter Johanna. Foto (\pm 1910), collectie gemeentelijke archiefdienst Tilburg.

7.6 Betekenis

De in de bestuurlijke en financiële elite zeker vóór 1895 zo prominent aanwezige Bossche families blijken in nauwe betrekking tot elkaar te hebben gestaan. Voor wat betreft de rooms-katholieken was dit gebaseerd op familiebanden, terwijl het contact tussen protestanten en rooms-katholieken onder meer tot stand kwam in informele omgang in sociëteiten. In het complex van verwante (Bossche) families was men zich die verwantschap bewust en ontleende men daaraan een zekere status. De leden ervan waren actief in vele lokale en regionale organisaties en leverden een groot deel van de belangrijkste bestuurders binnen de regio. Zij kwamen in een aantal eigen sociëteiten en een broederschap bijeen. Onder de rooms-katholieke families werd een aantal aangetroffen met bestuurlijke ervaring die vóór 1794 buiten Staats-Brabant was opgedaan. De overigen kregen die ervaring na dat jaar, onder andere in het Bossche stadsbestuur. De protestantse Bossche elite-families waren vrijwel alle reeds vóór 1794 in de regio actief.

Het relatieve betekenisverlies van dit Bossche familie complex tussen circa 1875 en 1895 is niet het gevolg van de penetratie van andere families uit de regio binnen dit complex, maar van een nieuwe machtsverdeling tussen de instellingen en economische verbanden waarbinnen zij en de andere delen van de elite functioneerden. De vaak uit de handel voortgekomen vermogens en de vermogens belegd in aandelen en grondbezit van deze families werden in de laatste decennia

van de negentiende eeuw overtroffen door nieuwe industriële vermogens binnen de regio. De betekenis van het Bossche familiecomplex binnen de bestuurlijke elite verminderde relatief doordat de r.-k. kiesverenigingen en de belangenbehartigende, nijverheids- en de boerenorganisaties, een nieuwe, bredere basis vormden voor deze elite. Een enkele sociëteit, de kiesverenigingen en de grootste boerenorganisatie verkregen daarbij een clericaal-katholiek karakter, waarin slechts een klein deel van de (oude) regionale elite zich kon vinden.

De sociale integratie in Provinciale Staten, de kiesverenigingen, de belangenbehartigende-organisaties en, in mindere mate, ook in het Provinciaal Genootschap en enkele sociëteiten, liet de familiale segregatie tussen het Bossche familiecomplex en de nieuwe families ongemoeid. De tot het Bossche familiecomplex behorende families huwden meer en meer met leden van de nationale rooms-katholieke elite en weinig met leden van de nieuwe regionale elite.

8 Enkele families in ontwikkeling

Rijkdom en invloed op politiek gebied waren slechts in uitzonderlijke gevallen het werk van een enkeling. De sociale positie van een familie werd vaak mede door de activiteiten van eerdere generaties gevormd. Daarbij dienden de mogelijkheden optimaal gebruikt te worden en kon het missen van kansen het einde van een bijzondere positie betekenen. In een drietal korte schetsen zullen zulke activiteiten en hun bijdragen aan het collectieve lot van de familie worden beschreven, waarna een poging wordt gedaan daaraan enkele algemene kenmerken te ontleen. De eerste familie is een geslacht dat aan het begin van de onderzoeksperiode reeds een vooraanstaande plaats in de politiek van de regio innam, de tweede familie steeg in het laatste kwart van de negentiende eeuw tot de financiële top van de regio en de laatste familie behoorde aan het eind van de onderzoeksperiode tot de bestuurlijke regionale elite.

8.1 De la Court, bestuurders met ervaring

8.1.1 Katholieke emancipatie

De familie De la Court behoorde aan het einde van de achttiende eeuw tot de vooraanstaande katholieke families in Staats-Brabant. Mr. Peter Adriaan de la Court was gedurende 40 jaar (1753-1792) secretaris en drossaard van de niet tot Staats-Brabant behorende enclave Gemert. Hij was gehuwd met Maria van der Gheest, weduwe van H.J. Borret, een katholiek die een vergelijkbare positie bekleed had in het Land van Ravenstein. Na het overlijden van Maria van der Gheest huwde De la Court opnieuw.¹ Mr. P.A. de la Court overleed te Gemert in 1792; hij liet aan zijn oudste zoon, Paulus Emmanuel Antoine, een niet onaanzienlijk vermogen na.²

Deze in 1760 geboren Mr. Paulus E.A. de la Court had rechten gestudeerd; in de voetsporen van zijn vader opteerde hij voor een bestuurlijke loopbaan. Als advocaat te 's-Hertogenbosch gevestigd betrad hij na de inname van deze stad (oktober 1794) aan de zijde van de patriotten het Bossche politieke leven. De politieke omwenteling die in oktober 1794 plaats vond bracht gelijkberechtiging voor katholieken en schiep nieuwe bestuurlijke kansen voor iemand als De la Court. Hij werd lid van de nieuw gevormde stadsregering.³ Al snel maakte hij binnen Bataafs-Brabant in tal van bestuurlijke functies carrière; hij werd reeds in 1796 verkozen tot lid van de Nationale Vergadering. Van 1799 tot 1806 was hij lid van het departementsbestuur en in 1807 werd hij door Koning Lodewijk Napoleon tot Landdrost van Brabant benoemd. In deze functie was hij de hoogste gezagsdrager binnen het Departement.

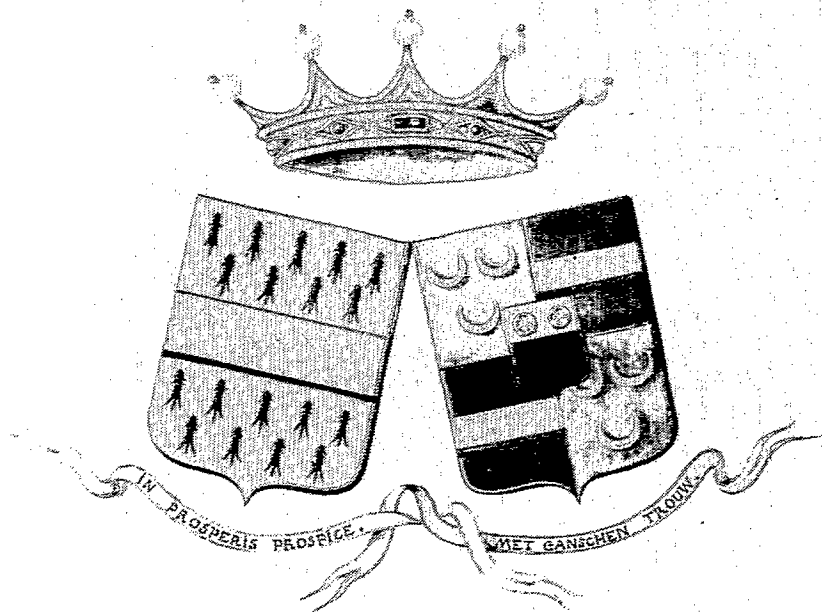
Op de 'Liste des 54 personnes les plus Marquantes', samengesteld na de inlij-

ving bij Frankrijk in 1810, werd hij gekarakteriseerd als een 'Administrateur Eclairé, très protégé par l'ancien gouvernement'.⁴ Hij werd in mei van dat jaar door keizer Napoleon benoemd tot departementale 'Receveur Général'. Na de Franse tijd bleef hij ontvanger-generaal der directe belastingen; van 1826 tot 1829 was hij administrateur van 's Rijks schatkist in Noord-Brabant. Tevens maakte hij deel uit van de Provinciale Staten en was hij van 1831 tot 1840 Tweede-Kamerlid. Hij publiceerde als voorzitter en lid van de Provinciale Commissie van Landbouw over ontginningen. In 1823 werd hij door Koning Willem I in de adelstand verheven.

In de Franse tijd stond deze De la Court vermeld op de lijsten van hoogstaangeslagenen in 's-Hertogenbosch en het Departement 'Monden van de Rijn'. In 1830 behoorde hij bij de hoogst aangeslagenen in Den Bosch.⁵ Hij huwde in 1794 met Maria Joanna Theresia van Bommel, dochter van een vooraanstaande Bossche handelsfamilie. Zijn zwagers Van Bommel huwden dochters uit de families Van Rijckevorsel en Van Half-Wassenaer. Tot de bezittingen die De La Court via zijn huwelijk verwierf behoorden o.a. het landgoed 'De Baasterhoeve' in Oostelbeers en een herenhuis te 's-Hertogenbosch.⁶

De enige zoon die hem overleefde, de in 1795 geboren Jhr.Mr. Leopoldus Josephus Antonius Arnoldus de la Court, volgde hem in 1829 op als administrateur van 's Rijks schatkist. Deze benoeming werd indertijd in verband gebracht met de regeringsgezinde politieke houding van De la Court senior, die in 1829 bereid werd gevonden het politieke toneel opnieuw te betreden om de regeringsgezinde partij te versterken.⁷ Jhr.Mr. L.J.A.A. de la Court trad, na het overlijden van zijn vader, ook in diens voetspoor als beheerder van het landgoed te Oostelbeers en van 1846 tot 1863 als lid van de Provinciale Commissie van Landbouw. Hij schreef verschillende notitieboeken vol over de landbouw op het eigen landgoed en over agrarische problematiek in het algemeen.⁸ Landbouw was zozeer zijn hartstocht, dat het grootboek dat hij als administrateur van 's Rijks schatkist bijhield, in latere jaren tevens werd gebruikt als dagboek van zijn landgoed.⁹ Veel politieke en bestuurlijke ambities had hij niet. Hij was lid van de sociëteit De Zwarte Arend, de Ridderschap en het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.¹⁰

In 1833 huwde hij met jonkvrouw Julie Maria Claire Half-Wassenaer van Onsenoort. Zij behoorde eveneens tot een zeer rijke familie in de regio. Na het overlijden van haar broer in 1853 verkreeg zij uit het vaderlijk erfdeel 170 ha weide en bouwland, voornamelijk gelegen in gemeenten langs de Maas, en voorts het kasteel Onsenoort te Nieuwkuyk (waarde f.18.000).¹¹ Jhr.Mr. L.J.A.A. de la Court erfde in 1848 het totale vermogen van zijn vader, waarvan de waarde onbekend is, maar dat in elk geval ruim 230 ha bos, bouw- en weilanden, plus een aandeel in de opbrengst van de tienden onder Oirschot en Best omvatte. In 1844 was hij de - naar omvang - 25ste belastingbetaler van 's-Hertogenbosch. Na het overlijden van zijn vader in 1848 steeg hij op een regionale lijst tot de - naar omvang - derde betaler.¹² Leopold J.A.A. de la Court voegde vooral bezittingen aan het vermogen van de familie toe. Hierdoor werd de positie van de familie binnen de regio geconsolideerd. Zijn oudste zoon, Jhr. Josephus Maria Wilhelmus Emmanuel de la Court bouwde daarop met politieke ambities verder.

De familiewapens De la Court en Half-Wassenaer, ter gelegenheid van het huwelijk in 1833 tussen beide families op één blad getekend. Collectie Rijksarchief in Noord-Brabant.

8.1.2 Regionaal hoogtepunt en politiek verlies

Jhr. Jos de la Court, zoals de in 1840 geboren zoon alom werd genoemd, was reeds op jeugdige leeftijd gemeenteraadslid in Den Bosch geworden en werd in 1871, als kandidaat van de rooms-katholieke kiesvereniging Noord-Brabant, gekozen tot Provinciale-statenlid. Deze, dat jaar voor het eerst optredende, kiesvereniging was anti-liberaal en een verzamelpunt voor clericale en conservatieve katholieken. In hetzelfde jaar werd hij tevens lid van het Nederlands Comité ter viering van het 25-jarig pausschap van Pius IX. Reeds in 1878 werd hij tot Gedeputeerde-Statenlid gekozen, na voordien nog enkele jaren wethouder in Den Bosch te zijn geweest. Al snel verwerfde hij meer functies. Jos de la Court werd lid (en later voorzitter) van het College van Regenten over de Godshuizen en de Algemene Armen te Den Bosch, lid (en later voorzitter) van de Bijzondere Raad van Sint-Vincentiusverenigingen in Den Bosch en (vice-)voorzitter van de Sociëteit 'De Katholieke Kring'. Ook nam hij deel aan diverse internationale congressen over katholieke sociale politiek, etc.¹³

Hij werd voorzitter van de kiesvereniging Noord-Brabant en was tot 1895 verbonden aan de Bossche krant 'De Noordbrabanter', waarin hij politieke commentaren schreef.¹⁴ Hij was, in de woorden van pater Van den Elsen, 'de grote leider van bijna alle katholieke instellingen in Den Bosch'.¹⁵ Bevreemd met het priester-kamerlid dr. Schaepman nam hij actief deel aan de strijd om de totstandkoming van een rooms-katholieke organisatie op nationaal politiek ter-

rein. Van 1887 tot 1897 was hij voorzitter van de Algemeene Bond van (r.-k.) Kiesverenigingen in Nederland; hij volgde Schaepmans politiek zo nauw dat Witlox hem tekende als 'Schaepman's stadhouder in Brabant'.¹⁶ Deze trouw was de reden dat De la Court, ondanks zijn nadrukkelijke wens, in 1894 geen Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant kon worden.¹⁷

Bijna tot aan de twintigste eeuw werd de Bossche politiek beheerst door de 'alles beschikkende klik van Jhr. De la Court', zoals een Bossche criticus opmerkte.¹⁸ Daarmee is meteen aangegeven dat deze heerschappij niet onomstreden bleef. Van verschillende zijden waren er tegenbewegingen. In de gemeenteraad van Den Bosch waren nog steeds liberale leden aanwezig die politieke kracht konden ontwikkelen en bij de stembus incidenteel zelfs op de helft van de kiezers konden rekenen. Op regionaal niveau diende rekening te worden gehouden met conservatievere katholieken die geen behoefte hadden aan het partij- en coalitiestreven van Schaepman. Onder een groot deel van de Noordbrabantse geestelijkheid heerste namelijk het idee dat deze politiek het risico van een uitlevering van het katholieke volksdeel aan de protestanten in zich droeg; zij richtten zich in nationaal politiek opzicht meer op Bahlmann.

Deze tegenstelling leidde tot een conflict bij de voorbereiding van de legerwet in 1890/91 die mede de invoering van de persoonlijke dienstplicht zou betekenen en de kosten van defensie verhoogde. De meeste rooms-katholieke kamerleden waren hiertegen, terwijl Schaepman en enkele van zijn volgelingen, omwille van de verhouding tot de Anti-Revolutionairen zich lange tijd niet duidelijk vóór of tegen uitspraken. De presidenten van de Noordbrabantse kiesverenigingen, onder voorzitterschap van De la Court, keerden zich in 1891 scherp tegen de persoonlijke dienstplicht en zetten met een tweetal moties de rooms-katholieke kamerleden onder druk. De la Court distantieerde zich evenwel van dat standpunt. Enkele maanden later werd de kandidaten bij de Tweede-Kamerverkiezingen gevraagd of zij met deze moties instemden. De zittende kamerleden in de districten Waalwijk en Oosterhout, Vos de Wael en Borret, beiden Schaepmanianen, weigerden dat. Daarop spraken de betrokken kiesverenigingen hun voorkeur uit voor de Bahlmannianen W.P.A. Mutsaers en Jhr. J. van de Berch van Heemstede. De la Court bleef in zijn krant De Noordbrabanter Vos de Wael en Borret verdedigen; zij verloren desalniettemin hun zetels.¹⁹

In reactie hierop werd in 1892 door de directeur van de landelijke Katholieke Illustratie, H. Cramer, een nieuwe krant gesticht, Het Noordbrabantsch Dagblad, een spreekbuis van de conservatief katholieken binnen de regio. Dit maakte de positie van De Noordbrabanter extra moeilijk. Deze krant had in de jaren daarvoor reeds veel terrein verloren door de opkomst van het landelijke katholieke blad Het Huisgezin en de in Helmond, Tilburg en Eindhoven uitgegeven plaatselijke kranten. Het Noordbrabantsch Dagblad werd snel een geduchte concurrent voor De Noordbrabanter. Uiteindelijk kwam het per 1 maart 1895 tot een samengaan, waarbij De la Court zijn belangen verloor. Mogelijk werd hij hierbij uitgekocht of was hij gedwongen het blad te verkopen. Pas na enkele jaren verkreeg ook de nieuwe combinatie een solide financiële basis.²⁰ De nieuwe directie kwam in handen van enkele niet uit Den Bosch afkomstige vooraanstaanden uit de Provinciale Bond van r.-k. kiesverenigingen.²¹

Kon De la Court lange tijd beschouwd worden als de grote bestrijder van de

liberaal-katholieken in de regio, onder druk van de meer conservatieve oppositie en wegens zijn loyaliteit aan Schaepman schoof hij naar meer liberale zijde op, misschien zelfs ook in zijn sociale contacten. In oktober 1896 huwde zijn dochter Cécile met Henri van de Mortel, telg uit een liberaal-katholieke Bossche familie. Tijdens het huwelijksdiner met 58 gasten zaten behalve de directe familie, ook het kamerlid Schaepman, het Belgische clericale kamerlid baron De Béthune en enkele Bossche gemeenteraadsleden, onder wie de liberaal-katholieke voorman Jhr. Mr. L.C.J.A. van Meeuwen aan tafel.²²

In Het Noordbrabantsch Dagblad uitte zich na 1892 ook de clericaal-katholieke stroming. Onder invloed van Rerum Novarum riepen geestelijken op tot sociale actie door vorming van (onder andere) werkliedenbonden en boerenbonden. In enkele jaren verkregen deze 'verzuilers' resultaten; zij braken in 1900 uiteindelijk de positie van De la Court. Hij kwam als voorzitter van de Maatschappij van Landbouw, waarvan boeren en belangstellenden in de landbouw lid waren, na 1896 in conflict met de onder clericale vlag varende Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB). Deze bestreed de Maatschappij van Landbouw. Zoals in de inleiding gemeld kwam dit conflict op de eerste diocesane Katholiekendag, gehouden in 1900, tot een ontknoping. Hier werd immers een conclusie aanvaard die bepaalde dat katholieke boeren lid dienden te zijn van hun standsorganisatie, de NCB, dus niet van de Maatschappij van Landbouw. De la Court trok hieruit, als voorzitter van de Katholiekendag, zijn gevolgtrekkingen: enkele dagen later deed hij publiekelijk afstand van het voorzitterschap van de Maatschappij van Landbouw.²³ In de daarop volgende drie jaren verloor hij alles wat hem nog aan positie restte, zoals zal blijken.

8.1.3 Een financieel bankroet

Jhr. Jos' vader, L.J.A.A. de la Court, bezat veel onroerend goed, zoals blijkt uit de beschrijving van zijn nalatenschap. Tevens was er voor ruim 50.000 gulden in de regio belegd.²⁴ Diens weduwe, J.M.C. Half-Wassenaer, overleefde haar man 27 jaar. Bij haar sterven in 1892 vond er een verdeling van de echtelijke boedel plaats tussen de vijf kinderen. Elk kreeg ter waarde van f.174.722,31 aan goederen of kapitaal, zodat haar vermogen bij overlijden op ruim 900 duizend gulden kan worden geschat. Uit deze erfenis verkreeg De la Court het kasteel Onsenoort te Nieuwkuyk, dat met de omliggende landerijen op bijna f.140.000,- werd getaxeerd; tevens werd hij eigenaar van het herenhuis te 's-Hertogenbosch en van diverse hooi- en weilanden in de regio en de Bommellerwaard. Bij deze gelegenheid kon hij zijn schuld aan wijlen zijn ouders, groot f.44.000,- voldoen. De jongere zoon, W.J.P.E. de la Court, verkreeg het landgoed 'De Baasterhoeve' dat f.250.000,- waard was, zodat hij circa 80.000 gulden tegenwaarde aan zijn broer en zusters diende uit te keren.²⁵

Met deze erfenis was Jhr. Jos de la Court de op één na hoogst aangeslagene in 's-Hertogenbosch in 1895. Mogelijk scheen het hem een eindeloos kapitaal toe, mogelijk was hij een slecht financier, - feit is dat hij binnen acht jaren failliet was.²⁶ In 1901 ging hij een aantal grote leningen aan bij zijn broer en bij verschillende familieleden van zijn Belgische vrouw, Maria A.J.C.G. barones de Béthune. Noch het nemen van hypotheeken op zijn bezit en de verkoop van haar onroerend

goed, noch de erfenissen die zijn vrouw ontving, waren voldoende om de tekorten te bestrijden.²⁷

De oorzaak van het débâcle is onbekend. Mogelijk hadden de problemen rond De Noordbrabantse De la Court gedwongen grote schulden te maken, misschien leefde hij op te ruime voet. Onwaarschijnlijk is, dat hij gokte of speculeerde met effecten, maar wel was hij betrokken bij een ongelukkig aflopende affaire van de Noord-Brabantsche Bank N.V. te Den Bosch. Zicht op zijn financiële administratie is niet meer te krijgen, daar kasboekjes ontbreken. Hij overzag niet voor welke bedragen hij schulden had en wist niet wie de schuldeisers waren, zoals de curator aanvoerde ter verontschuldiging van het feit dat het zo lang had geduurd voordat hij een financieel overzicht kon maken.

In de zomer van 1903 tekende De la Court voor minstens f.120.000,- aan schuldbekentenissen.²⁸ Het faillissement werd aan het eind van dat jaar aangevraagd door de bankiers Van Es en Co. te Den Haag. Zij waren houders van twee wissels met een waarde van f. 40.000,- waarop een cliënt op 17 oktober 1903 te vergeefs van De la Court geld had verwacht. De totale schuld bleek ruim f.925.000,- te bedragen.²⁹ Op 16 december 1903 werd het faillissement uitgesproken en werd de openbare verkoop van de bezittingen aangekondigd. Voordien was nog sprake van eventuele verkoop van het landgoed Onsenoort aan zijn broer, waardoor het in de familie zou zijn gebleven.³⁰ Na de verkoop van al het onroerend goed (het kasteel en landgoed Onsenoort voor f.188.000,- aan de Cisterciënzer kloosterorde) en van diverse andere goederen kon in 1906 7,77 % van de schulden worden betaald.

Terwijl de Noordbrabantse pers zweeg over het faillissement van De la Court - een bij zulke gebeurtenissen ongebruikelijke piëteit; alleen de aankondigingen van de openbare verkopen verschenen in de regionale bladen - waren er tot in de Tweede Kamer toe speculaties over deze zaak. Hierbij werden relaties gelegd met andere in financiële problemen verkerende personen en instellingen, waarbij het bankroet van De la Court een rol zou spelen.³¹ Enkele van deze suggesties zullen hier worden bekeken.

Een accountant ontkende een direct verband tussen het faillissement van De la Court en dat van de NV Noord-Brabantsche Bank, uitgesproken in 1902. Van deze bank was De la Court kort na de oprichting commissaris geworden; de laatste jaren was hij president-commissaris. Hij had bij het failliet vorderingen op de wagens wanbeheer gewraakte directeur Souman, maar anderzijds diende hij nog f.37.000,- aan aandelen vol te storten, hetgeen bij zijn eigen faillissement nog niet gebeurd was. Volgens het accountantsrapport over het bankfaillissement droeg de verkoop in 1901 van aandelen van de Noord-Brabantsche Bank door De la Court bij in de vertrouwenscrisis die de bank trof.³²

In verband hiermee kwam ook het faillissement van de 'Maatschappij tot exploitatie van Bouwgronden 'Maasland' te Rotterdam' ter sprake. Deze maatschappij werd in december 1903 in staat van faillissement verklaard, na enkele maanden van onzekerheid en geruchten sinds op 1 oktober de verzilvering van coupons was gestaakt. De la Court had in 1901 bij zijn voornaamste financier 325 obligaties 'Maasland' met een nominale waarde van f.1000,- elk beleend.³³ Deze was gedwongen dit pakket aandelen te verkopen toen De la Court in gebreke bleef. Volgens de presidentcommissaris van de N.V. Maasland was de verkoop

Openbare Verkoop
VAN HET
KASTEEL VAN ONZENOORT

te NIEUWKUIJK,

MET

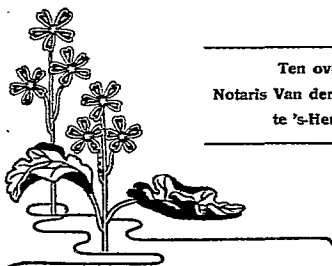
Landerijen, Uiterwaarden, Boomen

EN EEN

KAPITAAL HEERENHUIS

te 's-HERTOGENBOSCH.

Titelblad van de prospectus van de openbare verkoop van een deel van het onroerend goed van Jhr. J.M.W.E. de la Court in 1903. Collectie Rijksarchief in Noord-Brabant.

Typ. C. N. TEULINGS, 's-Hertogenbosch.

Ten overstaan van
Notaris Van der Does de Willebois
te 's-Hertogenbosch.

van deze 325 obligaties tegen lage prijs de oorzaak van de problemen bij de N.V. Saillante complicatie was volgens hem, dat De la Court zelf deze aandelen in onderpand van de Noord-Brabantsche Bank bezat.³⁴ Bewijzen hiervoor ontbreken echter.

In 1903, 63 jaar oud, legde Jhr. Jos de la Court zijn meeste functies neer. Vier jaar later overleed hij na een lang ziekbed. Drie jaar na het overlijden van De la Court, in 1910, werd door de crediteuren ingestemd met beëindiging van de vorderingen ten aanzien van de weduwe. Er restte toen nog een actief van f.1250,- met een vrijwel ongewijzigd gebleven negatief fortuin van negen ton.³⁵

Jhr. Willem J.P.E. de la Court, de ongehuwde jongere broer van Jhr. Jos de la Court bewoonde en beheerde het landgoed de Baasterhoeve te Oostelbeers. Hij was van 1882 tot 1913 lid van de Provinciale Staten en enige jaren voorzitter van de lokale afdeling van de Maatschappij van Landbouw. Bij zijn overlijden in 1913 was zijn landgoed aanmerkelijk uitgebreid en vertegenwoordigde het met boerderijen in de omgeving een waarde van f.194.877,-. Effecten bezat Willem de la Court vrijwel niet. Vorderingen had hij echter wel ten aanzien van de Nederlandse staat, namelijk wegens onteigeningen en de afkoop van de tiendrechten, voor een totaal van f.49.829,60. Ten opzichte van de boedelscheiding van 1892 was zijn bezit gelijk gebleven. Zijn vermogen, vrijwel geheel uit onroerend goed opgebouwd, bedroeg f.252.442,-.³⁶ Erfgenamen waren twee neven, de zoons van

Jhr. Jos de la Court. De familie De la Court behoorde tot de rooms-katholieke families waarvan leden in de achttiende eeuw reeds bestuurlijke ervaring bezaten. Met een aanzienlijk vermogen en belangrijke relaties binnen de regio stond voor de mannelijke familieleden met ambitie en kwaliteiten na de politieke omwenteling van 1795 een loopbaan open binnen het regionaal bestuur. In de negentiende eeuw maakten zij deel uit van het Bossche familiecomplex en bekleedden zij vooraanstaande functies. Jhr. Jos de La Court kwam na 1890 in de zich wijzigende regionale machtsverhoudingen zowel in conflict met de clericaal-katholieken als met de nieuwe sociale groepen die de bestuurlijke elite binnentraden. Dit resulteerde uiteindelijk in politiek verlies.

8.2 Jurgens, nieuwe rijkdom

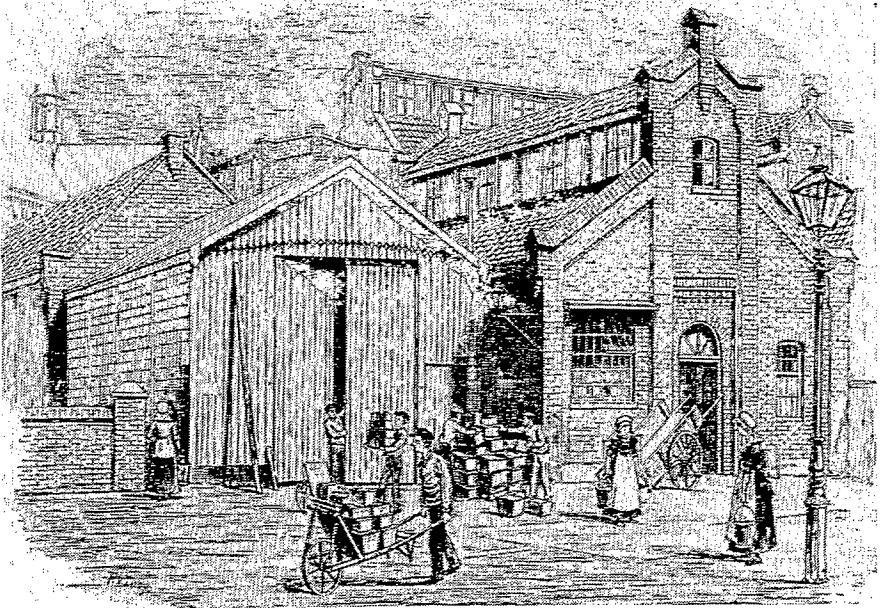
8.2.1 Maaslandse handel

Omstreeks 1800 vestigden twee broers, Leonardus (Leendert) en Wilhelmus (Willem) Jurgens zich te Oss.³⁷ Zij waren afkomstig uit de omgeving van Heerlen waar hun vader, 'mofke Jurgens', venter in aardewerk was. Elk van de jongemannen huwde in Oss met een dochter van de weduwe Van Valckenburg. De Van Valckenburgs, molenaars en handelaars, vormden een goeude familie, zoals af te leiden is uit de begrafenis-kosten die gemaakt werden na de dood van de ouders Van Valckenburg.³⁸ De broers zetten de handel van deze familie voort. Willem kocht bij de boeren in het Maasland boter, ham en eieren en verschaftte hun de gewenste kruidenierswaren, textiel, zout, klompen, etc, die in Amsterdam en Rotterdam waren gekocht. De zuivelprodukten werden via Lithoyen verscheept naar Rotterdam.³⁹

De zaken liepen voorspoedig, want de broers en hun gezinnen behoorden al snel tot de vermogendste families van Oss. Zij stonden in 1829 als kooplieden op de lijst van verkiesbaren voor de Provinciale Staten in hun district vermeld. Met nog elf andere mannelijke inwoners van Oss betaalden zij meer dan het vereiste aan grond- en personele belastingen. Wilhelmus betaalde *f.155,23*, en was één van de vier grootste mij bekende betalers in het kiesdistrict. Leendert betaalde minder, namelijk *f.104,36*.⁴⁰ Volgens de 'Opgave van de hoogst aangeslagen vierentwintig personen van het mannelijke geslacht inwoners van Oss' in 1844 was deze laatste (Wilhelmus was overleden) toen de op één na hoogst aangeslagene binnen de gemeente. Hij betaalde *f.130,93* aan grondbelasting, *f.64,61* aan personele belasting en *f.14,19* aan patentbelasting, samen dus bijna *f.210,-*. Iets meer belasting betaalde volgens deze lijst slechts een andere molenaar en koopman te Oss.⁴¹

De enige dochter van Leendert, Maria genaamd, huwde in 1847 met Henri van den Heuvel, die in 1851 burgemeester van Oss werd en dat tot 1865 zou blijven. Maria van den Heuvel-Jurgens stierf in 1862 kinderloos en liet toen de aanzienlijke som van 54.282,02 gulden na.⁴² In hoeverre dit haar vaderlijk erfdeel of de helft van het vermogen van haar man was, is onbekend. Duidelijk is echter dat de eerste twee generaties Jurgens tot de lokale elite van Oss waren gaan behoren.

Na 1830 namen de zonen van Wilhelmus Jurgens langzamerhand het bedrijf van hun vader over. Oom Leendert bleef langer actief. In 1836 werd door Willem's zonen Antonius en Johannes de eerste firma gebroeders Jurgens opge-

De ladingplaats van de margarinefabriek van de firma Antoon Jurgens te Oss. Tekening, P. van Looy, collectie Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant.

richt.⁴³ Gezamenlijk betaalden Antoon en Johannes, volgens de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Oss in 1844, f.193,40 belasting, waarvan f.26,88 aan patenten. In hoogte volgden zij direkt op hun oom Leendert.⁴⁴ De gebroeders specialiseerden zich steeds meer in de handel in hooi en boter en de export van beide naar Engeland. Vooral sinds 1863 nam de boterhandel in betekenis toe. De economische groei in Engeland vergrootte de afzet hiervan onder de welgestelden in dat land. Weldra konden het Maastrand rondom Oss en het Land van Cuyk, het oude inkoopgebied van Jurgens, niet meer voorzien in de vraag naar boter.⁴⁵ Om het marktaandeel te laten blijven groeien ging de firma Jurgens ertoe over boter in Zuid-Duitsland en Oostenrijk aan te kopen en die over de Rijn naar Nijmegen en vandaar per wagen naar Oss te transporteren. Voor de inkoop namen zij vaste agenten in de produktiegebieden in dienst. Te Oss werd de boter gekneed en vermengd, om vervolgens via Lithoyen en Rotterdam naar Engeland verscheept te worden.⁴⁶

Deze bewerking van boter was in Noord-Brabant vrij algemeen. Om boter met een gewenst vochtgehalte en van goede smaak en kleur te krijgen werd deze gekneed en zonodig met andere soorten boter vermengd. Bij deze bewerking deden zich evenwel gemakkelijk misstanden voor. De boter van de Brabantse zandgronden, die minder waarde had dan de Friese en Hollandse boter, werd vaak met deze betere soorten vermengd, waarna het geheel als eerste-klas boter werd

verkocht. De bewerkingen gingen soms zo ver, dat water, gom en meel door de boter werden geroerd om vastheid en gewicht te laten toenemen.⁴⁷ Deze praktijken vonden vooral plaats wanneer de vraag naar boter het aanbod overtrof en er dus veel te verdienen viel, zoals in het decennium na 1860.

Zowel op de boerderijen als in de handel kreeg de 'wonderbaarlijke botervermeerdering' in deze jaren een grote omvang. Daarbij werd 's-Hertogenbosch als één van de centra van botervervalsing genoemd. De slechte boter werd in Engeland weinig welluidend naar de plaats van herkomst 'Bosh' genoemd.⁴⁸ Op den duur verkreeg de Nederlandse boter een uiterst slechte reputatie en daalde haar prijs in Engeland. Of ook de firma Jurgens bij het mengen vreemde bestanddelen gebruikte is mogelijk maar niet zeker. Anton Jurgens beschreef in zijn 'historical notes' de activiteiten van deze periode. Over de aanvoer van de Zuidoost-Duitse boter noteerde hij: 'When the goods reached Oss they were unpacked, selected for quality, roled and mixed with butter bought at home, and then sold in the best markets'.⁴⁹ Om één van de grootste boterhandelaren van Europa te kunnen zijn moest de firma, geografisch en sociaal, een zo'n breed mogelijk afzetgebied zien te bestrijken. De verkoop van verschillende kwaliteiten boter kon hierin een factor zijn.

De uitbreiding van de handel na 1850 betekende dat de tweede in Oss geboren generatie Jurgens een plaats binnen de firma kon krijgen. Het ging om zeven zonen van Antoon en Johannes. Daarnaast werd één zoon priester, één koopman te Tilburg, één steenfabrikant en één brouwer/vetfabrikant. In 1866 werd de in 1854 gevormde firma gesplitst in twee afzonderlijke firma's. Drie zonen van Antoon vormden met hem de firma A. Jurgens; de zonen van Johannes vormden met hun vader de firma J. Jurgens. In de firma A. Jurgens hadden de drie zonen de feitelijke leiding. Antoon trok zich terug uit de dagelijkse zaken en weidde zich voornamelijk aan de jacht. Deze firma concentreerde zich op de boterinkoop in Oostenrijk en Duitsland. De firma J. Jurgens behield de oliemolen, de grossierderij en de hooihandel. Beide firma's waren betrokken bij de boterhandel op Engeland.⁵⁰

Aan het eind van de jaren 1860 waren zij, volgens Anton Jurgens in zijn historische notities, met een omzet van 250 ton per week niet alleen de belangrijkste boterhandelaren van Oss, maar van geheel Europa. De netto winst van de firma Antoon Jurgens bedroeg in 1867 100.000 gulden.⁵¹ Zij lieten dit, blijkbaar, voor een belangrijk deel in de zaak, aangezien geen van hen voor 1876 werd vermeld op de provinciale lijsten van hoogst aangeslagenen in 's Rijks directe belastingen.

8.2.2 Van boter naar margarine

Een grote omwenteling in het Osse bedrijf vond in 1871 plaats, toen begonnen werd met de fabricage van kunstboter, margarine. Het procédé van margarinebereiding was twee jaar eerder in Frankrijk ontwikkeld. Bij een bezoek aan Parijs in 1871 verwierf Johannes Arnoldus Jurgens bij de uitvinder kennis van het procédé. Op zoek naar een goedkoop vervangingsmiddel voor boter had deze uit het vet van rundernieren een dikke olie, de 'oleo', geperst. Van deze oleo kon 'margarine' worden gemaakt door het in vaten met melk en fijngesneden uiers te karnen

en met natuurboter te mengen. Dit zoeken naar goedkope alternatieven voor boter sloot aan bij de praktijken van botervermenging. Aangezien Nederland tussen 1869 en 1910 geen octrooiwet kende, zodat de Franse vinding hier niet beschermd was, kon het principe snel toepassing vinden. Om echter de oleoproduktie in Frankrijk plaats te laten vinden, wat gewenst was wegens de daar overvloedig aanwezige grondstoffen, kocht Jurgens toch het Franse patent.⁵² In 1871 nog bracht Jurgens, via de bestaande handelscontacten, het mengsel als 'butterine' op de Engelse markt.

Jurgens verbeterde de bereidingswijze door de uiersnippers weg te laten en de oleo met olijfolie, natuurboter en melk te karnen en in te dikken. De natuurboter en de melk waren noodzakelijk voor de smaak van het produkt. Later werden, op zoek naar lagere produktiekosten, ook andere dierlijke vetten als grondstof voor margarine gebruikt; circa 1907 verdween de natuurboter uit de goedkopere margarinevariëteiten. De afzet van deze goedkope botervervanging liep uitstekend; de 'poor man's butter' vond haar weg in de groeiende industriële centra in West-Europa. Binnen enkele jaren werd de aanvoer van voldoende grondstoffen zelfs een probleem. Sedert 1877 werden ladingen dierlijk vet voor de margarine uit de Verenigde Staten in Nederland aangevoerd. Na 1885 voegde zich hierbij katoenolie, ter vervanging van de olijfolie. Na 1904 werden de dierlijke vetten in toenemende mate vervangen door (tropische) plantaardige oliën. Melk, meestal uit de directe omgeving, bleef echter een belangrijke grondstof voor de smaak van de margarine.

De betekenis van de margarine was in verschillende opzichten groot. De produktie breidde zich zeer sterk uit. Naast Jurgens was in Oss ook Van den Bergh begonnen met de fabricage en ook elders in de regio kwam deze tak van industrie op. Sedertdien konden door de boterhandelaren twee verschillende markten worden bestreken. Naast de afzet van kwalitatief goede boter voor een welgesteld publiek kon nu ook verkocht worden onder de grote massa van de bevolking. Immers, margarine werd verkocht voor ongeveer de helft van de prijs van natuurboter. Alleen indien deze prijs sterk daalde en het prijsverschil gering werd, zoals na 1877 soms het geval was, kocht het publiek liever boter. Tijdens de agrarische depressie stagneerde daardoor de afzet van margarine op de bestaande markten en werden nieuwe afzetgebieden gezocht. Het produkt riep hier en daar verzet op, omdat het door handelaren als echte boter werd verkocht.⁵³

In 1872 werden te Oss bij de margarinefabriek van Jurgens de eerste stoommachines geplaatst. In 1875 waren er reeds drie in werking. In 1877 vonden 131 arbeiders in de Osse margarinefabrieken werk, van wie 85 bij Jurgens; drie jaar later, in 1880, werkten er 420 arbeiders in deze nieuwe industrie, van wie 230 bij Jurgens. Hierna verminderde het groeitempo; in 1892 werkten 495 personen in de Osse margarineproduktie, van wie 350 bij Jurgens.⁵⁴ Jurgens verkocht vrijwel uitsluitend op de Engelse en Duitse markten. Hij liet tot 1884 de Nederlandse en Belgische markten volledig aan anderen over, vooral aan het Helmondse bedrijf Prinzen-Van Glabbeek, aan Verschure te Rotterdam, Antwerpen en Oosterhout en aan Albers te Dordrecht en Den Bosch.⁵⁵

Het persoonlijk vermogen van de familieleden nam in deze periode sterk toe. Sedert 1876 werd Joannes vermeld op de lijsten van hoogstaangeslagenen. Antoon werd echter niet vermeld. Desondanks, toen Antoon Jurgens in 1880 stierf

liet hij een vermogen na met een saldo van *f.*463.356,75. Hierin is begrepen zijn aandeel in het bedrijfskapitaal van de firma A. Jurgens. De firma bezat toen een actief van ruim een miljoen gulden, bestaande uit: voor 14.200 gulden onroerend goed te Oss, Gennep en Brussel, voor 181.900 gulden aan vorderingen en voor 29.000 gulden aan effecten. Daarnaast waren er een stoomboot op de Maas met een waarde van *f.*13.810,57, voor bijna 133.600 gulden aan voorraden margarine, olie en kunstboter en maar liefst *f.*114.990,37 aan contanten. Schulden bestonden er aan de leveranciers van zout, boterkleursel, natuurboter en verpakingsmaterialen, in het totaal voor *f.*29.850,70. Met nog een paar vereffeningsposten brengt dit het saldo van de firma in 1880 op *f.*1.065.337,60, waarvan Antoon Jurgens een vierde deel bezat. Daarnaast was hij (mede)eigenaar van onroerende goederen voor 199.036 gulden (voornamelijk buiten de regio) en bezat hij voor 25.500 gulden aan vorderingen op particulieren (voornamelijk binnen de regio).⁵⁶ Er moet worden geconstateerd dat ruim de helft van zijn kapitaal in het bedrijf gestoken was. Antoons vermogen werd in 1887 overtroffen door dat van zijn broer. Het saldo dat Joannes Jurgens in 1887 naliet bedroeg 594.749,43 gulden.⁵⁷

De vermogens van de jongere generatie Jurgens waren niet alleen naar Osse begrippen groot. Zij werden na 1887 jaarlijks vermeld op de lijsten van hoogst aangeslagenen in de provincie Noord-Brabant. In 1892 was Arnoldus de grootste belastingbetaler in de regio geworden. Hij betaalde *f.*2939,84 aan rijksbelastingen terwijl zijn broer met *f.*2508,12 een derde plaats innam. In 1895 werd het jaarinkomen van Johannes Arnoldus geschat op *f.*65.000,- dat van de weduwe van Hendrikus Leonardus op *f.*55.000,- en dat van Arnoldus op *f.*45.000,-. Antonius en Franciscus, zonen van Hendrikus Leonardus, waren goed voor elk 15.000 gulden. De overige kinderen (20 tot 30 jaar oud) verdienden tussen de twee en vier duizend gulden. Degene in Oss met het hoogst geschatte jaarinkomen, en niet tot de Jurgens familie behorende, was de weduwe van de margarinefabrikant Van Leeuwen, met *f.*15.000,-. Zij werd gevolgd door zes personen met een geschat inkomen tussen de 5500 en 6500 gulden. In 1910 waren deze verhoudingen nog scherper geworden. Het ging na 1906 beter met de produktie van Jurgens dan de voorafgaande jaren.⁵⁸ Johannes Arnoldus Jurgens jaarinkomen werd geschat op *f.*90.000,-, dat van Antonius en Franciscus op elk *f.*55.000,-. Gedrieën betaalden zij ruim *f.*3.700,- aan de plaatselijke hoofdelijke omslag, ofwel 37 % van de dat jaar totaal geïnde som. Het belang van Jurgens voor de gemeentelijke financiën was dus enorm. Andere fabrikanten te Oss, Hartog en Zwanenberg, bleven met hun geschatte inkomens van *f.*8.000,- daarbij ver achter.⁵⁹

Antoon en Joannes en hun zonen-firmanten gaven bij officiële gelegenheden, zoals huwelijk of geboorteaangiften, tot circa 1880 te kennen koopman of groot-handelaar te zijn; daarna staan ze als (kunst)boterfabrikanten te boek. Hun natuurboterhandel moet omstreeks deze tijd volledig zijn beëindigd. Zij richtten zich voortaan uitsluitend op de produktie en verkoop van margarine. Hun handelsrelaties en afzetgebieden bleven evenwel dezelfde als bij de boterhandel; in hoofdzaak Engeland en in mindere mate Duitsland en België. Weldra werd het bedrijf te Oss één van de vele Jurgens-bedrijven. Fabrieken kwamen er ook in Goch (Duitsland) sedert 1888 en bij Antwerpen, sedert 1896; ook nam Jurgens andere bedrijven over.

In 1908 kwam het tot samenwerking tussen de firma Jurgens en haar grootste concurrent op de buitenlandse markten, het eveneens uit Oss afkomstige, maar sedert 1891 te Rotterdam gevestigde bedrijf Van den Bergh. In 1927 volgde een fusie tussen beiden en vertrok ook Jurgens met bedrijf (maar met achterlating van 710 arbeiders), naar Rotterdam. Dit gezamenlijke bedrijf, de 'Margarine-unie', fuseerde twee jaar later met de Engelse 'Lever Brothers' en vormde hiermee de multinationale onderneming 'Unilever'.

8.2.3 Regionale betekenis

De economische belangen van de firma en dus van de familie Jurgens waren na 1850 in belangrijke mate buiten de regio komen te liggen. Slechts voor een deel van de boteraanvoer en later, bij de margarinefabricage, voor de melkaanvoer en arbeidskrachten waren de Jurgens afhankelijk van de directe omgeving. Toch bleven zij ook in Oss zelf een voorname rol spelen. Verschillende leden van de familie waren lid van de gemeenteraad. Antoon Jurgens was van 1844 tot 1850 gemeenteraadslid, Arnoldus van 1877 tot 1903 en Johannes Arnoldus van 1904 tot 1913. In de periode tussen 1850 en 1877 was Antoon Jurgens lid en president van het r.-k. kerk- en armbestuur en was zijn broer Joannes regent van het ziekenhuis. De relaties met de rooms-katholieke kerk te Oss waren zeer goed. De familie Jurgens verrichtte vele schenkingen aan de in 1859 vernieuwde grote kerk; beelden, ramen, zilverwerk en kerkgewaden werden gefinancierd.⁶⁰ Vooral de relatie met de Osse deken A. van de Laar was bijzonder. Toen deze aan het eind van de jaren 1890 ziek werd en jonge kapelaans het feitelijke werk van hem hadden overgenomen ontstonden echter voor Jurgens enige problemen.

Geconfronteerd met een verscherpte concurrentie op de Engelse afzetmark-

De margarinefabrikant Johan A. Jurgens (1835-1913). Foto, collectie Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant.

ten, waarbij de firma Jurgens haar marktaandeel zag inkrimpen,⁶¹ wensten zij eventuele bestellingen ook op zon- en feestdagen te kunnen afwerken. Deken Van Laar had daar nooit een probleem van gemaakt, maar de kapelaans brandmerkten de zondagswerkers bij Jurgens tijdens de preek als overtreders en zondaars. Dit had bij de katholieke arbeiders beroering gewekt, waarop looneisen werden gesteld. Van deze problemen werd circa 1897 uitgebreid verslag gedaan in een brief aan Mr. J.J. Harte van Tecklenburg, rooms-katholiek Tweede-Kamerlid voor het district Grave en geparenteerd aan de familie. De situatie werd zeer somber geschetst en verplaatsing van de firma naar 'vrijzinniger' streken werd overwogen.⁶² Een oplossing werd gevonden na tussenkomst van pastoor Leonardus Jurgens te Esbeek, heerom van de firmanten. Na overleg met bisschop Van der Ven en met diens voorzichtige medewerking werd door pastoor Jurgens een verzoek aan het Vaticaan opgesteld, teneinde dispensatie te krijgen voor het werken op zon- en feestdagen. Tot genoegen van de firmanten werd hierin toegestemd. Met enige voorwaarden werd deze toestemming gedurende een aantal jaren verlengd.⁶³

Gesteund door dit succes wist pastoor Jurgens nogmaals de positie van Jurgens' margarine op de afzetmarkten te versterken. Aan katholieken was namelijk de consumptie van vlees en dierlijke produkten op vasten- en onthoudingsdagen verboden. Boter viel niet onder dit verbod, maar dierlijke vetten zoals reuzel wel. Goede katholieken moesten dus geregeld de margarineconsumptie staken, aangezien het dierlijk vet bevatte. Een verzoekschrift van heerom wijzigde de situatie. In 1899 werd margarine door de kerk gelijk gesteld met natuurboter. Ook in de reclame was dat een welkome factor.⁶⁴

Reeds opgemerkt is dat de gebroeders Leendert en Wilhelmus door hun huwelijken deel gingen uitmaken van een vooraanstaande familie in Oss. De handelsuccessen bevestigden deze positie, maar de huwelijkspartners van de eerste te Oss geboren generatie kwamen toch overwegend uit boerenmilieus. Geen van hun echtgenoten of van de vaders van de echtgenotes werd vermeld op de bewaard gebleven lijsten van kiezers uit de periode vóór 1848. Van de daarop volgende generatie huwden 13 kinderen tussen 1866 en 1894. De firma was ondertussen sterk gegroeid en er vonden nu ook huwelijken plaats met telgen uit andere handelsfamilies, Clerx en Robbers (wijnhandel) en Van Woerkom, vrijwel allen van buiten de streek. Slechts enkele huwelijken vonden plaats met partners van binnen de streek. In deze generatie treffen we evenmin partners die vermeld waren op de provinciale lijsten van hoogst aangeslagenen of behorend tot de bestuurlijke elite.

Van de hierna volgende generatie worden alleen de 21 huwelijken tussen 1889 en 1910 beschouwd. In deze periode werden familierelaties aangeknoopt met vooraanstaande families in de regio en daarbuiten. Het Tweede-kamerlid Mr. J.J.I. Harte van Tecklenburg huwde in 1889 de zestien jaar jongere Petronella Jurgens, voor medekamerlid Schaepman aanleiding aan De la Court te schrijven: 'Harte wordt smeltend als... botermargarine'.⁶⁵ Drie andere huwelijken vonden plaats met jonge juristen uit regionaal niet onbelangrijke families: met Mr. Van Basten Batenburg, Mr. Sassen en Mr. Swane; vergelijkbaar was het huwelijk met de dochter van de rijke notaris Bijvoet te Berghem. Sassen was verwant aan Rouppe van der Voort: beide families kunnen tot het Bossche familiecomplex ge-

rekend worden. De drie genoemde juristen doorliepen elk een niet onbelangrijke loopbaan. Swane en Van Basten Batenburg brachten het tot kamerlid.

Er vonden drie huwelijken plaats met handelsrelaties in Engeland. Vanuit zakelijk oogpunt belangrijk waren ook de drie huwelijken met leden van de Rotterdamse familie van margarinefabrikanten Verschure, die de Nederlandse markt beheersten. Ook van belang was het huwelijk met de dochter van de textiel- en margarinefabrikant Prinzen te Helmond. In status werden deze huwelijken echter overtroffen door dat van Josina Jurgens met Godefridus van Lanschot in 1895. De firma Van Lanschot was één van de bankiers van de firma Jurgens. Voor menig waarnemer, behorende tot de gevestigde Bossche families, was dit een 'mesalliance'; voor Jurgens betekende het aansluiting bij het Bossche familie-complex.

De betekenis van familierelaties bleek reeds bij de hierboven vermelde bemiddeling bij de rooms-katholieke kerk van het priester-familieid. Vergelijkbare betekenis had de relatie met het kamerlid Mr. Harte in verband met de verkeersverbindingen. Oss werd in 1881 op het spoorwegennet van Noord-Brabant aangesloten, waardoor Jurgens een extra transportmogelijkheid verkreeg. Echter, versterking van de verkeerspositie bleef de daarop volgende decennia, toen de concurrentie veld won, geboden. De dagelijkse dienst van slechts één trein uit Oss op Rotterdam vormde in 1895 voor Jurgens een groeiend probleem. De firma wilde vaker over een spoorverbinding met Rotterdam kunnen beschikken, maar verzoeken in deze richting bij de Maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen leverden weinig op.

Harte trad daarop in onderhandeling met de spoorwegen. Hij stelde dat door Jurgens een vertrek naar Schiedam werd overwogen, hetgeen hij als kamerlid voor het kiesdistrict Grave (waaronder Oss viel), gezien het grote belang van de firma voor de regio, wilde verhinderen. De belangen voor de spoorwegen waren eveneens duidelijk. Zo'n vertrek zou ook het vrachtvervoer uit Oss verminderen. De onderhandelingen van Harte hadden in 1896 meer dan het gewenste resultaat. Zowel de verbindingen Oss-Vlissingen als Oss-Rotterdam werden in een nieuwe dienstregeling verbeterd, voor een bedrag van f.800,- per jaar, terwijl Jurgens aan Harte had laten weten maximaal f.3000,- per jaar te willen investeren in de verbetering van de spoorverbinding. In de laatste brief over dit onderwerp bedankte Harte zijn zwager Franciscus Jurgens voor de hem toegezonden f.1000,-. Of dit was voor de bewezen diensten is niet zeker.⁶⁶ Maar als aansporing was het vast overbodig. Het was immers niet alleen een familiedienst, maar waarschijnlijk ook in het voordeel van Harte dat Jurgens voor Oss behouden bleef. Hervervulling als kamerlid in het district Grave zou na vertrek van Jurgens wellicht problematisch geworden zijn.

De familie Jurgens was vóór 1850 één van de families uit het Maasland die, levend van de boterhandel, alleen lokaal van belang waren. Gedurende de twee volgende decennia waren zij in staat de handel uit te breiden tot op Europese schaal. Profiterend van conjunctuur en nieuwe verkeersverbindingen en gebruikmakend van het handelsinzicht en de inzet van gezins- en familieleden gingen zij behoren tot de vermogendste families binnen de regio. De introductie van de margarine en de snelle verovering van afzetmarkten voor dit produkt in de grote bevolkingscentra van de geïndustrialiseerde landen, maakten Jurgens omstreeks 1900 tot één van de belangrijkste fabrikanten in de regio.

8.3 De familie Ardts, boerenemancipatie

8.3.1 Boeren en raadsleden

Is er over de twee reeds besproken families een ruime hoeveelheid informatie aanwezig, voor de familie Ardts is dit veel minder het geval. Beugen, waar de familie Ardts reeds verscheidene generaties voorkwam, was een welvarende gemeente bij Boxmeer tussen de Maas en de Peel. In 1840 had het 900 en in 1910 1697 inwoners. De gemeentelijke inkomsten werden hoofdzakelijk gevonden in de verkoop en verpachting ter vervening van gemeentelijke Peelgronden. Lokale belastingen waren laag en verdwenen circa 1900. De gemeente behoorde tot het gebied van het drieslagstelsel; in het laatste kwart van de negentiende eeuw vond hier een overgang plaats van dit type gemengd landbouwbedrijf naar één waarin de productie voor de markt centraal stond. Beugen bezat vruchtbare hooi- en weilanden langs de Maas, waarvan de grotere boeren een deel in bezit hadden. In de gemeente Beugen werd naast de melkveehouderij omstreeks 1910 ook de pluimvee- en varkenshouderij van groot belang.

De familie Ardts vond haar middelen van bestaan in de landbouw. De twee broers Antoon en Martinus waren in het begin van de negentiende eeuw landbouwers, evenals hun vader Arnoldus was geweest. De broers bezaten elk een akkerbouwbedrijf en woonden in de kom van het dorp. Zij kwamen niet voor op regionale lijsten van vooraanstaande personen of grote belastingbetalers in de Franse tijd en waren niet verkiesbaar voor de Provinciale Staten. Te Beugen was hiervoor in 1829 alleen een molenaar verkiesbaar. Martinus Ardts bleek in 1844 tevens spekslager te zijn. Hij werd als zodanig vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Beugen van dat jaar.⁶⁷

Antoon en zijn vrouw, Johanna Huijbers, kregen in 1811 een zoon, Jasper genaamd. Met deze Jasper Ardts vangen de bestuurlijke activiteiten binnen de familie aan. Hij werd in oktober 1853 in de gemeenteraad van Beugen gekozen en zou daarvan 28 jaar, tot 1881, lid blijven, waarvan 25 jaar als één van de twee wethouders. In 1877 werd ook een zoon van Martinus, Hendrikus genaamd, verkozen tot raadslid. Deze bleef in functie tot 1893 en werd vervolgens door zijn zoon vervangen.⁶⁸ De grote boeren in Beugen vormden met de molenaarsfamilie, een brouwer en enkele caféhouders en winkeliers de lokale elite in het dorp. Zij bezetten de zetels van de gemeenteraad en bepaalden in hoge mate het leven in het dorp. Omstreeks 1900 vormde deze groep in het dorp een soort van sociëteit. Zij jaagden gezamenlijk en kwamen geregeld in één van de café's bij elkaar en bespraken dan natuurlijk ook de dorpspolitiek.⁶⁹

Jasper Ardts was in de zomer van 1853 (kort voor het overlijden van zijn vader) gehuwd met de boerendochter Maria Jacoba Janssen. Bij het overlijden van de vrouw in 1879 bezaten zij een omvangrijk boerenbedrijf in de kom van de gemeente Beugen en een gezamenlijk vermogen van ruim 58 duizend gulden. De bezittingen bestonden uit een huis met stal, bouwland, hooiland en een boomgaard. Daarnaast waren zij eigenaren van heide, nieuwe ontginningen met dennen beplant, hakhout en viswater. De totale waarde van deze 39,81 hectaren onroerend goed bedroeg, met inbegrip van het recht van tiendheffing in een gedeelte van de gemeente Beugen, 38.075 gulden. Maar zij bezaten meer. De inventaris, bestaande uit meubilair, gereedschappen, koeien en varkens, hooi, stro en

'De dorps-sociëteit' voor het café-boerderij te Beugen ± 1900. Te zien zijn o.a. uiterst rechts zittend, Jan van der Voordt, staande, derde van links, Manus Heys (molenaar), zesde van links, Arnold Ardts, derde van rechts, Antoon Ardts. Foto, T. van den Berg, Oud Beugen op de foto.

voorraden vlees, granen en vruchten en verder roerend goed, was 6275 gulden waard. De grote voorraden vlees bestonden uit ham en spek; hierin dreef het echtpaar Ardts-Janssen handel. Op 30 mei 1879 hadden zij f.9985,- aan uitstaande vorderingen wegens geleverde koopwaar en voor 4136 gulden aan contanten in huis.⁷⁰

Het saldo uit de nalatenschap van mevrouw Ardts-Janssen in 1879 was voor Beugense begrippen groot. De familie Ardts behoorde tot de grotere boeren in Beugen. Jasper Ardts was in economisch en politiek opzicht één van de vooraanstaande figuren in het dorp. In de periode 1879-1884 werden in Beugen, bij de 131 sterfgevallen in deze periode, slechts zeven vermogens nagelaten boven de tien duizend gulden.⁷¹ Eén van die zeven was de nalatenschap van een schoonzuster van Jasper Ardts, Johanna Loeffen.⁷² De grootste vermogens te Beugen werden nagelaten in de familie Van der Voordt, landbouwers, waarvan twee leden achtereenvolgens burgemeester ter plaatse waren. Een ongehuwde 54-jarige vrouw uit deze familie liet het uitzonderlijke vermogen van ruim 114 duizend gulden na. Tot erfgenaam had zij het Algemeen Armbestuur benoemd.⁷³

De eerste zoon van het echtpaar Ardts-Janssen, Joseph Antonius, geboren in 1855, leerde na de lagere school verder. Tussen 1868 en 1872 doorliep hij de 'cours commercial et industriel' aan het bisschoppelijk college te Roermond.⁷⁴ Na in 1888 te Dieden te zijn gehuwd met Petronella Bijl vestigde Antoon zich als land-

bouwer op een eigen bedrijf te Beugen. Het grote familiebedrijf van zijn vader werd na diens dood voortgezet door zijn jongere broer Arnold. Antoon Ardts bezat andere, politieke en organisatorische ambities en vaardigheden.

8.3.2 Ardts en de NCB te Beugen

In Beugen en omstreken was boter het belangrijkste produkt van de veehouderij. Deze boter, op de boerderij gemaakt, bleef van geringe kwaliteit. De ongelijke klonten boter werden door de lokale winkeliers opgekocht. Veelal vond bij dit opkopen gedwongen winkelnering plaats. In feite ruilde de boer de boter onvoor- delig tegen door de winkelier aan hem geleverde waren. Omstreeks 1890 vond de introductie plaats van de botercentrifuge. Door middel van dit procédé kon de kwaliteit van de boter sterk worden verhoogd. In 1894 werd ook in Beugen zo'n handkracht-bottercentrifuge aangeschaft. Begonnen als een particulier initiatief van enkele grotere boeren ontstond er een zekere samenwerking bij de exploitatie van de centrifuge.

De hieruit ontstane coöperatie, na 1896 De Volharding genaamd, verwerkte de melk van circa 200 koeien van ongeveer 60 veehouders.⁷⁵ De namen van de leden van deze coöperatie zijn onbekend. De coöperatieve melkfabriek was klein en werd niet in het gemeenteverslag van de gemeente Beugen genoemd. Via deze coöperatie vond de verdere organisatievorming van de boeren te Beugen plaats. Op welke wijze precies is echter onbekend.

In januari 1899 werd de eerste algemene vergadering van de boerenbond te Beugen gehouden. In het bestuur van vijf personen werd Antoon Ardts voorzitter. Deze lokale bond sloot zich aan bij de in 1896 opgerichte Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB). Doel was het bereiken van een 'degelijken en welvarenden boerenstand in Christelijke geest', zoals de statuten omschreven. De komst van de boerenbond te Beugen werd niet door iedereen verwelkomd. De molenaars en winkeliers voelden zich erdoor bedreigd en ook enkele grotere boeren behoorden tot de tegenstanders. De coöperatieve aankoop en afzet via de bond zou hun klandizie gaan kosten. De kring van molenaars en bevriende grote boeren trachtte de oprichting tegen te gaan en oefende met succes druk uit op de bestuursleden, die aftraden. Voorzitter Ardts bleef. Pastoor Bovens droeg vervolgens nieuwe bestuursleden voor, die bij acclamatie werden gekozen.⁷⁶

Nog tijdens het eerste jaar, na vorming van een commissie voor brandassurantie, werd besloten een plaatselijke boerenleenbank te stichten. Antoon Ardts werd directeur van deze leenbank. In de uit vier personen bestaande Raad van Toezicht werden in 1901 wethouder J.S. van der Voordt en molenaar P. Heys gekozen.⁷⁷

In 1906 werd de handkrachtzuivelfabriek vervangen door een Coöperatieve stoomzuivelfabriek, naar de patrones tegen vee- en keelziekten 'Cunera' genaamd. In het najaar van 1905 besloot de gemeenteraad 20.000 gulden tegen 3,5 % rente in deze fabriek te beleggen. De gemeente had f.25.000,- vrijgemaakt door de verkoop van gemeentegronen dat jaar, zonder dat er een bepaalde bestemming voor bestond.⁷⁸ Bij de boerenleenbank werd voor de inrichting nog eens 15000 gulden geleend. Er werkten vijf arbeiders en in het eerste jaar was de produktie 12458 kg boter. Gedurende de tien daarop volgende jaren lag de pro

duktie dichtbij de honderd duizend kg. boter.⁷⁹ Voorzitter van het bestuur werd Antoon Ardts, ondervoorzitter burgemeester Verheyen en secretaris wethouder J.S. van der Voort. In het bestuur van de Stoomzuivelfabriek namen ook grotere boeren zitting. In tegenstelling tot de coöperatieve inkoop en de organisatie van de boerenbond verkregen dus zowel de zuivelfabriek als de leenbank de steun van de molenaarsfamilie Heys en de grotere boeren.

Enige jaren later werd Antoon Ardts benoemd in het bestuur van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond (Z.N.Z.), waarbij de Beugense Zuivelfabriek was aangesloten. Deze Bond organiseerde voornamelijk Limburgse zuivelfabrieken en zette haar produkt af op de botermijn te Maastricht en niet op de mijn te 's-Hertogenbosch of op die te Eindhoven, waar de Noord-Brabantse Zuivelbond mijnde. In het Land van Cuyk en in de Peel waren meer zuivelfabrieken niet bij de Noord-Brabantse Zuivelbond maar bij de Z.N.Z. aangesloten.⁸⁰ In 1913 werd Antoon Ardts tevens bestuurslid van de Federatie Nederlandsche Zuivelbonden.

Ardts' bestuurlijke loopbaan vond voornamelijk buiten het dorp plaats. Na in 1904 in het hoofdbestuur van de NCB gekozen te zijn werd hij voorzitter van de bondscommissie voor Vee fokkerij. Hij was sinds 1910 betrokken bij de vorming van fok- en contrôle-verenigingen van stieren en later ook bij de fokstations van varkens.⁸¹ In 1907 werd hij in het district Grave gekozen tot lid van de Provinciale Staten. Uit de lange zittingstermijnen als voorzitter van de lokale boerenbond (tot 1927) en de twintig jaar als statenlid blijkt dat hij een solide positie had opgebouwd en als vertegenwoordiger van de Beugense boerenbelangen werd gewaardeerd.⁸²

In het voorafgaande bleek de rol die Antoon Ardts in de lokale boerenbeweging te Beugen speelde. Ardts, zelf afkomstig uit één van Beugens grotere boerenfamilies, nam een bijzondere positie in. Hij koos in politiek opzicht voor de NCB en brak daarmee in eerste instantie met de kring van grotere boeren en de molenaar. Deze breuk was echter niet volledig, daar samenwerking met de grotere boeren plaats bleef vinden bij de zuivelfabriek en de leenbank. Deze boeren bleven echter particulier, dat wil zeggen bij de molenaars, veevoeder en meststoffen inkopen. Ook de broer van Ardts bleef 'particulier' en met de molenaars actief binnen de 'dorpsociëteit'.⁸³ Antoon Ardts' positie was daartussen die van intermediair. De loopbaan en sociale achtergrond van J.A. Ardts zijn in hoge mate gelijk aan die van veel NCB-bestuurders van het eerste uur.⁸⁴ Dit waren voornamelijk landbouwers met een bijzondere positie binnen de dorpsgemeenschap, op grond van hun opleiding, hun toegang tot de lokale elite, lidmaatschap van het gemeentebestuur of afkomst. Zij vormden een recruteringsveld voor eerste boerenbondsbestuurders.⁸⁵ In enkele gevallen konden zij zelfs de nieuwe, op lokaal niveau geboden machtskansen aangrijpen om door te dringen tot de regionale bestuurselite.

8.4 Het genereren der generaties

De drie besproken families waren elk op een ander moment in de onderzochte periode 'nieuw' op het regionale toneel. De la Court benutte de mogelijkheden die door de nieuwe politieke situatie na 1794 geboden werden. Jurgens zag in 1871 de kansen die een nieuw produkt bood, terwijl Ardts op basis van de boerenbewe-

ging zijn positie opbouwde. In de drie gevallen bleek het persoonlijk levenslot echter mede bepaald door hetgeen voorouders reeds hadden bereikt. De sociale positie van een familie is in ontwikkeling en wordt door de bijdragen van verschillende generaties gevormd. Het berust telkens op hetgeen aangeduid kan worden met de term 'sociaal kapitaal'.⁸⁶ De ontwikkeling van dit 'sociaal kapitaal' vindt plaats door de activiteiten van familieleden in allerlei richtingen. Machtsbronnen als grondbezit, rijkdom, op functies gebaseerde autoriteit, genoten onderwijs, sociale status en familierelaties maken deel uit van dit vermogen. Het begrip brengt de eventueel uit verschillende bronnen voortvloeiende macht onder één noemer.

In het geval van De la Court was een belangrijke factor de ervaring met openbaar bestuur met de daaraan verbonden sociale status die de familie reeds in 1795 bezat. Het verdere functioneren in politiek en bestuur, de verwerving en het beheer van onroerend goed en ook de via huwelijken tot stand gebrachte familieverbanden in de eerste decennia van de negentiende eeuw gingen deel uitmaken van het sociaal kapitaal.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw kon Jos de la Court op basis hiervan een zeer vooraanstaande positie binnen de regio innemen. Als voorzitter en bestuurslid van veel colleges beheerste hij een groot deel van het openbare leven in Den Bosch en de regio. Door zijn politieke opstelling en sociale achtergrond kon hij echter geen aansluiting vinden bij de opkomende sociale actie in de regio, waardoor hij, ondanks zijn grote prestige, aan invloed verloor. Bij de verdediging van zijn positie en ter verwezenlijking van politieke doelen verloor hij ook een groot deel van zijn sociaal kapitaal. Het financiële faillissement dat volgde was mogelijk daarvan het gevolg en onderstreept zo het politieke bankroet. De voortgaande accumulatie van het sociaal kapitaal van de familie werd belemmerd door de gevolgen van de politieke strijd binnen de katholieke beweging en de emancipatie van nieuwe sociale groepen daarbinnen.

De gebroeders Jurgens namen bij hun entree in de regio de handelscontacten van een molenaarsfamilie over en bouwden die verder uit. Gebruikmakend van de nieuwe verkeersverbindingen, de gunstige conjunctuur in de jaren' vijftig en zestig en met inzet van veel gezins- en familieleden kwam de handel tot bloei. Na het begin van de margarinefabricage werd via de bestaande handelsbetrekkingen het nieuwe produkt afgezet. Ook hierbij bleven de inzet en het gebruik van familierelaties van groot gewicht. Binnen Oss was de familie Jurgens reeds voor het midden van de eeuw een vooraanstaande positie gaan innemen, waarbij de relatie met de rooms-katholieke geestelijkheid, decennia later, van belang bleek voor de continuïteit van de produktie en de versterking van de concurrentiepositie. Opname in het Bossche familiecomplex bleef beperkt. In dezelfde generatie waarin enkele huwelijken met regionaal belangrijke families plaats vonden werden ook huwelijken gesloten ver buiten de regionale grenzen. Jurgens, als echte handelsfamilie, had geen tot Den Bosch of de regio beperkt perspectief, ook niet op de huwelijksmarkt.

In het geval van J.A. Ards is sprake van grote individuele sociale mobiliteit. Afkomstig uit een binnen het dorp Beugen vooraanstaande familie, maar zonder persoonlijke voorafgaande bestuurlijke ervaring, werd Ards via verschillende functies in de Boerenbond verkozen tot Provinciale-statenlid. Binnen het net-

werk van bestuurders bezette hij hierdoor zelfs in 1910 een centrale positie. Zijn loopbaan was gebaseerd op het prestige dat zijn familie reeds een aantal generaties lang binnen de lokale gemeenschap genoot en zijn relatieve voorsprong in opleiding ten opzichte van de dorpsgenoten; verder bleek hij, toen dat nodig was, in staat tot een bestuurlijk en financieel onafhankelijke rol ten opzichte van de molenaar en de grote boeren. Maar bovenal was voor zijn carrière de deelname aan een succesvolle sociale beweging, de Boerenbond, van belang. Het ontbreken van kinderen uit zijn huwelijk maakt het onmogelijk te onderzoeken of zijn positie sterk genoeg was geworden om de naam Ards langer dan één generatie op het regionale niveau gevestigd te houden.

In de drie voorbeelden blijkt dat behalve de ontwikkeling van een solide financiële basis en de aaneenschakeling van bestuurlijke functies, de huwelijksrelaties van groot belang zijn bij het opbouwen en in stand houden van een vooraanstaande positie. Het is via deze relaties dat het sociaal kapitaal sterk kan genereren.

D. REGIONAAL FUNCTIONEREN, DRIE CASE-STUDIES

9 De conflicten in de periode 1826-1830

9.1 Facties en conflicten

Het feitelijk functioneren van personen en groepen in de maatschappelijke arena maakt veel duidelijk ten aanzien van de ontwikkeling van de machtsverhoudingen. De bestudering van perioden met conflicten in de regio toont op welke wijze de elite stelling nam binnen het maatschappelijke krachtenveld. Trad zij op als een eenheid of vallen rivaliserende delen te onderkennen? In hoeverre maakte zij gebruik van de door relaties en functies geboden mogelijkheden om de regionale ontwikkeling te bepalen? Speelden familieloyaliteiten een rol en werden coalities gesloten met buiten de elite gebleven groepen? Tot slot speelt hierbij voortdurend de vraag naar de rol van de r.-k. geestelijkheid. In de beschrijving en analyse van de bestuurlijke en financiële toppen bleef deze onderbelicht. Door mede de opstelling van de geestelijkheid in de drie case-studies te bestuderen komt de positie van de r.-k. kerk in de regio scherper in het vizier.

9.2 De kerk, de staat en het onderwijs, 1815-1830

De grondwet van 1815 bestendigde de godsdienstvrijheid en gelijkheid van godsdiensten voor de wet, die sinds de Bataafse omwenteling van 1795 bestond. Voor de katholieken binnen Noord-Brabant vormden ze een bevestiging van de toen verworven volledige burgerrechten en de gelijkstelling van hun kerk. In het Zuidnederlandse rijkdeel (het tegenwoordige België) betreurde de katholieke kerk daarentegen het verlies van de bevoorrechte positie die zij tijdens het 'Ancien Régime' had bezeten. De politiek van Willem I ten aanzien van de kerkgenootschappen was enerzijds gericht op toenadering, anderzijds op het onder staatscontrole brengen van de kerken. Met dat laatste doel bleven verschillende Napoleontische decreten geldig; onder meer werd het uitstervingsbesluit van de kloosters bevestigd en bleef het recht van placet.¹

Deze politiek bracht de overheid in conflict met de rooms-katholieke kerk. Op regionaal niveau, zoals in het Bossche vicariaat, vreesde de geestelijkheid, vicaris van Alphen voorop, te veel overheidsbemoediging; men weigerde na 1815 de staatstoelagen waarop men recht had.² Op nationaal niveau bleven de onderhandelingen over een nieuw concordaat in 1823 en 1824 zonder resultaat wegens de eis van de regering dat de koning het recht zou bezitten tot goedkeuring van de benoemingen van vicarissen, dekenen en pastoors. Deze mislukking leidde bij de regering tot de gedachte om, wanneer men niet tot een concordaat kon komen, een Nationale katholieke kerk te vormen, los van Rome.³ Dit plan bleef geheim en onuitgevoerd, aangezien men in 1827 toch nog tot overeenstemming kwam. Voordien echter werd een serie maatregelen ten aanzien van het onderwijs getroffen, die geheel in overeenstemming was met de geheime voornemens en die veel rooms-katholiek verzet uitlokten.

Middelbaar onderwijs was niet bij de wet geregeld; na het lager onderwijs volgde, volgens de wet, meteen een vorm van hoger onderwijs. Het hoger onderwijs was bij Koninklijk Besluit van 2 augustus 1815 geregeld. Er was een aantal rijksuniversiteiten gevormd, terwijl de oprichting van instellingen voor bijzonder hoger onderwijs vrij zou zijn. Dit was vooral van belang voor de opleiding van priesters en predikanten.

In de praktijk waren er verschillende vormen van voortgezet onderwijs die dienst deden als voorbereiding op het hoger onderwijs. Een uitgebreide vorm van lager onderwijs voor kinderen uit de burgerij bestond in de zogenaamde Franse scholen. Daarna, of direct na de lagere school, volgde men ter voorbereiding voor verdere studie de Latijnse school of privé-onderwijs. Wettelijk behoorden de Latijnse scholen reeds tot het hoger onderwijs. Daarnaast waren er de klein-seminariën, waar goeude rooms-katholieken hun zonen onderwijs in katholieke deugden en Latijn lieten volgen, ter voorbereiding van verdere geestelijke of wereldlijke studies. Deze vorm van onderwijs werd niet door de regering erkend en was min of meer illegaal.⁴

In het oostelijk deel van Noord-Brabant bestonden in 1825 12 instellingen voor voortgezet onderwijs. Tot het werkelijk hoger onderwijs in Noord-Brabant kan alleen de priesteropleiding aan het groot-seminarie gerekend worden. Het groot-seminarie, het klein-seminarie en de meeste Latijnse scholen in Noord-Brabant stonden onder leiding van geestelijken die er optraden als docenten en rectoren.⁵

Via de Koninklijke Besluiten van 14 juni en 14 augustus 1825 trachtte de overheid greep op de priesteropleiding te krijgen, door, als verplichte voorbereiding op zo'n studie, het Collegium Philosophicum te Leuven te stichten en de niet erkende Latijnse scholen (lees: klein-seminaries) te sluiten. De studenten moesten de klein-seminaries verlaten. Daardoor ontstond een toename van studenten aan de Latijnse scholen, met name die te Eindhoven, waar een priester van het voormalige klein-seminarie rector werd.⁶ Zeer weinig of geen studenten uit de regio bezochten het Collegium Philosophicum te Leuven met zijn door de Koning benoemde docenten, ondanks ijverig aandringen van de gouverneur.⁷

Lang hebben deze maatregelen niet voortbestaan. Onder druk van een grote stroom protesten werd op 23 juni 1829 het Collegium Philosophicum facultatief en werden, op 2 oktober, de seminaries weer opengesteld; op 21 januari 1830

werd het Collegium Philosophicum opgeheven. Op 28 mei daaropvolgend werd de maatregel tegen de klein-seminaries bij Koninklijk Besluit formeel ingetrokken.⁸

Het verzet werd door geestelijken geïnitieerd, maar zou weldra weerklink onder leken vinden. Kort na de besluiten van 1825 werd door de Mechelse Vicaris-Generaal E. Sterckx, de in Den Haag wonende advocaat Ch. van der Horst en de Luikse Bisschop C.R.A. van Bommel⁹ een campagne tegen de onderwijspolitiek ondernomen. In december 1825 werden bij behandeling van de staatsbegroting in de Tweede Kamer protesten uitgesproken. De Luikse katholieke afgevaardigde De Gerlache hield een befaamd geworden rede over de vrijheid van onderwijs, die hij zag als een noodzakelijk onderdeel van een liberaal staatsbestel. Hij reikte in deze rede de liberalen de politieke hand. Door het kamerlid uit Noord-Brabant L. van Sasse van Ysselst werd eveneens protest aangetekend. In zijn, later in het Frans en Nederlands uitgegeven, rede valt hij vooral met kerkhistorische en juridische argumenten het overheidsbesluit aan.¹⁰ De maatregelen schaadden het recht en de vrijheid van de kerk. Hij legde er nadruk op dat de (klein-) seminaries een gevolg van het Concilie van Trente in 1563 waren en dat de bepalingen van dit Concilie door de toenmalige Landvoogdes Margaretha van Parma in 1570 ook in de Nederlanden geldig werden verklaard. Een tweede argument was dat de staat in de plaats trad van de vader, wiens recht het was te bepalen wat voor onderwijs zijn kinderen zouden ontvangen. Vergeleken met de redevoering van De Gerlache was dit eerder een kerkhistorische beschouwing dan een politieke speech. Bij de voortzetting van het debat werd door de voorzitter bepaald dat zulke uitwijdingen van kerkelijke aard niet meer zouden worden toegestaan.¹¹

In de regio steunde het verzet niet alleen op dit kamerlid en de president van het groot-seminarie te Sint-Michielsgestel, Antonius van Gils, maar ook op andere rooms-katholieke notabelen. In de Provinciale Staten bleek een petitie van protest aan de koning zelfs op de steun van drie protestantse leden te kunnen rekenen. Op 8 juli 1826 stemden slechts twee statenleden tegen een door Martinus de Wijs ingediende petitie.¹² De koning reageerde hierop geschokt met het overplaatsen van de vermoedelijke opsteller van de petitie, Henricus de Wijs, de broer van de indiener, die Rijksbelastingontvanger te 's-Hertogenbosch was. Deze aanvaardde zijn nieuwe post in Friesland niet, maar nam ontslag en werd nog dat jaar verkozen als Provinciale-statenlid. De Gouverneur van Noord-Brabant werd, wegens zijn medewerking aan het protest, gestraft met overplaatsing naar Zeeland.¹³

De koning reageerde niet alleen met strafmaatregelen. De ontwikkelingen leidden tevens tot een inschikkelijker houding ten opzichte van het Vaticaan, dat zelf ook tot meer concessies dan tevoren bereid was, zodat de hernieuwde onderhandelingen over een concordaat in het voorjaar van 1827 met succes afgesloten werden. Dit veroorzaakte grote vreugde bij de katholieken, maar heftige protesten bij de protestanten. De onenigheid over de uitvoering van dit concordaat werd weldra een bron van nieuwe spanningen.

9.3 De petitiebewegingen tussen 1829 en 1930

Door het voorlopig handhaven van de onderwijsbesluiten van 1825 werd tijdelijk

geen uitvoering aan het concordaat gegeven, waardoor het protest van katholieke zijde toenam.¹⁴ In de zuidelijke Nederlanden werd in de pers heftig tegen de koning stelling genomen. Tal van nieuwe periodieken van katholieke en liberale strekking verschenen. De koning nam daarop maatregelen om de pers aan banden te leggen, waarna door een kamerlid een wetsvoorstel werd ingediend ten einde alle belemmeringen voor een vrije pers weg te nemen. Dit voorstel haalde net geen meerderheid. In deze situatie kreeg een verbond tussen liberalen en katholieken gestalte. Deze 'Unionisten' bestonden uit conservatief- en liberaal-katholieken en liberalen die al of niet tijdelijk hun anti-clericale houding opgaven; vandaar de spotnaam 'monsterverbond'. Vooral onder de jonge clerus in de Zuidelijke Nederlanden won dit 'unionisme' aanhang. Deze coalitie eiste de volledige uitvoering van de grondwettelijke vrijheden op, maar verbond daaraan tevens een aantal duidelijk offensieve eisen. De katholieken eisten scheiding van kerk en staat en het recht om in vrijheid een aan de kerk gebonden onderwijsstelsel te organiseren. De liberalen eisten vrijheid van pers en van meningsuiting.¹⁵ Later werden hier nog tal van eisen bijgevoegd. Op Noord-Brabant kon dit 'unionisme' enige invloed uitoefenen via de ook hier gelezen 'Courier de la Meuse', waarvan artikelen overgenomen werden in de sinds juni 1829 te 's-Hertogenbosch verschijnende, door H. de Wijs geleide krant De Noord-Brabander.¹⁶

Het verzet bleef niet tot de Tweede Kamer en de pers beperkt. In het najaar van 1828 deden op beperkte schaal petities de ronde tot het intrekken van de wetten ten aanzien van de drukpers. Het initiatief ging uit van Luikse liberalen; het vond ook in andere delen van de zuidelijke Nederlanden weerklank. Op 13 januari 1829 namen enkele Brusselse rooms-katholieke aristocraten en notabelen het initiatief tot een petitie met als eisen de vrijheid van onderwijs en de vrijheid van drukpers. In de daarop volgende dagen, nadat de petitie in enkele liberale en katholieke dagbladen, zoals de 'Courier des Pays Bas' en 'le Catholique des Pays Bas' was afgedrukt, kwam een grote beweging op gang en werden in het gehele Rijk dergelijke verzoekschriften geschreven. In de maanden februari tot mei 1829 kwamen er naar schatting 300 à 400 petities binnen.¹⁷ Geëist werden: vrijheid van onderwijs, vrijheid van drukpers, definitieve organisatie en onafhankelijkheid van de rechterlijke macht, juryrechtspraak, verantwoordelijkheid der ministers en afschaffing van de belasting op het gemaal. Deze petities werden door naar schatting 40.000 personen getekend.¹⁸

In het voorjaar van 1829 werden 20 petities uit Noord-Brabant ingezonden. Twaalf daarvan waren afkomstig uit het onderzoeksgebied, namelijk, in volgorde van binnenkomst: de petities uit de plaatsen Helmond, Eindhoven, Den Bosch, Tilburg, Boxmeer, Deurne, het kanton Eindhoven, Grave, het kanton Sint-Oedenrode, Beers, het kanton Boxmeer en Cuyk. Met betrekking tot de eisen zijn enkele varianten zichtbaar. In 's-Hertogenbosch, Eindhoven en Tilburg werd gesteld dat onderwijs niet uitsluitend een voorwerp van staatszorg was, maar ook een recht van de ouders. De overheid had op basis van de grondwet niet de mogelijkheid 'het Vaderlijke regt in de opvoeding zijner kinderen te stremmen'. Hiervan zouden 'de gevolgen zoo voor de godsdienstige als zedelijke opvoeding der jeugd aller nadeeligst kunnen wezen'. Verder werd verwezen naar het eerder door de regering gehuldigde standpunt dat concurrentie in het onderwijs

Het oppositionele Tweede-kamerlid Jhr. Leopold F.J.J.J. van Sasse van Ysselt (1778-1844). Olieverf, schilder onbekend, particuliere collectie, foto, Noordbrabants Museum.

voordelig zou zijn. Evenzeer als de vrijheid van onderwijs grondwettelijk was, was ook de vrijheid van drukpers dit, zodat de ondertekenaars niets anders vroegen 'dan de uitvoering onzer grondwet'.¹⁹

Meer eisen werden gesteld in de overige Oostbrabantse petitiees. Behalve het voorgaande werd ook afschaffing van de accijns op het gemaal en onafhankelijkheid van de rechters geëist. In de petitiees uit Beers, Boxmeer en het kanton Boxmeer werd bovendien instelling van juryrechtspraak gevraagd.²⁰ Vanuit Grave werd alleen vrijheid van het ouderlijke recht tot onderwijs en opvoeding gevraagd. De laatste petitie, die uit Cuyk, eiste evenredige subsidiëring van de kerkgenootschappen.²¹ De opmerking in de petitie uit het kanton Sint-Oedenrode dat men tevens wilde laten blijken 'dat ook ten plattelande hunne [van de Tweede kamerleden] belangrijke debatten met aandacht gevolgd en overwogen worden', wordt treffend door de verscheidenheid in eisen geïllustreerd.

De eerste stroom petitiees werd met zekere instemming door een meerderheid van de Tweede Kamer ontvangen. De Kamer besloot ze door te zenden aan de koning, iets dat echter door de Eerste Kamer werd verhinderd. De oppositie won aan kracht, hetgeen duidelijk werd toen in de zomer van 1829 de 10-jarige begroting aanvangende met 1830, geen meerderheid bleek te behalen, onder meer door de tegenstemmen van de Noordbrabantse kamerleden, A.J. Inghousz, L. van Sasse van Ysselt en later J.L.A. Luyben. De koning werd gedwongen tot een aan-

tal concessies, waarvan de facultatiefstelling van het Collegium Philosophicum en de openstelling van de klein-seminaries de belangrijkste waren. Hierdoor niet tevredengesteld en teleurgesteld door een nieuw wetsontwerp op het onderwijs dat niet aan de verwachtingen voldeed, brachten de oppositionelen in november 1829 een tweede petitiestroom op gang.²² Deze was beter georganiseerd en werd veel omvangrijker dan de eerste. In verschillende zuidelijke provincies werden nu gedrukte verzoekschriften ondertekend en ingezonden. Deze tweede petitiebeweging duurde tot april-mei 1830 voort en omvatte ongeveer 1300 verzoekschriften; ze werden naar schatting door 320.000 tot 360.000 mensen getekend.²³

Uit Noord-Brabant werden in de tweede petitiebeweging tussen november 1829 en maart 1830 67 oppositionele petities verzonden. Daarvan kwamen er 42 uit plaatsen binnen de regio. In Noord-Brabant was deze petitiebeweging eveneens algemener en waren de eisen feller dan tijdens de eerste petitiegolf. Ook de leden van de lokale geestelijkheid deden nu overal mee.

De petities kwamen uit 's-Hertogenbosch, Tilburg, Eindhoven, Den Dungen, Deurne en Liessel, Dinther, Berlicum, Bakel, Oirschot, Cuyk, Helmond, Uden, Vught, Oisterwijk, Oss, Budel, Sint-Michielsgestel, Veghel, Gemert, Boxtel, Oeffelt, Boxmeer, Sambeek, Haps, Wanrooy, Oploo, Beugen, Vierlingsbeek, Maashees, Heeswijk, Erp, Bergeijk, Best, Gestel, Sint-Oedenrode, Oerle, Son, Strijp, Woensel en Zeelst, Aalst, Mierlo, Diessen, Lith, Lithoyen, Kessel en Maren, Breugel, Lierop, Nuenen en Gerwen, Heesch, Schijndel en Hilvarenbeek.

De eisen in de petities toonden weer een aantal varianten, zodat het twijfelachtig is of alleen de regionale krant *De Noord-Brabander* als voorbeeld diende. Te 's-Hertogenbosch werd gesteld dat door de sinds kort genomen beslissingen de ongerustheid nog niet weggenomen was; de verordeningen op het openbaar onderwijs verhinderden nog steeds niet dat de protestantse schoolopzieners vooral geloofsgenoten als onderwijzers aanstelden. Ook de schoolboekjes bevatten zaken en voorstellingen die strijdig met het katholicisme waren. Geprotesteerd werd verder tegen het feit dat protestanten, ook in de katholieke streken, de voordeligste ambten bekleedden. Verder wenste men uitvoering van het concordaat, toekenning van de op de begroting vermelde gelden aan de godsdienstige genootschappen, vrijheid voor het gebruik van de Franse taal in de zuidelijke provincies, ministeriële verantwoordelijkheid en de intrekking van belastingen, die in strijd met de grondwet, niet op wetten maar op verordeningen waren gebaseerd. Ten opzichte van een half jaar eerder waren de eisen aanmerkelijk uitgebreid en wel in meer liberale zin. Deze eisen, anders gesteld en in wisselende volgorde, keerden bij de meeste petities uit de regio terug. Dertien maal volstond men met het herhalen van de eisen ten aanzien van de vrijheid van onderwijs en de uitvoering van het concordaat en werd verder verwezen naar de overige grieven die de kamerleden toch reeds bekend waren. Tienmaal werd er tevens reorganisatie van de rechterlijke macht geëist en éénmaal werd invoering van de juryrechtspraak gevraagd. Lokale zaken, zoals het behoud van het vrederecht te Hilvarenbeek en dat te Gemert en bescherming van de linnennijverheid aldaar, leidden ook tot eisen van de petitionarissen uit deze plaatsen.²⁴

In een aantal kleinere plaatsen uit de omgeving van Boxmeer, alsmede enkele dorpen in de Kempen, was de toon minder fel. Er werd een snelle en volledige uit-

voering van het concordaat geëist, volledige vrijheid van onderwijs, evenredige vergeving van ambten aan protestanten en katholieken, reorganisatie van de rechterlijke macht, vrij gebruik van de Franse taal in de zuidelijke provincies en een wet die het procederen tegen van misdrijven verdachte hoge ambtenaren mogelijk zou maken, - een alternatief voor de ministeriële verantwoordelijkheid. Deze petitie eindigde alle met dezelfde fraaie slotzin, namelijk dat de Tweede Kamer zich diende in te spannen tot 'instanthouding van het Nederlandsche Rijk en van den Troon der Nassau's'.

De koninklijke boodschap van 11 december 1829 maakte geen einde aan de petitiestroom uit de regio. De koning deed daarin opnieuw enkele concessies, nu ten aanzien van het gebruik van de Franse taal en de onafhankelijkheid van de rechters, maar verklaarde tevens dat de vrijheid van drukpers zeer misbruikt werd; verder uitte hij zijn misnoegen over de rol van de geestelijkheid in de petitiebeweging.²⁵ In enkele petitieën werd op deze boodschap en de daarmee verbonden voorstellen tot beteugeling van de persvrijheid gereageerd. Een tweede petitie vanuit Tilburg was geheel aan dit laatste vraagstuk gewijd en zeer fel van toon. 'De vrijheid van drukpers is geen vergunning veel minder een weldaad, welke ons uit eene bron van milddadige bejegening der regering zou zijn toegevloeid. Derzelve is een regt, ons, krachtens een plechtig wederzijdsch verbond, toekomende en aan Nederlands inwoners zoo door de duidelijken geest als de nadrukkelijke letter der grondwet gewaarborgd'.²⁶ De liberale opvatting omtrent volkssoevereiniteit klinkt in deze, ook door de meeste Tilburgse r.-k. geestelijken ondertekende petitie duidelijk door.

In beide petitieolven samen werden ongeveer 400 duizend namen van mannen en vrouwen vermeld. Sommige mensen tekenden eenmaal, anderen tekenden enkele petitieën. Van de 6,5 miljoen inwoners die het Koninkrijk toen telde, drukte circa 6,2% van de bevolking zijn ongenoegen uit met het overheidsbeleid. Er waren 89 petitieën met naar schatting 14.000 ondertekenaars uit Noord-Brabant.²⁷ De ruime meerderheid, 57 petitieën met ongeveer 10.300 namen, kwam uit oost-Brabant. In de dorpen waar een petitie rondgedragen werd tekende ongeveer 9% van de bevolking, in de steden Den Bosch, Tilburg, Helmond en Eindhoven, waar relatief veel inwoners minder kerkelijke binding bezaten, circa 4,5%. De beweging was vooral krachtig op het platteland. In dorpen als Aalst, Bakel, Breugel en Oerle tekende meer dan 20 % van de ingeschreven bevolking. Behalve aan de betrekkelijk grote respons onder de bevolking ontleende de petitie ook kracht aan het ongebruikelijke karakter van een dergelijke politieke massamobilisatie. De grondwet van 1815 had het schrijven van verzoekschriften toegestaan, maar tot het gebruik ervan als politiek pressiemiddel op zulke schaal was het nog niet eerder gekomen.

Uit de regio werden vijf contra-petitieën ingezonden. Drie keerden zich tegen de eventuele gevolgen van de vrijheid van onderwijs, als dit zou gaan betekenen dat het een ieder vrij zou staan onderwijs te gaan geven. Waarschijnlijk zijn deze afkomstig van schoolonderwijzers. Twee contra-petitieën waren afkomstig van protestanten uit Berlicum en 's-Hertogenbosch, die tevergeefs hadden gepoogd hun contra-petitie door meer personen te laten tekenen, en één van een ondertekenaar uit Oisterwijk die na de Koninklijke Boodschap van 11 december 1829 spijt had gekregen.²⁸

9.4 Profiel van de oppositie

De petitiebewegingen werden door de marechaussee zo goed mogelijk per dorp in de gaten gehouden. In januari 1830 kon door de gouverneur in een aantal rapporten aan de minister van Binnenlandse zaken een gedetailleerd, zij het niet altijd even nauwkeurig, verslag worden gedaan van de petitiebeweging in Noord-Brabant.²⁹ De gemeenten werden naar de mate van betrouwbaarheid der inwoners in vier categorieën gerangschikt. Tot de eerste categorie, de 'gemeenten alwaar het vertrouwen op het gouvernement gunstigst is', behoorden voor wat betreft oostelijk Noord-Brabant volgens de gouverneur zeven van de 107 gemeenten, namelijk, Grave, Loon op Zand, Goirle, Borkel en Schaft, Hoogemierde, Reusel en Westerhoven. Het andere uiterste, de vierde categorie, werd gevormd door 42 'gemeenten uit welke petitiën zijn opgezonden'. De tweede categorie werd gevormd door gemeenten waar de autoriteiten en geestelijken tegen de petitie waren. De derde categorie bestond uit plaatsen waarover men geen zekerheid had. Dit rapport is iets te optimistisch voor het gouvernement. Er waren in de twee petitiegolven uit 15 plaatsen in de regio petitie opgezonden waarover niet bericht werd. De gouverneur zat er onder andere ten aanzien van de garnizoensstad Grave naast, hoewel de petitie uit deze plaats slechts door 18 personen was getekend. Voor het overige waren de politiewaarnemers goed ingelicht.

Op grond van een rapport van 26 januari 1830 van de gouverneur is een profiel te schetsen van de kern van de Noordbrabantse oppositie zoals de gouverneur en zijn voornaamste ambtenaren deze toen zagen. 'Aan het hoofd der ontevreden in de Provincie staat de heer Henri de Wijs, lid der Provinciale Staten te 's Hertogenbosch; deze is zeer ijverig en werkzaam en bezit veel invloed op eenige leden der R.C. geestelijkheid en op de overdreven Roomsgezinden; hij is niet vreemd aan de uitgave van het beruchte blad de Noordbrabander, en hij is voornamelijk de persoon, die, zoo door het voeren van actieve correspondentie, als door middel van het genoemde blad, de gemoederen van velen in onrustige beweging weet te brengen en te houden en welke de aanspoorder en opruier is van het teekenen der menigvuldige petitiën, die uit eenige gedeelten der provincie aan de Staten Generaal zijn opgezonden; - hij wordt daarin getrouwelijk bijgestaan door zijne broeders te 's-Hertogenbosch, en meer bijzonder door zijne broeder, de Pastoor en Deken te Boxtel; Zijne voornaamste medehelpers zijn Jhr. Sasse van Yssel te Boxmeer, lid der 2e kamer van de Staten Generaal, en Mr. P. Verhoysen, lid der Staten van Noord-Brabant te Helmond, welke allen daarenboven hunne zendingen en aanhangers in de gemeenten hebben; ook kunnen daarbij genoemd worden de heeren Smits te Eindhoven, leden der Provinciale Staten en onder de R.C. geestelijkheid wel voornamelijk de pastoor Heeren te Oirschot, de pastoor Suys te Eindhoven, en de pastoor en deken van de Weijs te Hilvarenbeek'.³⁰

Over één ding is het rapport onduidelijk: is De Wijs het hoofd 'der partij', of wil hij alleen als zodanig voorkomen? Het rapport noemt immers de geestelijke A. van Gils, president van het seminarie, de 'voornaamste tegenstrever van het gouvernement'. Deze gaat, volgens het rapport, echter niet openlijk te werk, maar verschuilt zich achter Henri de Wijs. Verder: 'De heer Van Gils wordt beschouwd de man te zijn, die, zoo hij al niet de redevoeringen van de heren Sasse van Yssel en Luyben opstelt, hun evenwel daartoe de bouwstoffen opgeeft'.³¹

Hier blijkt het rapport niet geheel onderscheid te maken tussen recente feiten en voortlevende oudere faam. Bij de 72-jarige seminariepresident Van Gils hadden, volgens zijn hagiograaf, sinds 1827, 'zijne vroeger zoo scherpe geestvermogens langzamerhand hare snedigheid' verloren.³² Hij was mogelijk nog wel actief, maar zal in de petitiebeweging geen leidende rol meer hebben gespeeld. Zijn naam of handtekening komt ook op geen der lijsten voor.³³

Het rapport vervolgt met een overzicht per gemeente wie de opsteller en rond-dragers van de petitie zijn geweest en wie van de lokale notabelen, burgemeesters, assessors, pastoors en anderen een petitie hebben getekend. In dit overzicht ontbreekt de vermelding van een tweede kern in het Noordbrabantse rooms-katholieke verzet, namelijk de activiteiten van de publicist G. Le Sage ten Broek. Het rapport meldde dat hij in zijn woonplaats Beers wel tot petities had aangezet, doch daarin niet was geslaagd. Over zijn activiteiten verzocht de gouverneur aan de commissaris van het district Boxmeer nadere inlichtingen. Deze kon echter niet veel informatie geven. Hij rekende Le Sage ten Broek wel onder de 'woel-zieken', maar hij had geen informanten in de direkte nabijheid en het huis lag te afgelegen om te kunnen zeggen of deze Le Sage veel of weinig post ontving.³⁴ De naam van en de adressering in het iele handschrift van Le Sage ten Broek prijkten in het voorjaar 1829 wel op de petities uit Cuyk, Boxmeer en omliggende plaatsen, maar in de tweede petitiegolf ontbreken zijn naam en handschrift.³⁵ De liberale strekking van de petities uit Cuyk en omstreken komt wel overeen met zijn denkbeelden. Deze man, die pas in 1827 in de regio was komen wonen, speelde geen grote rol in de regionale politiek.

Er bestonden familierelaties tussen de oppositionelen onderling. De binnen de oppositie belangrijke familie De Wijs was verwant aan enkele andere families die in het oppositionele kamp thuis hoorden.³⁶ De families van vooraanstaande oppositionele geestelijken waren vaak met verschillende leden in de oppositie vertegenwoordigd. Dit is het geval met de families van pastoor Suys te Eindhoven en van pastoor Heeren te Oirschot. Er bestonden echter ook familierelaties tussen oppositionelen en gouvernementelen. Zo was Jhr. Leopold van Sasse van Ysselst de zwager van de gouvernementele J.B. baron van Hugenpoth tot den Berenclauw en was de trouwe districtscommissaris van Waalwijk, Jhr. J.W. Half-Wassenaer, zwager van Johannes Franciscus van Rijckevorsel, de enige van die familie die openlijk oppositioneel was.³⁷ Deze laatste was een half-broer van Victor Andreas van Rijckevorsel, één van de leiders van de gouvernementelen in de Provinciale Staten.³⁸ Familierelaties kunnen een rol gespeeld hebben bij de politieke oriëntatie, maar de oppositie kan niet getypeerd worden als een familieclan.

De vraag wie er allemaal tekenden is wegens het grote aantal ondertekeningen niet zo eenvoudig te beantwoorden. Op zes petities zijn voldoende beroepen en functies vermeld om in dit opzicht iets te kunnen zeggen over de ondertekenaars. Het gaat om de petitie van 165 ingezetenen uit het kanton Sint-Oedenrode, vooral uit de gemeenten Veghel, Schijndel en Sint-Oedenrode, die van 57 ingezetenen van Cuyk en Beers, die van 224 inwoners van Erp, van 66 inwoners van Mierlo, van 306 inwoners van Gemert en van 74 inwoners van Breugel. Met de vermeldingen werd door de ondertekenaars geprobeerd de status van de ondertekening te versterken. Men noemde daarom, zo mogelijk, niet het beroep, maar een functie, zelfs al was dit een functie uit het verleden.

*Het regeringsgezinde
provinciale-statenlid
V.A. van Rijckevorsel
(1784-1855). Olieverf,
schilder onbekend,
particuliere collectie, foto,
Iconografisch Bureau.*

De landbouwers vormden de grootste categorie ondertekenaars, maar ook wevers (vooral te Gemert en Breugel) en kooplieden (vooral in de omgeving van Sint-Oedenrode) vormden belangrijke categorieën ondertekenaars. Toch overheersen de meer notabele delen van de lokale bevolking en lijkt het minder een dwarsdoorsnede van de dorpen te betreffen. Daarvoor zijn er toch te weinig landbouwers aanwezig onder de petitionarissen. De aanwezige pastoors, kapelaans en rooms-katholieke medici tekenden vrijwel zonder uitzondering. Het gegeven dat de handschriften erg ongeoeffend zijn en er ook mensen waren die geen naam konden zetten maar moesten volstaan met een kruisje behoeft hiermee niet in tegenspraak te zijn.⁴⁰ Hierbij bestaat enig verschil tussen de eerste en de tweede petitiegolf. In de massaliteit van de tweede petitie was de drempel lager. Droeg een eerste petitie als afzender de 'stem- en kiesgerechtigden', de tweede serie petitities werd ook door veel vrouwen getekend.

Samenvattend: de petitiebeweging blijkt vooral een zaak van het platteland. De lokale notabelen vormden hier de ruggegraat van de beweging. In hoeverre zij zich lieten leiden door anderen, Bossche heren of katholieke geestelijken, blijft daarbij nog de vraag.

Tabel III De beroepen van ondertekenaars van enkele petitities, 1829-1830.³⁹

Beroep of functie	totaal	gem.per petitie	als %
Armmeesters	14	2,3	1,5 %
Assessoren	10	1,7	1,1 %
Bakkers	23	3,8	2,6 %
Kapelaans	4	0,7	0,5 %
Kerkmeesters/kosters	14	2,3	1,5 %
Kooplieden	41	6,8	4,6 %
Landbouwers	263	43,8	29,5 %
Looiers	22	3,7	2,5 %
Medici, etc.	6	1,0	0,7 %
Pastors	6	1,0	0,7 %
Raadsleden	25	4,2	2,8 %
Renteniers	21	3,5	2,3 %
Schoenmakers	16	2,7	1,8 %
Smeden	15	2,5	1,7 %
Timmerlieden	18	3,0	2,0 %
Wevers	46	7,6	5,2 %
Overigen	184	30,7	20,6 %
Onbekend, niet ingevuld	164	27,3	18,4 %
Totaal ondertekenaars	892	148,7 p/p	100,0 %

N.B. op basis van zes petitities.

9.5 De rol van de clerus

In het rapport van de gouverneur is de geestelijkheid duidelijk als inspirator aangewezen. Van Gils, de rechterhand van de vicaris A. van Alphen, heet de leidende man achter de schermen. Echter werden er op de eerste petitities geen namen van geestelijken aangetroffen. Zij waren door de pauselijke internuntius geboden zich buiten deze petitiebeweging te houden.⁴¹ Wel deden verschillende pastors, paters, en vooral kapelaans aan de tweede petitie mee. Temidden van andere geestelijken ondertekenden de deken te Boxel, F.A. de Wijs, die te Eindhoven, W.J. Suys, die te Gemert, H. den Dubbelden, die van Hilvarenbeek, J.H. de Weijer. In Best tekende de pastoor, J. Zwijsen, de latere Aartsbisschop van Utrecht; te Uden staan de professoren en leerling-theologanten van Latijnse school en seminarie op de lijst. In de plaatsen waar de petitities rondgingen hadden zij de volle steun en instemming van de lokale geestelijkheid. Veelzeggend in dit opzicht is de verontschuldiging van burgemeester Meijer van Bladel en Netersel aan de gouverneur, op diens vraag wat voor tegenmaatregelen er te nemen waren. In Bladel had nog geen tekening van petitities plaats gevonden, maar indien de pastoor hier-toe het initiatief nam zou zijn invloed te kort schieten om ondertekening te verhinderen, aldus deelde hij mee.⁴²

Alleen te Zeelst, Lierop, Bakel en Millheeze, Haps, Wanrooy, Oploo en Sint-Anthonis, Aalst, Oerle, Deurne, Helmond en Diessen ontbraken de geestelijken, althans stonden zij niet herkenbaar als pastoor of kapelaan vermeld. In het algemeen lijken de jongere priesters te hebben getekend. Onder de leden van de oudere generatie, zoals Hoogaerts te Den Bosch en Van Rooy te Tilburg, bestond weinig instemming met de petitities. Ook de hoogbejaarde Van Gils en Van Alphen tekenden niet, maar dat zij hadden ingestemd met de strekking van de petitities lijkt boven twijfel verheven. Of de geestelijkheid in Noord-Brabant initiatiefnemer is geweest voor het aldaar petitioneren kan op grond van het beschikbare

materiaal niet worden vastgesteld. Wel is de positieve houding van de jongere clerus doorslaggevend geweest voor het succes van de beweging.

9.6 De verkiezingen van 1829 en de gevolgen van Belgische opstand en afscheiding

De oppositionelen in de Tweede Kamer hadden hun posities in de zomer van 1829 versterkt, niet alleen door de ongekend grote petitiestroom en de felle persagitatie, maar ook doordat de Provinciale Staten, waar in juni 1829 verkiezingen voor Tweede Kamerleden hadden plaats gehad, in enkele gevallen nieuwe oppositionele kandidaten hadden gekozen. Ook in Noord-Brabant waren de verkiezingen door de regering met zorg tegemoet gezien, temeer daar deze Tweede-Kamerverkiezingen vooraf gegaan werden door verkiezingen voor leden van de Provinciale Staten. Gezien de algemene stemming kon deze verkiezing wel eens winst voor de oppositie opleveren.

De districtscommissarissen bemoeiden zich intensief met de verkiezingen. Zo berichtte de districtcommissaris van Boxmeer aan de gouverneur over zijn zorgen ten aanzien van de gemeente Zeeland, waar door de burgemeester en de pastoor 'stemming gemaakt' werd voor Boeracker, de kandidaat van de oppositie. Hij was naar de gemeente gegaan en had beiden in een onderhoud verzocht zich buiten de stemming te houden. Vervolgens was hij naar een voor hem betrouwbare pastoor gegaan met de vraag zijn invloed te gebruiken. 'Waarop hij zich de moeite heeft gegeven om de gemeente rond te gaan en de stemgerechtigde over te halen om ten voordeele van de heer Van de Mortel te stemmen'.⁴³ Ook elders vonden machinaties plaats om de verkiezingen in het voordeel van de regering te doen uitvallen.⁴⁴ Ondanks deze pogingen om zoveel mogelijk regeringsgezinde kandidaten verkozen te krijgen bezat het gouvernement na de verkiezingen van juni 1829 geen werkelijke meerderheid meer in de Noordbrabantse Provinciale Staten. De oppositionelen konden vervolgens op 10 juli 1829 Mr. J.L.A. Luyben tot lid van de Tweede Kamer kiezen; hun tweede kandidaat, Henricus de Wijs, kwam tegen de Bossche burgemeester Verheijen juist twee stemmen tekort.

Geheel negatief beoordeelde de gouverneur de situatie bij aanvang van 1830 niet. Wel meende hij dat voorzichtig manoeuvreren noodzakelijk bleef. Volgens een rapport over de betrouwbaarheid der ambtenaren, dat gouverneur Van der Fosse op 18 januari 1830, kort voor zijn vertrek uit de provincie, samenstelde, kon men stellig rekenen op de griffier, Mr. F.X. Verheijen, en op vier van de zeven leden van Gedeputeerde Staten, maar 'men kan minder rekenen op de Heeren Jhr. A.J.J.C. de Voocht, J. Linsen, Mr. J.H. Sassen', de drie andere Gedeputeerden. Onder de overige Provinciale-statenleden meende hij op twaalf leden veilig en op elf leden minder veilig te kunnen rekenen. Echter 'men kan in 't geheel niet rekenen op de Heeren J.J. Smits JFzn, H.A. Bijvoet, F. Suys, J.H. Boeracker, H. Smits JNzn, H. de Wijs, Joseph Smits, Mr. P. Verhoijsen, M.F. de Wijs en A. Oomen'.⁴⁵ De gouvernementelen telden volgens zijn bevindingen dus 16 stemmen, tegen de oppositie 10; 14 personen vormden een 'floating vote' Dit was een instabiele, maar niet hopeloze situatie.

Enkele maanden later bleek de nieuwe gouverneur, A.J.L. baron van de Bo-

*Gouverneur van Noord-
brabant A.J.L. baron van
Bogaerde van Terbrugge
(1787-1855). Litho foto,
collectie Iconografisch Bureau.*

gaerde de Terbrugge, met succes aan versterking van de regeringspositie te hebben gewerkt. De nieuwe verkiezingen van twee leden van de Tweede kamer en een Gedeputeerde-Statelid verliepen in het begin van juli 1830 zoals de gouverneur gewenst had. Herkozen werden als kamerleden de regeeringsgezinde Mr. P.A. Van Meeuwen en de, als districtscommissaris afgezette, 'twijfelaar' A.J. Ingenhousz; als gedeputeerde werd de getrouwe veteraan Jhr.Mr. P.E.A. de la Court gekozen.⁴⁶

De voor de regeringsgezinden gunstige uitslag van de verkiezingen in de zomer van 1830 is overigens niet alleen als een succes van de gouverneur te beschouwen. De ontwikkelingen in Noord-Brabant werden in sterke mate beïnvloed door de politieke gebeurtenissen ten noorden en ten zuiden van deze provincie. Er ontstond in de eerste helft van 1830 een situatie waarin twijfelaars neiging kregen zich voor het gouvernement uit te spreken. De koning had immers een aantal concessies gedaan en nam tevens opnieuw uitgebreide strafmaatregelen. Een aantal vooraanstaande Zuidnederlandse oppositionelen werd in april 1830 gevangengenomen of verbannen. Zes oppositionele Tweede-Kamerleden, die een overheidsfunctie uitoefenden, werden uit deze functies ontslagen. Dit betrof o.a. twee Noordbrabantse leden, de districtscommissarissen A.J. van Ingenhousz en J.L.A. Luyben. In een poging de invloed van de oppositionele pers op het hoogste rechtscollege, de Hoge Raad, te temperen besloot de koning op 21 juni 1830 tot verplaatsing van dit college van Brussel naar Den Haag.

Deze maatregelen vormden in het zuiden een nieuwe bron van verzet. Tegelijkertijd echter deed de koning een serie concessies, waardoor een deëscalatie binnen handbereik kwam. Deze was mede mogelijk door de toenadering van de

hogere geestelijken tot de koning, de internuntius Capaccini en de Luikse bisschop Van Bommel voorop.⁴⁷ In deze richting werkten de maatregelen van 2 oktober 1829 tot heropening der Seminaries, de Koninklijke Boodschap van 11 december 1829 (waarna alsnog goedkeuring door de Tweede Kamer van de 10-jarige begroting volgde), het besluit van 31 januari 1830 tot opheffing van het Collegium Philosophicum, dat van 27 mei 1830 tot intrekking van de wetten tot controle op middelbaar onderwijs uit 1825, en dat van begin juni 1830 tot versoepling van de taalwetten.

In Noord-Brabant werden de concessies met instemming ontvangen. Zoals bleek, werden er sinds maart 1830 geen nieuwe petitie's meer vanuit Noord-Brabant ingezonden. In juni daarop volgend werd vanuit 's-Hertogenbosch gerapporteerd dat er een verandering in het denken van de oppositie plaats vond. Enerzijds had deze aan invloed verloren en was de verkiezing in die maand in haar nadeel uitgevallen, anderzijds concludeerde de oppositionele krant *De Noord-Brabander*, na beschouwing van de concessies, dat er pas tevredenheid mogelijk zou zijn als 'het concordaat volledig en getrouw zal zijn uitgevoerd; en wanneer de aangewezen bisschoppelijke zetels zullen vervuld, de bisschoppen in hunne kerkelijke rechten erkend en alle belemmeringen te deze weggeruimd zijn, en er vrijheid van onderwijs is'.⁴⁸

Een nieuwe wending deed zich voor ten gevolge van de juli-revolutie in Parijs. De ontwikkelingen geraakten hierdoor in een versnelling; dat was nog meer het geval sinds de laatste dagen van augustus, toen ernstige ongeregeldheden te Brussel en Luik plaatsvonden. In deze steden werd niet door politie en leger opgetreden, maar door inderhaast gevormde burgerwachten, voornamelijk onder leiding van liberaal-katholieke oppositionelen. Deze namen daarmee de feitelijke macht in handen, hetgeen de basis werd voor een verdere radicalisering. Notabele inwoners van de steden Luik en Brussel, ondersteund door die uit andere steden, richtten zich tot de koning met vérgaande eisen. Deze reageerde met het bijeenroepen van de Staten-Generaal zowel als met een militaire actie tegen Brussel, die in de nacht van 26 op 27 september uitmondde in een aftocht van het koninklijke leger. Enkele dagen later, op 4 oktober, proclameerde een 'voorlopig bewind' de Belgische onafhankelijkheid.

Voor de Brabantse oppositionelen was een nieuwe en zeer delicate situatie ontstaan. Enerzijds was een aantal belangrijke eisen ingewilligd en leek de oppositie de wind uit de zeilen te zijn genomen, anderzijds dreigden de katholieke Noordbrabanders door een mogelijke scheiding van Noord en Zuid in een minderheidspositie binnen het Koninkrijk te worden gebracht. Door deze scheiding zou een situatie ontstaan, die leek op die van vóór 1795 en dat was een schrikbeeld voor velen.⁴⁹ Dit verklaart het verzet van de Noordbrabantse Tweede-Kamerleden, eind september 1830, tegen de voorgestelde scheiding van Noord en Zuid. Ook de invloedrijke gebroeders De Wijs spraken zich reeds begin september tegenover de gouverneur in deze zin uit.⁵⁰

De Belgische onafhankelijkheidsverklaring van 4 oktober maakte de scheiding snel tot een politiek feit, waardoor De Wijs c.s. hun positie niet meer konden handhaven. Het idee dat Noord-Brabant zich samen met de zuidelijke provincies onder regering van de kroonprins kon stellen bleek toen een aanlokkelijke gedachte, temeer daar dit streven ook enige tijd bij de prins leefde.⁵¹ De aansluiting

van Noord-Brabant bij het Zuiden maakte ook deel uit van het pakket eisen van het Belgische 'Voorlopige Bewind'; dit wilde de grote rivieren als noordelijke grens verwerven.⁵² Of dit idee wijde aanhang heeft gekregen in Noord-Brabant is te betwijfelen; er is in ieder geval niet of nauwelijks in het openbaar voor deze oplossing geijverd. In slechts één petitie werd het bepleit.⁵³ Men bleek vooral af te wachten en volgde de ontwikkeling nauwgezet.

Een inval van de Belgen beschouwde men niet als onmogelijk en deze leek zelfs naderbij te komen toen in Limburg, rondom Venlo en Weert, enkele gemeenten zich aan de zijde van de opstand scharden. De nervositeit in het regeringskamp was uiteraard groot. De teleurstelling wegens het uitblijven van een Belgisch optreden nam vervolgens in het andere kamp evenzeer toe.⁵⁴ De legering van de Nederlandse troepen in januari 1831 in de distrikten van Oostelijk Noord-Brabant maakte een eind aan deze spanning. De 'feitelijkheden' die in deze strenge winter in Oostbrabant voorkwamen waren snel beëindigd. Bij zulke opstootjes werd o.a. geschoten op ruiten van woningen van predikanten en protestantse burgemeesters. In enkele gevallen hadden groepjes jongeren zich naar het zuiden of naar het opstandige Weert begeven.⁵⁵ Maar indien er al grote groepen oppositionelen waren geweest die serieus het opstandige Zuiden hadden willen gaan versterken, dan was het nu te laat. De concentratie van militairen en marechaussee aan de grenzen verzekerde daar rust en orde.

Met enige zorg zagen de verantwoordelijken de oproep voor de opkomst van de mobiele schutterij in Noord-Brabant tegemoet. Echter, dit verliep in Noord-Brabant, misschien dankzij de daar reeds gelegeerde troepen, beter dan bijvoorbeeld in het Land van Maas en Waal.⁵⁶ Gedurende de jaren 1831-1839 was Noord-Brabant een frontprovincie, waar tussen de 50.000 en 60.000 militairen gelegerd waren.⁵⁷

In mei 1831 vonden er wederom verkiezingen plaats, nu voor 15 Provinciale-statenzetels, waaronder die van H. de Wijs. De krant De Noord-Brabander schonk er uitgebreide aandacht aan, zonder echter duidelijk partij te kiezen. De zetelverdeling tussen oppositie en regeringsgezinden onderging geen wijziging; ook De Wijs werd herkozen. De oppositie groeide echter niet meer, reden voor vreugde bij de regeringsgezinden.⁵⁸

Onder de centrale bestuurders in het netwerk van 1835 werden geen personen aangetroffen die in de jaren 1826-1831 tot de uitgesproken oppositionelen behoorden.⁵⁹ Integendeel, de bestuurlijke elite bleek geheel gedomineerd door regeringsgezinden. In 1835 was van de eerder zo sterke positie van de oppositionelen niet veel meer overgebleven. Zij bezaten in 1835 geen of weinig functies tegelijk. Een aantal oppositionelen was bij wijze van strafmaatregel door de regering uit hun functie gezet, anderen waren zelf teruggetreden. Van een enkeling, de bekende oppositioneel en sedert 1834 Gedeputeerd-Statenlid Henricus de Wijs is het bezit van meer dan één bestuurlijke functie niet met zekerheid vastgesteld of bleef het buiten de netwerkanalyse.⁶⁰ Indien hij in de periode 1834-1845 aanspraak kan maken op de titel van 'onderkoning' van Brabant,⁶¹ dan was dat niet op grond van het aantal bestuurlijke functies dat hij in 1835 bekleedde, maar op grond van de werkkraft die hij als Gedeputeerde ontwikkelde.

9.7 Conclusies

De periode 1826-1830 wordt gekenmerkt door een hevige factiestrijd binnen Noord-Brabant, in het bijzonder in het oosten van de provincie. Grieven die ook in andere delen van de Nederlanden speelden waren in de regio aanleiding tot een strijd om de macht. Op welke wijze is dit conflict te begrijpen? Als een poging van de oppositieleiders (een nieuwe elite?) om een oude elite te verdrijven, als een strijd tussen groepen families om de dominantie in de regio, of op andere wijze?

Een verklaring van de factiestrijd als strijd tussen 'familie clans' alleen is niet mogelijk. Deze door Hoffman geopperde 'kliek-these' stoelt voornamelijk op de aanwezigheid van familieverbanden binnen de oppositie. Familieconnecties tussen oppositionelen zijn inderdaad te vinden, maar evenzeer tussen hen en regeringsgezinden. De politieke breuklijn liep door enkele families heen. Familieloyaliteit was ontegenzeggelijk van belang, maar kan alleen niet een voldoende verklaring vormen.

Ook in termen van de 'circulatie-van-elites-these' is geen afdoende verklaring te vinden. Wel bevonden zich tussen de regeringsgezinden een aantal protestanten uit families die reeds in de 18^e eeuw vooraanstaande overheidsposities in het gewest bekleedden, en ook treffen we aan deze zijde katholieken met enige generaties bestuurlijke ervaring buiten Staats-Brabant: De la Court, Half-Wassenaer, Verheijen en Borret. Maar de leiders van de oppositionelen waren in sociaal opzicht geen 'nieuwe mensen'. Zij behoorden eveneens tot de financieel gegoeden en doorliepen reeds commerciële of ambtelijke carrières. Ze waren niet beduidend jonger of ouder dan de gouvernementelen en hun vaders hadden over het algemeen voorname posities bekleed. In dit opzicht was er echter wel een belangrijk verschil. De ambtelijke en politieke carrières in de oppositionele families waren pas na 1794 begonnen. Maar dat kan moeilijk worden gezien als de verklaring voor een factiestrijd in 1826-1831. De oppositiebeweging moet breder worden gezien.

In de grieven die ten grondslag lagen aan het conflict zijn algemeen Nederlandse en algemeen katholieke bezwaren te onderscheiden (de belastingdruk, de pers- en onderwijs wetten), voorts een aantal specifiek Zuid-Nederlandse (de relatie tussen de Nederlandse en Franse taal, de rechterlijke indeling) en een tweetal typisch Noord-Brabantse grieven. Deze laatste betroffen de achterstelling van rooms-katholieken bij benoemingen en de wens tot een evenredige financiële ondersteuning van de rooms-katholieke en protestante kerkgenootschappen. Het eerste punt, zelden in de petitie naar voren gebracht, stond centraal in de Tweede-Kammerredevoeringen van Luyben en Sasse van Yssel. Ook door anderen dan bovenstaande oppositionelen werd dit punt ingebracht, zelfs door gouverneur Van den Bogaerde in zijn eerste rapport aan de minister. Dit bezwaar werd vooral door vele ambteloze maar ambitieuze rooms-katholieken gevoeld en speelde reeds enige jaren in de publiciteit.⁶² Het tweede probleem ontbrak uiteraard in de Belgische petitie, maar kwam wel in de meeste Brabantse petitie voor. In deze twee specifiek Noordbrabantse beweegredenen gaat het om typisch rooms-katholieke problemen; dit leidt de aandacht naar de clerus en de nieuwere delen van de katholiek elite.

Ook het verloop van het conflict leidt de aandacht naar de clerus. Kort ge-

schetst: in 1830, na de koninklijke concessies en sterker nog, in het najaar, wanneer de afscheiding van België steeds onvermijdelijker wordt, neemt de hevigheid van de Noordbrabantse oppositie af. Immers, in België nam de ontwikkeling een richting die de geestelijkheid niet wenste. Hier waren het ook niet meer de clericalen die het verloop stuurden, maar de liberalen en deze koersten aan op een breuk met Oranje. In Noord-Brabant vonden slechts marginale incidenten plaats; de situatie bleef rustig. Volgens Van den Bogaerde was dat het gevolg van zowel het tot rust en kalmte manen door de geestelijkheid als van de stationering van een uitgebreide militaire macht. De angst die overbleef is niet die voor de Brabantse bevolking zelf (ook al wordt o.a. Van Sasse van Ysselst onder politietoezicht geplaatst), maar die voor een inval uit België.

Deze oppositiebeweging was vooral een katholieke zaak, meer gestuwd door de clerus dan door delen van de elite. Het initiatief tot de oppositie in 1826 heeft waarschijnlijk bij de katholieke clerus gelegen, de eisen en ook het verloop van de beweging tonen dat de clerus bij de beweging betrokken bleef. Deze maakten de tweede petitiegolf tot een groot succes. De factie-De Wijs, vooral gesteund door ambteloze maar ambitieuze rooms-katholieken, vormde slechts een deel van de beweging. De clerus had steun gevonden bij jongere delen van de bestuurlijke elite teneinde gezamenlijk de positie van de rooms-katholieke kerk in Noord-Brabant te versterken.

10 Lokale elites en de strijd om het onderwijs, 1890-1920

10.1 Onderwijsdiscussie in oostelijk Noord-Brabant

Er is in de onderzoeksperiode moeilijk een vraagstuk te bedenken dat zo sterk onderwerp van maatschappelijke discussie is geweest als het onderwijs. De zorg voor het opgroeiend geslacht bracht vele pennen in beweging. Ten gevolge van het doordringen van de achttiende-eeuwse Verlichtingsidealen was het onderwijs aan het begin van de negentiende eeuw grotendeels een taak van de overheid geworden. De verlichte strekking van het door de staat georganiseerde onderwijs riep echter negatieve reacties op binnen de kerkgenootschappen, die het onderwijs eveneens tot haar taken rekenden. Er bestonden grote verschillen over de doelstellingen en de inhoud van het onderwijs. Zoals in het vorige hoofdstuk bleek was dat ook het geval binnen de onderzoeksregio. Hier gaven hoofdzakelijk katholieken onderling blijk van verschillende ideeën over het onderwijs voor hun kinderen en de kinderen behorende tot religieuze minderheden binnen de regio.

In dit hoofdstuk worden de belangrijkste binnen de regionale elite bestaande opvattingen over het onderwijs besproken en enkele hieruit voortgekomen conflicten ter sprake gebracht. Het onderwijs is zeer geschikt als 'testcase' voor het volgen van de onderlinge verhoudingen binnen de regionale elite, aangezien zowel financiële als principiële overwegingen een voorname rol speelden in de discussies en de lokale overheid enige mate van autonome handelingsbevoegdheid bezat. De kosten en het principiële karakter dat men aan het vraagstuk hechtte, brachten met zich mee dat de agitatie hoog kon oplopen.

De algemene discussie spitste zich in de tweede helft van de negentiende eeuw toe op de concurrentie tussen het door de overheid verzorgde openbare, neutrale onderwijs en het bijzondere onderwijs. Het ging hierbij vooral over het lager onderwijs. Maar in Noord-Brabant verkreeg dit lager onderwijs al vroeg een overwegend katholiek karakter. In deze regio ontstonden er, zoals zal blijken, meer conflicten over het vervolgonderwijs. Bij het voortgezet onderwijs behield de openbare school lange tijd een monopoliepositie. Dit onderwijs was vooral in de grotere bevolkingsconcentraties gevestigd, zodat een beschrijving van de conflicten goed kan dienen bij het duidelijk maken van verschillen en tegenstellingen tussen en binnen de lokale elites van de grotere plaatsen.

In art. 23 van de lager-onderwijswet van 1857 werd bij de doelstellingen van het lager onderwijs het volgende geformuleerd: 'Het schoolonderwijs wordt onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle christe-

lijke en maatschappelijke deugden. De onderwijzer onthoudt zich van iets te leeren, te doen of toe te laten, wat strijdig is met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. Het geven van onderwijs in de godsdienst wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen. Hiervoor kunnen de schoollocalen, buiten de schooluren, ten behoeve van de leerlingen, die ter school gaan, beschikbaar worden gesteld'.¹

Deze doelstelling gold voor het door de staat verzorgde openbare onderwijs. Het onderwijs was hiermee in principe wat men noemde 'neutraal christelijk'.

Naast dit door de staat gefinancierde neutrale onderwijs, was sedert de grondwetsherziening van 1848 bijzonder onderwijs toegestaan dat onder andere door de geloofsrichtingen verzorgd werd. Dit moest uit giften en schoolgelden worden betaald. Het openbaar lager onderwijs was overheersend. In godsdienstig homogene gemeenten was het in de praktijk in overeenstemming met de religieuze overtuiging van het gemeentebestuur gekleurd, dat het benoemingsrecht van de onderwijzers had. In de onderzoeksregio waren in 1844 218 van de 234 onderwijzers (93 %) rooms-katholiek.² Dat wil niet zeggen dat de onderwijshoud ook duidelijk katholiek was. De gebruikte leerboekjes werden veelal door de Maatschappij tot Nut van het Algemeen uitgegeven en hadden geen uitgesproken katholieke of protestantse strekking.³

Door de conferentie van Nederlandse bisschoppen van 1864, de eerste na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, werd stelling genomen tegen de overheersende positie van het neutrale openbare onderwijs. In het bisschoppelijk mandement over het onderwijs van 22 juli 1868 werden de ideeën over de 'gods-

*Mgr. J. Zwijsen (1793-1877).
Bisschop van 's-Hertogenbosch,
Aarts-bisschop van Utrecht. Houtgravure, foto,
collectie Iconografisch Bureau.*

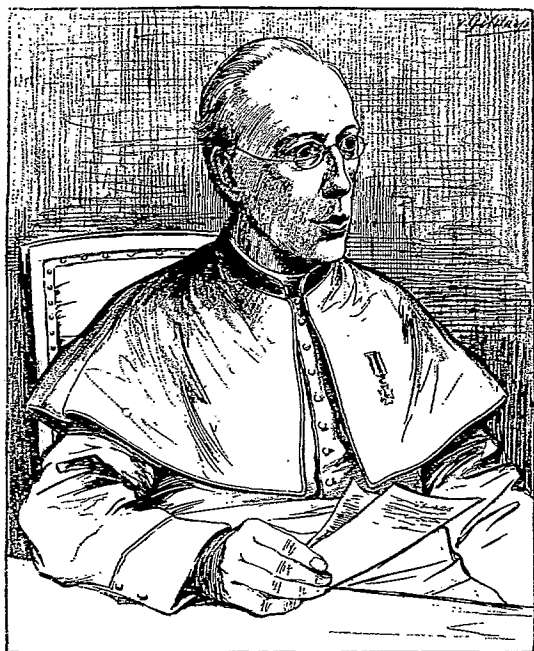

dienstige en zedelijke toekomst van het opgroeiend geslacht' verder uitgewerkt. Het constateerde: 'dat het niet katholieke onderwijs met den dag voor de katholieke jeugd meer en meer onbruikbaar, uiterst gevaarlijk dreigt te worden; dit is het natuurlijk gevolg van het ongelooft dat buiten de katholieke kerk dagelijks veld wint en van de verderfelijke beginselen die overal verwoestend om zich heen grijpen'. Het ontraadde de gelovigen het bezoeken van openbare neutrale, niet-katholieke scholen, tenzij niet anders mogelijk. De bisschoppen pleitten voor eigen rooms-katholieke scholen waarin de jeugd in wetenschappen en godsdienst onderwezen zou worden.⁴ In de decennia tussen 1870 en 1900 nam in Noord-Brabant vooral het bijzondere katholieke onderwijs aan meisjes sterk toe. Het onderwijs aan jongens bleef tot 1920, het jaar waarin de volledige rijkssubsidieering van het bijzonder onderwijs tot stand kwam, overwegend openbaar.⁵

In de katholieke school moest de identiteit duidelijk zijn. Volgens het mandement diende het onderwijs niet in eerste plaats gericht te zijn op het aanleren van 'eerste kundigheden; niet enkel een fatsoeneren der jeugd tot burgerlijke welgemanierdheid en tucht; [...] neen, het is een middel, dat den ouders en zielzorgers te hulp komt in de opvoeding van een jongen christen, die als kind Gods, als zoon der katholieke Kerk, als erfgenaam des hemels, moet leeren denken, gevoelen en als christen de christelijke deugden beoefenen'. Deze doelstelling moet overal uit spreken. 'Zij straalt in alles door: in de leerboeken zijn, zoo veel mogelijk, de groote waarheden des geloofs, de zedenleer van het Evangelie, lessen van katholieke godsvrucht ingevlochten; de onderwijzer zelf weet deze te gelegener tijd en plaats in onderscheiden oefeningen in te weven'.⁶

In latere publikaties en in de leerstof kreeg dit een verdere uitwerking. In het vastenmandement van januari 1894 van bisschop Van der Ven werd het bijzondere karakter van het katholieke onderwijs nogmaals vastgesteld. 'Kennis en wetenschap staan hoog bij Ons aangeschreven, wanneer zij vereenigd zijn met godsdienst en deugd; maar zij verliezen voor Ons niet weinig van hare waarde, wanneer deze twee hoedanigheden daarbij gemist worden. [Dan] strekken zij niet zelden tot persoonlijk en maatschappelijk verderf'. Maar niet alleen was zijns inziens bij het onderwijs verbinding met de katholieke godsdienst en zedenleer noodzakelijk, hij waarschuwde ook tegen ongebreidelde kennisverwerving. 'Wij zijn er niet op gesteld om den mensch geleerd te maken tot eigen ongeluk en dat van anderen. Zouden velen niet beter tevreden en bijgevolg ook veel gelukkiger gebleven zijn, als zij hunne eenvoudigheid bewaard hadden en minder waren bekend gemaakt met de menselijke behoeften?'.⁷

De directeur van de r.k.-kweekschool en inspecteur voor het rooms-katholieke onderwijs A.F. Diepen herformuleerde het doel van het r.k. onderwijs in 1911 in verband met nieuwere inzichten, met name met betrekking tot de lichamelijke opvoeding. De godsdienstig-zedelijke vorming bleef boven de maatschappelijke opvoeding staan en die stond weer boven de lichamelijke opvoeding. De noodzakelijk geachte tucht op en door de school diende als resultaat te hebben 'de vaste wil, de gewoonte en de vaardigheid om niet alleen aan wetten en voorschriften te gehoorzamen, maar ook uit eigen beweging en vrijen wil, standvastig en in ieder opzicht, hun keuze op het goede te bepalen, al is de verleiding tot het verkeerde nog zoo sterk of aanlokkelijk'. Pedagogiek kon daarbij een hulpmiddel zijn, maar niet zonder meer: 'van den godsdienst moet dus de opvoedkunde de leer

*Mgr. A.F. Diepen (1860-1943).
Inspecteur van het r.k. lager
onderwijs in Noord-Brabant,
bisschop van 's-Hertogen-
bosch. tekening, P.J.A.C. van
Geldrop, foto, collectie
Iconografisch Bureau.*

van 's mensen bestemming, van den zondenvall, de verlossing, de genademid-
delen, de geboden, het gezag overnemen'.⁸

In de lessen moest, zoveel mogelijk in aansluiting op de leefwereld van het kind, de godsdienstzin worden bijgebracht. Naast het katechismus- en geschiedenisonderwijs, dat veel rooms-katholieke kerkgeschiedenis omvatte, werd ook het taalonderwijs gebruikt om de kinderen geheel in de katholieke leefwereld op te nemen. Taaloefeningen als de volgende getuigen daarvan: 'We zullen dat Maria-beeld eens opnieuw laten polichrom...ren. De architect laat de b...ren aan deze kant van de kerk nog wat versterken. Wie heeft de lijkr...de op de overl...den bisschop gehouden?'.⁹

Het standpunt van de bisschoppen vond niet bij alle katholieken volledige instemming. Het verwijt van 'de orthodoxie' aan het openbaar onderwijs van 'ongodsdienstigheid en godsdienstloosheid in strekking en wezen [...] is lasterlijk', stelde de Bossche rechter J.B. Hugenpoth, als rooms-katholiek, in een in 1865 verschene brochure. Zijn oordeel over het christelijke karakter van het openbaar onderwijs luidde anders. 'Men hoort er, wel is waar, niet leeren van voorbeschikking of onbevleete ontvangenis, maar elke mond en elke bladzijde drukt het christelijk godsbegrip van volmaaktheid en liefde uit'.¹⁰

De regionale politieke top van omstreeks 1870 meende in meerderheid dat kerk en overheid elk een eigen verantwoordelijkheid ten aanzien van het onderwijs hadden. De rooms-katholieke oud-griffier van de Noordbrabantse Provinciale Staten, Mr. P.F. van Cooth, verwoordde dit nog duidelijk in 1891. Hij wenste de religie buiten de school te houden en zag, zo liet hij in zijn testament stellen, het voorbereiden op de uitoefening van ambachten als belangrijkste taak

van het onderwijs. Aanleren van godsdienst en christelijke deugden was volgens hem 'de hoogst belangrijke en gewichtige taak der kerk' en behoorde derhalve daar thuis.¹¹

De eveneens rooms-katholieke Commissaris van de Koning in de provincie Noord-Brabant (1856-1894), Jhr.Mr. P.J. Bosch van Drakenstein, besprak in 1867 de kritiek op het openbaar onderwijs in Noord-Brabant. 'De hevigheid intuschen waarmede de aanvallen geschieden geeft grond voor het vermoeden dat de ondergang van het openbaar onderwijs wordt beoogd. Niettegenstaande mij geen enkel feit is voorgekomen, waaruit het vermoeden kan rijzen, dat aan den eerbied aan Godsdienstige begrippen verschuldigd is tekort gedaan [...], [wordt door] velen een strijd, tegen de beschaving en ontwikkeling der bevolking, dan wel voor het bijzonder onderwijs gevoerd'.¹²

De Commissaris meende dat deze beweging voortkwam uit een vrees bij de clerus 'voor wijziging der maatschappelijke verhoudingen'.¹³ Overigens had in 1868 deze agitatie, zijn inziens, onder de bevolking nog weinig effect in die plaatsen 'waar men den openbaren onderwijzer meer van nabijheid kent, vooral niet als hij uitmunt door levensgedrag en talent'.¹⁴

Bosch van Drakenstein achtte in eerste instantie een zekere concurrentie tussen het openbare en bijzondere onderwijs gunstig voor beide. Maar na 1870 begon hij de terughoudendheid van gemeentebesturen bij de uitbouw en instandhouding van openbaar onderwijs te verbinden met de agitatie voor katholiek onderwijs.¹⁵ De in 1873 in het concept-verslag aan de minister gemaakte opmerkingen, dat misschien toch doortastende maatregelen noodzakelijk werden om tot meer openbare scholen en minder schoolverzuim te komen, werden nog doorgehaald, maar tekenen de bezorgdheid bij het regionaal bestuur.¹⁶

Was vorming 'voor het leven' een van de doelstellingen van de onderwijswet van 1857, de uitwerking die hieraan werd gegeven was nogal statisch. Onderwijs werd niet beschouwd als bron voor mogelijke persoonlijke ontplooiing en sociale mobiliteit. Bosch van Drakenstein verklaarde, dat een voldoende niveau van opleiding werd bereikt, 'als alle klassen der bevolking dat onderwijs ontvangen, waarvan zij in hun toekomstige werkkring behoefte zullen hebben'. Op grond van deze motivering werden in Helmond kinderen van bedeelde of minvermogene ouders in 1872 in een aparte school ondergebracht. De Noordbrabantse Gedeputeerde Staten waren van mening dat het gezamenlijk in de klas zitten van kinderen van verschillende maatschappelijke positie, zowel 'nadeelig [was] voor de vorming van hen voor wie het Lager Onderwijs slechts einddoel was, als voor hen die verder zullen gaan'.¹⁷ Ook een verzoek van de 'Maatschappij tot ontginning en verveening der Peel, Helenaveen', tien jaar later, om over te gaan tot aanstelling van een nieuwe onderwijzer te Helenaveen met bevoegdheid voor wiskunde en tekenen, stuitte bij Gedeputeerde Staten op bezwaren. De vakken zouden ongetwijfeld van nut zijn voor toekomstige ambachtslieden, zo werd erkend, maar dit was overbodig aangezien 'het getal schoolgaande kinderen die later een dergelijk beroep zullen uitoefenen, aan de school te Helenaveen betrekkelijk zeer gering is'.¹⁸

De genoemde Bossche rechter Hugenpoth huldigde andere ideeën. Onderwijs diende zijns inziens te leiden tot ontwikkeling van de individualiteit, de eigen mogelijkheden van het kind. In een veel bekritiseerde lezing voor het Provinciaal

*Rechter en publicist Mr.
J.B.J.N. van Hugenpoth tot
den Berenclauw (1816-1877).
Foto, collectie iconografisch
Bureau.*

Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen te Den Bosch (1866), pleitte hij ook voor het onderwijs aan meisjes in deze zin. Hij ging uit van gelijkheid tussen man en vrouw: het meisje diende zowel binnen als buiten de huiselijke kring nuttig werkzaam te kunnen zijn, al wilde hij niet pleiten voor arbeid van vrouwen in fabrieken en kantoren. In de discussie die volgde werd de voordracht fel bestreden door enkele katholieken, onder wie F.A.J. van Lanschot en C.R. Hermans en verkreeg het voorzichtige instemming van een paar onkerkelijke of protestantse leden.¹⁹ Ook in de pers verkreeg deze voordracht veel, overwegend negatief, commentaar.²⁰

Samenvattend moet gesteld worden dat bij de katholieke kerk de behoefte overheerste de katholieke identiteit ook via het onderwijs op de kinderen over te dragen. Dat was het bijzondere doel van de scholing. Bij het provinciaal bestuur en enkele fabrikanten bestond vooral het verlangen het onderwijs optimaal te benutten voor de scholing van geschikte arbeidskrachten. Kerk en geloof bezaten in hun optiek slechts beperkte, of geheel geen betekenis voor het onderwijs. De opvatting dat onderwijs ten dienste van persoonlijke ontplooiing kon zijn, leefde slechts bij een enkeling.

10.2 De Bossche kweekschoolkwestie

Met ingang van het cursusjaar 1863-64 was te 's-Hertogenbosch een Rijkskweek-

school voor onderwijzers geopend. Dit was in Noord-Brabant de eerste inrichting in haar soort.²¹ De belangstelling voor dit onderwijs nam toe. Gedurende het eerste jaar volgden tien studenten van omstreeks 14, 15 jaar oud, de vierjarige opleiding. Voor de cursus van 1888-89 meldden zich 17 nieuwe jongens aan voor het toelatingsexamen; daarna nam de belangstelling sterk toe. Voor de cursus 1892-93 meldden er zich 28 en in 1893-94 waren er zelfs 63 aspirant-kwekelingen die opkwamen voor het examen. De studenten kwamen in ongeveer gelijke mate uit Noord-Brabant en Gelderland.²² Ondanks berichten over wantrouwen van de r.k.-geestelijkheid tegen deze school en haar kwekelingen, vonden zij, eenmaal gediplomeerd, zowel in het openbaar als in het bijzonder onderwijs werk.²³ De aan de kweekschool verbonden leerschool voor de praktijkervaring van de aankomende onderwijzers verkreeg in Den Bosch betekenis. In 1880 en volgende jaren genoten hier jaarlijks ruim 200 jongens lager onderwijs. De school werd zowel bezocht door kinderen van min-vermogenden, wegens het lage schoolgeld, als door kinderen van Bossche notabelen, zowel protestants als katholiek, wegens het niveau waarop dit onderwijs stond.²⁴ Bijna 60 % van de jongens die te Den Bosch openbaar onderwijs volgden, bezocht in 1890 deze school (zie tabel IV).

In 1868, enkele jaren na de oprichting van de Rijkskweekschool, werd te Den Bosch ook een rooms-katholiek instituut voor de opleiding van onderwijzers gesticht. Dit was een uitvloeisel van het Bisschoppelijke mandement, waaraan bisschop Zwijsen in eigen diocees direct gevolg gaf. Aan een fraterschool in de Torenstraat begonnen 'zijn' fraters jaarlijks enkele jongens op te leiden tot het (staats-)examen voor onderwijzer. Het katholieke blad *De Tijd* schreef enthousiast over deze 'katholieke kweekschool'²⁵; het weigerde in 1881 een leerlingenwervende advertentie van de Bossche Rijkskweekschool op te nemen.²⁶ Ondanks het aanvankelijke enthousiasme vielen de resultaten tegen en raakten de fraters door de extra taken overbelast. In 1892 werd het besluit genomen geen nieuwe leerlingen aan te nemen. Van de 178 leerlingen die er in 30 jaar tijds waren opgeleid, werden er slechts 63 onderwijzer. De overigen waren naar een Rijkskweekschool gegaan of waren van loopbaan veranderd.²⁷ Het bisschoppelijke streven werd nu de oprichting van een eigen zelfstandige kweekschool. Daartoe werd 7 juli 1893 door het Kathedraal kapittel besloten.²⁸ Dit besluit vond, zoals zal blijken, op een uiterst kritiek moment plaats.

De politieke verhoudingen in de gemeenteraad zijn voor de ontwikkeling van de kwestie van belang. In juli 1891 hadden in 's-Hertogenbosch verkiezingen plaats gevonden voor negen zetels in de gemeenteraad, twee zetels meer dan voor de gewone periodieke verkiezingen.²⁹ De verkiezingsstrijd was ongewoon fel geweest. In een advertentiestroom in de Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbosche Courant werd geageerd tegen de geldverspilling van de gemeente, het veelvuldig achter gesloten deuren vergaderen van de gemeenteraad en de vermeende vriendjespolitiek. Eén van de nieuwe 'onafhankelijke' kandidaten werd aangeprezen met de zin 'Zendt hem naar den Raad en uit is het met het geld gemors en met konkelvergaderinkskes met gesloten deuren'.³⁰ De gemeentepolitiek had enige spraakmakende affaires achter de rug, zoals de vestiging van een krankzinnigeninstituut door de Bossche Godshuizen op huize Voorburg te Vught tegen de aanvankelijke wens van de gemeenteraad in, de aankoop van een

kostbaar opgehoogd bouwterrein ten westen van de stad, de vestiging van een stedelijke gasfabriek en de aanleg van een gebrekkige waterleiding. Deze affaires werden met gesloten deuren in de raadszaal behandeld en leidden tot vele geruchten.

Van verschillende zijden werd in 1891 getracht de samenstelling van de raad te veranderen. Twee nieuwe lokale kiesverenigingen traden daarbij op. De kiesvereniging 'Maatschappelijk Belang', met als voorzitter de sigarenfabrikant Th. Houtman, leek met de bestaande politieke verhoudingen te breken. Deze door middenstanders en fabrikanten gedomineerde kiesvereniging beval slechts drie zittende leden aan en als nieuwe kandidaten onder anderen Dr. J. Roosenburg, G.J. Vermeulen en Joseph van Rijckevorsel.³¹ Daarnaast was de kiesvereniging 'Gemeentebelang' geformeerd, met als voorzitter, de toenmalige voorzitter van De Katholieke Kring, J.W.R. van Gulick. 'Gemeentebelang' wilde een soort voortzetting zijn van de kiesvereniging Noord-Brabant afdeling 's-Hertogenbosch. Deze was te veel betrokken geraakt bij de bewuste affaires en was vooral in het voorjaar van 1891 verdeeld geraakt door een conflict inzake de legerwet tussen Bahlmannianen en Schaepmanianen. Een nieuwe lokale vereniging leek daarom gewenst. Ze meende dat katholiek 's-Hertogenbosch een katholieke meerderheid wenste en wilde daartoe een platform zijn, maar bood ook plaats aan niet-katholieke, zelfs gematigd-liberale kandidaten. Naast vier van de vijf aftredende leden werden de kandidaturen van de onafhankelijke katholiek Joseph van Rijckevorsel en de protestant Dr. J. Roosenburg ondersteund. De liberale voormannen bevalen in een advertentie op persoonlijke titel, naast drie zittende leden, ook onder meer Roosenburg aan.³²

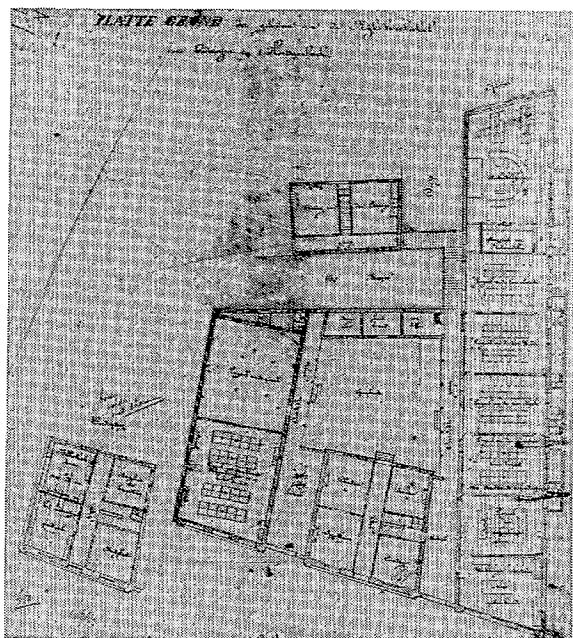
De Noordbrabanter kon in juli 1891 geen duidelijke keuze maken tussen de nieuwe kiesverenigingen 'Gemeentebelang' en 'Maatschappelijk belang'. Wel lijkt het erop dat de verkiezingsadvertentie van 'Maatschappelijk Belang' in de Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbosche Courant door de uitgever van de Noordbrabanter, Poell-de Rooy betaald werd, hetgeen af te leiden valt uit een potloodaantekening op de advertentie in die krant.³³ Van Gulick, voorzitter van 'Gemeentebelang', bezat daarentegen vele contacten met de redacteur van de Noordbrabanter De la Court. Beide kiesverenigingen stelden op lokaal niveau een soort 'Coalitie' voor, in de zin van de door De la Court en de De Noordbrabanter gesteunde nationale politiek van Schaepman. De uitgever van de Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosche Courant liet een speciale verkiezingskrant verschijnen. Hij koos voor de onafhankelijke en meer liberale kandidaten.³⁴

De uitslag van de verkiezingen was dat vier zittende leden direct werden verkozen, onder wie één clericaal-katholiek; een tweede reeds zittende clericaal-katholiek werd per herstemming gekozen. Tegelijk traden vier nieuwe leden tot de gemeenteraad toe. In eerste stemming gingen 748 van de 1385 uitgebrachte stemmen naar de onafhankelijke en liberale kandidaten.³⁵ Voor de kiezers waren de persoonlijk verdiensten blijkbaar duidelijker dan het verschil tussen de beide kiesverenigingen. Naar zou blijken betekende de verkiezing van de onafhankelijke katholieken Joseph van Rijckevorsel en Bogaerts, de protestant Roosenburg en de israëliet Van den Bergh een verschuiving ten koste van de clericaal-katholieken in de politieke verhoudingen in 's-Hertogenbosch.

10.2.1 Huisvestingsproblemen van de Rijkskweekschool

De Rijkskweekschool en de daaraan verbonden leerschool waren gevestigd in enkele door de gemeente aan het Rijk verhuurde lokalen. Als huur betaalde het Rijk volgens overeenkomst f. 2000,- per jaar. Deze overeenkomst was aangegaan voor 10 jaar en werd vervolgens jaarlijks verlengd.³⁶ De leerschool, in 1860 nieuw gebouwd, was toen een model voor andere scholen. Twintig jaar later echter was de beoordeling veranderd. In het jaarverslag over 1881-82 werden de eerste klachten over het schoolgebouw geuit. Het gebouw voldeed niet meer aan de eisen van 'peadagogie en hygiëne', die gesteld moesten worden bij de opleiding van 80 kwekelingen en het leerschoolbezoek van 230 kinderen. De lokalen waren te hoog om in de winter warm te kunnen stoken en bovendien te donker. De school bezat te weinig wc's en slechts twee urinoirs die 'op zeer ongelegen plaatsen' waren aangebracht, terwijl de ventilatie uiterst gebrekkig werd genoemd. Bovendien was de school vochtig en was het houtwerk verrot door de overstromingen die Den Bosch teisterden. In de leerschool waren enkele lokalen door rieten wanden opgesplitst om aan de behoefte aan extra lesruimten tegemoet te komen. In de daarop volgende negen jaarverslagen werden deze klachten steeds herhaald.³⁷ In 1892 volgde uiteindelijk een bezoek van de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken aan de Rijkskweekschool, waarna deze zijn standpunt bepaalde. Aan herstel viel niet meer te denken. Het Rijk overwoog verplaatsing van de kweekschool naar Nijmegen. Daar stonden gebouwen leeg van een opgeheven Rijkskweekschool, zodat dit financieel aantrekkelijk was. De plannen drongen tot Den Bosch door en na de eerste berichten over eventuele sluiting van de Bossche kweekschool deed burgemeester van der Does de Willebois op 14 september 1892 in de gemeenteraad mededeling van het regeringsvoornemen. Zoals bij preciaire situaties in Den Bosch gebruikelijk was, werd hierover in een besloten vergadering van gedachten gewisseld. In het algemeen wilde de raad pogingen ondernemen de kweekschool te behouden, ook wanneer dit nieuwbouw zou betekenen, maar een dergelijke oplossing mocht de financiële krachten van de gemeente niet te boven gaan. Op voorstel van Jhr.Mr. L.C.J.A. van Meeuwen en L.J.N. Spierings besloot men met de minister in overleg te treden.³⁸ Een week later was het eventuele vertrek van de kweekschool hoofdonderwerp tijdens de algemene vergadering van de Bossche afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.³⁹ Men beschouwde het behoud van de leer- en kweekschool als van groot belang voor Den Bosch en zag er een drietal verschillende voordelen aan verbonden. De school was een 'intellectuele krachtsbron' voor de stad en het onderwijs in de gehele regio, de inkomsten in de gemeente van de belastingen en de consumptieve uitgaven van de (door Den Haag betaalde) leraren en het kostgeld van de kwekelingen die in Den Bosch leefden, vormden een rechtstreeks economisch nut. Een politieke nadeel van vertrek van de Rijkskweek- en leerschool zou zijn dat in het vervolg alle onderwijzers in Den Bosch door het gemeentebestuur zouden worden aangesteld. De afdeling van het Nut besloot een verzoekschrift tot de liberale Minister van Binnenlandse Zaken Tak van Poortvliet te richten, waarin op de nadelen van een eventueel vertrek werd gewezen. Het vertrek zou, volgens dit adres, tot gevolg hebben dat slechts een minimale voorziening van openbaar onderwijs in Den Bosch overbleef, waardoor vele kinderen gedwongen zouden zijn rooms-katholiek onderwijs te volgen.⁴⁰ Een voorstel om ook een

*Plattegrond van de
Rijkskweekschool te
's-Hertogenbosch. De school
grensde aan de Dieze. De
toiletten waren achter de
lokalen gebouwd. Foto,
collectie gemeentelijke
archiefdienst
's-Hertogenbosch.*

adres aan de gemeenteraad te richten werd als mogelijk contra-productief afge-
wezen. In plaats daarvan begon 't Nut een adresbeweging onder de bevolking.
Op 1 februari kwam dit adres bij de gemeenteraad binnen.⁴¹

10.2.2 Besluitvorming en tactiek in de gemeenteraad

In het overleg tussen gemeente en minister werd duidelijk dat de minister een ge-
heel nieuw schoolgebouw wenste. De Gemeenteraad besprak daarop de zaak op-
nieuw in besloten vergadering. B. en W. legden een raming voor van wat
nieuwbouw kon gaan kosten. Verschillende leden vonden het bedrag van 140 dui-
zend gulden teveel voor het behoud van de kweekschool. Vooral, zo stelden de le-
den Mr. Alphons van Rijckevorsel⁴² en L. Derks, omdat het hier de onderwijs-
voorziening van een minderheid van de Bossche bevolking betrof en ter financie-
ring verhoging van de gemeentelijke belastingen nodig zou zijn. Van Meeuwen,
die het bedrag ook te hoog vond, wilde echter in principe de minister een nieuwe
school aanbieden, zodat het vertrek niet meer bij voorbaat vast bleef staan.
Mocht later blijken dat nieuwbouw te duur voor de gemeente werd dan viel altijd
nog anders te handelen. Vrijwel alle anderen gingen hiermee akkoord. Ook het
lid P.M.J. Meuwese, tegenstander van de kweekschool, stemde hiermee in 'wan-
neer het doel is de zaak op de lange baan te schuiven'.⁴³ In de openbare vergade-
ring die daarop volgde formuleerde burgemeester Van der Does de Willebois
twee voordelen, verbonden aan het behoud van de kweekschool voor de stad. De
school bracht geld in door de salarissen van de docenten en het kostgeld van de
kwekelingen en ook de onderwijskundige belangen pleitten zijns inziens voor be-
houd. Daarom vond hij dat de minister bericht moest worden dat Den Bosch

voor 1 september 1893 nieuwbouw zal voorbereiden. De definitieve plannen zouden later door de raad en de minister moeten worden goedgekeurd. Bezwaren tegen de nieuwbouw werden door Mr. Alphons van Rijckevorsel geformuleerd. Deze betoogde beginselvast te willen zijn en aan het openbaar onderwijs niet meer geld uit te willen geven dan de wet vereiste. Hij meende dat het vertrek van de kweekschool het onderwijs niet kon schaden. Ook wethouder Van der Steen uitte enige reserve. Hij wilde vóór het bouwen zekerheid over de kosten. Na deze korte woordenwisseling besloot de gemeenteraad tot het zo spoedig mogelijk opmaken van bouwplannen; 17 leden stemden voor. Tegen waren twee leden, Mr. Alphons van Rijckevorsel en M.J. Sweets.⁴⁴

Aan het begin van december 1892 gaf de minister aan welke eisen gesteld werden aan de te bouwen nieuwe school. Dit eisenprogramma zou gedrukt aan de raadsleden worden toegezonden, maar was voor de gemeenteraad van 16 december nog niet beschikbaar. Slechts één raadslid, Joseph van Rijckevorsel, had de hand op een exemplaar kunnen leggen; hij had dit in de herensociëteit 'De Zwarte Arend' getoond. De sociëteitsleden waren hierdoor eerder op de hoogte dan de leden van de gemeenteraad. Dit veroorzaakte de nodige commotie en B. en W. werd om een verklaring gevraagd. Het bleek dat Joseph van Rijckevorsel, via een personeelslid van de drukkerij, een clandestiene afdruk had gekregen. Deze handelwijze werd scherp bekritiseerd als 'een fatsoenlijk man onwaardig'. Van Rijckevorsel voerde ter verdediging aan dat hij, bang voor vertraging, zelf wilde beginnen aan een ontwerp-tekening en daarvoor de ministeriële eisen nodig had. Inzage bij de gemeentesecretaris was hem geweigerd, waarna hij tot zijn 'ongebruikelijke stap' was gekomen, met 'niets op het oog dan het belang der gemeente'.⁴⁵

Was de angst voor vertraging reëel? Het stedelijk ingenieursbureau had veel werkzaamheden, zoals het toezicht houden op de gemeentereiniging en op de bouwplannen van particulieren en tekenwerk voor de gemeente. De ingenieur-architect was ook leraar aan de School voor Nuttige en Beeldende Kunsten te 's-Hertogenbosch. De vrees van Van Rijckevorsel werd ook door enkele andere leden gedeeld. Burgemeester van der Van der Does de Willebois achtte deze echter voorbarig. De ingenieur-architect bleek echter maanden nodig te hebben voor een definitief ontwerp af was. En zelfs in juli 1893, op het allerlaatste moment voor wat betreft de kweekschool, bleek hij zodanig achter met zijn werk, dat de gemeenteraad, in besloten zitting bijeen, zich gedwongen zag de ingenieur-architect te ontheffen van zijn leraarstaken en hem een extra medewerker te geven.⁴⁶

Nadat een eerste schetsplan op bezwaren van de minister stuitte kreeg een tweede schets in maart 1893 ministeriële goedkeuring. Nu kon de raad verder met zijn besluitvorming. In de gemeenteraad van eind maart 1893 brachten B. en W. een rapport met bouwplannen en begroting ter sprake. De kosten werden becijferd op maximaal 150 duizend gulden. In de gemeenteraad ontstond nu een meningsverschil over de bouw. B. en W. waren in meerderheid voor nieuwbouw; alleen één van de drie wethouders, Van der Steen, twijfelde. Voor zo'n grote investering wilde hij een garantie van de minister dat de kweekschool 20 à 25 jaar in Den Bosch gevestigd zou blijven. De overige leden van B. en W. meenden dat de minister zo iets nooit zou kunnen toezeggen. In de raad vormden zich drie stand-

punten. Het voorstel van burgemeester Van der Does de Willebois luidde te besluiten voort te gaan met de bouwvoorbereiding en tegelijk B. en W. op te dragen te zoeken naar garanties van de regering dat de school een groot aantal jaren gebruikt zou gaan worden. Van Meeuwen stelde voor om direct te besluiten tot de bouw en het opmaken van de benodigde plannen; en ten slotte was er het voorstel van wethouder Van der Steen om eerst naar verdere regeringsgaranties te zoeken. De raadsdiscussie raakte verhit en strandde aan het eind van de avond in een banaal proceduredebat over de volgorde van stemming.⁴⁷

Twee weken later kwam de gemeenteraad opnieuw bijeen en kon de te volgen procedure worden vastgesteld. Het voorstel van de burgemeester om te bouwen en verder garanties te zoeken werd aanvaard met 10 stemmen voor en negen tegen. Twee leden namen niet aan de stemming deel.⁴⁸ Het besluit van de raad had, zo bleek op 29 april 1893, niet het gewenste resultaat. De minister weigerde de gevraagde nadere garanties te verstrekken. Aangezien de meerderheid van de raad hierop reeds had gerekend bleken de voorstanders niet ontmoedigd. Het lid Meuwese stelde nu voor een commissie ad hoc in te stellen, met de opdracht de financiële gevolgen voor de stad te berekenen zowel in geval van blijven als bij vertrek van de kweekschool. Na enige discussie, waarbij aan het voorstel toegevoegd werd dat de commissie binnen 14 dagen moest rapporteren, volgde aanvaarding. Behalve de principiële tegenstanders van de kweekschool stemde nu ook het lid Bogaerts vóór het onderzoek. Tot leden van de onderzoekskommissie werden gekozen Van Meeuwen, Van der Steen en Van Lanschot.⁴⁹ De definitieve besluitvorming in de gemeenteraad werd hiermee een maand uitgesteld.

De commissie leverde twee rapporten, een meerderheidsrapport (van de voorstanders van de bouw, Van Meeuwen en Van Lanschot) en een minderheidsrapport (van de tegenstander, Van der Steen). Een derde rapport werd nog aan de raad aangeboden door het lid Meuwese, die meende dat de financiële voordelen van behoud van de kweekschool in beide rapporten te hoog waren becijferd. Hij berekende dat ten behoeve van de bouw een verhoging van de hoofdelijke omslag noodzakelijk was. Zonder veel discussie besloot de raad op 26 Mei 1893 tot de bouw van de kweekschool voor maximaal 150 duizend gulden. De discussie kon zo kort zijn aangezien het enige raadslid, Bogaerts, dat niet consequent vóór of tegen geweest was zich nu door de cijfers van de voorstanders liet overtuigen. Het voorstel tot bouwen werd aanvaard met 11 stemmen voor en 9 stemmen tegen.⁵⁰ Onder de voorstanders van de kweekschool treffen we drie nieuwe niet-katholieke leden: Roosenburg, Van der Schuyt en Van den Bergh, voorts de katholieke liberalen Van Meeuwen, Van Lanschot, Lutkie, Tilman en Van den Mortel en ten slotte de in 1891 nieuw gekozen, onafhankelijke leden Van Rijckevorsel en Bogaerts.

10.2.3 Nieuwe verkiezingen en verdere voorbereidingen

Op 18 juli 1893 werden er wederom periodieke verkiezingen gehouden, nu voor zeven zetels van de gemeenteraad. Inzet van de verkiezingen werden de Rijkskweekschool en het op 7 juli door de bisschop genomen besluit tot oprichting van een katholieke kweekschool. Opnieuw trad een nieuwe rooms-katholieke

kiesvereniging aan, de door De la Court en Mr. Alphons van Rijckevorsel in maart 1893 opgerichte 'katholieke kiesvereniging 's-Hertogenbosch'. De kiesvereniging Gemeentebelang hief zichzelf op en sloot zich aan. De la Court zelf was als politiek volgeling van het priester-kamerlid Schaepman te omstreken om voorzitter te worden. Dat werd, na enig touwtrekken, de 70-jarige Mr. Hubert Sassen. Zij beval zeven kandidaten aan: de aftredende leden Bolsius, Meuwese, Spierings en Mr. Alphons van Rijckevorsel en voorts H.C. Dobbe, J.W.R. van Gulick en F.C. Ummels.⁵¹ Dit was een duidelijke poging tot herstel van de eenheid aan katholieke zijde. Het belang van een eensgezinde katholieke politiek in de Bossche gemeenteraad werd dat voorjaar door Van Rijckevorsel uiteengezet in een brochure over de kweekschoolkwestie.⁵²

In een advertentie met gebruikmaking van de naam van 'Gemeentebelang' werd opgeroepen een lijst te stemmen met de aftredende leden Bolsius, Meuwese, tegenstanders van de Rijkskweekschool en Joseph van Rijckevorsel en Van der Schuyt, beiden voorstanders van de kweekschool. Dit was een poging om verarring te zaaien. In verschillende advertenties van 'onafhankelijke kiezers' werden voorstanders van de Rijkskweekschool kandidaat gesteld: Van der Schuyt en Joseph van Rijckevorsel en als nieuwe leden Mr. H.A. Sassen, C. Tilman en N. Houba. Laatst genoemde was docent van de bedreigde kweekschool.⁵³ In de advertenties in de Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbosche Courant werden de oude affaires weer opgerakeld. De 'katholieke mannen' van de kiesvereniging 's-Hertogenbosch werden gelijkgesteld aan hen, 'die ons een Voorburg, een dure Gasfabriek, een kreupele waterleiding en last but not least een renteloze zandhoop geschonken hebben'.⁵⁴

De Provinciale 's-Hertogenbosche Courant bleek voorstander van de Kweekschool. Tegenstanders waren de beide rooms-katholieke bladen, De Noordbrabanter en Het Noordbrabantsch Dagblad. Ondanks de scherpe concurrentie tussen de door De la Court geleide Noordbrabanter en het door de Katholieke Illustratie uitgegeven Noordbrabantsch Dagblad waren deze het op dit punt volkomen eens. De herwonnen eenheid aan katholieke zijde wierp vruchten af. De uitslag van de verkiezingen was een volledig succes voor de tegenstanders van de kweekschool. De katholieke kiesvereniging zag al haar zeven kandidaten gekozen, met in totaal 1313 uitgebrachte stemmen.⁵⁵ De nieuw samengestelde raad zou op 5 september voor het eerst bijeen komen.

In de maanden juni tot augustus 1893 trachtten de zittende gemeenteraad en het college van B. en W. de voorbereidingen voor de bouw af te krijgen. De minister had immers laten blijken vóór 1 september 1893 de besluitvorming afgerond te willen hebben, terwijl op 18 augustus de laatste gemeenteraadsvergadering in oude samenstelling plaats zou vinden. De stadsarchitect, met de extra personele ondersteuning, werd half augustus 'met alle ernst gelast' sneller te werken, maar pas op 26 augustus zond hij de uitgewerkte plannen en het bestek aan de gemeenteraad in.⁵⁶ Deze behandelde het in nieuwe samenstelling in zijn eerste vergadering, op 5 september 1893.

Het Noordbrabantsch Dagblad riep nu op te zoeken naar manieren de bouw van de kweekschool definitief tegen te houden. Immers, zo betoogde men, de Bossche kiezers hadden zich duidelijk tegen de kweekschool uitgesproken.⁵⁷ Tijdens de raadsdiscussie zei Meuwese te willen terugkeren op het genomen prin-

cipebesluit en stelde hij de raad in een motie voor, wegens 'het financieel belang der gemeente' het bouwbesluit van 26 mei in te trekken. In afwezigheid van twee leden werd aldus met 11 tegen 8 stemmen besloten.⁵⁸ Verscheidene liberale raadsleden verlieten daarop de vergadering en Tilman, Lutkie en Roosenburg namen vervolgens ontslag als raadsleden. Zij werden bij tussentijdse verkiezing opgevolgd door kandidaten van de katholieke kiesvereniging 's-Hertogenbosch. In de Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbosche Courant, voorstander van de kweekschool, verscheen anders dan gebruikelijk geen verslag van deze raadsvergadering. De Rijkskweekschool werd op 15 mei 1894 in Nijmegen heropend.

10.2.4 Nasleep en balans

Bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen beraadde men zich over de te nemen stappen. Nu een 'groot deel der bevolking verstoken [blijft] van het onderwijs dat zij verlangt' werd overwogen hoe daarin moest worden voorzien. Men wilde alsnog pogen de kweek- en leerschool te behouden en indien dit niet slaagde een eigen Nutsschool stichten. Daartoe konden voldoende fondsen van de Nutsspaarbank worden vrijgemaakt door deze instelling op te heffen. Op de vergaderingen hierover van 't Nut waren naast leden van de joodse en protestantse minderheden en verscheidene leden van de families Van Lanschot en Tilman ook de (oud)-gemeenteraadsleden Roosenburg en Van Meeuwen aanwezig. Een door het Noord-Brabantsche Dagblad vermeld gerucht dat ook de liberale Minister van Binnenlandse Zaken zelf tijdens één van deze vergaderingen aanwezig was,⁵⁹ wordt niet door een presentielijst bevestigd en lijkt zeer onwaarschijnlijk. Immers, een deputatie van de afdeling ging bij deze minister op audiëntie om 150 duizend gulden ten bate van een kweek- en leerschool te Den Bosch aan te bieden. Minister Tak van Poortvliet weigerde echter, waarna de afdeling van 't Nut overging tot de stichting van een neutrale Nutsschool.⁶⁰

Dit wekte een felle reactie van Het Noordbrabantsch Dagblad op. Hoofdredakteur Thijssen zag hierin een complot van 'de liberale coterie, 't Nut en de Loge'. 'Deze Maatschappij kan het niet verkroppen, dat door het vertrek der kweekschool het godsdienstloos onderwijs een gevoelige knak krijgt en zal nu haar vaandel ontplooiën om onder dat vaandel de voorstanders van het godsdienstloos onderwijs te vereenigen, en alzoo getrouw aan haar verleden, werkzaam te zijn aan den verspreiding van den geest die haar bezielt, en die ook de geest is van hare aanverwante, de loge, den geest van het ongelooft'.⁶¹

In de kring rondom bisschop Van der Ven werd de gehele ontwikkeling met instemming gevolgd. Hier werd de strijd die was ontstaan over de vestigingsplaats van de te stichten r.-k. kweekschool tussen Grave en Den Bosch nu definitief ten gunste van de hoofdstad beslist. Het bisschoppelijk mandement van januari 1894 was voor een groot deel aan de katholieke kweekschool gewijd; bisschop Van der Ven riep daarin op tot een jaarlijkse collecte ten bate van deze school.⁶² Nalatenschappen, onder andere uit de families van het gemeente-raadslid Van Gulick en het conservatieve r.-k. Tweede-kamerlid Bahlmann, vormden de verdeerde fondsen. In mei 1894 werd de bouw voor 10.300 gulden gegund. Na enige vertraging door het faillissement van de aannemer werd in oktober 1895 de r.-k.

kweekschool te 's-Hertogenbosch geopend. Eerste directeur werd de priester en latere Bossche bisschop A.F. Diepen.⁶³

De uitslag van de kweekschoolkwestie had een reorganisatie van het lager onderwijs te 's-Hertogenbosch tot gevolg. Het totale aantal lagere scholen daalde van 23 in 1890 naar 19 in 1895. Naast de leerschool verdwenen ook twee dure particuliere scholen en vond er tevens een herschikking plaats binnen het katholieke onderwijs (zie tabel IV). Met het verdwijnen van de leerschool werd de groei van het katholieke onderwijs versterkt. De Nutsschool kon in 1895 nog niet op het aantal leerlingen rekenen dat de leerschool in 1890 had getrokken. Volgde in 1890

Tabel IV Het Lager onderwijs te 's-Hertogenbosch 1890 en 1895;

Tabel IV.a Het Lager Onderwijs te 's-Hertogenbosch 1890						
schooltype	l.l.	jongens	meisjes	leraren	%	
5 openbare gemeente scholen	350	161	189	20	10,1	
1 openbare Rijks leerschool	226	226	0	7	6,5	
14 bijzondere r.-k. scholen	2758	1368	1390	55	79,3	
1 bijzondere prot. school	123	62	61	3	3,5	
2 overige part. scholen	22	12	10	3	0,6	
totaal 23 scholen	3499	1827	1652	88	100	
	in %	100	52,5	47,5		
Tabel IVb Het Lager Onderwijs te 's-Hertogenbosch 1895						
schooltype	l.l.	jongens	meisjes	leraren	%	
5 openbare gemeente scholen	347	235	112	21	8,9	
1 bijzonder neut. Nutsschool	200	120	80	9	5,2	
12 bijzondere r.-k. scholen	3200	1662	1538	83	82,4	
1 bijzondere prot. school	136	75	61	4	3,5	
totaal 19 scholen	3883	2092	1791	117	100	
	in %	100	53,8	46,1		

Bron: Gemeenteverlagen 's-Hertogenbosch, 1890 en 1895.

alle leerlingen in 's-Hertogenbosch onderwijs bij de leerschool of de gemeentelijke openbare school, in 1895 was dit cijfer gedaald tot 8,9 % van de leerlingen. Het percentage leerlingen dat openbaar onderwijs ontving is opmerkelijk laag vergeleken met het landelijk cijfer van 68,8 % in 1895.⁶⁴ Het percentage kinderen dat in Den Bosch bijzonder rooms-katholiek onderwijs volgde steeg in deze periode van 79,3 % naar 82,4 %.

De kwestie markeert een politieke verschuiving in Den Bosch. De liberalen en niet-katholieken, die in 1891 in reactie op enkele affaires en door de verdeeldheid in het clericaal-katholieke kamp de meerderheid in de raad hadden verkregen, werden teruggedrongen tot een minderheid van circa vijf zetels. De katholieke raadsleden hervonden in de kweekschoolkwestie hun lokale politieke eenheid, terwijl de niet-katholieke gemeenteraadskandidaten geen gezamenlijke organisatie bezaten. De katholieke kiesvereniging wilde in het vervolg extra uitgaven voor het openbare onderwijs bestrijden en zal hierbij ook de steun van de clerus hebben ondervonden. Opmerkingen in die richting werden door de tegenstanders echter niet gemaakt. In de kweekschoolkwestie liepen de politieke commentaren van de katholieke krant De Noordbrabanter en haar katholieke concurrent Het Noordbrabantsch Dagblad parallel. De fusie tussen deze twee kranten in 1895 bezegelde de nieuwe eenheid.⁶⁵ In het vervolg nam alleen nog de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen initiatieven ten gunste van het, door de minderheden gevolgde, neutrale onderwijs.

10.3 Het testament van Mr. Van Cooth

De oud-griffier van de Provinciale Staten Mr. P.F. van Cooth, stierf in 1901 als weduwnaar en liet een omvangrijk vermogen na. Hij was de zoon van een medicus en gehuwd geweest met een vrouw uit de voorname Oisterwijks-Bossche familie Suys, handelaren en bankiers. Kinderen of andere directe verwanten bezat hij niet. Het grootste deel van zijn vermogen van 1,3 miljoen gulden vermaakte hij bij testament aan het openbaar onderwijs in tien Noordbrabantse en Gelderse gemeenten. Daarnaast kregen enkele kerkbesturen, het Provinciaal Genootschap, het Algemeene Armbestuur van 's-Hertogenbosch, zijn huispersoneel en de wijdere familie een legaat.⁶⁶

Niet alleen de beweegredenen tot de erfstelling aan het openbaar onderwijs door een vooraanstaand katholiek zijn interessant, - ook de reacties daarop en de wijze waarop het geld in de onderscheiden gemeenten werd besteed zijn dat. Zij tonen de houding van deze gemeentebesturen tegenover het openbaar onderwijs en bieden de mogelijkheid na te gaan hoe de machtsverhoudingen binnen enkele lokale elites buiten Den Bosch lagen.

De erfplating die de gemeenten Boxmeer, Eindhoven, Grave, Uden, Veghel en twee gemeenten buiten de regio kregen,⁶⁷ bestond uit de rente van een kapitaal van 40 duizend gulden voor herhalingsonderwijs of voor de oprichting van een middelbare school. Voor het geval één van deze gemeenten het legaat zou weigeren werden er als reserve genoemd de gemeenten Boxtel, Gemert, Oirschot en nog zeven gemeenten buiten de regio. Daarnaast kregen enkele gemeenten de rente over een kapitaal van f 4000,- voor landbouwonderwijs. Dit waren de gemeenten Berghem, Gemert, Asten, Boxtel, Oirschot en tien gemeenten buiten de regio. Tot slot werden verschillende gemeenten in het bezit gesteld van de binnen hun gemeenten gelegen onroerende goederen die eigendom waren van Van Cooth. De goederen en gelden zouden in het volle bezit van de gemeenten komen.

De beweegredenen van Van Cooth blijven in het testament onderbelicht. Hij had het voorbeeld van zijn oudere broer, arts te Breda, die bij uiterste wilsbeschikking een ambachtsschool stichtte. Van Cooth zelf wilde het 'volksonderwijs' stimuleren, 'goed, deugdelijk en praktisch onderwijs [...] geheel overeenkomstig de behoeften en de eischen van den tijd'.⁶⁸ Voor hem moest dat openbaar onderwijs zijn. Als liberaal-katholiek en oud-griffier van Provinciale Staten tijdens het Commissariaat van de gelijkgestemde Bosch van Drakenstein lag dit voor de hand. Het stimuleren van openbaar onderwijs behoorde in de periode van zijn griffierschap, 1853-1886, tot de belangrijkste onderwerpen van gewestelijk bestuur. Zoals hiervoor bleek, was Van Cooth een voorstander van scheiding in opvoedkundige taken tussen staat en kerk. Van Cooth, wonend in 's-Hertogenbosch, schreef zijn testament voor het grootste deel in 1891 en 1894, ten tijde van de Bossche kweekschoolkwestie, jaren waarin de teruggang van het openbaar onderwijs voor ieder evident was geworden.

Ten aanzien van de uitvoering van de erfenis deed Van Cooth een aantal aanbevelingen. Het kapitaal diende te worden belegd en de renten ervan moesten bestemd worden voor het openbaar onderwijs, naar inzicht van de gemeenteraad. Voor enkele gemeenten had hij suggesties. De oprichting van een openbare middelbare school werd onder meer aanbevolen te Boxmeer, Eindhoven en Uden

en die van een landbouwkundige school te Boxtel. De overige gemeenten werden uitgenodigd herhalingsonderwijs te organiseren. Hij gaf gedetailleerd aan uit welke vakken dit onderwijs z.i. moest bestaan: lezen, schrijven, rekenen, kennis der natuur en aardrijkskunde, handenarbeid, handtekenen, landbouwkunde en geschiedenis van Nederland sedert 1795. Opvallend is de rol die hij de vaderlandse en provinciale geschiedenis in het onderwijs gaf. In ruim vijf pagina's schetste hij welke onderwerpen in deze geschiedenislessen aan bod dienden te komen.⁶⁹

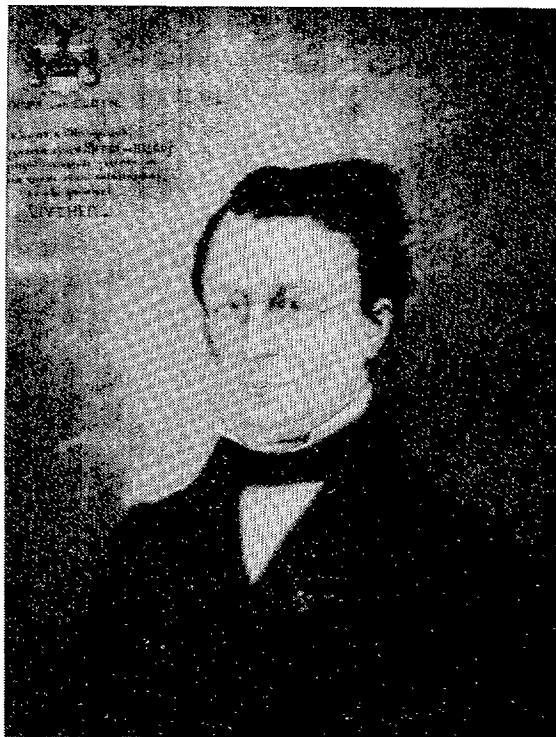
10.3.1 Reacties van pers en gemeenten

De Noordbrabantse pers berichtte kort na Van Cooths overlijden over de buitengewone erflating ten bate van het onderwijs in Noord-Brabant en Gelderland. De Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosche Courant vermeldde daarbij in de eerste plaats de schenking aan de gemeente 's-Hertogenbosch van een kapitaal herenhuis ten behoeve van een uitbreiding van de ambachtsschool.⁷⁰ De Noordbrabanter legde in haar berichtgeving, na een zeer lovend in-memoriam, het accent op het legaat aan de Bossche stadsparochie Sint-Cathrien. Pas enkele dagen later volgde hier het bericht dat de 'wilsbeschikkingen getuigen van zijne bijzondere voorliefde voor het openbaar onderwijs'.⁷¹ Deze constatering bleef, opmerkelijk genoeg, zonder commentaar. De niet onwelwillende reactie werd, zoals later in de krant werd opgemerkt, ingegeven door de grote vrijheid die de gemeenten, volgens het testament, behielden bij het besteden van de gelden.⁷²

In de gemeenteraden heerste vreugde. De Graafse burgemeester opende een speciale raadszitting over het legaat met de woorden: 'Nimmer heb ik met meer genoegen een vergadering belegd'.⁷³ De gemeenten aanvaardden het legaat ten behoeve van het openbare onderwijs in hun gemeenten en er werden woorden van dank uitgesproken aan de 'milde weldoener'. Sommige gemeenten gingen, geheel in stijl, over tot de aankoop van een geschilderd portret van de schenker, waarvoor *f.* 30,- uit het legaat werd besteed.⁷⁴ Hier en daar constateerde men met spijt dat het bijzonder onderwijs totaal uitgesloten was en dat het openbaar onderwijs als gevolg van het legaat uitgebreid diende te worden.⁷⁵ Maar aangezien toezicht op de uitvoering van het testament opgedragen was aan de staat en deze dit verwierp, wist men de vrije hand te hebben bij besteding van de gelden. Een Boxtels raadslid constateerde ten aanzien van het legaat: 'Er is alle vrijheid gegeven om er veel of weinig mede te doen'. Een collega concretiseerde het voordeel voor de gemeente volgens de notulist als volgt: 'Hij ziet er voor Boxtel een zaakje in; wanneer iemand wordt aangesteld voor handtekenen en rechtlijnig teekenen, zou deze tevens dienstbaar worden gemaakt als gemeenteopzichter'.⁷⁶

Overeenkomstig de voorwaarden belegden de gemeenten het geld op het 'grootboek Nederlands werkelijke schuld' en namen zij de onroerend goederen in beheer. Een geschil over het wettelijk executeursloon ontstond tussen één van de twee executeurs-testamentair, notaris Rits, en zeven van de tien gemeentenerfgenamen, gesteund door de tweede executeur. Rits berekende zijn loon over de gehele boedel, inclusief de effecten. De gemeenten meenden dat dit loon van *f.* 28.054,93 te hoog was en eisten dat hij de berekende 2½ % over de verkochte effecten -zijnde *f.* 13.595,70 terug zou storten in de boedel. Een schikking tussen de notaris en de gemeenten kon niet worden getroffen. Het vervolgens aan-

Het in opdracht van de Gelderse gemeente Wijchen door G. van der Heijden geschilderde olieverf portret van Mr. P.F. van Cooth. Collectie gemeente Wijchen.

gespannen proces werd door Rits gewonnen en in hoger beroep door het Provinciale Hof bevestigd.⁷⁷

Een deel van de erfenis was bestemd ter bestrijding van de onkosten van het herhalingsonderwijs. Dit was juist in 1901 bij wet nader geregeld en de gemeenten stelden in het najaar van 1902 een reglement met betrekking tot dit onderwijs vast. Het herhalingsonderwijs was gedurende enkele jaren een politiek hangijzer geweest. Ter stimulering van deze onderwijsvorm had men in de Tweede Kamer een leerplicht hiervoor overwogen, maar dit had fel verzet van katholieke zijde opgeleverd. De situatie dat jongens en meisjes in de wintermaanden 's-avonds in het donker van school naar huis moesten gaan, scheen de clerus een bedreiging van de zedelijkheid. De Noord-Brabantsche Provinciale Bond van r.-k. kiesverenigingen was er tegen geweest, evenals enkele Bossche kranten.⁷⁸ Het niet verplicht gestelde herhalingsonderwijs werd in het algemeen geen succes. In de meeste gemeenten verdween het onderwerp na enkele jaren weer uit de gemeenteverslagen; elders bleef de belangstelling zeer gering.⁷⁹

Verskillende gemeentebesturen wilden het verder stimuleren door het schoolgeld ervoor af te schaffen en de kosten uit het legaat-Van Cooth bestrijden. Dit was echter tegen de wens van Gedeputeerde Staten, die vreesden dat er oneerlijke concurrentie tussen bijzonder en openbaar herhalingsonderwijs zou ontstaan. Het confessionele coalitie-kabinet Kuiper steunde Gedeputeerde Staten in

deze.⁸⁰ Te Asten, Boxmeer en Boxtel werd sedert 1903/1904 speciaal landbouw- of tekenonderwijs uit het legaat van 4000 gulden gefinancierd. Te Boxmeer werden daartoe landbouwproefvelden aangelegd.⁸¹ Te Gemert bleef dit onderwijs uit wegens het ontbreken van een onderwijzer met landbouwakte. De renten uit het legaat werden hier gebruikt als extra toelage op het salaris van twee onderwijzers voor het geven van herhalingsonderwijs, waarbij het vak kennis der natuur het landbouwonderwijs diende te vervangen. De Gemertse onderwijzers verzetten zich lange tijd met succes tegen de komst van een collega met landbouwakte.⁸²

In de gemeenten die erfgenamen waren van *f.* 40.000,- kon meer met het geld worden gedaan. Hier werd de stichting van andere onderwijsvormen bevorderd. Te Uden werd in 1903 met behulp van deze fondsen een openbare Mulo gesticht en in 1907 kwam in Boxtel ook zo'n school tot stand. In deze twee plaatsen werden de stichting van deze openbare scholen snel gevolgd door de oprichting van r.-k. pendanten door de plaatselijke kerkbesturen. Te Veghel werd in 1908 begonnen met het geven van landbouwonderwijs.⁸³

Door de grote vrijheid bij de besteding van het geld bleef de besluitvorming in al deze gemeenten zonder problemen, ook te Boxtel en Gemert waar naast de lokale r.-k. kiesverenigingen in deze jaren oppositionele groepen onder de naam van 'Boxtels Belang' en 'Gemerts Belang' ontstonden. De besteding van gelden uit het Van Cooth-fonds kreeg in Gemert wel kritiek, maar leidde niet tot discussies in de raad.⁸⁴ Alleen te Eindhoven droegen de discussies over het gebruik van het legaat bij tot de politieke spanningen binnen de gemeente.

10.3.2 Van Cooth en Eindhoven

Eindhoven was omstreeks 1900 het centrum van een kring gemeenten met grote bevolkingsgroei. Reeds enkele decennia bestond hier het streven om een HBS binnen de stad te stichten. De gemeente had geen geld voor een gemeentelijke HBS en veel rijkssteun was niet te verwachten aangezien er reeds Rijks-HBS-en in Tilburg en Helmond waren gesticht. Kort na het bekend worden van Van Cooths legaat aan de stad bereikten petities het gemeentebestuur, in het totaal door circa 10 % van de bevolking ondertekend, met het verzoek het kapitaal van Van Cooth te gebruiken om de lang verbeide HBS in de stad te realiseren.⁸⁵

De initiatiefnemers van deze petities waren leden van de vereniging 'Eindhoven Vooruit', een neutrale vereniging, waarvan de leden ongeveer voor de helft van buiten Eindhoven kwamen en niet-katholiek waren. Zij ijverden voor bevordering van handel en nijverheid, volksgezondheid en volkshuisvesting, met 'eerbiediging van ieders godsdienstige overtuiging'. Uit deze vereniging werd een HBS-comité gevormd, waarin enkele gemeenteraadsleden en fabrikanten zitting namen. Hiertegenover vormde zich de groepering 'Gemeentebelang', die een handelsschool wenste. Deze meer conservatieve groepering werd gevormd door overwegend katholieke autochtone Eindhovenaren, gesteund door de clerus, die zich verzette tegen de allochtone en niet-katholieke invloed binnen het HBS-comité en 'Eindhoven Vooruit'. Het HBS-comité vond een spreekbuis in de krant de Peel- en Kempenbode, terwijl 'Gemeentebelang' de Meierijsche Courant aan haar zijde vond. Een bittere schoolstrijd begon.⁸⁶

De vraag of een HBS de meest geschikte school voor Eindhoven was werd onderdeel van de politieke strijd. De argumenten inzake het neutrale, natuurwetenschappelijke karakter van een HBS en het lagere opleidingsniveau van een handelsschool, benevens de aan de schooltypen verbonden kosten raakten ondergeschikt aan een politieke vete. Voor 'Gemeentebelang' was de strijdvraag na 1907 niet meer wel of geen HBS, maar was de affaire uitgegroeid tot een strijd om het behoud van het katholieke karakter van Eindhoven. Op het beslissende moment, in 1908, verkreeg het HBS-Comité bij tussentijdse verkiezingen de meerderheid in de gemeenteraad, nadat deze in een vorige samenstelling in een zijdsprong voor een openbare Mulo had gekozen. Het Mulo-besluit werd teruggedraaid en na de toezegging van een renteloos voorschot door vijf zeer welgestelden opende in Eindhoven in 1910 de HBS haar deuren.

Zes jaar later werd tot de stichting van een Middelbare en Hogere R.-K. Handelsschool besloten, die, om staatserkenning te krijgen, de bovenbouw werd van een r.-k. HBS. Om de concurrentie van deze instelling te bestrijden besloot de Eindhovense gemeenteraad om aan de gemeentelijke HBS eveneens een handelsschool te verbinden. Op deze wijze verkreeg Eindhoven tussen 1910 en 1917 zowel een openbare als een r.-k. HBS, terwijl aan beide een handelsschool verbonden werd.⁸⁷

10.4 De verschillen tussen de gemeenten

Zowel in Tilburg, 's-Hertogenbosch als Helmond bestonden sedert de jaren 1860 Rijks-HBS-en. 's-Hertogenbosch bezat tevens een stedelijk gymnasium. Het openbaar voortgezet onderwijs bezat in de regio lange tijd een monopoliepositie, want katholieke pendanten ontstonden pas in het laatste decennium van de negentiende eeuw. Buiten de regio bestonden katholieke kostscholen waar een HBS- of andere opleiding mogelijk was, binnen de regio had het katholieke vervolgonderwijs lang het karakter van priesteropleidingen op een seminarie behouden. Op de openbare vervolgscholen in de grote plaatsen volgden jaarlijks tientallen jongens en soms enkele meisjes het onderwijs. In hoofdzaak kwamen zij uit protestantse gezinnen, maar zij waren ook afkomstig uit de lokale katholieke middenstand en gezinnen van minder draagkrachtige rooms-katholieke notabelen,⁸⁸ voor wie een katholieke kostschool elders in het land, zoals te Rolduc of te Katwijk, te kostbaar was of een opleiding aan een seminarie ongewenst.

Problemen zoals te 's-Hertogenbosch ten aanzien van de Rijkskweekschool konden zich ook in de andere plaatsen voordoen, maar bleven op deze schaal uit. De vijfjarige Rijks-HBS te Tilburg behoorde door haar kleine leerlingenaantal tot de kostbaarste Rijksscholen. Het lage leerlingental in Tilburg kwam naar verluidt voort uit een principiële afkeer tegen deze neutrale HBS.⁸⁹ Desondanks duurde het tot 1899 voordat Tilburg een katholieke instelling voor vervolgonderwijs, een (pro)gymnasium, kreeg. In 1917 werd daaraan een handelsschool verbonden en weldra eveneens een vijfjarige HBS.⁹⁰

In Helmond werd de driejarige Rijks-HBS in de periode 1905-1918 wel onderwerp van een hooglopend conflict, dat naar karakter vergelijkbaar was met de botsingen in 's-Hertogenbosch en Eindhoven. Ook hier was de Rijks-HBS onder katholieke kritiek komen te staan. Er werd betoogd dat het HBS-onderwijs te

veel vóóropleiding, te wetenschappelijk en te weinig beroepsgericht was. Maar het grootste probleem vormden het godsdienstloze karakter en het feit dat jongens en meisjes bij elkaar in de klas en zelfs soms samen in één bank zaten. Een les over Hellenistische kunst, waarbij de leraar lichtbeelden toonde van de Laocoön beeldengroep - de naakte Trojaanse priester en zijn twee zonen, worstelend met slangen - veroorzaakte in 1905 een hevige rel. Het tonen van zulke onkuise plaatjes moest de geloofsafval en de onzedelijkheid wel in de hand werken, meenden velen.⁹¹

De voorbereidingen die in opdracht van het gemeentebestuur getroffen werden om de driejarige HBS uit te breiden tot een vijfjarige opleiding werden hierdoor vertraagd, terwijl plannen van het parochiebestuur tot oprichting van rooms-katholiek middelbaar onderwijs erdoor werden gestimuleerd. In 1911 kwam een r.-k.-Mulo tot stand. Aan deze schoolvorm werd door de plaatselijke ondernemers de voorkeur gegeven boven een HBS, omdat ze meer op de praktijk gericht was. Om de toestroom naar de nieuwe school te stimuleren verbood de clerus de Helmondse katholieken nog langer hun kinderen naar de Rijks-HBS te zenden.

Het uitsluitend door katholieken gevormde college van B. en W. zag voorlopig af van de uitbreiding van de HBS tot een vijfjarige opleiding en beleed nu zijn voorkeur voor handelsonderwijs als bovenbouw op een driejarige HBS. Echter, in 1917 herzagen B. en W. hun standpunt alsnog ten gunste van een vijfjarige HBS, hetgeen de unanieme instemming van de gemeenteraad kreeg.⁹²

Deken Rath van Helmond, kwam na overleg met de bisschop en anderen, tegen dit besluit in verweer en opperde het denkbeeld een r.-k. HBS met handelsschool te stichten. Het Helmondse college van B. en W. verenigde zich al snel met het denkbeeld twee HBS-en binnen de gemeente te bezitten, waaronder één met een handelsschool en sprak de bereidheid uit, beide te subsidiëren. Echter, kort daarop zond de pas opgerichte 'Vereeniging tot stichting eener r.-k. HBS' het verzoek aan de gemeenteraad om de uitbreiding van de Rijks-HBS niet door te laten gaan. Zij betoogden dat de Rijks-HBS belastinggeld van katholieken vergde zonder dat deze daarvan profiteerden. Dat de gemeente niet bevoegd kon zijn de rooms-katholieke HBS te subsidiëren bleek toen nog niemand te beseffen.

De gemeenteraad kwam naar aanleiding van dit schrijven opnieuw over het vraagstuk te spreken, maar ondanks zeer hevige druk van clerus en delen van de bevolking bleef hij in meerderheid bij zijn standpunt en hield hij vast aan de vijfjarige Rijks-HBS. Een poging om de katholieke meerderheid van de gemeenteraad met een bisschoppelijk schrijven onder druk te zetten liep op niets uit.⁹³ Na 1920 kende Helmond niet alleen een vijfjarige Rijks-HBS en een r.-k. Mulo, maar eveneens een r.-k. HBS met daaraan verbonden een middelbare handelsschool.

In Helmond bleek de bemoeienis van de lokale geestelijkheid zeer duidelijk. De positie van B. en W. was vooral sterk door het ingenomen standpunt van zowel een gemeentelijke subsidie voor een vijfjarige Rijks-HBS als voor een r.-k. HBS. Zij kon dit (door de wet belemmerde) standpunt binnen de gemeenteraad en tegen de oppositie buiten de gemeenteraad staande houden. De in 1920 in de wet opgenomen financiële gelijkstelling van het openbare en bijzondere onderwijs voorkwam een ontluistering van het standpunt van B. en W. Ondanks de fel-

heid van het conflict verkreeg het niet de proporties van die te Eindhoven of te 's-Hertogenbosch. In deze plaatsen waren de tegenstellingen binnen de gemeenteraad veel fundamenteeler. In Helmond werd het geschil evenmin inzet gemaakt van een verkiezingsstrijd en liep de verdeeldheid dwars door de belangrijkste lokale katholieke kiesvereniging, 'Gemeentebelang', heen.

10.5 Conclusies

In dit hoofdstuk is de soms felle strijd binnen de lokale elites met betrekking tot het onderwijs beschreven. Inzet waren het katholieke karakter van het onderwijs en de monopoliepositie van het openbare voortgezet onderwijs en voorts de beheersing van kosten. In toenemende mate werd het openbare onderwijs een voorziening voor maatschappelijke minderheden binnen de regio, een aantal specifieke opleidingen uitgezonderd. Voor gemeentebesturen betekende uitbreiding van het katholieke onderwijs vermindering van de kosten van gemeentelijk onderwijs en daarmee een verlichting van het gemeentelijke budget, wat politiek een aantrekkelijke zaak was. Het waren immers grotendeels de katholieke stemmers en belastingbetalers die deze onderwijsvoorzieningen voor een minderheid betaalden. Toch bleek een samengaan van financieel belang en principieel gelijk niet bij alle gemeentebesturen voor de hand te liggen.

In Den Bosch verzette de traditionele elite, bestaande uit veelal juridisch geschoolde liberale katholieken, samen met vertegenwoordigers van de minderheden zich tegen de inkrimping van de niet-katholieke onderwijsfaciliteiten, de leerschool. In een politiek zeer gunstige positie gebracht boekten zij aanvankelijk winst. Maar door de kweekschoolkwesitie werd de eenheid van de lokale r.-k. kiesvereniging hersteld en begon deze op massabasis te opereren. Dit ruïneerde de politieke positie van de andersdenkenden bij de verkiezingen van 1893; zij bezaten geen vergelijkbare politieke organisatie. Deze kwestie maakte een einde aan de op persoonlijke basis gevoerde politiek en introduceerde de partijpolitiek te Den Bosch. Dit was een politieke succes voor de clericaal-katholieken, maar binnen de lokale politiek konden zich, de gehele onderzoeksperiode door, liberalen handhaven. Zij steunden in hoge mate op de niet-katholieke bevolking en allochtonen.

In Helmond werd door het gemeentebestuur aanvankelijk gewerkt aan uitbreiding van de plaatselijke openbare HBS. Deze school was vooral bestemd voor de lokale bovenlaag, waarin relatief veel protestantse ondernemers aanwezig waren. Een rel waarin het niet-godsdienstige karakter van de school zich gemakkelijk breed liet uitmeten bracht de katholieke clerus in de positie om de uitbreiding enkele jaren te vertragen. Deze werd uiteindelijk in 1917 toch mogelijk, tegelijk met de stichting van een rooms-katholieke HBS, een compromis. Soortgelijke oplossingen kwamen zonder problemen tot stand in 1904 en in 1907 bij de besteding van de gelden van Van Cooth te Boxtel en te Uden, compromissen waarin de monopoliepositie van het openbare onderwijs werd doorbroken. In deze plaatsen vormde het onderwijs niet één van de conflictpunten binnen de gemeenteraad. Hier lijkt men vooral geleid te zijn geweest door de wens de kosten voor het openbare onderwijs tot een minimum beperkt te houden.

In Eindhoven liep de ontwikkeling anders. Hier was het legaat-Van Cooth

aanleiding tot een langdurig conflict. In 1908, na zeven jaar van onenigheid, ging het gemeentebestuur in Eindhoven over tot de stichting van een openbare gemeentelijke HBS, daarbij gesteund door de uitslag van de raadsverkiezing. De wens tot een HBS leefde in deze plaats sterk bij het vrijzinnige deel van de bevolking en met name bij de vooraanstaande industriëlen. Anders dan in Den Bosch kwamen de vrijzinnigen hier tot een organisatie, die vergelijkbaar was met die van hun politieke tegenstanders. De economische groei in Eindhoven zoog voortdurend veel allochtonen, zelfs van buiten de provincie aan, waardoor deze vrijzinnigen hun positie tussen 1908 en 1911 versterkten. Deze Eindhovense ontwikkeling is in onze regio bijzonder. In de steden Helmond en Tilburg was zo'n ontwikkeling niet zichtbaar. De nijverheid maakte in deze beide plaatsen niet zo'n sterke ontwikkeling door dat veel allochtonen aangelokt werden.

11 DE STRIJD OM DE BOEREN, 1880-1910

11.1 De elite en het boerenvraagstuk

De positie van de landbouw in de regio werd reeds besproken;¹ er werd geconstateerd dat een belangrijk deel van de boeren die op de hogere zandgronden leefden een marginaal bestaan leidde. Bij geringe fysieke opbrengsten en dus beperkte overschotten ging het erom als boer te overleven. Hier, in het gebied met het drieslagstelsel, bleef het broodgraan rogge lange tijd het belangrijkste produkt. De tendenties tot grotere marktgerichtheid, specialisatie in de landbouw, het verlies van nevenactiviteiten en het toenemende belang van boter en vlees als eindprodukten van het agrarische bedrijf waren in eerste instantie tot de lager gelegen gronden beperkt, waar het stelsel van de Vlaamse Bouw domineerde. Tijdens en na de agrarische depressie lieten zich deze ontwikkelingen ook steeds meer op de hogere zandgronden gelden; rogge werd steeds meer een voedergraan.

Hoewel het kleine boerenbedrijf overheerste waren ook de leden van de elite bij de landbouw betrokken. Zij zagen grondbezit als een vaste en veilige belegging en gingen over tot belangrijke ontginningen. Hierop ontstonden pachtboerderijen en soms een landgoed waar eigenaar en familie de zomermaanden doorbrachten, terwijl uitbreiding en onderhoud nauwlettend werden gevolgd. Als voorbeeld kan het hiervoor genoemde landgoed de Baasterhoeve van de familie De la Court dienen. Een belangrijk deel van de elite, in dit verband veelal aangeduid met 'de heren', had belang bij goede opbrengsten van de landbouw. Als pachtinnend grondbezitters, als eigenaren van tienden en als crediteuren van boeren in hun omgeving waren ook zij afhankelijk van de landbouwopbrengsten. Leden van de regionale elite bezaten daarom zoveel belangstelling voor agrarische ontwikkelingen dat sommigen van hen lid werden van de provinciale Commissie van Landbouw en anderen toetraden tot de Bossche afdeling van de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij of tot één van de vele andere in de regio werkzame 'landbouw-maatschappijen' of 'landbouwcasino's'.² Zij zagen zichzelf veelal als vertegenwoordigers van het platteland.

Op vergaderingen van deze organisaties werden landbouwvraagstukken besproken, bijvoorbeeld het protectievraagstuk of de problemen met de tiendinzameling, maar vooral de mogelijkheden tot ontginning en de introductie van nieuwe produkten en technieken. De meeste 'heren' bleven de landbouwkwestie als een betrekkelijk technisch probleem bespreken, zelfs toen de agrarische depressie zich ernstig deed gevoelen. Slechts weinig boeren namen aan zulke technische besprekingen van het 'landbouwvraagstuk' deel. Voor hen was het een vraagstuk van andere orde, namelijk de vraag: hoe als boer te overleven. Dit pro-

bleem werd des te dringender door de daling van de prijzen van landbouwprodukten sinds 1879.

Bij de sedertdien opgerichte organisaties raakten steeds meer landbouwers betrokken; de problemen werden er meer vanuit hun perspectief benaderd. Hun verhouding tot de traditionele elites op het platteland veranderde langzaam. Pas na 1896 betraden boeren zelf, georganiseerd in de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond, het machtscentrum van de regionale politiek. De opkomst van deze nieuwe factor in de regionale machtsverhoudingen, de zich daarbij voordoende strijd tussen delen van de regionale elite en de rol van de clerus hierbij, zijn onderwerp van dit hoofdstuk.

11.2 De Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant

In 1881 kwamen verschillende regionaal en lokaal actieve landbouworganisaties bijeen in de Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw.³ Als doel werd geformuleerd de bevordering van landbouw, tuinbouw en veeteelt 'in den uitgebreidsten zin'; als middelen daartoe zag men het houden van tentoonstellingen en voordrachten, het bevorderen van landbouwonderwijs, het uitschrijven van prijsvragen, het toekennen van premiën, het stimuleren van de belangstelling voor de landbouw bij allerhande besturen en 'zo mogelijk [...] zorgen voor de levering van goede meststoffen, zaaigranen en gereedschappen voor de laagst mogelijke prijzen'.⁴ Vóór 1881 waren pogingen om tot eenheid te komen vooral mislukt door particularistische neigingen binnen de bestaande organisaties. Bij de totstandkoming van de Maatschappij van Landbouw bestonden als gevolg daarvan verschillende ideeën over de organisatievorm. De wens van de oprichters was om te komen tot een krachtig centraal bestuur en een zo beperkt mogelijk aantal afdelingen. Daartegenover stonden vertegenwoordigers van een aantal bestaande lokale en regionale landbouworganisaties, die een meer federatief verband wilden.

Zoals zo vaak was de uiteindelijke gekozen vorm een compromis. Men stichtte voorlopig 14 redelijk autonome afdelingen, waarvan zes in West-Brabant, drie in het land van Heusden en Altena en de Langstraat en vijf in Oost-Brabant. In onze regio waren dit de afdelingen Den Bosch, Tilburg, Grave, Eindhoven en Helmond. Verschillende lokale landbouworganisaties bleken echter niet van zins op te gaan in een grotere afdeling. Boxmeer, Oss en Grave vormden daarom elk een eigen afdeling in plaats van gezamenlijk één. Ook trad de landbouwmaatschappij Hilvarenbeek als aparte afdeling toe en niet als onderafdeling van die te Tilburg. Boxmeer, Oss en Grave traden na enkele jaren weer uit; veel van de leden vonden de contributie te hoog en het belang te gering.

De afdelingen bezaten een grote mate van zelfstandigheid. Zij beheerden een eigen kas waarin de helft van de algemene contributie van f.2,- per lid per jaar werd gestort en zij waren vrij in het opstellen van reglementen. Indien daaraan behoefte bestond konden zij ook overgaan tot het oprichten van onderafdelingen voor de aanschaf van fokdieren, meststoffen of werktuigen, voor verzekeringen, etc. De Maatschappij van Landbouw kon op deze wijze een bundeling zijn van boeren, grondbezitters en belangstellenden. Al naar gelang de samenstelling van de afdeling konden de activiteiten aan de wensen van de leden worden aangepast.

Welkomstlied bij de intrede van Louis van Rijkevorsel (1851-1925) als burgemeester van Vught, 1886. Collectie Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant.

WELKOMSTLIED
bij de intrede van den Heeren Louis Hier
A. M. J. T. van Rijkevorsel.
als **BURGEMEESTER** van **VUGHT**
4 Maart 1886.

Uwra, Van Noordacht Maat!
Lied klinkt de zwaai en blij geroed,
En daver' door de bocht;
Heil, Burgemeester, wees gegroet,
Van heil en rijckend Vucht!
Mijt serpepoot en boeg gesied,
Mijt vlijgen zwien en
Verdikent U heil u loep en vliet
Uw loest met vraggenacht.
Heil, Burgemeester, wees gegroet,
Zoo klinkt het veld en rijk,
Bij de een man naar ons geroet,
Hem, zij ons hart gewijde.
Hem zingen wij de Arie en ser,
Voudelicht van lijf en
Maar ook heilich en doud wees
Leid, Burgemeester, heil!
Leid hier — de vromen is volgerend —
In Uhu, U hier gekoed,
Tot heil en verzoet der eeneent,
Uw koren soertrouwe!
Gode zegen, dien men vromen en
En daver' en Uw wees,
Wiele U Jos de la Courde in
Uw Maatschappij en Kerk!
Gemeente en Kerk, zij ons met U
Een eeneit bekoent in
Een doudt wees zij dat en
Dauvan het schone bein,
De vrom' klinkt die, uit Uw geroed,
En doudt wees U heil!
Heil, Heil, wees, wees, wees,
Vucht! Uw rijckend Vucht!

Vele niet-boeren en notabelen, vaak aangeduid als 'heren', waren lid van de Maatschappij van Landbouw. In de steden Tilburg, Eindhoven en 's-Hertogenbosch ontstonden belangrijke afdelingen. In het bestuur van de afdelingen van de 'Maatschappij' namen burgemeesters en andere lokale notabelen zitting. De voorzitters van de afdelingen vormden het hoofdbestuur dat uit zijn midden een Dagelijks Bestuur koos. In 1895 waren 14 van de 38 leden van het hoofdbestuur burgemeesters. Gedurende de eerste jaren waren de voorzitters en de secretaris van het Dagelijks Bestuur afkomstig uit West- en Midden-(Noord-)Brabant. Echter, sinds 1888 stond de Maatschappij van Landbouw onder voorzitterschap van de Vughtse burgemeester Louis (A.M.J.T.) van Rijkevorsel en vanaf 1893 onder voorzitterschap van Jhr. Jos de la Court en was de ambtenaar van de provinciale griffie, L.G.P. Max, secretaris; zij waren allen woonachtig in of rondom Den Bosch.

De eerste 10 jaren groeide de Maatschappij traag, in de daarop volgende jaren sneller. Het aantal afdelingen in de regio breidde zich uit van 6 in 1881 en 11 in 1883, 15 in 1890 en 22 in 1895. Tot 1890 bleef de groei van het ledental in de regio bij deze toename achter. Het steeg van 825 in 1883 tot 878 in 1890. Tussen 1890 en 1895 vond echter bijna een verdubbeling plaats, en wel tot 1720 leden.⁵ De aanwas tussen 1890 en 1895 was in het drieslaggebied het sterkste, dat wil zeggen op de hoger gelegen zandgronden. In het Vlaamse-bouwgebied was de groei in deze jaren iets minder groot. De groei kwam voort uit de toetreding van lokale verenigingen, zoals die uit Beek en Donk, die in 1892 met 250 leden toetrad. Verschillende landbouwverenigingen bleven overigens ook toen nog onafhankelijk voortbestaan. Bij de toch nog beperkte ledenaanwas in het oostelijke deel van de provincie speelde mogelijk de naam een rol. De 'Maatschappij' werd soms verward, zo luidde een verklaring in het dagelijks bestuur, met 'de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' en werd daarmee als 'anti-katholiek' beschouwd.⁶ De hoge contributie vormde in deze periode van lage landbouwprijzen uiteraard ook een bezwaar voor vele kleine boeren.

In de eerste jaren stonden papieren activiteiten voorop: vergaderen, het leveren van adviezen en het houden van voordrachten. Er werd echter in 1883 ook een veevoederdepot gevormd; in 1885 werd bij de Staatsspoorwegen een reductie voor leden bedongen op het vervoer per spoor van wagonladingen veevoeder en (kunst-) meststoffen en in 1887 werden Noordbrabantse afdelingen opgericht van het Nederlandsch Rundvee- en Paardenstamboek. De Maatschappij van Landbouw verkreeg sedert 1882 subsidie van het Rijk en provincie voor het laten houden van voordrachten en voor onderzoek naar effecten van zaaizaad en meststoffen. Met behulp van deze gelden werden proefvelden bemest en bepoot en werd het veevoederdepot gesticht. Een belangrijke factor bleek de komst van de leraar landbouwkunde, P. van der Hoek, in 1889. Deze werd met rijkssubsidie door de Maatschappij van Landbouw als landbouwconsulent aangesteld. Hij diende te adviseren inzake de proefvelden en in de afdelingen voorlichting te geven over landbouwkundige onderwerpen, met name over de zuivelbereiding. In 1891 volgde zijn benoeming tot Rijkslandbouwleraar te 's-Hertogenbosch. Hoewel hij toen formeel onafhankelijk van de Maatschappij kwam te staan bleef hij de bestuursvergaderingen bijwonen. Zijn werk was een belangrijke stimulans voor de organisatie en de uitbouw van de activiteiten. Vooral hierdoor is de aanwas van leden en afdelingen in de periode 1890-1895 te verklaren.

Binnen de Maatschappij van Landbouw was een toenemende belangstelling voor coöperatie zichtbaar. Al kort na de oprichting hadden de eerste gezamenlijke aankopen van stadsbeer plaats; het voordeel van coöperatieve aankoop werd door het bestuur van de Maatschappij in toenemende mate onderkend. In 1889 kwam het tot een wijziging van de statuten die bedoeld was om het zelfstandig handelen van afdelingen ten aanzien van deze activiteiten te bevorderen. Mogelijk werd men hierin gestimuleerd door het onderzoek in Noord-Brabant van de Landbouwenquêtecommissie van 1886, die op de mogelijkheden van coöperatie wees.⁷ Sinds 1888 werd steeds een aparte paragraaf van het jaarverslag aan dit onderwerp gewijd. In dat jaar waren nog slechts enkele afdelingen betrokken bij de gemeenschappelijk aanschaf van kunstmest en veevoeder. Nog in 1892 werd bovendien met teleurstelling opgemerkt dat het coöperatiewezen zich beperkte

tot de aanschaf van mest- en voederstoffen, waarbij slechts tien afdelingen betrokken waren. Dat er bij de boeren bedenkingen tegen coöperaties bestonden was bekend. De boeren waren namelijk bij aankoop van goederen van de coöperatie genoodzaakt contant te betalen, terwijl bij de winkeliers-handelaren veelal op krediet kon worden gekocht. Deze handelaren en winkeliers werkten de coöperaties, die hun posities bedreigden, hier en daar openlijk tegen.

Echter, in het verslag over 1893 was de toon veranderd; er bleek een kentering opgetreden. In verschillende gemeenten was men overgegaan tot de stichting van coöperatieve zuivelfabriekjes. De introductie van de handcentrifuge voor de boterbereiding speelde daarbij een belangrijke rol. In de almanak voor de leden van de Maatschappij van Landbouw voor 1894 werd deze ontwikkeling uitvoerig gepropageerd. Twee jaar later, in 1896, was het aantal afdelingen dat op enigerlei wijze coöperatief bezig was toegenomen tot 28 (van de 46 afdelingen). Sommige afdelingen werden hierdoor zeer omvangrijk en krachtig, maar in andere kwam de coöperatie nauwelijks van de grond. De zwakte van de Maatschappij van Landbouw school in de afdelingsautonomie; deze stond na enkele jaren verdere schaalvergroting en groei van het coöperatiewezen in de weg. Door een gemeenschappelijke aankooporganisatie voor de gehele 'Maatschappij' zouden betere voorwaarden bedongen kunnen worden dan het geval was. Maar pogingen tot vorming van zo'n organisatie, tot in 1897 in discussie, kwamen niet van de grond. De met succes coöperatief inkopende afdelingen waren hiertoe niet te bewegen.⁸

Een politiek probleem vormde het vraagstuk van eventuele protectie van de landbouw. In deze periode van depressie werd het regelmatig aan de orde gesteld. In 1886 besprak het hoofdbestuur een rapport van het Landbouw Comité met betrekking tot heffing van invoerrechten op landbouwprodukten. Op grond van de redenering dat andere landen niet geprovoceerd mochten worden tot het nemen van beschermende maatregelen werd besloten niet voor invoerrechten op landbouwprodukten te pleiten.⁹ Tien jaar later was dit vraagstuk nog steeds actueel en werd de discussie binnen en tussen de afdelingen heftig gevoerd. Er werd geageerd tegen het liberale tariefstelsel en gewaarschuwd tegen gevolgen ervan, zoals de uitbreiding van armoede en hiermee van de voedingsbodem voor het socialisme. De 'protectionisten' vormden een grote groep binnen de Maatschappij van Landbouw. In het algemeen waren de afdelingen waar overwegend akkerbouwprodukten geteeld werden vóór protectie, terwijl die met vooral veehouderij, waarvoor veevoeder in het buitenland werden aangekocht en die ten dele van vee-export afhankelijk waren, tegen beschermende maatregelen waren. De 'Maatschappij' als geheel hield vast aan een liberaal standpunt en pleitte niet voor protectie.¹⁰

Onder voorzitterschap van achtereenvolgens Van Rijckevorsel en De la Court maakte de Maatschappij van Landbouw tussen 1890 en 1896 een bloeiperiode door. Massale toetreding van boeren bleef echter uit. Van belang was daarbij het beeld van 'Herenorganisatie' dat van de Maatschappij van Landbouw bestond. De hoge contributie, het lidmaatschap van 'belangstellenden', het 'liberale' anti-protectiestandpunt en de met 'anti-katholiek' associeerbare naam, waren daaraan debet. Om onder de landbouwers tot verdere organisatie te komen waren nieuwe initiatieven nodig. Deze zouden, zoals zal blijken, de regionale elite ver-

delen en ten slotte een verschuiving binnen de machtsverhoudingen veroorzaken.

11.3 De komst van de NCB

De nieuwe initiatieven gingen in de richting van de stichting van boerenbonden. In België en Duitsland waren deze reeds met succes tot stand gekomen en dit werd in Nederland met belangstelling gevolgd. In tal van bladen werd erover geschreven en er ontstonden plannen tot oprichting van soortgelijke bonden. De zaak kwam in het najaar van 1895 in een concreter stadium door het optreden van Jhr. L.F.C.H.M. ridder de van der Schueren, burgemeester van Zevenaar. Hij publiceerde een oproep tot vorming van een centrale Nederlandse Boerenbond waarbij verschillende provinciale bonden zich zouden kunnen aansluiten. De oproep bleek tijdens een bijeenkomst te Arnhem in januari 1896 op voldoende bijval te kunnen rekenen. Het initiatief werd doorgezet; De van der Schueren riep op tot vorming van plaatselijke boerenbonden, hetgeen in de hierop volgende maanden ook in Noord-Brabant geschiedde.¹¹

Mr. Alphons van Rijckevorsel nodigde voor 16 april 1896 24 'notabelen', allen betrokken bij een landbouworganisatie in Noord-Brabant, uit om over wenselijkheid en noodzaak van een boerenbond te spreken. Onder de genodigden bevonden zich de voorzitter van de Maatschappij van Landbouw, De la Court en twee van zijn voorgangers, onder wie Louis van Rijckevorsel.¹² In de vergadering van het dagelijks bestuur van de Maatschappij van Landbouw, voorafgaande aan deze bijeenkomst, kwam op verzoek van ondervoorzitter De Jong van Beek en Donk de 'op touw gezette beweging tot het oprichten van een Boerenbond' ter sprake. Men bleek een aparte boerenbond in de provincie overbodig te vinden. Deze zou 'het vijfde rad aan de wagen' zijn, in de woorden van De la Court; men besloot dat op de aangekondigde bijeenkomst duidelijk te maken.¹³ Op deze bijeenkomst werd desondanks door de meerderheid van de aanwezigen een motie aanvaard waarin de wenselijkheid tot van oprichting van een Noordbrabantse boerenbond op sociaal en economisch gebied werd uitgesproken. Alleen De la Court en een andere oud-voorzitter van de 'Maatschappij' waren tegen.¹⁴ De overige aanwezigen lieten zich aansporen tot oprichting van lokale boerenbonden.

De plannen tot vorming van boerenbonden werden in het dagblad De Noordbrabanter met positieve commentaren en opwekkende stukken gepropageerd, die vooral werden geschreven door redacteur H.M. Thijssen en de norbertijner pater Gerlacus van den Elsen, die een bijzondere belangstelling voor het boerenvraagstuk ontwikkelden.¹⁵ Zij beschouwden deze beweging als een reactie op de Maatschappij van Landbouw, waarin de 'heren' hun verantwoordelijkheid voor de sociale omstandigheden van de boeren ontlieden, te eenzijdig voor economisch-technische verbeteringen in de landbouw opteedden en niet voor beschermende tariefmaatregelen pleitten. De functie van een boerenbond moest volgens Van den Elsen vooral zijn het versterken van de boerenstand (die voor hem uit de eigengeërfde boerenfamilies bestond), het bestrijden van liberale en het voorkomen van socialistische invloeden. Het ging hem om een emancipatie

van de boeren langs katholieke weg, zoals die naar zijn mening in de encycliek 'Rerum Novarum' was uiteengezet.¹⁶

Over het feit dat Mr. Alphons van Rijckevorsel het initiatief had genomen waren Van den Elsen en Thijssen minder verheugd. Zij wensten de onvoorwaardelijke oprichting van boerenbonden en wantrouwen daarom de betrokkenheid van (oud-)bestuursleden van de Maatschappij van Landbouw. Zij verwachtten meer van de lokale geestelijkheid bij het helpen vormen van de bonden. In verschillende artikelen in De Noordbrabanter werd hiertoe opgeroepen en onder meer werden ontwerp-statuten voor boerenbonden en een concept algemeen reglement van De van der Schueren gepubliceerd.¹⁷ Gesteund door de Bossche bisschop W. van de Ven, die 26 maart 1896 besloten had de lokale geestelijkheid 'in stilte' aan te sporen de boerenbond voorzichtig te steunen en te bevorderen,¹⁸ werden door Thijssen en Van den Elsen in verschillende dorpen boerenbonden opgericht. Ook Mr. Alphons van Rijckevorsel was hierbij actief; hij bleef, zoals De Jong van Beek en Donk korzelig opmerkte, 'maar afdelingen vormen en maar voorzitters benoemen'.¹⁹

Half augustus 1896 waren er in Noord-Brabant minstens 30 plaatselijke boerenbonden met samen circa 2400 leden.²⁰ Deze bonden waren niet alle nieuwe organisaties; er waren reeds bestaande landbouwcasino's tussen, maar zij wensten zich alle aan te sluiten bij een provinciale boerenbond. Eén van de nieuwe boerenbonden werd door de grootgrondbezitter D. van Ophoven te Mill opgericht. Van Ophoven had enige jaren een boerderij in Duitsland gehad en was daardoor bekend geraakt met de Duitse 'Bauernvereine'. Eind april 1896 aanvaardde zijn boerenbond een programma dat als circulaire aan alle gemeenten werd toegezonden. Doel was om door vereniging te streven naar verbetering van de materiële positie van de boeren en (land)arbeiders. In de toelichting werd ter bevordering van de landbouw de instelling van een zelfstandig ministerie gepropageerd en onder meer verlangd dat invoerrechten geheven zouden worden op vlees, vet en granen, maar dat koeken en maïs, voor veevoer bestemd, daarvan vrijgesteld zouden worden. Ook verlangde men afschaffing, zoals in Duitsland, van de rijksbelastingen op het grondbezit en betuigde men adhesie aan het streven van De van der Schueren.²¹

Deze laatste was inmiddels begonnen met de vorming van een centrale Nederlandse Boerenbond. Het door hem geschreven concept-reglement werd van verschillende zijden becommentarieerd. Het moeilijkste strijdpunt bleek de omschrijving van het christelijke karakter in de statuten. Pater Gerlacus van den Elsen verklaarde in De Noordbrabanter dat men probeerde, 'eene goede formule te vinden, waardoor joden en socialisten worden uitgesloten'.²² Daarbij wenste men de toetreding van zowel protestanten als katholieken mogelijk te maken, wat uiteraard de nodige problemen gaf. Op 4 juli 1896 werden te Utrecht de statuten van de centrale boerenbond vastgesteld, nadat Schaezman een voor alle partijen aanvaardbaar voorstel had geformuleerd met de omschrijving: 'De Nederlandse Boerenbond, het Christendom als grondslag der maatschappij erkennend en huldigend, heeft ten doel de belangen van den boerenstand te behartigen en de uitbreiding der staatsbemoeiingen op economisch gebied ook dien stand ten goede te doen komen'; voor het lidmaatschap werd vereist 'de erkenning van God, huisgezin en eigendom'.²³

De 'emancipator van den boerenstand', Pater G. van den Elsen (1853-1925). Foto, collectie Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant.

De bisschop van 's-Hertogenbosch had voorlopig gekozen voor stille steun aan de Boerenbond, aangezien hij, in zijn woorden, 'met een en ander dien Bond betreffende nog niet tot genoegzame helderheid en vastheid gekomen was'.²⁴ Zeker doelde hij hiermee op de relatie met de Maatschappij van Landbouw, die werd geconfronteerd met de vele initiatieven tot oprichting van boerenbonden. Door het dagelijks bestuur (bijgestaan door een adviescomité uit het hoofdbestuur) werd in een drietal gespreksrondes op 8 juni, 1 juli en 1 augustus 1896 de situatie beoordeeld en een standpunt gevormd. Algemeen zag men in deze kring een provinciale boerenbond als een doublure van de Maatschappij van Landbouw en was men het erover eens dat deze bond veel afbreuk aan de Maatschappij zou kunnen doen. Met name door de voorgestelde lage contributie (van 50 cent per jaar) voor de bond, werd een grote uitstroom van leden gevreesd. De altijd aanwezige landbouwleraar Van der Hoek was pessimistisch; 't is jammer, zegt spreker, doch z.i. staan wij nu aan 't eind van een roemrijk verleden'.²⁵

Er gingen stemmen op om als 'Maatschappij' aansluiting te zoeken bij de boerenbondbeweging. De Jong van Beek en Donk wilde invloed uitoefenen op de totstandkoming van de centrale Nederlandse boerenbond om zo de weg vrij te maken tot aansluiting van de Maatschappij van Landbouw. 'Op die wijze meent spreker, dat onze maatschappij, zij het dan ook onder een andere naam, zou kunnen blijven bestaan en bij aansluiting van de vereenigingen welke thans nog buiten haar staan, zelfs groot worden'.²⁶ Het sterkste pleitte notaris W.A. Coolen voor aansluiting. Hij wees op de positieve resultaten van de 'Bauernvereine' in Duitsland en 'voorziet dat al de boeren zich onder de vaan van de boerenbond

zullen scharen', die immers de steun van de geestelijkheid geniet; 'zoo we niet aansluiten en daarbij trachten ons meester te maken van de beweging, dan worden we ongetwijfeld afgesloten, raken wij onder den druk van de algemeene opinie en worden we onschuldig on-katholiek geheeten'.²⁷ Op grond van deze overwegingen namen leden van het dagelijks bestuur van de Maatschappij van Landbouw op 4 juli 1896 te Utrecht deel aan de voorbereidende bespreking over de statuten van de Nederlandse Boerenbond.

Het idee om zich als Maatschappij van Landbouw aan te sluiten bij de 'boerenbeweging' werd in juli nog versterkt nadat de voorzitter, De la Court, in een gesprek met bisschop Van der Ven had vernomen, dat deze voor eensgezinde samenwerking was en 'dat tot het verkrijgen daarvan op zijne medewerking kon worden gerekend'.²⁸ In de loop van de maand juli vonden informele ontmoetingen plaats tussen bestuursleden van de Maatschappij en initiatiefnemers van de boerenbond. De heren Van Rijckevorsel hadden contacten met De Jong van Beek en Donk en probeerden deze zitting te laten nemen in het voorlopig bestuur van een provinciale boerenbond. In hoeverre De Jong daar positief op heeft gereageerd is niet duidelijk. Waarschijnlijk deed hij dat eerst wel, maar kwam hij er later op terug. Afgesproken was dat half augustus een openbare bijeenkomst zou worden belegd met De Jong van Beek en Donk. In de pers werd hij samen met Louis van Rijckevorsel en Antonius Bolsius uit Schijndel genoemd als oproepers voor deze vergadering. De Jong zei op 1 augustus daarover verbaasd te zijn. Hij had slechts ter vergadering willen spreken.²⁹

Er was ook persoonlijk contact tussen het bestuurslid Coolen en Van den Elsen. Eind juli polste notaris Coolen de pater over nieuwe statuten voor de Maatschappij van Landbouw, die een samengaan met de lokale boerenbonden mogelijk zouden moeten maken. Deze concept-statuten stemden enerzijds overeen met de eisen voor toelating tot het lidmaatschap die door de centrale Nederlandse Boerenbond waren geformuleerd, anderzijds garandeerden zij de zelfstandigheid van de provinciale bond.³⁰ Coolen concludeerde op 1 augustus dat 'ook pater Van den Elsen samenwerking wil',³¹ maar Van den Elsen schreef later, dat hem toen duidelijk werd 'hoe men ons wilde misleiden' en alles bij het oude wilde laten. Hij bleef voor oprichting van een christelijke provinciale boerenbond los van de 'neutrale' Maatschappij van Landbouw.³²

In de derde bijeenkomst over de situatie, gehouden op 1 augustus 1896, nam het dagelijks bestuur van de Maatschappij van Landbouw in meerderheid het besluit om op 18 augustus 1896 een vergadering van het hoofdbestuur te beleggen en daaraan voor te stellen om de statuten in genoemde zin te wijzigen en zich in beginsel als provinciale bond aan te sluiten bij de Nederlandse Boerenbond. Van de zeven bestuursleden waren vier vóór (De la Court, De Jong, Coolen en Mol) en drie tegen (Van Gulick en de protestanten Snoek en Bruinsma).³³

Ondertussen zag De van der Schueren zijn streven naar een interconfessionele organisatie in gevaar komen. Pater Van den Elsen en redacteur Thijssen publiceerden voortdurend over de bond en hamerden op het christelijke karakter ervan. Dit geluid vanuit het katholieke zuiden kon protestanten afschrikken, vreesde hij. Onduidelijk was voor hem de houding van zijn neven Van Rijckevorsel. Louis van Rijckevorsel vormde met Antonius Bolsius en, zoals Van Rijckevorsel aan De van der Schueren berichtte, samen met De Jong van Beek en Donk

een voorlopig provinciaal bestuur. De Jong voelde hiervoor echter niets, zoals bleek toen hij gevraagd werd tevens zitting te nemen in een voorlopig centraal bestuur van de Nederlandse Boerenbond. Daarop wensten de gebroeders Van Rijckevorsel op hun beurt hem, als protestant, niet meer voor Noord-Brabant in het centrale bestuur te accepteren. Een ontmoeting op 3 augustus tussen Van den Elsen en De van der Schueren zal de laatste op de hoogte hebben gebracht van de situatie in Noord-Brabant en tot een gezamenlijke verdere strategie hebben geleid.

Toen op 6 augustus de aankondiging van de Maatschappij van Landbouw voor haar vergadering op 18 augustus 1896 te Breda verscheen, om over toetreding tot de Boerenbond te beslissen, verzocht Van den Elsen direct aan De van der Schueren een oproep aan de lokale boerenbonden voor de oprichtingsvergadering van de provinciale boerenbond op 17 augustus te Den Bosch te doen uitgaan. Zoals Van den Elsen met kennelijk genoegen constateerde maakte deze 'oorlogsverklaring een geweldigen indruk'.³⁴ Vervolgens haalde hij in De Noordbrabanter fel uit naar de 'neutrale' Maatschappij van Landbouw en trok hij de integriteit van haar bestuur in twijfel. Enkele dagen later echter liet hij een stuk volgen over de goede gezindheid van de 'Maatschappij',³⁵ waarschijnlijk met het doel zoveel mogelijk leden van de Maatschappij van Landbouw mee te kunnen nemen in een nieuwe boerenbond.

Op de vergadering van 17 augustus 1896 werd onder voorzitterschap van De van der Schueren de provinciale boerenbond in Noord-Brabant gesticht. Aanwezig waren vertegenwoordigers van 30 bonden met bijna 2400 leden. Onder deze waren ook enkele afdelingen van de Maatschappij van Landbouw. De grootste bonden (met meer dan 200 leden) waren die uit Schijndel met Bolsius als voorzitter, uit Gemert met als voorzitter notaris Van Kemenade, en bonden uit Schaijk en uit Ginneken, de laatste onder leiding van de protestantse baron Van der Borch. Verder waren aanwezig pater Van den Elsen en het Provinciale-statenlid Vincent van den Heuvel. Tot voorzitter werd gekozen D.H. van Ophoven, en niet, zoals werd verwacht, een van de heren Van Rijckevorsel. Overige bestuursleden werden de genoemde baron W.H.E. van der Borch, J.H. Hermans, rentenier te Deurne, C. van Iersel uit Helvoirt en C.W. Oomen uit Oosteind, voorheen voorzitter van een afdeling van de Maatschappij van Landbouw; in september 1896 werden nog Mr. Alphons van Rijckevorsel en J.C. van Nuenen, linnenfabrikant en burgemeester van Veldhoven in het bestuur gekozen.

De volgende dag, op 18 augustus, kwam de Maatschappij van Landbouw bijeen om te vergaderen over het voorstel zich aan te sluiten bij de Nederlandsche Boerenbond.³⁶ Een besluit daartoe kwam niet zonder problemen tot stand. Velen waren verontwaardigd over de 'vernederende' aanvallen in De Noordbrabanter op 'Maatschappij' en bestuur. Ook was men onaangenaam verrast door het feit dat zich de dag daarvoor reeds een provinciale bond had gevormd. Maar van dit laatste bleek niemand het fijne te weten. De la Court schetste de situatie en stelde vast dat er zijns inziens nu twee organisaties bestonden met het zelfde doel, met in hoofdzaak een verschil in contributiehoogte.

In de discussie zei Coolen zich niet te willen laten beïnvloeden door een 'lorrig blaadje als de Noordbrabanter' en 'een klik, die het bestuur ignoreert en zich van 't veld wil meester maken'. Hij maakte zich sterk om op de gekozen weg voort

te gaan, namelijk om op basis van nieuwe statuten zich als 'Bauernverein' aan te sluiten bij de Nederlandsche Boerenbond en 'om zoo de geestelijkheid, die groote macht, te winnen en ter wille te zijn, daarbij werkende, dat we toch onzen eigen weg kunnen blijven bewandelen'. Ook De Jong van Beek en Donk pleitte hiervoor. Verzet tegen aansluiting kwam vooral van de afdelingen uit West-Brabant. Men vroeg zich af, wat de Nederlandsche Boerenbond anders was dan de Limburgse Boerenbond en de zojuist gestichte Noordbrabantse bond; men wenste niet zijn zelfstandigheid op te geven voor een 'Nederlandse' bond die niet ook andere provincies omvatte. Een punt van discussie vormden ook de eisen voor toelating van leden. In de concept-statuten waren hiervoor de bepalingen van de Nederlandsche Boerenbond overgenomen. A.A. Vorsterman van Oyen uit Oisterwijk maakte hiertegen bezwaar, omdat dan geen joden en geen belangstellenden meer lid konden worden. Coolen wuifde dit bezwaar weg met de opmerking dat de statuten geen wet van Meden en Perzen vormden.

Tot slot werd het bestuursvoorstel door 20 afdelingen aanvaard. Tegen stemden de afdelingen Almkerk, Breda, Berghem, Dongen, Oosterhout, Ossendrecht, Roosendaal en Steenberg; Oisterwijk en Zevenbergen onthielden zich. De la Court verklaarde zo spoedig mogelijk de Nederlandsche Boerenbond te zullen inlichten en admittie te zullen vragen als 'Vereeniging de Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw, provinciale Boerenbond'.³⁷ Twee maanden later was op de, op 19 augustus verzonden brief, waarin dit werd voorgesteld, nog geen formele reactie ontvangen. Dat zou zo blijven. Het Centrale bestuur van de Nederlandsche Boerenbond negeerde de aanmelding. Wel verscheen op 28 augustus een reactie in De Noordbrabanter. 'Er is een provinciaal bestuur in onze provincie. Het is tot stand gekomen door het centraal bestuur: Het is gekozen onder leiding van De van der Schueren en nu zouden de Heeren van de Landbouw Maatschappij ook nog provinciaal bestuur willen worden. Het is te gek om alleen te loopen. De Maatschappij heeft elke samenwerking onmogelijk gemaakt [...] en nu wil zij zelf boerenbond worden (neemt zelfs het air aan alsof zij het was). Boerenbedrog, anders niet'.³⁸ In oktober 1896 besloot het hoofdbestuur van de Maatschappij van Landbouw langs eigen weg verder te gaan.

Inmiddels was de provinciale boerenbond onder voorzitterschap van Van Op-hoven begonnen aan de opbouw van de organisatie. Eind september werd een concept-reglement met een begeleidende circulaire aan de voorzitters van de 43 afdelingen, de pastoors en de pers gezonden. In de circulaire werd op het belang van standsorganisatie gewezen. 'De aaneensluiting alleen kan het landbouwbedrijf verheffen, de lasten verminderen, de bescherming der regeering erlangen en met vereende krachten den landbouwer, [...] in de maatschappij die plaats verzekeren welke hem toekomt'; na een verwijzing naar de middeleeuwse gilden volgde: 'Geldgebrek, waardeloosheid der producten en zware belastingen zijn niet de eenige oorzaken van den teruggang. De aloude spaarzaamheid, eenvoud, arbeidzaamheid, matigheid en liefderijke samenwerking moeten of gehandhaafd of hersteld worden. En hoe zal men de ontevreden menigte tegen het aanrukkend socialisme beschermen? Dus moet ook op zedelijk en godsdienstig gebied gewerkt worden'.³⁹ Dit was een duidelijk pleidooi voor samengaan van de 'stoffelijke' en 'zedelijke' verheffing, hetgeen ook in de statuten werd opgenomen.

Op 11 november 1896 werden de statuten van wat nu heette de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (kortweg NCB) besproken en vastgesteld. Het enige protestantse bestuurslid, baron Van der Borch, opperde daarbij ernstige bezwaren tegen de grote nadruk die het zedelijk-godsdienstig element in verschillende artikelen verkreeg. Door de nadruk en de wijze van presentatie kregen ze zijns inziens teveel een katholieke strekking. In de statuten van de NCB werden de bepalingen over toelating tot het lidmaatschap scherper geformuleerd dan in die voor de Nederlandsche Boerenbond was geschied. Volgens artikel vijf werd voor het lidmaatschap vereist: 'Dat men in Christelijken geest God, huisgezin en eigendom erkenne en eerbiedige. Dat men geen ergerlijk leven leide. Dat men landbouwer, grondeigenaar, beheerder van gronden of pachter zij'.⁴⁰ De toevoegingen 'in Christelijken geest' en 'Dat men geen ergerlijk leven leide' waren volgens Mr. Alphons van Rijckevorsel nodig om alleen werkelijk praktizerende christenen als leden te krijgen. Ze waren mogelijk ook ingegeven door het feit dat de 'neutrale' Maatschappij van Landbouw de formulering van de Nederlandsche Boeren Bond zonder veel problemen bleek te aanvaarden, zodat de NCB wel een scherpere eis moest stellen. Dat 'eigenaren en beheerders van grond' ook lid konden worden, stelde advocaten en fabrikanten, zoals Van Rijckevorsel en Van den Heuvel in staat lid te blijven.

De gebeurtenissen van 1896 leidden tot een breuk in de landbouworganisaties in Noord-Brabant. Een deel van de regionale elite ging mee met het initiatief tot oprichting van een boerenbond. De betekenis van deze breuk zou pas gedurende de daarop volgende jaren volledig duidelijk worden.

11.4 De strijd om de leden

Reeds werd geconstateerd dat de ledengroei van de Maatschappij van Landbouw tussen 1890 en 1896 met name in het drieslaggebied plaats vond. Na 1896 verbleekte deze toename bij de ontwikkeling die de NCB in dit deel van de regio doormaakte. De NCB begon in de zomer van 1896 reeds met meer leden in het drieslaggebied dan de Maatschappij daar ooit bezeten had en binnen enkele jaren werd dit aantal verveelvoudigd.⁴¹ De op zichzelf niet geringe ontwikkeling in het Vlaamse-bouwgebied bleef daarbij enigszins achter. Ook was de NCB in staat afdelingen te vormen in het Maasland, waar de tarwebouw en hier en daar de veehouderij domineerde. In 1914 bedroeg het ledental van de NCB in de regio het twintigvoudige van dat van de Maatschappij van Landbouw. Wat kan de verklaring zijn voor dit stormachtige succes van de NCB en het falen van de 'Maatschappij'?

Het hoofdbestuur van de Maatschappij van Landbouw wees meteen op een factor die het hiervoor als de belangrijkste beschouwde, de contributiehoogte. De 'Maatschappij' vroeg twee gulden, terwijl de NCB slechts vijftig cent per jaar van een lid vroeg. Gevolg was dat ook de Maatschappij van Landbouw, zo spoedig als zij kon, de contributie verlaagde. Met ingang van 1897 werd deze gehalveerd. Maar weldra bleek dit niet voldoende om het tij te keren, hooguit vertraagde het de afbrokkeling van de Maatschappij van Landbouw in de regio tot 1900. In 1896 verloor de 'Maatschappij' circa 160 leden en tot 1900 werden 4 afdelingen opgeheven en verminderde het ledental met nogmaals honderd. Een

Tabel V het ledental van de Maatschappij van Landbouw en NCB;
in de regio naar landbouwstelsel.

Het drieslagstelsel			Het vlaamse-bouwstelsel			
jaar	M.v.L.	NCB	jaar	M.v.L.	NCB	
	1881	geen		1881	geen	
	1883	423		1883	327	
	1886	383		1886	298	
	1887	430		1887	333	
	1888	427		1888	347	
	1889	411		1889	339	
	1890	393		1890	332	
	1891	397		1891	331	
	1892	458		1892	341	
	1893	697		1893	425	
	1894	834		1894	518	
	1895	1038		1895	556	
	1896	950	2768	1896	531	1491
	1897	966	onb.	1897	441	onb.
	1898	989	4814	1898	442	2585
	1899	904	5604	1899	501	3196
	1900	862	6853	1900	519	3490
	1901	onb.	onb.	1901	onb.	onb.
	1902	702	9136	1902	429	3964
	1903	onb.	9210	1903	onb.	4677
	1904	onb.	9543	1904	onb.	5085
	1905	311	10221	1905	359	5383
	1906	onb.	10345	1906	onb.	5852
	1907	230	10973	1907	325	6198
	1908	onb.	11462	1908	onb.	6489
	1909	onb.	11896	1909	onb.	6684
	1910	211	12449	1910	216	6879
	1911	185	12640	1911	202	7224
	1912	171	12646	1912	149	7406
	1913	161	13808	1913	178	7683
	1914	139	13870	1914	191	7946

bronnen: Van Loon, Honderd jaren Maatschappij van Landbouw, Jaarverslagen en Almanakken van de Maatschappij van Landbouw, Wintermans, Geschiedenis van de NCB, Almanakken van de NCB.

factor hierbij was evenwel ook dat gedurende die jaren voortdurend fusiebesprekingen gaande waren tussen NCB en 'Maatschappij', die ondanks het uitblijven van succes misschien voor sommige leden een overstap naar de NCB overbodig schenen te maken.⁴²

Een van de verklaringen van het succes van de Boerenbond kan worden gezocht in het welslagen van de door deze opgezette activiteiten. Terwijl de 'Maatschappij' faalde in het laten uitgroeien van haar coöperatieve instellingen, slaagde de NCB daarin wel. Ten behoeve van aan- en verkoop van produkten, het verstrekken van krediet en het opzetten van onderlinge verzekeringen werden door het bestuur van de NCB aparte, zowel plaatselijke als overkoepelende organisaties gevormd. Een aantal van deze instellingen stond formeel onder toezicht van de NCB, andere waren zelfstandig, maar zeer nauw met de NCB verbonden.

Het tekort aan contante geldmiddelen was voor de boeren een voortdurend probleem en één van de oorzaken van de steeds terugkerende gedwongen winkelnering. Wanneer voorschotten verstrekt konden worden aan de boeren die tot aankoop van vee, onroerend goed, voeder of mest wilden overgaan, zouden deze minder afhankelijk worden van de handelaren. Het landbouwkrediet was één van de eerste punten van bespreking in de boerenbond. De oprichting van

banken vereiste grondige voorbereiding en veroorzaakte problemen. Desondanks kwam men reeds in 1897 tot de vorming van acht lokale banken; in 1898 werden er nogmaals zes gesticht. Deze 'boerenleenbanken' waren klein en het werkgebied omvatte vaak niet meer dan een enkele parochie.⁴³ Na stichting van een Centrale bank te Eindhoven in 1898, waarbij de lokale bankjes zich aansloten, nam het aantal verder toe. Aan het einde van 1899 waren er 21, drie jaar later bestonden er 38 van zulke banken in de regio.⁴⁴ De Boerenleenbank stond formeel los van de NCB, maar er waren vele banden. De statuten van de leenbanken zowel als die van de NCB eisten van de leden een christelijk geloof en de erkenning en eerbiediging 'van God, huisgezin en eigendom'. Daarnaast bestonden er personele unies op centraal bestuursniveau: Van den Heuvel en Bolsius waren in de Raad van Toezicht benoemd en pater Van den Elsen, medeoprichter en propagandist, was tot 1902 een der twee inspecteurs. Ook bestonden zulke personele unies in de dorpen, waar vaak alle activiteiten van boerenbond en aanverwante zaken door dezelfde, lokaal prominente mannen werden geleid.⁴⁵ Het succes van de boerenleenbanken was een succes voor de NCB.

Bij de oprichting van deze banken deed zich in de NCB en in de Nederlandsche Boerenbond een ernstig conflict voor over de beste rechtsvorm voor deze instellingen. Dit conflict over wat in essentie een technisch probleem was, liep uit op een confrontatie tussen de gebroeders Van Rijckevorsel en pater Van den Elsen. De eerste twee verkregen de steun van het dagelijks bestuur van de Nederlandsche Boerenbond, waar Mr. Van Rijckevorsel vice-voorzitter en L. van Rijckevorsel 'generaal-inspecteur van de op te richten leenbanken' waren geworden. Van den Elsen werd gesteund door Van den Heuvel en hij vond spoedig ook de besturen van de NCB en de Christelijke Limburgsche Boerenbond aan zijn zijde. Van den Elsen benaderde het vraagstuk niet zozeer als een juridisch probleem; hij wilde zijn ideeën over de organische agrarische samenleving, waarbij het verstrekken van krediet een kwestie van solidariteit was, in de praktijk brengen.⁴⁶ Het conflict bleek aanleiding tot een strijd waarbij elke kant de invloed van de andere in de NCB trachtte te verminderen. De resulterende breuk tussen de NCB en de Van Rijckevorsels is een illustratie van de sterke positie die Van den Elsen in de NCB bekleedde. Met het vertrek in 1898 van de Van Rijckevorsels verdwenen uit het NCB-bestuur de twee enige 'Bossche heren' met oude banden met de Maatschappij van Landbouw. Gevolg van het conflict was de oprichting van twee centrale leenbanken, één te Eindhoven voor de banken volgens de wet van 1855, en één te Utrecht voor die volgens de wet van 1876, opgericht door de Nederlandsche Boerenbond.

De coöperatieve aankoop van landbouwbenodigdheden en de coöperatieve verkoop van agrarische produkten werden door de NCB eveneens als hoogst belangrijke taken gezien. Door het controleren van deze activiteiten versterkten de boeren hun positie in de dorpen en ten opzichte van de tussenhandel. De coöperatieve aankoop kon een einde maken aan verschillende misstanden die de particuliere handel met zich mee had gebracht, met name de kwaliteitsvervalsing en klantenbinding door kredietverschaffing. Reeds tijdens de eerste winter in het bestaan van de NCB werd er een commissie gevormd voor bondsgewijze coöperatieve aankoop van veevoeder, zaaigoed en meststoffen. Als gedelegeerde trad Mr. Alphons van Rijckevorsel op; één van de andere leden was Johannes Gerar-

dus Jurgens. Door het plotse aftreden van Van Rijkevorsel in 1898 moesten deze werkzaamheden opnieuw worden opgezet; dit gebeurde door de secretaris van de NCB, Jan Hermans uit Deurne. Deze plaats kreeg het eerste centrale pakhuis. Ook andere afdelingen en kringen van afdelingen namen de aan- en verkoop ter hand en vestigden een pakhuis. Uiteindelijk leidde het initiatief van de NCB-kring Eindhoven, gesteund door de Centrale Leenbank, in 1911 tot de stichting van de succesvolle Coöperatieve Handels Vereeniging (CHV), in eerste instantie gevestigd te Woensel, sinds 1915 in het gunstig aan water-, spoor- en tramwegen gelegen Veghel. Deze CHV groeide uit tot centrale aankoopmaatschappij van de NCB.⁴⁷

Van verschillende zijden kwam er tegenwerking. De coöperatieve aankoop van meststoffen door landbouworganisaties werd enkele jaren lang bestreden door een syndicaat van handelaren in alkalische produkten.⁴⁸ Van groter gewicht werd echter het verzet van de plaatselijke winkeliers en molenaars. De reeds besproken problemen die hierdoor in Beugen ontstonden vormden geen uitzondering.⁴⁹ Voor de winkeliers aan wie veel boeren boter leverden en voor de molenaars (vaak tevens winkeliers), die op krediet onder andere (gemalen) veevoerders aan de boeren verkochten, vormden de coöperaties een grote bedreiging. De Noordbrabantse molenaars organiseerden zich omstreeks 1900 in het Sint-Victorgilde, met als hoofddoel de oprichting van coöperatieve (NCB-)maalderijen van graan en voederkoeken tegen te gaan. Aan het einde van 1904 had het molenaarsgilde 14 afdelingen en circa 200 leden in het bisdom Den Bosch. Na jaren vol problemen werden pas in 1912 de statuten opgesteld, waarbij onder andere de 'uitroeiing van oneerlijke of onhoudbare concurrentie tusschen molenaars onderling' als doel werd geformuleerd.⁵⁰

De oude tegenstelling boeren-molenaars ging een nieuwe fase in. Van den Elsen wilde zowel positieverbetering voor de boeren als verzoening van maatschappelijke groepen. De boerenbelangen werden zijns inziens niet bevorderd door 'strijd uit te lokken met andere standen. Dat doen de socialisten, die zich blind staren op de belangen van een enkele groep en aldus de ontbinding der maatschappij in de hand werken' zo zei hij in 1904 op het congres van de Nederlandsche Boerenbond te Nijmegen. 'Boeren moeten niet te veel hooi op de vork nemen, vooral niet van zaken waar zij geen verstand van hebben' Malen behoorde zijns inziens niet tot het eigenlijke boerenbedrijf en mocht slechts in uitzonderlijke situaties door de bonden worden aangevat.⁵¹ In de statuten van de NCB was in verband hiermee een artikel opgenomen dat het aanvatten van activiteiten die niet tot het eigenlijke boerenbedrijf behoorden verbod. Op grond van overtreding hiervan werden verscheidene malen afdelingen geroyeerd.⁵²

Toch groeide het aantal loonmaalderijen en coöperatieve veevoedermaalderijen zodanig, dat Sint-Victor in april 1913 een noodkreet aan alle afdelingen van de NCB zond. De slechte situatie van de molenaars werd hierin geweten aan de in NCB-pakhuizen gevestigde maalderijen en er werd op grond van de christelijke naastenliefde een beroep op de NCB gedaan hiervan af te zien.⁵³ De eens lokaal vaak zo prominente molenaars waren in het defensief gedrongen; een in november 1914 gepubliceerd akkoord tussen de NCB en Sint-Victor weerspiegelt dit. De Molenaarsbond zag hierin af van zijn beschuldigingen aan het adres van de boerenbonden, terwijl de NCB de afdelingen adviseerde zoveel mogelijk van de

diensten van de lokale molenaar gebruik te maken, tenzij deze geen waarborgen voor kwaliteit gaf of 'op de een of andere wijze tegen de coöperatieve aankoop van de boerenbond tracht stemming te maken'⁵⁴

Ten aanzien van het beconcurreren van de molenaars trad het NCB-bestuur dus terughoudend op. Dit was echter niet het geval ten aanzien van de veehandelaren. Om de particuliere, meestal door joden gevoerde, vee- en kalverhandel te bestrijden werd in 1897 een aparte afzetorganisatie opgericht, de Meijerijsche Boerenbond onder leiding van de Erpse burgemeester Otten. Deze bond organiseerde de export naar Engeland van levende kalveren van de aangesloten boeren en verzekerde deze kalveren tijdens het vervoer naar Rotterdam. Tot 1913 floreerde deze bond, vooral in het Vlaamse-bouwgebied waar de meeste roomkalveren werden gemest, daarna ging hij achteruit en ontstonden er financiële problemen.⁵⁵ In 1903 was, na een anderhalf jaar overleg, te Woensel een exportslachterij opgericht. Na aanloopproblemen - de boeren verkochten het beste vee aan de particuliere handel en het overige vee aan de coöperatieve slachterij - liep deze een aantal jaren goed. Het enthousiasme voor de exportslachterij was groot en deed de vraag rijzen waarom wel de veehandelaren en niet de molenaars beconcurrereerd werden. Volgens het weekblad van de NCB ging een vergelijking tussen coöperatieve slachterijen en maalderijen echter niet op. Er werd verklaard; 'het slachten geschiedt in dit geval alleen om de verzending mogelijk te maken. Het is een soort van verpakking'.⁵⁶ Dat de veelal joodse veehandelaren, anders dan de molenaars, als 'buitenstaanders' werden gezien en bestreden zal hierbij echter ook van betekenis zijn geweest.

Tussen 1893 en 1903 werden zeer vele coöperatieve zuivelfabrieken opgericht. Dit betekende niet alleen een verhoging van de boterproductie en verbetering van de kwaliteit, maar betekende ook versterking van de positie van de boeren op de afzetmarkt van boter. De afzet van boter vond al langer niet meer uitsluitend plaats bij de lokale winkelier of rondtrekkende opkopers, maar geraakte steeds meer geconcentreerd op lokale botermarkten, 'botermijnen' genaamd. Deze tendentie werd versterkt door de komst van de zuivelfabrieken, waardoor een schaalvergroting optrad; voor de regio bleven vooralsnog de botermijnen te 's-Hertogenbosch en Maastricht van belang. De coöperatieve zuivelfabrieken organiseerden zich in de Noord-Brabantsche Zuivelbond (NBZ) (verbonden met de NCB), die de boter te Eindhoven mijnde en in de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (ZNZ) die mijnde te Maastricht. Deze twee botermarkten werden beheerst door de beide zuivelbonden. Op de botermijn te 's-Hertogenbosch bleef vooral de particuliere boterhandel plaats vinden. Hiermee vormden de boeren nog wel geen volledig verkoopkartel tegenover de particuliere opkopers, maar hun binding aan plaatselijke winkeliers werd doorbroken.

Op deze markten kon controle op de boterkwaliteit gemakkelijk plaats vinden. Door vermenging en vervalsing was de reputatie van de Nederlandse boter slecht geworden, waarbij vooral de boter van de zandgronden was betrokken. Om het hieruit volgende verlies aan afzet en prijsdaling tegen te gaan werd er door de zuivelbonden geijverd voor een gewaarborgd onderscheid tussen kwaliteitsboter, margarine en derivaten. Uiteindelijk, in 1904, kwam er een door de overheid erkend Rijksmerk op gecontroleerde boter tot stand. De zuivelbonden (ZNZ en NBZ) introduceerden deze standaard op de botermijnen te Maastricht

en te Eindhoven. Dit ontmoette grote weerstand van een groep overwegend Noordbrabantse boterhandelaren. Met het gelegenheidsargument dat zij de organisatie van de Eindhovense mijn gebrekkig vonden kondigden zij een boycot van deze mijn af en organiseerden zij een eigen mijn zonder Rijksmerk. De hierop volgende 'boteroorlog' was ongemeen fel. De Noord-Brabantsche Zuivelbond kon met grote financiële offers het Rijksmerk als waarborg op de Eindhovense mijn handhaven, maar veel van de grotere boterfabrieken uit de regio verplaatsten hun afzet naar de door de Zuid-Nederlandse Zuivelbond (ZNZ) beheerste Maastrichtse mijn, waar met het Rijksmerk de prijzen beter bleven, waardoor de Eindhovense mijn verliet. De boteroorlog leverde geen onverdeelde overwinning voor de Noordbrabantse boerenbond op.⁵⁷

De regulering van de markten waarop de boeren actief waren was ondanks de hevige strijd slechts gedeeltelijk geslaagd. De bonden hadden de afzet van boter met Rijksmerk binnen hun invloedssfeer gehouden, maar de particuliere zuivel-fabrieken en handel niet kunnen uitschakelen. Het mede door de boteroorlog vergrote belang van de Maastrichtse mijn betekende echter wel dat de zuivelbonden het overwicht hadden verkregen. Hiermee waren de coöperatieve zuivelfabrieken en handel omstreeks 1910 het grootste succes van de boerenbeweging geworden. Een succes dat echter niet uitsluitend aan de NCB, maar vooral aan de ZNZ moet worden toegeschreven. Wegens de verandering in de aard van het landbouwbedrijf op de zandgronden, waarbij de betekenis van de zuivel als eind-product sterk toenam, moet aan dit succes grote waarde worden gehecht. De overige coöperatieve activiteiten bleven daarbij enigszins achter. De coöperatieve vee-afzet en kredietverschaffing bleven op betrekkelijk laag peil, maar de coöperatieve aanvoer van veevoeders en meststoffen was eerst in de dorpen en na 1914 ook regionaal succesvol geworden. Toch kan dit betrekkelijke economische succes de snelle groei van de NCB niet geheel verklaren.

Doorslaggevend was de voorname rol die de geestelijkheid speelde. Vanaf het begin riep pater Van den Elsen in De Noordbrabanter op tot een actieve houding van de dorpspastoor of kapelaan bij de oprichting van lokale boerenbonden. Deze geestelijken namen vaak het initiatief tot een vergadering over de boerenbond, die dan kon leiden tot oprichting van zo'n bond in de betreffende en omringende plaatsen. Hierbij bestond de neiging om in elk kerkdorp of elke parochie een bond te vormen, waardoor de afdelingen een geografisch kleine eenheid besloegen en de mogelijke steun en invloed van de lokale geestelijkheid optimaal bleef. Deze pastoors en kapelaans functioneerden als adviseurs en schoten zonodig te hulp bij het voeren van de administratie.

Een actieve geestelijke troffen we reeds in Beugen aan. Er waren er veel meer, bijvoorbeeld in Tongelre. De kapelaan aldaar, die in maart 1900 de oprichtingsvergadering toesprak, wakte zijn gehoor op tot eenheid en aansluiting bij de boerenbond. Direkt gaven zich 47 leden op, een getal dat nog hetzelfde jaar zou uitgroeien tot 71, waarmee bijna alle landbouwers binnen het dorp in de NCB verenigd waren. De kapelaan werd adviseur en speelde de eerste jaren een belangrijke rol. Hij legde contacten met de uit te nodige sprekers en was betrokken bij de voorbereiding van verdere activiteiten, zoals de veeverzekering en brandassurantie (1900), de springstierenvereniging (1905), de hagelverzekering (1908), de dienstbodenverzekering (1910) en tot slot de boerenleenbank in 1911. Sinds 1905

De boerenbondsleider te Beugen, Antoon Ardts (1855-1928). Foto, particuliere collectie Beugen.

werden de pastoors echter door het bisdom aangespoord zich weer meer op de eigenlijke zielzorg te richten en zo mogelijk de direkte bestuursfuncties te beëindigen.⁵⁸

De NCB kende als interconfessionele organisatie in oorsprong geen 'geestelijk adviseurs'. Wel noemden de statuten van 1896 de functie van 'adviseur' bij de besturen van de lokale bonden, zonder deze nader te omschrijven. In de huishoudelijke reglementen van de boerenleenbanken kwam ook zo'n functie voor. Vrijwel steeds waren geestelijken 'adviseurs'. Op centraal bondsniveau werd in 1903, via de statutenwijziging, de positie die pater Van den Elsen sedert de oprichting in het dagelijks bestuur van de NCB had bekleed geformaliseerd.⁵⁹ Zijn 'geestelijk adviseurschap' was toen wel reeds door beide bisschoppen in Noord-Brabant erkend, maar nog niet statutair in de bond. Een vreemde maar begrijpelijke situatie, want zo'n adviseurschap paste moeilijk bij een interconfessionele organisatie (hetgeen de NCB tot 1914 officieel was).⁶⁰ De stimulans om lid te worden van de NCB die uitging van de actieve dorpspastoors en kapelaans en de overal spreekbeurten houdende 'boerenapostel' pater Van den Elsen, bleek voor de Maatschappij van Landbouw funest.

11.5 Het definitieve succes van de NCB

Dat de band tussen NCB en kerk doorslaggevend was voor het succes van de NCB blijkt definitief uit de gevolgen van de Eerste Katholiekendag in het Bisdom

Den Bosch, gehouden op 30 september 1900. Deze dag was georganiseerd ter opwekking van de gelovigen en stond in het kader van de katholieke sociale actie. De la Court was voorzitter van organisatie en bijeenkomst. In een bijeenkomst werd het onderwerp 'Opwekking tot deelneming aan de Katholieke actie onder den boerenstand' besproken. Op deze vergadering, die onder voorzitterschap van Gerard Coovels (de vice-voorzitter van de NCB) stond, kwam het tot een rechtstreekse confrontatie tussen de Maatschappij van Landbouw en de NCB.

In de inleiding van A. van de Wiel (voorzitter van de boerenbond te Huisse-ling) werden de principes van 'Rerum Novarum' en het belang hiervan voor de boerenstand benadrukt. De door de organisatie voorgestelde conclusie luidde: 'Overwegende, dat om de katholieke actie onder den boerenstand te bevorderen het noodzakelijk is, dat hij deelneeme aan vereenigingen op den grondslag der encyclick Rerum Novarum, spreekt den wensch uit, dat ten platte lande alom zoodanige vereenigingen worden opgericht en gesteund'. Om begrijpelijke redenen werden de 'Maatschappij' en NCB hierin niet met name genoemd. Op een vraag uit de zaal gaf de inleider te kennen dat de boerenbonden 'zijns inziens het ideaal zijn voor vereenigingen bedoeld in de encyclick Rerum Novarum'.

In het debat nam ook pater Van den Elsen het woord. 'De Zeer Eerw. Heer G. van den Elsen uit Heeswijk stelt in het licht dat vooral de Katholiekendag voor zijn beginselen moet uitkomen. Wanneer dus de inleider en geheel de vergadering moeten toegeven, dat het de boerenbonden zijn, die aan alle vereischten van de Encyclick beantwoorden, dan moet dit ronduit worden verklaard en moeten de boerenbonden door den Katholiekendag worden aanbevolen'. Hij stelde voor om een aanvulling in deze zin aan de ontwerpconclusie toe te voegen. Dit ontmoette bezwaren van o.a. Coovels, de voorzitter van de vergadering. Deze verzocht het woord 'boerenbond' weg te laten, waarmee Van den Elsen vervolgens instemde, 'omdat de bedoeling duidelijk is en om des vredeswille'. Echter, de tekst van Van den Elsen kreeg uit de zaal voortdurend bijval en ondersteuning. Tot slot stelde het Tweede-kamerlid generaal B.L.F. van Vlijmen voor om toe te voegen; 'gelijk bijvoorbeeld den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond'. De aanvulling werd geaccepteerd en later in de algemene vergadering onder presidium van De la Court bevestigd.⁶¹

Deze openlijke aanbeveling van de NCB had tot gevolg dat De la Court aftrad als voorzitter van de 'Maatschappij'. In een open brief aan zijn medebestuurders schreef hij, als president van de Katholiekendag verplicht te zijn zich aan de conclusies te onderwerpen 'en kan dus niet meer een neutrale vergadering blijven voorzitten. [...] Noode verlaat ik eene vereeniging, die mij zeer ter harte ging en waarvan ik aangename herinneringen zal behouden'.⁶² Het bestuur van de Maatschappij van Landbouw was door deze publieke stellingname geschokt. Men had gewenst 'nog iets te concilieeren' of te 'reorganiseeren', maar daarvoor bleek het nu te laat. De eveneens katholieke Coolen echter uitte de wens opnieuw met de NCB te gaan spreken over een fusie. Hij en medebestuurder Godschalx verwachtten nu wel resultaat, omdat zij gehoord hadden dat 'juist De la Court de struikelblok' was. Binnen het bestuur werd deze zienswijze echter niet gedeeld, zodat Coolen niets anders overbleef dan eveneens zijn ontslag te nemen.⁶³

Het voorbeeld van De la Court en Coolen kreeg navolging.⁶⁴ De dalende ten-

dentie die reeds sedert 1895 in het ledental binnen de regio aanwezig was werd nu scherper.⁶⁵ Tussen 1900 en 1902 daalde het regionale ledental met 120, d.w.z. met 8,2 %. In 1905 bleek het nogmaals met 550 leden (41,2 %) te zijn gedaald; dit betekende een halvering binnen vijf jaar. Uittreding en opheffing van hele afdelingen vonden waarschijnlijk in acht gevallen plaats. Enkele afdelingen werden opgeheven toen het ledental onder de vijf daalde. Het aantal afdelingen in de regio verminderde van 23 in 1895 tot 12 in 1910. Een reorganisatie bleek noodzakelijk; het zwaartepunt van de Maatschappij van Landbouw verschoof naar het westelijke deel van de provincie. Daar kon de 'Maatschappij' haar positie handhaven. In het oostelijk deel van Noord-Brabant bleven de stedelijke afdelingen Den Bosch, Tilburg en Eindhoven en enkele dwergafdelingen over. In enkele dorpen ontstonden wegens lokale conflicten gedurende enkele jaren opnieuw afdelingen van de Maatschappij van Landbouw.⁶⁶

De NCB groeide tijdens zijn eerste decennium in een veel hoger tempo dan waarin de 'Maatschappij' kromp. De eerste jaren werden binnen de regio telkens 1400 à 1500 leden bijgeschreven. Dat was een jaarlijkse toename van tussen de 14 en 18 %. In 1900 had hij ruim 10 duizend leden tegenover 2280 in november 1896. Na 1902 begon het groeitempo te verminderen; de bond groeide sindsdien jaarlijks met 800 à 900 leden, hetgeen tot 1910 zo bleef. Buiten de regio groeide de NCB minder stormachtig, slechts met enkele honderden per jaar. Maar reeds vóór de Katholiekendag in het bisdom Breda in 1903 passeerde de NCB het aantal van ruim 1700 leden dat de Maatschappij van Landbouw in dit deel van de provincie bezat.

11.6 De NCB een nieuwe elite ?

Het beeld dat de Maatschappij van Landbouw de 'heren' en de NCB de kleine boeren organiseerde behoeft enige nuancering. De NCB genoot immers de volle aandacht en steun van personen die, wat betreft hun sociale achtergrond, niet zouden hebben misstaan in het bestuur van de Maatschappij van Landbouw. Dit geldt vooral voor de bij de oprichting van de NCB betrokken Provincialestatenleden, Mr. J.W. van den Biesen, Mr. Alphons van Rijckevorsel, notaris M.G. van Kemenade en de fabrikanten Vincent van den Heuvel en Gerard Coovels; voorts moeten de vermogende Antonius Bolsius uit Schijndel en de grondbezitter D. H. van Ophoven uit Mill hier genoemd worden. Deze laatste werd, met zijn 1600 hectaren, 'de Peelheer' of, in de almanak van de NCB, 'de grootste boer in de NCB' genoemd.⁶⁷ Evenals bij de Maatschappij van Landbouw speelde een aantal gemeentebestuurders, zoals C. Brenders, A.B.H. Otten, J.C. van Nuenen en A. van der Wiel een voorname rol. In 1896 waren 11 (13,5 %) van de 81 hoofdbestuurders burgemeester.⁶⁸ Daarnaast waren er in het hoofdbestuur 14 wethouders, secretarissen en gemeenteontvangers (17,3 %), een groep bestuurders die in het hoofdbestuur van de 'Maatschappij' vrijwel ontbrak. Verwonderlijk is dit toch betrekkelijk grote aantal gemeentebestuurders niet. In de eerste jaren was geschikt kader schaars en de inzet van de lokaal invloedrijke burgemeester, secretaris of ontvanger werd als gewenst ervaren. In dit opzicht kan worden aangesloten bij de conclusies van Jonker die de organisatie en bestuursopbouw van de NCB onderzocht.⁶⁹

Juist pater Van den Elsen schoof bij vacatures in het bestuur meer dan eens 'heren' naar voren.⁷⁰ Een onderscheid tussen de top van beide organisaties was echter dat er (uitgezonderd tot 1898 de gebroeders Van Rijkevorsel) geen 'Boschenaren' op vooraanstaande posten in de NCB actief waren.

Een aantal notabele leden van de Maatschappij van Landbouw maakte de overstap naar de boerenbond, of trachtte dit te doen. De initiatieven van de gebroeders Van Rijkevorsel werden reeds genoemd. Curieus is het feit dat burge-meester Maeijer van Moergestel, voorzitter van de lokale afdeling van de 'Maatschappij', sinds 1902 tevens als voorzitter van de NCB-afdeling werd vermeld. Opvallend ook is de handelwijze van W.A. Coolen te noemen. Deze notaris en oudgediende in de rijen van de Maatschappij van Landbouw ijverde tot in oktober 1900 voor aansluiting van de Maatschappij bij de NCB. Kort daarna is hij opgenomen in de boerenbond en gekozen tot voorzitter in zijn woonplaats Rosmalen, hetgeen hij tot zijn dood in 1903 zou blijven.

De steun die de Maatschappij van Landbouw in de Provinciale Staten ontving, was sedert 1899 voorwaardelijk geworden. De jaarlijkse subsidie die de Provinciale Staten verstrekke werd toen afhankelijk gesteld van fusie of vèrgaande samenwerking tussen NCB en 'Maatschappij'. De Provinciale Staten weigerden beide organisaties blijvend te subsidiëren, iets wat in 1898 en 1899 nog wel gebeurde. De NCB kon in deze discussies op de steun van een groeiend aantal Provinciale-statenleden rekenen. Bij de oprichting van de NCB waren zoals bleek vier Statenleden betrokken. Tussen 1896 en 1900 werden op opengevallen plaatsen in de Provinciale Staten binnen de regio drie NCB-ers gekozen, o.a. Antonius Bolsius uit Schijndel. Tevens werd in 1898 Gerard Coovels, lid van NCB-bestuur, tot 'buitengewoon Gedeputeerde-statenlid' gekozen. In 1910 waren negen NCB-ers tevens Statenleden (onder wie één Gedeputeerde) en in 1916 bevonden zich 11 NCB-ers onder de 65 Statenleden en twee NCB-bestuurders in het college van Gedeputeerde Staten. De NCB was een politiek invloedrijke groep geworden.

De politieke betekenis van de NCB was echter groter dan de numerieke sterkte in de Provinciale Staten al doet vermoeden. Het werd omstreeks 1904 gebruikelijk om aan de NCB-leden een stemadvies te geven bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Tweede Kamer. De kandidaten van de r.-k. kiesverenigingen werden daartoe op hun landbouwpolitieke standpunten ondervraagd en beoordeeld. In 1918 werd voor het eerst een voornamelijk in de NCB geschoolde en gevormde kandidaat gekozen tot Tweede-Kamerlid. Het was de onderwijzer en zuivelconsulent J.J. Wintermans.⁷¹

11.7 Conclusies

De strijd om de boeren werd door de clerus op overtuigende wijze gewonnen. Dit geschiedde ten dele op grond van wat de NCB op materieel-economisch terrein bereikte; belangrijker echter was de feitelijke katholieke signatuur van deze organisatie. Deze paste daardoor binnen het streven van de katholieke kerk tot het vormen van krachtige standsorganisaties. Leden van de clerus hadden in veel dorpen het initiatief tot de boerenbeweging genomen of deze beslissend ondersteund. De dominante positie binnen de lokale bonden en die van pater Van

den Elsen binnen de regionale bond versterkten het clericale fundamentalisme binnen de NCB. Zoals bij de strijd inzake de leenbankstatuten en in die met de molenaars bleek, speelde een clericaal maatschappijbeeld in de zin van kleinschaligheid, angst voor maatschappelijke polarisatie en uitsluiting van niet-christelijke elementen duidelijk mee in de argumentatie.

Naast het economische en kerkelijke belang had de bondsvorming ook politieke en psychologische betekenis. De boeren werden zich ervan bewust een krachtige factor op de markt en in de politiek te kunnen zijn. De uitbreiding van het kiesrecht in 1896 vormde daarbij zeker een belangrijke factor. De activiteiten van de NCB werkten scholend en vormend, waardoor het kader in de dorpen versterkt werd en een aanvulling plaatsvond van de elite op het regionale niveau. De NCB-top bleek in het bestuurdersnetwerk van 1910 een duidelijk omschreven kern van centrale bestuurders te vormen. Tien jaar eerder had zich een gedeeltelijk vernieuwing van en een breuk in de groep personen voorgedaan die in de periode 1870-1890 via de r.-k. kiesverenigingen het regionale forum hadden betreden. Oudere delen van de elite hadden getracht hun posities als traditionele vertegenwoordigers van de boeren te behouden. De strijd tussen NCB en Maatschappij van Landbouw en die binnen de NCB zelf waren daarvan uittingen. De groei van de boerenbond ging op deze wijze onderdeel uitmaken van een drievoudige emancipatiebeweging: die van de boeren ten opzichte van de handelaren en 'de heren', die van de regio ten opzichte van Den Bosch en die van het katholieke volksdeel binnen Nederland.

Door de komst van de NCB werd de Maatschappij van Landbouw meer dan voorheen het geval was geweest de organisatie van heren, protestanten en katholieke dissenters. Anders dan bijvoorbeeld in Limburg verloor de Noordbrabantse landelijke elite door deze scheiding een van haar traditionele functies; het vertegenwoordigen van de agrarische bevolking. Het voorzitterschap van De la Court, gedurende lang tijd de invloedrijkste man in de regio, kon de positie van de 'Maatschappij' niet redden. Integendeel, de 'Maatschappij' kwam in een politiek kwetsbaarder positie naarmate haar voorzitter zelf meer verstrikt raakte in de regionale politiek. De NCB verschaftte nieuwe machtskansen aan de clericalen en versterkte daarmee de spanning die in de regionale top bestond. Dit verklaart waarom de Maatschappij van Landbouw geen boerenbond kon worden. De opkomst van de NCB en het vertrek van De la Court uit het centrum van de regionale politiek kunnen gelden als markeringspunten voor het aanbreken van een nieuwe periode in de regio.

E.

12 SLOTBESCHOUWING

Dit onderzoek had tot doel het reconstrueren, beschrijven en analyseren van de machtsverhoudingen in het oostelijk deel van Noord-Brabant in de periode van circa 1810-1914. Daartoe was het enerzijds nodig om de samenstelling van de regionale elites te analyseren, anderzijds om het maatschappelijk functioneren van deze groepen in samenhang met het optreden van de rooms-katholieke geestelijkheid te belichten.

In de eerste plaats richtte het onderzoek zich op de financiële en bestuurlijke elites. Voor vijf peiljaren (\pm 1810, 1835, 1875, 1895, 1910) werd een reconstructie gemaakt van de regionale elite van bestuurders. Gegevens over samenstelling van de financiële top werden zoveel mogelijk bij deze peiljaren gezocht. De financiële top bleek tot circa 1880 te bestaan uit kooplieden en renteniers te 's-Hertogenbosch en verspreid in de regio levende grondbezitters. Tussen 1885 en 1895 verkregen steeds meer industriëlen een plaats in de financiële top. De basis van de financiële elite verschoof daarmee van handelskapitaal, grond- en effectenbezit naar industrieel vermogen. Deze ontwikkeling wordt verklaard door de belangrijke industriële groei binnen de regio, met name die in Tilburg, Eindhoven en Helmond.

Door uitvoering van netwerkanalyses werd in vier peiljaren bepaald wie de meer en wie de minder centrale bestuurders in deze jaren waren; met behulp daarvan kon de samenstelling van de groep van centrale bestuurders worden beschreven. In de bestuurlijke top overheersten aanvankelijk de beroepsbestuurders (ambtenaren en politici) en zij die afkomstig waren uit het rechtswezen, de handel en het geldwezen. In 1895 en 1910 waren er relatief veel centrale bestuurders uit het rechtswezen en voor wat betreft het laatste jaar ook uit de nijverheid en de landbouw. Ook de opbouw van het netwerk dat deze bestuurders vormden veranderde.

In 1835 en 1875 werden de meeste betrekkingen (in de zin van combinaties van functies van één persoon) tussen de instellingen en organisaties aangetroffen binnen de sectoren overheid en rechtswezen zelf en die van deze met de 'herengezelschappen', de sociëteiten en dergelijke. In 1895 bleken de lokale en regionale overheden in sterke mate vervlochten met de rooms-katholieke kiesverenigingen en de nijverheids-belangen-behartigende organisaties. In 1910 bleken de rooms-katholieke kiesverenigingen tevens sterk vervlochten met één belangenbehartigende organisatie, de Noordbrabantsche Christelijke boerenbond (NCB).

Na vergelijking van bestuurlijke en financiële elites kan worden geconstateerd dat er een ontwikkeling plaats vond van een in sociaal en financieel opzicht betrekkelijk homogene regionale elite in 1810 en 1835 naar een meer heterogene elite in 1895 en 1910. In de twee eerst genoemde jaren namen protestantse en

katholieke inwoners van Den Bosch de meest vooraanstaande posities in. In 1875 was het aandeel van de protestanten en de inwoners van Den Bosch ten opzichte van 1835 teruggedrongen, dit onder invloed van de opkomst van de katholieke kiesverenigingen en van de nijverheids-belangenbehartigende organisaties. Deze ontwikkeling bleek zich in het peiljaar 1895 verder te hebben doorgezet; zij leidde tot een duidelijk heterogene bestuurlijke elite en een daarvan grotendeels gescheiden financiële elite. Onderlinge verbindingen via familierelaties kwamen bovendien in het centrum van de regionale elite steeds minder voor. In het peiljaar 1910 bleek de scheiding tussen bestuurlijke en financiële elites vrijwel volkomen en was de bestuurlijke elite in sociaal opzicht nog verder heterogeen geworden dan in 1895 het geval was. Maar het netwerk van bestuurders vormde in 1910 meer een eenheid dan in 1895. Dit was een gevolg van de voornamelijk positie die de NCB en de rooms-katholieke kiesverenigingen binnen de regio hadden verkregen. Deze politiek-ideologische dominantie weerspiegelde zich in de netwerkstructuur.

Tot in het peiljaar 1875 was een groep overwegend Bossche en onderling verwante rooms-katholieke families in de regionale elite dominant. In sociëteiten en dergelijke onderhielden zij goede banden met Bossche families met vergelijkbare status. Een aantal van hen bezat deze positie op basis van bestuurlijke ervaringen uit de periode vóór 1795, door de katholieken noodzakelijk buiten Staats-Brabant opgedaan. De meeste katholieke bestuurders deden zulke ervaring voor het eerst op tijdens de Bataafse en Franse tijd of nog later. Na 1875 verloor deze groep families zijn regionale positie. De leden ervan werden enerzijds opgenomen in het verband van nationale katholieke elites, anderzijds verloren zij hun bestuurlijk-centrale posities in de regio aan personen van buiten Den Bosch, die het lidmaatschap van Provinciale Staten combineerden met bestuursfuncties in de regionale kiesverenigingen en belangenbehartigende organisaties. Tevens werden na 1885 de vermogens van de Bossche elitaire families voorbij gestreefd door die van de industriëlen.

In de periode 1795-1825 was er sprake van een zekere sociale integratie tussen de 'oude' protestantse en de 'nieuwe' katholieke families in de regionale elite. Bij delen van de in deze periode gevormde generatie vond tijdens en na de conflicten van de late jaren 'twintig een mentale verwijdering plaats tussen protestanten en katholieken binnen de politieke tegenstelling oppositioneel (r.-k.) en gouvernementeel (r.-k. en protestant). Tussen 1840 en 1870 groeide een nieuwe dichotomie, die tussen politiek conservatief en liberaal. Deze tegenstellingen bleken echter niet zo sterk dat zij huwelijken en sociëteitsomgang in en van het Bossche familiecomplex in de weg stonden. De regionale elite met in haar brandpunt dit Bossche familiecomplex was een geïntegreerde sociale eenheid. Een vergelijkbare integratie ontstond na 1870 niet tussen deze families en nieuwere delen van de elite. Factoren als de grotere geografische spreiding van en vooral een grotere sociale verscheidenheid in de regionale elite speelden daarbij een belangrijke rol. Daarmee bleef een mentale scheiding tussen 'oud' en 'nieuw' voortbestaan; slechts beperkte delen van de 'oude' Bossche elite konden zich in het clericaal-katholicisme vinden. Dit werd vooral de ideologie van de 'nieuwere' notabelen.

Deze ontwikkeling kan op verschillende punten vergeleken worden met hetgeen over de provincie Drenthe bekend is. Daar was evenals in oostelijk Noord-

Brabant sprake van een coherente regionale elite met de provinciehoofdplaats als centrum.² Hier begon omstreeks 1870 een politieke verschuiving onder invloed van de schoolstrijd en het optreden van nieuwe richtingen binnen het protestantisme. Er was een door de provincie verspreide verzet tegen de 'Asser Heren'; maar het politieke tegenwerk kwam toch voornamelijk uit de nijverheidsplaats Meppel, waar de lokale elite meer een burgerlijk karakter bezat. De politieke verschuiving in Drenthe was de eerste decennia na 1870 minder sterk dan die welke in 1870/3 in Noord-Brabant plaatsvond als gevolg van het optreden van de kiesvereniging Noord-Brabant. Een overeenkomst is dat in beide regio's bij de politieke ook een geografische accent verschuiving plaats vond tussen regio en hoofdplaats, als gevolg van de sociaal-economische ontwikkeling van de regio als geheel. Een tweede overeenkomst is dat er tevens in beide regio's een richtingenstrijd binnen de prevalerende godsdienst plaats vond en deze een belangrijke rol speelde bij herverdeling van de macht. Anders dan in Drenthe was deze strijd in oostelijk Noord-Brabant voornamelijk gericht op het politieke overwicht binnen de regio en hield ze minder verband met nationaal-politieke vragen, zoals de schoolstrijd.

Een extra perspectief werd verkregen door het onderzoek naar de opkomst en de loopbaan van enkele leden van de regionale elite, en wel door de samenstelling van het binnen hun families opgebouwde 'sociaal kapitaal' aan een beschouwing te onderwerpen. De positie van leden van de familie De la Court bleek gebaseerd op enerzijds economisch vermogen uit grondbezit, anderzijds op bestuurlijke ervaring van vóór 1795, politieke relaties met patriotten omstreeks 1800, met leden van het Bossche familie-complex daarna, en met de nationale rooms-katholieke elite omstreeks 1890. De afname in betekenis van het grondbezit en de opkomst van nieuwe sociale groepen met hun zwaartepunt buiten 's-Hertogenbosch maakten deze positie, zoals bleek, aan het eind van de jaren 'negentig kwetsbaar.

Leden van de familie Jurgens ontwikkelden zich van handelaren tot fabrikanten, die omstreeks 1890 tot de financiële top van de regio gingen behoren. Als nieuwkomers binnen Oss werden zij binnen één generatie opgenomen in de lokale elite. Zij waren niet gericht op de Bossche of regionale elite. Hun internationale oriëntatie illustreert de opname van Noord-Brabant in het wereldwijde handelsverkeer.

De ontwikkeling van de familie Ards was anders. Hier is sprake van een bijzondere sociale mobiliteit door één familielid. Deze carrière was zeer duidelijk verbonden met de opkomst van de NCB, maar tegelijk gebaseerd op de vooraanstaande positie van de familie in het dorp Beugen. Ards nam een positie in als intermediair tussen de traditionele lokale elite van grote boeren, winkeliers en molenaars en de lokale boerenbeweging, hoofdzakelijk bestaande uit kleine boeren.

Bij de drie beschreven families was effectief gebruik van familiebanden van belang. Generaties bouwden voort op de posities van voorafgaande generaties en met zorgzaamheid werd het economische, culturele en sociale familiekapitaal beheerd. In dit opzicht week de familie De la Court niet af van hetgeen voor de negentiende-eeuwse takken van de Hollandse aristocratische familie Teding van Berkhout is beschreven.² In de politiek-bestuurlijke carrières van De La Court en Ards was voortdurend sprake van een ervarings- en opleidingsvoorsprong

terwijl in beide gevallen in de aanvang deelname aan een emancipatiebeweging de positie versterkte. Accumulatie van sociaal kapitaal vond voornamelijk plaats via huwelijks- en verwantschapsrelaties, terwijl een succesvolle emancipatiebeweging deze functie blijkt te kunnen overnemen.

Voor het tweede deel van het onderzoek werden drie regionaal-politieke vraagstukken geanalyseerd. De periode 1826-1831 werd in de regio gekenmerkt door een ernstig conflict tussen oppositionelen en gouvernementelen. De oppositiebeweging was enerzijds gebaseerd op verschillende katholiek-kerkelijke grieven, anderzijds speelden lokale onvrede en frustratie over de achterstelling van katholieken bij benoemingen mee. In de regio werd de beweging geïnitieerd door de geestelijkheid en mede gedragen door een groep ambitieuze katholieke politici. De oppositie vond veel steun bij de bovenlagen in de dorpen, zoals in de massale petitie-bewegingen bleek. De conclusie is gerechtvaardigd dat het zwaartepunt van de oppositie op het platteland lag. In het Bossche familiecomplex liep de politieke scheidslijn door enkele families heen, maar in meerderheid was men hier regeringsgezind.

Enkele jaren na het conflict, in 1835, kon geconstateerd worden dat deze oppositiebeweging weinig effect had gehad op de samenstelling van de bestuurlijke elite. Wel bekleedden enige (voormalige) oppositionelen vooraanstaande bestuurlijke posities, maar zij konden niet als centraal worden aangemerkt in het netwerk van bestuurders met twee of meer functies.

Bij de bespreking van het strijdpunt openbaar en bijzonder onderwijs tussen de jaren 1890 en 1920 bleek dat zowel een belangrijk deel van de traditionele Bossche elite als de allochtone en/of protestantse industriëlen in Eindhoven en Helmond voor behoud van openbaar (middelbaar) onderwijs ijverden. In Den Bosch had het conflict inzake de kweekschool en het aanvankelijk, door onderlinge verdeeldheid, geleden verlies van de clericaal-katholieken, de opkomst van een meer op partijbasis georganiseerde gemeentepolitiek tot gevolg.

In Eindhoven was de ontwikkeling tussen 1901 en 1911 tegengesteld. Hier betekende het voortgaande conflict over de HBS, gevoegd bij de trage kiesrechtuitbreiding versterking voor de vrijzinnigen, verenigd in Eindhoven Vooruit. Allochtonen, liberaal-katholieken, protestanten en grote fabrikanten vormden hier een tegenwicht tegen het clericale offensief. In Helmond kwam na een gematigde zigzag-politiek een compromis tot stand, waarbij zowel het clericale als het meer vrijzinnige deel van de bevolking tevreden gestemd werd. Inhoudelijk liep het compromis, evenals soortgelijke in andere gemeenten, vooruit op de financiële gelijkstelling in het onderwijs van 1920.

Het derde beschreven proces was de opkomst van de NCB in de periode 1896-1910. In dat laatste jaar bleek de groei van de NCB duidelijk betekenis te hebben gehad voor de samenstelling van de bestuurlijke elite. Als vooraanstaande leden van de NCB namen overwegend boeren en notabelen uit grotere en kleinere dorpen centrale posities in binnen de bestuurlijke elite. Combinaties met posities in de rooms-katholieke kiesverenigingen kwamen veelvuldig voor. Het in 1896 verruimde kiesrecht was ook hier een belangrijke factor in het proces. Tevens bleek zeer duidelijk de betrokkenheid van de rooms-katholieke clerus bij de maatschappelijk ontwikkeling in de regio. Opgewekt door de encycliek *Rerum Novarum* van 1891 nam zij van de elite het overwicht over de boeren over.

Evenals in Drenthe en Westfalen bezat het dominante deel van de oudere regionale elite grote economische belangen bij landbouw en grondbezit. In Westfalen waren leden ervan actief geworden in agrarische genootschappen, die na 1860 grotere groepen boeren wisten te organiseren.³ Op deze wijze vormden de Westfälischen Bauernvereine een conservatief tegenwicht tegen de gevolgen van de industriële ontwikkeling aldaar, met name via de agrarische kredietverlening. In oostelijk Noord-Brabant vond bij de vergelijkbare Maatschappij van Landbouw, onder invloed van de agrarische recessie, omstreeks 1890 een uitbreiding van het lidmaatschap plaats, maar het verdere streven bij delen van de regionale elite, om ook de talrijke kleine boeren te organiseren werd in de regio door de clerus ondervangen. De Oostbrabantse clerus had, in een poging tot behoud van de kleinschalige agrarische dorpsgemeenschap, verdergaande doeleinden dan de voornamelijk economische doelen van het Duitse voorbeeld en van de regionale elite.

De regionale elite werd tussen 1875 en 1895 en sterker nog tussen 1895 en 1910 in sociaal opzicht opener. Niet uit Den Bosch afkomstige personen verkregen toegang tot het regionale machtscentrum, onder wie mensen afkomstig uit kleine gemeenten en met een economische achtergrond gelegen in nijverheid en landbouw. Temidden van de leden van Provinciale Staten bezetten mannen afkomstig uit specifieke belangengroepen centrale posities. De tegenstelling tussen agrarische en industriële belangen, in belangrijke mate samenvallend met vertegenwoordigers uit respectievelijk kleine en grote gemeenten, zorgde daarbij voor potentiële conflictstof. Deze conflicten en de rol van de r.-k. kiesverenigingen daarbij bleven evenwel buiten dit onderzoek.

In de onderzochte regio bleken sinds ongeveer 1875 de persoonlijke machtsposities van de leden van de regionale elite, die gebaseerd waren op traditioneel leiderschap, familiale verbondenheid, functionele autoriteit en charisma reeds ondermijnd. Dit proces werd voltooid tussen 1890 en 1900. Nieuwe bases van macht werden gevonden in politieke en sociale organisaties, waarmee de rol van traditioneel en charismatisch leiderschap echter allerminst was verminderd, getuige de positie van de clerus, die dit type gezag belichaamd binnen sociale organisaties zoals de NCB en meer indirect via de rooms-katholieke kiesverenigingen. Dat dit proces niet lineair was, blijkt uit de gebeurtenissen van 1826-1830, toen tijdelijk politieke verbindingen ontstonden die braken met de bestaande geografische, stands- en familiale delingen binnen de regio.

Na de kieswetswijzigingen van 1887 en 1896, die resulteerden in een toenemende betrokkenheid van bredere lagen van de bevolking bij de politiek, werd het noodzakelijk een politieke machtspositie te baseren op een zo groot mogelijk electoraat. De rooms-katholieke kiesverenigingen in de vrijwel homogene katholieke regio waren een middel van betekenis in de interne politieke strijd in de regio. Het kader van deze organisaties, verspreid wonende over de regio, geschoold in politieke strijd en clericaal-katholiek van mentaliteit, bezat een eigen dynamiek. Het vond aansluiting bij de na 1896 groeiende organisaties van boeren, van middenstanders en van arbeiders, waarbinnen de clerus grote invloed uitoefende. Gezamenlijk braken zij definitief de positie van de groep overwegend Bossche families, bij wie de dominantie over de regio sedert de aanvang van de negentiende eeuw had berust.

Summary: The shaping of the elites and the balance of Power in Eastern Noord-Brabant 1810-1914.

This book examines the changing composition of elites and the development of power relations in the eastern half of the Dutch province of Noord-Brabant. The analysis covers the period between 1810 (the time of the French Occupation) and 1914, by which time the region had become dominated by the farmers' movement 'NCB' and the Catholic Electoral Associations.

Before 1795 Catholics were excluded from all government institutions in the Netherlands. It was not until the Patriotic Revolution (1794-1795) that they entered the National Assembly and local Councils. Although at least 95 % of the population in the region belonged to the Roman Catholic church, Protestants remained prominent in the financial, social, political and administrative elites for several decades. It was only during the Batavian and French period (1806-1813), that a number of Catholics managed to secure positions in the regional elite, which had its stronghold in the region's capital, 's-Hertogenbosch.

This 's-Hertogenbosch-based elite held for over 60 years both financial and political supremacy within the region and became a close intermarried group of families. Between 1875 and 1900 this elite was first financially replaced by the new rich industrialists in Tilburg, Eindhoven and Helmond, and later politically by the powers embodied in the 'NCB' and the Catholic Electoral Associations. Although the old Catholic elite stayed present amidst the financial elite and managed to keep some influence in the Electoral Associations, they failed decisively to hold control over the farmers' movement. By 1895 and 1910 the regional elite had become far more heterogeneous.

The book consists of four parts. Part I contains a discussion of the major topics of research in this field and an introduction to the development of the eastern part of Noord-Brabant in the 19th century. Part II contains a reconstruction and comparison of the different elites at five points in time: 1810, 1835, 1875, 1895 and 1910. The reconstruction of the financial elites, which opens this part of the book, is drawn from various fiscal sources. Then follows an analysis of the political and social elites based on a network approach. Part III describes the leading families, and their patterns of 'convivium' and 'connubium' with reference to the accumulation of 'social capital' by these families. Part IV presents three case-studies of power relations in the region, which illustrate the role the elites played in the region, how they were effected by the Catholic clergy and how new groups came to power.

Up to 1885 the financial elite of the region was formed by merchants and rentiers in 's-Hertogenbosch, together with a few scattered landowners. Despite differences in profession the economic resources of this elite were mainly based on investments in land, funds, bonds and stocks. With the growth of the wool industry in Tilburg and the cotton in Helmond around 1870, and the emergence of Eindhoven as an industrial center in the 1890s, the source of wealth shifted more and more to industrial capital. The number of very wealthy people in the region remained very small: only 34 in 1810, 33 in 1835, 30 in 1875, 34 in 1895 and, at least, 21 in 1910 (this last figure is incomplete). In 1810 and 1835 Protestants were heavily over-represented in the financial elite, in later years this over-representation tailed off.

The political and social elites were treated as one regional network. From almanacs and annals the names of the members of the Provincial Government, and the members of Committees, Directorates and Boards of various organizations in the region involved with the allocation of scarce resources and with ideological issues, were collected for the years 1835, 1875, 1895 and 1910. A network analysis was carried out on those with memberships of the boards of two or more organizations. The number of people in this network increased from 59 in 1835 and 94 in 1875, to 151 in 1895 and 152 in 1910. The increases up to 1895 are the result of the rise in number of organizations that existed in the region.

The network of 1835 was small and had a high density and a homogeneous center of 18 men, 8 of whom were Protestant. In 1875 the density was halved, but the network still had an homogeneous center, now of 23 men, 6 of whom were Protestant. In 1895 the structure of the network had changed. It was no longer homogeneous, but polycentric. Within the core-group of 12 men, one could distinguish 3 clusters. The first cluster was based around jhr. Jos de la Court, the leading regional politician from 's-Hertogenbosch. The second consisted of politicians from the Catholic Electoral Associations from different parts of the region. The third cluster was formed around members of the old judiciary elite from 's-Hertogenbosch. There were no Protestants in the network center anymore. In 1910 the network structure remained polycentric. There were four clusters within the core-group of 14 men. The first cluster was identified as the older Catholic regional elite, active in the Electoral Associations, the second as people belonging to the 'NCB' farmers' movement. The third cluster consisted of members of the Catholic Electoral Associations from different parts of the region. The fourth cluster consisted of the remains of the liberal part of the 's-Hertogenbosch elite. There were no Protestants in the network center. In 1835 and 1875 the occupations of the central members of the network were mainly political-bureaucratic and judiciary. A tendency towards greater differentiation in occupations became apparent in 1895 and 1910.

Comparison between the financial and network elites shows a relative large overlap in 1835 and 1875. This overlap is much smaller in 1895 and almost absent in 1910. Between 1810 and 1835, and to a lesser extent, between 1835 and 1875 there was an important continuity in the top of the elites, when taken together, between 1875 and 1895 this continuity was low, and concentrated within the financial elite. Between 1895 and 1910 continuity re-established itself.

While in 1810 and 1835 Protestants and Catholics from 's-Hertogenbosch

held the majority of the dominant positions in the region, in 1875 members of local elites in Tilburg and other places had entered this regional elite. They were rich Catholic entrepreneurs, mostly active in their local textile industries, and held positions in their local Council, the Chamber of Commerce and the first Catholic Electoral Associations. In 1895 this development went further. The network elite tended to be more separated from the financial elite and the amount of family-relationships in the core of the elites had decreased. The emergence of the 'Maatschappij van Landbouw' and the Electoral Associations were important factors in this development. Its effect however was overshadowed by the consequences of the foundation of the farmers' movement 'NCB' in 1896. By 1910 the separation between network-elite and financial elite was complete. In social respects, the network-elite had become heterogeneous, but politically it showed unity, dominated as it was by the members of the Provincial Government who were also on the Boards of the 'NCB' and Catholic Election Associations.

Part III looks at the group of about 25 families, mainly from 's-Hertogenbosch who provided the continuity within the regional elite. These patrician families must be divided into Protestants, who held important positions in the region before 1795, and the 'new-comer' Catholics, who before 1795 had followed careers as merchants, lawyers or as officials outside 'Staats-Brabant'. The Protestant and Catholic segments of the elite interacted socially in clubs and societies, but as from the late 1820s this became a less natural occurrence.

Around 1870 the more orthodox (clerical) Catholics organized themselves in explicit Roman Catholic societies to counteract liberalism, which nevertheless remained an important force amongst the elite families for several decades. Originally members of this 's-Hertogenbosch-based elite married within the regional elite. In the second half of the century however, a tendency emerged to enter the 'marriage-market' of the national Catholic elite. This had already been common for the majority of the Protestant segment of the elite. The demographic center of the Catholic elite was the Van Rijckevorsel family. This large family became connected with almost all other Catholic families in the regional elite and successively made its entry on the national 'marriage-market'.

The 'Family' had several functions. It played a fundamental role in political loyalties, and it was an important factor in the accumulation of social capital. Important resources like wealth, property, status, contacts and influence were handed down within the family. Participation in a successful emancipation movement however could take over some of these functions.

The case-studies presented in Part IV concentrate on periods of tension in the region. The first is a study of the competing factions in Noord-Brabant during the late 1820. The religious feelings of many Catholics were hurt by the Government policy towards Roman Catholic education, and education of the clergy. This, together with the relative privileged position the Protestant minority held in the Governmental bureaucracy, led to a large opposition movement. This opposition, much larger than assumed in previous studies, had its principal followers in the rural areas, where the local elites and middle classes took part. These conflicts divided the 's-Hertogenbosch-based elite, although the majority stayed loyal to the Government.

Education became again an important issue after 1868, when the

Episcopate started a campaign for exclusively Roman Catholic education instead of State or Municipal schools. In 's-Hertogenbosch the elite became divided in 1891, when a small majority of the City Council voted for large investments in Neutral Secondary Education. But after a hard-fought local election, the old liberal elite lost the majority of their seats, and the new, clerical Catholic majority reversed the decision.

In Eindhoven, where the expanding industry attracted people from outside the town and even the region, a liberal movement between 1901 and 1911 held a strong stance against the clerical Catholics, resulting in the foundation of a Neutral Secondary Modern School (HBS), financed by the community. In Helmond and a few smaller communities like Boxtel and Uden a compromise was reached and both Neutral and Catholic secondary education provisions were expanded simultaneously.

The third case-study discusses the emergence of the 'NCB' in competition with the existing 'Maatschappij van Landbouw' of which the aforementioned De la Court was president. Attempts by the 's-Hertogenbosch elite to gain control of the 'NCB' resulted in failure. Farmers and local dignitaries were prominent on the Board of the 'NCB', and the movement received important support and encouragement from the Catholic clergy. The success of this movement decisively changed the composition of the network elite in 1910. By 1900 the elite lost its control over the peasantry to the clergy.

Between 1875 and 1895 the regional elite developed into a more 'open' elite, and even more so between 1895 and 1910. People from outside 's-Hertogenbosch entered the regional corridors of power. Amongst them were people from small communities, and with an economic background in industry or agriculture. This development was accompanied by a shift in importance from power based on personal authority and kinship to power based on membership of social or political organizations. As was shown in the case-studies, these organizations were strongly influenced by the Catholic clergy.

The extension of the franchise which begun in 1887, made the electorate and the Catholic Electoral Associations an important new power base. Activists in these associations found allies in the Catholic organizations of, in chronological order, the farmers, the middle classes and workers. Together they irreversibly eroded the position of the 's-Hertogenbosch-based elite, which had dominated the region since the beginning of the nineteenth century.

Bijlage 2 De financiële elite

2.A De wettelijke ontwikkeling van de bronvorming met betrekking tot de reconstructie van de financiële elite.

2.A.1 De directe rijks- en gemeentelijke belastingen.

In de negentiende eeuw werden door de rijksoverheid vier belangrijke directe belastingen geheven namelijk: de grondbelasting, de personele belasting, de patentbelasting en de successie-belasting. Deze belastingen waren onderdeel van een in 1805 geïntroduceerd stelsel. Daarnaast functioneerden indirecte belastingen zoals accijnzen, tollens en havengelden. De gemeenten bezaten een beperkte mogelijkheid tot het heffen van belastingen om lokale uitgaven te bestrijden; dat waren met name indirecte belastingen en personele of hoofdelijke omslagen. De ontwikkeling van de eerste drie rijksbelastingen en die van de gemeentelijke hoofdelijke omslag werden recent elders beschreven, zodat hier met een summier kennismaking kan worden volstaan. Een introductie tot de ontwikkeling van de successiebelasting zal in de volgende paragraaf worden gegeven.¹

De grondbelasting werd geheven op opbrengsten uit het bezit van grond en opstallen. Voor bebouwde en onbebouwde eigendommen golden verschillende tarieven. De belastbare opbrengst van deze goederen werd in 1809 geschat, bij introductie van het kadaster in 1832 opnieuw vastgesteld en in 1886 herzien. De personele belasting was gebaseerd op uiterlijke tekenen van welstand en werd naar zes grondslagen geheven; te weten de huurwaarde van de woning, de deuren en vensters, het aantal haardsteden, de waarde van het meubilair, het aantal dienst- en werkboden en het aantal paarden. Naast de welstand was ook de woonplaats van de belaste persoon van invloed op de belastinghoogte.² De patentbelasting werd geheven op het uitoefenen van een bedrijf. De hoogte was afhankelijk van de aard van het bedrijf en eventueel van het aantal werknemers of het aantal machines. Advocaten, fabrikanten, kooplieden, winkeliers, tappers en ambachtlieden betaalden patentbelasting. In de personele belasting en bij het patentrecht hebben gedurende de negentiende eeuw verschillende tariefswijzigingen plaats gehad.

De steden waren tot 1865 vooral aangewezen op plaatselijke indirecte belastingen, de plaatselijke accijnzen, straat-, brug-, poort- en havengelden, opgebracht door de inwoners of passanten. De plattelandsgemeenten kenden personele omslagen. Daarnaast bestonden sedert 1805 de gemeentelijke opcenten op grond- en personele belasting. Met de nieuwe gemeentewet van 1851 kwam meer nadruk op zelfstandige gemeentelijke directe belastingen te liggen, zoals deze reeds door de plattelandsgemeenten geheven werden in de vorm van een

hoofdelijke of personele omslag. Bases voor de hoogte daarvan waren net als bij de personele rijksbelasting de uiterlijke tekenen van welstand of het geschatte inkomen.³ In veel gemeenten werd bij vaststelling van de hoogte van deze omslag rekening gehouden met de draagkracht van de inwoners door een gedifferentieerd tarief. De in de gemeentebegroting bestaande tekorten werden tot 1919 toe vaak vrijwel jaarlijks aangezuiverd door deze omslag over de bevolking.

2.A.2 De Successie wetgeving

De wetgeving ten aanzien van het erfrecht heeft in Nederland tal van wijzigingen ondergaan sedert de invoering van een stelsel in 1817. Deze verving een aantal Koninklijke besluiten en decreten die weer in de plaats van de Franse wetgeving waren getreden. De wet van 1817 regelde het recht van successie op vrijwel dezelfde wijze als in de 18e eeuw, zij het nu in alle plaatsen op gelijke voet.⁴ Successierechten dienden betaald te worden voor de erfenis van roerend en onroerend goed. Vrij van belasting was de erfenis in rechte lijn, tussen ouders en kinderen, tussen huwelijks-partners en van broers en zusters.⁵ Belangrijke wijzigingen vonden plaats in 1832 toen deze vrijstellingen beperkt werden,⁶ in 1859 toen een recht van overgang werd geïntroduceerd op effecten⁷ en in 1869 toen het recht van vruchtgebruik werd herzien.⁸

De erfgenamen moesten binnen zes maanden na het sterven aangifte doen onder vermelding van de wijze waarop zij verwant waren aan de overledene, en van het geërfde goed en de schulden. Dit geschiedde door inlevering van een zogenaamde memorie van aangifte. Binnen de vrijgestelde graden van verwantschap en bij een zuiver saldo van minder dan 300 gulden kon de aangifte heel sumier blijven. In de praktijk betekende dit dat alleen voor rijkere ongehuwden zonder wettige nakomelingen, in leven zijnde ouders, broers of zusters een uitgebreide memorie werd opgemaakt.

In 1878 werd de successiewetgeving vervolgens zodanig gewijzigd dat aan alle genoemde vrijstellingen een einde werd gemaakt. Van nu af diende in alle gevallen een uitgebreide memorie te worden opgemaakt en moesten successierechten worden betaald; alleen de hoogte van het aanslagspercentage varieerde. Voorts waren nalatenschappen met een positief saldo van minder dan 1000 gulden voortaan vrijgesteld. De geschatte marktwaarde van de goederen werd nu grondslag voor de berekening van de baten.⁹ Met enkele kleinere wijzigingen en aanvullingen bleef deze Successiewet tot 1917 geldig.¹⁰

De memories van aangifte werden door de nabestaanden, soms met de hulp van een notaris, opgesteld en ingeleverd bij de ontvanger der belastingen. Hoewel er algemene voorschriften golden ten aanzien van de inhoud, bleef de vorm van de memories en daarmee ook de precisie variabel.¹¹ De ontvanger zag de memorie na en won, per renvooi, zonodig inlichtingen in bij andere belastingkantoren of gemeentebesturen omtrent de opgegeven marktwaarde van het onroerend goed. Bij onenigheid hierover kon door de kantonrechter een onafhankelijke schatting door deskundigen worden gelast. Op het kantoor van de ontvanger werd na 1856 een register aangelegd van alle overledenen. Hierin werden de personalia van de overledenen opgenomen en vermeld op welke datum de memorie werd ingeleverd en, na 1878, wat het saldo van de nalatenschap was. Verder werd

aantekening gemaakt van de afwikkeling van de nalatenschap, de deling of verkoop van de boedel.¹² Voor de huidige onderzoeker leveren deze registers een snel overzicht van de overledenen binnen het belasting district, hun eventuele nalatenschap en een verwijzing naar de memories waarin een overzicht wordt gegeven van de nagelaten baten en schulden.

Natuurlijk moet worden betwijfeld of de opgaven altijd helemaal correct zijn geschied; niemand betaalt graag belasting. Dit werd ook door de wetgever onderkend; de aangifte diende onder ede te geschieden en mocht een aangifte toch foutief blijken, dan werd de belasting vermeerderd met een boete, tot maximaal een vierde van de te betalen som. Daarnaast werd gedurende enkele weken de mogelijkheid geboden met een aanvullende memorie een vergissing te herstellen. Veel mogelijkheden om de memories van successie te controleren staan de onderzoeker niet ter beschikking. Narekening van de memories leverde in circa 10% van de gevallen onduidelijkheden op. Soms is vergelijking mogelijk met een boedelinventaris die voor een ander doel werd opgesteld. Notariële archieven kunnen hiertoe materiaal leveren.

Tabel 2.1 Hoogstaangeslagen naar woonplaats

Opgenomen zijn de plaatsen met twee of meer hoogstaangeslagenen in één van de volgende jaren 1812, 1844, 1848, 1855, 1875, 1885, 1895 en 1910.

Woonplaats	1812	1812 %	1812 %	1844	1844 %	1844 %	1848	1848 %	1855	1855 %	1875	1875 %	1885	1885 %	1895	1895 %	1910	1910 %	1910 %	1910 %	planten						
Aarle Rixtel	3	3.1	1.0	3	2.3	1.3	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	Anrle Rixtel					
Beek en Donk	1	0.9	0.3	0	0.0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	9	4.3	4.1	Beek en Donk					
Bergheim	2	1.2	0.5	3	1.4	1.3	0	0.0	0	0.0	1	0.5	1.4	0	0.0	0.0	1	0.5	0.6	1	0.5	0.5	Bergheim				
Berlicum	3	1.7	1.0	4	1.6	1.7	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	2	0.8	2.1	1	0.4	0.6	0	0.0	Berlicum				
Best	0	0.0	0.0	3	1.6	1.3	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	1	0.4	Best			
Beugen	0	0.0	0.0	4	2.5	2.7	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	1	0.6	0.5	Beugen		
Bommer	4	2.2	1.4	12	5.6	5.0	1	0.5	2.8	2	0.9	2.7	2	1.0	2.7	3	1.4	3.1	2	0.9	1.1	3	1.2	1.3	Bommer		
Boxtel	7	2.3	2.4	19	4.3	7.9	1	0.2	1.4	1	0.2	1.4	1	0.2	1.4	1	0.2	1.0	4	0.6	2.2	1	0.1	0.5	Boxtel		
Budel	0	0.0	0.0	3	1.4	1.3	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	Budel		
Cuijk	2	1.2	0.5	3	1.4	1.3	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	Cuijk		
Den Dungen	2	1.6	0.5	3	2.2	1.3	2	1.4	3.7	1	0.7	1.4	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	Den Dungen		
Driessen	3	3.7	1.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	Driessen		
Eindhoven	3	1.4	1.0	24	7.8	10.0	2	0.7	3.7	1	0.3	1.4	2	0.5	2.7	3	0.7	3.1	11	2.4	6.1	21	3.7	9.6	Eindhoven		
Geffen	0	0.0	0.0	4	3.4	1.7	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	Geffen		
Grave	5	2.0	1.7	8	2.5	3.3	2	0.6	3.7	1	0.4	1.4	1	0.4	1.4	0	0.0	0.0	1	0.4	0.6	0	0.0	0.0	Grave		
Helmond	5	2.4	1.7	14	2.7	5.9	2	0.4	3.7	2	0.4	2.7	4	0.5	5.4	9	1.1	9.3	15	1.6	8.3	19	1.3	8.7	Helmond		
's-Hertogenbosch	73	5.3	25.0	48	2.2	20.1	27	1.2	50.9	50	2.4	67.6	39	1.6	52.7	45	1.8	46.4	70	2.4	38.7	65	1.9	29.8	's-Hertogenbosch		
Hilvarenbeek	22	10.3	7.5	2	0.7	0.8	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	1	0.4	0.5	Hilvarenbeek		
Linden	0	0.0	0.0	5	10.4	2.1	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	Linden		
Loon op Zand	1	0.3	0.3	1	0.2	0.4	1	0.2	2.8	1	0.2	1.4	1	0.2	1.4	0	0.0	0.0	2	0.3	1.1	0	0.0	0.0	Loon op Zand		
Maashees	4	4.6	1.0	5	4.0	2.1	0	0.0	0	1	0.8	1.4	0	0.0	0	0.0	1	0.8	1.0	0	0.0	0	0.0	0.0	Maashees		
Michielsgestel, St.	5	2.4	1.7	5	1.7	2.1	1	0.3	2.8	1	0.4	1.4	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	1	0.3	0.6	Michielsgestel, St.		
Nuenen	4	1.9	1.4	1	0.4	0.4	0	0.0	0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0	0.0	Nuenen		
Nuland	3	4.7	1.0	1	1.2	0.4	0	0.0	0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0	0.0	Nuland		
Oedenrode, St.	18	5.8	6.2	4	0.9	1.7	0	0.0	0	1	0.2	1.4	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	Oedenrode, St.		
Oeffelt	0	0.0	0.0	4	4.4	1.7	0	0.0	0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0	0.0	Oeffelt		
Oirschot	22	4.1	7.6	9	2.2	3.8	2	0.5	3.7	1	0.3	1.4	3	0.8	4.1	3	0.7	3.1	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	Oirschot		
Oisterwijk	7	3.8	2.4	2	1.0	0.8	0	0.0	0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	3	1.1	3.1	3	1.0	1.7	1	0.3	0.5	Oisterwijk
Oss	7	2.2	2.4	12	2.8	5.0	0	0.0	0	0	0.0	0	0	0.0	0	0.0	1	0.2	1.0	4	0.5	2.2	5	0.6	2.3	Oss	

Woonplaats	1812	1812 %	1812 %	1844	1844 %	1844 %	1848	1848 %	1855	1855 %	1875	1875 %	1885	1885 %	1895	1895 %	1910	1910 %	1910 %	1910 %	plaat			
Reek	0	0.0	0.0	5	5.2	2.1	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0			
Rosmalen	3	2.3	1.0	6	3.0	2.5	1	0.5	1.4	1.4	0	0.0	2	0.6	2.1	1	0.3	0.6	1	0.3	0.5			
Schaik	1	0.8	0.3	3	1.9	1.3	0	0.0	0.0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0			
Schijdel	3	0.9	1.0	3	0.7	1.3	0	0.0	0.0	0.0	0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0			
Sratum	3	6.7	1.0	7	5.1	2.9	0	0.0	0.0	0.0	1	0.4	1.4	2	0.6	2.1	5	1.4	2.8	2	0.4	0.9		
Tilburg	10	1.1	3.5	24	1.6	10.0	2	0.1	3.7	3	0.2	4.1	5	0.2	6.7	10	0.3	10.3	44	1.2	24.3	61	1.2	27.9
Tongelre	3	4.0	1.0	1	1.2	0.4	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	1	0.5	0.5
Udenhout	5	2.8	1.7	13	6.4	5.4	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	2	0.7	0.9
Veghel	4	1.2	1.4	8	1.9	3.3	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0	1	0.2	1.0	4	0.7	2.2	2	0.3	0.9	2	0.3	0.9
Vierlingsbeek	1	0.9	0.3	12	8.4	5.0	0	0.0	0.0	0	0.7	1.4	1	0.8	1.0	1	0.7	0.6	0	0.0	0.0	0	0.0	0.0
Vught	5	3.0	1.7	12	4.6	5.0	4	1.6	7.6	3	1.1	4.1	3	0.9	4.1	3	0.6	1.7	6	0.9	1.7	6	0.9	2.7

Opmerking:

De vermeldingen per jaar zijn achtereenvolgens de absolute cijfers, in promillage van de bevolking en in percentage van het totale aantal hoogstaangeslagenen in Oostelijk-Brabant in het betreffende jaar. De aantallen hoogstaangeslagenen voor Eindhoven, 's-Hertogenbosch en Tilburg uit 1844 dienen te worden opgevat als minima, zie tekst. De gebruikte bevolkingscijfers zijn die van de volkstelling van 1809 voor 1812, die van de volkstelling van 1849 voor 1844 en 1848, voorts die uit het Provinciaal verslag over het voorafgaande jaar 1855, 1875, 1885, 1895 en 1910.

Tabel 2.2 de Beroepen, nevenberoepen en aanslagen in de regio.

Exclusief de vier grote plaatsen 1844.

	aantal	f. gemiddeld
Eerste beroep		
waarvan met 2e beroep		
Landbouwer	91	116,52
waarvan met 2e beroep	29	127,96
tapper, logement e.d.	13	138,99
burgemeester, e.d.	4	157,20
handelaar	3	102,21
brouwer	3	112,21
winkelier	2	92,43
verwer	1	102,13
veearts	1	99,77
voerman	1	168,79
rouwmantelverhuurder	1	76,29
Overheid, burgemeester, e.d.	25	143,82
waarvan met 2e beroep	7	126,97
landbouwer	2	121,15
winkelier	1	127,96
tapper, logement. e.d.	1	179,46
leerlooiër	1	128,40
rechtswezen	1	126,39
Rentnier, grondbezitter, e.d.	26	233,61
waarvan met 2e beroep	2	418,48
fabrikant	1	157,17
burgemeester	1	679,78
Bierbrouwer	20	139,59
waarvan met 2e beroep	5	158,31
landbouwer	2	107,83
koopman	2	224,26
burgemeester	1	127,39
Koopman, handelaar	13	166,89
waarvan met 2e beroep	1	
molenaar	1	219,00
Tapper, logementhouder e.d.	13	122,92
waarvan met 2e beroep	4	127,64
landbouwer	3	99,94
olieslager	1	210,74
Winkelier	10	110,63
waarvan met 2e beroep	2	
tapper	2	95,53
Medicus, heel/vroedmeester	8	125,53
waarvan met 2e beroep	1	
Zoutzieder	1	212,69
Molenaar	8	155,41
waarvan met 2e beroep	3	153,30
landbouwer	2	135,78
tapper	1	188,36
Schoolhouders/meesters	3	94,36
waarvan met 2e beroep	0	
Fabrikant	4	218,73
waarvan met 2e beroep	0	
Rechtswezen	4	101,90
waarvan met 2e beroep	0	

Bakker	4	108,43
waarvan met 2e beroep	1	
winkelier	1	96,64
Leerlooier	2	114,43
waarvan met 2e beroep	0	
Timmerman	2	90,88
waarvan met 2e beroep	0	
Verwer	1	97,69
waarvan met 2e beroep	0	
Postmeester	1	207,62
waarvan met 2e beroep	0	
Klokgieter	1	100,96
waarvan met 2e beroep	0	
Orgelmaker	1	132,34
waarvan met 2e beroep	0	
Smid	1	114,29
waarvan met 2e beroep	0	
Olieslager	1	102,06
waarvan met 2e beroep	0	

Bron; Provinciaal Bestuur: 4265. De lijsten van 24 hoogstaangeslagenen 1844, voor gemeenten in de onderzoeksregio.

Alleen de aanslagen met grond- en personele belasting van 74 gulden exclusief de vier grote plaatsen.

Tabel 2.3 Beroepen en hun aanslagen in de vier grote plaatsen, 1844.

Beroep	aantal	f. gemid.	f. Max.	f. Min.
Handel en verkeer	43	257,05	639,58	62,86
waarvan				
Koopman	22	230,53	527,00	62,86
Commission./Agent	4	354,91	504,94	128,04
Wijnhandel	3	352,01	438,59	250,50
Winkelier	3	224,48	299,29	118,16
Tapper/logementh.	8	257,36	639,58	71,13
Rijtuigenverhuur	1	114,66		
Postmeester	1	263,71		
Paardenverhuur	1	392,37		
Nijverheid	48	246,13	658,39	61,74
waarvan				
Fabrikant	14	216,56	382,61	106,13
Textielfabr. e.d.	11	268,05	685,39	69,14
Zeepzieder	6	368,61	475,47	297,81
Brouwer	5	176,70	301,89	64,19
Leerlooier	3	177,07	257,95	61,74
Bakker	3	234,61	332,34	135,78
Tabaksfabrikant	1	113,71		
Olieslager	1	361,28		
Molenaar	1	113,03		
Goud-/zilversmid	1	136,27		
Bestuur/politici	7	472,97	1229,35	77,43
Arts/apotheker	3	204,22	255,85	78,88

Rechtswezen	5	159,39	257,12	116,36
Renteniers e.d.	13	216,49	570,89	64,97
Landbouw	1	61,54		
Totaal	120	253,34	1229,35	61,54
Den Bosch	48	355,15	736,17	235,58
Handel/verkeer	21	356,12	639,58	235,58
Nijverheid	14	341,77	418,24	257,95
Bestuur/politici	5	400,80	736,17	252,85
Arts/apothecair	1	255,85		
Rechtswezen	1	257,12		
Renteniers	5	370,26	570,89	238,09
Tilburg	24	225,15	658,39	107,98
Handel/verkeer	7	157,70	285,54	107,98
Nijverheid	14	276,70	658,39	125,24
Bestuur/politici	0			
Arts/apothecair	0			
Rechtswezen	1	135,61		
Renteniers	2	145,17	171,38	118,96
Eindhoven	24	176,39	382,61	106,13
Handel/verkeer	7	141,45	224,56	107,32
Nijverheid	11	212,27	382,61	106,13
Bestuur/politici	0			
Arts/apothecair	1			
Rechtswezen	3	134,74	146,20	116,36
Renteniers	2	144,52	173,77	115,27
Helmond	24	154,89	1229,35	61,54
Handel/verkeer	7	145,11	438,59	62,86
Nijverheid	9	96,73	136,27	61,74
Bestuur/politici	2	653,39	1229,35	77,43
Arts/apothecair	1	78,80		
Rechtswezen	0			
Renteniers	4	95,93	161,58	64,97

Bijlage 3

Tabel 3.1 Kerngegevens Memories van Successie.

Aantal memories van successie:	88
De leeftijd van de erfslaters	86
gemiddelde:	66,84
minimum:	22
maximum:	86
De totale baten	1.091.298,13
gemiddelde:	155.888,60
minimum:	61.253,97
maximum:	1.091.298,13
Het passief	102.889,31
gemiddelde:	10.633,29
minimum:	183,00
maximum:	102.889,31
Het saldo	1.085.999,55
gemiddelde:	147.203,56
minimum:	60.008,03
maximum:	1.085.999,55
Het passief als percentage van de totale baten	54,54
gemiddelde:	7,31
minimum:	0,06
maximum:	54,54

Tabel 3.2 49 Memories van Successie van Mannen.

Aantal mannen:	49
De leeftijd van de erfslaters	86
gemiddelde:	64,58
minimum:	22
maximum:	86
De totale baten	465.771,75
gemiddelde:	145.430,02
minimum:	64.151,90
maximum:	465.771,75
Het passief	102.889,31
gemiddelde:	13.288,47
minimum:	301,50
maximum:	102.889,31
Het saldo	463.356,75
gemiddelde:	134.865,06
minimum:	60.008,03
maximum:	463.356,75
Het passief als percentage van de totale baten	54,54
gemiddelde:	8,92
minimum:	0,29
maximum:	54,54

Tabel 3.3 39 Memories van Successie van Vrouwen.

Aantal vrouwen:	39
De leeftijd van de erfslaters	86
gemiddelde:	69,59
minimum:	39
maximum:	86
De totale baten	1.091.298,13
gemiddelde:	169.028,87
minimum:	61.253,97
maximum:	1.091.298,13
Het passief	74.453,97
gemiddelde:	7.297,30
minimum:	183,00
maximum:	74.453,97
Het saldo	1.085.999,55
gemiddelde:	162.705,79
minimum:	60.338,89
maximum:	1.085.999,55
Het passief als percentage van de totale baten	28,89
gemiddelde:	5,29
minimum:	0,06
maximum:	28,89

Tabel 3.4 32 Memories van Successie uit Den Bosch.

's-Hertogenbosch:	32
De leeftijd van de erfslaters	86
gemiddelde:	68,34
minimum:	41
maximum:	86
De totale baten	1.091.298,13
gemiddelde:	169.001,74
minimum:	61.253,97
maximum:	1.091.298,13
Het passief	102.889,31
gemiddelde:	12.952,89
minimum:	455,25
maximum:	102.889,31
Het saldo	567.302,07
gemiddelde:	157.639,10
minimum:	60.338,89
maximum:	1.085.999,55
Het passief als percentage van de totale baten	51,45
gemiddelde:	7,34
minimum:	0,49
maximum:	54,54

Tabel 3. 56 Memories van buiten Den Bosch.

Aantal buiten 's-Hertogenbosch:	56
De leeftijd van de erfslaters	86
gemiddelde:	65,88
minimum:	22
maximum:	86
De totale baten	567.302,07
gemiddelde:	148.395,37
minimum:	62.586,66
maximum:	567.302,07
Het passief	92.681,69
gemiddelde:	9.307,81
minimum:	183,00
maximum:	92.681,69
Het saldo	564.359,13
gemiddelde:	141.240,40
minimum:	60.008,03
maximum:	564.359,13
Het passief als percentage van de totale baten	16,43
gemiddelde:	7,29
minimum:	0,06
maximum:	51,45

Bron: RANBr. Memories van aangifte van de successiebelastingen van kantoren in Noord-Brabant 1880-1885. Belastingkantoren: Boxmeer, Eindhoven, Grave, Helmond, 's-Hertogenbosch, Veghel/Sint-Oedenrode, Oss, Tilburg en Waatwijk.

Tabel 3.6 15 Memoties van Ongehuwde Erflaters.

Aantal ongehuwde erflaters: 15		
De leeftijd van de erflaters		
gemiddelde: 66,08		
minimum: 22	maximum: 82	
De totale baten		
gemiddelde: 130.123,26		
minimum: 70.511,61	maximum: 247.929,90	
Het passief		
gemiddelde: 3.753,49		
gemiddelde: 183,00	maximum: 32.665,29	
Het saldo		
gemiddelde: 126.417,59		
minimum: 69.139,06	maximum: 246.253,03	
Het passief als percentage van de totale baten		
gemiddelde: 2,35		
minimum: 0,26	maximum: 14,65	

Tabel 3.7 41 Memoties van Gehuwde Erflaters.

Aantal gehuwde erflaters: 41		
De leeftijd van de erflaters		
gemiddelde: 62,85		
minimum: 36	maximum: 82	
De totale baten		
gemiddelde: 167.059,02		
minimum: 61.253,97	maximum: 1.091.298,13	
Het passief		
gemiddelde: 12.032,95		
minimum: 275,00	maximum: 92.681,69	
Het saldo		
gemiddelde: 159.221,03		
minimum: 60.008,03	maximum: 1.085.999,55	
Het passief als percentage van de totale baten		
gemiddelde: 8,50		
minimum: 0,06	maximum: 54,54	

Tabel 3.8 30 Memoties van Weduwen en Weduwnaars

Aantal weduwen en weduwnaars erflaters: 30		
De leeftijd van de erflaters		
gemiddelde: 72,03		
minimum: 40	maximum: 86	
De totale baten		
gemiddelde: 156.780,83		
minimum: 62.586,66	maximum: 567.302,07	
Het passief		
gemiddelde: 12.036,56		
minimum: 195,00	maximum: 102.889,31	
Het saldo		
gemiddelde: 144.745,34		
minimum: 62.391,67	maximum: 564.359,13	
Het passief als percentage van de totale baten		
gemiddelde: 7,95		
minimum: 0,31	maximum: 43,57	

**Diagram 3.1 Kapitaaloriëntatie memories van successie, 1880-1885.
(Regionaal-elders in procenten)**

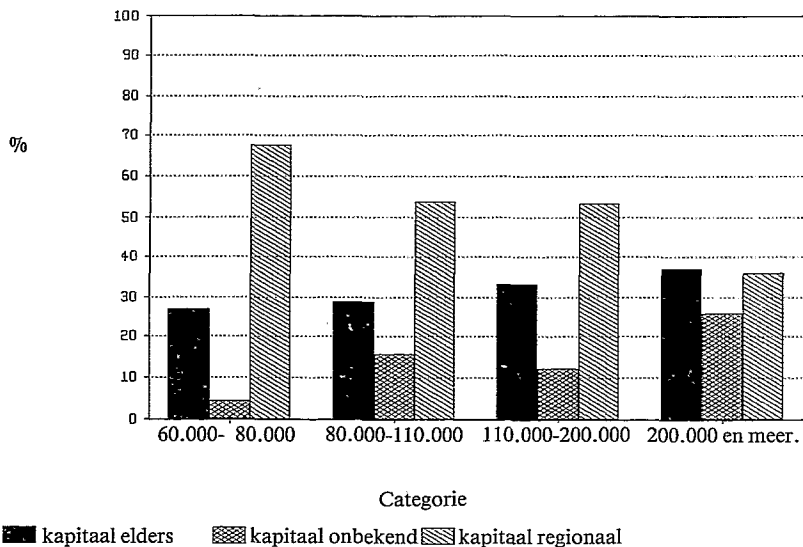
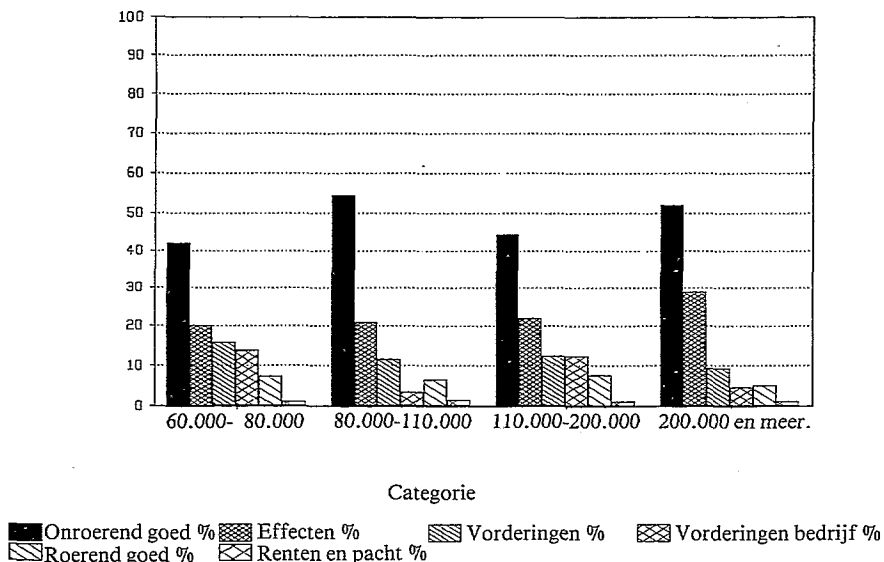

Diagram 3.2 De procentuele verdeling van de vermogensbestanddelen per vermogenscategorie.

Tabel 3.9 Memoires van successie 1880-1885 Vermogens tussen 60.000 en 80.000 gulden

Plaats	Datum	Naam	Totale baten	passief	saldo	regionaal	ontroerend goed alders	onbekend	tesamen
Den Bosch	1/10/83	Berg, Catharina Jacoba de	71234,86	4853,75	66381,11	5111,10	0,00	0	5111,10
Tilburg	12/21/82	Bonch, Johannes Cornelis	73132,01	3738,84	69373,16	16000,00	0,00	0	16000,00
Agata, st.	3/29/85	Bosch, Gerardus van den	64220,05	4212,03	60008,03	58266,00	100,00	0	58366,00
Den Bosch	4/22/85	Deckers, Louisa Adriana H.	70894,56	1755,50	69139,06	0,00	0,00	57199	57199,00
Tilburg	3/25/82	Dicke, Dierterica Johanna	67014,88	5162,70	61456,67	0,00	60000,00	0	60000,00
Den Bosch	8/23/85	Does de Bijle, Jhr. Mr. Pieter v.	70796,44	894,32	69915,71	0,00	0,00	0	0,00
Den Bosch	3/20/83	Elen, Johannes Cornelis	75541,13	1506,81	73734,32	14150,00	0,00	0	14150,00
Geffen	12/23/85	Erp, Waltera van	62586,66	195,00	62391,67	52255,00	0,00	0	52255,00
Nuenen	3/20/84	Hoven, Anna Wilhelmina E. van	70511,61	183,00	70328,61	0,00	0,00	0	0,00
Udenhout	7/10/80	Iersel, Anna Maria van	77366,69	7361,18	70005,51	40000,00	0,00	0	40000,00
Den Bosch	1/17/81	Jongh, Izaak Lazar de	71533,21	455,25	71077,96	17500,00	0,00	0	17500,00
Den Bosch	1/29/85	Keukenschrijver, Arie N.	65786,90	1356,10	64430,86	36800,00	0,00	0	36800,00
Den Bosch	8/21/80	Leeuw, Johannes Hendrikus de	64151,90	621,20	63530,70	14500,00	5500,00	0	20000,00
Tilburg	3/16/81	Lommen, Hubertus Henricus	77993,23	15516,92	62476,32	7500,00	0,00	0	7500,00
Vierden	2/21/83	Maurissens, Jkvr. Johanna Th.	71658,03	1292,04	70365,99	68023,00	0,00	0	68023,00
Den Bosch	6/16/81	Meerwijk, Petrus Josephus van	70252,83	5686,46	64566,37	30350,00	0,00	0	30350,00
Den Bosch	5/11/83	Messier, Elisabeth	67148,21	738,87	66409,33	33275,00	0,00	0	33275,00
Den Bosch	5/12/83	Meulen, Petrus van der	73600,74	3035,41	70565,41	39500,00	0,00	0	39500,00
Den Bosch	12/17/80	Moll, Maria Elisabeth van	61253,97	915,08	60338,89	5000,00	0,00	0	5000,00
Vught	9/25/85	Suys, Jean Baptista	74604,43	1760,46	72843,96	21030,00	0,00	0	21030,00
Tilburg	3/31/83	Swagensmakers, Maria Eva	71337,24	1629,00	69707,55	700,00	0,00	0	700,00
Berlicem	3/21/84	Vriesekolik, Jeanette	69238,54	431,70	68896,83	47000,00	0,00	0	47000,00

effecten		buiteni.		tesamen		vorderingen		roerende		renten/		bedrijfs		Naam	
regionaal	Nederland	regionaal	Nederland	regionaal	Nederland	regionaal	Nederland	regionaal	Nederland	regionaal	Nederland	regionaal	Nederland	regionaal	Nederland
0,00	0,00	29608,00	0,00	29608,00	0,00	23489,95	0,00	12995,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Berg, Catharina Jacoba de
741,30	0,00	2000,00	0,00	2741,30	7700,00	10575,00	0,00	3552,65	280,40	39665,89	0,00	39665,89	0,00	0,00	Bondi, Johannes Cornelis
57,81	0,00	915,43	0,00	973,24	525,00	810,00	0,00	4382,75	151,32	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Bosch, Gerardus van den
166,67	0,00	0,00	0,00	166,67	880,00	12324,00	0,00	67,00	773,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Deckers, Louisa Aadrina H.
107,75	808,25	4522,65	0,00	5438,65	500,00	3277,13	0,00	3178,33	40,45	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Dicke, Diederica Johanna
600,00	8236,00	41392,52	0,00	50228,52	0,00	22578,69	0,00	1307,80	780,52	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Does de Bije, Jhr. Mr. Pieter van
0,00	459,60	3741,30	0,00	4200,90	7538,42	0,00	0,00	3539,39	0,00	46058,29	0,00	46058,29	0,00	0,00	Elen, Johannes Cornelis
0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	2450,00	2450,00	0,00	5650,00	2131,08	100,00	0,00	100,00	0,00	0,00	Erp, Waltera van
0,00	3087,50	65067,40	0,00	68154,90	0,00	0,00	0,00	1389,63	1038,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Hoven, Anna Wilhelmina.E. van
50,00	0,00	0,00	0,00	50,00	9862,50	17925,00	27787,50	4092,13	1937,07	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Ierseel, Anna Maria van
0,00	7,50	68900,85	0,00	68908,35	0,00	1750,00	1750,00	3086,40	429,23	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Jongh, Izaak Lazar de
11210,19	0,00	10120,50	0,00	21330,69	0,00	4002,68	4002,68	3251,30	103,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Keukenschrijver, Arie N.
975,00	214,00	173,75	0,00	1362,75	13866,74	9051,76	22918,50	19376,78	17,50	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Leeuw, Johannes Hendrikus de
0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	900,00	0,00	900,00	4400,00	135,00	64283,26	0,00	64283,26	0,00	0,00	Lommen, Hubertus Henricus
0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1047,00	1047,00	1380,79	1191,74	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Mauritsens, Jkvr. Johanna Th.
200,00	10721,00	9442,81	0,00	20363,81	8100,00	0,00	8100,00	6893,45	250,00	3344,87	0,00	3344,87	0,00	0,00	Meerwijk, Petrus Josephus van
997,50	2001,50	13011,37	0,00	16010,37	12994,50	0,00	12994,50	3863,40	363,70	340,00	0,00	340,00	0,00	0,00	Messier, Elisabeth
6275,00	0,00	0,00	0,00	6275,00	5101,65	19871,00	24972,65	1500,00	449,95	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Meulen, Petrus van der
2500,00	4400,00	26770,29	0,00	33670,29	0,00	18800,00	18800,00	2900,48	883,31	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Moll, Maria Elisabeth van
1900,00	14435,00	28718,53	0,00	45053,53	93,70	93,70	93,70	7769,06	524,19	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Suys, Jean Baptista
650,00	0,00	0,00	0,00	650,00	23611,07	0,00	23611,07	3553,21	0,00	42722,96	0,00	42722,96	0,00	0,00	Swagemakers, Maria Eva
500,00	265,00	13328,43	0,00	14093,43	4454,70	0,00	4454,70	2003,00	997,50	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	Vreesekolk, Jeanette

Tabel 3.10 Memories van successie 1880-1885. Vermogens tussen 80.000 en 110.000 gulden

Plaats	Datum	Naam	Totale baten	passief	saldo	regionaal	ouderend goed elders	onbetreud	tesamen
Den Bosch	2/03/85	Abbema, Wouterina	90578,25	1161,55	89516,70	0,00	30219,00	0,00	30219,00
Lith	11/12/83	Bergh, Johanna Maria	98180,10	5122,15	92458,55	77345,00	0,00	0,00	77345,00
Tilburg	4/10/83	Bogers, Antonius Adrianus	93566,46	4634,48	88931,98	74012,50	15,00	0,00	74027,50
Oisterwijk	2/11/83	Breda, Ynke Renske	99484,05	500,00	98984,05	25050,00	0,00	0,00	25050,00
Tilburg	10/27/83	Dams, Josephina Anna Martina	80347,73	530,41	79817,32	9450,00	0,00	0,00	9450,00
Den Bosch	5/28/82	Deekers, Victor Ludovicus H.	82843,60	1755,50	81088,10	0,00	0,00	45000,00	45000,00
Oyen	2/26/80	Deelen, Johannes Baptistus	108838,85	35081,10	73757,74	53800,00	425,00	35500,00	89725,00
Helmond	3/14/83	Glabbek, Godefridus Wilhelmus	96740,22	3020,22	93720,00	29589,44	0,00	0,00	29589,44
Alem	11/16/82	Jansen, Wouter Willem Boudewijn	82041,31	591,10	81450,20	0,00	0,00	16610,00	16610,00
Vught	6/30/82	Jong, Anna Benjamina	104155,09	27559,49	76595,60	90602,00	600,00	0,00	91202,00
Oss	3/27/81	Jurgens, Wilhelmus Johannes	89558,24	20578,13	68980,12	0,00	0,00	83920,00	83920,00
Stratum	2/23/82	Kuonen, Felix Theodorus	87724,92	675,55	87049,37	22175,00	0,00	0,00	22175,00
Esch	7/21/85	Leeuwen, Geertruida van	100946,65	893,98	100052,67	74859,00	0,00	0,00	74859,00
Tilburg	12/18/84	Lombaers, Everardus Adrianus	88585,76	1162,90	87421,85	34026,50	0,00	0,00	34026,50
Den Bosch	11/17/81	Lutkie, Christoffel Christianus	97704,50	3027,04	94677,46	0,00	0,00	58976,00	58976,00
Ravenstein	11/10/82	Oorschoi, Henrietta M.J.M	103829,68	2837,14	100992,53	73408,14	0,00	0,00	73408,14
Helmond	3/26/84	Raymakers, Henrica Jacoba	95451,90	800,00	94655,90	14389,00	0,00	0,00	14389,00
Den Bosch	3/15/82	Rijckevorsel, Thomas Jacobus H.	96751,15	1000,00	95751,15	5500,00	24800,00	15356,00	46656,00
Den Bosch	2/25/80	Roosmalen, Henricus van	107289,72	18068,03	89221,69	90000,00	0,00	0,00	90000,00
Den Bosch	7/30/80	Schueters, Jhr. J.F. ridder van der	97590,00	2450,00	95140,00	66900,00	7500,00	0,00	73800,00
Boxtel	9/06/84	Velsen, Pieter Hermanus	81165,57	9306,66	71858,91	77083,00	0,00	0,00	77083,00
Berlicum	1/17/82	Versteegh, Hendrika Antonia	103860,87	29318,18	77042,68	0,00	0,00	88875,00	88875,00
Helmond	7/03/83	Wesselman van Helmond, Jhr. J.J.A.	103014,74	301,50	102713,24	4400,00	0,00	0,00	4400,00

effecten		vorderingen		roerend		renten/		bedrijfs-		naam	
regionaal	Nederland	regionaal	elders	goederen	pachten	vordering					
0,00	14922,50	21022,68	11779,50	12894,50	6392,19	5127,41	0,00	0,00	Abbema, Wouterina		
0,00	0,00	0,00	0,00	12203,70	7736,84	895,16	0,00	0,00	Bergh, Johanna Maria		
180,00	2180,00	0,00	2500,00	13887,00	720,50	1204,09	0,00	0,00	Bogaers, Antonius Adri		
0,00	27244,00	38938,48	0,00	3825,00	3250,00	1051,13	0,00	0,00	Breda, Ypke Renske		
0,00	18245,00	0,00	42703,00	42703,00	5754,23	2152,84	0,00	0,00	Dams, Josephina Anna M		
15500,00	0,00	0,00	0,00	3333,34	17825,75	722,50	0,00	0,00	Deckers, Victor Ludovicus		
0,00	0,00	4737,51	0,00	0,00	4867,23	1750,00	8198,78	0,00	Deelen, Johannes Baptista		
77,83	3554,22	2586,60	1904,18	1904,18	38673,72	53,60	22410,75	0,00	GlabbEEK, Godefridus W.		
0,00	5911,13	14445,06	37717,44	38967,44	5877,30	315,14	0,00	0,00	Jansen, Wouter Willem		
0,00	0,00	0,00	0,00	2000,00	9326,00	25,67	85,00	0,00	Jong, Anna Benjamina		
0,00	120,00	0,00	0,00	2751,00	1795,70	68,75	0,00	0,00	Jurgens, Wilhelmus Joh		
0,00	7032,00	31050,98	8154,00	24302,50	1230,98	1049,80	0,00	0,00	Kuonen, Felix Theodorus		
0,00	2343,00	14939,90	0,00	1210,00	5129,29	2448,32	0,00	0,00	Leeuwen, Geertruida van		
1072,50	115,62	1486,27	0,00	2250,00	25008,77	547,33	23790,32	0,00	Lombaers, Evarardus Adr.		
1262,50	230,25	0,00	0,00	0,00	2996,00	767,50	32967,00	0,00	Lutkie, Christoffel Chr.		
0,00	1440,00	0,00	0,00	20531,99	4320,46	2724,48	2290,58	0,00	Oorschot, Henrietta M.		
0,00	79860,00	0,00	0,00	0,00	236,90	965,97	0,00	0,00	Raymakers, Henrica Jac.		
400,00	736,40	14705,88	9156,98	27017,55	6997,84	236,88	0,00	0,00	Rijckevorse, Thomas J.		
800,00	0,00	306,00	2031,40	9317,40	5377,08	1278,24	0,00	0,00	Roosmalen, Henricus van		
6100,00	8400,00	0,00	2000,00	4025,00	1800,00	1665,00	0,00	0,00	Schuren, Jhr. J.F. rid.		
0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	2887,04	722,41	0,00	0,00	Velsen, Pieter Hermannus		
0,00	0,00	0,00	3922,45	3922,45	9839,42	384,13	0,00	0,00	Versteegh, Hendrika Ant.		
1716,00	94862,50	0,00	0,00	10,00	935,14	291,10	0,00	0,00	Wesselman van Helmond,		

Tabel 3.11 Memories van successie 1880-1885 Vermogen tussen 110.00 en 200.000 gulden

Plaats	Datum	Naam	Totale baten	passief	saldo	regionaal	onroerend goed elders	onbekend	tesamen
Vught	9/15/80	Abbema, Martina	119119,98	738,98	118381,00	42706,00	0,00	0,00	42706,00
Eindhoven	1/06/83	Boex, Franciscus	141578,75	2926,03	138652,72	74834,00	0,00	0,00	74834,00
Schijndel	3/19/85	Bolsius, Hendrik G.J.	138974,53	1336,76	137637,77	41685,00	0,00	0,00	41685,00
Den Bosch	4/04/80	Bommel, Sophia Henrieta M.	142335,00	3000,00	139335,00	87700,00	222860,00	6300,00	116860,00
Den Bosch	3/08/83	Brakel, Schimmel, Mr. Jan van	148798,22	81152,49	67645,73	0,00	26011,00	0,00	26011,00
Helmond	8/09/85	Brussel, Clazien van	121558,82	7226,66	114331,86	0,00	0,00	37893,33	37893,33
Tilburg	6/22/82	Cools, Wilhebrordus	138862,30	71441,04	67421,26	15000,00	0,00	32629,00	47629,00
Den Bosch	1/22/82	Custis, Jhr. Jacobus	127542,60	3606,10	123936,50	10000,00	0,00	0,00	10000,00
Tilburg	12/19/84	Dijk, Anna, Philomena van	177636,32	2636,60	174999,64	5000,00	0,00	0,00	5000,00
Grave	7/29/80	Geneste, Mgr. Hendrikus A.A.	144913,00	5690,94	139222,48	135086,00	0,00	0,00	135086,00
Berlicum	8/18/82	Godschalk, Christiaan	125478,80	426,30	125052,50	35625,00	0,00	0,00	35265,00
Den Bosch	8/04/80	Heijst, Laurentius Johan B.	137101,36	3000,00	134101,36	58150,00	54394,00	0,00	112544,00
Soerendonk	5/21/83	Kemps, Maria Elisabeth	148604,37	845,50	147758,87	65932,50	0,00	0,00	65932,50
Vught	9/03/81	Koopmans, Allegonde G.M.	126910,06	6628,85	120281,21	27350,00	0,00	0,00	27350,00
Grave	8/26/84	Nortier, Adriaan	118051,14	24179,63	92571,51	0,00	23850,58	0,00	23850,58
Tilburg	10/26/84	Roessel, Wilhelmina H. van	133819,96	19635,69	114184,29	42750,00	0,00	0,00	42750,00
Schijndel	12/25/81	Smits, Allegonda	131569,90	1100,99	130468,91	48601,50	0,00	0,00	48601,50
Boxtel	10/04/83	Smits, Runolda Veronica	119898,17	3470,90	116427,27	0,00	0,00	93066,00	93066,00
Den Bosch	7/02/85	Son, Maria Theresia van	195600,03	2024,59	193575,43	50522,00	5050,00	0,00	55572,00
Den Bosch	6/09/80	Sterk, Gijbertus	130311,47	16493,42	113818,05	43395,00	0,00	0,00	43395,00
Geldrop	11/26/81	Swane, Anna Catharina	117987,33	32327,86	85659,47	105270,70	0,00	0,00	105270,70
Esch	12/18/85	Verheijen, Leonardus J.	161441,05	1247,03	160194,02	0,00	0,00	133700,00	133700,00
Boxmeer	6/09/81	Verheijen, Mr. Lodewijk	185095,15	1084,79	184010,35	0,00	0,00	0,00	0,00
Oss	1/28/83	Wieris, Mr. Pieter H.F.	120409,12	1498,30	118910,82	53390,00	15025,00	0,00	68415,00

regionaal		effecten		regionaal		vorderingen		roerende		renten/		bedrijfs-		naam	
nederland	buitenl.	tesamen	regionaal	elders	tesamen	goederen	pachten	vorderingen	goederen	pachten	vorderingen	goederen	pachten	vorderingen	naam
2302,50	464,00	58624,47	7851,76	0,00	7851,76	6480,50	610,07	1532,75	6480,50	610,07	1532,75	6480,50	610,07	1532,75	Abbema, Martina
4500,00	8803,00	2541,75	4620,00	0,00	4620,00	43856,06	622,71	0,00	43856,06	622,71	0,00	43856,06	622,71	0,00	Boex, Franciscus
2500,00	13090,63	14593,30	0,00	41080,83	41080,83	22957,42	1729,40	1482,66	22957,42	1729,40	1482,66	22957,42	1729,40	1482,66	Bolsius, Hendrik G.J.
3950,00	4200,00	8150,00	6925,00	2100,00	9025,00	1572,50	427,50	0,00	1572,50	427,50	0,00	1572,50	427,50	0,00	Bommel, Sophia Henriët
0,00	59933,25	43984,46	0,00	5762,38	5762,38	10624,04	1627,30	0,00	10624,04	1627,30	0,00	10624,04	1627,30	0,00	Brakel Schimmel, Mr. Jan van
0,00	0,00	0,00	15722,29	1265,00	16987,29	12478,28	1163,97	52662,97	12478,28	1163,97	52662,97	12478,28	1163,97	52662,97	Brusse, Clazien van
60,00	80,00	140,00	10122,60	0,00	10122,60	25098,72	0,00	55702,97	25098,72	0,00	55702,97	25098,72	0,00	55702,97	Custis, Jhr. Jacobus
6850,00	3576,00	97402,61	11000,00	0,00	11000,00	2589,32	231,43	144224,70	2589,32	231,43	144224,70	2589,32	231,43	144224,70	Dijk, Anna Philomena van
25,00	2020,00	12539,24	3187,35	0,00	3187,35	5608,15	221,33	0,00	5608,15	221,33	0,00	5608,15	221,33	0,00	Geneste, Mgr. Hendrikus
0,00	0,00	0,00	0,00	59677,50	59677,50	6470,55	2900,00	0,00	6470,55	2900,00	0,00	6470,55	2900,00	0,00	Godschalk, Christiaan
2875,00	0,00	2875,00	0,00	2456,50	2456,50	5204,48	43,20	17901,01	5204,48	43,20	17901,01	5204,48	43,20	17901,01	Heijst, Laurentius Johan B.
4000,00	2020,00	1827,67	1822,50	27997,31	29819,81	11969,12	1435,65	27054,19	11969,12	1435,65	27054,19	11969,12	1435,65	27054,19	Kemps, Maria Elisabeth
0,00	19877,52	67593,53	2500,00	0,00	2500,00	8159,59	1492,42	0,00	8159,59	1492,42	0,00	8159,59	1492,42	0,00	Koopmans, Allegonda G.
0,00	12531,25	23402,15	0,00	17342,00	17342,00	17168,42	0,00	23543,92	17168,42	0,00	23543,92	17168,42	0,00	23543,92	Nortier, Adriaan
2859,50	6433,00	39387,30	0,00	35608,48	35608,48	5861,34	923,24	0,00	5861,34	923,24	0,00	5861,34	923,24	0,00	Roessel, Wilhelmina H.
2500,00	4020,00	15118,08	0,00	40850,00	40850,00	8508,42	2021,29	4838,64	8508,42	2021,29	4838,64	8508,42	2021,29	4838,64	Smits, Allegonda
0,00	0,00	0,00	16750,00	3710,00	20460,00	5662,10	518,67	0,00	5662,10	518,67	0,00	5662,10	518,67	0,00	Smits, Rumola Veronica
1250,00	0,00	1250,00	7500,00	21700,00	29200,00	495,70	4050,10	0,00	495,70	4050,10	0,00	495,70	4050,10	0,00	Son, Maria Theresia van
0,00	46,40	68109,50	895,09	0,00	895,09	4779,20	881,40	0,00	4779,20	881,40	0,00	4779,20	881,40	0,00	Sterk, Gijsbertus
0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1403,00	0,00	73187,80	1403,00	0,00	73187,80	1403,00	0,00	73187,80	Swane, Anna Catharina
735,00	39653,00	40388,00	0,00	0,00	0,00	12749,13	2991,97	0,00	12749,13	2991,97	0,00	12749,13	2991,97	0,00	Verheijen, Leonardus J.
7560,00	992,50	8532,50	32017,72	33616,72	33616,72	6640,53	2783,80	0,00	6640,53	2783,80	0,00	6640,53	2783,80	0,00	Verheijen, Mr. Lodewijk
1197,00	18024,28	19221,28	0,00	0,00	0,00	7834,89	2095,10	0,00	7834,89	2095,10	0,00	7834,89	2095,10	0,00	Wieris, Mr. Pieter H.F.
		20754,81			20754,81										

Tabel 3.12 Memories van successie 1880-1885 Vermogens boven de 200.000

Plaats	Datum	Naam	Totaal bat	passief	saldo	regio Omr	elkders On	onroerend goed	On	On	tesamen.
Beers	10/16/84	Bardoel, Wilhelmina	207244,40	7732,56	199512,04	102385,69	15500,00	0,00	0,00	117885,69	
Den Bosch	1/26/84	Beresteijn, Jhr. Gijsbert van	295486,01	6038,94	290621,22	220412,00	0,00	0,00	0,00	220412,00	
Den Bosch	8/20/84	Bosch, Elisabeth H.J.	1091298,13	5298,58	1085999,55	5512,50	352106,50	0,00	0,00	357619,00	
Den Bosch	12/11/83	Coppens, Adrianus Dominicus	236169,71	102889,31	133289,40	96570,00	0,00	0,00	0,00	96570,00	
Heeze	6/08/84	Gast, Stephanus Petrus	223013,88	32665,29	190348,55	116528,50	88874,60	0,00	0,00	205403,10	
Veghel	8/26/85	Godschalk, Johanna	567302,07	2942,93	564359,13	360608,50	0,00	0,00	0,00	360608,50	
Den Bosch	7/11/84	Griend, Johannes van de	247624,50	31541,03	216083,47	34535,00	0,00	0,00	0,00	34535,00	
Den Bosch	4/07/84	Heeren, Joanna Wilhelmina	257709,12	74453,97	183155,15	0,00	0,00	218897,70	0,00	218897,70	
Eindhoven	3/21/82	Heijst, Cornelia P. van	371171,98	2786,45	368385,53	67517,68	118276,12	0,00	0,00	185793,80	
Den Bosch	12/15/81	Ingenhouisz, Anna Pertionella	231009,14	1667,10	229342,04	0,00	0,00	151983,00	0,00	151983,00	
Helvoert	8/26/81	Jonge van Zwijnsh., Jhr.-Mr.-J.	213633,68	92681,69	204351,99	0,00	0,00	152500,00	0,00	152500,00	
Oss	9/01/80	Jurgens, Antoon	465771,75	2415,00	463356,75	70850,00	199036,53	0,00	0,00	269886,53	
Den Bosch	12/11/83	Lanschoot, Mr. Henricus F.M.	253038,04	9904,74	293133,30	0,00	0,00	133315,00	0,00	133315,00	
Den Bosch	1/13/83	Rijckevorsel, Carolus J.A.	348157,37	7580,28	340577,09	0,00	0,00	279038,00	0,00	279038,00	
Oisterwijk	12/19/82	Rouffaer, Anna Helena	463238,49	275,00	462973,49	28357,50	2467,00	0,00	0,00	30824,50	
Boxtel	1/15/81	Sassen, Hendrikus Ant.	247929,90	1676,87	246253,03	0,00	0,00	44905,00	0,00	44905,00	
Den Bosch	8/07/82	Sassen, Maria Elisabeth J.	230923,00	16560,96	214362,04	0,00	0,00	149605,50	0,00	149605,50	
Veghel	7/12/84	Smits, Jan	403006,08	3746,72	399259,35	203027,50	0,00	0,00	0,00	203027,50	
Helmond	3/07/80	Wesselman van Helm., Jhr. A.P.	278654,48	5456,18	273198,30	24600,00	0,00	0,00	0,00	24600,00	

Categorie	effecten		vorderingen		tesamen	roerende goederen		renten/pachten	bedrijfs vorderingen	naam
	regionaal	Nederland	regionaal	elders		regionaal	buitenl.			
0,00	0,00	2700,50	78344,78	1927,50	80272,28	8000,00		2788,19	0,00	Bardeol, Wilhelmina
780,00	8553,12	4773,60	0,00	20308,00	20308,00	40389,01		1769,53	0,00	Beresseijn, Jhr. Gijssb.
900,00	247849,25	421946,49	0,00	23330,50	23330,50	23183,08		15713,50	0,00	Bosch, Elisabeth H. J.
5904,00	109,54	8962,75	34117,87	3832,00	37949,87	47757,34		1390,61	35581,63	Coppens, Adrianus Dom.
2100,00	2040,00	6804,37	22,00	0,00	22,00	2726,00		3235,60	0,00	Gast, Stephanus Petrus
10775,00	7000,00	132846,41	18472,50	7500,00	25972,50	6938,95		11072,80	6069,61	Godschalk, Johanna
25625,00	92843,00	0,00	37063,75	25000,00	62063,75	4015,15		1787,50	30116,55	Griendt, Johannes van
4600,00	132,50	3406,55	0,00	0,00	0,00	29313,49		1344,75	0,00	Heeren, Joanna Wilhelmina
180,00	0,00	102204,90	54729,97	10273,12	65003,09	8712,95		9254,77	0,00	Heijst, Cornelia P. van
1675,00	10000,00	23918,20	41250,00	0,00	41250,00	6383,32		0,00	0,00	Ingenhousz, Anna Pert.
0,00	4252,88	40652,87	1677,50	0,00	1677,50	10405,55		413,71	0,00	Jonge van Zwijsb. Jhr.
0,00	0,00	0,00	37430,00	14675,00	52105,00	1130,00		4032,00	134284,84	Jurgens, Antoon
16500,00	62188,87	35918,27	0,00	0,00	0,00	4002,15		1133,16	0,00	Lanschoot, Mr. Henriëus
2927,50	25022,50	18928,98	407,00	147,38	554,38	14976,25		6042,74	0,00	Rijkjevoersel, Carolus
21942,50	216734,50	132119,63	0,00	31421,72	31421,72	2092,84		6037,76	12366,40	Rouffaer, Anna Helena
0,00	1200,00	197622,77	0,00	80,00	80,00	5180,60		945,75	0,00	Sassen, Hendrikus Ant.
3891,00	3507,20	3347,05	821,50	1008,75	1830,25	17039,27		3054,72	48134,51	Sassen, Maria Elisabeth
10775,00	7000,00	132846,41	18472,50	7500,00	25972,50	11050,26		4180,80	4589,00	Smits, Jan
5800,00	79988,65	25649,00	0,00	128700,00	128700,00	11172,15		2642,93	0,00	Wesselman van Helm-, Jhr. A.P.

Tabel 3.13 Memories van successie 1880-1885; kapitaal oriëntatie regionaal-elders in procenten

Categorie	onroerend goed		effecten		roerende goederen		vorderingen elders	regionaal	bedrijf	roerende goederen
	regionaal	onbekend	regionaal	elders	buitenl.	regionaal				
1 = 60.000-80.000	36,48	4,48	2,16	2,80	16,27	7,04	7,38	14,61	7,17	
2 = 80.000-110.000	37,82	15,71	1,61	13,63	6,61	4,55	6,59	3,14	6,45	
3 = 110.000-200.000	29,17	12,12	1,03	4,35	15,83	3,58	8,67	12,42	6,99	
4 = 200.000 en meer	19,90	25,76	1,89	7,99	15,98	4,66	4,49	4,65	4,93	

Renten pachten	bestanddeel totalen		totalen		aantal	categorie
	onroerend	effecten	regionaal	onbekend		
0,76	41,44	21,23	67,46	4,48	22	1
1,30	55,61	21,85	53,57	15,71	23	2
0,78	45,86	21,21	53,19	12,12	21	3
0,98	54,29	25,86	36,03	25,76	19	4

fontmarge = gemiddelde % waarin de somming van de onderdelen afwijkt van de opgegeven totale baten. De memories met een afwijking van 2% of meer niet werden gebruikt in dit onderzoek.

Diagram 3.3 De geografische verdeling van de waarde van het onroerend goed per vermogenscategorie (waarde in gulden).

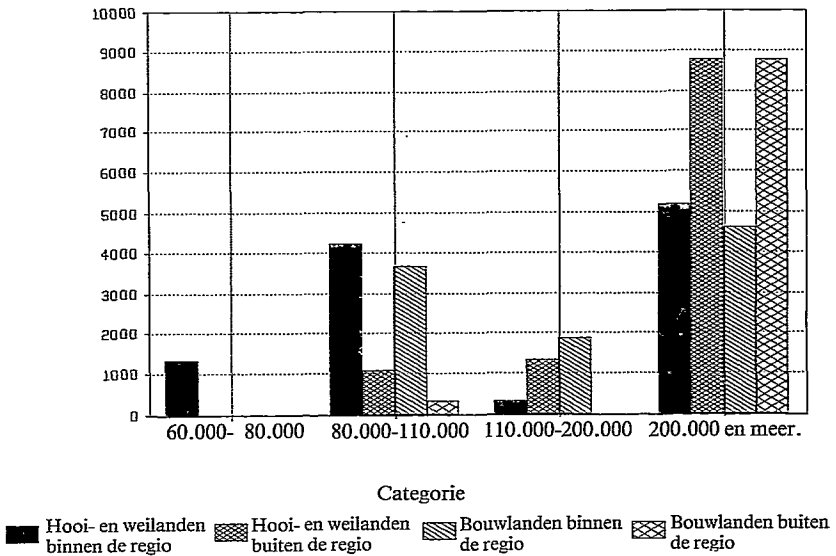
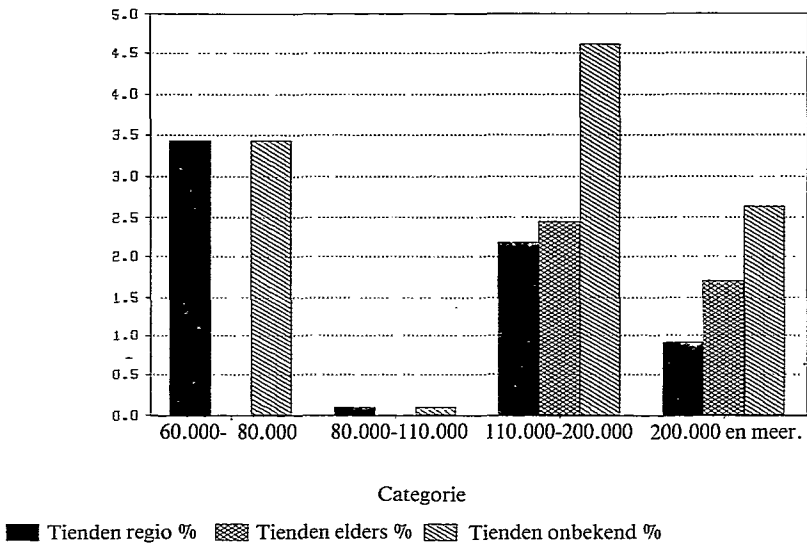

Diagram 3.4 De regionale verdeling van de waarde van de tiendrechten als percentage van de totale baten.

Bijlage 4 Netwerkanalyse

4.A De netwerkanalyse in dit onderzoek

Met zinssneden als 'hij heeft overal connecties' en 'zij heeft de touwtjes stevig in handen' duidt men bekende fenomenen aan. Het zijn uitdrukkingen waarin relaties tussen personen worden voorgesteld als lijnen waarlangs informatie, gunsten of commando's lopen; alle lijnen samen zijn te zien als relatiernetwerken. Het begrip 'netwerk' heeft in de wetenschap reeds een historie van enkele decennia. Een overzicht van het gebruik van het begrip treft men onder andere aan bij H.D. Flap¹. Voor een inleiding betreffende deze benadering en een methodische verantwoording zij verwezen naar de publikaties van A.J.A. Felling en F.N. Stokman². Het in hoofdstuk 5 weergegeven onderzoek sluit aan bij de door Felling ontwikkelde begrippen en methodiek. Er werd gebruik gemaakt van het computerprogramma SocMat versie 5 van de afdeling Mathematische Sociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen. In deze paragraaf zullen enkele overwegingen worden beschreven die aan de gemaakte analyse zijn voorafgegaan.

Een belangrijke keuze is geweest de analyse uitsluitend toe te passen op relaties tussen personen als gevolg van het gezamenlijke lidmaatschap van een bestuurscollege, aangeduid als formele relaties. De parallelliteit met het onderzoek naar 'interlocking directorates' is duidelijk³. Voor de helderheid diende één type relatie gekozen worden als analyse eenheid⁴. Alternatief had kunnen zijn de analyse van familierelaties. Uitgaande van bijvoorbeeld het lidmaatschap van Provinciale Staten hadden voor alle statenleden de onderlinge familierelaties kunnen worden onderzocht⁵. Echter, een nadeel van deze benadering was dat de processen van organisatie- en machtsvorming buiten de Provinciale Staten onvoldoende tot uitdrukking zouden zijn gekomen, terwijl de wet bepaalde verhoudingen tussen leden der Staten verbood⁶. Ook was een praktisch bezwaar gelegen in de grote hoeveelheid complete en betrouwbare genealogiën die noodzakelijk zouden zijn geweest.

Bij de analyse van de formele relaties is een aantal vooronderstellingen gehanteerd. De relaties zijn beschouwd als gelijke eenheden. Er is afgezien van de toekenning van speciale kwaliteiten aan bepaalde relaties op grond van frequentie, intensiteit of 'belang'. Men had in dit verband kunnen denken aan de relaties met bijvoorbeeld Eerste- en Tweede-kamerleden, of tussen personen die elkaar dagelijks in hun functies troffen; ook valt te denken aan de introductie van een factor die de door de relaties overbrugde geografische afstanden waardeerde. Elke poging tot zo'n nuancering zou het model echter, wegens het ontbreken van

een duidelijke classificatie van functies, hypothetischer hebben gemaakt.

Eén van de doelen van de analyse was het selecteren van de centrale bestuurders in de netwerken. Criteria hierbij waren de omvang van de persoonlijke ster, de waarde van de Hubbell statusscore en de 2-rush. De centrale personen dienden zich op grond van een bijzonder grote of hoge waarde voor deze centraliteitsmaten te onderscheiden. Zo'n selectie is dus relatief en in elk peiljaar kan een ander aantal centrale personen worden aangetroffen. Per peiljaar zijn de gevonden waarden voor de omvang van de persoonlijke ster, de Hubbell status-score en de 2-rush in een cumulatieve frequentieverdeling uitgezet. Deze frequentieverdelingen maken een onderlinge vergelijking mogelijk, waardoor verschuivingen op eenvoudige wijze zijn vast te stellen. Bij de bijzondere waarden werden de bijbehorende personen en daarmee de omvang van het netwerkcentrum bepaald. De gegevens vindt men in de bijlagen per peiljaar.

4.B De opgenomen organisaties

Bij de verdeling van schaarse goederen en diensten, zoals land, geld, onderwijs en de daarmee, soms samenhangende, vraagstukken van principiële of ideologische aard, kan steeds blijken hoe machtskansen tussen bevolkingsgroepen zijn verdeeld. Organisaties en bestuursfuncties zijn geselecteerd op grond van de volgende criteria. Als eerste criterium heeft gegolden de mogelijke betrokkenheid bij de vorming en verschuivingen in de machtsverhoudingen in de regio. Daarvoor kwamen in aanmerking overheidslichamen op centraal (nationaal), regionaal (provinciaal) of lokaal (gemeentelijk) niveau. In deze colleges maken de functiebekleders afwegingen ten aanzien van principiële vraagstukken en de verdeling van schaarse goederen en diensten. Ten tweede kwamen in aanmerking de particuliere organisaties van levensbeschouwelijke aard die een politiek, sociaal of economisch doel dienden. Hierbij is geen onderscheid gemaakt tussen zelfstandige organisaties op regionaal niveau of de afdelingen van nationale organisaties. Tot slot zijn ook de regionale en lokale organisaties opgenomen die tot doel hadden de onderlinge banden in de bovenlaag van de bevolking te versterken, zoals sociëteiten en genootschappen.

In de onderstaande lijst zijn de opgenomen functies per sector vermeld. Indien bij een functie niet voor alle peiljaren gegevens over de bekleder aanwezig waren, door gebrek aan bronnen of omdat deze functie niet bestond of vervuld was in het peiljaar, zijn de opgenomen jaren achter de functie gevoegd.

4.B.1 Overheden

A. Centrale overheden.

A.1 Leden Eerste Kamer

A.2 Leden Tweede Kamer

A.3 Hoofden rijkswaterstaat in de provincie (1895, 1910)

A.4 Geneeskundige inspectie/Commissie, Gezondheidsraad (leden uit de regio) (1835, 1875, 1910)

A.5 Hoofden van Rijksbelastingen in de regio (incl Rijksadvocaat).

A.6 Nationale Commissie voor kerkelijke zaken (leden uit de regio) (1910)

A.7 Nederlandsch Landbouw Comité (leden uit de regio) (1910)

A.8 Onderwijs Inspecteur (1875, 1895, 1910)

B Regionale overheden

B. 1 Gouverneur / Commissaris des konings

B. 2 Gedeputeerde-Statelieden

B. 3 Provinciale-Statelieden

B. 4 (afdelings)hoofden Provinciale Griffie.

B. 5 Hoofden Provinciale Waterstaat (1835)

B. 6 Districts Commissarissen (1835)

B. 7 Provinciale Commissie voor Onderwijs, schoolopzichters

B. 8 Provinciale Commissie van Landbouw (1835)

B. 9 Provinciale Commissie voor de veefokkerij (1910)

B.10 Provinciale Commissie van toezicht op de zuivelconsulenten (1910)

B.11 Solliciteurs bij het gouvernement (1835)

C Lokale Overheden

C.1 Burgemeesters en wethouders (assessoren), secretarissen en ontvangers

D Rechtswezen

D.1 Raadsheren, etc., in Provinciaal hof te 's-Hertogenbosch (1875, 1895, 1910)

D.2 Rechters etc., Arrondissement Rechtbank te 's-Hertogenbosch

D.3 Rechters etc., Arrondissement Rechtbank te Eindhoven (1835, 1875)

D.4 Vrederegerechten, kantonrechtbanken per kanton

D.5 Notariaat per kanton

D.6 Rechtbank van koophandel te 's-Hertogenbosch (1835)

D.7 Dekan in de orde van advocaten (1875, 1895, 1910)

D.8 Procureur Crimineel (1835)

D.9 Auditeur-militair (1835, 1875)

4.B.2 Belangenorganisaties

A Nijverheid

A. 1 Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij afdeling Den Bosch (1835)

A. 2 Noord-Brabantsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid (1875)

A. 3 Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid afdeling Tilburg (1875)

A. 4 Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid afdeling Helmond (1875)

A. 5 Kamer van Koophandel te 's-Hertogenbosch (1875, 1895, 1910)

A. 6 Kamer van Koophandel te Eindhoven (1875, 1895, 1910)

A. 7 Kamer van Koophandel te Veghel (1875, 1895, 1910)

A. 8 Kamer van Koophandel te Tilburg (1875, 1895, 1910)

A. 9 Kamer van Koophandel te Helmond (1875, 1895, 1910)

A.10 Kamer van Koophandel te Boxmeer (1875, 1895, 1910)

B Landbouw

- B.1 Noord-Brabantsche Maatschappij voor Landbouw (1985, 1910)
- B.2 Landhuishoudelijke Maatschappij Eindhoven (1875)
- B.3 Landbouwmaatschappij Tilburg (1975)
- B.4 Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (1910)
- B.5 Meierijsche Boerenbond voor kalverhandel (1910)
- B.6 Nederlandsche Boerenbond (bestuursleden uit de regio) (1910)
- B.7 Nederlandsche Heidemaatschappij (bestuursleden uit de regio) (1895, 1910)
- B.8 Boekelsche Landbouwclub (1910)
- B.9 Nieuwe Noord-Brabantsche Zuivelbond (1910)

C Diverse Belangenorganisaties

- C.1 R.K. Hanzebond bisdom 's-Hertogenbosch
- C.2 R.K. Werkliedenvereniging bisdom 's-Hertogenbosch (1910)
- C.3 Onderwijzersbond bisdom 's-Hertogenbosch (1910)

4.B.3 Godsdienstige organisaties

A Rooms katholieke organisatie

- A.1 Vicaris Generaal, Bisschop en Secretaris Bisdom
- A.2 Kathedraal kapittel (1875, 1895, 1910)
- A.3 Geestelijken in onderscheiden parochies
- A.4 Regent seminarie te Sint-Michielsgestel (1895, 1910)
- A.5 Regent seminarie te Haren (1875, 1895, 1910)
- A.6 Inspecteur voor het Rooms katholieke Onderwijs (1910)

B Protestante organisatie

- B.1 Provinciaal Kerkbestuur
- B.2 Provinciaal College van Toezicht Hervormde Kerk
- B.3 Algemene Synode N.H. kerk (leden uit de regio) (1910)
- B.4 Hoofdbestuur Maatschappij ter bevordering van Welstand onder landlieden (1835)
- B.5 Bestuur Unitas afdeling Noord-Brabant (1895)

C Israëlitische organisatie

- C.1 Israëlitisch kerkbestuur, opperrabbinaat Noord-Brabant

4.B.4 Sociale Organisaties

A De 'Herengzelschappen'

- A. 1 Bestuursleden Provinciaal Genootschap (1875, 1895, 1910)
- A. 2 Leden Illustre Lieve Vrouwe Broederschap
- A. 3 Bestuursleden Ridderschap van Noord-Brabant
- A. 4 Sociëteitsbestuur De Zwarte Arend te Den Bosch
- A. 5 Sociëteitsbestuur Amicitia te Den Bosch (1875, 1895, 1910)
- A. 6 Sociëteitsbestuur De Harmonie te Den Bosch (1835, 1875, 1895)
- A. 7 Sociëteitsbestuur Het Casino te Den Bosch
- A. 8 Sociëteitsbestuur De Katholieke Kring (1875, 1895, 1910)

- A. 9 Sociëteitsbestuur Amicitia te Eindhoven (1875)
- A.10 Sociëteitsbestuur Concordia te Eindhoven (1875)
- A.11 Sociëteitsbestuur Burgerlust te Helmond (1895)
- A.12 Sociëteitsbestuur Phileutonia te Helmond (1875)
- A.13 Sociëteitsbestuur Philharmonia te Tilburg (1875)
- A.14 Bestuursleden van De Nieuwe Sociëteit te Tilburg (1875).

B Neutrale 'Weldadigheid'

- B.1 Bestuur departement Maatschappij tot nut van het Algemeen te 's-Hertogenbosch
- B.2 Bestuur departement Maatschappij tot nut van het Algemeen te Tilburg/Oisterwijk (1875, 1910)
- B.3 Bestuur departement Maatschappij tot nut van het Algemeen te Eindhoven (1875)
- B.4 Bestuur departement Maatschappij tot nut van het Algemeen de Langstraat (1895)
- B.5 Subcommissie van de Maatschappij voor Weldadigheid te Den Bosch (1835)
- B.6 Subcommissie van de Maatschappij voor Weldadigheid te Grave (1835)
- B.7 Maatschappij ter verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen en harer kinderen.

C Rooms-katholieke 'Weldadigheid'

- C.1 Leden hoofdraad Sint-Vincentiusvereniging in Nederland (leden uit de regio) (1875, 1895, 1910)
- C.2 Presidenten parochiale Sint-Vincentiusverenigingen (1875, 1895, 1910)
- C.3 Presidentes parochiale Sint-Elisabethverenigingen (1895, 1910)

4.B.5 Politieke Organisaties

A Liberale Kiesvereniging.

- A.1 Kiesvereniging Nederland (1875)

B Room-katholieke kiesverenigingen

- B.1 Kiesvereniging Noord-Brabant, afd Tilburg (1875)
- B.2 Provinciale Bond van Rooms-katholieke kiesverenigingen in Noord-Brabant (1895, 1910)
- B.3 Algemene Bond van Rooms-katholieke kiesverenigingen in Nederland (leden uit de regio) (1895)
- B.4 Centrale Rooms-katholieke kiesvereniging district Eindhoven (1895, 1910)
- B.5 Rooms-katholieke kiesvereniging district Grave (1895)
- B.6 idem district Den Bosch (1895, 1910)
- B.7 Centrale Rooms-katholieke kiesvereniging district Tilburg (1895-1910)
- B.8 Rooms-katholieke kiesvereniging district Veghel (1895, 1910)
- B.9 idem district Waalwijk en Oosterhout (leden uit de regio) (1895, 1910)

4.B.6 Diverse Organisaties

A.1 Bestuur van de Burgerlijke Administratieve Vereniging van Burgemeesters en Secretarissen gevestigd te Vught (1875)

A.2 Bestuur van de Burgerlijke Administratieve Vereniging van Burgemeesters en Secretarissen gevestigd te Eersel (1875)

4.C De vervlechtingen tussen sectoren

Bestuurders leggen door hun gelijktijdige lidmaatschappen van verschillende besturen betrekkingen tussen de organisaties. Sommige organisaties werden door de dubbelfuncties van personen veel met elkaar verbonden, andere weinig of geheel niet. Dit geldt uiteraard voor sectoren van organisaties. Wanneer er tussen organisaties of sectoren ervan relatief veel betrekkingen bestaan kan op eenvoudige wijze beïnvloeding plaats vinden. Het is mogelijk veranderingen hierin in de tijd op te sporen door de informatie tussen de peiljaren te vergelijken. Op deze wijze is antwoord te krijgen op een vraag of bijvoorbeeld de belangenbehartigende organisaties in de nijverheid (BBN) of die van de Landbouw (BBL) tussen 1875 en 1910 meer of minder verbonden werden met de Regionale Overheid.

De gebruikte sectorindeling is gebaseerd op de functionele verwantschap tussen de organisaties en instellingen. De vergelijking tussen de peiljaren zal plaatsvinden door de binnen en tussen de sectoren bestaande vervlechtingen te tellen en als percentage uit te drukken van de som van alle in dat jaar aanwezige vervlechtingen. Een voordeel van de sectorgewijze vergelijking is tevens, dat er minder storende invloed van de aan- of afwezigheid van een bepaalde organisatie in een peiljaar bestaat.

Betekenis afkortingen bij de aanduiding in sectoren, met verwijzing naar de lijst met opgenomen organisaties.

- 1 = CO = Centrale Overheid, organisaties no; 2.1.A.
- 2 = RO = Regionale Overheid, organisaties no; 2.1.B.
- 3 = LO = Lokale Overheid, organisaties no; 2.1.C
- 4 = RN = Rechtswezen, notariaat, organisaties no; 2.1.D.
- 5 = BBN = Belangenbehartiging Nijverheid, organisaties no; 2.2.A. 5/10.
- 6 = BBA = Belangenbehartiging Algemeen; organisaties no; 2.2.A. 1/4
- 7 = BBL = Belangenbehartiging Landbouw, organisaties no; 2.2.B.
- 8 = BBR = Belangenbehartiging Katholiek, organisaties no; 2.2.C.
- 9 = PRO = Protestantse organisaties, organisaties no; 2.3.B.
- 10 = RKO = Rooms-katholieke organisaties, organisaties no; 2.3.A. (excl. 3).
- 11 = RKS = Rooms-katholieke sociale organisaties, organisaties no; 2.4.C.
- 12 = RKP = Rooms-katholieke politiek, organisaties no; 2.5.B.
- 13 = RKG = Rooms-katholieke geestelijkheid, organisatie no; 2.3.A.3.
- 14 = ISR = Israëlitische Organisaties, organisaties no; 2.3.C.
- 15 = HG = 'Herengezelschappen', organisaties no; 2.4.A.
- 16 = NS = Neutrale Sociale Organisatie, organisaties no; 2.4.B.
- 17 = LIB = Liberale kiesvereniging, organisatie no; 2.5.A.
- 18 = BA = Diverse Organisaties, organisaties no; 2.6.

**Tabel 4.C.1 1835 de vervlechtingen tussen en binnen de sectoren
(158 = 100%)**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
	CO	RO	LO	RN	BBN	BBA	BBL	BBR	PRO	RKO	RKS	RKP	RKG	ISR	HG	NS	LIB	NA
1																		
2	5,0		11,4															
3	0,6	1,3																
4	0,6	4,4	6,3															
5																		
6	0,6	0,6	0,6															
7																		
8																		
9		3,2	0,6						1,9									
10																		
11																		
12																		
13																		
14																		
15	6,3	20,1	2,5	8,2					2,5						6,9			
16	3	3	5	6					0,6						3,2	0,6		
17																		
18																		

**Tabel 4.C.2 1875 de vervlechtingen tussen en binnen de sectoren
(213 = 100%)**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
	CO	RO	LO	RN	BBN	BBA	BBL	BBR	PRO	RKO	RKS	RKP	RKG	ISR	HG	NS	LIB	BA
1																		
2	1,9	3,3																
3	0,9	3,3																
4	3,8	6,6	1,9	0,9														
5		1,9	1,9	0,5														
6			0,5	0,9														
7			0,5	0,5	0,5													
8																		
9				1,4					0,9									
10										0,9								
11		1,9	1,9	0,5	0,5						0,5							
12		0,9	0,5	0,5							0,9							
13										1,9								
14																		
15	4,2	8,5	1,4	14,5	0,5	0,9			1,4			0,5			9,9			
16		0,5		1,4	1,4	0,5			0,5						3,8			
17				0,5											1,4	0,5		
18		0,9	1,9	0,5			0,5				0,5							

**Tabel 4.C.3 1895 de vervlechtingen tussen en binnen de sectoren
(373 = 100%)**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
	CO	RO	LO	RN	BBN	BBA	BBL	BBR	PRO	RKO	RKS	RKP	RKG	ISR	HG	NS	LIB	BA
1	0,3																	
2	1,1	2,9																
3	0,3	3,8																
4	1,6	3,8	0,3	1,6														
5		1,1	1,9	0,5														
6																		
7		1,3	2,7	1,1			0,3											
8																		
9	0,5			0,8					0,5									
10										0,5								
11	0,5	1,9	1,3		0,8		0,5											
12	1,1	8,0	8,9	0,5	3,2		1,3				5,6	3,8						
13										2,4								
14																		
15	3,0	5,9	0,3	7,5	1,3		0,5		0,5		1,1	2,1		0,5	5,4			
16		0,5		1,3											1,1			
17																		
18																		

Tabel 4.C.4 1910 de vervlechtingen binnen en tussen de sectoren (33 = 100%)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
	CO	RO	LO	RN	BBN	BBA	BBL	BBR	PRO	RKO	RKS	RKP	RKG	ISR	HG	NS	LIB	NA
1	1,2																	
2	2,7	2,1																
3	1,2	5,4																
4	0,9	4,8	0,3	0,3														
5		0,3	0,9	0,3														
6																		
7	2,1	3,0	8,4				1,5											
8		0,3		0,3	0,3													
9				0,6					0,3									
10								0,3		0,6								
11			0,9	0,3	0,9		0,9				0,6							
12	2,1	6,3	11,0	3,6	0,3		2,1				2,7	4,2						
13	0,3						0,6	0,9		1,8								
14	0,3			0,3														
15	3,0	3,3	1,5	5,4	0,3			0,3	0,3		1,8					3,9		
16				0,9					0,6							1,2		
17																		
18																		

Tabel 4.1 De leden van de netwerken naar titel in %.

type	1835	1875	1895	1910
A. Adellijke titel	33,9	15,9	10,7	10,5
B. Akademische titel	18,6	28,7	20,6	15,1
C. zowel A. als B.	18,6	12,7	8,6	8,5
D. Zonder titels	47,5	55,3	68,6	74,3
totaal	100	100	100	100
N absoluut	59	94	151	152

Tabel 4.2 De leden van de netwerken naar religie in %

Religie	1835	1875	1895	1910
Rooms-katholiek	54,2	68,6	84,1	88,2
Protestant	44,1	19,2	11,3	6,6
Israëliet	0,0	1,1	0,7	0,6
onbekend	1,7	2,1	3,9	4,6
Totaal	100	100	100	100
N absoluut	59	94	151	152

Tabel 4.3 De leden van het netwerk naar woonplaats.

In de tabel zijn alleen de woonplaatsen opgenomen met meer dan één binnen het netwerk actieve bestuurder. De opgave is in percentage van het aantal bestuurders met twee of meer functies dat jaar.

Woonplaats	1835	1875	1895	1910
Berlicum	-	-	1,9	1,3
Beugen	-	-	-	1,3
Boxmeer	3,4	-	1,3	1,3
Boxtel	-	2,1	3,3	1,9
Dinther	-	-	-	1,3
Den Dungen	-	-	-	1,9
Eindhoven	3,4	9,6	6,0	1,9
Grave	5,1	3,2	1,3	-
Heesch	-	-	-	1,3
Heeswijk	-	-	-	1,3
Heeze	-	-	1,3	-
Helmond	-	3,2	5,3	6,6
Haaren	-	-	1,9	1,3
's-Hertogenbosch	49,2	48,9	34,0	25,8
Hilvarenbeek	3,4	-	-	-
Loon op Zand	-	-	1,3	1,3
Nuenen	3,4	-	-	-
Oirschot	-	-	1,9	-
Oisterwijk	-	-	1,9	1,3
Oss	3,4	3,2	1,9	1,3
Rosmalen	-	-	-	1,3
Schijndel	-	-	-	1,9
Sint-Oedenrode	-	-	-	1,3
Sint-Michiëlgestel	-	-	2,6	1,9
Son	-	-	-	1,3
Tilburg	-	11,7	4,6	5,3
Valkenswaard	-	-	1,3	-
Veghel	-	4,3	-	1,9
Vught	-	-	1,3	2,6
Overigen	28,7	13,8	26,9	31,4
N =	59	94	151	152

Tabel 4.4 Opbouw van het netwerk per peiljaar

aantal	1835	1875	1895	1910
personen	59	94	151	152
organisaties	55	78	124	139
persoons relaties	447	679	1625	1789
sterke componenten	7	3	7	3

Tabel 4.5 Netwerkkarakteristieken

	1835	1875	1895	1910
densiteit in %	13,06	7,77	7,17	7,79
Aantal personen met Omvang pers. ster $\geq 40\%$ van het netwerk	23	5	6	8
kernen op centraal niveau				
aantal	1	1	3	4
personen	2	2	8	11
kernen minder centraal niveau				
aantal	2	1	4	4
personen	5	6	10	15
totaal kernen				
aantal	2	1	4	4
personen	10	9	21	22

Tabel 4.6 Multipliciteit van relaties

multipliciteit absolute aantallen	1835	1875	1895	1910
abs. M = 1	373	589	1469	1633
abs. M = 2	72	84	143	150
abs. M = 3	1	6	10	6
abs. M = 4	1	0	3	0
totaal (abs.)	447	679	1625	1789
perc. M = 1	83,4	86,7	90,4	91,3
perc. M = 2	16,1	12,4	8,8	8,4
perc. M = 3	0,2	0,8	0,6	0,3
perc. M = 4	0,2	0,0	0,2	0,0
totaal (perc.)	100,0	100,0	100,0	100,0

Bijlage 5: Peiljaar 1810

Tabel 5.1 De hoogstaangeslagenen in 1812, in volgorde van aanslag.
Tevens is vermeld het inkomen en het beroep of functie volgens de 'Statistique Personelle' van 1810.

no	naam	1 actueel beroep of functie 2 Qualités Anciennes	plaats	'Revenue Annuel'
1	J.D. van Thuyt van Serooskercken	1 Conseil G. de departement 2 Ancien Seigneur de heeze	te Heeze	50000
2	T.C. van Rijckevorsel	1 Conseil G. de departement 2 Négociant en vins, Successivement membre du comité de surveillance, du conseil de finance, du conseil Municipal et receveur de verponding	te den Bosch	36000
5	C.F. Wesselman	1 Propriétaire 2 Ancien membre de la Comm. Agriculture, Ancien Seign.	te Helmond	35000
9	J.W. Half-Wassenaer van Onsenoort	1 Conseil Generale de departement 2 Niet ingevuld	te Den Bosch	20000 ¹
10	D.(F.) Hogendorp	1 Propriétaire 2 Ancien seigneur de Tilbourg, ancien comte	te Tilburg	25000
11	J. van Bommel	1 Membre du Tribunal Criminal 2 Membre du Tribunal Criminal	te Den Bosch	12000 ²
12	J. de Jong	1 Sans emploi 2 Propriétaire, seigneur de Beek et rentier	te Beek en Donk	20000
13	J.C.G. van der Bruggen	1 Sous Prefect de l'arrondissement d'Eindhoven 2 Ancien Officier de cavalerie, seigneur de Croy, Noble	te Helmond ³	20000
18	J.A. van Thye Hannes	1 Adj. de Maire 2 Adjoint du maire ou Bourguemette	te Den Bosch	15000
21	M.W. Kippinx	1 Conseil municipal 2 Ancien membre de la Régence, ancien Noble	te Den Bosch	30000
22	H.B. Martini	1 niets ingevuld 2 Avocat, Ancien membre de la régence de Bois le Duc	te Den Bosch	15000
24	A. Pompen	1 Repartiteur (belastingzetter) 2 Cultivateur	te Leende	5600
27	J. Vogelpoel	1 Conseil d'Arrondissement 2 Fabricant de drape	te Geldrop	4000
28	W.J. Heeren	1 Adjoint du Maire de Bois le Duc, Négociant 2 En 1794 membre de Gouvernement Batave, de chambre des comptes, membre de la convention nationale Batave, membre de la magistrature de Bois le Duc	te Den Bosch	20000

Bron: RANBr. Archief Prefect F.I. 1310, no. 76 en idem Collectie Martini inv. no. 119. 'Liste définitive des six cents contribuables les plus imposés, gekombineerd met RANBr. Archief Prefect F.I. 1310, no. 70, 73 en 75 'Le Statistique.... de 20 novembre 1810' en idem no. 71-72 en idem no. 74 'Liste des 54 Personnes les plus Marquantes dans le Département der Bouches du Rhin'.

¹ Het inkomen van J.W. Half-Wassenaer werd in de Statistique Personelle niet vermeld, maar in de 'Liste des 54 personnes les plus Marquantes' op 20000 francs geschat.

² In de Statistique Personelle werd zijn inkomen niet vermeld. Op de 'Liste des 54 personnes les plus Marquantes' was 16000 vermeld, maar dit getal werd doorgehaald en veranderd in 12000 francs.

³ Volgens 'Statistique Personelle' wonend te Eindhoven.

Tabel 5.2 a De honderd hoogstaangeslagenen te Den Bosch in 1810

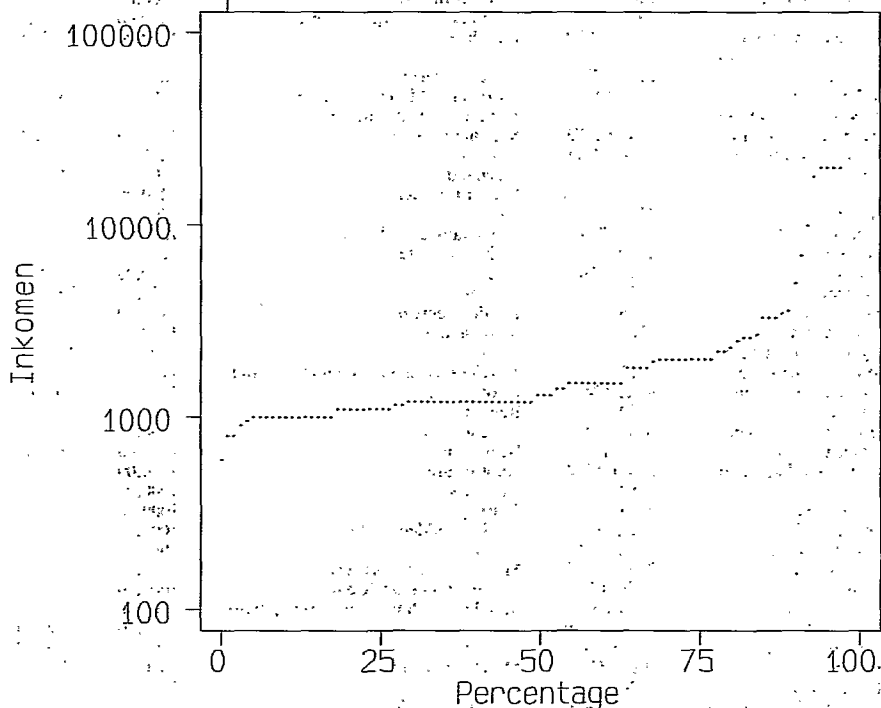
Naam in 1810	Geboorte datum	Beroep	Revenue	toegevoegd
Vermeulen, Joseph	23 mei 1743	Membre cons. General departementale	5000,00	1500,00
Rijckevorsel, T.C. van	10 jun 1751	Membre cons. General., negociant	36000,00	7000,00
Kippinx M.W.	1 mei 1742	Rentier, membre du conseil municipal	30000,00	5000,00
Berkel, P.J. van	16 juni 1741	Rentier	20000,00	5000,00
Court, P.E.A. de la	22 okt 1760	Receveur general (belasting ontvanger)	20000,00	4000,00
Heeren, W.J.	24 febr 1753	Divers functies (doorgehaald Marchand)	20000,00	7000,00
Verheyen, G.B.	29 apr 1774	Rentier	20000,00	6000,00
Heuvel, Martin van den	2 febr 1757	Marchant en gros, cons. de prefecture	18000,00	3000,00
Verheyen, A.G.	29 aug 1730	Rentier, Maire	10000,00	3000,00
Heurn, Jean van	6 mrt 1751	Membre du conseil de prefecture	7000,00	4000,00
Thije Hannes, G.H.	17 jun 1774	Rentier, Adj. Maire	5000,00	3500,00
Loutermans, F.G.	17 aug 1759	Particulier (fabriquant de fils, oorspr.)	3600,00	3000,00
Rijckevorsel, V.A. van	29 mei 1784	Membre du conseil d'arrondissement	3500,00	3000,00
Kreijn, H.C.	23 jul 1754	Marchand de grain	3300,00	300,00
Lanschot, F.A.A. van	28 aug 1760	Marchand en gros	3300,00	4500,00
Wijs, M.E. de	26 aug 1771	Membre du conseil d'arrondissement	3300,00	2000,00
Koenen, Henri	28 jul 1752	Rentier, doorgehaald Drapier (lakenkoper)	2700,00	2000,00
Ligtenveld, D.A.	15 aug 1761	Particulier (doorgehaald Marchand en gros)	2600,00	2500,00
Nuyts, Jeannes Antoine	23 jun 1755	Marchand en gros	2600,00	
Coolen, Martin	11 sept 1756	Fabricant de bar	2500,00	1000,00
Meeuwen, François van	21 jul 1757	Marchand en gros, Membre Conseil Municipal	2300,00	4000,00
Halewijn, François	9 jun 1775	Particulier (doorgehaald Aubergiste)	2200,00	1500,00
Heeren, H.J.	21 jan 1759	Brasseur (bierbrouwer)	2200,00	1000,00
Hartogensis, Simon	1768	Negociant	2000,00	
Horst, P.G. van den	16 jan 1762	Charpentier (timmerman)	2000,00	1500,00
Horst, Gerard van den	8 aug 1764	Brasseur, Membre du conseil municipal	2000,00	
Kilian, Jean Guillaume	20 okt 1758	Marchand, Percepteur (belastinggaarder)	2000,00	1500,00
Kouwenberg, Jacques	4 mei 1749	Confiseur (suikerbakker)	2000,00	1000,00
Krui, Salomon	16 jul 1752	Libraire, Membre du tribunal du Commerce	2000,00	1300,00
Muldert, A.F.	30 jan 1774	Brasseur	2000,00	3500,00
Oorschot, P. van	30 jul 1764	Membre du Conseil municipal	2000,00	
Son, G. van	5 okt 1774	Maçon (metselaar)	2000,00	
Onzenoort, W (Half-Wassenaer?)	1770	Rentier	1950,00	
Erp, Gerard van	21 dec 1776	Brasseur (bierbrouwer)	1800,00	2500,00
Mollerus, J.F.	28 aug 1751	Negociant	1800,00	2500,00
Sommeren, Constantin van	15-1774	Drapier (lakenkoper)	1800,00	500,00
Sterk, Gerard	6 aug 1763	Rentier	1800,00	2000,00
Bisdom, G.J.	1766	Huillier (olieslager)	1500,00	
Bolsius, Henri	1 aug 1759	Chirurgien	1500,00	
Doop, Arnoldus den	31 mrt 1749	Mercier (verkoper van garen en band)	1500,00	800,00
Garde, Guillaume de	30 nov 1770	Distillateur	1500,00	1000,00
Gulick, Guillaume van	4 mei 1746	Fabricant de fils et conseiller Municipal	1500,00	1600,00
Lightenveld, François Gubert	6 aug 1768	Medecin, Membre du cons. Municipal	1500,00	
Lovendie, H.	1764	Couvreur (leidkker)	1500,00	500,00
Sopers, Theodore	16 jan 1763	Marchand, membre cons. Municipal	1500,00	3000,00
Ven, Antoine van den	1768	Aubergiste	1500,00	
Kallen, Adrien van der	1766	Maçon (metselaar)	1400,00	800,00
Kluytmans, A.	16 jan 1750	Huillier (olieslager)	1400,00	500,00
Hagelaar, Louis	6 sept 1741	Rentier	1300,00	
Luyks, Simon Antoine	10 febr 1858	Marchand, Mercier (kramer)	1300,00	800,00
Zimmerman, L.J.	1777	Maçon (metselaar)	1300,00	1000,00
Beusekom, Jacques van	1772	Rentier	1200,00	
Biggelaar, H. van den	1759	Maçon (metselaar)	1200,00	

Bodenstaf, Conrad	10 okt 1761	Chirurgien	1200,00	900,00
Coppens, Adrien	2 nov 1754	Mercier (verkoper van garen en band)	1200,00	
Deliseu, F.M.J.	-febr 1783	Payeur du département	1200,00	
Dijk, François van	4 sept 1755	Tanneur (leerlooiier)	1200,00	2000,00
Endepoel, Pierre Joseph	25 jul 1760	Marchand de bois	1200,00	
Grinsven, Eduard	jun 1758	Tanneur (leerlooyer)	1200,00	600,00
Gulick A. van	1754	fabriquant de fil (garenfabrikant)	1200,00	600,00
Habraken, Gauthier	14 sept 1749	Plombier	1200,00	1200,00
Habraken, Leonardus				
Francois	29 jan 1752	Marchant en gros	1200,00	800,00
Latour, Rogier	31 okt 1765	Particulier, Marchand de Tabac	1200,00	600,00
Mourik, Constantinus	11 nov 1752	Menuier (schrijnwerker)	1200,00	800,00
Nistelrooy, Adrien van	23 okt 1775	Marchand en gros	1200,00	1000,00
Oorschot, Constatin van	19 aug 1769	Negociant	1200,00	
Rooy, Herman	1764	Machand	1200,00	400,00
Spens, W. J.	12 mrt 1745	Epicier (kruidenier)	1200,00	1000,00
Suys, F	1752	Fabricant	1200,00	
Verhellouw, P	9 jul 1755	Proprietaire et architecte	1200,00	1500,00
Warmond, Tacquer	1749	Maitre de poste	1200,00	
Goyards, J B	2 sept 1764	Medecin	1150,00	1500,00
Son, Jean van	1728	Rentier	1150,00	2000,00
Duyls, J M	1746	Rentier (rentenier)	1100,00	
Miert, A van	1767	Marchand de fer	1100,00	
Reydt, Andre van der	1 aug 1750	Menier	1100,00	2000,00
Rooy, Matheus van	1762	Mercier (verkoper van linten en band)	1100,00	200,00
Ruricks, Joseph Matheus	9 dec 1748	Apothicaire	1100,00	700,00
Smits, G, V	1770	Rentier	1100,00	
Ven, Adrien van den	6 mei 1752	Boucher (slager)	1100,00	500,00
Verhulst, Jean	3 aug 1755	Negociant	1100,00	800,00
Welhus, Guillaume Pierre	23 jun 1752	Apothicaire	1100,00	800,00
Boekel, C J	1760	Aubergiste	1000,00	
Bolsius, Jean	22 aug 1750	Chirurgien	1000,00	500,00
Bosch, Philippe	aug 1756	Fripier (voddenhandel)	1000,00	600,00
Bowier, Martin	11 dec 1750	Avocat	1000,00	2000,00
Coppens, chretien	20 nov 1757	Menuier (schrijnwerker)	1000,00	
Coppens, Jean	15 jul 1750	Libraire (boekhandelaar)	1000,00	600,00
Dijk, Pierre van	22 nov 1774	Marchant de linons (linnenkoopman)	1000,00	
Fenema, P N	14 mrt 1779	Notaire	1000,00	2500,00
Frederiks, Michel	15 mrt 1751	Rentier	1000,00	2000,00
Haften, Adrien van	dec 1753	Marchant en gros	1000,00	700,00
Hoeven, J van	1730	Rentier	1000,00	
Mosmans, Francois Adrien	19 jul 1760	Marchand de Fil	1000,00	800,00
Murelle, Guillaume	12 mei 1762	Marchand	1000,00	600,00
Dongen, henri van den	1770	Boulangier	950,00	
Mosmans Pierre Joseph	15 april 1764	Tanneur (leerlooyer)	900,00	300,00
Verstege, Matheus Elise	12 dec 1763	Receveur des droits reunir	800,00	
Wamel Paul	3 juli 1758	Marchand	800,00	2000,00
Luypen, Dominic	30 aug 1764	Cabaretier (kastelein)	600,00	

bron: GADB., Nieuw Archief, ingekomen stukken april 1813.

De tabel vermeldt naam, geboorte datum en het vermelde beroep of functie. Het revenue is het oorspronkelijke bedrag, terwijl in de laatste kolom en eventueel, na doorhaling, toegevoegde bedrag staat vermeld. De bedragen zijn in francs, (2,10 francs = 1 gulden). De top van de lijst bestaat uit elf personen. (Zie cumulatieve frequentie verdeling in grafiek 5.1)

Grafiek 5.1 De cumulatieve frequentieverdeling van de honderd hoogst-aangeslagenen te 's-Hertogenbosch in 1810.

Op de x-as is het percentage van het aantal vermeldde personen uitgezet. De y-as geeft op een logaritmische schaal het inkomen weer. De financiële top bestaat uit 10 personen met een geschat inkomen van 4.200-francs of meer.

Tabel 5.2.b. De 85 vermeldde personen op de 'Etat des 500' te Den Bosch 1813

Naam	rel.	Geboorte jaar	1812	beroep Etat 500	revenue
Vermeulen, Joseph	Rk	1743	ja	Membre conseil generale	50000,00
Rijckevorsel, Thomas C. van	Rk	1751	als no 2	Negociant, membre du college elect.	36000,00
Kippings, M.W.	Rk	1744	als no 21	Conseiller municipal	30000,00
Berkel, Pierre Joseph van	Rk	1741	ja	Membre college electorale	20000,00
Court, P.E.A. de la	Rk	1760	ja	Membre college electorale, receveur gen	20000,00
Heeren, Gautier Jean	Rk	1753	als no 28	Membre college electorale conseil generale	20000,00
Verheyen, G.B.	Rk	1774	ja	Membre college electorale	20000,00
Heuvel, Martin van den (Half-Wassenaer?) Onzenoort,	Rk	1757	ja	Membre college electorale	18000,00
J.G. van	Rk	1775	als no 9	Membre du college electorale,	18000,00
Bommel, Pierre Jean van	Rk	1772	als no 11	Membre du college electorale	16000,00

Martini, Henri Bernard	Pro	1768	als no 22	Membre college electorale	15000,00
Thye, Hannes, Guillaume H. van	Pro	1774	als no 18	Rentier; adjoint maire	15000,00
Bowier, Hugue	Pro	1761	ja	Membre college electorale	12000,00
Linsen, Jean	Rk	1768	ja	Membre college electorale	10000,00
Verheyen, A.G.	Rk	1771	ja	Membre college electorale, Maire	10000,00
Sassen, Jean Henri	Rk	1785	ja	Avocat	8000,00
Wijs, Martin Francois de	Rk	1771	ja	Membre college electorale	8000,00
Heurn, Jean van	Pro	1751	ja	Membre College electorale, conseil departement	7000,00
Landschot, F.A.A. van	Rk	1768	ja	Negociant; Membre college electorale	6000,00
Rijckevorsel, Victor André van	Rk	1784	ja	Negociant, Membre college electorale conseil	6000,00
Vermeulen, Henri Franciscus	Rk	1786	nee	Auditeur du prefect	6000,00
Vogelvanger, Pierre J.G.	Rk	1766	nee	Juge	6000,00
Mulders, A.F.	Rk	1774	ja	Brasseur, membre college electorale	5000,00
Meeuwen, Francois van	Rk	1756	ja	Marchand	4000,00
Wijs, Henri de	Rk	1775	ja	Receveur municipal	4000,00
Horst, Lambert G.	Rk	1760	nee	Vice president tribunal 1 instance	3500,00
Son, Pierre Simon	Rk	1771	nee	Juge	3500,00
Borret, Antoine J.	Rk	1782	nee	Avocat	3000,00
Deckers, Gerard Joseph	Rk	1754	nee	Negociant	3000,00
Losecraat, Jacques	Pro	1774	nee	Juge	3000,00
Loutermans, Antoine Jean	Rk	1780	nee	Negociant, conseil municipal	3000,00
Loutermans, Francois Guillaume	Rk	1750	nee	Rentier	3000,00
Rijckevorsel, Jean Francois van	Rk	1780	nee	Negociant	3000,00
Sop(p)ers, Theodore	Rk	1763	ja	Marchand	3000,00
Nuyts, Jean Antoine	Rk	1755	ja	Marchand	2600,00
Fennema, P.H.	Pro	1779	ja	Notaire imperial, adjoint maire	2500,00
Ligtenveld, Daniel Antoine	Rk	1761	ja	Particulier	2500,00
Mollerus, J.F.	Pro	1751	ja	Rentier	2500,00
Schouten, Antoine	Pro	1772	nee	Negociant; membre conseil municipal	2500,00
Dijk, Francois van	Onb	1755	ja	Tanneur	2000,00
Horst, Gerard van den	Rk	1764	ja	Brasseur, membre conseil municipal	2000,00
Koenen, Henri	Rk	1752	ja	Rentier	2000,00
Oorschot, Pierre van	Rk	1764	ja	Marchand membre conseil municipal	2000,00
Rooy, Mathieu van	Onb	1762	nee	Mercier	2000,00
Son, G van	Rk	1774	ja	Maitre maçon	2000,00
Sterk, Gerard	Pro	1763	ja	Rentier	2000,00
Vermeulen, Joseph Thomas	Rk	1783	nee	Negociant	2000,00
Gast, Louis de	Rk	1779	ja	Brasseur et conseil municipal	2000,00
Bisdorn, G.J.	Rk	1766	ja	Negociant	1500,00
Halenwijn, Francois	Rk	1755	ja	Particulier	1500,00
Kilian, Jean Guillaume	Rk	1750	ja	Percepteur	1500,00
Lightenveld, Francois Gisbert	Rk	1768	ja	Docteur en medicin	1500,00
Marggraff, Jean Christian	Pro	1768	ja	Conseil municipal	1500,00
Ve(e)n, Antoine van den	Onb	1768	nee	Aubergiste	1500,00
Verhellouw, J.	Pro	1755	ja	Architecte	1500,00
Hagelaars, Louis	Onb	1741	ja	Rentier	1300,00
Krul(l), Salomon	Onb	1752	ja	Membre Tribunal du Commerce	1300,00
Berg, Jean	Pro	1763	ja	Notaire imperial	1200,00
Endepoel, Pierre Joseph	Rk	1760	ja	Marchand de bois	1200,00
Kouwenberg, Jacques	Rk	1749	ja	Confiturier	1200,00
Casemajor, Jean de	Rk	1746	ja	Notaire imperial	1000,00
Coolen, Martin	Onb	1756	ja	Marchand	1000,00
Heeren, H.J.	Rk	1759	ja	Membre College electoral	1000,00
Hubert, Jean	Pro	1770	ja	Artiste	1000,00
Keuchelius, Samuel	Pro	1737	ja	Pasteur protestant	1000,00
Kronenburg, Antoine Michel	Onb	1762	ja	Farinier	1000,00
Spe(e)ns W.J.	Rk	1745	ja	Negociant	1000,00
Dungen, Henri van den	Onb	1770	ja	Boulangier	950,00
Abberna, Jean	Pro	1786	ja	Marchand	800,00
Doop, Arnold den	Onb	1748	ja	Negociant	800,00
Heyden, Martin van der	Rk	1749	ja	Negociant	800,00
Koppelaar, Gerard Jean	Rk	1784	ja	Negociant	700,00
Coppens, Jean	Rk	1750	ja	Libraire	600,00
Luypen, Dominic	Onb	1764	ja	Cabaretier	600,00
Kluytmans, Alard	Rk	1758	ja	Marchand	500,00
Kreijn, H.C.	Onb	1754	ja	Boulangier	300,00

Bron; GADB., Nieuw Archief, ingekomen stukken mei 1810

De tabel vermeldt naam, geboortjaar en het vermelde beroep en revenue. Tevens staat aangegeven of (en eventueel op welke plaats) persoon in kwestie vermeld werd op de lijst van 600 hoogstaangeslagenen van 1812.

Tabel 5.3 lijst met regionale bestuurders in 1810 op basis van de 'Statistique Personnelle'

Person	voornaam	Lee	Re	Woonplaats	oude functies	huidige functies	Revenue
Baar, van	Antoine	62	0	Eindhoven	Baile	Membre conseil d'arrondissement	6.000,00
Beverwijk, van	Jean	35	2 ⁺	Schijndel	Niets ingevuld	Maire, membre conseil d'arrondissement	6.000,00
Brughen van der	Charles Gideon	33	2	Eindhoven	Officier de cavalerie	Receveur generale	20.000,00
Court, de La	Paul E. A.	46	1	Den Bosch	Landdrost	Membre conseil d'arrondissement	-
Foodart van der	Jean Jacques	40	0	Helmond	Notaire et secretaire	Receveur generale	20.000,00
Ghert van	P.C.	39	1	Den Bosch	Notaire	Membre conseil d'arrondissement	-
Grotenacker, van den	J.L.A.	61	1	Uden	Medecin	Conseiller de prefecture	10.000,00
Heurn, van	Jean	61	2	Den Bosch	Conseiller d'etat	Membre conseil d'arrondissement	7.000,00
Heuvel, van den	Martin	34	1	Den Bosch	Assesseur de landdrost	Negociant, conseiller de prefecture	13.000,00
Linsen	Jean	42	1	Den Bosch	Representant	Secrtaire general de departement	-
Mevers	Joseph	66	1	Hoogeloon	Cultivateur, secretaire	Membre conseil d'arrondissement	2.000,00
Rijckevorsel van	Thomas Cornelle	59	1	Den Bosch	Receveur de verponding negociant du vin	Membre conseil departementale	36.000,00
Smits	Jean Theodore	57	1	Eindhoven	Negociant	Membre conseil departementale	16.000,00
Spelman	Cornelle	63	2	Heeswijk	Membre comm d'agriculture	Membre conseil departementale	-
Spengler, de	Laurent	66	2	Cuyk	Ancien vice amoral	Membre conseil d'arrondissement	20.000,00
Tijl van Serooskerken van	Jean Thierry	37	0	Heeze	Ancien seigneur	Membre conseil departementale	30.000,00
Verhees	Henri	66	1	Boxtel	Ancien representant du peuple	Membre conseil departementale	8.000,00
Verheijen	Jean B.	64	1	Den Bosch	Ancien membre corps legislative	Membre conseil departementale	20.000,00
Verheyen	J. Armand	60	1	Boxmeer	Grand Bailli	Membre conseil departementale	10.000,00
Verhoyen	Pierre	52	1	Helmond	Corps legislative	Membre conseil departementale	10.000,00
Vermeulen	Joseph	67	1	Den Bosch	Membre administration municipale	Membre conseil departementale	50.000,00
Vogelpoel	(J)	60	1	Geldrop	Fabricant de draps	Membre conseil d'arrondissement	4.000,00
Voogt, de	Jean	48	0	Helmond	Membre administration municipale	Membre conseil d'arrondissement	-
Wijis, de	Martin Francois	39	1	Den Bosch	Negociant du vin, membre chambre des comptes	Membre conseil d'arrondissement	-

Bron: RANBr: Departementaal Bestuur, inv. no. F² 1. 1310, no 70, 73, 75.

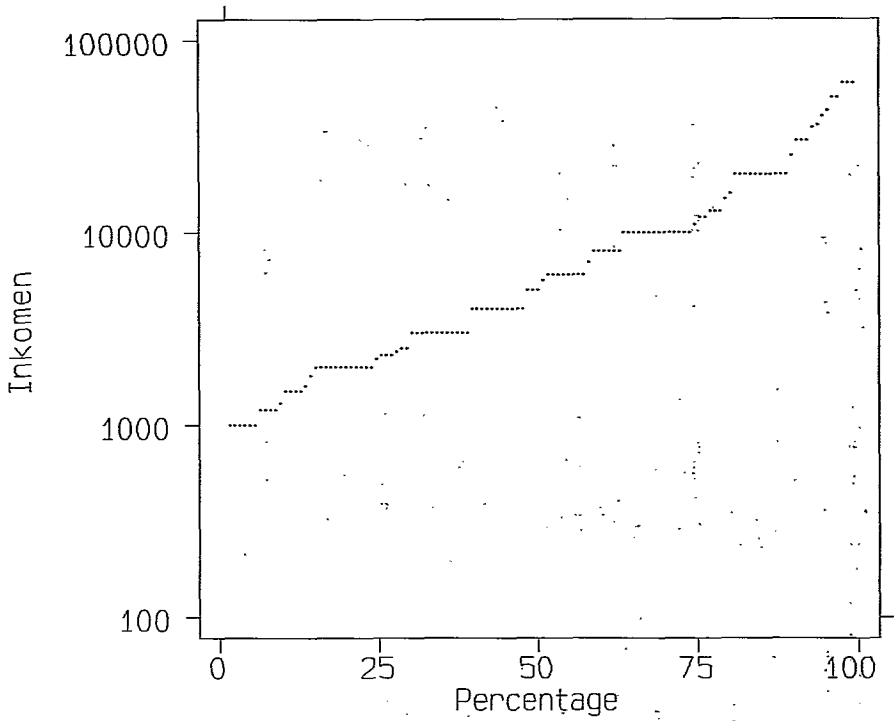
Lee = leeftijd, Re = Religie: 1 = rooms-katholiek, 2 = Protestant, 0 = niet ingevuld

Tabel 5.4 lijst van personen vermeld in de 'Statistique Personnelle' met een inkomen boven de 16.000 francs.

Achternaam	Voornaam	Leeftijd	religie	Woonplaats	oude functies	huidige functies	Revenue
Bartveld, de	Sara	80	Prot	Oirschot	Dame de Oirschot	--	20000,00
Bereket, van	Pierre Joseph (Jacob)	69	Rk	Den Bosch	Bourgeoismaître et maire	Rentier	20000,00
Berenstein, van	Charles Gideon	33	Prot	Yught	Propriétaire	Propriétaire	60000,00
Bruggen, van der	Paul E.A.	46	Rk	Eindhoven	Officier de cavalerie	Sous-prefect	20000,00
Court, de la	Cornelle	48	Rk	Den Bosch	Landroost	Receveur generale	20000,00
Croy, van	Gijsbertus	47	Rk	Geffen	Membre Municipale	Membre Municipale Geffen	43000,00
Geuseau	Guillaume Amoud	27	Prot	Michelsgestel	Propriétaire	--	40000,00
Grancy, de	Rudolph	30	Prot	Michelsgestel	Capitaine	Maire	60000,00
Heeren	Gautier Jean	37	Rk	Den Bosch	Chambre des comptes	Adjoint maire et negociant	20000,00
Hogendorp, van	Jean	32	Prot	Tilburg	Seigneur de Tilburg	Propriétaire	25000,00
Jong, de	Jean	48	Prot	Beek (en Donk)	Propriétaire et seigneur	Sans emploi	20000,00
Kippinx	(Martinus Wilhelm	68	Rk	Den Bosch	Ancien Noble	Membre Conseil Municipale	30000,00
Raath de	Jean Baptiste	60	Rk	Boxmeer	Bailli	Propriétaire	20000,00
Rijkevoersel van	Thomas Cornelle	59	Rk	Den Bosch	Receveur de verponding, negoc. de vin	Membre conseil departementale	36000,00
Rijpperda	Sjoerd	65	Rk	Oisterwijk	Secretaire	Greffier de la mairie	20000,00
Roo van de Wulverhorst	Henri	69	Prot	Boxtel	Membre conseil Dordrecht	Rentier	60000,00
Smits	Jean Theodore	57	Rk	Eindhoven	Negociant	Membre conseil departementale	16000,00
Spangler, de	Laurant	66	Prot	Cuyk	Ancien vice amoral	Membre conseil d'arrondissement	20000,00
Thyll de Serooskerken	Jean Thierry	37	geen	Heeze	Ancien seigneur	Membre conseil departementale	30000,00
Verheijen	Jean B.	64	Rk	Den Bosch	Ancien membre corps legislative	Membre conseil departementale	20000,00
Vermetlen	Joseph	67	Rk	Den Bosch	Membre administration municipale	Membre conseil departementale	50000,00
Wassenaer van Onsenoort	Bernard Jean	66	Rk	Den Bosch	Ancien membre corps legislatief	Propriétaire	50000,00
Wesselman	Charles Frederic	59	geen	Helmond	Ancien seigneur	Propriétaire	35000,00
Zurpele	J.F.	44	Rk	Yught	Propriétaire	Propriétaire	20000,00

Bron: RANBr: Departementaal Bestuur, Inv. no. F-1. 1310, no. 70, 73, 75.

Grafiek 5.2 Cumulatieve frequentieverdeling personen vermeld in de 'Statistique Personelle' 1810

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft het inkomen (revenue) op een logaritmische schaal. De financiële top bestaat uit 24 personen met een geschat inkomen van 1.600 francs of meer.

Kruistabel 5.5 Gegevens van de 31 meeste welgestelden ± 1810

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
31	18	11	2	12	2	2	2	13	16	1	7	6	1	10	14	24	1	
0	0	10	1	0	2	5	11	1	2	3	1	7	7	13	0			
0	0	0	0	0	2	1	0	0	1	0	1	0	1	2	2	0		
-	-	-	-	-	-	6	1	1	1	1	5	7	8	0				
-	-	-	-	-	-	0	0	0	2	0	0	0	2	0				
-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	0	0	2	0				
-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	0	0	2	0				
-	-	-	-	-	-	8	0	4	3	0	5	7	10	1				
1	0	0	0	10	9	13	0											
0	0	0	0	1	1	0												
0	0	0	2	6	1	2	6	1	12	= zonder beroep/rentenier								
0	0	2	6	0	2	6	0	2	6	0	13	= propriéaire						
0	1	0	0	14	= beroep rechtswezen													
5	8	0	15	= functie in regionaal bestuur														
8	0	16	= Top van lijst 1812															
1	17	= 'Statistique Personelle' > 16000fr																
		18	= vrouw															

Tabel 5.5. Gegevens van de 31 meest welgestelden ± 1810. De gegevens werden verzameld uit de 'Statistique Personelle' en de lijst van 600 hoogstaangeslagen van 1812.

Kruislabel 5.6 Gegevens van de 24 regionale bestuurders in 1810

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
24	9	3	9	3	15	5	4	9	9	6	51,3
-	-	-	-	8	1	1	1	1	3	5	50
-	-	-	-	1	1	0	1	1	1	1	50,6
-	-	-	-	5	3	1	5	4	0	54,3	
-	-	-	-	1	0	2	2	1	0	46,7	
-	-	-	-	-	-	4	7	4	52,5		
-	-	-	-	-	-	2	1	2	51,6		
-	-	-	-	-	-	3	1	0	46,8		
-	-	-	-	-	-	-	-	-	50,2		
-	-	-	-	-	-	-	-	-	58,3		
-	-	-	-	-	-	-	-	-	42,5		

1 = totaal mannen
 2 = woonplaats 's-Hertogenbosch
 3 = woonplaats Eindhoven
 4 = woonplaats overig
 5 = woonplaats Helmond
 6 = religie is Rooms-katholiek
 7 = religie is protestant
 8 = religie niet opgegeven
 9 = lid arrondissementsraad
 10 = lid departementale raad
 11 = overige functie regionaal bestuur
 12 = gemiddelde leeftijd

Kruistabel 5.7 Gegevens van de 162 personen in de 'Statistique Personnelle' vermeld en woonachtig in de regio in 1810

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
162	94	63	-	-	21	10	6	4	3	1	0	3	0	2	43	8	16	32	5	9	4	1	5	5	4	4	3
-	-	9	5	3	3	2	6	3	4	1	4	2	21	6	4	13	4	6	5	7	7	6	1	1	1	1	1
0	0	0	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	4	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	9	10	7	0	2	0	1	0	0	0	0	0
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2	1	0	3	0	2	5	0	0	0	0
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	2	0	1	0	0	0	3	0	0	0	2
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	3	0	0	2	0	1	1	0	1	0	0	0
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	2	0	2	0	1	0	1	0	0	0	0
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	6	23	1	7	2	7	4	2	2	5	2	2

Tabel 5.7 Gegevens van de 162 personen in de 'Statistique Personnelle' vermeld en woonachtig in de regio in 1810

- 1 = totaal aantal personen
- 2 = religie is Rooms-katholiek
- 3 = religie is protestant
- 4 = religie is niet ingevuld
- 5 = woonplaats 's-Hertogenbosch
- 6 = woonplaats Boxmeer
- 7 = woonplaats Grove
- 8 = woonplaats Eindhoven
- 9 = woonplaats Helmond
- 10 = woonplaats Oirschot
- 11 = woonplaats Boxtel
- 12 = woonplaats Cayk
- 13 = woonplaats Oss
- 14 = woonplaats St. Michielsgestel
- 15 = woonplaats Vught
- 16 = overige woonplaatsen
- 17 = beroep niet ingevuld
- 18 = functie in regionaal bestuur
- 19 = functie in lokaal bestuur
- 20 = beroep rechtswezen
- 21 = diensten; artsen, geestelijken en dominees
- 22 = 'propriétaire'
- 23 = 'pensionné'
- 24 = rentenier
- 25 = 'sans emploi'
- 26 = beroep nijverheid
- 27 = beroep landbouw
- 28 = diverse beroepen

Tabel 6.1 Verkiezbaren voor de provinciale staten

Hoogstnangestegenen 1826-1831
aanslag boven f 200,-

jaar	d	naam	rel	geb j	geb plaats	beroep	woonplaats	aanslag guldens
1826	4	Crancij van Haanwijk, O. A. M.	Pro	1780	St. Michielsgestel	Provinciale Staten	St. Michielsgestel	872,70
1829	7	Wesselman, Mr Carel Frederik	Pro	1780	Utrecht	Districts commissaris	Helmond	626,13
1826	4	Ferrier, John Thuring	Ang	1799	Middelburg	zonder beroep	Oirschot	465,96
1826	4	Beresteijn, Jacob van	Pro	1778	Den Bosch	Burgemeester	Vught	386,94
1826	4	Martini, Jhr Hendrik Bernard	Pro	1768	Den Bosch	Lid le kamer	Vught	378,11
1831	9	Half Wassenaar van Onsenoort, Jhr. J.W.	RK	1775	Den Bosch	Districts Commissaris	Onsenoort	353,37
1826	6	Jong, Johan de	Pro	1758	Erp	Rentenier	Beek en Donk	324,48
1826	4	Tombe Daniel Gerrit des	Pro	1787	St. Michielsgestel	Assessor	Vught	322,81
1826	4	Beresteijn, Paulus Anne van	Pro	1776	Den Bosch	rentenier	Vught	316,31
1826	4	Geusau, Jhr Willem Arnold Althing	Pro	1783	Bantam	Gedeputeerde Staten	St. Michielsgestel	261,44
1831	9	Martini, Jhr Hendrik Bernard	Pro	1768	Den Bosch	Lid le kamer	Vught	257,38
1829	7	Pompen, Francis	RK	1784	Soerendonk	Bouwman	Soerendonk	244,24
1826	4	Godschalk, Gerardus	RK	1779	Den Dungen	Burgemeester	Den Dungen	233,20

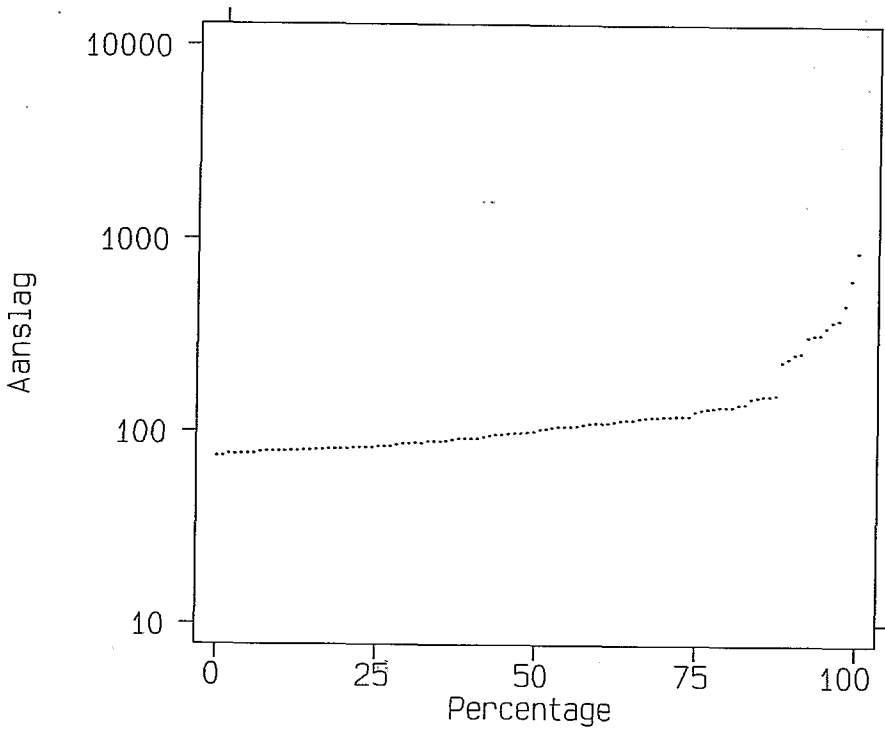
Hoogstnangestegenen 1835-1839
aanslag boven f 200,-

jaar	d	naam	rel	geb j	geb plaats	beroep	woonplaats	aanslag guldens
1835	7	Wesselman, Carel Frederik	Pro	1780	Utrecht	Districts Commissaris	Helmond	1028,15
1839	8	Jonge van Zwijnsbergen, Jhr. M. B.W.	Pro	1790	Den Bosch	Burgemeester	Helvoirt	635,40
1835	7	Bruijn, Frederik Johan Thomas	RK	1795	Herpen	Wijnkoper	Helmond	234,92

Bron: RANBr., Provinciaal Bestuur 4294-4295.

In de tabel wordt het jaar waarin en het district (d) waarbinnen de aanslag plaats vond vermeld. Aangegeven is voorts de religie ('rel'); Pro = protestant, Ang = anglicaans en RK = Rooms-Katholiek.

Grafiek 6.1 Cumulatieve frequentieverdeling hoogstaangeslagen Provinciale-
Statenkiezers, 1826-1831

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft op een logaritmische schaal de aanslag-hoogte weer. De financiële top bestaat uit 12 personen met een aanslag 200 gulden of meer.

Tabel 6.2 De acht hoogstaangeslagen te Eindhoven 1822

<u>Naam</u>	<u>aanslag</u>
Smits, Jan Jacobs	171,02
Dijk, Petrus van	102,92
Boex, H.A.	92,31
Jansen, J.J.	78,49
Oorschot, J.A. van	78,44
Pijper, H.	77,77
Smits, J.F.	75,79
Heijden, H.P. van der	75,58

Bron; SAZOB. Gemeente Eindhoven, inv. no. 853.

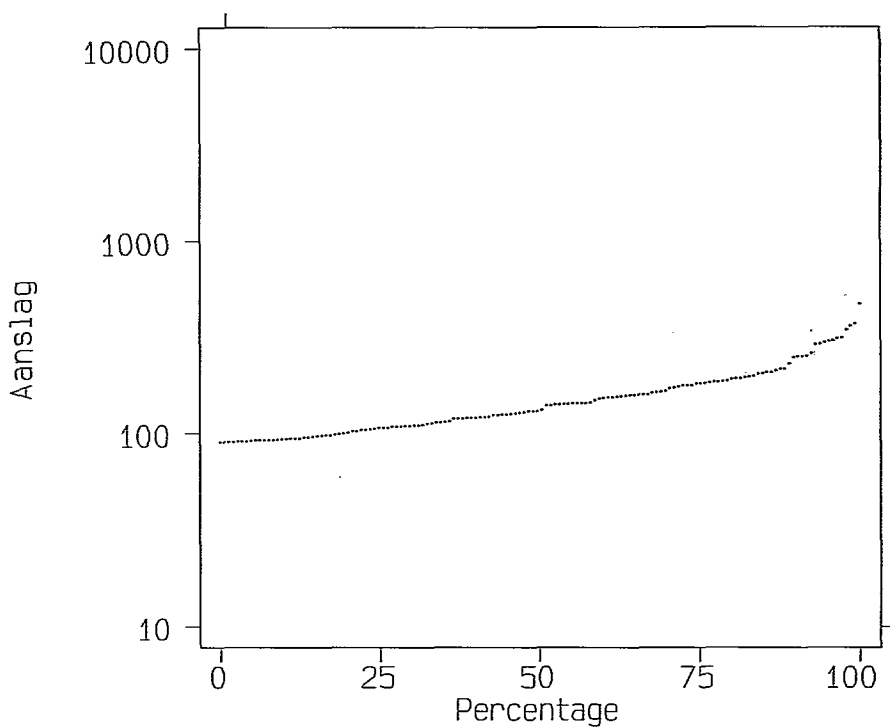
Tabel 6.3 Lijst van hoogstaangeslagen kiezers te Den Bosch 1830.

Naam	rel.	leeftijd	geboorteplaats	som 1830	beroep 1830
Rijckevorsel, A.Th. van	RK	46	Den Bosch	471,58	Ontvanger
Heeren, Waltherus Johannes	RK	75	Den Bosch	371,70	Koopman in granen
Coolen, Martinus,	RK	73	Tilburg	362,14	Koopman
Bosch, Willem Dirk	Prot	59	Woudenberg	343,73	Fabrikant
Fosse, A.G. van der	RK	61	Mechelen	313,34	Oud-gouverneur
Beusekom, W.J. van	Prot	50	Den Bosch	310,15	Zonder
Lanschot, F. van	RK	61	Den Bosch	303,28	Koopman
Son, G. van	RK	58	Den Bosch	301,42	Metselbaas
Loutermans, F.W. de wed	RK	78	Den Bosch	296,51	Fabrikante
Goyarts, Jan Baptist	RK	65	Budel	290,37	Medicin doctor
Diepen, Johannes	RK	58	BergenopZo	289,09	Leverancier
Rijckevorsel, B. van	RK	40	Den Bosch	258,08	Koopman
Heeren, Hermanus Josephus	RK	70	Den Bosch	251,08	Brouwer
Hora Sickema van Harkstede, J.	Prot	42	Groningen	249,89	Prov. Insp. Kadaster
Horst, Gerardus van der	RK	65	Den Bosch	249,74	Bierbrouwer
Rijckevorsel, Victor A. van	RK	45	Den Bosch	247,59	Koopman
Niepoort, Douaïèriere R.F. van de (D. Gobius)	Prot	84	Utrecht	229,55	Rentenierster
Bommel, Drrre J.C. van (R. Half-Wassenaer)	RK	64	Den Bosch	215,43	Rentenierster
Rijckevorsel, J.F. van	RK	50	Den Bosch	214,78	Koopman
Meeuwen, Francis van	RK	24	Den Bosch	211,78	Koopman
Erp, Gerardus van	RK	53	Oss	206,78	Bierbrouwer
Bowier, jhr M.	Prot	79	Den Bosch	206,21	Lid te Kamer
Zimmerman, J.P.	Prot	51	Den Bosch	204,66	Koopman
Court, P.E. de la	RK	68	Gemert	203,02	Zonder
Wijs, M.F. de	RK	58	Den Bosch	196,89	Koopman
Mulder A.F.	RK	55	Den Bosch	196,42	Brouwer
Mahie, Jan Baptist	RK	27	Den Bosch	195,12	Koopman
Martini, H.B	Prot	62	Den Bosch	191,59	Eerste Kamerlid
Hartog, de kinderen van M.L. de	Isr		Heusden	191,37	Zonder 38-55 jaar
Wijs, Henry de	RK	54	Den Bosch	190,37	Rentenier
Elten, W van	onb		onbekend	186,60	onbekend
Suys, Arnoldus	RK	48	Oisterwijk	185,85	Agent Rijks Kassier
Fenema, P.H. van	Prot	51	Lith	184,68	Notaris
Koene, P. Hz	RK	45	Den Bosch	184,40	Koopman
Wijs, Joseph de	RK	51	Den Bosch	182,78	Fabrikant
Nuijts, Johan. Ant.	RK	74	Den Bosch	182,04	Koopman
Chevallier, J.	RK	47	Geneve	180,90	Logementhouder
Gulick van den Biggelaar, F. van	RK	48	Den Bosch	180,62	Garenfabrikant
Massart, J.	onb		onbekend	177,05	onbekend
Staelenberg, H.Z.	RK	28	Emmerik	177,04	Logementhouder
Loo, Anthonius Godefr. van der	RK	40	Den Bosch	176,35	Med doctor
Meerwijk, L van	RK		Orthen	173,98	Koopman
Vermeulen, Johannes Theodorus	RK	45	Den Bosch	172,40	Koopman
Rijckevorsel, Gerard Jan van	Rk	41	Den Bosch	170,92	Wijnkoopman
Kluijtmans, Wilhelmus	RK	37	Den Bosch	165,76	Koopman
Mauritz Ganderheijden, J.F.	Prot	42	Zaltbommel	164,11	Advocaat
Coppens, Adr	RK	75	Den Bosch	163,57	Zonder
Pelt, A. van	RK	60	Tilburg	161,84	Winkelier
Verheijen, G.B.	RK		onbekend	159,26	onbekend
Gilles, B.	onb		onbekend	158,58	onbekend
Lowies, J.J.	RK	52	Diest	158,29	Koffiehuishouder

NB. In de lijst staan naast de 17 hoogstaangeslagenen, alle personen met een aanslag boven de 155 gulden vermeld. Voorts staan de religie, leeftijd, geboorteplaats en het beroep uit het bevolkingsregister van 1830 aangegeven.

Bron; GADB. Inv. no C117, 2e stuk, en Bevolkingsregister Den Bosch 1830.

Grafiek 6.2 Cumulatieve frequentieverdeling hoogstaangeslagen te Den Bosch, 1830

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft op een logaritmische schaalde aanslag-hoogten weer. De financiële top bestaat uit 17 personen met een aanslag 225 gulden of meer.

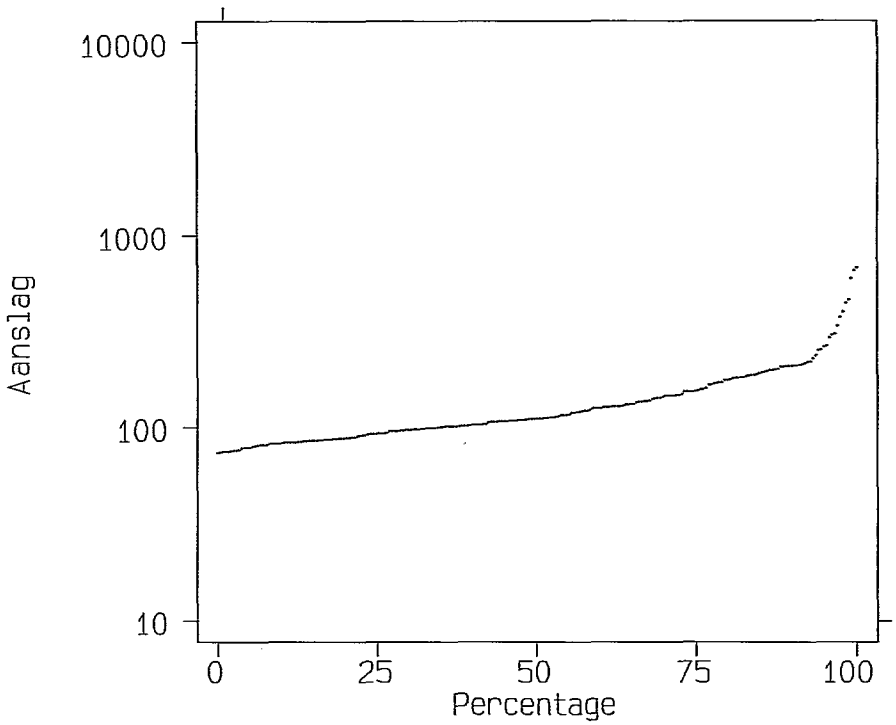
Tabel 6.4 Lijst van 17 hoogstaangeslagenen in de regio, exclusief de vier grote plaatsen, 1844

Naam	Woonplaats	Grond	Belastingaanslag			Beroep
			Pers	Patent	Totaal	
Jonge van Zwijnsbergen, Jhr M.B.W. de	Helvoirt	343,32	336,46	0,00	679,78	Rentener en Burgemeester
Bogaerde van Terbrugge, A.J.L. baron van de	Heeswijk	398,00	259,09	0,00	657,09	Heer van Heeswijk
Brughen van de Croy, G.T.H.A. en J.C.W.	Stiphout	374,43	224,29	0,00	598,72	Twee renteniers
Grancy, Henry Frederik Baron de Semaclens	Michiels- gestel	166,67	291,67	2,76	461,10	Zonder
Berg, Oeds Oenen van den	Oirschot	208,69	235,14	0,00	443,83	Rentener
Yelsen, Peter Hendrik van	Boxtel	263,84	104,17	30,72	398,73	Fabrikant
Godschalk, Gerardus	Den Dungen	340,51	32,08	0,00	372,59	Burgemeester
Bowier, Jhr mr. Jan	Rosmalen	151,79	186,22	0,00	338,02	Rentener
Biggelaar, Adriaan van den	Grave	228,17	45,75	32,00	305,92	Bierbrouwer en Koopman
Bax, Jan	Vught	90,77	128,12	83,97	302,86	Graanhandelaar
Leeuwen, Willem van	Boxtel	151,92	72,67	67,20	291,79	Landbouwer en Tapper
Hagens, J.W.H.J. van	Nuland	182,14	83,44	0,00	265,58	Rentener
Mire, Theophile Francois te	Udenhout	14,03	248,23	0,00	262,26	Landmeter
Baar, Guifhelmus van	Oirschot	132,85	119,28	1,15	253,28	Rentener
Iersel, Joseph H. van	Udenhout	191,08	61,44	0,00	252,52	Landbouwer
Velden, Judoocus van den	Woensel	79,89	84,33	72,96	237,18	Fabrikant
Pompen, Francis	Soerendonk	214,31	14,24	0,00	228,55	Boijwman

NB. In feite handelt het hier om 18 personen. De twee gebroeders Van Bruggen waren gezamenlijk aangeslagen.

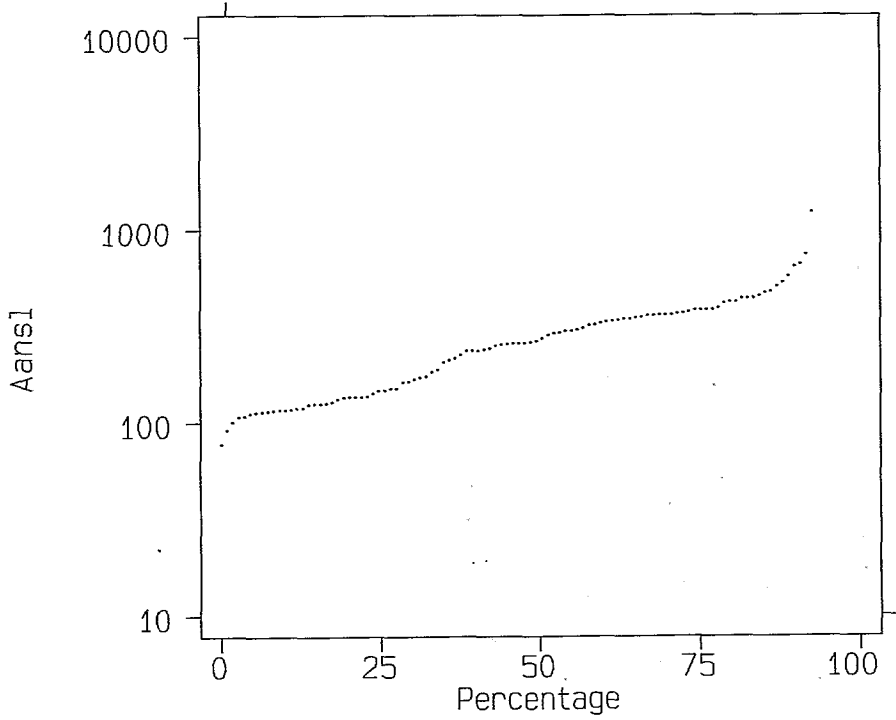
Bron: RANBr: Provinciaal Bestuur, Inv. no. 4265

Grafiek 6.3 Cumulatieve frequentieverdeling hoogstaangeslagenen in de regio, exclusief de vier grote plaatsen, 1844

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft op een logaritmische schaal de aanslag-hoogten weer. De financiële top bestaat uit 17 personen met een aanslag van 220 gulden of meer.

Grafiek 6.4 Cumulatieve frequentieverdeling hoogstaangeslagenen in de vier grote plaatsen, 1844

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft op een logaritmische schaal de aanslag-hoogte weer. De financiële top bestaat uit 16 personen met een aanslag van 400 gulden of meer.

Tabel 6.5 Lijst van 16 hoogstaangeslagenen in de vier grote plaatsen, 1844.

Naam	Woonplaats	Beroep	Gron	Belasting aanslag		Total
				Pers	Patent	
Wesselman, Jhr. Carel Frederik	Helmond	Districts Commissaris	915,55	313,80	0,00	1.229,35
Rijckevorsel, A.F. baron van	Den Bosch	Ontvanger	425,03	311,14	0,00	736,17
Diepen, Johannes Nicolaas	Tilburg	Lakenfabrikant	69,42	185,77	403,20	658,39
Chevalier, Jan	Den Bosch	Logementhouder	132,35	331,87	175,36	639,58
Rijckevorsel, Victor A. van	Den Bosch	Rentier	219,49	351,40	0,00	570,89
Meeuwen, Francis van	Den Bosch	Koopman	170,07	257,09	99,84	527,00
Hartogensis, Bernardus	Den Bosch	Commissionair	195,81	229,77	79,36	504,94
Veiden, Hendrik Pieter van de	Tilburg	Zeepteder	78,90	154,65	241,92	475,47
Diepen, Johannes Mathys	Den Bosch	Koopman	159,64	277,53	30,72	467,89
Suys, Arnoldus	Den Bosch	Agent Handel/geld	48,69	286,61	115,20	450,50
Bruijn, F. Joh. Th	Helmond	Wijnkoper	261,55	142,78	34,56	438,89
Dooren, Peter van	Tilburg	Wolspinder en lakenvolder	127,02	186,33	125,44	438,00
Mahie, Jan Baptist	Den Bosch	Koopman	100,06	278,69	58,88	437,63
Vreede, Ernst-Elisa	Tilburg	Lakenfabrikant	123,17	113,14	183,04	419,35
Vermeulen, Petrus Josephus	Den Bosch	Zoutzieder	154,04	160,65	103,55	418,24
Meulen, Pieter van der	Den Bosch	Koopman	171,46	152,39	89,60	413,45

Bron: RANBr. Provinciaal Bestuur, Inv. no. 4265.

Tabel 6.6 Lijst van centrale bestuurders, 1835

Naam	Pla	rel	Gebo	Geboorteplaats	Beroep	F	Ff	Sp	Status	Pers	2 Rush
Vermeulen, J. Th.	47	1	1790	s-Hertogenbosch	Koopman	0	1	1	3.590	33	75.01
Beverwijk, G. van	47	2	1780	Schijndel	Ambtenaar	0	0	0	3.311	30	49.29
Martini van Geffen, Jhr. A.	100	2	1791	s-Hertogenbosch	Rijksbel.verificateur	0	1	1	3.079	29	35.26
Fenema, P. H.	47	2	1778	Lith	Notaris	0	0	0	2.948	31	83.09
Verheijen, Jhr mr. F. X.	47	1	1779	Loon op Zand	Griffier Prov.Staten	0	1	1	2.900	31	59.49
Meeuwen, Jhr mr. E. van	47	1	1802	s-Hertogenbosch	Subst.off.Rechtbank	0	0	0	2.880	29	32.57
Thye Hannes, Jhr mr H. A. van	47	2	1804	s-Hertogenbosch	Advocaat	0	0	1	2.880	29	32.57
Half-Wassenaer van Onsenoort	25	1	1775	s-Hertogenbosch	Districtscommissaris	1	1	1	2.874	28	16.09
Rijkvorsel, Jhr A. Th.	47	1	1783	s-Hertogenbosch	Ontvanger	1	1	1	2.782	28	24.90
Bergh, Joh van den	47	2	1801	s-Hertogenbosch	Notaris	0	0	0	2.780	30	66.25
Bowier, Jhr. J.	76	2	1793	s-Hertogenbosch	Houvester	0	1	1	2.765	28	16.08
Rijkvorsel, Victor A. van	47	1	1784	s-Hertogenbosch	Koopman	1	1	0	2.765	28	16.08
Wesselman, mr. C. F.	44	2	1780	Utrecht	Districtscommissaris	1	0	1	2.578	28	52.35
Meeuwen Jhr mr P. A.	47	1	1772	s-Hertogenbosch	Tweede Kamerlid	0	1	0	2.502	31	109.92
Bowier, Jhr mr D.	47	2	1801	s-Hertogenbosch	Advocaat	0	1	1	2.395	29	91.91
Bogaerde van Terbrugge, van	42	1	1787	Gent	Gouverneur	1	0	0	2.251	21	77.42
Verheijen, mr A. G.	47	1	1770	Loon op Zand	Burgemeester	0	1	1	1.970	20	62.27
Mortel, mr J. B. H. van den	47	1	1797	Boxmeer	Advocaat	0	1	0	1.858	20	64.76

LEGENDA:

pla = woonplaats;
 100 = Vught, 76 = Rosmalen, 47 = s-Hertogenbosch, 44 = Helmond, 42 = Heeswijk, 25 = Den Bosch/Nieuwkruyk.
 r = Religie; 1 = Rooms-katliek, 2 = Protestant.

gebo = Geboortejaar

F = 1: Behorend tot financiële top, F = 0 behoort niet tot top.

Ff = 1: Eerste graad aanverwantschap tot financiële top, Ff = 0: geen eerste graad aanverwantschap tot financiële top.

Status = Hubbel-statusscore.

Pers = Omvang persoonlijke ster.

SP = 1: Stond zelf, of eerste graad aanverwante, vermeld in de Statistique Personelle van 1810, 0 = stond niet zelf, of eerste graad aanverwante, vermeld in de Statistique Personelle van 1810.

Kruis tabel 6.7 Gegevens van de 14 verkiesbaren voor de Provinciale Staten
(1826 - 1839) met een aanslag boven de 200 gulden

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
1 = totaal mannen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	0	1	3	0	3	1	0	0	48,8	335,95
2 = woonplaats Vught	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	0	1	1	0	1	0	0	44,5	531,03
3 = woonplaats Helmond	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0	1	0	1	2	0	0	0	0	44,5	567,07
4 = woonpl. St. M. gestel	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	1	0	0	0	68	324,48
5 = woonpl. Beek en Donk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1	0	0	0	1	0	0	0	47	233,20
6 = woonpl. Den Dungen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	1	0	0	0	49	635,40
7 = woonplaats Helvoirt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	0	1	0	1	0	0	0	56	353,37
8 = woonplaats Den Bosch/Onsenoort	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1	0	1	0	1	0	0	0	27	465,96
9 = woonplaats Oirschot	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	45	244,24
10 = woonpl. Soerendonk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	4	3	7	3	0	0	47,7	473,09	
11 = protestant	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1	0	2	0	1	1	47	266,43	
12 = katholiek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	47,5	372,06
13 = herkomst regionaal (exclusief Den Bosch)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	52,2	401,95
14 = herkomst Den Bosch	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	39,7	518,18
15 = herkomst elders	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	48,3	467,86
16 = beroep ambtenaar/ politicus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	48,3	368,92
17 = zonder beroep/ rentenier	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40	234,92
18 = beroep koopman	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	45	244,24
19 = beroep bouwman	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20 = gemiddelde leeftijd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21 = gem. aanslag	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kruistabel 6.8 Gegevens van de 17 hoogstaangeslagen inwoners van 's-Hertogenbosch in 1830

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
17	2	10	5	15	2	4	13	60,6	3	6	2	2	2	1	1	302,31
-	2	0	0	2	69	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	326,26
-	9	1	1	9	58,8	1	4	1	2	1	0	1	0	0	1	306,11
4	1	3	2	60,8	2	1	1	1	0	1	0	1	0	0	0	285,12
-	3	12	57,9	3	6	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	307,55
1	1	1	81,0	0	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	263,03
-	58,8	1	0	0	2	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	283,33
61,2	2	6	0	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	308,15
	49,7	58,7	67,0	67,5	65,5	65,5	65,0	58,0	-	-	-	-	-	-	-	-
									344,94							
									10 = beroep ambtenaar							
									11 = beroep handel							
									12 = zonder beroep/rentenier							
									13 = beroep brouwer							
									14 = beroep fabrikant							
									15 = beroep medisch dokter							
									16 = beroep meisehaar							
									17 = gemiddelde aanslag							

Tabel 6.8 Gegevens van de 17 hoogstaangeslagen inwoners van 's-Hertogenbosch in 1830

Kruistabel 6.9 Gegevens van de 17 hoogstaangeslagen inwoners van plattelandsgemeenten in 1844

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
	17	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	9	3	3	3	3	373,52
1 = total mannen																					
2 = woonplaats Boxtel															0	0	1	1	1	1	345,26
3 = woonplaats Oirschot															0	2	0	0	0	0	398,56
4 = woonplaats Udenhout															1	0	0	0	1	1	257,39
5 = woonplaats Stiphout															0	2	0	0	0	0	299,36
6 = woonplaats Den Dungen															1	0	0	0	0	0	372,59
7 = woonplaats Heeswijk															0	1	0	0	0	0	657,09
8 = woonplaats Helvoirt															1	1	0	0	0	0	697,78
9 = woonplaats St.-Michielsgestel															0	1	0	0	0	0	461,10
10 = woonplaats Nuland															0	1	0	0	0	0	265,58
11 = woonplaats Rosmalen															0	1	0	0	0	0	338,02
12 = woonplaats Soerendonk															0	0	0	0	1	0	228,55
13 = woonplaats Yught															0	0	0	1	0	0	302,86
14 = woonplaats Woensel															0	0	1	0	0	0	237,18
15 = woonplaats Grave															0	0	1	1	0	0	305,95
16 = beroep, ambtenaar, politicus															1	0	0	0	0	0	438,21
17 = zonder beroep/rentenier															0	0	0	1	0	0	410,82
18 = beroep nijverheid																		1	0	0	313,94
19 = beroep handel																			1	1	300,19
20 = beroep landbouw																					257,62
21 = gemiddelde aanslag																					

Tabel 6.9 Gegevens van de 17 hoogstaangeslagen inwoners van plattelandsgemeenten in 1844. Jonger dan 65 jaar en exclusief vrouwen, gesettijken, notarissen (maar inclusief nevenberoepen).

Kruistabel 6.10. Gegevens van de 16 hoogstaangeslagen inwoners van de vier grote gemeenten in 1844

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
16	10	0	2	4	2	1	5	8	551,64
-	-	-	-	-	1	1	1	1	7
-	-	-	-	-	0	0	0	0	516,63
-	-	-	-	-	1	0	0	1	833,97
-	-	-	-	-	0	0	4	0	498,00
-	-	-	-	-	0	0	0	0	982,76
-	-	-	-	-	0	0	0	0	570,89
-	-	-	-	-	-	-	-	0	482,05
-	-	-	-	-	-	-	-	-	484,95

1 = totaal mannen
 2 = woonplaats 's-Hertogenbosch
 3 = woonplaats Eindhoven
 4 = woonplaats Helmond
 5 = woonplaats Tilburg
 6 = beroep ambenaar/politicus
 7 = zonder beroep/rentenier
 8 = beroep nijverheid
 9 = beroep handel en diensten
 10 = gemiddelde aanslag

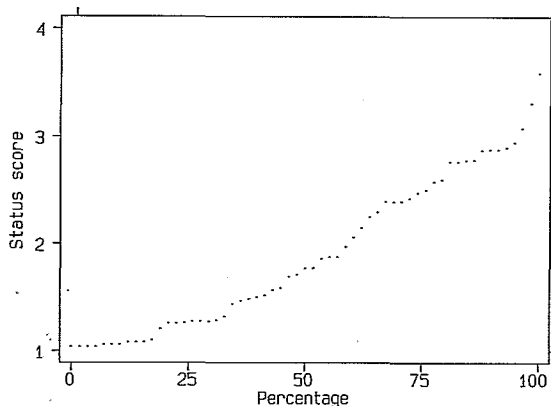
Tabel 6.10 Gegevens van de 16 hoogstaangeslagen inwoners van de vier grote gemeenten in 1844 (Den Bosch, Eindhoven, Helmond, Tilburg), jonger dan 65 jaar en exclusief vrouwen, geestelijken en notarissen.

Kruis tabel 6.11 Gegevens van de 18 centrale bestuurders in het netwerk van 1835

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
18	13	1	1	1	1	1	10	8	5	11	2	4	9	10	6	2	47,9	
-	-	-	-	-	-	-	8	5	5	8	0	2	5	5	6	2	47,2	
-	-	-	-	-	-	-	0	1	0	0	1	1	1	1	0	0	55	
-	-	-	-	-	-	-	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	44	
-	-	-	-	-	-	-	1	0	0	1	0	1	1	1	0	0	60	
-	-	-	-	-	-	-	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0	48	
-	-	-	-	-	-	-	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	42	
-	-	-	-	-	-	-	-	3	6	1	3	5	6	2	2	2	51,1	
-	-	-	-	-	-	-	-	2	5	1	1	4	4	4	0	44,0		
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1	3	2	0	54,2			
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	7	5	4	2	44,5			
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2	0	0	51,5			
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	3	0	1	52,7				
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	2	1	48,8					
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	54,1		
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	37,8		
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	48,0		

Tabel 6.11 Gegevens van de 18 centrale bestuurders in het netwerk van 1835

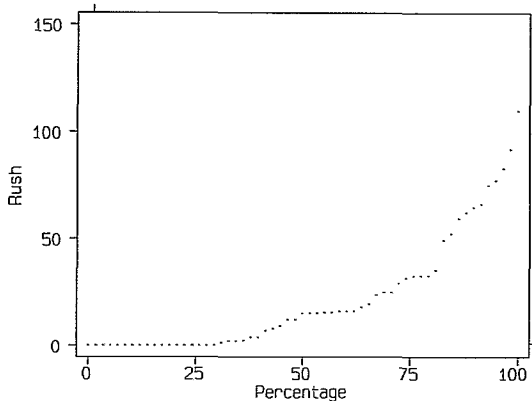
- 1 = totaal mannen
- 2 = woonplaats 's-Hertogenbosch
- 3 = woonplaats Helmond
- 4 = woonplaats Yught
- 5 = woonplaats Onsenoort/Den Bosch
- 6 = woonplaats Heeswijk
- 7 = woonplaats Rosmalen
- 8 = religie is Rooms-Katholiek
- 9 = religie is protestant
- 10 = herkomst regionaal (exclusief Den Bosch)
- 11 = herkomst 's-Hertogenbosch
- 12 = herkomst elders
- 13 = behoort tot de financiële top van ± 1830
- 14 = eerste grands verwantschap aan financiële top van 1830
- 15 = beroep ambtenaar/politicus
- 16 = beroep rechtswezen/notariaat
- 17 = beroep handel/seldwezen
- 18 = gemiddelde leeftijd

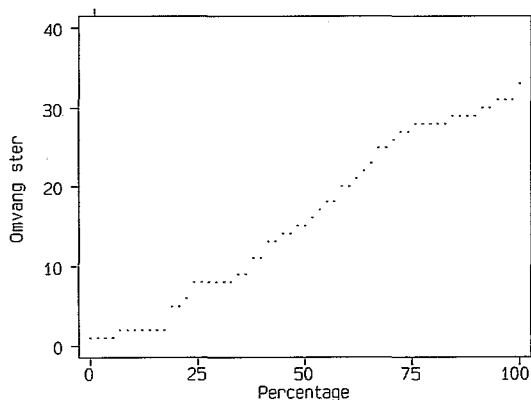
Grafiek 6.5.a De cumulatieve frequentieverdeling van de statusscore in het netwerk van 1835.

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft de status-score weer. Als behorend tot de top zijn beschouwd de 12 personen met een score van 2,7 en meer.

Grafiek 6.5.b Cumulatieve frequentieverdeling 2-Rush in het netwerk van 1835

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft de 2-rush waarde weer. Als behorend tot de top zijn beschouwd de 11 personen met een score van 49,4 en meer.

Grafiek 6.5.c Cumulatieve frequentieverdeling persoonlijke ster in het netwerk van 1835

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft de omvang van de ster weer. Als behorend tot de top zijn beschouwd de 15 personen met een persoonlijke ster van 28 personen en meer.

Bijlage 7: Peiljaar 1875

Tabel 7.1. Lijst van hoogstaangeslagenen/verkiezbaren voor de Eerste Kamer 1848 in Oostelijk Noord-Brabant

Naam	Woonplaats	Beroep	Totaal
Lanschot, F.A.A. van	's-Hertogenbosch	Koopman	1901,05
Bogaers, Gerard	Tilburg	Fabrikant	1419,65
Wesselman, Mr. Carel Frederik	Helmond	Distrikts Commissaris	1358,52
Grancij, H.F. Baron de Sernaclens	St. Michielsgestel	Rentenier	1140,70
Thije Hannes, Jhr W.H. van	's-Hertogenbosch	Wethouder	1117,45
Court, Jhr.mr. L.J.A.A. de la	's-Hertogenbosch	Grondeigenaar	968,79
Rijckvoersel, V.A. van	's-Hertogenbosch	Grondeigenaar	959,12
Wijs, Henricus de	's-Hertogenbosch	Grondeigenaar	884,08
Godschalk, Gerardus	Den Dungen	Burgemeester	839,00
Martini, Jhr.mr. H.B.	Vught	Grondeigenaar	826,79
Verheijen, Jhr.Mr. FX	's-Hertogenbosch	Griffier	764,01
Beresteijn, Jhr. Gijsbert van	Vught	Grondeigenaar	751,83
Bosch, Hendrik Willem	's-Hertogenbosch	Fabrikant	713,95
Diepen, Johannes Mathias	's-Hertogenbosch	Koopman	696,66
Wijs, Josephus de	's-Hertogenbosch	Lid raad der stad	687,40
Meeuwen, Franciscus van	's-Hertogenbosch	Rentenier	647,47
Smits, Franciscus Josephus	Eindhoven	Koopman	635,15
Spoor, Mr. Adriaan Petrus	's-Hertogenbosch	Militie Commissaris	597,97
Bruijn, F.J.Th. de	Helmond	Wijnhandelaar	545,85
Jonge van Zwijnsbergen, Jhr. M.B.W. de	Helvoirt	Kamerheer	543,73
Son, Gerardus van	's-Hertogenbosch	Rentenier	528,88
Sasse van Ysselt, Jhr. L. van	Boxmeer	Lid der Tweede Kamer	513,19
Bergh, Johannes de	's-Hertogenbosch	Notaris	509,49
Brughen van Croy, Jhr. G.F.F.A. van	Stiphout	Grondeigenaar	501,78
Velsen, Petrus H. van	Boxtel	Fabrikant	499,89
Suys, Francis	Tilburg	Koopman	497,98
Suys, Arnold	's-Hertogenbosch	Arr. Betaalmeester	496,42
Beusekom, Willem Izaak	Eindhoven	Grondeigenaar	484,84
Bogaerts, Hendrikus	's-Hertogenbosch	Ondernemer in Diligenses	482,03
Gulje, Willem Francis	Oirschot	Kantonrechter	468,51
Biggelaar, Adriaan van den	Grave	Koopman	467,03
Kluijtmans, Wilhelmus	's-Hertogenbosch	Koopman	451,25
Berg, Oets Oenen van der	Oirschot	Rentenier	449,39
Vermeulen, Michiel	Loon op Zand	Bouwman	444,85
Mortel, Mr J.B.H. van den	's-Hertogenbosch	Raadsheer	444,29
Vermeulen, Petrus Josephus	's-Hertogenbosch	Zoutzieder	436,02
Borret, Mr A.J.	's-Hertogenbosch	Gouverneur der Provincie	436,00
Martini, Jhr Antoni	Vught	Verificateur der compt.	434,17
Wijs, F.C.J. de	's-Hertogenbosch	Wijnhandelaar	431,45
Mahie, Johannes Henricus	's-Hertogenbosch	Koopman	430,27
Cock, Johannes	Den Dungen	Bouwman	423,90
Gast, Johannes	Heeze	RC Pastoor	421,93
Verhellouw, Mr. Paulus	's-Hertogenbosch	Procureur	415,46
Voort, L.H. Rouppe van der	's-Hertogenbosch	Fabrikant	408,22
Esser Meerman, Nicolaas	Rosmalen	Notaris	398,55
Bijvoet, Hendrik Antony	's-Hertogenbosch	Notaris	393,50
Hermans, P.J.M.	Grave	Lid raad der stad	380,49
Rijckvoersel, Gerardus J. van	's-Hertogenbosch	Wijnhandelaar	373,28
Son, Mr. Petrus Simon	's-Hertogenbosch	President provinciaal hof	369,64
Bangeman Huijgens, Jhr. C.D.E.J.	Helvoirt	Rentenier	369,46
Leijer, Johannes de	's-Hertogenbosch	Koopman	365,05

Bron: GAH, Nieuw Administratief Archief. no. 34

Tabel 7.2. Lijst van de 22 hoogstaangeslagenen/verkiezbaren voor de Eerste Kamer 1875 in Oostelijk Noord-Brabant

Naam	Woonplaats	Geboortepl.	Geboorte datum	rel	Grono.	Belastingaanslag		
						Pers.	Patent	Totaal
Lanschoot, H.J. van	Den Bosch	Den Bosch	30 okt 1797	Rk	1637,69	408,88	0,00	2046,57
Smits van Oyen, J. Th.	Eindhoven	Eindhoven	6 jan 1823	Rk	1555,85	158,40	0,00	1714,25
Bogaerde, Jhr. L.M.Ch. van den	Heeswijk	St. Nicolaas	25 mei 1826	Rk	1393,21	314,59	0,00	1707,80
Lanschoot, Godefridus van	Den Bosch	Den Bosch	21 mrt 1793	Rk	1134,08	222,25	0,00	1357,08
Mortel, Mr J.B.H. van den	Den Bosch	Boxmeer	21 aug 1797	Rk	878,99	362,30	0,00	1241,29
Smits, Jan	Veghel	Veghel	21 mrt 1812	Rk	1028,59	137,95	56,19	1222,73
Griendt, Joannes de	Den Bosch	Den Bosch	10 mei 1801	Rk	235,18	219,78	741,84	1196,76
Berestijn, Jhr. G. van	Vught	Den Bosch	1 april 1802	Prot	831,08	306,70	0,00	1137,77
Bijvoet, H.A.H.	Berchem	Berchem	30 mrt 1838	Rk	908,55	141,23	83,20	1132,98
Wesselman, Jhr W.L.J.	Helmond	Helmond	17 febr 1821	Prot	746,05	350,58	16,64	1113,27
Hengst, Mr J.B.	Boxmeer	Boxmeer	28 juni 1817	Rk	968,14	121,10	0,00	1089,24
Cremers, H.A.	Den Bosch	Groningen	18 juli 1804	Rk	806,38	260,03	0,00	1066,41
Rijckevorsel, J.F.J. van	Den Bosch	Den Bosch	28 juli 1811	Rk	697,82	248,73	101,12	1047,67
Rijckevorsel, Mr C.J.A. van	Den Bosch	Den Bosch	15 nov 1809	Rk	705,45	340,92	0,00	1046,37
Bruijn, S.L.A. de	Helmond	Helmond	19 juni 1832	Rk	805,19	149,34	52,86	1007,39
Rijckevorsel, Jhr Mr C.R.E. van	Den Bosch	Den Haag	22 nov 1829	Rk	824,49	171,60	0,00	996,09
Bogaerde, Jhr D.Th.A. van den	Heeswijk	Den Haag	16 febr 1828	Rk	764,89	171,30	0,00	936,19
Greze, Jhr mr J.M.H.J. de	Den Bosch	Breda	16 sept 1837	Rk	632,11	254,58	0,00	886,69
Lutkie, C.C.	Den Bosch	Den Bosch	19 sept 1814	Rk	235,96	202,63	436,48	875,08
Bergh, Mr Jan van de	Den Bosch	Den Bosch	25 mei 1837	Rk	282,43	324,77	212,35	819,55
Vermeulen, Michiel	Loon op Zand	Loon op Zand	23 okt 1802	Rk	753,37	52,05	0,00	805,42
Ledeboer, Adriaan Pieter	Tilburg	Rotterdam	11 nov 1828	Prot	157,53	268,75	354,56	780,84

Bron: Bijvoegsel Nederlandsche Staatscourant 30 april 1875. no 101.

Kruistabel 7.3 Gegevens van de 22 hoogstaangeslagenen in 1875

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
22	11	2	1	2	1	2	1	1	1	1	1	19	3	8	8	6	58,7	1146,70
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	0	1	7	3	63,3	1143,60
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2	0	0	48,5	1060,33
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1	0	0	1	47,0	780,84
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0	0	2	48,0	1060,33	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	37	1132,98	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	58	1089,24	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	52	1714,25	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	73	805,42	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	63	1222,73	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1	0	1	0	73	1137,77	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	7	5	58,8	1168,19			
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	58	1010,63			
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	57,3	1165,82	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	67	1190,86	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	49,7	1062,34	

- 1 = totaal personen
- 2 = woonplaats 's-Hertogenbosch
- 3 = woonplaats Helmond
- 4 = woonplaats Tilburg
- 5 = woonplaats Heeswijk
- 6 = woonplaats Berchem
- 7 = woonplaats Boxmeer
- 8 = woonplaats Eindhoven
- 9 = woonplaats Leen op Zand
- 10 = woonplaats Veghel
- 11 = woonplaats Vught
- 12 = aantal katholieken
- 13 = aantal protestanten
- 14 = herkomst regionaal (exclusief Den Bosch)
- 15 = herkomst Den Bosch
- 16 = herkomst ouders
- 17 = gemiddelde leeftijd
- 18 = gemiddelde aanslag

Tabel 7.4 Lijst van 15 hoogstaangeslagenen in de personele belasting in 1875 in Oostelijk Noord-Brabant

Naam	Woonplaats	Geboortepl.	Geboorte dat.	rel	Gronnd	Pers	Patent	Totaal
Bogertis, Johannes Hubertus	Den Bosch	Den Bosch	22 mei 1835	1	79,75	631,34	30,72	741,81
Bosch van Drakonslein, Jhr. Mr. P. J.	Den Bosch	Amsterdam	15 febr 1825	1	11,39	589,79	0,00	601,18
Scheidius, Everard Hugo	Gemert	Arnhem	7 dec 1837	1	94,89	512,57	0,00	607,46
Hoevenaer van Geldrop, Hubert Paulus	Geldrop	Amsterdam	16 mrt 1814	1	253,18	432,29	1,15	686,62
Bogertis, L. J. Ch.	Den Bosch	Den Bosch	26 jan 1843	1	0,00	411,83	96,00	507,83
Lanschoot, Henrius Johannes van	Den Bosch	Den Bosch	30 oct 1797	1	1637,69	408,88	0,00	2046,57
Zwijssen, Mr Joannes	Den Bosch	Driel	19 aug 1794	1	0,00	400,03	0,00	400,03
Hatwijn, T. H. J. A. N.	Den Bosch	Den Bosch	6 nov 1825	1	69,39	398,78	160,00	628,17
Morrel, Mr J.B.H. van den	Den Bosch	Boxmeer	21 aug 1797	1	878,99	362,30	0,00	1241,29
Wesselman, Jhr Willem Lodewijk Joost	Helmond	Helmond	17 febr 1821	2	746,05	350,58	16,64	1113,27
Rijkevorsel, Mr Carol J. A. van	Den Bosch	Den Bosch	15 nov 1809	1	705,45	340,92	0,00	1046,37
Teis, Jhr Johan Willem Arnold	Vught	Haarlem	26 febr 1822	0	94,77	331,68	0,00	426,45
Bergij, Mr Jan van de	Den Bosch	Den Bosch	25 mei 1837	1	282,43	324,77	212,35	819,55
Bogserde, Jhr Louis Marie Chretien v	Heeswijk	St-Nicolaas	25 mei 1826	1	1399,21	314,59	0,00	1707,80
Beresteijn, Jhr Glisbertus van	Vught	Den Bosch	1 april 1802	2	831,08	306,70	0,00	1137,77

Bron: zie tabel 7.2

Kruistabel 7.5 Gegevens van de 15 hoogstaangelagenen in de personele belasting in 1875

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
15	9	2	1	1	1	1	12	2	1	2	7	6	56	407,80	914,14
-	-	-	-	-	-	-	9	0	0	1	6	2	56,8	429,85	892,53
-	-	-	-	-	-	-	0	1	1	0	1	1	63	319,19	782,11
-	-	-	-	-	-	-	1	0	0	0	0	1	61	432,29	686,62
-	-	-	-	-	-	-	1	0	0	0	0	1	38	512,57	607,46
-	-	-	-	-	-	-	1	0	0	0	0	1	49	314,59	1707,80
-	-	-	-	-	-	-	0	1	0	1	0	0	54	350,58	1113,27
-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6	5	55	427,34	919,56	
-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	0	63,5	328,64	1125,52		
-	-	-	-	-	-	-	0	0	0	1	53	331,68	426,45		
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	66	-	-	356,44	1177,28	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	53,7	-	-	403,32	989,72	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	55,3	-	-	430,16	738,26	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

- 1 = totaal personen
- 2 = woonplaats 's-Hertogenbosch
- 3 = woonplaats Vught
- 4 = woonplaats Geldrop
- 5 = woonplaats Genert
- 6 = woonplaats Heeswijk
- 7 = woonplaats Helmond
- 8 = aantal katholieken
- 9 = aantal protestanten
- 10 = religie onbekend
- 11 = herkomst regionaal (exclusief Den Bosch)
- 12 = herkomst Den Bosch
- 13 = herkomst elders
- 14 = gemiddelde leeftijd
- 15 = gemiddelde aanslag in personeel
- 16 = gemiddelde totale aanslag

Tabel 7.5 Gegevens van de 15 hoogstaangelagenen in de personele belasting vermeld op de lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer in 1875 met een aanslag boven de 300 guldens.

Tabel 7.6 Lijst van de 31 Bosschenaren met hoogstgeschatte inkomens in 1873 voor de hoofdelijke omslag van Den Bosch.

NAAM	rel	inkomen	beroep	Gehoorteplaats	Gehoorte datum
Lanschof, A. C. van	Rk	40000,00	Koopman	Den Bosch	20 mei 1794
Mahie, wed J. H. (G. A. van Son)	Rk	31000,00	Zonder	Driel	29 febr 1809
Lanschof, Henricus Joannes van	Rk	30000,00	Zonder	Den Bosch	30 okt 1797
Bosch van Drakenstein, Jhr Mr P. J.	Rk	25000,00	Commissaris der K.	Amsterdam	15 febr 1825
Meeuwen, Jhr mr E. van	Rk	25000,00	Zonder	Den Bosch	12 sept 1807
Court, wed Jhr mr L. de la	Rk	19000,00	Zonder	Den Bosch	19 apr 1807
Diepen, wed J. M. (J. W. Heeren)	Rk	18000,00	Zonder	Den Bosch	18 okt 1800
Rijckevorsel van Kessel, Mr F. G. J. Baron van	Rk	18000,00	Raadsheer	Den Bosch	1 juni 1815
Spiertings, N.	Rk	18000,00	Lid 1e kamer	Den Bosch	15 nov 1809
Cremers, Henricus Allardus	Rk	17000,00	Koopman	Den Bosch	30 mrt 1793
Margraff, L. W.	Prot	17000,00	Zonder	Groningen	18 juli 1804
Rijckevorsel, Joh. Franc. Joseph van	Rk	17000,00	Kantonrechter	Den Bosch	15 mrt 1799
Lanschof, Goderidus van	Rk	16000,00	kassier	Den Bosch	28 juli 1811
Sassen, Mr J. W. L.	Rk	15000,00	Zonder	Den Bosch	21 mrt 1793
Bourouill, Mr J. C. F. baron d' Aulnis	Prot	14000,00	Procureur	Den Bosch	10 sept 1824
Mortel, Mr J. B. H. van den	Rk	14000,00	Procureur generaal	Groningen	29 juli 1811
Wijs, wed P. C. J. de (L. A. M. van	Rk	14000,00	Raadsheer	Boxmeer	21 aug 1797
Rijckevorsel)	Rk	14000,00	Winkoopster	Den Bosch	30 juni 1822
Bergh, Mr Jan van de	Prot	13000,00	Notaris	Den Bosch	25 mei 1837
Sassen, Mr Napoleon Franciscus Carolus J.	Rk	13000,00	Advocaat	Heddel	20 aug 1811
Bergmann, Mr FJE van Zinnicq	Rk	12000,00	Raadsheer	Lier	4 nov 1807
Boeke, wed J. F. van (E. van Meulensteen)	Rk	12000,00	Zonder	Boxmeer	14 mrt 1793
Bosch, H. W. J.	Prot	12000,00	Bankier	Den Bosch	10 febr 1844
Greze, Jhr H. F. de	Rk	12000,00	Zonder	Breda	1 mrt 1807
Heijst, Dr L. J. van	Rk	12000,00	Med. doctoer	Waalwijk	8 febr 1812
Kuyper, Jhr mr E.	Rk	12000,00	Burgemeester	Veghel	15 jan 1817
Lanschof, (H.) F. M. van	Rk	12000,00	Zonder	Den Bosch	28 apr 1842
Rijckevorsel, Jhr Mr Cornelis Richardus E.	Rk	12000,00	Griffier rechtshof	Den Haag	22 nov 1829
Schaeren, Joannes Franciscus Ridder de van de	Rk	12000,00	Zonder	Den Bosch	21 mrt 1798
Tilman, wed J. T. (C. R. van Lanschof)	Rk	12000,00	Koopvrouw	Den Bosch	12 mrt 1801
Voorst, L. H. Rouippe van der	Rk	12000,00	Fabrikant	Boxtel	4 mrt 1803

Bron: RANBR., Van de Mortel - De la Court, no 84.

Kruistabel 7.7 Gegevens van de 31 Bosschenaren met de hoogstgeschatte inkomens in 1873

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
31	25	6	19	4	8	27	4	3	11	9	6	1	1	62,6	16.903,23
-	15	3	7	21	4	3	7	10	3	1	1	61,5			16.720,00
-	4	1	1	6	0	0	4	0	2	0	0	67,3			17.666,67
-	-	-	-	15	4	1	7	6	5	0	0	62,2			17.894,74
-	-	-	-	4	0	1	1	1	0	1	0	70,-			12.500,00
-	-	-	-	8	0	1	3	3	0	0	1	60,0			16.750,00
-	-	-	-	-	-	-	3	11	6	5	1	1	64,5		17.333,33
-	-	-	-	-	-	-	0	0	3	1	0	0	50,3		14.000,00
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	56,0	18.333,33
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	67,9	18.545,45
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	55,3	14.000,00
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	68,0	20.200,00
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	70	12.000,-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	61	12.000,-

1 = totaal personen

2 = mannen

3 = vrouwen

4 = herkomst Den Bosch

5 = herkomst regionaal (exclusief Den Bosch)

6 = herkomst elders

7 = religie is rooms katholic

8 = religie is protestant

9 = beroep ambenaar/politicus

10 = zonder beroep

11 = beroep rechtswezen/notariaat

12 = beroep handel/kredietwezen

13 = beroep fabrikant

14 = beroep medisch dokter

15 = gemiddelde leeftijd

16 = gemiddelde geschatte inkomens

Tabel 7.7 Gegevens van de 31 Bosschenaren met de hoogst geschatte inkomens in 1873, op basis van de Hoofdstedelijke Omslag 1873.

Tabel 7.8 Lijst van centrale bestuurders 1875

Naam	pl	gebo	gehoortepl	r	beroep	HA	F	FI	status	pers	2 rush
Bosch van Drakenstein, jhr. mr P.J.	47	1825	Amsterdam	1	Comm. des Konings	1	1	0	3.218	45	37,80
Bergmann, mr F.J.E. van Zinnicq	47	1807	Lier	1	Raadshoer	1	1	0	3.173	37	183,40
Veriteijen, jhr mr J.B.A.J.M.	47	1818	Den Bosch	1	Zonder	1	1	0	3.120	36	96,99
Meeuwis, jhr mr P.M.F. van	47	1837	Den Bosch	1	Adv. generaal	1	1	1	3.052	31	83,80
Mortel, mr J.B.H. van den	47	1797	Boxmeer	1	Raadshoer	1	1	1	2.808	30	25,81
Lanshot, mr F.A.J. van	47	1833	Den Bosch	1	Agent Ned. bank	0	0	1	2.654	30	32,38
Bosch, mr W.D.	47	1839	Den Bosch	2	Rechter	0	0	1	2.577	39	23,00
Son, mr J.B. van	47	1804	Den Bosch	1	Zonder	0	0	0	2.474	28	16,92
Cooth, mr P.F. van	47	1819	Ravenstein	1	Griffier Prov. St.	0	0	0	2.450	38	323,50
Blaricom, mr J.P. van	47	1811	Beverwijk	1	Raadshoer	0	0	0	2.441	28	44,28
Voort, L.H. Rouppe van der	47	1803	Boxtel	1	Fabrikant	0	0	0	2.436	28	16,92
Rijkeworsel, jhr mr C.R.E. van	47	1829	Den Haag	1	Griff. rechtshof	1	1	1	2.262	23	8,95
Lohman, jhr mr A.F. de Savornin	47	1837	Groningen	2	Raadshoer	0	0	0	2.243	26	99,68
Ringeling, J.	47	1820	Buiksloot	2	Docent R-HBS	0	0	0	2.146	28	112,79
Dienen, J.H.A.	90	1825	Tilburg	1	Fabrikant	0	0	0	2.089	33	326,35
Berestejn, jhr mr G. van	100	1801	Delft	2	Zonder	1	1	0	2.011	23	88,21
Baar, mr A.J.H. van	68	1816	Oirschot	1	Kantonnrechter	1	0	0	1.897	26	68,55
Mutsaers, W.P.A.	90	1833	Tilburg	1	Koopman	0	0	0	1.852	23	55,67
Steen, dr A. van der	72	1816	Alem	1	Medicus	0	0	0	1.809	22	52,07
Ulden, J.F. van	17	1814	Oss	1	Gem. secretaris	0	0	0	1.806	23	75,00
Smit, J.	95	1812	Veghel	1	Brouwer	1	1	0	1.729	22	75,00
Raymakers, J.A.	44	1821	Helmond	1	Fabrikant	0	0	0	1.691	29	18,00
Heusden, mr J. van	29	1828	Den Bosch	2	Pres. Arr. Rechth.	0	0	0	1.344	12	58,00

LEGENDA:

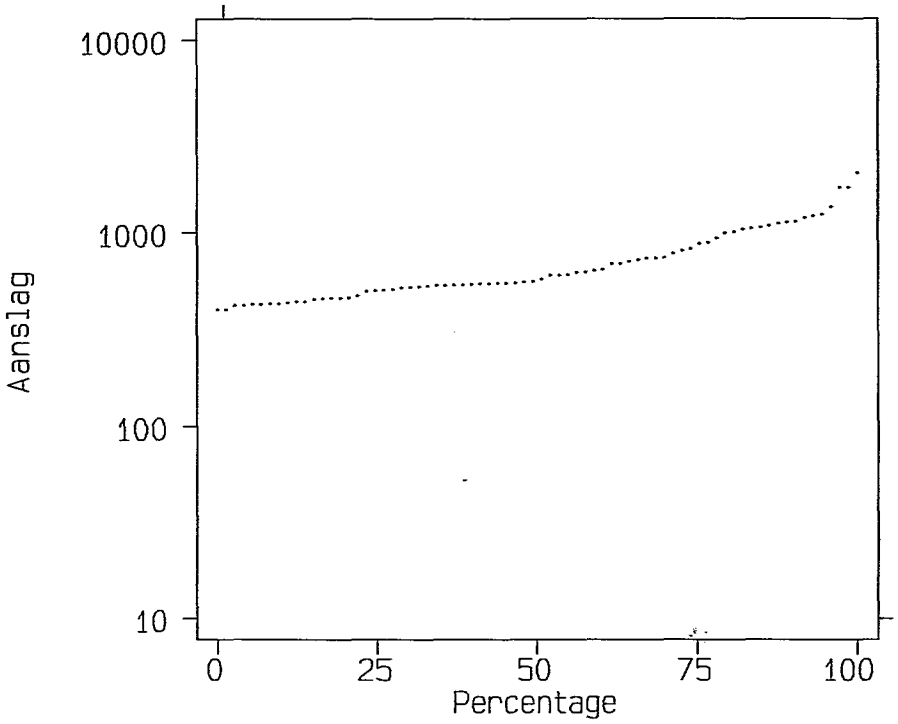
pl = woonplaats:
 100 = Vught, 95 = Veghel, 90 = Tilburg, 72 = Oss, 68 = Oirschot, 47 = s-Hertogenbosch, 44 = Helmond,
 29 = Eindhoven, 17 = Boxtel.
 r = Religie: 1 = rooms-katholiek, 2 = protestant.
 gebo = Geboortejaar.
 F = 1 Behorend tot financiële top, F = 0 behoort niet tot top.
 FI = 1: Eerste graad aanverwantschap tot financiële top, FI = 0; geen eerste graad aanverwantschap tot financiële top.
 Status = Huwelijks-status
 pers = Omvang persoonlijke ster.
 HA = 1: Stond vermeld op lijst hoogstaangeslagen 1875. HA = 0: stond niet vermeld.

Kruistabel 7.9 Gegevens van de 23 centrale bestuurders in het netwerk van 1875

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	
23	14	1	1	1	1	1	1	1	1	18	5	10	6	7	9	8	5	2	3	10	4	2	2	55,7	
										11	3	3	5	6	6	5	5	2	2	7	1	1	1	1	55,1
										2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	46,0
										0	1	0	0	1	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	74
										0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	54
										0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	47
										1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	61
										1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	63
										1	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	59
										1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	59
										10	4	4	8	7	4	2	2	7	4	2	7	4	2	1	57,2
										0	2	3	1	1	1	0	1	3	0	0	1	3	0	1	50,0
										-	-	-	-	-	3	4	1	1	0	3	4	1	1	59,4	
										-	2	1	3	0	2	3	0	1	0	4	5	1	0	0	48,5
										-	4	3	1	1	1	4	0	0	1	4	0	0	1	56,4	
										6	3	1	2	5	1	2	5	1	0	0	59,2				
										2	1	1	4	1	0	0	1	0	0	59,6					
										0	0	4	0	1	0	48,0									
										-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	53,0
										-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	67,3
										-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	53,5
										-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	59,8
										-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	42,0
										-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	57,0

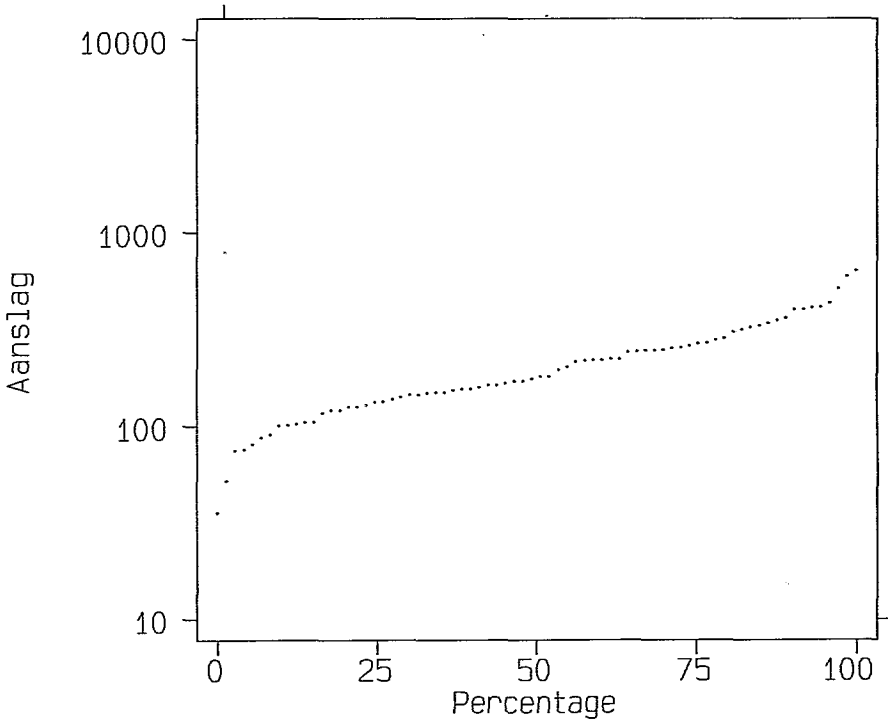
- 1 = totaal personen
- 2 = woonplaats 's-Hertogenbosch
- 3 = woonplaats Tilburg
- 4 = woonplaats Yught
- 5 = woonplaats Helmond
- 6 = woonplaats Eindhoven
- 7 = woonplaats Boxtel
- 8 = woonplaats Veghel
- 9 = woonplaats Orschot
- 10 = woonplaats Oss
- 11 = religie is Rooms-katholiek
- 12 = religie is protestant
- 13 = herkomst regionaal (exclusief Den Bosch)
- 14 = herkomst Den Bosch
- 15 = herkomst elders
- 16 = vermeld op lijst hoogstaanslagenen 1875
- 17 = behoort tot de financiële top
- 18 = eerste graads verwant aan de financiële top
- 19 = beroep ambtenaar/politicus
- 20 = zonder beroep/rentenier
- 21 = beroep rechtswezen/notariaat
- 22 = beroep fabrikant/brouwer
- 23 = beroep handel/geldwezen
- 24 = beroep diensten (docent, arts)
- 25 = gemiddelde leeftijd

Grafiek 7.2 Cumulatieve frequentieverdeling verkiesbaren Eerste Kamer 1875

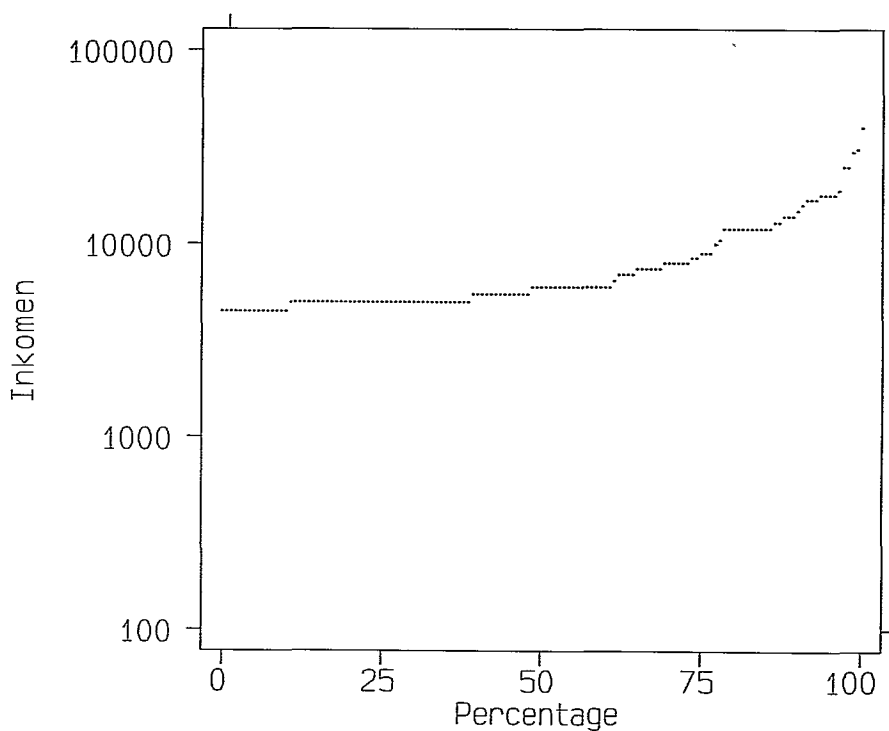
Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft op een logaritmische schaal de aanslag-hoogte weer. De financiële top bestaat uit 22 personen met een aanslag van 750 gulden of meer.

Grafiek 7.3 Cumulatieve frequentieverdeling hoogstaangeslagenen in de personele belasting 1875.

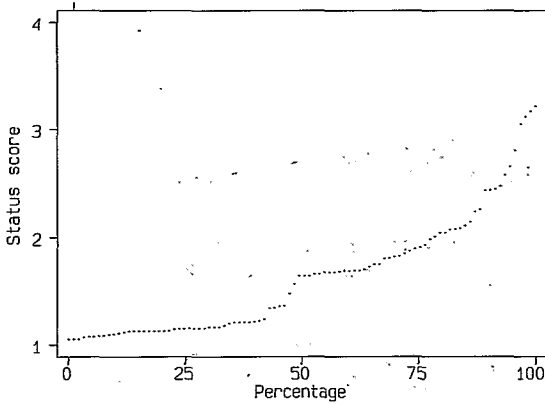

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft op een logaritmische schaal de aanslag-hoogte weer. De financiële top bestaat uit 15 hoogstaangeslagenen met een aanslag in de personele belasting van 300 gulden of meer.

Grafiek 7.4 Cumulatieve frequentieverdeling van de Bosschenaren met hoogst-geschatte in 1873

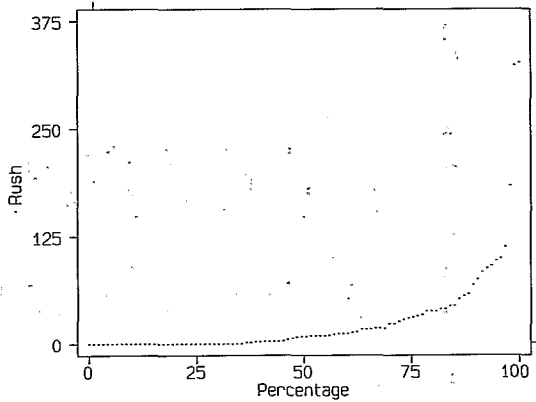
Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft op een logaritmische schaal de inkomens weer. De financiële top bestaat uit 31 Bosschenaren met een geschat inkomen van 12.000 gulden of meer.

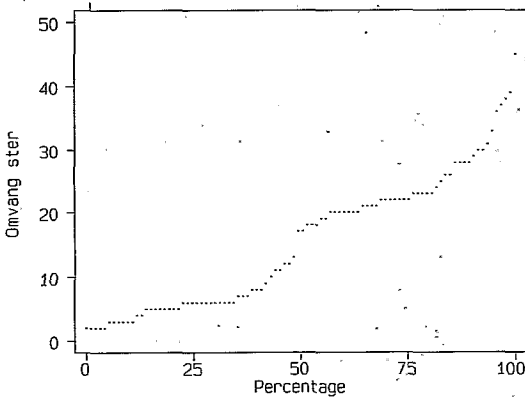
Grafiek 7.5.a De cumulatieve frequentieverdeling van de statusscore in het netwerk van 1875.

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft de status-score weer. Als behorend tot de top zijn beschouwd de 13 personen met een score van 2,2 en meer.

Grafiek 7.5.b Cumulatieve frequentieverdeling 2-Rush in het netwerk van 1875

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft de 2-rush waarde weer. Als behorend tot de top zijn beschouwd de 14 personen met een score van 52,1 en meer.

Grafiek 7.5.c Cumulatieve frequentieverdeling persoonlijke ster in het netwerk van 1875

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft de omvang van de ster weer. Als behorend tot de top zijn beschouwd de 14 personen met een persoonlijke ster van 27 personen en meer.

Bijlage 8: Peiljaar 1895

Tabel 8.1 lijst van 28 hoogstaangeslagenen/verkiezbaren voor de Eerste Kamer 1893 in Oostelijk Noord-Brabant.

Naam	Woonplaats	Geboortepl	Rel	Geboorte	Beroep	Grond	Belasting aanslag		
							Pers.	Patent	Totaal
Jurgens, Arnoldus	Oss	Oss	1	9/04/42	Fabrikant	2164,04	775,80	0,00	2939,84
Smits van Oyen, J. Th.	Eindhoven	Eindhoven	1	1/06/23	Burgemeester	2169,51	349,20	0,00	2518,71
Jurgens, Johannes, Arnoldus	Oss	Oss	1	9/07/35	Fabrikant	1488,86	715,90	303,36	2508,12
Bogerd, Jhr D.Th.A. van den	Heeswijk	Gent	1	3/16/28	Rentier	1706,18	504,83	0,00	2211,01
Houben, Casper	Tilburg	Orsbeek	1	2/15/23	Zonder	1487,09	215,88	0,00	1702,97
Spijering, L.J.N.	Den Bosch	Den Bosch	1	11/08/35	Koopman	1050,62	395,47	189,31	1635,40
Prinzen, W.J.H.	Helmond	Helmond	1	2/01/47	Rentier	587,18	243,48	629,76	1460,42
Tilman, mr. V.M.J.	Den Bosch	Den Bosch	1	4/25/38	Rentier	917,82	478,33	0,00	1396,15
Lauschot, mr. F.A.J. van	Den Bosch	Den Bosch	1	2/10/33	Raadshcer	843,86	542,82	0,00	1386,68
Spijering, L.J.A.	Den Bosch	Den Bosch	1	9/01/36	Koopman	968,92	144,21	143,26	1256,39
Marggraf, J.C.	Vught	Den Bosch	2	7/15/32	Rentier	1124,35	127,44	0,00	1254,79
Lauschot, A.J.A. van	Den Bosch	Den Bosch	1	4/19/34	Bankier	838,26	232,50	160,00	1230,76
Bogaers, V.A.A.	Tilburg	Tilburg	1	8/15/38	Fabrikant	417,61	560,20	247,04	1224,85
Wesselman van Helmond, Jhr. A.G.	Helmond	Helmond	2	12/01/28	Rentier	820,79	352,29	0,00	1173,08
Greze, Jhr. mr. J.M.H.J. de	Den Bosch	Breda	1	9/15/37	Rentier	689,28	460,29	0,00	1149,57
Brouwers, Martinus Cornelis	Tilburg	Tilburg	1	10/20/37	Wolfabrikant	521,68	308,58	281,60	1111,86
Mortel, V.F.J.J. van de	Den Bosch	Den Bosch	1	7/01/35	Notaris	752,59	256,15	58,88	1067,62
Meeuwen, Jhr. mr. L.C.J.A. van	Den Bosch	Den Bosch	1	11/04/44	Rechter	646,15	415,51	0,00	1061,66
Brigh, mr. Jan de	Den Bosch	Den Bosch	2	2/23/37	Notaris	398,58	426,38	212,35	1037,31
Lanschot, G.L.H. van	Den Bosch	Den Bosch	1	5/08/35	Rentier	469,77	420,86	143,36	1033,99
Tilman, mr. E.G.J.	Den Bosch	Den Bosch	1	9/20/36	Raadshcer	799,41	197,74	0,00	997,15
Voort, N. J. Roupppe van der	Den Bosch	Vught	1	12/30/34	Fabrikant	396,45	370,48	206,08	973,01
Bosch van Drakenstein, Jhr. mr. P. J.	Den Bosch	Amsterdam	1	2/17/25	Commvd Koning	41,97	928,53	0,00	970,50
Rijckevoerse, J.F.J. van	Den Bosch	Den Bosch	1	7/26/11	Rentier	497,57	347,61	110,08	955,26
Rijkevoerse, A.M.J.Th. van	Vught	Den Bosch	1	7/26/51	Burgemeester	464,08	472,41	1,15	937,64
Sopers, J.T.	Den Bosch	Den Bosch	1	9/20/46	Gemeenteontvang	771,08	158,00	0,00	929,08
Does de Willebois, Jhr. P.J.J.S.M. v.	Den Bosch	Den Bosch	1	1/09/43	Burgemeester	110,72	384,19	405,76	900,67
Smits, L.J.G.H.M.	Vierlingsb.	Eindhoven	1	2/09/39	Rentier	541,96	351,53	0,00	893,49

Totaal = totale aanslag, Grondbe = grondbelasting,
 Pers B = personele belasting, Patent = Patent belasting,
 rel = religie.
 Geboortepl = geboorteplaats

Bron: Bijvoegsel Nederlandse Staatscourant 6 mei 1893, no 106

Kruistabel 8.2 Gegevens 28 hoogstaangeslagenen in de regio, 1893

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
28	16	3	2	2	1	2	2	1	1	9	15	4	25	3	5	10	3	5	05	1354,21	59,2	31,7	9,1	58,0
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	13	2	15	1	3	4	3	1	0	1123,83	55,2	35,2	9,6	58,2
										2	0	1	3	0	0	1	0	2	0	1346,56	56,1	28,7	15,2	60,3
										2	0	0	1	1	0	2	0	0	0	1316,75	55,1	23,4	21,6	55,5
										-	1	0	0	1	0	0	0	0	0	2518,71	86,1	13,9	0	70
										0	2	0	1	1	1	0	0	0	0	1096,22	69,5	30,3	0,1	51,5
										-	2	0	2	0	0	0	2	0	0	2723,98	66,5	27,5	6,1	54,5
										0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	2211,01	77,2	22,8	0	65
										1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	893,49	60,7	39,3	0	54
										-	-	8	1	1	3	0	5	0	0	1644,82	56,9	29,6	13,5	57,1
										-	13	2	3	4	3	0	5	0	0	1138,70	61,2	30,0	8,9	56,7
										4	0	1	3	0	0	0	0	0	0	1508,51	57,2	42,8	0	64,8
										-	5	8	3	5	4	1378,11	58,4	32,2	9,4	57,7				
										0	2	0	0	0	1	1155,06	66,0	27,1	6,9	60,7				
										-	-	-	-	-	-	1251,32	47,1	43,9	9,0	55,4				
										-	-	-	-	-	-	1323,32	64,8	28,3	6,9	61,2				
										-	-	-	-	-	-	1374,18	69,8	18,2	12,0	58,3				
										-	-	-	-	-	-	1751,54	51,0	33,3	15,8	55,8				
										-	-	-	-	-	-	1110,08	62,2	32,6	15,2	56,2				

Tabel 8.2 Gegevens van de 28 hoogstaangeslagenen vermeld op de lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer in 1893

Tabel 8.3 Lijst van de 27 hoogstaangeslagenen in de Personele belasting, 1893.

Naam	WP	Geboortelpl.	Rel.	Geboorte	Beroep	Pers.	Belastingaanslag		
							Grond	Patent	Totaal
Bosch van Drakestein, jhr. mr. P. J.	47	Amsterdam	Rk	2/15/25	Commissaris	928,53	41,97	0,00	970,50
Jurgens, Arnoldus	72	Oss	Rk	9/04/42	Fabrikant	775,80	2164,04	0,00	2939,84
Jurgens, Johannes Arnoldus	72	Oss	Rk	9/07/35	Fabrikant	715,90	1488,86	303,36	2508,12
Ven, monsigneur Wilhelmus van der	47	Schijndel	Rk	5/12/34	Bisschop	560,97	0,00	0,00	560,97
Bogaers, Vincentius Antonius A.	90	Tilburg	Rk	8/15/38	Fabrikant	560,20	417,61	247,04	1224,85
Lanschoi, mr. Franciscus A. J. van	47	Den Bosch	Rk	2/10/33	Raadsheer	542,82	843,86	0,00	1386,68
Bogartde van Terbrugge, jhr. D.Th.A. van den	42	Gent	Rk	3/16/28	Rentier	504,83	1706,18	0,00	2211,01
Tilman, mr. Victor Maria Josph	47	Den Bosch	Rk	4/25/38	Rentier	478,33	917,82	0,00	1396,15
Rijkvoerse, Alloysius M. J. Th. van	100	Den Bosch	Rk	7/26/51	Burgemeester	472,41	464,08	1,15	937,64
Hailewijn, Theodorius Hermanus J.A.N.	47	Den Bosch	Rk	11/06/25	Onbekend	469,10	132,96	170,24	772,30
Greij, jhr. mr. Jan Marie H.J.de	47	Breda	Rk	9/15/37	Rentier	460,29	689,28	0,00	1149,57
Meeuwen, jhr. mr. Pieter F.M. van	47	Den Bosch	Rk	4/25/37	Raadsheer	442,62	244,86	0,00	687,48
Bergh, mr. Jan de	47	Den Bosch	Prot	5/23/37	Notaris	426,38	398,58	212,35	1037,31
Scheffers, Johan	47	Den Bosch	Rk	4/27/62	Onbekend	421,58	112,67	110,08	644,33
Lanschoi, Godefridus Ludovicus H. van	47	Den Bosch	Rk	5/08/35	Rentier	420,86	469,77	143,36	1033,99
Reeuwen, jhr. mr. L.C.J.A. van	47	Den Bosch	Rk	11/04/44	Rechter	415,51	646,15	0,00	1061,66
Spiersings, Leonard Ignatius Nicolaas	47	Den Bosch	Rk	11/08/35	Koopman	395,47	1050,62	189,31	1635,40
Does de Witteboots, jhr. P.J.J.S.M. vd.	47	Den Bosch	Rk	1/09/43	Burgemeester	384,19	110,72	405,76	900,67
Rijkvoerse, mr. A.J.M.B. van	47	Den Bosch	Rk	1/14/57	Advocaat	380,28	326,84	42,24	749,36
Swagemakers, Hubertus Bernardus	90	Tilburg	Rk	3/12/36	Rentier	376,81	172,67	175,36	724,84
Swagemakers, Leonardus Johannes D.	90	Tilburg	Rk	1/09/42	Fabrikant	372,45	151,59	0,00	524,04
Voort, Nicolaas J. Rouppé van der	47	Vught	Rk	1/12/30/34	Fabrikant	370,45	396,45	206,08	973,01
Rijkvoerse, jhr. mr. F.J.J.M. van	47	Den Bosch	Rk	3/13/58	Rentier	354,76	351,27	0,00	706,03
Wesselman van Helmond, jhr. A.G.	44	Helmond	Prot	12/01/28	Rentier	352,29	820,79	0,00	1173,08
Smits, Ludovicus Johannes G.H.M.	98	Eindhoven	Rk	2/09/39	Rentier	351,53	541,96	0,00	893,49
Smits van Oyen, Johannes Theodorius	29	Eindhoven	Rk	1/06/23	Burgemeester	349,20	2169,51	0,00	2518,71
Rijkvoerse, Johannes F.J. van	47	Den Bosch	Rk	7/26/11	Rentier	347,61	497,57	110,08	955,26

Bron: Bijvoegsel Nederlandse staatscourant 6 mei 1893, no 106.

Kruistabel 8.4 Gegevens van 27 hoogstaangeslagenen in de personele belasting in 1893

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
27	17	3	2	1	1	1	1	1	25	1	11	13	3	1195,42	19
-	-	-	-	-	-	-	-	-	16	1	3	12	2	977,69	11
-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	0	3	0	0	824,58	1
-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0	2	0	0	2723,98	2
-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	2518,71	1
-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1	1	0	0	1173,08	1
-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	0	0	1	2211,01	1
-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	893,49	1
-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	0	1	0	937,64	1
-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	12	3	1202,64	17		
-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	0	1105,20	2		
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1402,51	8		
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1443,69	8		
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	962,89	3		

- 1 = totaal mannen
- 2 = woonplaats 's-Hertogenbosch
- 3 = woonplaats Tilburg
- 4 = woonplaats Oss
- 5 = woonplaats Eindhoven
- 6 = woonplaats Helmond
- 7 = woonplaats Heeswijk
- 8 = woonplaats Vierlingsbeek
- 9 = woonplaats Vught
- 10 = religie is Rooms-katholiek
- 11 = religie is protestant
- 12 = herkomst regionaal (exclusief Den Bosch)
- 13 = herkomst Den Bosch
- 14 = herkomst elders
- 15 = gemiddelde totale aanslag
- 16 = behorend tot de 27 hoogstaangeslagenen

Tabel 8.4. Gegevens van de 27 hoogstaangeslagenen in de personele belasting vermeld op de lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer in 1893.

Tabel 8.5 Lijst van 25 personen met de hoogst geschatte inkomens te Den Bosch 1894.

Naam	geb. plaats	geb. datum	beroep	inkomen
Bosch van Drakenstein, Jhr.mr. Paul J.	Utrecht	15 febr. 1825	C d K	37000,00
Lanschot, Godefridus L.H. van	Den Bosch	8 mei 1835	Bankier	37000,00
Rijckevorsel, Jhr.mr. Frans van	Den Bosch	13 mrt. 1858	Advocaat	35000,00
Meeuwem, Jhr.mr. Ludovicus van	Den Bosch	4 nov. 1844	Pres. Rechtbank	32000,00
Lanschot, August, J.A. van	Den Bosch	19 apr. 1834	Agent Ned. Bank	31000,00
Meeuwen, Jhr.mr. Petrus	Den Bosch	25 apr. 1837	Vice Pres. hof	30000,00
Spierings, Leonardus J.N.	Den Bosch	8 nov. 1835	Bankier	30000,00
Rouppe van der Voort, Nicolaas J.	Vught	30 dec. 1834	Fabrikant	29000,00
Tilman, Charles	Den Bosch	28 dec. 1833	Bankier	29000,00
Greze, de, Jhr.mr. Johannes	Breda	16 sept. 1837	Advocaat	27000,00
Mortel, Johannes B.A. van den	Den Bosch	20 juni 1835	Wethouder	26600,00
Tilman, Franciscus	Den Bosch	23 febr. 1835	Bankier	26000,00
Cooth, Mr. Petrus F. van	Ravenstein	19 jan. 1819	Zonder	25000,00
Lanschot, Mr. Franciscus van	Den Bosch	10 febr. 1833	Zonder	25000,00
Tilman, Mr. Eugene	Den Bosch	21 sept. 1836	Raadsheer	25000,00
Serraris, Jhr.mr. Theodoor	Maastricht	20 nov. 1842	Proc. generaal	24000,00
Tilman, Mr. Victor	Den Bosch	25 apr. 1838	Advocaat	24000,00
Lanschot-Kraemer, wed. mr. Henri F.M. van	Rotterdam	28 sept. 1845	Zonder	23000,00
Bergh, Mr. Jan de	Den Bosch	25 mei 1837	Notaris	22000,00
Mortel, Victor F.J. van den	Den Bosch	1 juni 1835	Notaris	22000,00
Rijckevorsel, Johannes F. van	Den Bosch	29 juli 1811	Bankier	22000,00
Gulick, Joh. W.R. van	Linden	1 apr. 1838	Koopman	19500,00
Spierings, Louis J.A.	Den Bosch	1 sept. 1836	Bankier	18000,00
Sopers, Joseph Th.	Den Bosch	30 sept. 1846	Gem. ontvanger	17000,00
Rijckevorsel-Dommers van Poldersveld, wed. van	Ubbergen	7 mei 1848	Wijnhandelaar	16000,00

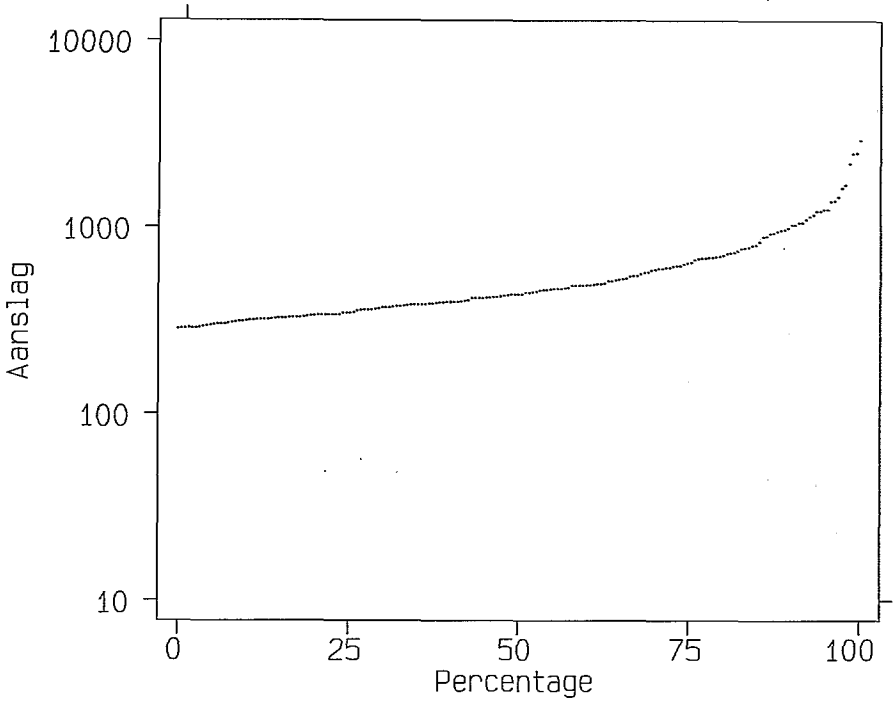
Bron: GADB. Nieuw Archief, ongenummerd onder letter F. belastingen.

Kruistabel 8.6 Gegevens van de 25 hoogstgeschatte inkomens in Den Bosch in 1894

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
25	23	2	24	1	17	2	6	3	9	2	7	1	3	26.084,00	1= totaal personen
-	22	1	17	2	4	3	9	1	7	1	2			26.656,52	2= mannen
	2	0	0	0	2	0	0	1	0	0	1			19.500,00	3= vrouwen
	-	16	2	6	3	8	2	7	1	3				26.254,17	4= religie is Rooms-katholiek
		1	0	0	1	0	0	0	0	0				22.000,00	5= religie is protestant
		-	-	2	7	0	7	0	1					26.564,71	6= geboren te Den Bosch
				-	0	0	1	0	1	0				24.250,00	7= geboren in regio (excl. Den Bosch)
					1	2	1	0	0	2				25.333,33	8= elders geboren
					-	-	-	-	-	-				26.866,67	9= beroep ambtenaar/politicus
					-	-	-	-	-	-				26.777,78	10= beroep rechtswezen/notariaat
														17.750,00	11= beroep handel
														27.571,43	12= beroep kredietwezen
														29.000,00	13= beroep nijverheid
														24.333,33	14= zonder beroep
															15= gemiddeld inkomen

Tabel 8.6 Gegevens van de 25 grootste inkomens in Den Bosch in 1894 op basis van de plaatselijke inkomstenbelasting.

Grafiek 8.1 Cumulatieve frequentieverdeling van de verkiesbaren voor de Eerste Kamer in 1893

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft op een logaritmische schaal de aanslag-hoogte weer. De financiële top bestaat uit 28 personen met een aanslag 850 gulden of meer.

Tabel 8.7 Lijst van centrale bestuurders 1895

Naam	pl	geb	r	gehoortepi	beroep	HA 1895	F	Ff	status	pers	2 rusch
Court, Jhr. J.M.W.E. de la	47	1840	1	Den Bosch	Zonder	1	0	0	2.823	71	1318.46
Voorst tot Voorst, Mr. A.E.J. baron	47	1858	1	Eelde	Comm. der Koningin	0	0	0	2.481	58	310.55
Sasse van Yssel, Jhr.mr. A.F.O. van	47	1852	1	Waalwijk	Rechter	0	0	0	2.418	60	405.20
Gulick, J.W.R. van	47	1838	1	Linden	Koopman	1	0	0	2.389	57	647.61
Sprengers, P.Th.A.	47	1842	1	Heusden	Griffier	0	0	0	2.334	60	436.60
Willebois, Jhr. P.J.J.M. Does de	47	1843	1	Den Bosch	Burgemeester	1	1	0	2.308	59	378.88
Mutsaers, W.P.A.	90	1833	1	Tilburg	Koopman	1	0	0	2.234	44	246.46
Manders, F.W.M.	95	1850	1	Veghel	Koopman	1	0	0	2.204	44	155.85
Verheijen, Jhr.mr. J.B.A.J.M.	47	1818	1	Den Bosch	Zonder	0	0	1	2.113	42	236.42
Weststaken, L. van de	82	1840	1	Michelsg.	Gem. secretaris	0	0	0	2.079	52	441.49
Loeff, Mr. J.A.	47	1858	1	Baardwijk	Advocaat	0	0	0	1.898	43	346.69
Leeuwen, H.G. van	17	1853	1	Boxtel	Brouwer	0	0	0	1.547	34	224.14

LEGENDA:

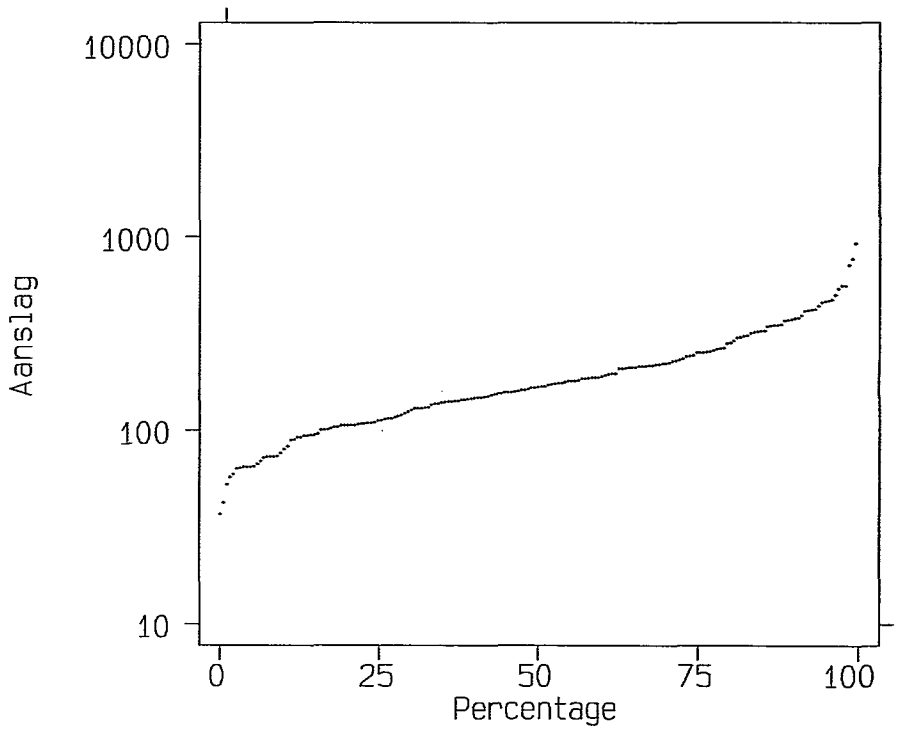
pl = woonplaats: 95 = Veghel, 90 = Tilburg, 82 = Sint-Michelsgestel, 47 = 's-Hertogenbosch, 17 = Boxtel.
 r = Religie: 1 = Rooms-katholiek, 2 = protestant.
 geb = Geboortejaar.
 HA = 1: Stond vermeld op lijst van Hoogstaangeslagenen in 1895. HA = 0: Stond niet vermeld op lijst van Hoogstaangeslagenen 1895.
 F = 1: Behorend tot financiële top 1893, F = 0 behoort niet tot top 1893.
 Ff = 1: Eerste graad aanverwantschap tot financiële top 1893. Ff = 0: geen eerste graad aanverwantschap tot financiële top 1893.
 Status = Hubbel-statusscore.
 pers = Omvang persoonlijke ster.

Kruistabel 8.8 Gegevens van de 23 centrale bestuurders in het netwerk van 1895

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
12	8	1	1	1	1	12	0	5	3	4	5	1	1	4	2	2	3	1	51,3
-	-	-	-	-	-	8	0	1	3	4	3	1	1	3	2	2	1	0	51,4
-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	62
-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	45
-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	42
-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	55
0	5	3	4	5	1	4	2	2	3	1	4	2	2	3	1	51,3			
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0			
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	3	0	0	1	0	0	3	1	52,2					
-	-	-	-	-	-	2	1	1	2	0	0	0	0	61,3					
-	-	-	-	-	-	0	0	0	2	0	2	0	0	42,5					
-	-	-	-	-	-	1	0	1	1	0	3	0	54,2						
-	-	-	-	-	-	0	0	0	0	0	0	0	52						
-	-	-	-	-	-	0	1	0	0	0	0	0	77						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	49,3					
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	66,0					
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40,0					
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	54,7					
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	42					

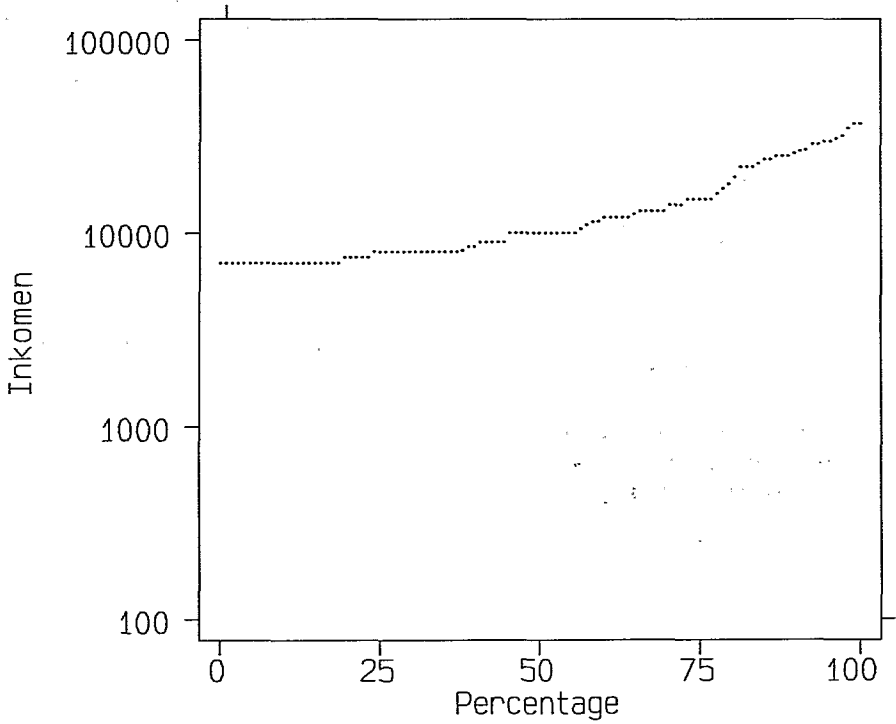
Tabel 8.8 Gegevens van de 23 centrale bestuurders in het netwerk van 1895.

Grafiek 8.2 Cumulatieve frequentieverdeling van de hoogstaangeslagenen in der personele belasting in 1893.

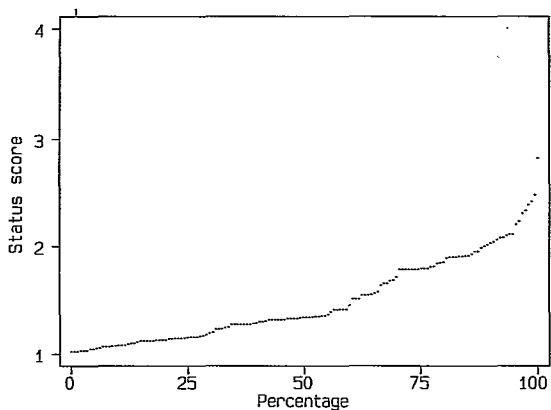

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft op een logaritmische schaal de aanslag-hoogte weer. De financiële top bestaat uit 27 hoogstaangeslagenen met een aanslag van 340 gulden en meer in de personele belasting.

Grafiek 8.3 De cumulatieve frequentieverdeling van de Bosschenaren met de hoogste geschatte inkomens in 1894.

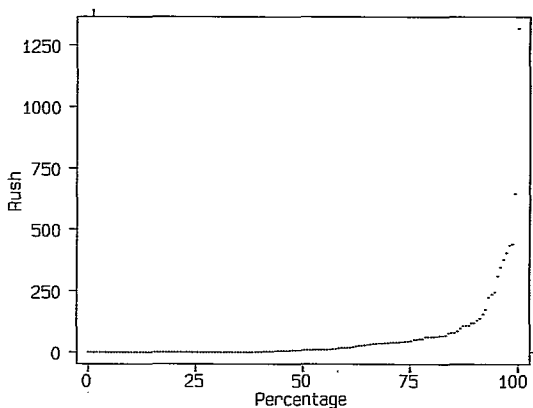
Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft op een logaritmische schaal de geschatte inkomens weer. De financiële top bestaat uit 25 personen met een geschat inkomen van 16.000 gulden of meer.

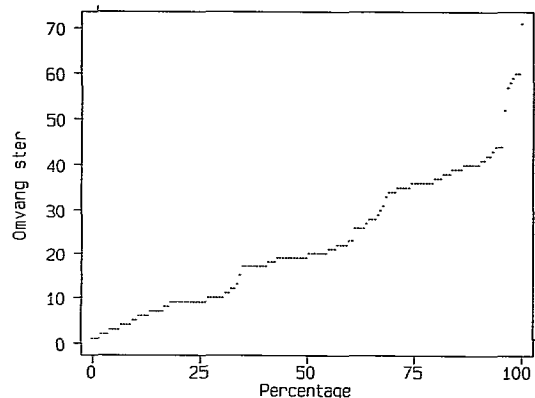
Grafiek 8.4.a Cumulatieve frequentieverdeling status-score in het netwerk van 1895.

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft de status-score weer. Als behorend tot de top in 1895 zijn beschouwd de 8 personen met een status-score van 2,2 en meer.

Grafiek 8.4.b Cumulatieve frequentieverdeling 2-Rush in het netwerk van 1895.

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft de 2-rush waarde weer. Als behorend tot de top in 1895 zijn beschouwd de 11 personen met een 2-rush van 200 en meer.

Grafiek 6.5.c Cumulatieve frequentieverdeling persoonlijke ster in het netwerk van 1895.

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft de omvang van de ster weer. Als behorend tot de top zijn beschouwd de 7 personen met een persoonlijke ster van 50 personen en meer.

Bijlage 9: Peiljaar 1910

Tabel 9.1 Lijst van 21 hoogstaangeslagenen/verkiezbaren voor de Eerste Kamer 1910 in Oostelijk Noord-Brabant met zeer hoog geschatte inkomens voorzover deze bekend zijn.

H.O.te plaats	Achternama	Voornamen	Beroep	Geboortepl.	Geboorte	Inkomen
Eindhoven	Philips	Gerard Leonard Fredrik	Gloeiampenfabrikant	Zaitbommel	10/09/58	310000,00
Tongelre	Philips	Anton Frederik	Gloeiampenfabrikant	Zaitbommel	3/14/74	310000,00
Oss	Jurgens	Johannes Arnoldus	Margarinefabrikant	Oss	9/07/35	90000,00
Helmond	Prinzen	Wilhelmus Josephus H.	Reutenier	Helmond	2/01/47	60000,00
Eindhoven	Smits van Oyen	Theodorus Gijbertus Maria	Rechter	Eindhoven	2/03/60	60000,00
Tilburg	Bergh, van den	Ferdinand Adolf Leonard	Fabrikant	Tilburg	2/28/79	55000,00
Oss	Jurgens	Franciscus Johannes	Margarinefabrikant	Oss	1/29/69	55000,00
Tilburg	Pollet	Arnoldus Antonius Hubertus	Wolfabrikant	Tilburg	10/06/43	44000,00
Eindhoven	Burgers	Adrianus Johannes	Onbekend	Dinteloord	9/29/51	40000,00
Tilburg	Brands	Norbertus Wilhelmus Wouter	Fabrikant	Tilburg	10/30/41	39000,00
Helmond	Glabbeek	Arnoldus Hendrikus Jacobus	Fabrikant	Helmond	7/28/41	34000,00
Tilburg	Bergh, van den	Frederik Bernardus	Fabrikant	Tilburg	9/12/77	32000,00
Tilburg	Eras	Hendrikus	Wolfabrikant	Tilburg	9/28/36	32000,00
Tilburg	Eras	Johannes Hermannus Maria	Wolfabrikant	Tilburg	2/12/65	32000,00
Helmond	Wesselman	Carel Frederik	Zonder	Helmond	2/20/59	32000,00
Tilburg	Dooren	François Pierre Jules Marie	Wolfabrikant	Tilburg	9/04/60	30000,00
Eindhoven	Mignot	Adolf Antoine Louis Marie	Sigaretfabrikant	Woensel	4/06/71	30000,00
Eindhoven	Mignot	Reni Pierre Paul Antoine M.	Sigaretfabrikant	Eindhoven	5/09/78	30000,00
Eindhoven	Smits van Oyen	Norbertus Cornelis Marie	Advocaat	Eindhoven	3/13/63	30000,00
Eindhoven	Vlam	Johan Jozef Julius	Fabrikant	Eindhoven	5/12/60	30000,00
Helmond	Viissingen	Pieter Fentener	Fabrikant	Helmond	6/04/53	30000,00

H.O.te plaats = Woonplaats, waarin het persoon in de hoofdelijke omslag was aangeslagen.

Geboorte = Geboortedatum

Geboortepl. = geboorteplaats

Inkomen = geschatte inkomens ten behoeve van de vaststelling van de hoofdelijke omslag.

Basis voor deze lijst vormde de regionale lijst van hoogstaangeslagenen voor 1910 zoals verschenen in de Nederlandse Staatscourant. Ter aanvulling zijn de inkomensgegevens gezocht in de kohieren voor de hoofdelijke omslag van de meerderheid (57,5%) van de hoogstaangeslagenen. Helaas kon de hoofdelijke omslag voor 's-Hertogenbosch (waar ruim eenderde van de hoogstaangeslagenen woonde) niet worden terug gevonden.

Bron: bijvoegsel Nederlandse Staatscourant 5 mei 1910, no. 104. De Geschatte inkomens zijn afkomstig uit de kohieren van de hoofdelijke omslagen in de woonplaats. Bijlagen op de gemeententrekkingen over 1910 of 1911 aldaar.

Kruistabel 9.2 Gegevens van 21 hoogstaangeslagenen in 1910

1	2	3	4	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23		
21	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	2	0	7	0	0	0	0	0	0	7	0	-	37714,29	52,7	
										6	1	0	5	0	2	0	0	2	1	1	0	0	3	75714,29	47,0
										2	2	0	4	0	0	0	2	0	0	0	2	0	39000,00	60,0	
										2	0	0	2	0	0	0	0	0	2	0	0	0	72500,00	58,0	
										0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	310000,00	36	
										-	-	14	0	1	0	1	2	1	0	2	6	3	42400,00	55,3	
										4	0	1	0	1	0	1	0	1	0	3	0	0	91800,00	44,8	
										0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	310000,00	36	
										-	-	0	0	2	2	0	0	2	9	3	3	41388,89	52,4		
										0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	220000,00	49,8	
										0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	46000,00	570	
										-	-	4	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	45000,00	5,5	
										-	-	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	40000,00	9	
										-	-	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	310000,00	44	
										-	-	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	72500,00	58,0	
										-	-	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	36444,44	55,0	
										-	-	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	30000,00	40,3	
										-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
										-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

Tabel 9.2 Gegevens van 21 hoogstaangeslagenen in 1910 waarvan het geschatte inkomen bekend en hoog is.

- 1 = totaal mannen
- 2 = woonplaats 's-Hertogenbosch
- 3 = woonplaats Tilburg
- 4 = woonplaats Eindhoven
- 5 = woonplaats Helmond
- 6 = woonplaats Oss
- 7 = woonplaats Tongelre
- 8 = religie is Rooms-katholiek
- 9 = religie is protestant
- 10 = geen religie
- 11 = herkomst regionaal
- 12 = herkomst 's-Hertogenbosch
- 13 = herkomst elders
- 14 = beroep ambtenaar/politicus
- 15 = zonder beroep/rentier
- 16 = rechtswezen/notariaat
- 17 = beroep onbekend
- 18 = gloeilampenfabrikanten
- 19 = margarinefabrikant
- 20 = textielfabrikanten
- 21 = sigarenfabrikanten
- 22 = gemiddeld geschatte inkomen
- 23 = gemiddelde leeftijd

Tabel 9.3 Lijst van centrale bestuurders 1910

Naam	pl	geb	r	geboorteplaats	beroep	H A F	Ff	status	pers	2 rush	
Saase van Yssel, Jhr mr A.F.O. van	47	1852	1	Waalwijk	Raadshcer	0	0	1	3.023	67	870.86
Smits van Oyen, Mr. Th.G.M.	29	1860	1	Eindhoven	Kantonrechter	1	0	1	2.833	61	608.95
Coovels, G.M.A.	44	1844	1	Helmond	Fabrikant	0	0	0	2.816	61	354.47
Rijckevorsel, Jhr mr F.J.J.M. van	47	1858	1	Den Bosch	Zonder	1	0	1	2.777	59	547.54
Ardts, J.A.	12	1855	1	Beugen	Bouwman	0	0	0	2.694	61	354.47
Loeff, Mr P.H.	47	1864	1	Baardwijk	Pres.Arr.Rechtbank	0	0	0	2.679	51	307.12
Voorst tot Voorst, Mr A.E.J. baron	47	1858	1	Elde	Comm. der koningin	0	0	0	2.626	54	196.49
Meijers, L.	72	1851	1	Oss	Landbouwer	1	0	0	2.611	60	333.04
Hout, M.P. W. van de	44	1870	1	Helmond	Winkelier	0	0	0	2.595	58	505.46
Erp, J.J., van	8	1855	1	Bergthem	Burgemeester	0	0	0	2.586	60	333.04
Volker, M.A.	95	1859	1	Veghel	Burgemeester	0	0	0	2.480	47	169.73
Kemenade, M.G. van	36	1834	1	Beek en Donk	Notaris	0	0	0	2.420	47	169.73
Leeuwen, H.G. van	17	1853	1	Boxtel	Brouwer	1	0	0	2.325	50	420.20
Verstraeten, W.J.H.	62	1863	1	Mill	Burgemeester	0	0	0	2.084	43	517.87

LEGENDA:

pl = woonplaats: 95 = Veghel, 72 = Oss, 62 = Mill, 47 = 's-Hertogenbosch, 44 = Helmond, 36 = Gemert, 29 = Eindhoven, 17 = Boxtel, 12 = Beugen, 8 = Bergthem.

r = Religie: 1 = rooms-katholiek, 2 = protestant.

geb = Geboortjaar

HA = 1: Stond vermeld op lijst van Hoogstaangeslagenen in 1910. HA = 0: Stond niet vermeld op lijst van Hoogstaangeslagenen 1910.

F = 1: Behorend tot financiële top 1910, op basis van hoofdelijke omslagen, F = 0: behoort niet tot top 1910, op basis van hoofdelijke omslagen.

Ff = 1: Eerste graad aanverwantschap tot financiële top 1910, op basis van hoofdelijke omslagen. Ff = 0: geen eerste graad aanverwantschap tot financiële top 1910, op basis van hoofdelijke omslagen.

Status = Hubbell-statusscore.

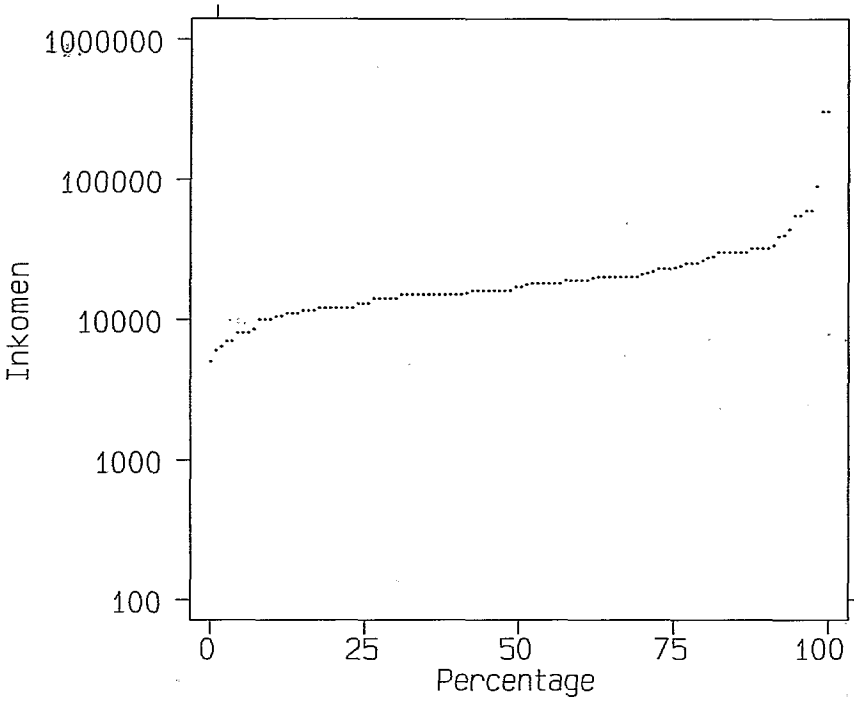
pers = Omvang persoonlijkhe stier.

Kruis tabel 9.4 Gegevens 14 centrale bestuurders in het netwerk 1910

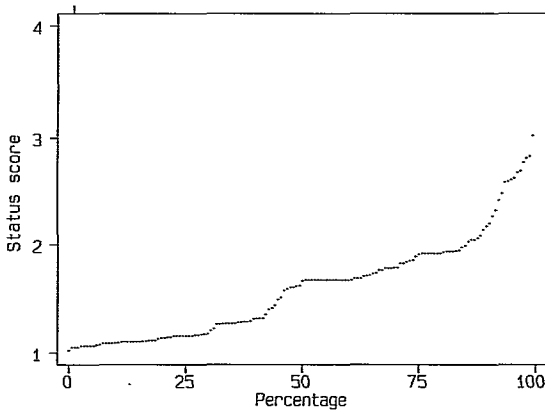
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	
14	4	2	1	1	1	1	1	1	1	1	4	0	10	1	3	3	1	3	4	1	4	2	1	2	54,6	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	0	0	1	3	1	0	2	1	1	2	0	0	0	52,0	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	53,0	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	50	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	51	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	57	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	76	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	59	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	55	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	47	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	55	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	1	3	3	1	3	4	1	4	2	1	4	2	1	2	54,6
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	1	1	3	0	2	2	1	2	1	2	1	2	55,6
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	-	1	0	1	0	1	0	2	0	0	0	0	0	52,0	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0	1	1	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	52,0	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	0	1	1	1	0	0	1	0	0	1	0	0	54,5	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	-	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1	2	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	53,3	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	51,3	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	51,3	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	57,5	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	61,5	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	57,0	

- 1= totaal 14 mannen
- 2= woonplaats 's-Hertogenbosch
- 3= woonplaats Helmond
- 4= woonplaats Eindhoven
- 5= woonplaats Veghel
- 6= woonplaats Boxtel
- 7= woonplaats Gemert
- 8= woonplaats Oss
- 9= woonplaats Berghem
- 10= woonplaats Mill
- 11= woonplaats Bengen
- 12= religie is Rooms-katholiek
- 13= religie is protestant
- 14= herkomst is regionaal
- 15= herkomst is 's-Hertogenbosch
- 16= herkomst elders
- 17= vermeld op de lijst hoogstaangelagenen 1910
- 18= behoort tot financiële top ± 1910
- 19= 1e gr. (aan-)verwantschap aan f. top 1910
- 20= beroep ambtenaar/politicus
- 21= zonder beroep/rentenier
- 22= beroep rechtsgeleerde/notariaat
- 23= beroep nijverheid (fabr./brouwer)
- 24= beroep handel
- 25= beroep landbouwer
- 26= gemiddelde leeftijd

Grafiek 9.1 Cumulatieve frequentieverdeling in 1910 hoogstaangeslagenen waarvan het geschatte inkomen ten behoeve van de hoofdelijke omslag omstreekt 1910

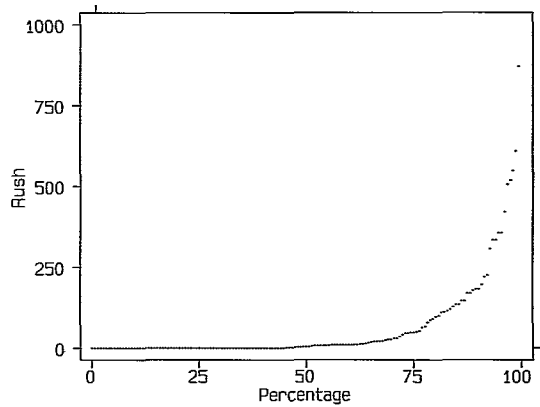
Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft op een logaritmische schaal de, ten behoeve van de hoofdelijke omslag, geschatte inkomens weer. De -op deze wijze bekende- financiële top bestaat uit 21 personen met een inkomen van 30.000 gulden en meer.

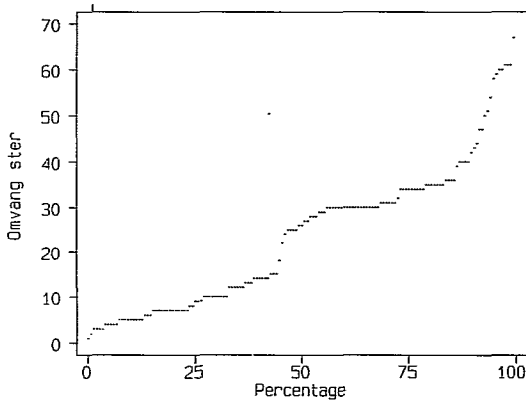
Grafiek 9.2.a Cumulatieve frequentieverdeling status-score in het netwerk van 1910.

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft de status-score weer. Als behorend tot de top zijn beschouwd de 12 personen met een status-score van 2,4 en meer.

Grafiek 9.2.b Cumulatieve frequentieverdeling 2-Rush in het netwerk van 1910.

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft de 2-rush waarde weer. Als behorend tot de top zijn beschouwd de 11 personen met een 2-rush waarde van 300 en meer.

Grafiek 9.2.c Cumulatieve frequentieverdeling persoonlijke ster in het netwerk van 1910.

Op de x-as is het percentage van het aantal vermelde personen uitgezet. De y-as geeft de omvang van de ster weer. Als behorend tot de top zijn beschouwd de 8 personen met een persoonlijke ster van 50 personen en meer.

Bijlage 10 Vergelijking 1810 - 1910

Tabel 10.1 Inkwartieringslijst Den Bosch 1810

naam	Rel	M	SvYS.P.HA1810	gast		
Au Palais				Sa Majeste l'Empereur et l'empératrice		
Court, de la (Paulus Emanuel A.)	1	1	1	1	Le Roy et La Reine de Westphalie	
Martini (weduwe; E.M.A. Buys)	2	1	1	0	La Reine de Napels	
Onsenoort, van (weduwe; P.J.M. van Engelen)	1	1	1	0	Le vice-Roy de Italie	
Onsenoort, van (J.W. van Half-Wassenaer)	1	1	1	1	Le Grand duc de Wurtsbourg	
Verheijen (Johannes Baptista)	1	1	1	1	Le Prince de Zwartzenbourg	
Berckel, van (Petrus Josephus)	1	1	1	1	Le Comte de Metternich	
Deutz (Gratiana Maria)	2	0	1	0	0	Le Prince de Neufchâtel
Schouten (Antoni)	1	1	1	1	1	Le duc de Bassanno
Rijckevorsel, T.C. van	1	1	1	1	1	Le duc d'Istrie
Vermeulen (Josephus)	1	1	1	1	1	Le Ministre de l'interieur
Hogaarts (Johannes)	1	1	1	0	0	L'archevêque de Malines
Huern, (Johan) van	2	1	1	1	1	Monsr Malouet, conseiller d'état
Gallé (Charles Jean)	2	1	1	0	0	Le premier Ecuyer
Heijden, (Martinus Franciscus) van der	1	1	1	0	1	Le duc de Rovigot
Walraven(weduwe;I.M.Mobachius Quaet)	2	1	1	0	0	Le ct Lauriston
Oever, (Hendrik Hyronimus) ten	2	0	0	0	0	Le ct D' Alberg, chambellant
Bowier, (Marten)	2	1	1	1	1	Monsr Chileni, chambellant
Loutermans (Franciscus Wilhelmus)	1	1	1	0	1	Monsr le baron Canonville
Vogelvanger (Petrus Josephus Guilielmus)	1	1	1	1	0	Maréchal de logis
Goyarts, (Johannes Baptista)	1	0	1	0	1	Monsr D'Hevicy, écuyer
'Kippinsch' (Kippinx, Martinus Wilhelmus)	1	1	1	1	1	Le baron Canisy, écuyer
Forsborgh (Petrus Heronimus)	2	0	0	0	0	Le baron Montavan, écuyer
Verheijen (Arnoldus Gerbrandus)	1	1	1	1	1	La comtesse Lucay, dame d'atour
Bommel, van junior (weduwe; R.J.M. Half-Wassenaer)	1	0	1	1	0	La comtesse Thalonesse, dame du palais
Rijckevorsel, van (weduwe; T.H. van Meeuwen)	1	1	1	1	0	La comtesse du Châtel, dame
Rijckevorsel, (Joh. Franciscus) van	1	1	1	1	1	La Comtesse de Boule, dame
Suartz (Wilhelmina Charlotte) de	2	0	1	0	0	La Comtesse de Poro, dame d'honneur
Bommel, van senior (weduwe; Maria A.J. Vercamp)	1	0	1	1	0	Le comte de Bourharnois, chevallier d'honneur
Martini (Hendrik Bernard)	2	1	1	1	1	Le prince Aldobrandinie, premier écuyer
Boreel, senior (Jacob?)	2	0	0	0	0	Le comte Baudy, chambellant
Deutz (Jacob Marten)	2	0	1	1	0	Le comte de Bearn
Hannes, van Thye, junior (Willen Hendrik)	2	0	1	1	1	Le baron d'Audenarde
Fenema (Petrus Henricus)	2	0	1	0	1	Le baron st. Enjean, chambellant
Lanschot (Franciscus Antonius Augustinus), van	1	1	1	0	1	Monsr l'Epiniary, offr, d'ordonnance
Marggraff (Jean Christoffe)	2	0	1	0	1	Monsr Watteville, offr,
Rhoock, (mr A.H.?) de	2	0	1	0	0	Monsr Falonet, offr,
Mulders (Andreas François)	1	0	1	0	1	Monsr Bourdonnaye, offr,
Sassen, (Johannes Henricus)	1	0	1	1	1	Monsr Baillon, fourriers de Palais
Lightenveld, (Daniel Antonius)	1	1	1	0	1	Monsr Picot, fourriers de Palais
Mobacht (Daniel Mobachius Quaet?)	2	0	1	0	0	Monsr Farin, bureau de l'Empereur
Bonebakker (Johannes)	-	0	0	0	0	Monsr de Ponton, bureau de l'Empereur
Willebois, doctor (Pierre Joseph de)	1	0	1	0	0	Monsr Bourdie, service de Santé
Lightenveld, doctor (Franciscus Gijsbertus)	1	1	1	0	1	Monsr Yvan, service de Santé
Deckers, doctor (Johannes Hendrik)	1	0	1	0	0	Monsr Verailant, service de santé

LEGENDA

M = 1: Met biografie vermeld in Mommers, M = 0: niet vermeld. SvY = 1: Vermeld in Van Sasse van Yssel, SvY = 0: niet vermeld.

S.P. = 1: Vermeld in de Statistique Personelle of in Liste des 54 personnes les plus marquantes; S.P. = 0: niet vermeld.

HA1810 = 1: Vermeld op de 'liste de Cent' uit 1810 of 'Etat des 500' uit 1813; HA1810 = 0: niet vermeld.

BRONNEN: RAU, Martini-Buys, 393; Bevolkingsregister 's-Hertogenbosch 1814; Statistique Personelle, RANBr. Departementaal Bestuur F² 1, 1310, no. 70, 73, 74 en 75; GADB, Nieuw Archief, Ingekomen stukken 5 mei 1810 en 17 april 1813; Rijckevorsel, Th. van, 'Waar Keizer Napoleon 1 en zijn gevolg logeerden bij hun bezoek aan 's-Hertogenbosch in 1810', in Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, III, kolom 51-52; Mommers, a.w., Van Sasse van Yssel, Voornamen Huizen.

Tabel 10.2 De katholiekendagen 1900-1920: Samenstelling van het Comité van Advies.

Naam	Woonplaats	Functies	Periode en functie	H.A.
Jhr J. de la Court	Den Bosch	Voorzitter van diverse lokale en regionale organisatie.	1900-1903, voorzitter	ja
Mgr. H.A. Brouwers	Den Bosch	Deken, geestelijk adviseur Rooms-katholieke patroonsbond	1900-1903, lid	nee
G.F. van Gerve	Den Bosch	Fabrikant metaalwaren en voorzitter R.K. patroonsbond	1900-1903, lid	nee
J.A.M. van der Hoeven	Den Bosch	Goudsmid en voorzitter Rooms-katholieke werkliedenbond	1900-1903, lid	nee
Mgr. C.C. Prinsen	Den Bosch	Geestelijk adviseur patroonsbond	1900-1920, o. voorzitter	nee
Leon. van der Steen	Den Bosch	Voorzitter Sint-Paulisvereniging, ontvanger der godshuizen	1900-1920, secretaris	nee
J.F. Boex	Eindhoven	Wijnhandelaar, Provinciaal-statenlid en diverse functies	1901-1908, lid	ja
G. Coovels	Helmond	Fabrikant, Provinciaal-statenlid en diverse functies	1901-1903, lid	ja
A.L.J. van Waesberghe	Tilburg	Kassier, president Bijzondere Raad Vincentiusvereniging	1901-1093, lid 1904-1905, lid	nee nee
J. van Blarkom Ch. Kieckers	Stratum Tilburg	Oud-Zouaaf, directeur Nederlands comité tot regeling Bedevaarten.	1903-1905, lid	nee
Mr. W.M. van Lanschot	Den Bosch	Advocaat, diverse functies	1908-1920, voorzitter*	ja
P.C.P. de Louw	Helmond	Secretaris Vincentiusvereniging, President St-Paulus Vereniging	1909-1914, lid	ja
J. Snijder van Asten	Helmond	Lid R.K. parochiebestuur H. Hart te Helmond.	1910, lid	nee
B.H.M. Mutsaers, Wz.	Tilburg	Provinciaal-statenlid	1911-1920, lid	ja

Opgenomen zijn de leden van het comité die in het onderzoeksgebied woonachtig waren.

Bron: Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch; portefeuille Katholiekendagen; Pius Almanak, 1904-1920; Lijst van Hoogstaangeslagenen, 1900-1917.

Indien het persoon tussen 1900 en 1917 stond vermeld op de lijst van verkiesbaren voor de Eerste Kamer is dit aangegeven door 'ja' of 'nee' onder H.A.

* In 1904-1908 was Jhr. mr. O van Nispen tot Sevenaer te Nijmegen voorzitter.

Bijlage 11

Kerngegevens meest relevante personen en families.

Inleiding

Deze bijlage geeft een alfabetisch overzicht van functies, financiële gegevens en familierelaties. Basis van de bijlage wordt gevormd door de personen met twee of meer functies die op grond van de netwerkanalyse een centrale positie bezaten, alsmede degenen die tot de top van de financiële elite behoorden. Tevens werden voor het onderzoek naar onderlinge familierelaties de belangrijkste aanverwanten, met de over hen verzamelde informatie, toegevoegd. Hierdoor dreigde de samenstelling het principe van een rollende sneeuwbal te krijgen. Aangezien de bijlage achtergrond vormt voor de in deze studie onderzochte personen, is er niet gestreefd naar het opstellen van complete genealogieën. Voor de genealogische fragmenten is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van gepubliceerde gegevens, deze bronnen staan in de literatuurlijst vermeld. In enkele werd gebruik gemaakt van door gemeentearchieven of secretarieën verstrekte informatie. Bij de familienaam wordt telkens hiernaar verwezen door middel van een afkorting. Indien er gegevens rechtstreeks aan de registers van de burgerlijke stand zijn ontleend is dit vermeld door de afkorting 'Bs'. De gegevens betreffende de functies werden voor de peiljaren (afkorting = 'pj') ontleend aan de Staats-almanak, de 'Statistique personnelle' ('S.P'), de Almanak voor de provincie Noord-Brabant, de Pius-almanak, het Verslag betreffende de toestand in de provincie Noord-Brabant, het Jaarboekje van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de Almanak voor leden van de Maatschappij van Landbouw en de Almanak van de Noordbrabantsch Christelijke Boerenbond. De financiële gegevens zijn ontleend aan de in hoofdstuk 4 en 6 beschreven bronnen.

Het genealogisch fragment is als volgt opgebouwd: de Romeinse cijfers geven de generaties aan en de letters indentificeren kinderen van dezelfde ouders. Beschouw als voorbeeld de eerste familie in de bijlage, de familie Ardts. Kinderen van Arnoldus (*I*) waren Antoon (*II a*) en Martinus (*II b*). Achterkleinkinderen waren Jasper (*A III a*) en Hubertus (*A III b*), beide zonen van Antoon (*II a*) en Hendrikus (*B III*), de zoon van Martinus. Joseph Antonius (*AA IV*) was de zoon van Jasper (*A III a*) en Marten (*BB IV*) de zoon van Hendrikus (*B III*).

Ardts (rooms-katholiek) Genealogie: SLC, Bs.

I **Arnoldus** (ook **Arnoldus Jasper**) **Ar(d)ts** (Beugen ± 1750-ald. 26 jan. 1838).

Bouwman (bij overlijden particulier). Gehuwd met Sibille Ar(d)ts (Beugen ± 1749-ald. 17 okt. 1821).

II a Antoon Ardts (Beugen ± 1779-21 aug. 1853). Bouwman. Gehuwd met Johanna Huijbers (Beugen ± 1783-ald. 19 mei 1842). Landbouweres (dr. van Hubertus en Johanna Graat).

A III a Jasper Ar(d)ts (Beugen 20 april 1811-ald. 13 okt. 1895). Bouwman. Huwde te Beugen 1853 Maria Jacoba Janssen (ald. 11 okt. 1821-ald. 30 mei 1879). (dr. van Arnoldus en Wilhelmina Daam). Landbouweres. Gemeenteraadslid te Beugen 1853-1881, wethouder 1856-1881. Saldo nalatenschap vrouw in 1879 *f.*24.283,47.

AAIV Joseph Antonius Ardts (Beugen 21 okt. 1855-ald. 31 mei 1928). Provinciale-statenlid 1907-1927. Huwde te Dieden 1888 Petronella Bijl (ald. 14 april 1862-Beugen 28 sept. 1920). In (pj) 1910 Provinciale-statenlid, lid Nederlands Landbouw Comité, hoofdbestuur van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond en hoofdbestuur Zuid-Nederlandse Zuivelbond.

A III b Hubertus Ardts (Beugen 19 dec. 1812-ald. 9 febr. 1885). Akkerbouwer gehuwd met de landbouweres Johanna Loeffen (Cuyk 9 juli 1817-Beugen 23 aug. 1879). Nalatenschap vrouw *f.*30.838,71.

II b Martinus Ardts (Beugen 2 april 1786-ald. 9 aug. 1858). Bouwman. Huwde te Beugen 1820 met Johanna Peters (Ottersum 14 juli 1789-Beugen 4 febr. 1879). Hij werd in 1844 als bouwman-spekslager op de 13e plaats vermeld op lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Beugen, met een aanslag van *f.*36,57.

BB III Hendrikus Ardts (Beugen 11 dec. 1822-ald. 18 mei 1893). Bouwman. Gehuwd met Anna van Daal (Haps 2 aug. 1818-). Gemeenteraadslid te Beugen 1877-1893.

B IV Marten Ardts (Beugen 23 nov. 1856-) Gemeenteraad te Beugen 1893-1910.

Baar Van (rooms-katholiek) Genealogie: Frenken, Bs.

I Antonius Guillelmus van Baar (Oirschot 4 maart 1754 -ald. 12 nov. 1831) Huwde Maria Petronella Pynenburg. In (pj) 1810 vrederechter en lid van arrondissementsraad Eindhoven, S.P.: 'Revenue Annuel 6000 francs. Assez Consideré, Patriotte Hollandaise. Bon cultivateur. Jouissant de quelque consideration. Il est considéré par son activité pour favoriser la culture et specialement les plantations'

II Guillelmus Arnoldus van Baar (Oirschot aug. 1788-ald. 28 febr. 1858) Kantonrechter. Huwde te Oirschot Catharina Theresia Agatha van Cuyck (ald.1790-ald. 27 maart 1871). Hij was in 1844 met *f.*253,28 als hoogste vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Oirschot.

III Mr. Antonius Johannes Hubertus van Baar (Oirschot 30 jan. 1816-ald. 26 jan. 1889). Provinciale-statenlid 1850-1889. Tweede-kamerlid 1873-1889. In (pj) 1875 en 1885 tevens kantonrechter te Oirschot. Huwde 1e in 1842 Maria Ludovica Johanna van Hees (Maastricht 21 maart 1824-Oirschot 22 jan. 1868) en 2e in 1872 Catherina Ferdinanda Carolina Verlinden (- Oirschot 27 okt. 1913). In (pj) 1875 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen voor *f.*554,80, in 1885 voor *f.*597,59. Waarde nalatenschap *f.*171.130,-.

IV a Josephus Nicolaas Hubertus Maria van Baar (Oirschot 19 maart

1847-Tilburg 24 juli 1918) Burgemeester te Oirschot en (pj) 1895 tevens bestuurslid Noordbrabantse Maatschappij van Landbouw. Huwde Adriana Canters.

IV b **Mr. Augustinus Julianus Maria Hubertus van Baar** (Oirschot 28 augustus 1864-). In (pj) 1910 Provinciale-statenlid en vice-president arrondissements-rechtbank te 's-Hertogenbosch. Huwde in 1890 Anna Theresia Louisa van Meerwijk (Orthen 2 juni 1864-) (dr. van Ludovicus en Adriana Godschalk).

Beresteijn, Van (protestant) Genealogie: N.A.

I **Mr. Gijsbert van Beresteijn** ('s-Hertogenbosch 29 april 1749-Vught 12 febr. 1810). Maire Vught. Huwde te Delft 1771 Maria Magdalena van Groenewegen (Delft 31 mei 1750-Vught 12 febr. 1802).

II a **Jhr. Paulus Anne van Beresteijn** ('s-Hertogenbosch 20 aug. 1776-Vught 23 febr. 1844). Militair. Ongehuwd. In 1826 vermeld op lijst van kiesgerechtigden voor Provinciale Staten met aanslag van *f.*316,31.

II b **Jhr. Jacob van Beresteijn** (Delft 9 april 1778-Vught 29 aug. 1855). Burge-meester van Vught. Huwde Catharina Christina de la Croix (Kaap de Goede Hoop 29 maart 1778-Vught 29 sept. 1850) (dr. van Joannes Jacobus en Johanna Hillegonda de Wet). Is in 1812 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen, in 1826 verkiesbaar met een aanslag van *f.*386,94 en in 1848 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen voor *f.*365,18. S.P.: 'Revenue Annuel, 60.000,- francs. Propriétaire. Sans reproches, opinions politiques très moderés. D'une ancienne famille, un des plus riches particuliers du departement.'

B III **Jhr. Gijsbert van Beresteijn** (heer van Maurik) (Delft 1 april 1804-Vught 26 jan. 1884). Grondeigenaar. Huwde in 1827 te Den Haag Catharina Christina Jacoba de Jong van Rodenburg (1802-1858). In (pj) 1875 kantonrechter te Boxtel, lid van provinciaal college van toezicht van de Nederlands Hervormde kerk, bestuurslid Ridderschap Noord-Brabant en lid Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1844 als achtste vermeld op lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Veghel met een aanslag van *f.*152,89. In 1848 vermeld op de provinciale lijst van hoogstaangeslagenen voor *f.*751,83 en in 1875 voor *f.*1137,78. Saldo nalatenschap *f.*290.621,22.

B IV **Jkvr. Maria Magdalena van Berestijn** (Vught 12 april 1830 -Amsterdam 12 maart 1906). huwde Vught 1856 Jhr. Marten Wilhelmus van Rensselaer Bowier (Rosmalen 16 aug. 1822 - Amsterdam 21 aug. 1889) (zn van Jhr.Mr. Jan en Joana Jacoba Sara van Rensselaer).

II c **Jhr. Hugo van Beresteijn** (Delft 1 juni 1790-Rotterdam 26 sept. 1857). Rentenier. Huwde in 1818 Jkvr. Anna de Jong (Beek en Donk 25 mei 1796-Voorburg 5 sept. 1863). (dr. van Mr. Johannes en Petronella Vaillant). In 1812 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen. In 1827 verkiesbaar met een onbekende aanslag.

Bergh, De (protestant) Genealogie: S.v.Y., Bs.

I **Philippus de Bergh** ('s-Hertogenbosch 17 nov. 1737-ald. 6 jan. 1806). Deur-waarder. Huwde ald. 1763 Adriana Wolfsbergen (1738 -1804)

II a **Jan de Bergh** ('s-Hertogenbosch 24 juli 1763-Vught 8 juli 1834). Diverse func-

ties; o.a. notaris en president Kamer der Notarissen te 's-Hertogenbosch. Huwde te Helvoirt 1799 met Johanna de Sille (Waalwijk ± 1776's-Hertogenbosch 2 mei 1810). (dr. van Laurens, notaris). Vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen in 1812 en in 1826 verkiesbaar met aanslag van f.107,-.

A III Johannes de Bergh ('s-Hertogenbosch 9 okt. 1801-ald. 2 april 1867). Notaris. Huwde te Den Bosch 1827 Jkvr. Anna Christina van Thije Hannes (ald. 16 dec. 1806-ald.20 juli 1842) (dr. van Jhr. Willem Hendrik en L.G. van Rappard). In (pj) 1835 lid Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en bestuurslid sociëteit Casino. In 1830 vermeld met aanslag van f.125,10 te 's-Hertogenbosch, in 1848 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen voor f.509,49.

A IV Johanna de Bergh ('s-Hertogenbosch 10 dec. 1829-Den Haag 5 april 1916). Huwde te 's-Hertogenbosch 1850 Mr. Martinus Bonifacius Willem des Tombe (Helvoirt 21 april 1822-Den Haag 30 aug. 1875). (zn van Francois Jan Jacob en Eva Maria Adriana de Jonge)

A IV b Mr. Jan de Bergh ('s-Hertogenbosch 25 mei 1837-ald. 22 dec. 1900). Notaris. Huwde in 1867 Emilia Petronella Versfelt ('s-Hertogenbosch 30 sept. 1840 - na 1916) (dr. van Johan en C.H.R. Wierdsma). In (pj) 1875 advocaat, lid Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In (pj) 1895 idem. In (pj) 1875 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen voor f.819,55, en in 1895 vermeld met onbekende aanslag. In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch zijn inkomen geschat op f.13000,-, in hoogte het elfde ter plaatse. In 1894 werd ten behoeve van de lokale belasting op het inkomen te 's-Hertogenbosch dit geschat op f.22.000,-, in hoogte het 13de ter plaatse. De echtgenote was tussen 1875-1910 actief in Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

II b Adrianus de Bergh ('s-Hertogenbosch 17 april 1767-ald. 23 dec. 1840). In (pj) 1835 ontvanger in- en uitgaande rechten.

II c Jacobus de Bergh (± 's-Hertogenbosch 1778-23 jan. 1833). Ongehuwd. Ontvanger der Domeinen en Hypotheekbewaarder. In 1830 te Den Bosch aangeslagen voor f.121,16.

Bergmann (Van Zinnicq) (rooms-katholiek) Genealogie: Jutten, Bs.

I Georg L. F. Bergmann (1772-1839). Oud Duits officier, Belasting ontvanger te Lier (België), Huwde in 1797 Catharina J.T. van Zinnicq.

II Mr. Franciscus Joannes Emilius van Zinnicq Bergmann (Lier 10 nov. 1807) 's-Hertogenbosch 25 febr. 1879). Huwde in 1837 Wilhelmina Josephina Bernard (-). In (pj) 1875 was hij raadsheer in gerechtshof te 's-Hertogenbosch en tevens lid van de Tweede Kamer, lid Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor kunsten en wetenschappen en commissaris van de sociëteit Casino. In (pj) 1875 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen voor f.535,62. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.12.000,-. Waarde nalatenschap f.182.990,90.

III a Mr. Emilius Henricus Josephus Maria van Zinnicq Bergmann ('s-Hertogenbosch 11 aug. 1847-ald. 16 maart 1908). Advocaat. Huwde in 1873 Jkvr. Emilia Theresia Sophia Anna Maria Verheijen (dr. van Jhr.Mr. Johannes Baptista

A.J.M. en gravin Dumonceau). In (pj) 1895 eerste-kamerlid, deken in de orde der advocaten, rijks advocaat 's-Hertogenbosch, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, lid Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Werd in 1895 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag. Dat jaar op lokale kiezerslijst te 's-Hertogenbosch voor f.895,85 aangeslagen. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f. 3.000,-. In 1894 werd zijn inkomen ten behoeve van de plaatselijke inkomstenbelasting geschat op f.12.000,-.

IV b Jeanne Françoise Sophie Josephe Maria van Zinnicq Bergmann (ald. 15 maart 1881-ald. 21 mei 1907). Huwde 1905 Jhr.Mr. Eduard Anton Elisa van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 5 sept. 1876-ald. 3 jan. 1946) (zn van Lodewijk Cornelis Joseph Andreas en Henriëtta Antonia Th.M. Mahie).

IV a Maria Joséphina Jeanne Françoise van Zinnicq Bergmann (ald. 18 aug. 1875-) Huwde te 's-Hertogenbosch 1898 Mr. Raymond Eugène Tilman ('s-Hertogenbosch 31 jan. 1876-) (zn van François Joseph Marie en Marie Hubertine Hyacinthe Maus)

III b Georgius Wilhelmus Josephus Maria van Zinnicq Bergmann ('s-Hertogenbosch 6 jan. 1851-) In (pj) 1895 professor bisschoppelijk seminarie te St. Michielsgestel.

Beverwijk, Van (protestant) Bs.

I Gijsbertus Hermanus van Beverwijk (Bergeijk ± 1740-Schijndel 4 febr. 1815). Notaris en secretaris van Schijndel. Huwde Elisabeth van der Knokken. In 1812 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen. S.P.: 'Secrétaire et notaire, Revenu annuel: f.2.500,-, Rentier, D' une moralité sans reproches'

II a Jan van Beverwijk (Schijndel 15 mei 1775-ald. 27 okt. 1831). Maire, schout, burgemeester en notaris te Schijndel, 1810-1831. Huwde 1801 te Heeswijk Jkvr. Clara Cornelia Beatrix Speelman (Leiden 25 maart 1780-Schijndel 2 jan. 1836) (dochter van Jhr.Mr. Cornelis Jacob en Catharina Verster) S.P: 'Maire de Schijndel membre de conseil d'arrondissement, (onleesbare opmerking) et il est fort estimé. du parti d'orange, mais sage et modéré'

II b Elisabeth Alida van Beverwijk (Schijndel 25 juli 1776-) Huwde 1811 met Gijsbertus Hermanus de Knokken van der Meulen, Notaris en Burgemeester van Oss (Heeswijk 25 juni 1784-1843).

II c Gijsbert van Beverwijk (Schijndel ± 1780 - 's-Hertogenbosch 25 mei 1867). Gehuwd met Jkvr. Jacoba Margaretha Patricia Bouwens (Oisterwijk ± 1772) 's-Hertogenbosch 4 dec. 1841) (dr. van Jhr. Pieter en Margaretha Berckhout). In (pj) 1810 Maire te Dinther. In (pj) 1835 Gedeputeerde-Statenslid, voorzitter sociëteit de Zwarte Arend, lid Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en voorzitter provinciaal college van toezicht Nederlands Hervormde kerk. In 1830 te 's-Hertogenbosch voor f.129,27 aangeslagen. Saldo nalatenschap is f.219.235,58.

Blarkom, Van (rooms-katholiek) Bs.

IMr. Jan van Blarkom (Breukelen ± 1770-'s-Hertogenbosch 7 juni 1845). Huwde Cornelia van Lidt (Haarlem ± 1780-). In (pj) 1835, advocaat en procureur cri-

mineel te 's-Hertogenbosch. In 1830 ald. aangeslagen voor *f*.98,68.

II a **Mr. Willem van Blarkom** (Beverwijk 18 april 1798-). In (pj) 1835 griffier rechtbank van koophandel en arrondissementsrechtbank te 's-Hertogenbosch.

II b **Mr. Joannes Petrus van Blarkom** (Beverwijk 28 febr. 1811-na 1892) Huwde 1853 te 's-Hertogenbosch met Henriëtta Maria Josina Habraken (ald. 25 sept. 1825-) (dr. van Mathias Josephus en Adriana van der Monden). In (pj) 1855 officier van justitie te Eindhoven en bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In (pj) 1875 raadsheer in het provinciaal gerechtshof te 's-Hertogenbosch, schoolopzichter en bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f* 2500,-.

B III **Jan van Blarkom** (Eindhoven 11 dec. 1856-). Huwde 1892 te Eindhoven Théonie Johanna Marie Mignot (dr. van Adolf Jan en Johanna Christina Hubertina Maria Smelt). Van 1904 tot 1905 lid van het Comité van Advies van de Bossche diocesane katholiekendag.

B IV **Johanna Adolphine Th. M. van Blarkom** (Stratum 11 aug. 1895-) Huwde ald. 1924 met Eduard Joseph Marie Sassen (zn. van Hubertus Antonius en Maria C.E Conrads)

Boex (rooms-katholiek) Bs.

I **Hermanus Antonius Boex**, directeur Franse kostschool te Eindhoven. Gehuwd met Maria Elisabeth Smits. In 1822 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen te Eindhoven met een aanslag van *f*.92,31. In hoogte was dit het derde ter plaatse.

II a **Franciscus Boex** (Eindhoven 12 maart 1804-Eindhoven 6 jan. 1883). Wijnhandelaar. Huwde ald. in 1830 Johanna Helena van der Heijden (ald. 10 juni 1810-) (dr. van Wilhelmus en Catherina Sophia van der Ven). Hij staat in 1844 als 18^e vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Eindhoven met een aanslag van *f*.117,12. Saldo nalatenschap *f*.138.652,72.

A III **Johannes Franciscus Boex** (Eindhoven 15 februari 1839-ald. 8 juni 1908). Wijnhandelaar. Huwde met Maria Arnoldus Carolina Willems. Van 1901 tot 1908 lid van Comité van Advies Bossche diocesane katholiekendag. In (pj) 1895 Provinciale-statenlid, president r.-k. kiesvereniging Eindhoven, bestuurslid Noordbrabantse bond van r.-k. kiesverenigingen, vice-voorzitter Vincentiusvereniging te Eindhoven. In (pj) 1893 voor *f*.375,12 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen.

A IV **Franciscus Petrus Josephus Boex** (Eindhoven 26 aug. 1872-). Wijnhandelaar. In (pj) 1910 lid Kamer van Koophandel en vice-president Vincentiusvereniging. In (pj) 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen. Geschatte inkomen voor de hoofdelijke omslag te Eindhoven 1911 *f*.18.000,-.

II b **Elisabeth Boex** (Eindhoven 26 april 1799-Tilburg 4 mei 1834). Huwde te Eindhoven in 1826 Bernard Johannes Mutsaers (Tilburg 16 juni 1795-ald. 20 aug. 1872) (zn. van Arnoldus en Maria Elisabeth de Greef).

Bogaerde (de Terbrugge) (rooms-katholiek) Genealogie: N.A.

I **André Francois Eugène baron van den Bogaerde, heer van Terbrugge** (Brugge

9 juni 1754-Gent 8 jan. 1834). Burgemeester van Waesmunster (België). Huwde 1785 Marie Jacqueline van Laerbeke (1765-1845).

II Andreas Joannes Ludovicus baron van den Bogaerde de Terbrugge (Gent 7 juli 1787-Heeswijk 13 jan. 1855). Gouverneur van Noord-Brabant 1830-1842. Huwde te Gent in 1821 Eugénie Thérèse Barbe Ghislaine Papeians de Morchoven (\pm 1795-Heeswijk 11 febr. 1843) (dr van Jacobus Joseph en Theresia Gratiana B.G. Piers van Welle). In (pj) 1835 gouverneur, voorzitter provinciale onderwijscommissie en mede-oprichter Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen (1837). Hij staat in 1844 als eerste vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Heeswijk met een aanslag van f.657,08. De echtgenote was in (pj) 1835 voorzitster van de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

III a Amedé André Robert baron van den Bogaerde van Terbrugge (St. Nicolaas 1823- Gent 1874). Huwde te Den Haag 1847 Othelie Thérèse van Tuyll van Serooskerken (1817-1890) (dr. van C. L. van Tuyll van Serooskerken en M. C. Gilde-meester)

III b Jhr. Louis Marie Chrétien van den Bogaerde, heer van Heeswijk en Dinther (St Nicolaas 25 mei 1826-Heeswijk 11 juni 1890). Ongehuwd. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in (pj) 1875 voor f.1707,80 en 1890 f.1987,66.

III c Jhr. Donat Théodore Albérie van den Bogaerde de Terbrugge, heer van Moergestel (Gent 16 febr. 1829-Heeswijk 22 april 1895). Ongehuwd. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in (pj) 1875 f.936,19, in 1893 f.2211,01.

Bogaers (rooms-katholiek) Genealogie: Frenken

I Henricus Peter Bogaers (St Nicolaas 9 sept. 1772-Helmond 8 febr. 1857). Textielfabrikant. Huwde 1802 Maria Catharina Sanders. In 1835 verkiesbaar voor de Provinciale Staten met een aanslag van f.77,11.

II Henricus Cornelis Bogaers (Helmond 30 sept. 1814-ald.30 mei 1907). Textiel-fabrikant en lid Kamer van Koophandel te Helmond. Huwde in 1842 Joanna Catharina Maas (1818-1892). Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1893 voor f.340,33.

III a Petrus Cornelis Maria Bogaers (Helmond 25 april 1852-). Huwde te Tilburg in 1879 Clementine Seraphine Maria Pollet (Tilburg 6 juni 1853-Helmond 11 sept. 1889)(dr. van Ludovicus Antonius en Anna Maria Mutsaers). In (pj) 1895 is hij lid van de Kamer van Koophandel te Helmond, voorzitter van de sociëteit 'Burgerlust' en bestuurder in de r.-k. kiesvereniging te Helmond. In (pj) 1910 gemeenteraadslid, Provinciale-statenlid en bestuurslid in de provinciale bond van r.-k. kiesverenigingen. Hij werd vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen, in 1893 voor f.546,50 en in 1910 met onbekende aanslag. In 1911 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Helmond zijn inkomen geschat op f.27.600,-.

III b Josephus Maria Franciscus Bogaers (Helmond 11 april 1857-). Huwde Anna Barbara Agnes Pollet (Tilburg 3 sept. 1854-)(dr. van Guillaume Joseph en Anna Barbara van Iersel).

Bolsius (rooms-katholiek) Genealogie: Jutten, S.v.Y., Mommers, Bs.

I Antonius Bolsius (± 1717 -). Chirurgijn te Den Bosch. Gehuwd met Catherina van Asperen.

II Antonius Bolsius ('s-Hertogenbosch 29 aug. 1757-ald. 3 juni 1837). Notaris te 's-Hertogenbosch, 1796-1828. Huwde ald. 1e in 1788 met Adriana Sweens (ald. 14 juli 1762-ald. 10 juni 1806) (dr. van Petrus Johannes en Barbara Boselie) en ald. 2e 1907 Gertrudis van der Schoot (Tilburg 5 dec. 1767²-s-Hertogenbosch 9 mei 1824)(dr. van Jacobus en Maria Pijnenburg).

III a Antonius Petrus Bolsius ('s-Hertogenbosch 9 febr. 1789-na 1854). Notaris te 's-Hertogenbosch. Huwde te 's-Hertogenbosch 1e 1815 met Maria Theresia Kuijpers en 2e 1822 Joanna van der Voort.

A IV a Antonius Petrus Bolsius ('s-Hertogenbosch 15 okt. 1815-19 juni 1901). Notaris te 's-Hertogenbosch. Huwde 1854 ald. Maria Francisca Johanna Van Schevichaven (Arnhem 16 juni 1813-)(dr. van Jacobus en Geertuidis Vermasen). Vermeld op lijst met hoogstaangeslagenen in 1893 met aanslag van f.392,67. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.8000,-. In 1894 werd het inkomen ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting geschat op f.6000,-.

III b Josephus Laurentius Bolsius ('s-Hertogenbosch 22 april 1772-ald. 20 jan. 1882). Ontvanger bij de godshuizen. Huwde 1829 te 's-Hertogenbosch Maria Margaretha Wilhelmina Jansen (ald. 20 juli 1801-ald. 31 maart 1878). In (pj) 1875 amanuensis armbestuur. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873/74 te Den Bosch werd het inkomen geschat op f.3500,-.

B IV Johannes Cornelis Josephus Bolsius ('s-Hertogenbosch 27 juni 1833-). Huwde 1864 Maria Elisabeth Huberta van Gulick (1839-).

I Antonius Bolsius (± 1717-). Chirurgijn te 's-Hertogenbosch. Gehuwd met Catherina van Asperen.

II Joannes Bolsius. Gehuwd met N.N.

III Antoine Bolsius ('s-Hertogenbosch ± 1784-ald. 20 april 1852). Genees-, heel en vroedmeester ald. Huwde 1811 ald. Maria Agnes van Zuylen. In (pj) 1835 president van de geneeskundige raad en gemeenteraadslid. In 1830 op lokale kiezerslijst voor f.88,90 aangeslagen.

IV a Hendrikus Gijsbertus Josephus Bolsius ('s-Hertogenbosch ± 1817-Schijndel 19 maart 1885). Medisch doctor. Huwde met Allegonde Smits (Schijndel ± 1813-ald. 25 dec. 1881)(dr. van Lambertus en N.N. van Bree). Saldo nalatenschap van de man f.137.382,49 en die van de vrouw f.130.468,91.

A V a Lambertus Josephus Bolsius (Schijndel 30 okt. 1848-ald. 4 juli 1907). Brouwer. Vermeld op provinciale lijst van hoogstaangeslagenen in 1893 met een aanslag van f.438,29.

A V b Antonius Josephus Maria Bolsius (Schijndel 27 april 1850-1907). Wasbleker. Provinciale-statenlid 1896-1901, mede-oprichter NCB. In (pj) 1875 secretaris Vincentiusvereniging Schijndel.

Bommel, Van (rooms-katholiek) Genealogie: N.A., Sv.Y., Bs.

I Joannes Baptista Henricus Josephus van Bommel (Leiden 12 aug. 1730-'s-Hertogenbosch 26 juni 1783) (zn van Johannes en Elisabeth van Anrae). Koopman. Huwde 1e 1756 te 's-Hertogenbosch Johanna Maria Antonia Nagel-

makers (ald. 29 sept. 1729-ald. 27 juni 1757) en 2e ald. in 1759 Maria Agneta Josephina Vercamp (ald. 13 maart 1736-ald. 17 mei 1817) (dr. van Andreas Ignatius en Maria Adriana van Kessel).

II a Maria Johanna Theresia van Bommel (Leiden 13 okt. 1766) 's-Hertogenbosch 17 aug. 1814). Huwde 1794 Mr. Paulus Emmanuel Antonius de la Court (Gemert 25 dec. 1760-Oostelbeers 5 april 1848) (zn van Petrus Adrianus en Maria Henrica Elisabeth van der Gheest).

II b Jhr.Mr. Gerardus Andreas Martinus van Bommel (Leiden 2 april 1769-ald. 8 aug. 1832). Burgemeester Leiden. Huwde Rijswijk 1e Cornelia Maria van der Kun (Rotterdam 21 mei 1761-Leiden 28 maart 1796) (dr. van Cornelis en Maria Petronella Boes), huwde 2e te 's-Hertogenbosch 1804 Ludovica Maria van Rijckevorsel (ald. 19 dec. 1786-Leiden 3 mei 1806) (dr. van Augustinus Tilmanus en Maria B. van de Leempoel) en 3e te Rijswijk 1807 Cornelia Maria Petronella van der Kun (Rotterdam 10 nov. 1784 - Leiden 20 juni 1832) (dr. van Petrus Mattheus en Johanna Catherina van Bommel).

II c Jacobus Cornelis Balthazar van Bommel ('s-Hertogenbosch 26 jan. 1774-ald. 14 maart 1806). Huwde ald. 1798 Rufina Jacoba Maria Half-Wassenaer (ald. 12 maart 1778-ald. 19 jan. 1855) (dr. van Bernard Jacob Half-Wassenaer en Petronella Jacona Maria van Engelen). De douarière J.C. van Bommel was in 1830 in 's-Hertogenbosch voor *f.*215,43 aangeslagen.

C III a Sophia Henriëtta Maria van Bommel ('s-Hertogenbosch 30 april 1799-ald. 4 april 1880). Huwde 1824 Jhr. Johannes Franciscus ridder de van de Schueren (ald. 21 maart 1798-ald. 30 juli 1880). Saldo van haar nalatenschap *f.*139.335,-. Saldo van zijn nalatenschap *f.*95.140,-.

C III b Mr. Johannes Baptista Lucas Wilhelmus van Bommel ('s-Hertogenbosch 2 nov. 1801-ald. 21 juni 1874). Huwde te Eindhoven 1841 Maria Constantina Louisa de Marcour (ald. 26 aug. 1813 - 's-Hertogenbosch 15 mei 1891). Hij was vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen 1874 voor *f.*438,76. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f.*8000,-.

CB IV a Carolina Maria Josephina van Bommel ('s-Hertogenbosch 16 dec. 1846-ald. 18 april 1932). Huwde ald. 1874 Cornelis Antony Richardus van der Kun (Rijswijk 13 jan. 1845-'s-Hertogenbosch 15 juli 1902) (zn van Ludovicus Johannes en Henrica Klomp) Bankier te 's-Hertogenbosch. Zij is in (pj) 1895 en 1910 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot der behoeftige kraamvrouwen.

CB IV b Rudolphus Wilhelmus Maria van Bommel ('s-Hertogenbosch 18 nov. 1851-Vught 10 april 1898). Notaris. Huwde te Klundert 1884 Maria Antoinette Francisca Borret (ald. 17 aug. 1852-Vught 21 april 1894) (dr. van Ferdinand Henricus Hubertus Borret).

II d Mr. Petrus Jean van Bommel ('s-Hertogenbosch 7 jan. 1772-1824). In 1812 in volgorde van bijdrage als elfde vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in het Departement Monden van de Rijn. S.P.: 'Estimé, Conduite honnête, modéré dans ses opinions'

Borret (rooms-katholiek) Genealogie: N.P.

I **Hubertus Johannes Borret** (Dordrecht 24 april 1723-Ravenstein 22 mei 1752). Keurvorstelijk rentmeester over Stad en lande van Ravenstein. Huwde 1744 Maria Henrica Elisabeth van der Gheest (ald. 19 nov.1720-Gemert 5 okt. 1765) (dr. van Anton Josephus en Maria Gertrudis Schott). Zij hertrouwde 1758 Mr. Peter Adriaan de la Court.

II a **Mr. Theodorus Antonius Franciscus Borret** (Ravenstein 31 juli 1746-Gemert 15 juni 1786). Diverse functies in stad en lande van Ravenstein en rentmeester Commanderie van Gemert. Huwde te Broekhuizen in 1772 Maria Petronella Aerdts (ald. 30 dec. 1746-Gemert 15 mei 1829) (dr. van Antonius Adolphus Joannes en Anna Catherina Syberts). S.P.: 'Veuve Borret, Rentière De bonnes Moeurs et paisible. Revenue Annuel 1000 florins Holl'

A III **Mr. Antonius Josephus Lambertus Borret** (Gemert 12 aug. 1782-Delft 7 sept. 1858). Diverse functies in Bataafse tijd. Tweede-kamerlid, lid Raad van State. Gouverneur (Commissaris) van Noord-Brabant 1842-1856. Huwde 's-Hertogenbosch in 1811 Maria Elisabeth Vermeulen (ald. 17 jan 1788-Utrecht 28 juni 1865) (dochter van Josephus en Maria Anna Bijnen). In 1844 als 12e vermeld op lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.383,38. In 1848 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen voor f.453,01. Echtgenote was in (pj) 1855 presidente van de Maatschappij ter verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen. S.P.: 'Revenu annuel: 3000 francs. Estimé. Employé comme chef de division près du ministre de justice et de police en Amsterdam, très recommandable par sa moralité, et ses lumieres'.

A IV a **Mgr. dr. Theodore Joseph Hubert Borret** ('s-Hertogenbosch 8 april 1812-Bergen 7 aug. 1890). Professor Groot-Seminarie te Warmond (Noord-Holland).

A IV b **Mr. Eduard Josephus Hubertus Borret** ('s-Hertogenbosch 17 aug. 1816-10 nov. 1876). Huwde te Delft 1842 Henrica Cornelia Johanna van Berckel -ald. 13 okt 1816-Maastricht 1 febr. 1854) (dr. van Arnoldus Johannes en Johanna Bas-soua). Tweede-kamerlid en minister van justitie in het kabinet Heemskerck.

A IV c **Mr. Ferdinandus Henricus Hubertus Borret** ('s-Hertogenbosch 13 febr. 1819-Klundert 29 maart 1900). Huwde te 's-Hertogenbosch 1846 Jkvr. Sophia Gerardina Josephina Catharina Verheijen (ald. 21 aug. 1820-Loon op Zand 5 jan. 1910) (dr. van Jhr.Mr. Franciscus Xaverius en Sophia Maria J.J. de Roy van Zuidewijn).

AC V **Maria Antoinette Francisca Borret** (ald. 17 aug. 1852-Vught 21 april 1894). Huwde te Klundert 1884 Rudolphus Wilhelmus Maria van Bommel (Den Bosch 18 nov. 1851-Vught 10 april 1898) (zn van Mr. Johannes Baptista Lucas Wilhelmus en Maria Constantina Louisa de Marcour).

AD V **Maria Angelina Anna Antoinetta Hubertina Borret** (Asten 23 jan. 1856-Ginneken 13 aug. 1931). Huwde te Heerlen 1876 dr. Petrus Jacobus Franciscus Vermeulen (Delft 18 jan. 1846-Rijswijk 9 okt. 1913) (zn van Petrus Josephus Adrianus Hubertus en Isabella Theresia Alida Maria Gueding).

II b **Mgr. Arnoldus Eduardus Aloysius Hubertus Borret** (Ravenstein 26 mei 1751-Reek 26 april 1839). Pastoor en deken te Reek. In (pj) 1835 Apostolisch Vicaris over Megen en Ravenstein.

Bosch (protestant/rooms-katholiek) Genealogie: N.P.

I Willem Dirk Bosch (Woudenberg 1770²s-Hertogenbosch 30 dec. 1832). Lakmoesfabrikant en kassier te 's-Hertogenbosch. Huwde in 1805 Helena Elisabeth Vos (Maasheeze 1785²s-Hertogenbosch 1832). Hij staat in 1830 voor f.343,73 aangeslagen op de stedelijke kiezerslijst te 's-Hertogenbosch.

II Hendrik Willem Bosch ('s-Hertogenbosch 21 mei 1807-Berlicum 17 jan. 1870), Lakmoesfabrikant te 's-Hertogenbosch. Huwde in 1837 Wilhelmina Jacoba Vermeulen (1820-1865) (dr. van Gerrit Heer van Eethen en Meeuwen en Catharina Johanna van Heusden). In 1844 als 21ste vermeld op de lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.360,02.

III a Mr. Willem Dirk Bosch (Heer van Eethen en Meeuwen) ('s-Hertogenbosch 14 jan. 1839-ald. 10 febr. 1890). Huwde in 1867 te Heusden Hendrika Johanna Verhagen. In (pj) 1875 rechter arrondissementsrechtbank, Provinciale-statenlid en bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch werd zijn inkomen in 1873 geschat op f.8.000,-. Saldo nalatenschap f.41.203,13.

III b Gerrit Bosch ('s-Hertogenbosch 30 jan. 1840-Haarlem 29 nov. 1925). Lakmoesfabrikant te 's-Hertogenbosch. Huwde in 1862 Jkvr. Agatha Wilhelmina van Beyma Thoe Kingma. (1840-1897) (dr. van Jhr. Mr. Coert Lambertus). In (pj) 1875 lid Kamer van Koophandel te 's-Hertogenbosch en bestuurslid departement 's-Hertogenbosch van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In 1885 voorzitter Kamer van Koophandel en voorzitter 't Nut. In (pj) 1875 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen voor f.526,62. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch werd zijn inkomen in 1873 geschat op f.10.500,-.

III c Hendrik Willem Jan Bosch ('s-Hertogenbosch 10 febr. 1844-Berlicum 9 jan. 1886) Lakmoesfabrikant en kassier. Huwde in 1869 Jkvr. Louise Henriëtta F.S.C. de Sernaclens de Grancy (St. Michielsgestel 23 maart 1844-Breda 2 dec. 1893). Vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen in (pj) 1875 voor f.546,85. In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch het inkomen geschat op f.12.000,-.

III d Mr. Jacob Anton Albert Bosch ('s-Hertogenbosch 14 maart 1855-Den Haag 24 febr. 1937). Vice president Hoge Raad. Huwde in 1885 Maria Walburgsia Nicolaïa barones Hugenpoth tot de Berenclauw ('s-Hertogenbosch 16 juli 1858-Den Haag 7 dec. 1940) (dr. van Jan Baptista Constantinus J.C.C.M. en J.B.E. Rouppe van der Voort). In (pj) 1895 rechter in de arrondissementsrechtbank en bestuurslid van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In 1893 met een aanslag van f.332,98 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen.

Bosch van Drakenstein (rooms-katholiek) Genealogie: N.A.

I Jhr.Mr. Frederik Lodewijk Herbert Jan Bosch van Drakenstein (Utrecht 17 dec.1799-Vuursche 8 juli 1866). Raadsheer provinciaal gerechtshof te Amsterdam en Eerste-kamerlid. Huwde 1824 Martha Margaretha Ancher (13 dec. 1806-9 febr.1875).

II Jhr.Mr. Paulus Jan Bosch van Drakenstein (Utrecht 15 febr. 1825- 's-Her-

togenbosch 25 mei 1894). Commissaris der Konings (1856-1894). Huwde in 1852 Elisabeth Henriëtta Johanna Bosch (15 maart 1833's-Hertogenbosch 25 aug. 1884). In (pj) 1875 tevens lid Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en erevoorzitter van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In 1875 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen voor f.601,18. Saldo nalatenschap f.1.201.859,-. Saldo nalatenschap echtgenote f.1.085.999,56. In 1873/74 werd zijn inkomen ten behoeve van de hoofdelijke omslag geschat op f.25.000,-, in omvang het vierde inkomen van de stad. In 1894 werd het jaarinkomen ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting als hoogste ter plaatse geschat op f.37.000,-. De echtgenote was in (pj) 1875 presidente van de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

III a Jhr. Frederik Lodewijk Herbert Jan Bosch van Drakenstein ('s-Hertogenbosch 10 sept. 1871-Lage Vuursche 10 sept. 1911). Griffier arrondissementsrechtbank te 's-Hertogenbosch. Huwde in 1900 ald. Theresia Maria Charlotta Rouppe van der Voort (Den Bosch 13 nov. 1880-) (dochter van Nicolaas Johannes en Charlotte Bonnike).

III b Jkvr. Maria Henriëtta Elisabeth Bosch van Drakenstein ('s-Hertogenbosch 30 mei 1857-ald. 26 maart 1919). Huwde 1878 ald. Jhr. Petrus Josephus Joanne Sophia Maria Does de Willebois (ald. 9 jan. 1843-ald. 11 mei 1939) (zn van Joannes Maria Benedictus Josephus en A.C.M. Luyben).

Bowier (protestant) Genealogie: N.A.

I Jan Bowier (Voorburg 5 juli 1725's-Hertogenbosch 10 dec. 1781). Diverse bestuurlijke functies in Brabant en Holland. Huwde voor 3e in 1749 Henriëtta Maria Hermina Ackerdijk (1713-1762).

II a Jhr.Mr. Maarten Bowier ('s-Hertogenbosch 11 dec. 1750-ald. 30 jan. 1830). Pensionaris van de stad 's-Hertogenbosch, advocaat en Eerste-kamerlid. Huwde 1779 Susanna Everdina Donker van den Hoff (Den Haag 30 dec. 1749-Den Bosch 20 okt. 1834). In 1810 vermeld op de lijst van honderd hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een revenu van 1000 francs. In 1812 vermeld op de lijst van 600 hoogstaangeslagenen in departement Monden van de Rijn. In 1830 te 's-Hertogenbosch voor f.206.21 aangeslagen. S.P.: 'Avant la revolution de 1795 il a été Pensionnaire de la ville. D'une moralité sans reproches, cidevant attaché au parti du prince d'Orange'.

II b Jhr.Mr. Hugo Bowier ('s-Hertogenbosch 6 maart 1878-11 juni 1834). Huwde met Theodora Elisabeth Baest Verspeyck (Amsterdam 1 jan. 1763-St.-Michielsgestel 18 mei 1832) In 1810 president van tribunal criminel te 's-Hertogenbosch, directeur direkte belastingen Noord-Brabant. In 1812 op de lijst van hoogstaangeslagenen vermeld. S.P.: 'Revenue annuel: 12.000 francs, avocat distingué. Très estimé. Il a montré toujours beaucoup de moderation dans ses opinions. Il a beaucoup des talents. C'est les plus considéré des magistrates de Bois le Duc pour ses lumière et son équité. Avant 1795 partisan du Stadhouderien sans cependant se distingue mais ayant perdu ses emploi a cause de ses opinions politiques. S'étant acquir l'estime de ses concitoyens par sa conduite et sa franche probité. M. Bowier a l'estime generale et la voix publique ne publie que ses louanges'.

BA III a Jhr. **Mr. Jan Bowier** ('s-Hertogenbosch 29 april 1793-Rosmalen 22 febr. 1853). Houtvester. Huwde 1e in 1814 Johanna Jacoba Sara van Renselaer (Amsterdam 12 aug. 1795-Rosmalen 26 aug. 1830) en 2e in 1832 Juriana Judith Agnes Versfelt (Rotterdam 15 maart 1807-Breda 18 juli 1866) (dr. Anthony Willem en Alletta Johanna Eeckhout). In (pj) 1835 lid van de Provinciale Staten en Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1829 verkiesbaar met onbekende belastingaanslag. In 1844 vermeld als eerste op lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Rosmalen met een aanslag van *f.*338,01.

BA IV a Jhr. **Marten Wilhelmus van Renselaer Bowier** (Rosmalen 16 aug. 1822-Amsterdam 21 aug. 1889). Huwde in 1856 Jkvr. Maria Magdalena van Berestijn (Vught 12 april 1830-Amsterdam 12 maart 1906) (dr. van Jhr. Gijsbert en C.C.J. de Jong van Rodenburg).

BA IV b Jhr. **Gerard Johanna Martinus Bowier** (Rosmalen 6 jan. 1826-Leeuwarden 8 april 1892). Huwde 's-Hertogenbosch 1853 Adriana Catharina Paulina van Fenema (ald. 26 aug. 1826-Utrecht 21 mei 1891) dr. van Petrus Henricus en Adriana Catharina Paulina Versfelt).

B III b Jhr. **Mr. Daniël Bowier** ('s-Hertogenbosch 25 maart 1801-Eindhoven 15 sept. 1847). Rechter te Eindhoven. Huwde te Sint-Michiëlgestel in 1832 Johanna Hermina Cornelia barones van Utenhove (Utrecht 6 juli 1800-Kampen 3 maart 1881) (dr. van baron Maximiliaan en Anna Maria Christina Henriëtta barones van Tuyll van Serooskerken). In (pj) 1835 schoolopzichter, bestuurslid van de Ridderschap Noord-Brabant in Noord-Brabant en lid Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1844 als elfde vermeld op lijst van de 24 hoogstaangeslagenen te Eindhoven met een aanslag van *f.*141,65.

Bruijn, De (rooms-katholiek) Bs.

I **Stephanus Petrus de Bruijn** (Herpen ± 1765-ald. 6 febr. 1834). Wijnkoper. Huwde Maria Antoinetta van Duren (-). Vermeld op lijst van verkiesbaren in 1829 met onbekende aanslag.

II **Frederik Johannes Thomas de Bruijn** (Herpen 30 mei 1795 - Helmond 30 juli 1856). Wijnhandelaar en Eerste-kamerlid. Huwde te Helmond in 1826 Maria Elisabeth Swinkels (ald. 16 maart 1799-± 1849) (dr. van Leonardus en Maria Helena Douven). In 1829 verkiesbaar wegens de aanslag van zijn schoonmoeder de weduwe L. Swinkels van *f.*134,10. En in 1835 verkiesbaar wegens de aanslag van zijn moeder de weduwe de Bruijn van *f.*234,92. In 1844 als tweede vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen te Helmond met een aanslag van *f.*438,59. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1848 met een aanslag van *f.*545,84.

III **Stephanus Leonardus Aloysius de Bruijn** (Helmond 20 juni 1832-). Vermeld op lijst hoogstaangeslagenen (pj) 1875 voor *f.*1007,39.

Bijvoet (rooms-katholiek) Genealogie: Delhougne

I **Godefridus Bijvoet** (Neerpelt 20 okt. 1761-Geertruidenberg 30 juli 1828). Brouwer te Geertruidenberg. Huwde 1790 Digne van Son (Waspik 27 april 1762-Geertruidenberg 7 maart 1842) (dr. van Simon Adriaans en Maria Simonsdochter van Son).

II a Hendricus Antonius Bijvoet (Geertuidenberg 1 nov. 1790²s-Hertogenbosch 1 maart 1866). Notaris te 's-Hertogenbosch. Huwde ald. 1816 Anna Gertrudis Heeren (±1793 -) (dr. van Waltherus Joannes en Maria Isabella van Beeck). In 1848 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen voor *f.*393,50. In (pj) 1855 vermeld met een aanslag van *f.*924,63. Saldo van zijn nalatenschap bedroeg *f.*213.181,04.

II b Simon Petrus Bijvoet (Geertruidenberg 26 okt. 1800-Berghem 28 okt. 1867). Notaris en Burgemeester te Berghem. Huwde in 1830 te Tilburg Maria Carolina Francisca Vissers (ald. ±1805²s-Hertogenbosch 14 maart 1889) (dr. van Dr. Antonius).

II c Antonius Wilhelmus Bijvoet (11 maart 1808-22 april 1864). Professor klein seminarie te Sint-Michielsgestel, pastoor te Orthen.

B III a Godefridus Adrianus Antonius Bijvoet (Berghem 12 juni 1831-Gemert 11 aug. 1910). Bierbrouwer. Huwde te Gemert 1863 Wilhelmina Anna Maria Prinzen (Gemert 20 okt. 1835-ald. 27 mei 1919) (dr. Johannes Theodorus en Adriana van Mierlo).

B III b Henricus Adrianus Hubertus Bijvoet (Berghem 30 maart 1838-ald. 10 dec. 1910). Notaris te Berghem. Huwde te Den Bosch 1868 Alida Reiniera Jacoba Henriëtta Kolfshoten (1841-1879) (dr. van Mr. Johannes en Cornelia Tielema Streefkerk). Vermeld op de provinciale lijst van hoogstaangeslagenen in 1875 voor *f.*1132,98, in 1893 met een aanslag van *f.*686,12 en in 1910 met onbekende aanslag. In 1910 werd het inkomen ten behoeve van de plaatselijke hoofdelijke omslag geschat op *f.*14.919,-.

B III c Theresia Johanna Adriana Bijvoet (Berghem 4 dec. 1839-Nijmegen 1 sept. 1912). Huwde te Berghem 1864 Mr. Johannes Franciscus Coolen (Berghem 9 okt. 1829-Veghel 25 mei 1896)(zn Leonardus en Maria Catherina Versterren). Kantonrechter en schoolopzichter.

B III d Petrus Simon Adrianus Bijvoet (Berghem 8 maart 1850-Tilburg 21 nov. 1909). Huwde 1873 te Tilburg Maria Johanna Anna Mutsaers (1847- 1915) (dr. van Bernardus Jacobus en Catharina van Roessel). In 1893 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen met een aanslag van *f.*325,75.

BA IV Theodora Francisca Henriëtta Bijvoet (Berghem 17 juli 1872 -). Huwde Berghem 1893 Johannes Gerardus Jurgens (Oss 4 maart 1868-Arnhem 8 sept. 1925) (zn van Arnoldus en Johanna van Woerkom).

Cooth, Van (rooms-katholiek) Bs.

IDr. Frederik Theodoor Willem van Cooth (Herpen 27 jan. 1792-Ravenstein 24 mei 1861). Arts. Huwde in 1813 ald. Joanna Francisca van Veghel (ald. 30 nov. 1781-ald. 17 febr. 1855). In 1844 als eerste vermeld op de lijst met 24 hoogstaangeslagenen te Ravenstein met een aanslag van *f.*173,07.

II a Dr. Leopold Franciscus Willem van Cooth (Ravenstein 21 okt. 1814-Breda 27 nov. 1880). Geneesheer te Breda.

II b Mr. Petrus Franciscus van Cooth (Ravenstein 19 jan. 1819²s-Hertogenbosch 7 juni 1901). Gedeputeerde-statenlid 1850-1853, griffier provinciale staten 1853-1886. Huwde te 's-Hertogenbosch in 1853 Wilhelmina Johanna Maria Suys (ald. 15 juni 1826-ald. 24 dec. 1900)(dr. van Arnold en Theresia Gerardina Ber-

nardina Verheijen). In (pj) 1875 en 1885 tevens bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In 1893 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen met een aanslag van f.671,25. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.6000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.25.000,-, het tiende inkomen ter plaatse. Waarde nalatenschap van Van Cooth circa f.1.300.000,-.

Coovels (rooms-katholiek) Bs.

I **Peter Johannes Coovels** (Bergeijk ± 1774-Helmond 27 mei 1832). Winkelier. Huwde Aldegonde Helena de la Court (Gemert 23 juni 1774-niet na 1811 te Helmond) (dr. van Petrus Adrianus en Maria Anna van Gemert). Te Helmond vermeld op de lijst van verkiesbaren voor de Provinciale Staten in 1829 met een aanslag van f.99,04.

II **Gerardus Josephus Coovels** (Helmond 12 juli 1807-ald. 9 april 1868). Particulier. Huwde ald. 1839 Maria Anna Bots (ald. 11 dec. 1813-) (dr. van Antoni en Petronella van Moorsel). In 1837 als rentenier te Helmond voor de Provinciale Staten verkiesbaar met als aanslag f.152,17. In 1844 als derde vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen te Helmond met een aanslag van f.161,51. Aldaar in 1848 voor f.228,41 aangeslagen.

III a **Gerardus Maria Alphonse Coovels** (Helmond 23 jan. 1844-na 1910). In (pj) 1875 Provinciale-statenlid, voorzitter Kamer van Koophandel te Helmond. In 1895 tevens gemeenteraadslid, (pj) 1910 Gedeputeerde-statenlid, voorzitter NCB, lid van het Nederlands landbouw comité. Met een aanslag van f.513,37 vermeld op lijst hoogst/aangeslagenen in 1893. In 1911 werd ten behoeve van de plaatselijke hoofdelijke omslag het inkomen geschat op f.5000,-.

III b **Petrus Johannes Coovels** (Helmond 28 aug. 1850-16 jan. 1901) Fabrikant. Huwde te Veghel 1880 Maria Mathilde Louise Smits (ald. 27 okt. 1855-) (dr. van Johannes en Johanna Godschalk). Vermeld op lijst hoogst-aangeslagen 1893 voor f.513,37.

Court, De la (rooms-katholiek) Genealogie: N.A., Bs.

I **Mr. Peter Adriaan de la Court** (Hasselt 2 maart 1725-Gemert 20 okt. 1792). Secretaris en drost te Gemert. Huwde 1e te Velp bij Grave 1758 Maria Henrica Elisabeth van der Gheest (Ald. 19 nov. 1720-Gemert 5 okt. 1765) (dr. van Anton Josephus en Maria Gertrudis Schott, weduwe van Hubertus Johannes Borret). Huwde 2e ald. 1773 Maria Anna van Gemert.

II a **Mr. Paulus Emmanuel Antonius de la Court** (Gemert 24 dec. 1760-Oostelbeers 5 april 1848). Diverse functies in Bataafse en Franse tijd. Huwde 1794 Maria Johanna Theresia van Bommel (Leiden 13 okt. 1766-'s-Hertogenbosch 17 aug. 1814) (dr. van Johannes Baptista Henricus Josephus en Maria Agnes Josepha Vercamp). In (pj) 1835 Tweede-kamerlid en lid van de commissie van landbouw in de provincie Noord-Brabant. In 1812 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen, in 1830 voor f.203,02 aangeslagen te 's-Hertogenbosch. S.P.: 'Revenue annuel: 20.000 francs de patrimoine. Homme de

beaucoup de probité et de mérites. Il est du parti connue sous le nome patriotique. Il a toujours manifesté beaucoup de moderation pour l'application de ses principes?

II b **Aldegondis Helena de la Court** (Gemert 23 juni 1774-). Huwde Peter Johannes Coovels (Bergeijk ± 1774-Helmond 27 mei 1832).

III a **Jhr.Mr. Leopoldus Josephus Antonius Arnoldus de la Court** ('s-Hertogenbosch 13 april 1795-ald. 28 dec. 1865) Huwde in 1833 Jkvr. Julie Maria Clara Half-Wassenaer ('s-Hertogenbosch 19 april 1807-ald. 9 juni 1892)(dr. van Jhr. Jacob Willem en Barbara Jacoba van Willigen) Administrateur van Rijksschatkist te 's-Hertogenbosch. In 1844 als 25e vermeld op de lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.340,29. In 1848 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen voor f.968,79. In 1873 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch het inkomen van de weduwe geschat op f.19.000,-, naar hoogte het vijfde ter plaatse.

III b **Jhr.Mr. Josephus Petrus Johannes de la Court** ('s-Hertogenbosch 28 febr. 1800-Luik 3 okt. 1842). In p.j. 1835 rechter in de rechtbank van eerste aanleg te Den Bosch, bestuurslid sociëteit Casino.

IV a **Jhr. Josephus Maria Wilhelmus Emmanuel de la Court** (van Onsenoort) ('s-Hertogenbosch 16 febr. 1840-Vught 23 mei 1907). Provinciaal-statenlid 1871-1904, Gedeputeerde-statenlid 1878-1904. Huwde in 1870 Maria Antoinette Julie Clémaance Ghislaine barones de Béthune (Brugge 11 juni 1849-Vught 5 jan. 1937) (dr. van baron Jean Baptiste Francois en Emelie A.M.C. van Outryve d'Ydewalle) In (pj) 1875 gemeenteraadslid te 's-Hertogenbosch, in 1885 Gedeputeerde-statenlid, voorzitter Vincentiusvereniging en president algemeen armbestuur te 's-Hertogenbosch, voorzitter kiesvereniging Noord-Brabant, president Algemene Bond van r.-k. Kiesverenigingen in Nederland, voorzitter van de Noordbrabantse Maatschappij van Landbouw, bestuurslid Ridderschap Noord-Brabant in Noord-Brabant en president commissaris Noordbrabantse Bank. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873 te 's-Hertogenbosch werd zijn inkomen geschat op f.4000,-. In 1893 vermeld op de provinciale lijst van hoogstaangeslagenen met een aanslag van f.377,26. Na overlijden van zijn moeder, in 1894 werd zijn jaarinkomen ten behoeve van de plaatselijke inkomstenbelasting geschat op f.13.000,- en in 1895 op de lokale kiezerslijst vermeld met aanslag van f.1749,81, de op één na hoogste aanslag binnen Den Bosch.

A V **Jkvr. Cecilia Maria Josepha Paulina Johanna Ghislaine de la Court** ('s-Hertogenbosch 28 nov. 1876-) Huwde 1896 te 's-Hertogenbosch Johannes Henricus Josephus van de Mortel (ald. 27 juni 1871-) (zn van (Victor Franciscus Joannes Josephus en Catherina G. A. Mahie).

IV b **Jhr. Willem Jacobus Paulus Emmanuel de la Court** ('s-Hertogenbosch 9 febr. 1844-Oostelbeers 6 juni 1913). Grondbezitter. Ongehuwd. In (pj) 1895 en 1910 Provinciaal-statenlid en kantonrechter te Hilvarenbeek. Waarde van nalatenschap; f.197.377,60.

Diepen (rooms-katholiek) Genealogie: N.P.

I **Johannes Diepen** (Bergen op Zoom 7 april 1774-Vught 22 juli 1844). Koopman

te 's-Hertogenbosch. Huwde 1e te Zaltbommel in 1793 Anna Barbara Peters (Susteren 20 aug. 1746-Vught 21 maart 1834) en 2e te 's-Hertogenbosch 1835 Henrina Helena Frederikx (ald. 8 jan. 1789-ald. 16 nov. 1854) weduwe van Antonius de Wijs. In 1830 te 's-Hertogenbosch voor f.289,09 aangeslagen.

II a Johannes Nicolaas Diepen (Zaltbommel 26 juli 1793-Tilburg 17 dec. 1865). Lakenfabrikant te Tilburg. Huwde te Boxtel in 1814 Maria Magdalena Adriana van der Voort (ald. 28 febr. 1796-Tilburg 11 febr. 1875) (dochter van Henricus en Anna Olifiers). In (pj) 1835 Provinciale-statenlid. In 1844 als eerste vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Tilburg met een aanslag van f.648,39.

II b Joannes Matheus Diepen (Tiel 19 dec. 1796^s-Hertogenbosch 1 april 1854). Koopman en grondeigenaar te 's-Hertogenbosch. Huwde in 1833 ald. Joanna Wilhelmina Heeren (ald. 18 okt.1800-ald. 7 april 1884) (dr. van Hermanus Josephus en Maria Luyckx). In (pj) 1835 rechter in de rechtbank voor koophandel, bestuurslid departement 's-Hertogenbosch in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In 1844 als zesde vermeld op de lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.467,89. In 1848 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen voor f.696,66. Het inkomen van de weduwe werd in 1873 ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch geschat op f.18.000,- in hoogte het zesde ter plaatse. Saldo nalatenschap van de weduwe was f.183.155,15. Zij legateerde voor ruim f.23.000,- aan verschillende r.-k. instellingen (o.a. huize Voorburg te Vught.).

II c Anna Francisca Helena Diepen ('s-Hertogenbosch 18 jan. 1804-ald. 17 sept. 1866) Huwde ald. in 1826 Ludovicus Henricus Rouppe van der Voort (Boxtel 4 maart 1803)'s-Hertogenbosch 14 okt. 1878) (zn. van Dr. Leonardus en Elisabeth Rouppe)

A III a Johannes Hendricus Arnoldus Diepen (Tilburg 11 juni 1815-20 juni 1897). Fabrikant te Tilburg. Huwde in 1841 te Heel (België) Clémentine Marie Francisca Hermans (Niel 8 juni 1821 - Tilburg 22 jan. 1892) (dochter van Jean Gérard Hubert en Marie Angeline Frische). In (pj) 1875 en 1885 wethouder te Tilburg, Provinciale-statenlid, schoolopzichter en voorzitter Kamer van Koophandel te Tilburg. In geen enkel peiljaar vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1895 te Tilburg werd het inkomen geschat op f.9.000,-. Saldo van zijn nalatenschap was f.153.379,55.

AA IV a Arnold Leon Armand Diepen (Tilburg 5 maart 1846-ald. 23 febr. 1895). Fabrikant en publicist. Huwde te Brussel 1870 Leonie Marie Josephine Bareel (10 mei 1844-Valkenburg 15 mei 1926) (dr. van Mr.Charles Felix Joseph en Sophie Françoise Marie Louise Bossaert). Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1895 te Tilburg werd het inkomen van de weduwe geschat op f.16.000,-.

AAA V Rudolf Johan August Diepen (Tilburg 4 jan. 1874-ald. 3 febr. 1920). Wolfabrikant. Huwde ald. 1902 Josepha Maria Wilhelmina Sträter (ald. 21 aug. 1878^s Gravenhage 27 april 1950) (dr. van Bernard Theodoor Everhard en Justine Josephine Bahlmann). In 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg in 1910 werd het inkomen geschat op f.12.000,-.

AA IV b Johannes Hubertus Gustave Diepen (Tilburg 9 aug. 1848-Wiesbaden 14 april 1890). Correspondent Nederlandse Bank. Huwde Roermond 1875 Anne

Louise Hubertina Thissen (ald. 4 nov. 1851-Tilburg 23 juni 1926) (dr. van Albert Jacob J.H. en Anna Jozefina Busch). Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg 1895 werd het inkomen van de weduwe geschat op *f.*14.000,-.

A III b Karel Lodewijk Diepen (Tilburg 1 april 1828-ald. 8 okt. 1870). Lakenfabrikant te Tilburg. Huwde 1852 te Boxtel Catharina Maria Petronella van der Voort (ald. 25 sept. 1821-Tilburg 15 maart 1881) (dr. van Hendrikus Justinus Dominicus en Catherina Johanna Theresia Leurs).

A III c George Diepen (Tilburg 4 aug. 1834-Vught 16 okt. 1918). Lakenkoper te 's-Hertogenbosch, burgemeester Roermond. Huwde 1858 te Heel (België) Marie Josephine Hubertine Angeline Hermans (Vegtmeal 21 aug. 1832 -Vught 18 dec. 1921) (dochter van Jean Gérard Hubert en Marie Angeline Frische).

A c IV Mgr. Arnold Frans Diepen (Tilburg 12 maart 1860- 's-Hertogenbosch 18 maart 1943). Bisschop van 's-Hertogenbosch. In (pj) 1910 inspecteur van het r.-k. lager onderwijs in Noord-Brabant, geestelijk adviseur r.-k. onderwijzers bond, hoofd van de r.-k.-kweekschool te 's-Hertogenbosch.

Elias (Israëliet) Bs.

I Joseph Elias (Pattensen (Duitsland) ± 1812-Strijp 20 april 1891). Koopman en fabrikant. Gehuwd met Johanna de Jongh (Eindhoven ± 1805-ald. 9 april 1883) Saldo van nalatenschap vrouw *f.*59.109,47.

II a Eduard Elias (Eindhoven ± 1837-Strijp 24 okt. 1897). Linnenfabrikant. Huwde Rebecca Prins (-) Vermeld in 1895 op provinciale lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag.

A III b Adolph Elias (Strijp 2 juni 1867-). Textielfabrikant. In 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen. In 1911 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Eindhoven het inkomen geschat op *f.*15.000,-.

A III a Philip Elias (Eindhoven 23 dec. 1865-). Textielfabrikant. In 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen. In 1911 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Eindhoven het inkomen geschat op *f.*13.000,-.

II b Mathias Elias (Heusden 26 okt. 1842-Strijp 4 juni 1902). Fabrikant. Huwde Amalia de Heer (Maastricht 10 maart 1846-) (dr. van Israël en Rosa Spiegels). Vermeld in 1895 op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag.

B III Joseph Elias (Eindhoven 26 dec. 1873-). Textielfabrikant. In 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen. In 1911 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Eindhoven het inkomen geschat op *f.*20.000,-.

Elsen, Van der (rooms-katholiek) Genealogie: P. van den Elsen

I Cornelius van den Elsen (Gemert 25 okt. 1823-ald. 16 juni 1887). Landbouwer. Huwde ald. 1852 Helena Jansen (ald. 18 okt 1828-ald. 15 april 1912).

II Godefridus van den Elsen (pater Gerlacus) (Gemert 13 april 1853-Heeswijk 20 april 1925). Norbertijn te Heeswijk, rector latijnse school ald., geestelijk adviseur NCB.

Eras (rooms-katholiek) Bs.

I Frederik Eras Kleermaker. Gehuwd met Adriana van Loon

II a Hermanus Eras (Tilburg 28 dec. 1797-en ald. 19 nov. 1869). Bij geboorte van zijn kinderen als kleermaker vermeld, bij hun huwelijk als (textiel-)fabrikant. Huwde in 1825 te Tilburg Maria Jacoba Brouwers (Tilburg 17 mei 1802-).

A III a Cornelis Johannes Eras (Tilburg 16 april 1826-). Fabrikant. Huwde in 1863 ald. Anna Maria Hubertina Donders (ald. 3 juli 1832-) (dr. van Petrus Lambertus (fabrikant) en Anna Maria Theresia Waesberghe). In 1895 en 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1895 te Tilburg werd het inkomen geschat op f.16.000,-.

A III b Jacobus Eras (Tilburg 22 aug. 1827-). Fabrikant. Huwde te Tilburg in 1864 Johanna Cornelia Beljaars (ald. 29 dec. 1840-) (dr. van Quirinius (gemeentesecretaris) en J.M. Roesel). In 1893 vermeld op de provinciale lijst van hoogstaangeslagenen met aanslag van f.422,25. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1895 te Tilburg werd het inkomen geschat op f.21.000,-.

A III c Hubertus Eras (Tilburg 4 okt. 1829-). Fabrikant. Vermeld op lijst hoogstaangeslagenen in 1895 en 1910. Huwde 1862 te Tilburg Johanna Cornelia Beurden (ald. 22 okt. 1829-) (dr. van Augustinus van Beurden, fabrikant). Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1895 te Tilburg werd het inkomen geschat op f.16.000,-.

A III d Johannes Baptist Eras (Tilburg 26 sept. 1831 -). Fabrikant. Huwde te Tilburg in 1865 Maria Anna Catherina Mercx (ald. 1840-) (dr. van Peter Mercx, smid). Vermeld op lijst hoogstaangeslagenen 1895. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1895 te Tilburg werd het inkomen geschat op f.21.000,-.

A III e Hendrikus Eras (Tilburg 28 sept. 1836-13 juli 1913). Wollen manufacturen fabrikant. Huwde 1873 te Tilburg Anna Philomena van Dijk (Tilburg 1 aug. 1844 -ald. 19 dec. 1884). In (pj) 1895 vice voorzitter Kamer van Koophandel en in (pj) 1910 bestuur r.-k. kiesvereniging te Tilburg en Provinciale-statenlid. Vermeld in 1895 en 1910 op de lijst van hoogstaangeslagenen, aanslag onbekend. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1895 te Tilburg werd het inkomen geschat op f.21.000,-. Saldo van de nalatenschap van de echtgenote f.174.999,64.

AE IV a Gabriël Ludovicus Jozefus Eras (Tilburg 2 maart 1876-). In 1910 vermeld op lijst hoogstaangeslagenen. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg in 1910 werd het inkomen geschat op f.15.000,-.

AE IV b Henricus Hermanus Gabriël Cornelis Eras (Tilburg 2 febr. 1875-). Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1910. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg in 1910 werd het inkomen geschat op f.21.000,-.

AB IV a Johannes Hermanus Maria Eras (Tilburg 12 febr. 1865-). Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1910. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg in 1910 werd het inkomen geschat op f.32.000,-.

AB IV b Daniël Jacobus Eras (Tilburg 23 sept. 1873-). Vermeld op lijst hoogstaangeslagenen in 1910. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg in 1910 werd het inkomen geschat op f.18.000,-.

AD IV Petrus Hermanus Maria Eras (Tilburg 2 jan. 1867-). Vermeld in 1910 op lijst van hoogstaangeslagenen. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg in 1910 werd het inkomen geschat op f.15.000,-.

Erp, Van (rooms-katholiek) Genealogie SNOB, Cunen, Bs.

I Gerardus van Erp (Oss 18 febr. 1801-ald. 27 febr. 1889) en Gertruida Roefs (1822-1896) landbouwers te Oss.

II a Johannes Jacobus van Erp (Oss 2 maart 1855-Berghem 21 juni 1812). Landbouwer. Huwde in 1875 ald. Maria Ida van Amstel (Berghem 2 febr. 1852-) (dr. van Adriaan van Amstel en Maria Essers). In (pj) 1895 wethouder en vice president Vincentiusvereniging te Berghem, in 1910 burgemeester en Provinciaal-statenlid.

A III Jacobus Johannes van Erp (Berghem 24 febr. 1886-). In (pj) 1910 secretaris NCB te Berghem.

II b Marinus Antonius van Erp (Oss 26 juni 1856-). In (pj) 1910 te Oss vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen.

I Nicolaas van Erp gehuwd met Wilhelmina van Kreij.

II Hendricus Franciscus van Erp (Oss 2 jan. 1840-ald. 31 okt. 1905). Veehouder. Huwde Jacomina van Zandt. Gemeenteraadslid, wethouder 1878-1905, 1896-1905 Provinciale-statenlid. In (pj) 1895 bestuurslid r.-k. kiesvereniging Grave.

Fenema, Van (protestant) Genealogie: N.P.

I Mr. Petrus Henricus van Fenema (Leeuwarden 25 aug. 1734-Lith 20 juni 1801). Advocaat en secretaris ald. Huwde te Helvoirt Henrika Johanna Ruehl (1749-1822)

II Mr. Petrus Henricus van Fenema (Lith 14 maart 1778-Dreumel 24 sept. 1837). Notaris en adjoint maire van s-Hertogenbosch. Huwde I in 1799 ald. Ch.H.W. Mum (1773-1821), 2 in 1822 Adriana Catharina Paulina Versfelt (1786-1859). In (pj) 1835 notaris, Provinciale-statenlid en lid Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1812 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen. In 1830 voor f.184,68 vermeld op lokale 's-Hertogenbosch kiezerslijst.

III a Henriëtta Petronella van Fenema (1802-1873) huwde 1819 Mr. Paulus Verhellouw (1793-1864) (zn. van Jan en Margaretha Johanna van Diepenbrugge).

III b Adriana Catharina Paulina van Fenema (1826-1891). Huwde in 1852 Jhr. Gerard Johannes Martinus Bowier (1826-1892) (zoon van Jhr.Mr.Jan en Johanna Jacoba Sara van Rensselaer).

Glabbeek, Van (rooms-katholiek) Genealogie: Delhougne

I Godefridus van Glabbeek (Helmond 23 april 1729-ald. 23 sept. 1794). Wever. Huwde 2e te Helmond in 1792 Francisca van der Verande (Aarle-Rixtel 16 maart 1772-Helmond 20 nov. 1809). Zij hertrouwde Wilhelmus Prinzen.

II Godefridus van Glabbeek (Helmond 9 febr. 1794-ald 21 jan. 1869). Textielfabrikant. Huwde te Zaltbommel 1826 Wilhelmina Jacoba van Giesen (ald. 17-10-1799-Helmond 15 mei 1872).

III a Henriëtte Maria van Glabbeek (Helmond 29 juli 1828-ald. 28 maart 1912). Huwde te ald. 1850 Albertus Antonius Bots (ald. 13 juli 1822-ald 15 febr. 1873). Fabrikant (zn van Albertus en Maria van Dijk).

III b Maria Francisca van Glabbeek (Helmond 14 sept. 1829 Gemert 6 maart 1904) huwde te Helmond 1853 Wilhelmus Wijnandus Prinzen (Gemert 27 okt. 1824-2 jan. 1908). Linnenfabrikant (zn. van Johannes Theodorus en Adriana van Mierlo).

III c Maria Wilhelmina van Glabbeek (Helmond 7 mei 1832-ald 28 jan. 1905). Huwde ald. 1872 Antonius Godefridus Raijmakers (ald. 17 sept. 1828-ald. 19 maart 1877). Textielfabrikant (zn. van Antonius en Johanna Maria van Asten)

III d Maria Antonia Francisca van Glabbeek (Helmond 8 nov. 1833-Tilburg 23 juni 1876). Huwde 1859 te Helmond Johannes Franciscus Mutsaerts (Tilburg 23 juli 1833-ald. 26 juni 1901). Textielfabrikant (zn. van Petrus en Joanna Pessers).

III e Godefridus Wilhelmus van Glabbeek (Helmond 30 jan. 1835-Heidelberg 14 maart 1883). Textiel- en margarinefabrikant. Huwde te Tilburg 1865 Cornelis Norberta Mutsaerts (ald. 19 febr. 1841-Helmond 12 okt. 1912) (dr. van Petrus en Joanna Pessers). Lid Kamer van Koophandel. Saldo van zijn nalatenschap bedroeg f.93.719,70.

E IV Wilhelmina Maria Adriana Cornelia van Glabbeek (Helmond 13 febr. 1872-Berghem 7 nov. 1821). Huwde te Helmond 1903 Mr. Hendrikus Adrianus Hubertus Bijvoet (Berghem 28 maart 1871-ald. 18 nov. 1941). Notaris (zn. Hendrikus Adrianus Hubertus en Aleida Reinera Jacoba Henriëtta Kolfshoten).

III f Arnoldus Hendrikus Jacobus van Glabbeek (Helmond 28 juli 1841-ald. 17 april 1915). Huwde ald. 1872 Johanna Maria Wilhelmina Prinzen (ald 7 dec. 1848-ald 8 juli 1894) (dr. van Wijnandus Franciscus en Hendrica Raijmakers). In (pj) 1895 vice voorzitter Kamer van Koophandel te Helmond. Vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen in 1893 met een aanslag van f.418,22.

F IV Wilhelmina Maria Hendrika van Glabbeek (Helmond 24 okt. 1874-Eindhoven 10 mei 1922) Huwde te Helmond 1898 Franciscus Petrus Josephus Boex (Eindhoven 26 aug. 1872-ald. 9 jan. 1937). Wijnhandelaar (zn. van Johannes Franciscus en Maria Arnolda Carolina Willems).

Godschalk (rooms-katholiek) Bs.

I Henricus Godschalk. Rentenier gehuwd met Helena van Grinsven.

II Gerardus Godschalk (Den Dungen 1 sept. 1779-ald. 29 april 1866). Burge-meester te Den Dungen 1814-1853. Huwde ald. in 1811 met Anna Maria van de Westelaken (ald. 17 sept. 1774 -). In 1855 vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen met aanslag van f.670,55.

III Joanna Godschalk (Den Dungen 23 nov. 1819-26 aug. 1885). Huwde te Den Dungen 1848 Jan Smits (Veghel 24 maart 1812-Veghel 12 juli 1884). Bierbrouwer (zn van Hendricus en Annemarie Henny Kerkhof).

I Mathijs Godschalk. Gehuwd met Anna Maria van Grinsven.

II Antonius Godschalk (Den Dungen 19 april 1796-ald. 15 aug. 1862). Bouwman. Huwde ald. 1818 Christina van Gerven (ald. 15 mei 1798-1833).

III a Mgr. Adrianus Godschalk (Den Dungen 1 aug. 1819-Den Bosch 3 jan. 1892). Bisschop 's-Hertogenbosch. In (pj) 1875 professor seminarie Haaren en lid kathedraal kapittel.

III b Johanna Godschalk (Den Dungen 12 april 1825 - Den Bosch voor 1890). Huwde 1856 te Den Dungen Ludovicus van Meerwijk (Orthen 17 okt. 1810) Den

Bosch 16 maart 1888) (zn van Leonardus en Joanna Maria van Zon) Raadslid Den Bosch.

Grancy, De Sernaclens de (protestant) Genealogie: N.A.

I Charles Auguste Paul Louis de Sernaclens de Grancy. Gehuwd met Cornelia Elisabeth du Tour.

II Onno Anne Marie Willem baron de Sernaclens de Grancy van Haanwijk (St. Michielsgestel 30 juli 1780-ald. 19 juli 1836). Huwde ald. 1811 Frederica Wilhelmina barones van der Duyn (Breda 13 jan. 1791's-Hertogenbosch 25 mei 1843) (dr. van baron Willem Hendrik en Susanna Josina de gravin van Bylandt). Vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen in 1812. In 1826 als lid van de Provinciale Staten verkiesbaar te St. Michielsgestel met een aanslag van *f.872,70*. S.P.: 'Capitain au service du prince de Waldeck. D'une probité reconnue [...] montré fort attaché au gouvernement francais et sujet zélé de S.M.. Monsieur de Grancy a beaucoup d'influence sur ses concitoyens par sa bienfaisance [...]. Revenue annuel 18.000 à 22.000 francs.'

III a Henri Frederik baron de Sernaclens de Grancy (Brussel 3 dec. 1812-ald. 17 jan. 1868). Zijdekweker. Huwde te St. Michielsgestel 1843 Louise Sophie Berail (Boxtel 5 juni 1819-St. Michielsgestel 8 sept. 1904) (dr. van Corneille Hippolyte en Henriëtte Struuck). In 1844 te St. Michielsgestel als eerste vermeld op lijst van 24 hoogst aangeslagenen met een aanslag van *f.461,10*. Vermeld op provinciale lijst hoogstaangeslagenen in 1848 voor *f.1140,70*.

III b Jhr. Charles Petrus de Sernaclens de Grancy ('s-Hertogenbosch 30 nov. 1815-Vught 2 dec. 1878). Burgemeester van Esch. Huwde te Vught 1843 Jkvr. Wilhelmina Martini van Geffen ('s-Hertogenbosch 23 dec. 1818-Vught 18 nov. 1898) (dr. van Jhr. Antonie en Wilhelmina Guërin). In 1875 te Vught vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen voor *f.399,83*. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd zijn inkomen geschat op *f.4000,-*.

A IV a Jkvr. Louise Henriëtte Frédérique Susette Charlotte de Sernaclens de Grancy (St.-Michielsgestel 23 maart 1844-Breda 2 dec. 1893). Huwde St.-Michielsgestel 1869 Hendrik Willem Jan Bosch ('s-Hertogenbosch 10 febr. 1844-Berlicum 9 jan. 1886) (zn van Hendrik Willem en Wilhelmina Jacoba Vermeulen).

A IV b Guillaume Jules Antoine baron de Sernaclens de Grancy (St.-Michielsgestel 4 maart 1856-ald 29 jan. 1926). Huwde 1e te Gouda 1877 Madelaine Sally van Gennep (Arnhem 1849-Apeldoorn 1885) 2e op Celebes 1886 Bethe-Hermance Jeanne Scherer (Venlo 22 maart 1851-Rotterdam 8 nov. 1926). In 1890 te St.-Michielsgestel vermeld op lijst hoogst aangeslagenen voor *f.460,55* en in 1895 en 1910, met onbekende aanslag.

Greze, De (rooms-katholiek) Genealogie: N.A.

I Wilhelmus de Greze (Zétrud-lumay 13 mei 1777-Breda 22 februari 1828). Huwde Breda 1804 Theresia Ingenhousz (1771-1850) (dr. van Ludovicus en Maria Johanna Struyck).

II a Jhr.Mr. Henricus Ferdinandus de Greze (Breda 1 maart 1807's-Her-

togenbosch 17 februari 1874). Huwde te Breda 1836 Emilie J.P.M. de Roy van Zuidewijn (1816-1875) (dr. van Johannes Franciscus Chr.J.). Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f*.12.000,-.

*II b Jhr.***Mr. Josephus Ludovicus de Grez** (Breda 24 juni 1817-Ginneken 25 mei 1902). Huwde te Groningen in 1851 Agnes W.C.H. Cremers (1825-1895) (dochter van Mr. F.J.J. en R.A.M. Draper). In 1890 vermeld op de lijst van hoogst aangeslagen voor *f*.1152,51.

*A III Jhr.***Mr. Johan Maria Hendrik Joseph de Grez** (Breda 16 sept. 1837- 18 sept. 1910). Huwde 1863 te 's-Hertogenbosch Jacqueline Gertrude Marie Mahie (ald. 23 mei 1843-Ginneken 2 mei 1917) (dr. van Johannes Henricus en Gertruda Antonia van Son.) In (pj) 1875 commies provinciale griffie en president sociëteit De Zwarte Arend. In (pj) 1895 lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen en secretaris Ridderschap Noord-Brabant. In (pj) 1875 vermeld op de lijst van hoogst aangeslagenen voor *f*.1237,14 en in 1890 voor *f*.1272,22. In 1895 met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f*.3500,-. In 1894 werd het inkomen ten behoeve van de lokale inkomensbelasting geschat op *f*.26.600,-. De echtgenote was in (pj) 1895 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

Gulick, Van(rooms-katholiek) Genealogie: Mommers, Jutten, Bs.

I Franciscus Zacharias van Gulick Mr.lintwerker gehuwd met Christiana Maria van Hees.

II a Wilhelmus van Gulick ('s-Hertogenbosch 6 mei 1746-ald. 19 sept. 1825).Lid municipaliteit. Huwde le 1773 Beatrix Johanna Bichelaar ('s-Hertogenbosch 13 jan. 1783), 2e 1784 Catharina Antoinetta Morren.

III a Franciscus Antonius van Gulick (van den Bichelaar) (6 maart 1781-10 dec. 1838). Garenfabrikant en gemeenteraadslid. Huwde ald. 1807 Maria Elisabeth Reabel (1787-ald. 2 dec. 1822). In 1830 te 's-Hertogenbosch voor *f*.180,62 aangeslagen.

III b Josephus Jacobus Hubertus van Gulick ('s-Hertogenbosch 16 maart 1809-) Bierbrouwer. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f*.8000,-.

A IV a Rogerus Wilhelmus Hubertus van Gulick ('s-Hertogenbosch 9 nov. 1812-Antwerpen 24 mei 1864). Koopman. Huwde 1838 te Linden met Petronella van Vlijmen (Linden 27 mei 1813-'s-Hertogenbosch 28 febr. 1859).

A IV b Dr. Wilhelmus Vincentius Hubertus van Gulick ('s-Hertogenbosch 23 dec. 1817-ald. 20 jan. 1892). Medisch doctor te Raamsdonk. Huwde 1849 te Heusden Joanna Francisca Bax (1823-1885). Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f*.6000,-.

Aa V a Johannes Wilhelmus Rogerus van Gulick (Linden 1 april 1838-14 april 1900). Koopman te 's-Hertogenbosch. Huwde te ald. 1862 Henrica Maria Johanna Luyckx ('s-Hertogenbosch 26 februari 1831 -) (dr. van Johannes Theodorus (wethouder) en Ida Henrica van Pelt). In 1885 secretaris kiesvereniging Noord-

Brabant, regent godshuizen s-Hertogenbosch, bestuurslid sociëteit De Katholiek Kring. In (pj) 1895 Provinciale-statenlid, voorzitter De Katholieke Kring, voorzitter Vincentiusvereniging parochie Heilige Catharina, bestuurslid Noordbrabantse bond van r.-k. kiesverenigingen, lid Kamer van Koophandel en voorzitter afdeling Noordbrabantse Maatschappij van Landbouw te 's-Hertogenbosch. In 1895 vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen met een onbekende aanslag. In 1894 werd het inkomen ten behoeve van de lokale inkomstenbelasting geschat op f.19.500,-.

AA Vb Maria Elisabeth Huberta van Gulick (1839-) huwde 1864 Johannes Cornelis Josephus Bolsius ('s-Hertogenbosch 27 juni 1833-) zoon van Josephus Laurentius.

AAA VI a Johannes Theodorus Cornelis Maria van Gulick ('s-Hertogenbosch 8 febr. 1866 -). Vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen in (pj) 1910.

AAA VI b Theodorus Rogerius Cornelis Alphonsus Maria van Gulick ('s-Hertogenbosch 2 aug 1864 -). Vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen in (pj) 1910.

Half-Wassenaer van Onsenoort (rooms-katholiek) Genealogie: N.A., S.v.Y.

I Mr. Bernardus Jacob Half-Wassenaer (Den Haag 6 sept. 1746-'s-Hertogenbosch 10 nov. 1810). Heer van de heerlijkheid Onsenoort en Nieuwkuyk. Diverse functies in franse tijd te 's-Hertogenbosch. Huwde te Vught 1771 Petronella Jacoba Maria van Engelen (Den Bosch 23 febr. 1745-ald. 1 jan. 1823)(dr. van Rudolph Arnold en Mechtildis Maria van Beugen). S.P.: 'Membre du corps legislatif de Hollande. Rentier. Homme d'une conduite morale de la parti Patriotique. M. van Onsenoort est membre de l'ordre Royal de l'union et jouit d'une grand fortune.'

II a Jhr. Mr. Jacob Willem Half-Wassenaer ('s-Hertogenbosch 5 febr. 1775-ald. 5 febr. 1837). Heer van de heerlijkheid Onsenoort. Districtscommissaris. Huwde 1803 te Den Bosch Barbara Jacoba van Willigen (Ravenstein 12 okt. 1775-) Nieuwkuyk 23 okt. 1857)(dr van Frantz Antony en Maria Anna van den Broek). In (pj) 1835 tevens Provinciale-statenlid en lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Als negende in volgorde vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in departement Monden van de Rijn in 1812. In 1831 vermeld op lijst van verkiesbaren in het negende district met een aanslag van f.353,37. In 1837 op deze lijst met aanslag f.709,13.

A III a Jkvr. Julia Maria Clara Half-Wassenaer ('s-Hertogenbosch 7 april 1807-ald. 9 juni 1892). Huwde Jhr.Mr. Leopold J.A.A. de la Court ('s-Hertogenbosch 14 april 1795-ald. 28 dec. 1865).

A III b Jhr.Mr. Franciscus Fredericus Half-Wassenaer ('s-Hertogenbosch 19 juli 1808-Brussel 14 augustus 1853). Heer van de heerlijkheid Onsenoort en Nieuwkuyk. Rechter te Eindhoven. Huwde te Den Bosch in 1850 Anna Petronella Theresia Maria van Rijckevorsel (ald. 22 maart 1821-ald. 13 juli 1879) (dochter van Gerardus Johannes en Maria Cornelia van Rijckevorsel). Het inkomen van de weduwe werd in 1873/74 ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch geschat op f.5000,-.

II b Rufina Jacoba Maria Half-Wassenaer ('s-Hertogenbosch 12 maart 1778-ald.

19 jan. 1855). Huwde 1798 te Nieuwkuyk Jacobus Cornelis Balthazar van Bommel ('s-Hertogenbosch 26 jan. 1774-ald. 14 maart 1806).

II c Antonia Joanna Barbara Half-Wassenaer ('s-Hertogenbosch 14 febr. 1780-ald.16 nov. 1860). Huwde in 1799 Joannes Franciscus van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 26 maart 1780-ald.28 nov. 1839) (zoon van Thomas Cornelis en Anna Petronella Vermeulen).

II d Everarda Francisca Half-Wassenaer ('s-Hertogenbosch 26 aug. 1784-Antwerpen 11 okt. 1842). Huwde 1810 te 's-Hertogenbosch Augustinus Theodorus baron van Rijckevorsel van Kessel (ald. 28 april 1783 - Vught 12 nov. 1846) (zoon van Thomas Cornelis en Anna Petronella Vermeulen).

Hannes, Van Thy (protestant) Genealogie: N.A.

I Mr. Johan Abraham van Thy Hannes (Wesel 26 aug. 1743-'s-Hertogenbosch 16 juni 1829). Huwde te Gorkum 1767 Antoinette Christina van Barneveldt (ald. 1747-1806).

II Jhr. Willem Hendrik van Thy Hannes, heer van Empel en Meerwijk (Gorkum 17 jan. 1774-Meerwijk 19 aug. 1849). Huwde 1796 te Gorkum L.G. van Rappard (ald. 1770-1844). In (pj) 1835 wethouder 's-Hertogenbosch, lid provinciaal college van toezicht Nederlands Hervormde kerk, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1812 als 18e vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen in het Departement Monden van de Rijn. In 1830 te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.127,88 vermeld op kiezerslijst. In 1848 met aanslag van f.1117,32 op lijst van hoogst aangeslagenen vermeld. S.P.: 'Adjoint du maire. Homme d'un Caractère droit, d'une humeur doux. Spectateur modéré des orages de la Revolution'.

III a Jhr.Mr. Hendrik Anton van Thy Hannes ('s-Hertogenbosch 27 okt. 1804-ald. 8 april 1856). Advocaat. Huwde ald. 1843 Charlotte Löbe Sels (ald. 1805-1856). In (pj) 1835 substituut officier rechtbank van eerste aanleg 's-Hertogenbosch, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en bestuurslid sociëteit Casino.

III b Jkvr. Anna Christina van Thy Hannes ('s-Hertogenbosch 16 dec. 1806-ald. 20 juli 1842). Huwde 1827 ald. Mr. Johannes de Bergh (ald. 9 okt. 1801-2 april 1867 (zn van Jan en Johanna de Sille).

Heeren (rooms-katholiek) Genealogie: Brabantse Leeuw.

I Johannes Godefridus Heeren ('s-Hertogenbosch 22 sept. 1715-ald. 21 nov. 1801). Koopman in granen. Huwde 1745 ald. Cornelia Theresia van Delft (ald. 17 april 1723 -)

II a Waltherus Johannes Heeren ('s-Hertogenbosch 24 febr. 1753-ald. 10 sept. 1838). Koopman in granen. Huwde 1789 ald. Maria Isabella van Beeck (ald. ± 1766-'s-Hertogenbosch 29 nov. 1832) (weduwe van Arnoldus Josephus Vereijck). Diverse functies in Bataafse en Franse tijd. Geschat vermogen in 1810 fr.20.000 in 1813 idem, maar met wijziging 7000. In 1830 vermeld op kiezerslijst 's-Hertogenbosch met aanslag van f.371,70. S.P.: 'Adjoint de la ancien bourgmestre et negociant en grain. Adjoint du maire, Membre du conseil départementale et ne-

gociant en grain. Homme zélé pour le bien public. Il a suivi avec moderation parti patriotique?

A III Anna Gertrudis Heeren ('s-Hertogenbosch 18 juni 1793-ald. 1 maart 1865) Huwde ald. 1816 Hendricus Antonius Bijvoet (1790-1866) (zn. van Godefridus en Dimphna van Son).

II b Hermanus Josephus Heeren ('s-Hertogenbosch 21 jan. 1759-ald. 4 april 1830). Brouwer. Huwde ald. met Maria Luyckx (ald. 15 juli 1761-ald. 8 mei 1842) (dr. van Theodorus Henricus en Wilhelmina Olieslagers). Geschat vermogen in 1810 en 1813 1000 fr.

B III a Joanna Wilhelmina Heeren (ald. 18 okt. 1800-ald. 7 april 1884). Huwde ald. 1833 Joannes Matheus Diepen (Tiel 19 dec 1796-'s-Hertogenbosch 1 april 1854).

B III b Mr. Arnoldus Antonius Heeren ('s-Hertogenbosch 15 okt. 1804-ald. 27 juli 1878). Advocaat ald. Huwde Catharina Henrica van der Pas (\pm 1804-ald. 2 jan. 1868)

BB IV Maria Louisa Josepha Heeren (ald. 26 sept. 1836-Vught 31 juli 1914). Huwde ald. 1857 Thomas Jacobus Hubertus van Rijckevorsel (ald. 7 dec 1831-ald. 15 maart 1882). Wijnhandelaar.

Hengst (rooms-katholiek) Genealogie: Jutten

I Joannes Antonius Petrus Hengst (Boxmeer 5 sept. 1772-ald. 8 april 1828) Rentmeester der Domeinen. Huwde 1806 Maria Agatha Hoctin (Boxmeer 17 sept. 1786-ald. 15 sept. 1819).

II Mr. Johannes Baptista Josephus Hengst (Boxmeer 23 juni 1817-ald. 23 maart 1892) Advocaat. Huwde 1e Cornelia Anna Henrica Huberta de Kesschietre van Havre (Gemert 29 aug. 1816-28 dec. 1852) en 2e 1852 Ida Paulina Huberta Tielens (Maastricht 6 okt. 1827-Boxmeer 9 sept. 1905). In (pj) 1875 burgemeester, Eerste-kamerlid en kantonrechter te Boxmeer. In 1844 als zesde vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Boxmeer met een aanslag van f.126,39. Hij was in (pj) 1875 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen met een aanslag van f.1089,22.

III a Clément Francois Joseph Hubert Hengst (Boxmeer 5 april 1865-). Huwde 1889 Maria Gertrudis Wittkampf (Schiedam 24 juni 1869-). In (pj) 1895 en 1910 burgemeester Boxmeer, Provinciale-statenlid. In (pj) 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen, met onbekende aanslag.

III b Mr. Ferdinand August Joseph Alphons Hubert Maria Hengst (Boxmeer 3 juli 1859-). Advocaat. In (pj) 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag.

Heuvel, Van den (rooms-katholiek) Bs.

I Adriaan van den Heuvel (Geldrop \pm 1790-). Fabrikant. Huwde ald. in 1813 Johanna Maria Eijcken (ald. \pm 1790-) In 1844 als eerste vermeld op de lijst van 24 hoogst aangeslagenen te Geldrop met een aanslag van f.146,31.

II Wilhelmus van de Heuvel (Geldrop 5 dec.1823-). Huwde 1847 te Geldrop Paulina Kauwenberg (Diessen 10 maart 1827-) (dr. van Joannes en Petronella Verhoeven). In (pj) 1875 president Vincentiusvereniging Geldrop. In (pj) 1875

vermeld op lijst hoogstaangeslagenen voor f.459,28.

III Vincent Adrianus Maria van den Heuvel (Geldrop 9 dec 1854-13 sept. 1920). Fabrikant. Huwde te Helmond 1882 Francisca Maria Josephina Sanders (ald. 7 sept. 1858-) (dr. van Jan Francis en Wilhelmina Maria Raijmakers). In (pj) 1895 Provinciale-statenlid, bestuurslid r.-k. kiesvereniging Eindhoven en r.-k. kiesvereniging Helmond, betrokken bij oprichting van de NCB. In (pj) 1910 Gedeputeerde-statenlid en Tweede-kamerlid.

Hout, Van (rooms-katholiek) GAH, Bs.

I Jacobus van Hout (Helmond 26 dec. 1836-ald. 28 okt. 1890). Winkelier. Huwde Evardina Versantvoort (Woensel 19 dec. 1839-)

II Marinus Petrus Wilhelmus van Hout (Helmond 6 sept. 1870- 1937). Ongehuwd. In (pj) 1910 Provinciale-statenlid, president Kamer van Koophandel, president r.-k. middenstandsbond De Hanze. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Helmond 1911 werd zijn kapitaal geschat op 30.000 gulden en het inkomen op f.4700,- Burgemeester Helmond 1913-1937.

Hugenpoth tot den Berenclauw, Van(rooms-katholiek) Genealogie: N.A.

I Antonius Cornelis Simon Xaverius van Hugenpoth (Herwen 4 april 1739-Java 24 nov. 1777) Heer van den Berenclauw. Huwde Henriëtte-Hermina Maria Antonia van Hövell tot Westerfliet (Deventer 1742 -Groessen 1815)

II a Jan Baldwin Joseph Hendrik Otto Anton baron van Hugenpoth tot den Berenclauw (Groessen 1 dec.1776- Boxmeer 23 mei 1850). Huwde 1807 te Boxmeer Dorothea Ludovica A.M. van Sasse van Ysselt (Boxmeer 22 juli 1780-ald. 29 dec. 1845) (dr. van Mr. Gerbrandus Ignatius en Maria Cornelia Magdalena de Raet). In (pj) 1835 Provinciale-statenlid, lid provinciale commissie voor landbouw. S.P.: 'Rentier, estimé, n'habite Boxmeer que depuis 4 ans et [...] est toujours [...] soumis aux lois. D'une famille distinguée de pays de Cleves, ayant le titre de baron. Marié M.elle Sasse, noble; Nice de Mr. de Raath. Revenue Annuel 4000 francs'

II b Walraad Otto van Hugenpoth tot den Berenclauw (Emmerich 8 juli 1767-Zevenaar 6 juni 1814). Huwde 1799 Sara Warmoldina Wilhelmina van Maaneil (Groningen 19 mei 1782-Boxmeer 21 dec 1858).

A III Mr. Jan Baptista Constantius Joseph Carel Cornelis Maria baron van Hugenpoth tot den Berenclauw (Boxmeer 11 jan. 1816's-Hertogenbosch 6 nov. 1877). Jurist en publicist. Huwde ald. 1850 met Johanna Barbara Elisabeth Rouppe van der Voort (ald. 3 juli 1828-ald. 22 sept. 1902) (dr. van Ludovicus Henricus en Anna Francisca H. Diepen). In (pj) 1875 raadsheer provinciaal gerechtshof, bestuur Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, buitengewoon kamerheer. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.3700,-.

A IV a Henrica barones van Hugenpoth tot den Berenclauw (Eindhoven 9 aug. 1852-Nijmegen 21 april 1934). Huwde 1887 Jhr. Francois Andries de Jong van Beek en Donk (1839-1910) (zn van Jhr.Mr. Jan Olphert en W.J.E. d'Aumerie).

A IV b Mr. Jan Baldwin Willem baron van Hugenpoth tot den Berenclauw

(’s-Hertogenbosch 9 mei 1864-ald. 12 okt.1951). Huwde 1897 Jkvr. Elisabeth van Meeuwen (’s-Hertogenbosch 29 juli 1873-ald. 9 maart 1946) (dr. Pieter Maria Franciscus en E.J. Magnée). In (pj) 1910 advocaat en procureur te ’s-Hertogenbosch, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, bestuurslid sociëteit De Zwarte Arend. In (pj) 1910 vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen met onbekende aanslag.

A IV c Johanna Adriana barones van Hugenpoth tot den Berenclauw (’s-Hertogenbosch 6 okt.1866-). Huwde 1889 Jhr.Willem Emile Théodore Marie van der Does de Willebois (Maastricht 9 febr.1858-Arnheim 12 mei 1932) (zn van Pieter Joseph August Maria en M.G.P.S. de Crassier).

B III Johannes Gerardus Hendricus Antonius baron van Hugenpoth tot den Berenclauw (Zevenaar 6 sept. 1811’s-Hertogenbosch 22 dec. 1889). Huwde 1e 1838 Marie Ursula barones van Hugenpoth (Boxmeer-18 juli 1809-ald. 11 nov. 1846) (dr. van Jan Baldwin J.H.O.A.) 2e 1849 Anna Magdalena Norberta van Hoof (’s-Hertogenbosch 5 juni 1817-ald. 12 juni 1889). In (pj) 1875 griffier arrondissementsrechtbank, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, bestuurslid Ridderschap Noord-Brabant. In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te ’s-Hertogenbosch zijn inkomen geschat op f.5500,-. De tweede echtgenote was in (pj) 1875 actief in en in 1885 voorzitter van de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

Jong van Beek en Donk De(protestant) Genealogie: N.A.

I Jhr.Mr. Johannes de Jong (Erp 10 dec. 1758-Beek en Donk 17 nov. 1846). Lid Departementaal bestuur en Gedeputeerde Staten Noord Brabant. Huwde te Enkhuizen in 1792 Petronella Vaillant (1773-1841). Vermeld als twaalfde op de lijst van hoogst aangeslagenen in 1812. Verkiesbaar in 1826, 1831 en 1836 als rentenier met aanslag van resp. f.324,48 en onbekend. S.P.: 'Rentier, propriétaire de la cidevant seigneurie de Beek. Sans Employ, Revenue annuel 20.000,-'

II a Jkvr. Anna de Jong van Beek en Donk (Beek en Donk 25 Mei 1796-Voorburg 5 sept. 1863). Huwde 1818 te Beek en Donk Jhr. Hugo van Beresteijn (Vught 1 juni 1790-Rotterdam 26 sept. 1857) (zn van Gijsbert en Maria Magdalena van Groenewegen).

II b Jhr. Benjamin de Jong van Beek en Donk (Beek en Donk 27 febr. 1805-Ginneken 10 juni 1890). Huwde 1e Delft 9 juni 1830 Albertina van den Boogaart (ald. 18 sept. 1806-ald.13 april 1831) (dr. van Pieter Willem en Christina van Beresteijn), 2e Woudrichem 1836 Johanna Alberta van der Colff (ald. 19 jan. 1817-Ginneken 22 febr. 1891) (dr. van Herman en Catherina Henriëtte Buys).

B III Jhr.ir. Christiaan Joannes de Jong van Beek en Donk (Breda 12 aug. 1847-Arnheim 2 okt. 1912). Ingenieur Rijkswaterstaat. Huwde te Delft 1879 Adriana Maria de Marchie Sarvaas (Koudekerk 1 dec. 1845’s-Hertogenbosch 1 juli 1893) (dr. van Gideon Jan en Hendrika Antonia Mulder). Vermeld op lijst hoogstaangeslagenen (pj) 1895, met onbekende aanslag. In 1894 werd het inkomen ten behoeve van de lokale inkomstenbelasting geschat op f.5500,-.

II c Jhr.Mr. Jan Olphert de Jong van Beek en Donk (Veghel 6 sept. 1806-Beek en Donk 24 okt. 1886). Huwde Den Haag 1833 Wilhelmine Josephine Eleonore d’Aumerie (Vlierden 24 sept. 1804-Utrecht 24 jan. 1778) (dr. van dr.Jan François

en Elisabeth Jeanne Judith d'Aumerie). In (pj) 1835 Advocaat en p.l.v. rechter rechtbank van eerste aanleg te Eindhoven. In 1844 vermeld op lijst van 24 hoogst aangeslagenen te Stratum met een aanslag van *f.*73,47.

C III a Jhr. Mr. Johan Jan François de Jong van Beek en Donk (Stratum 6 juli 1834-Hintham 29 juni 1890). Huwde Utrecht 1863 Anna Cécile Wilhelmina Jeannette Jacqueline Nahuys (ald. 28 dec. 1826-Amsterdam 8 Maart 1905) (dr. van Mr. Jan Jacob en Jkvr. Cécilia Dorothea Schuyl van der Does). In 1885 procureur generaal provinciaal gerechtshof, hoofd van de politie, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.

C III b Jhr. François Andries de Jong van Beek en Donk (Stratum 11 aug. 1839-Nijmegen 19 febr. 1910). Militair. Huwde te 's-Hertogenbosch 1887 Henrica barones van Hugenhout tot de Berenclauw (Eindhoven 9 aug. 1852-Nijmegen 21 april 1934) (dr. van baron Mr. Jan Baptista Constantinus Josephus Carel Cornelis Marie en Johanna Barbara Elisabeth Rouppe van der Voort).

CA IV a Jhr. Jan Olphert de Jong van Beek en Donk (Alkmaar 14 dec. 1863-'s Gravenhage 28 maart 1935). Huwde te Arnhem 1896 Jkvr. Elisabeth Maria Stern (Utrecht 8 jan. 1865-Beek en Donk 1 april 1943). In (pj) 1895 burgemeester Beek en Donk, schoolopzichter Helmond, bestuurslid Noordbrabantse Maatschappij van Landbouw.

Jonge van Zwijnsbergen De (protestant) Genealogie: N.A.

I Mr. Frans Andries de Jonge (Zierikzee 27 sept. 1765-Aken 8 aug. 1833). Huwde 1789 te 's-Hertogenbosch Anna Maria Emilia Martini ('s-Hertogenbosch 10 aug. 1763-Helvoirt 2 juli 1848)(dr. van Antoni en Eva Maria Buys). Diverse functies in Bataafse en Franse tijd. In 1827 als rentenier verkiesbaar te Helvoirt met een aanslag van *f.*199,67. S.P.: 'Conseiller de la cour du Justice de Brabant Batave. Receveur de verponding, maire de la commune de Helvoirt. Revenue Annuel 12.000,2

II a Jhr. Marinus Bonifacius Willem de Jonge van Zwijnsbergen

('s-Hertogenbosch 13 aug. 1790-ald. 22 mei 1864). Huwde 1e te Breukelen 1816 Sara Adriana van Nijenrode (Amsterdam 8 maart 1798-Tilburg 10 dec. 1853)(dr. van Joan en Margaretha Feitema) en 2e te Cuyk 1834 Adriana Gelinck (Zaltbommel 23 mei 1799-'s Gravenhage 8 april 1878) (dr. van Jan Willem en Godelieve Maria Snoeck). In (pj) 1835 burgemeester Helvoirt en bestuurslid Nederlands Huishoudelijke Maatschappij departement 's-Hertogenbosch. In 1827 en 1839 als burgemeester verkiesbaar met aanslag van resp. *f.*495,08 en *f.*635,40. In 1844 te Helvoirt vermeld op de lijst van 24 hoogst aangeslagenen als burgemeester en rentenier met een totale aanslag van *f.*697,78 en vermeld in 1848 op lijst van hoogstaangeslagenen voor *f.*543,73.

II b Eva Maria Adriana de Jonge ('s-Hertogenbosch 29 maart 1794-Helvoirt 14 maart 1831). Huwde te Helvoirt in 1813 Francois Jan Jacob des Tombe (Den Bosch 1 maart 1793-Helvoirt 1824)(zn van Arnold en Henriëtte de Bons).

III Jhr. Mr. Joan de Jonge van Zwijnsbergen (Helvoirt 12 nov. 1821-ald. 26 aug. 1881). Huwde te Driebergen 1851 Susanne Civile Sophie barones van Hardenbroek (ald. 26 jan. 1826-Aken 12 juli 1886) (dr. van baron Gijsbert Carel Duco en Rijnarda Hendriks). In (pj) 1875 lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap,

jagers-meester Noord-Brabant, kamerheer des Konings. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen (pj) 1875 voor f.735,68.

IV a Jhr. Marinus Bonifacius Willem de Jonge van Zwijsbergen (Helvoirt 11 juli 1852-ald.25 mei 1916). Huwde te Helvoirt 1879 zijn nicht Reiniera Maria Cornelia barones van Hardenbroek van de kleine Lindt (Utrecht 16 sept. 1860-Helvoirt 12 aug. 1915) (dr. van baron Duco Lodewijk Willem en Jkvr. Gualtheria Anna van Haeften). De echtgenote was in (pj) 1875 en 1895 actief te Helvoirt in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

IV b Jkvr. Anna Maria Emelia Arnoldine de Jonge van Zwijsbergen (Helvoirt 10 aug. 1858-). Huwde te Helvoirt 1894 Jhr.Carel Frederik Wesselman van Helmond (Helmond 20 febr. 1859-Amsterdam 12 juli 1918) (zn van Jhr.Mr. Pieter Adriaan en Jkvr. Emelia Susanna Maria de Beaufort).

IV c Jhr. Johan Adolf de Jonge van Zwijsbergen (Helvoirt 25 april 1860-Soestdijk 29 maart 1945). Diverse functies tbv het koninklijk huis. Vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen in (pj) 1895 met onbekende aanslag te Oosterwijk.

Jurgens (rooms-katholiek) Genealogie: Delhounge en F.J.M. Van der Ven, Jan en Josina Jurgens.

I Dyonisius (Elisius) Jurgens (Nieuwenhagen 20 sept. 1745-Oss 30 juni 1826). Koopman in textiel en garen. Huwde te Heelen 1771 Maria Catherina Nelis(sen) (Nieuwenhagen 26 dec. 1743-ald. 28 febr. 1807).

II a Leonardus (Leendert) Jurgens (Nieuwenhagen 2 jan. 1778 - Oss 30 nov. 1847). Koopman in textiel en boter te Oss. Huwde ald. 1808 Maria van Valckenburg (ald. 26 mei 1770-ald. 8 juni 1857) (dr. van Joannes en Joanna van Es). Vermeld op lijst van verkiesbaren in 1829 met aanslag van f.104,15. In 1844 als tweede vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Oss met een aanslag van f.210,-.

A III Maria Catherina Jurgens (Oss 19 aug. 1810-ald. 11 juni 1862). Huwde 1847 ald. Henri van den Heuvel (Uden 24 juni 1814-ald. 6 sept. 1890). Burgemeester Oss. Haar nalatenschap bedroeg f.54.282,02.

II b Wilhelmus Jurgens (Nieuwenhagen 7 aug. 1780-Oss 21 sept. 1836). Koopman in textiel en boter te Oss. Huwde 1801 Henrica van Valckenburg (ald. 21 mei 1766-ald. 3 juli 1838) (dr. van Joannes en Joanna van Es). Vermeld op lijst van verkiesbaren in 1829 met aanslag van f.155,23.

B III a Antonius (Antoon) Jurgens (Oss 8 aug. 1805-ald. 1 sept. 1880). Koopman, kunstboterfabrikant. Huwde Johanna Lemmens (Beugen 27 aug. 1807-Oss 27 dec. 1879) (dr. van Arnoldus Ambrosius en Geertruida van de Voort). Samen met zijn broer Johannes in 1844 als derde vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Oss met een aanslag van f.193,40. Saldo van z'n nalatenschap bedroeg f.463.356,75.

B III b Joannes Jurgens (Oss 31 dec. 1807- ald. 26 juni 1887). Koopman in natuurboter, fabrikant kunstboter. Huwde 1e te Berghem 1845 Helena Croef (Oyen 8 sept. 1813-Oss 3 april 1850) (dr. van Henricus en Maria Beuters) 2e Oss 1852 Maria Bernarda Feijen (Bladel 1 nov. 1822-Oss 19 febr. 1899) (dr. van Joannes en

Maria Catharina de Vocht). Johannes werd samen met zijn broer Antoon in 1844 vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Oss met een aanslag van f.193,40. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1885 met aanslag van f.1078,26. Nalatenschap was f.594.749,43.

BA IV a Johannes Arnoldus Jurgens (Oss 7 sept. 1835-ald.14 mei 1913). Koopman en margarinefabrikant. Huwde 1870 te Elst met Josina Jansen (Nijmegen 4 sept. 1850-Oss 1903) (dr. van Gerardus en Josina Daams). Vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen in (pj) 1895 en 1910 met onbekende aanslag. Voor de hoofdelijke omslag te Oss in die jaren werd het inkomen geschat op respectievelijk f.65.000,- en f.90.000,-, het hoogste ter plaatse.

BA IV b Hendricus Leonardus Jurgens (Oss 15 maart 1840-ald. 5 aug. 1888). Huwde 1866 te Tiel Theodora van Waardenburg (Lithoijen 2 april 1840-Oss 13 mei 1899). Mede fabrikant Fa. Ant. Jurgens Margarine fabriek. Voor de hoofdelijke omslag te Oss in 1895 werd het inkomen van de weduwe geschat op f.55.000,-. In volgorde was dit het tweede inkomen ter plaatse. Nalatenschap f.795.627,13.

BA IV c Arnoldus Jurgens (Oss 4 sept. 1842-Utrecht 24 jan. 1912) Margarinefabrikant. Huwde te Oosterhout 1867 Johanna van Woerkom (25 nov. 1841-Nijmegen 6 juni 1909) (dr. van Jan en Geertruida Bosman). Vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen (pj) 1895. Voor de hoofdelijke omslag te Oss in 1895 werd het inkomen geschat op f.45.000,-.

BA IV d Wilhelmus Johannes Jurgens (Oss 1 sept. 1844-ald. 27 maart 1881). Brouwer, vetfabrikant en rentenier. Huwde te Oss 1868 Elisabeth Alida de Knokke van der Meulen (ald. 23 dec. 1849-ald. 3 aug. 1927) (dr. van Gijsbertus Hermanus en Wilhelmina Jacobs). Nalatenschap f.68.980,12.

BA IV e Mgr. Leonardus Martinus Jurgens (Oss 21 juli 1852-Hilvarenbeek 21 maart 1916). Pastoor Esbeek (1889-1901) Hilvarenbeek (1901-1916). Te Hilvarenbeek geestelijk adviseur NCB.

BAA V a Josina Henriëtte Antonia Jurgens (Oss 12 juli 1872-Den Bosch 7 sept. 1930). Huwde te Oss Godefridus Antonius Wilhelmus van Lanschot (Den Bosch 4 okt. 1868-ald. 9 febr. 1935) (zn van Godefridus Ludovicus Hubertus en Maria L.A. van Baerle).

BAA V b Rudolphus Josephus Henricus Jurgens (Oss 19 jan. 1875-Ubbergen 19 okt. 1954). Margarinefabrikant te Goch (Duitsland), President Ant. Jurgens' Ver. Fabr. N.V., lid Raad van beheer Unilever. Huwde 1899 te Helmond Maria Huberta Josephina Anna Prinzen (Helmond 25 april 1876-Ubbergen 22 mei 1956) (dr. van Wilhelmus Josephus Hubertus en Catharina Maria Josepha van Moll).

BAA V c Maria Anna Henrica Jurgens (Oss 11 nov. 1884-Vught 13 mei 1977). Huwde te Oss 1908 Mr. Isidorus Swane (Waalre 9 dec. 1875 - Amsterdam 20 april 1948). Advocaat en Tweede-kamerlid.

BAB V Petronella Francisca Jurgens (Oss 6 maart 1868-Den Haag 23 dec. 1893). Huwde te Oss 1889 Mr. Joannes Josephus Ignatius Harte (van Tecklenburg) (Utrecht 15 okt. 1853-Den Haag 4 juli 1937) (zn van Joannes Jacobs en Maria Theresia Mitschke). Advocaat, Tweede-kamerlid en minister van financiën 1901-1905.

BAC V Johannes Gerardus Jurgens (Oss 4 maart 1868-Arnhem 8 sept. 1925). Candidaat notaris. Huwde te Berghem 1893 Theodora Francisca Henriëtte Bij-

voet (Berghem 17 okt. 1872-) (dr. van Hendrikus Adrianus Hubertus en Alida Reiniera Jacoba Henriëtte Kolfshoten). Lid commissie voor coöperatieve aankoop NCB 1896-1898.

Kemenade, Van (rooms-katholiek) Bs.

I Mathias van Kemenade gehuwd met Anna Maria Brox

II Cornelis van Kemenade (St. Oedenrode ± 1798-Beek en Donk 26 sept. 1867). Notaris. Huwde ± 1830 te Tilburg Dorothea Johanna Frankenhoff (Tilburg ± 1799-Beek en Donk 24 aug. 1850) (dr. van Johannes Mathias en Arnolda Castelein). In (pj) 1835 notaris, secretaris en solliciteur te Beek en Donk.

III Mathias Gerardus van Kemenade (Beek en Donk 10 nov. 1834-). Notaris. Huwde ald.in 1868 Johanna Maria van Schijndel (ald. 13 sept.1843-) (dr. van Cornelis en Dorothea Maria van Kessel). In (pj) 1875 Provinciale-statenlid, 1895 tevens bestuurslid r.-k. kiesvereniging Veghel. In (pj) 1910 Provinciale-statenlid, bestuurslid Provinciale Bond r.-k. Kiesverenigingen in Noord-Brabant, vice voorzitter r.-k. Kiesvereniging Veghel. (Lees pastoor Sicking over dit gezin, De Gemertse Ruzie in Gemerts Heem no: 25, 1983.)

Kuyper, De (rooms-katholiek) Genealogie: N.A.

I Jacobus de Kuyper (Rotterdam 1745-Rotterdam 1802). Huwde te Eindhoven 1781 Elisabeth Maria Theresia van Hooff (ald. 1750-Veghel 1823) (dr. van Martinus en Anna Elisabeth Bols van Aerendonck).

II Jhr. Josephus Franciscus de Kuyper (Rotterdam 11 juli 1788-Veghel 7 febr. 1843) Gedeputeerde-statenlid en rentenier. Huwde te Rotterdam Theresia Philippina Dubbelens (ald. 6 okt.1785-Veghel 23 Juli 1851) (dr. van Hendricus en Maria Catherina van Weirelckhuysen). In (pj) 1835 Provinciale-statenlid, lid provinciale commissie voor landbouw. In 1827 en 1839 vermeld op lijst van verkiesbaren voor de provinciale staten met onbekende aanslag.

III a Jhr.Mr. Eduard Joseph Corneille Marie de Kuyper (Veghel 15 jan. 1817-Maastricht 28 nov. 1893). Burgemeester 's-Hertogenbosch, Commissaris des Konings in de provincie Limburg. Huwde te Eindhoven 1842 Jkvr. Veronica Cornelia Huberta Smits van Eckart (ald. 13 aug. 1815-Maastricht 14 jan. 1892) (dr. van Jhr. Johannes Jacobus en Maria Theresia Merx). Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.12.000,-.

III b Jkvr. Thérèse Angélique Constance Victorine de Kuyper (Veghel 28 dec. 1818-Nijmegen 13 febr. 1898). Huwde Veghel 1848 Jhr.Franciscus Johannes Josephus van Rijckevorsel van Kessel ('s-Hertogenbosch 30 aug. 1818-Nijmegen 7 mei 1894).

III c Jhr.Mr. Victor Ferdinand Auguste Henri de Kuyper (Veghel 1 april 1822-Veghel 7 juni 1911). Huwde 1e Brussel 1846 Louise Elisabeth Marie Thérèse Janssen (Eindhoven 2 juni 1819-Dinther 12 dec. 1857) (dr. van Josephus Johannes en Charlotte Thérèse de Kuyper). Huwde 2e Maastricht 1861 Maria Louisa Gastignon (ald. 9 okt. 1843-Veghel 16 febr. 1896) (dr. van Karel Hubert Jacob en Anna Maria Dirix). In (pj) 1875 burgemeester te Veghel en Erp, kantonrechter

Veghel. In 1895 werd voor hoofdelijke omslag te Veghel het inkomen geraamd op *f.*900,-.

*III d Jhr. Ferdinand August Leopold Joseph de Kuyp*er (Veghel 25 maart 1826-ald. 11 dec. 1898). Huwde 1855 's-Hertogenbosch Josepha Everarda Maria Huberta van Rijckevorsel (ald. 15 okt. 1827's-Hertogenbosch 6 jan. 1908) (dr. van Bernardus Jacobus en Elisabeth Maria Clara Vermeulen). Notaris te Veghel. Vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen (pj) 1895 met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Veghel werd het inkomen in 1895 geraamd op *f.*6.800,-.

*A IV a Jhr. Mr. Jan Louis Eduard Marie de Kuyp*er ('s-Hertogenbosch 13 sept. 1845-ald. 18 jan. 1924). Huwde 1877 Mathilde Zenobie Theodora Marie barones van Dorth tot Medler (Arnhem 2 mei 1848's-Hertogenbosch 14 nov. 1892) (dr. van baron Mr. Gijsbert Hendrik Willem Laurens en Marie Francisca Xaveria barones van Hugenpoth tot Aerdt). In (pj) 1875 griffier provinciaal gerechtshof 's-Hertogenbosch, in 1895 tevens lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In (pj) 1910 tevens secretaris en penningmeester Ridderschap Noord-Brabant. Ten behoeve van de plaatselijke inkomstenbelasting te 's-Hertogenbosch werd zijn inkomen in 1894 geschat op *f.*10.000,-.

*A IV b Jhr. Mr. Eduard Joseph Corneille Marie de Kuyp*er ('s-Hertogenbosch 3 nov. 1847-Brussel 27 nov. 1925). Notaris. Huwde 1e Zutphen 1877 Jkvr. Carolina Maria Francisca van Nispen tot Pannerden (Twello 24 jan. 1854-Eindhoven 10 juni 1880) (dr. van Frans Xaverius Jacobus en Jkvr. Aleida Catharina Maria Ernestina van de Heyden). Huwde 2e Zutphen 1881 Jkvr. Emma Aleida Hubertina van Nispen tot Pannerden (Eefde 12 okt. 1856-Nijmegen 30 sept. 1898) (zuster van 1e). In (pj) 1895 notaris te Eindhoven, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen (pj) 1895 en 1910 met onbekende aanslag.

Lanscot, Van (rooms-katholiek) Genealogie: N.P

I Godefridus van Lanscot ('s-Hertogenbosch 1 jan. 1743-ald. 10 jan. 1799). Koopman in koloniale waren. Huwde 1767 Anna Regina Maria Potters ('s-Hertogenbosch 2 juli 1738-13 april 1799) (dr. van Frans en Anna van Berckel).

II a Franciscus Antonius Augustinus van Lanscot ('s-Hertogenbosch 28 aug. 1768-ald. 21 febr. 1852). Eigenaar heerlijkheid Berlicum en Middelrode. Huwde Vught 1792 Jacoba Catherina van Rijckevorsel (1769-1838) (dr. van Augustinus Tilmanus en Maria Barbara van Leempoel). In (pj) 1835 Agent Nederlandse Handels Maatschappij. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1812. In 1826 als koopman vermeld op lijst van verkiesbaren met aanslag van *f.*78,56. In 1830 voor *f.*303,28 aangeslagen te 's-Hertogenbosch. In 1848 als eerste vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen van de provincie met aanslag van *f.*1901,05.

II b Theodora Maria Jacoba van Lanscot ('s-Hertogenbosch 15 aug. 1776-ald. 4 dec. 1854). Huwde ald. 1804 Victor Andreas van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 29 mei 1784-Vught 2 aug. 1855) (zn van Augustinus Tilmanus en Maria Barbara van Leempoel)

A III a Godefridus van Lanscot ('s-Hertogenbosch 23 maart 1793-ald. 20 sept. 1886). Heer van Berlicum en Middelrode. Ongehuwd. In (pj) 1875 lid van het Il-

lustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1885 tevens Penningmeester spaarbank 't Nut van Algemeen. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in (pj) 1875 voor f.1357,08. In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch zijn inkomen geschat op f.16.000,-, in hoogte het achtste inkomen ter plaatse.

A III b Augustinus Cornelis van Lanschot (20 mei 1794-St. Michielsgestel 25 juni 1874). Koopman. Huwde Breda 1832 Maria Helena van Oomen (ald. 30 mei 1809's-Hertogenbosch 1 april 1889) (dr. van Mr. Henricus en Elisabeth Inghousz.). In (pj) 1835 penningmeester spaarbank 't Nut van Algemeen. In 1873/74 werd voor de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch zijn inkomen geschat op f.40.000,-, hetgeen het hoogste van de stad was.

A III c Henricus Johannes van Lanschot ('s-Hertogenbosch 30 okt. 1797-ald. 25 jan. 1887). Huwde te Rotterdam in 1831 Paulina Theresia Cornelia Anna van der Kun (Rotterdam 26 juli 1809's-Hertogenbosch 10 maart 1878) (dr. van Joannes Emannuël Anthony en Maria Theresia Catherina de Vogel). Vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen (pj) 1875 voor f.2046,57. In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch zijn inkomen geschat op f.30.000,-, het geen het op twee na hoogste ter plaatse was. De echtgenote was in (pj) 1875 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

A III d Catherina Regina van Lanschot ('s-Hertogenbosch 12 maart 1801-ald. 23 mei 1877). Huwde ald. 1833 Toussaint Joseph Tilman (Luik 25 mei 1789-'s-Hertogenbosch 29 dec. 1848) (zn van Jean François Tilman en Marie Catharine Horion).

A III e Theodorus Ludovicus van Lanschot ('s-Hertogenbosch 14 sept. 1804-Antwerpen 16 juli 1841). Huwde te Boxmeer 1840 Antoinette de Kesschietre van Havre (Boxmeer 9 jan. 1811-Leuven 23 jan. 1874) (dr. van Mr. Gasparus Franciscus Maria Petrus en Maria Francisca Antoinetta Ursula Portmans (de weduwe van Joseph Franciscus van de Mortel).

AA IV a Mr. Franciscus Augustinus Josephus van Lanschot ('s-Hertogenbosch 10 febr. 1833-Rome 20 maart 1903). Huwde te Rotterdam 1867 Paulina Gerardi-na Johanna Fuchs (ald. 2 juni 1837's-Hertogenbosch 16 sept.1914) (dr. van Wilhelm Adrian Johann en Johanna Elisabeth Blankenheijm). In (pj) 1875 officier van justitie arrondissementrechtbank 's-Hertogenbosch, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In (pj) 1895 lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen (pj) 1895 met onbekende aanslag. In 1873/74 ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch werd het inkomen op f.5.000,- geschat. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting werd het inkomen te Den Bosch in 1894 geschat op f.25.000,-. De echtgenote was in (pj) 1885 actief in en in 1895 voorzitter van de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

AA IV b Augustinus Jacobus Arnoldus van Lanschot ('s-Hertogenbosch 19 april 1834-ald. 20 nov. 1919). Bankier. Huwde te Rotterdam 1866 Johanna Arnolda Jacoba Fuchs (ald. 4 aug .1833's-Hertogenbosch 15 aug .1874) (dr. van Wilhelm Adrian Johann en Johanna Elisabeth Blankenheijm). In (pj) 1875 agent Nederlandse Bank, bestuurslid (liberale) Kiesvereniging Nederland, secretaris Maat-

schappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen. In (pj) 1895 agent Nederlandse Bank, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, secretaris Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen. In (pj) 1910 alleen nog laatste twee functies. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1885 voor *f.*977,40, in 1895 en 1910 met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch werd het inkomen in 1873/74 geschat op *f.*5.000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting werd het inkomen ald. in 1894 geschat op *f.*31.000,-. In volgorde het derde inkomen ter plaatse.

AA IV c **Godefridus Ludovicus Hubertus van Lanschot** ('s-Hertogenbosch 8 mei 1835-ald. 4 jan. 1907). Bankier. Huwde te Zwolle 1867 Maria Louisa Agnes van Baerle (Bergen op Zoom 28 juni 1843-'s-Hertogenbosch 10 juni 1918) (dr. van Carolus Josephus Gasparitis en Agnes Wilhelmina Cornelia Cremers). In (pj) 1895 bankier en directeur 's-Hertogenbosche Brandwaarborg Maatschappij en commissaris 's-Hertogenbosche Bouw Maatschappij. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1895 en 1910 met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch in 1873/74 werd het inkomen geschat op *f.*5.000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting werd het inkomen ald. in 1894 als hoogste geschat op *f.*37.000,-.

AA IV d **Maria Josephina Catherina van Lanschot** ('s-Hertogenbosch 3 april 1837-ald. 7 mei 1858). Huwde ald. 1857 Jhr.Mr. Cornelis Richardus Edmundus van Rijckevorsel (Gravenhage 22 nov. 1829-'s-Hertogenbosch 10 okt. 1876) (zn van baron Jacobus Josephus en Hendrika Pieterella Veronica van Oosthuijse).

AA IV e **Mr. Henricus Ferdinandus Maria van Lanschot** ('s-Hertogenbosch 28 april 1842-ald. 11 dec. 1883). Huwde Voorburg 1872 Johanna Paulina Walburgia Kraemer (Rotterdam 28 sept.1845-'s-Hertogenbosch 30 sept.1894) (dr. van Johann Joseph en Walburgia Maria Stephana Fuchs). Burgemeester 's-Hertogenbosch 1880-83. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch werd het inkomen in 1873/74 geschat op *f.*4.000,-. Het inkomen van de weduwe werd ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting ald. in 1894 geschat op *f.*23.000,-.

AAB V a **August Willem Johan van Lanschot** ('s-Hertogenbosch 25 juni 1867-ald.27 nov. 1923). Huwde te Brussel in 1910 Marie Gertrude Julie Charlotte Mathilde Hubertine Ghislaine Lagasse de Locht (Nijvel 1 nov. 1886-Vught 10 nov. 1963). In (pj) 1895 bestuurslid sociëteit De Zwarte Arend. In (pj) 1910 burgemeester Vught, secretaris Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.

AAB V b **Mr. Willem Maria van Lanschot** ('s-Hertogenbosch 13 april 1869-Vught 4 okt. 1941). Griffier provinciale-staten 1901-1909. Voorzitter comité van advies katholiekendagen 1908-1920. (uitgez. 1912) Huwde te 's-Hertogenbosch 1896 Jkvr. Louise Gerardina Rosa van Meeuwen (ald. 25 mei 1875-Gravenhage 2 febr. 1933) (dr. van Jhr.Mr. Ludovicus Cornelis Josephus Andreas en Henrica Antonia Theresia Maria Mahie). In (pj) 1910 bestuurslid sociëteit De Zwarte Arend, bestuurslid r.-k. provinciale kiesvereniging Noord-Brabant. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagen (pj) 1910 met onbekende aanslag.

AAC V a **Godefridus Augustinus Wilhelmus van Lanschot** ('s-Hertogenbosch

4 okt.1868-ald. 9 febr. 1935). Bankier. Huwde te Oss 1895 Josina Henriëtte Antonia Jurgens (ald. 12 juli 1872's-Hertogenbosch 7 dec. 1930) (dr. van Johannes Arnoldus en Josina Jansen). In (pj) 1910 lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Vermeld in 1910 op lijst van hoogstaangeslagenen, met onbekende aanslag.

AAC V b Karel van Lanschot ('s-Hertogenbosch 4 dec. 1869-ald. 12 okt. 1945). Bankier. Huwde ald. 1894 Anna Maria Rouppe van der Voort (ald. 24 okt. 1871-ald. 19 jan. 1953 (dr. van Nicolaas Johannes en Charlotta Maria Theresia Bonnike). Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in (pj) 1910 met onbekende aanslag.

AAE V Mr. Frans Johan van Lanschot ('s-Hertogenbosch 25 juli 1875-Helvoirt 28 okt. 1949). Huwde te 's-Hertogenbosch 1903 Jkvr. Maria Johanna Henrica van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 29 jan. 1882-Helvoirt 19 dec. 1957) (dr. van Jhr.Mr. Ludovicus Cornelis Josephus Andreas en Henrica Antonia Theresia Mahie). In (pj) 1910 schoolopzichter, afdelings secretaris Nederlandse Heide Maatschappij. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen (pj) 1910. De echtgenote was in (pj) 1910 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

Leeuwen, Van (rooms-katholiek) Bs.

I Willem van Leeuwen. Herbergier te Boxtel. Huwde Maria Anna van den Biggelaar. In 1844 als tweede vermeld op de lijst van de 24 hoogst aangeslagenen te Boxtel met een aanslag van f.291,79.

II Willem van Leeuwen (Boxtel 16 april 1813-). Bierbrouwer te Boxtel. Huwde ± 1840 Catherina Dekkers (Schijndel ± 1814-)

III Hubertus Gerardus van Leeuwen (Boxtel 26 maart 1853-ald. 26 okt.1917). Bierbrouwer te Boxtel. Ongehuwd. In (pj) 1895 bestuurslid Maatschappij van Landbouw, bestuurslid r.-k kiesvereniging, Provinciale-statenlid. In (pj) 1910, Provinciale-statenlid, voorzitter afdeling Nederlandse Heide Maatschappij, bestuurslid r.-k. kiesvereniging district 's-Hertogenbosch, bestuurslid r.-k. kiesvereniging Tilburg.

Loeff (rooms-katholiek) Genealogie: N.P.

I Hendrikus Loeff (Baardwijk 16 juni 1817-ald. 13 jan. 1880). Burgemeester en secretaris ald. Huwde te Vlijmen 1856 Petronella Johanna Antonia van Heesbeen (ald. 20 maart 1829-Baardwijk 4 sept. 1901) (dr. van Jan Baptist en Theresia Verhagen).

II a Mr.Dr. Johannes Alouisius Loeff (Baardwijk 15 nov. 1858's-Gravenhage 10 juli 1921). Advocaat en procureur, Tweede-kamerlid 1894-1905. Huwde te Vught 1891 Maria Catharina Josepha Sweens ('s-Hertogenbosch 15 febr. 1868-'s-Gravenhage 5 okt.1921) (dr. van Dr.Petrus Antonius Henricus en Lucia Elisabeth Willems). In (pj) 1895 Provinciale-statenlid en plv rechter arrondissementsrechtbank Den Bosch.

II b Mr. Pieter Hendrik Loeff (Baardwijk 12 okt. 1864's-Hertogenbosch 4 april 1937). Advocaat en procureur. Huwde te Breda 1896 Maria Francisca Stael (Dus-

sen 5 nov. 1871-Vught 9 dec. 1954) (dr. van Petrus Josephus en Johanna Maria Lips). In (pj) 1910 president arrondissementsrechtbank Den Bosch, Gedeputeerde-statenlid, vice voorzitter provinciale r.-k. kiesvereniging Noord-Brabant, voorzitter r.-k. kiesvereniging district 's-Hertogenbosch. In 1910 vermeld op lijst van hoogst aangeslagenen met onbekend aanslag.

Lohman, De Savornin (protestant) Genealogie: N.A.

I Jhr. **Mr. Witius Hendrik de Savornin Lohman** (Groningen 21 nov. 1801-ald. 2 nov. 1848). Heer van Zonnemaire. Huwde ald. 1829 Françoise Isabelle Henriëtte de Ranitz (Groningen 19 maart 1802-ald. 1 okt. 1859) (dr. van Sebastiaan Mattheus Sigismund en Edzardina Johanna Tjassens).

II Jhr. **Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman** (Groningen 29 mei 1837-'s Gravenhage 11 juni 1924). Diverse juridische en politieke functies. Huwde Groningen 1863 Johanna Catherina Ermerins (Middelburg 29 okt. 1839-'s Gravenhage 29 nov. 1906) (dr. van François Zacherias en Barta Antonia van der Feen). In (pj) 1875 raadsheer provinciaal gerechtshof te 's-Hertogenbosch, provinciaal college van toezicht Nederlands-Hervormde kerk en bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen.

Loutermans (rooms-katholiek) S.v.Y., Bs.

I **Michiel Loutermans**. Mr. lintwerker. Gehuwd met Petronella van Dinther.

II **Franciscus Wilhelmus Loutermans** ('s-Hertogenbosch 18 aug. 1750-ald. 14 januari 1820). Lintfabrikant. Huwde Johanna Maria van Raack.

III a **Antonius Johannes Loutermans** ('s-Hertogenbosch 26 jan. 1780-ald. 12 jan. 1826). Lintfabrikant. Huwde Maria Elisabeth Suys (dr. van Cornelis en Elisabeth Tijsmans)

IV a **Joanna Maria Elisabeth Loutermans** ('s-Hertogenbosch 5 juni 1812-) Huwde 's-Hertogenbosch 1837 Dr. Laurentius Johannes Baptista van Heijst (Waalwijk 8 febr. 1812-'s-Hertogenbosch 4 aug. 1880). Doctor in de Genees-, Heel- en Vroedkunde te s-Hertogenbosch.

IV b **Maria Agnes Loutermans** ('s-Hertogenbosch 8 aug. 1824-ald. 29 april 1875) Huwde Gijsbertus Buysen (Breda ± 1804-) Den Bosch 2 mei 1862) (zn van Gijsbertus Bernardus en Maria Catherina Crul). Gedeputeerde-statenlid 1845-1858.

III b **Petronella Loutermans** ('s-Hertogenbosch 14 dec. 1777-ald. 20 aug. 1848) Huwde met Josephus de Wijs ('s-Hertogenbosch 28 sept. 1779-ald. 13 maart 1850) (zn van Cornelis Franciszoon de Wijs en Anna Maria van Someren).

Luyben (rooms)katholiek) Genealogie: Juten, N.P.

I **Mr. Johannes Lambertus Antonius Luyben** (Delft 14 dec. 1786-'s-Hertogenbosch 15 sept. 1859). Districtscommissaris, in 1829-1859 Tweede-kamerlid en advocaat te 's-Hertogenbosch. Huwde 1812 Cornelia Jacoba Maria van Roosmalen (.). In 1835 Tweede kamerlid. In (pj) 1855 tevens raadslid Provinciaal Hof en bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen.

II a **Antoinette Cécilie Maria Luyben** (Waalwijk 14 febr. 1813-'s-Hertogenbosch

25 nov. 1880) huwde ald. 1840 Jhr.Mr. Joannes Maria Benedictus Josephus van der Does de Willebois ('s-Hertogenbosch 21 maart 1810-ald. 12 sept.1891) (zn. van Dr. Pierre Joseph en Jkvr. Adriana Cornelia Maria van der Does.) Zij was in (pj) 1875 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

II b **Mr. Aloysius Franciscus Xaverius Luyben** (Waalwijk 20 jan. 1818-'s-Hertogenbosch 9 juni 1902). Tweede-kamerlid en advocaat te 's-Hertogenbosch. Huwde Catharina Maria Anna Stephana Allard. (kinderloos). In 1855 bestuurslid sociëteit Amicitia. In (pj) 1875 Burgemeester 's-Hertogenbosch, kantonrechter ald., Tweede-kamerlid, vice-voorzitter Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, regent r.-k. weeshuis. In 1873/74 ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch werd het inkomen op *f* 6.000,- geschat. Ten behoeve van de lokale inkomensbelasting te 's-Hertogenbosch in 1894 werd het inkomen geschat op *f*.11.000,-. De echtgenote was in (pj) 1875 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

Luyckx (rooms-katholiek) Genealogie: Juten, Bs.

I **Theodorus Henricus Luyckx** gehuwd met Wilhelmina Olieslagers.

IIa **Simon Antonius Luyckx** ('s-Hertogenbosch 10 febr. 1758-ald. 2 dec. 1815). Koopman, kramer. Huwde 1e 1789 te 's-Hertogenbosch Anna Elisabeth Rinck (Hasselt 18 aug. 1767-'s-Hertogenbosch 4 sept. 1789) en ald. 2e gehuwd met Maria Elisabeth Berckx (Hasselt 16 nov. 1761-'s-Hertogenbosch 24 juni 1818). In 1813 vermeld onder de honderd hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een fortune van 1300 francs.

III **Johannes Theodorus Luyckx** ('s-Hertogenbosch 28 dec. 1800-ald. 5 maart 1875). Speldenfabrikant, wethouder 's-Hertogenbosch. Huwde ald. 1821 Ida Henrica van Pelt (ald. 19 jan. 1802-ald. 5 maart 1862) (dr. van Antonius en Elisabeth van Son). In (pj) 1835 rechter in de rechtbank van koophandel. In (pj) 1875 tot overlijden voorzitter Noordbrabantse Maatschappij voor Nijverheid en voorzitter sociëteit De Unie. In 1873/74 ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch werd zijn inkomen geschat op *f*.4000,-

IV **Henrica Maria Johanna Luyckx** ('s-Hertogenbosch 26 febr. 1831-). Huwde ald. 1862 Johannes Wilhelmus Rogerus van Gulick (Linden 1 april 1838-'s-Hertogenbosch 14 april 1900) (zn. van Rogerus Wilhelmus Hubertus en Petronella van Vlijmen).

II b **Maria Luyckx** ('s-Hertogenbosch 15 juli 1761-ald. 8 mei 1842).Huwde ald. Hermanus Josephus Heeren (ald. 21 jan. 1759-ald. 4 april 1830). Brouwer te s-Hertogenbosch.

Mahie (rooms-katholiek) Genealogie: Juten, Bs.

I **Joannes Baptista Mahie** ('s-Hertogenbosch 5 okt. 1764-ald. 12 april 1846). Koopman. Huwde 's-Hertogenbosch 1793 1e Christina Spierings (ald. 28 febr. 1767-ald. 29 okt. 1798) (dr. van Johannes en Catherina van Lith), 2e ald. 1800 Wilhelmina Sassen ('s-Hertogenbosch 3 juli 1758-ald. 3 jan. 1801) (dr. van Jaco-

bus en Maria Johanna Hermans) en 3e 's-Hertogenbosch 1801 Catharina Kivits (ald. 8 april 1762-ald. 3 aug. 1846) (dr. van Judocus en Joanna van Valckenburg, weduwe van Adriaan Norbertus Everts). In 1844 als achtste vermeld op lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.437,63.

II Johannes Henricus Mahie ('s-Hertogenbosch 15 april 1802-ald. 18 febr. 1871). Koopman, heer van Boxtel en Liempde. Huwde 1839 Gertrudis Antonia van Son (Driel 29 febr. 1809-Boxtel 16 juli 1876). In 1830 te 's-Hertogenbosch aangeslagen voor f.195,12. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen 1848 met aanslag van f.430,27. In 1855 vermeld als hoogstaangeslagen in de regio met een aanslag van f.1494,38. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen van de weduwe geschat op f.31.000,-, hetgeen het op één na hoogste ter plaatse was.

III a Jacqueline Gertrude Marie Mahie ('s-Hertogenbosch 23 mei 1843-Ginnekken 2 mei 1917). Huwde 1863 te 's-Hertogenbosch Jhr.Mr. Johan Maria Hendrik Joseph de Grez (Breda 16 september 1837-Brussel 18 september 1910). Zij is in 1885 en 1895 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

III b Catherina Gerardina Antonia Mahie ('s-Hertogenbosch 16 april 1844-). Huwde 1868 's-Hertogenbosch Victor Franciscus Joannes Josephus van de Mortel (ald. 1 juni 1835-ald.2 febr. 1910) (zn. van Joannes Benedictus Hyacinthus en Johanna Cornelia van Rijckevorsel.)

III c Henriëtta Antonia Theresia Maria Mahie ('s-Hertogenbosch 4 juli 1848 -). Huwde 1873 te 's-Hertogenbosch Jhr. Mr. Ludovicus Cornelis Josephus Andreas van Meeuwen (ald. 4 nov. 1844 -ald. 1 sept. 1927) (zn. van Eduardus Johannes Petrus en C.M.T. Hanssen).

III d Gerardus Henricus Johannes Mahie ('s-Hertogenbosch 19 dec. 1849-Boxtel 12 juni 1906). Rentenier. Huwde te Eindhoven 1879 Maria Louisa Elisabeth Charlotte Cunegonde de Ceva (Groenlo 17 juli 1857-) (dr. van Alexander Jan Arthur Rogerus en Eugenie Hubertine Janssens). Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen te Boxtel 1885, voor f.785,23., in 1890 ald. voor f.763,22.

Manders (rooms-katholiek) Bs.

I Franciscus Manders (Veghel ± 1774-). Koopman. Huwde Anna Maria Scheij te Veghel. S.P.: Marchand Moralité et opinions politiques bon. Revenue Annuel f .700,-

II a Franciscus Antonius Manders (Veghel ± 1808 -). Koopman te Schijndel. Huwde ald. 1842 Hendrika van Heretum (ald. ± 1811 -) (dr. van Rodier van Heretum en Adriaantje van de Ven) Grondeigenaresse. In (pj) 1875 president Vincentius-vereniging te Schijndel.

A III a Franciscus Rodier Manders (Schijndel 12 sept. 1843 -) In (pj) 1895 en 1910 voorzitter Vincentius-vereniging, secretaris r.-k. kiesvereniging Veghel en bestuurslid r.-k. kiesvereniging kiesdistrict 's-Hertogenbosch.

A III b Hendrikus Lambertus Manders (Schijndel 25 mei 1853 - ald. 6 juli 1919). Ald. burgemeester 1890-1919.

II b Hendrikus Manders (22 okt. 1811 -). Koopman te Veghel. Huwde ald. 1849

Elisabeth van Doorn (Schijndel 11 febr. 1818 -) (dr. van Willem van Doorn en Hendrica van Hooff).

B III Franciscus Wilhelmus Maria Manders (Veghel 15 aug. 1850 -). Koopman. Huwde ald. 1872 Maria Wilhelmina Antonia van de Bergh (Veghel 22 jan 1853-) (dr. van Hendricus Phillipus en Anna Maria Sassen). In 1885 Provinciale-statenlid en lid van de Kamer van Koophandel te Veghel, (pj) 1895 wethouder, Provinciale-statenlid, vice-voorzitter Kamer van Koophandel, president r.-k. kiesvereniging te Veghel, bestuurslid Noordbrabantse Bond r.-k. kiesverenigingen, bestuurslid r.-k. kiesvereniging Helmond. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in (pj) 1895 met onbekende aanslag. Te Veghel vermeld in kohier hoofdelijke omslag Veghel 1895 met geschat inkomen van f.7900,-, het hoogste inkomen ter plaatse.

Martini (protestant) Genealogie: N.A., Mommers.

I Mr. Antoni Martini ('s-Hertogenbosch 17 jan 1728-Helvoirt 31 juli 1800). Heer van Zwijsbergen (Helvoirt) pensionaris 's-Hertogenbosch. Huwde 's-Gravenhage Eva Maria Adriana Buys ('s-Hertogenbosch 17 april 1735-ald. 10 okt. 1811).

II a Anna Maria Emelia Martini (Den Bosch 7 aug. 1763-Helvoirt 2 juli 1848). Huwde te Den Bosch 1789 Mr. Francois Andries de Jonge (Zierikzee 27 sept. 1765-Aken 8 aug. 1833) (zn. van Marinus Bonifacius en Hillegonda Heshuysen.).

II b Jhr. Mr. Hendrik Bernard Martini ('s-Hertogenbosch 30 aug. 1768-Vught 16 dec. 1848.) Huwde 1e 's-Hertogenbosch 1790 Jacoba Johanna van Hanswijk (Leiden 1768's-Hertogenbosch 1797). Huwde 2e te Oisterwijk 1798 Johanna Maria Catherina van Hanswijk (1774-Vught 14 maart 1813), huwde 3e Vught 1815 Petronella Margaretha Jacoba van Hanswijk en 4e huwelijk Middelburg 1823 met Sara Johanna gravin van Hogendorp (weduwe van Thibaut van Aagtekerke). In (pj) 1835 Eerste-kamerlid, lid van de provinciale commissie voor landbouw en bestuurslid Nederlandse Huishoudelijke Maatschappij afd. 's-Hertogenbosch. In 1812 als 22ste belastingbetaler van departement vermeld. In 1826 verkiesbaar voor de provinciale staten met een aanslag van f.378,11. In 1830 te 's-Hertogenbosch verkiesbaar met een aanslag van f.191,59. In 1831 verkiesbaar voor de provinciale staten met een aanslag van f.257,38. In 1848 vermeld op lijst hoogstaangeslagenen voor f.826,79. S.P.: 'Receveur Generale de l'arrondissement de Bois le Duc, et membre de la municipalité. D'une conduite honnête, modéré dans ses opinions politiques. M. Martini aime l'agriculture. Il a fait defricher beaucoup de terrains incultes. Revenue Annuel 15.000 francs'.

III Jhr. Mr. Antoni Martini (van Geffen) ('s-Hertogenbosch 19 sept. 1791-Vught 28 okt. 1869). Verificateur der belastingen. Huwde 's-Hertogenbosch 1813 Wilhelmina Guérin (1793-1850). In (pj) 1835 Provinciale-statenlid en oprichter/bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen en lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1829 verkiesbaar met een aanslag van f.118,77. In 1830 voor f.104,13 aangeslagen te 's-Hertogenbosch. Als vierde in 1844 vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Vught met een aanslag van f.169,70. Vermeld op lijst hoogstaangeslagenen in 1848 voor f.434,17. Bruto vermogen bij nalatenschap f.345.648,20. In (pj) 1835 is de echtgenote actief in de

Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

Meerwijk, Van (rooms-katholiek) Bs.

I **Leonardus van Meerwijk**. (Orthen 1 maart 1780-). Koopman te Orthen. Huwde Joanna Maria van Son.

II **Ludovicus van Meerwijk** (Orthen 17 okt. 1810-Den Bosch 16 maart 1888). Gemeenteraadslid en Provinciale-statenlid. Huwde 1856 Den Dungen Adriana Godschalk (ald. 12 april 1825 -) (dr. van Antonius en Christina van Gerven).

AI **Anna Theresia Louisa van Meerwijk** (Orthen 2 juni 1864-). Huwde in 1890 mr. Augustinus Julianus Maria Hubertus van Baar (Oirschot 28 augustus 1864-) (zn. van mr. Antonius Johannes Hubertus en Maria L.J. van Hees.)

Meeuwen, Van (rooms-katholiek) Genealogie: N.A., Bs.

I **Johannes Petrus van Meeuwen** (Oss 14 dec. 1730²s-Hertogenbosch 3 dec. 1794) Bierbrouwer. Huwde ald. 1755 Joanna Maria Potters (ald. 20 febr. 1732-ald. 15 jan. 1799) (dr. van Francis en Anna Maria van Berckel).

II a **Francis Josephus Matheus van Meeuwen** ('s-Hertogenbosch 21 sept. 1756-ald. 20 maart 1829). Huwde 1771 met Maria Ida Coenen (Maastricht-'s-Hertogenbosch 7 aug. 1821). Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen 1812 en als 'marchand en gros et membre de conceil municipal' op lijst van honderd hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een revenue van f.4000,-.

A III **Franciscus Jacobus Antonius van Meeuwen** ('s-Hertogenbosch 20 febr. 1801-ald. 23 juli 1855). Huwde na 1830 Maria Theresia Coenen. Vermeld als koopman op lijst van kiezers te 's-Hertogenbosch 1830 voor f.211,78. In 1844 als vierde vermeld op de lijst van 48 hoogstaangeslagenen ald. met een aanslag van f.527,00. In 1848 op provinciale lijst van hoogstaangeslagenen met aanslag van f.647,47.

II b **Theresia Josepha van Meeuwen** ('s-Hertogenbosch 30 juli 1762-ald. 17 juli 1834). Huwde ald. 1793 Augustinus Tilmanus van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 7 juni 1748²s-Hertogenbosch 9 sept. 1809) (zn. van Joannes en Jacoba Ermers) (weduwenaar van Maria Barbara van Leempoel.).

II c **Jhr.Mr. Petrus Andreas van Meeuwen** ('s-Hertogenbosch 27 jan. 1772-Maastricht 19 aug. 1848). Huwde te Antwerpen 1800 Rosa Cornelia Solvijns (ald. 16 sept. 1777²s-Hertogenbosch 29 jan. 1805). Diverse functies in Bataafse en Franse tijd. Tweede-kamerlid 1818-1842. In (pj) 1835 tevens, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, bestuurslid spaarbank tot Nut van 't Algemeen.

C III a **Jhr.Mr. Eduardus Johannes Petrus van Meeuwen** ('s-Hertogenbosch 12 sept. 1802-ald. 8 okt. 1873). Commissaris des Konings in Limburg. Huwde te 's-Hertogenbosch 1836 Cornelia Maria Theresia Hanssen (ald. 3 maart 1806-7 juni Brussel 1852). In (pj) 1835 substituut officier in rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, bestuurslid sociëteit Casino. In 1844 als 35e vermeld op de lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.291,29. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch 1873/74 werd zijn inkomen geschat op f.25.000,-.

het vierde ter plaatse.

C III b Jkvr. Rose Marie Jeanne van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 31 juli 1801-Nice 4 dec. 1889) Huwde 1e te 's-Hertogenbosch 1825 Pieter Daniël Eugenius Macpherson (Duinkerken 4 april 1792 - Maastricht 20 jan. 1846) (zn. van John en Catherina van Meurs), Staatsraad en gouverneur van Limburg. Huwde 2e Maastricht 1850 Albert Florent Joseph baron de Prisse (Maubeuge 24 juni 1788-Rome 22 nov. 1856) (zn. van Mr. Adrien Florent en Marie Marguerite Thérèse Joseph Thomas), Minister. Beide echtgenoten waren protestant.

CA IV a Jhr.Mr. Pieter Maria Franciscus van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 25 april 1837-ald. 11 mei 1913) Huwde te Roermond 1866 Elisabeth Julienne Magnée Vrouwe van Vlieg (Horn 16 jan. 1843-Vught 12 mei 1900). In (pj) 1875 advocaat generaal provinciaal gerechtshof, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, voorzitter Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, voorzitter sociëteit Casino, voorzitter liberale kiesvereniging Nederland. In (pj) 1895 vice-president provinciaal gerechtshof, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, idem Ridderschap Noord-Brabant, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1910 president Ridderschap in Noord-Brabant, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1875, 1895 en 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen voor resp. *f.*603,33. en onbekende aanslagen. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch 1873/74 werd het inkomen geschat op *f.*4500,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen geschat op *f.*30.000,-.

CA IV b Jkvr. Rose Corneille Eugenie Maria van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 3 maart 1841-ald. 14 juni 1877). Huwde 1867 Joannes Benedictus Augustus van de Mortel (ald. 20 juni 1837) 20 april 1897) (zn. van Joannes Benedictus Hyancinthus en Johanna C. van Rijkevorsel).

CA IV d Jhr.Mr. Lodewijk Cornelis Joseph Andreas van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 4 nov. 1844-ald. 1 sept. 1927). Huwde te 's-Hertogenbosch 1873 Henriëtte Antoinette Thérèse Maria Mahie (ald. 4 juli 1848-ald. 20 sept. 1917) (dr. van Johannes Henricus en Geertruida Antonia van Son). In (pj) 1875 rechter in de arrondissement rechtbank te Den Bosch. In (pj) 1895 idem, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, lid Gemeenteraad 's-Hertogenbosch, commissaris Bossche Bouw Maatschappij, voorzitter arrondissement rechtbank en bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In (pj) 1910 president provinciaal gerechtshof, tweede voorzitter Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In (pj) 1875, 1895 en 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen voor resp. *f.*525,46. en onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch 1873/74 werd het inkomen geschat op *f.*3000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen geschat op *f.*32.000,-.

CAA V a Jhr.Mr. Pieter Leon van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 16 aug. 1870-'s Gravenhage 6 juli 1921). Huwde 's-Hertogenbosch 1897 Maria Francisca van Lanschot (ald. 13 juni 1872-'s-Gravenhage 26 febr. 1945) (dr. van Godefridus Ludovicus Hubertus en Maria L.A. van Baerle).

CAA V b Jkvr. Elisabeth Eugenia van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 29 juli

1873-ald. 9 maart 1946). Huwde ald. 1897 Mr. Jan Baptist Willem baron van Hugenpoth tot den Berenclauw (ald. 9 mei 1864-) (zn. van Jan Baptista C.J.C.C.M. en Johanna Barbara Rouppe van der Voort).

CAA IV c Jkvr. Jeanna Cornelia Robertine van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 1 aug. 1868-Roermond 26 nov. 1946). Huwde te 's-Hertogenbosch 1896 Jhr. Mr. François Gustave Hubert baron Michiels van Kessenich (Leeuwen 13 mei 1866-Roermond 27 jan. 1939) (zn. van Lodewijk Ferdinand Hubert en Anna Catharina Feyens).

CAD IV a Jkvr. Louise Gerardina Rosa van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 25 mei 1875-Gravenhage 2 febr. 1933). Huwde 's-Hertogenbosch 1896 Mr. Willem Maria van Lanschot (ald.13 april 1869-Vught 4 okt. 1941).

CAD IV b Jhr.Mr. Eduard Anton Eugène van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 5 sept. 1876-ald. 3 jan. 1946). Huwde 1e ald. in 1905 Jeanne Françoise Sophie Josephine Maria van Zinnicq Bergmann (ald. 15 maart 1881-ald. 21 mei 1907) (dr. van Emilius Henricus Josephus Maria en Emilie Theresia S.A.M. Verheyen). Huwde 2e Eindhoven 1921 Maria Mathilde Smits (ald. 20 april 1896-) (dr. van Arnoldus Josephus Maria en Aloysia Elisabeth Gompertz).

CAD IV c Jkvr. Maria Johanna Henrica van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 29 jan. 1882-Helvoirt 19 dec. 1957). Huwde 's-Hertogenbosch 1903 Mr. Frans Johan van Lanschot ('s-Hertogenbosch 25 juli 1873-Helvoirt 28 okt. 1949) (zn. van Henricus Ferdinandus Maria en Johanna P.W. Kraemer).

Meijers (rooms-katholiek) Bs.

I Johannes Meijers, Bouwman gehuwd met Antoinette Arts.

II Gijsbertus Meijers (Oss 7 jan. 1816-). Bouwman te Oss. Huwde ald. 1847 Klasina van Lith (Oss 15 okt. 1811-) (dr. van Lambertus van Lith (rentenier) en Megchel van Tuil).

III Lambertus Meijers (Oss 7 aug. 1851-). Landbouwer, ongehuwd. In (pj) 1910 gemeente ontvanger, Provinciale-statenlid, afdelingssecretaris Noordbrabantse Christelijke Boerenbond, president Nieuwe Noordbrabantse Zuivelbond te Eindhoven.

Mortel, Van de (rooms-katholiek) Genealogie: N.P.

I Josephus Franciscus van de Mortel ('s-Hertogenbosch 20 nov. 1760-Boxmeer 14 mei 1808). Huwde te Gelder 1795 Maria Francisca Antionetta Portmans (Gelder 27 okt. 1776-Boxmeer 23 febr. 1854) (zij hertrouwd Mr. Casparus Franciscus Maria Petrus de Kesschietre van Havre).

II a Mr. Joannes Benedictus Hyacinthus van de Mortel (Boxmeer 21 aug. 1797-Rosmalen 8 dec. 1887). Huwde te 's-Hertogenbosch 1827 Johanna Cornelia van Rijckevorsel (ald. 11 april 1798-10 juli 1861) (dr. van Augustus Tilmanus van Rijckevorsel en Theresia Josepha van Meeuwen). In (pj) 1835 Tweedekamerlid, schoolopzichter, bestuurslid sociëteit Casino. In (pj) 1875 gemeenteraadslid, president provinciaal gerechtshof, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1848, 1875 en 1885 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen

voor *f.444,29.*, *f.1241,29.* en *f.1175,50.* In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag het inkomen geschat op *f.14.000,-* in hoogte het negende ter plaatse. Saldo nalatenschap bedroeg *f.222.447,-*. De echtgenote was actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

II b Augustus Franciscus Henricus van de Mortel (Boxmeer 13 juli 1803-ald. 9 juli 1845). Huwde in 1836 te Grave Agnes Maria Ludovica Angela van Tuerenhout (ald. 16 juli 1808-Boxmeer 11 jan. 1891) (dr. van Vincentius en Florentina Verster). In (pj) 1835 Burgemeester en Notaris te Boxmeer.

A III a Victor Franciscus Joannes Josephus van de Mortel ('s-Hertogenbosch 1 juni 1835-ald. 2 febr. 1910). Notaris 1866-1910. Huwde ald. 1868 Catherina Gerardina Antonia Mahie (ald. 16 april 1844-ald. 16 aug. 1923) (dr. van Johannes Henricus en Geertruida Antonia van Son). In 1885 en 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met resp. *f.927,07* en onbekende aanslag.

A III b Joannes Benedictus Augustinus van de Mortel ('s-Hertogenbosch 20 juni 1837-ald. 15 april 1897). Wethouder te 's-Hertogenbosch. Huwde 1867 Jkvr. Rose Cornelia Eugènie Maria van Meeuwen (ald. 3 maart 1841-14 jan. 1877) (dr. van Eduard Joannes Petrus en Cornelia Maria Theresia Hanssen). In (pj) 1875 commissaris sociëteit De Zwarte Arend, regent r.-k. weeshuis, echtgenote regentes aldaar. In (pj) 1895 wethouder. In (pj) 1875 en 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen voor *f.420,55* en onbekende aanslag. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen geschat op *f.26.600,-*.

AA IV Joannes Henricus Josephus van de Mortel ('s-Hertogenbosch 27 juni 1871-). Huwde te 's-Hertogenbosch 1896 Jkvr. Cecilia Maria Josephina Paulina Johanna Ghislaine de la Court ('s-Hertogenbosch 28 nov. 1876 -) (dr. van Josephus Maria Willem Emanuel en Marie de Béthune).

AB IV Eduardus Antonius van de Mortel ('s-Hertogenbosch 17 nov. 1869-). Huwde ald. 1902 Jkvr. Cornelia Maria Elisabeth van Rijckevorsel (ald. 9 febr. 1877 -) (dr. van Cornelis Richardus Edmundus en Antoinette P.F. van Heijst). In (pj) 1910 president sociëteit Casino. In 1910 op de lijst van hoogstaangeslagenen vermeld met onbekende aanslag.

B III Josephus Florentius Joannes van de Mortel (Boxmeer 8 juni 1827-Tilburg 10 mei 1896). Notaris Tilburg. Huwde Boxmeer 1869 Francisca Antoinia Maria Verheijen van Estveld (Boxmeer 21 juli 1838-Tilburg 22 jan. 1923) (dr. van Mr. Jacobus A.M.W en Maria Elisabeth Hengst). In (pj) 1895 notaris en kantonrechter te Tilburg. In 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg 1895 werd het inkomen geraamd op *f.20.000,-*.

Mutsaers (rooms-katholiek) GAT, Bs.

I Adrianus Mutsaers. Schepen. Huwde 1771 Maria Elisabeth Bruens. In 1812 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen.

II Bernardus Mutsaers huwde 1811 Johanna Maria van Dooren.

III Ignatius Hendrikus Mutsaers (Tilburg 20 okt. 1823-ald. 14 juli 1882). Fabrikant van Wollenstoffen. Huwde te Tilburg 1852 Cornelia Arnolda van Spaendonck (ald. 7 febr. 1831-ald. 18 juli 1895) (dr. van Gerardus Cornelis en Maria Eva Swagenmakers). In (pj) 1875 Provinciale-statenlid, president Vincentiusver-

eniging 't Goirke te Tilburg. Het inkomen van de weduwe werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg in 1895 geschat op f.3000,-.

2I (Bernardus) Arnoldus Mutsaers (Tilburg 18 sept. 1745-ald. 23 sept. 1811). Wijnhandelaar. Huwde ald.1794 Maria Elisabeth de Greef (ald. 21 mei 1769-ald. 2 april 1841).

II a Bernardus Jacobus Mutsaers (Tilburg 16 juni 1795-ald. 20 aug. 1872). Wijnhandelaar en Gedeputeerde-statenlid. Huwde 1ste Eindhoven 1826 Elizabeth Boex (ald. 26 april 1799-Eindhoven 4 mei 1834) (dr. van Hermannus Antonius en Maria Elisabeth Smits). Huwde 1841 te Tilburg 2e Catharina van Roessel (ald. 11 nov. 1808-ald. 25 juli 1848) (dr. van Jacobus en Anna Maria Ansems).

A III a Arnoldus Antonius Mutsaers (Tilburg 16 febr. 1827-12 dec. 1895). Koopman en fabrikant. Huwde te Tilburg 1858 Josephina van Loon (ald. 12 sept. 1831-ald. 7 mei 1876). In (pj) 1875 wethouder, plv. voorzitter Kamer van Koophandel. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag Tilburg 1895 werd het inkomen geschat op f.8000,-.

A III b Mgr. Antonius Josephus Franciscus Mutsaers (1831 -). In (pj) 1895 president seminarie te Haaren, (proost) kathedraal kapittel en geheim kamerheer van de paus.

A III c Wilhelmus Petrus Andreas Mutsaers (Tilburg 3 aug. 1833-ald. 12 febr. 1907). Provinciale-statenlid 1868 (volgde z'n vader op-) 1907. Huwde 1864 Maria Francisca Jacoba Smits (Tilburg 28 febr. 1840-ald. 25 okt. 1906) weduwe van Aloisius F.J Bogaers (dr. van Johannes Nicolaas en Cornelia Petronella van Dam). In (pj) 1875 Gedeputeerde-statenlid, voorzitter kiesvereniging Noord-Brabant, afd Tilburg, vice president Vincentiusvereniging Tilburg 't Heike, voorzitter sociëteit Philharmonie. In (pj) 1895 Gedeputeerde-statenlid, Tweedekamerlid, voorzitter Noordbrabantse bond van r.-k. kiesverenigingen, voorzitter Vincentiusvereniging Tilburg 't Heike, voorzitter r.-k. kiesvereniging 'Noord Brabant' Tilburg. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen 1895 met onbekende aanslag. In 1895 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg het inkomen geschat op f.12.000,-. De echtgenote was in (pj) 1895 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen te Tilburg.

A III e Maria Johanna Anna Mutsaers (Tilburg 1847-ald.1915). Huwde ald. 1873 Petrus Simon Adrianus Bijvoet (Berghem 8 maart 1850-Tilburg 21 nov. 1909) (zn. van Simon Petrus en Maria Carolina Francisca Vissers).

AD IV a Maria Eleanora Barnardina Mutsaers (Tilburg 17 mei 1865-Amsterdam 7 mei 1931). Huwde te Tilburg 1889 met Johannes Franciscus Mutsaerts (ald. 3 juli 1863-ald. 10 dec. 1959).

AD IV c Cornelia Josephina Augusta Mutsaers (Tilburg 23 febr. 1871-). Huwde ald. 1897 Alphons Marie Carel Joseph Antoon Sassen (Breda 2 mei 1871-27 dec. 1935).

AD IV b Bernardus Henricus Maria Mutsaers (Tilburg 11 sept. 1872-Capellen (België) 20 jan. 1951). Provinciale-statenlid 1907, lid Comité van Advies diocesane katholiekendagen 1911-1920. Huwde te Tilburg 1901 Agnes Cornelia Maria Ignatia van Spaendonck (Tilburg 26 Sept. 1879-ald. 3 aug. 1940-) (dr. van Vincentius Johannes Aloysius en Leonora Maria Helena Houben). In (pj) 1910 Provinciale-statenlid.

AD IV d Ludovica Antonia Maria Mutsaers (Tilburg 27 maart 1876-) huwde 1899 Eduardus Antonius Maria van Spaendonck (Tilburg 12 juni 1874-ald. 4 juli 1931) (zn. van Andreas Josephus en Maria Rosalia Janssens.

II b Mr. Jacobus Arnoldus Mutsaers (Tilburg 28 jan. 1805²-s-Gravenhage 2 febr. 1880). Tweede-kamerlid en minister van de rooms katholieke eredienst. Huwde te Tilburg 1834 Anna Adilia van Dooren (16 sept. 1805-22 mei 1892). In (pj) 1835 Provinciale-statenlid. In 1844 als 18e vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Tilburg met een aanslag van *f.*135,61.

B III Mr. Vincentius Thomas Ignatius Mutsaers (Tilburg 20 aug. 1848²-s-Hertogenbosch 22 febr. 1910). Ongehuwd. In (pj) 1895 griffier kantongerecht 's-Hertogenbosch en president sociëteit De Zwarte Arend.

Mutsaerts (rooms-katholiek) Genealogie: N.P.

I Jan Norbert Mutsaerts (Tilburg 3 maart 1778-ald. 23 nov. 1831). Lakenfabrikant. Huwde ald. 1799 Pitronella van Gils (ald.31 okt. 1776-ald. 1 okt. 1864) (dr. van Hendrik en Norberta Mallers).

II Peter Mutsaerts (Tilburg 8 aug. 1808-ald. 27 dec. 1868). Wollenstofffabrikant. Huwde ald. 1e 1832 Johanna Pessers (ald. 11 dec. 1803-ald. 24 febr. 1861) (dr. van Norbert en Cornelia Colen) en ald. 1861 2e Jacoba Cornelia Lombaers ('s-Hertogenbosch 26 dec. 1828-Antwerpen 1912) (dr. van Evaradus en Nicolasi-na de Wijs.

III a Jan Franciscus Mutsaerts (Tilburg 23 juli 1833-ald. 26 juni 1901). Wollenstofffabrikant. Huwde 1e te Helmond 1859 Maria Antonia Francisca van Glabbeek (Helmond 8 nov. 1833-Tilburg 23 juni 1876) (dr. van Godefridus en Wilhelmina van Giessen) en 2e Amsterdam 1885 Antoinella Maria Jacoba Wouters (Zaltbommel 13 jan. 1833-Tilburg 15 febr. 1917). In (pj) 1895 lid algemeen bestuur vereniging 'Het Buitenland'. Vermeld op lijst hoogstaangeslagenen 1895. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg 1895 werd het inkomen geraamd op *f.*35.000,-.

A IV Johannes Franciscus Mutsaerts (Tilburg 3 juli 1863-ald. 10 dec. 1959). Textielabrikant. Huwde 1887 ald. Maria Eleanora Barnardina Mutsaers (ald. 17 mei 1865-Amsterdam 7 mei 1931) (dr. van Wilhelmus Petrus Andreas en Maria Francisca Jacoba Smits). Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg 1895 werd het inkomen geraamd op *f.*10.000,-.

A V Mgr. Wilhelmus Petrus Adrianus Maria Mutsaerts (Tilburg 18 jan. 1889-'s-Hertogenbosch 16 aug. 1964). Bisschop 's-Hertogenbosch.

III b Norbertus Antonius Mutsaerts (Tilburg 23 sept. 1836-ald. 24 aug. 1908) Fabrikant. Huwde ald. 1866 Anna Maria van Roessel (ald. 16 dec. 1842-ald. 31 juli 1899). In (pj) 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg 1895 werd het inkomen geraamd op *f.*7000,-.

Otten (rooms-katholiek) Bs.

I Gerardus Otten ('s-Gravenhage ± 1807-28 nov. 1853 Veghel). Huwde met Jacoba Agnes Siepkens (Rosmalen ± 1805 -). In 1844 te Heesch als gemeenteontvan-

ger als 23e vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen met een aanslag van f.18,03.

II Antonius Bernardus Hendrik Otten (Veghel 12 april 1847-Erp 16 juli 1935). Burgemeester Erp 1893-1914. Huwde te Schijndel 1897 Hendrika Maria van den Oever (Son en Breugel 31 okt. 1866-Erp 15 maart 1938). In (pj) 1910 secretaris Vincentiusvereniging ald, secretaris en penningmeester NCB, voorzitter Meierij-sche Boerenbond, bestuurslid r.-k. kiesvereniging Veghel. redacteur 'Het Huisgezin' te 's-Hertogenbosch. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Erp werd het inkomen in 1910 geschat op f.2400,- het geen het hoogste ter plaatse was.

Pollet (rooms-katholiek) Genealogie: Frenken

I Guillaume Joseph Pollet (Tourcoing 20 dec. 1773-Tilburg 30 april 1854). Koutzenhandelaar. Huwde ald. 1e 4 Nov. 1805 Anna Barbara van Iersel (\pm 1775-ald. 21 sept. 1835) 2e Elisabeth van Hoydonck (Gilze 17 jan. 1802-Tilburg 18 aug. 1886). In (pj) 1835 president sociëteit Amicitia te Tilburg.

IIa Petrus Phillipus Pollet (Tilburg 24 aug. 1806-ald. 3 mei 1870) Lakenfabrikant. Huwde Joanna Odulpha van Baar (Oirschot 12 juni 1818-Tilburg 12 jan. 1878)(dr. van Arnoldus Johannes en Helena Maria van den Heuvel). In 1844 als 15e vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Tilburg met een aanslag van f.149,82.

IIb Ludovicus Antonius Pollet (Dordrecht 25 okt. 1809-ald.19 april 1876). Wol-lenstoffenfabrikant. Huwde Anna Maria Mutsaers (Tilburg 15 sept. 1815-ald. 21 mei 1859). In (pj) 1875 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen met een aanslag van f.544,80.

IIc Isabella Teresia Philomena Pollet (Tilburg 22 okt. 1842-ald. 20 mei 1909). Huwde ald. Vincent Bogaers (ald.25 aug. 1838-ald.8 juni 1901) (zn. van Petrus Lambertus en Carolina Maria van Dooren).

AIII a Arnoldus Antonius Hubertus Pollet (Tilburg 6 okt. 1843-ald. 14 dec. 1916). Provinciale-statenlid 1884-1898. Ongehuwd. In (pj) 1895 Provinciale-statenlid. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen 1895. In dat jaar werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg het inkomen geschat op f.37.000,-. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg 1910 werd het inkomen geschat op f.44.000,-.

AIII b Anna Barbara Agnes Pollet (Tilburg 3 sept. 1854-). Huwde Josephus Maria Franciscus Bogaers (Helmond 11 april 1857-).

BIII a Guillaume Jozef Desiré Pollet (Tilburg 14 juni 1841-ald. 6 febr. 1896). Wol-lenstoffenfabrikant. Huwde 1870 Constance Rosalie Caroline Marie de Horion de Corby (Grave 22 jan. 1843-Tilburg 24 nov. 1902). In 1895 voorzitter Kamer van Koophandel te Tilburg. Vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen in 1895. In dat jaar werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg het inkomen geschat op f.16.000,-.

BIII b Clementine Seraphine Maria Pollet (Tilburg 6 juni 1853-Helmond 11 sept. 1889. Huwde Tilburg 1879 Petrus Cornelis Maria Bogaers (Helmond 25 april 1852-). (zn. van Henricus Cornelis en Joanna Catharina Maas).

Pompen (rooms-katholiek) Bs.

I **Andriaan Pompen** (Leende ± 1746-ald. 6 aug. 1813) gehuwd met Anna Dimpna van Engelen, vermeld in 1812 als 24e op de lijst van hoogstaangeslagenen in het Departement Monden van de Rijn. S.P.: 'Cultivateur, repartiteur. moralité bonne. Revenue Annuel f.2800,-.

II **Francis Pompen** (Leende ± 1784-Soerendonk 9 febr. 1863). Grondeigenaar en bouwman te Soerendonk, gehuwd met Hendrina Elisabeth van Asten. In 1844 als eerste vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Soerendonk met een aanslag van f.228,55.

III **Johannes Franciscus Pompen** (Soerendonk 16 juli 1821-). Koopman en Provinciale-statenlid. Huwde te Leende in 1847 Maria Elisabeth Kemps (Leende 28 maart 1820-Soerendonk 21 mei 1883) (dr. van Johannes Josephus en Maria Catherina Mack). Koopvrouw. Saldo nalatenschap echtgenote f.147.758,87. In (pj) 1875 en 1895 te Soerendonk wethouder en Provinciale-statenlid. In 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag.

Prinzen (rooms-katholiek) Genealogie: Delhougne

I **Wilhelmus Prinzen** (Glehn 3 maart 1770-Helmond 3 nov. 1830). Handelaar in natuurboter. Huwde 1e Helmond 1795 Francisca van de Vrande (Aarle-Rixtel 16 maart 1772-Helmond 10 nov. 1809) (dr. van Hubertus en Maria Weymans en wed. van Godefridus van Glabbeek). Huwde 2e ald. 1811 Henrica van Asten (Heeze 10 juli 1757-Helmond 31 juli 1832) (dr. van Joannes en Wilhelmina van Dijck, wed van Hendrik van Asten).

II a **Maria Prinzen** (Helmond 18 okt. 1804-ald. 12 dec. 1837). Huwde ald. 1833 Franciscus Wilhelmus van den Dungen (Bergeijk 11 aug. 1804-Deurne 6 jan. 1887) (zn. van Josephus en Maria Anna Elisabeth Bots). Burgemeester Helmond.

II b **Wijnandus Franciscus Prinzen** (Helmond 7 juli 1806-ald. 4 november 1855). Particulier. Huwde ald. 1844 Hendrica Raijmakers (ald. 18 okt. 1816-ald. 11 dec. 1889) (dr. van Antonius en Johanna Maria van Asten). In 1844 als 19e vermeld op lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Helmond met een aanslag van f.65,90.

B III a **Wilhelmus Josephus Hubertus Prinzen** (Helmond 1 februari 1847-14 febr. 1919). Fabrikant. Huwde 1e te Eindhoven 1871 Catharina Maria Josepha van Moll (Eindhoven 31 januari 1850-) (dochter van Antonius (kassier) en J.J. Schillemans) en 2e te Utrecht 1900 Christina Henrica Bernardina Schillemans (ald. 17 april 1858-ald. 18 aug. 1918) (dr. van Johan en Catherina Maria ten Hagen). In (pj) 1875 en 1895 gemeenteraadslid Helmond, Provinciale-statenlid, in (pj) 1910 gemeenteraadslid en Eerste-kamerlid. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1885 voor f.728,67 en in 1895 en 1910 met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Helmond 1910 werd het inkomen geschat op f.60.000,- en het kapitaal op f.1.500.000,-

BA IV **Maria Huberta Josephina Anna Prinzen** (Helmond 25 april 1876-Ubbergen 22 mei 1956). Huwde 1899 te Helmond Rudolphus Josephus Henricus Jurgens (Oss 19 jan. 1875-Ubbergen 19 okt. 1954) (zn. van Johannes Arnoldus en Josina Jansen.)

B III b Antonius Petrus Hubertus Prinzen (Helmond 20 sept. 1852-ald. 17 april 1900). Boterfabrikant. Huwde te Helmond 1e 1878 Francisca Maria Josephina Bots (Helmond 18 sept. 1854-ald. 8 febr. 1880) (dr. van Arnoldus en Henrica van Asten) huwde 2e te 's-Hertogenbosch 1881 Louisa Catherina Christina Teulings (ald. 25 nov. 1857:s Gravenhage 8 aug. 1938) (dr. van Cornelis Antonius en Gerardina van Osch). Zij hertrouwde August Hendrik Sassen te 's-Gravenhage 1907. In 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag.

I Johannes Theodorus Prinzen (Steinfuhr 23 mei 1784-Gemert 21 febr. 1864). Textielfabrikant. Huwde te Helmond 1819 Adriana van Mierlo (ald. 13 jan. 1797-Gemert 26 juni 1843) (dr. van Lambertus en Elisabeth Verhoysen). In 1844 te Gemert vermeld als hoogstaangeslagen met een aanslag van f.154,87.

II Medardus Hendrikus Prinzen (Gemert 7 mei 1832-ald. 18 okt. 1901). Textielfabrikant. Huwde te Amsterdam 1858 Anna Maria Frederiks (ald. 24 febr. 1835 - Gemert 24 april 1861) (dr. van Petrus Evarodus en Anna Maria Hubbe). Vermeld op lijst van hoogst-aangeslagenen in (pj) 1895.

Ringeling (Waaals hervormd) Bs.

Jan Ringeling (Buiksloot 25 maart 1820-). Gehuwd met Maria Theresia van Genderen (Edam ± 1824-8 jan. 1892). Leraar Wis- en natuurkunde te 's-Hertogenbosch. In (pj) 1875 schoolopziener, secretaris Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, secretaris Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In (pj) 1895 tevens kerkvoogd Waalse kerk. In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch het inkomen geschat op f.2200,-.

Rijckevorsel, Van (rooms-katholiek) Genealogie: N.P., N.A.

I Joannes van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 14 juni 1714-ald. 23 nov. 1786). Wijnkoper. Huwde 1747 Jacoba Ermers (Tilburg 28 juni 1721:s-Hertogenbosch 19 jan. 1761) (dr. van Tilmanus en Aldegondis van Lier).

II Augustinus Tilmanus van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 7 juni 1748-ald. 9 sept. 1809). Wijnkoper. Huwde 1e Culemborg 1767 Maria Barbara van Leempoel (ald. 13 jan. 1750:s-Hertogenbosch 28 sept. 1791) (dr. van Johan Frederik en Maria Louise Montfort), huwde 2e Berlicum 1793 Theresia Josepha van Meeuwen ('s-Hertogenbosch 30 juli 1762-ald. 17 juli 1834) (dr. van Johannes Petrus en Joanna Maria Potters).

III a Jacoba Catherina Maria van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 18 dec. 1769-ald. 6 april 1838). Huwde Vught 1792 Franciscus Antonius Augustinus van Lanschot ('s-Hertogenbosch 28 aug. 1768-ald. 21 febr. 1851) (zn. van Godefridus en Anna Regina Maria Potters).

III b Victor Andreas van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 29 mei 1784-Vught 2 aug. 1855). Wijnkoper. Huwde 's-Hertogenbosch 1804 Theodora Maria Josepha van Lanschot ('s-Hertogenbosch 15 aug. 1776-ald. 4 dec. 1854) (dr. van Godefridus en Anna Regina Maria Potters). In (pj) 1835 Provinciale-statenlid en lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1812. In 1813 was het geschatte inkomen f.3000,-, in 1826 met een aanslag

van f.88,77 op lijst van verkiesbaren voor de provinciale staten in het vierde kies-district vermeld en in 1830 vermeld op 's-Hertogenbosche kiezerslijst met een aanslag van f.247,59. In 1844 als derde vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.570,89. In 1848 als grondeigenaar vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met een aanslag van f.959,12.

III c Ludovica Maria van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 19 dec. 1786-Leiden 3 mei 1806). Huwde 's-Hertogenbosch 1804 Jhr. Mr. Gerardus Andreas Martinus van Bommel (Leiden 2 april 1770-ald. 8 aug. 1832) (zn. van Joannes Baptista Henricus Josephus en Maria Agneta Josepha Vercamp, weduwnaar van Cornelia Maria van der Kun).

III d Maria Cornelia van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 14 april 1794-ald. 3 febr. 1844). Huwde ald. 1819 Gerardus Johannes van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 11 april 1788-ald. 13 april 1872) (zn. van Thomas Cornelis en Anna Petronella Vermeulen).

III e Joanna Cornelia van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 11 april 1798-Rosmalen 10 juli 1861). Huwde 's-Hertogenbosch 1827 Mr. Joannes Benedictus Hyacinthus van de Mortel (Boxmeer 21 aug. 1797 - Rosmalen 8 dec. 1887) (zn. van Josephus Franciscus en Francisca Ursula Portmans).

Rijckevorsel, Van

I Joannes van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 14 juni 1714 -ald. 23 nov. 1786). Wijnkoper. Huwde 1747 Jacoba Ermers (Tilburg 28 juni 1721's-Hertogenbosch 19 jan. 1761) (dr. van Tilmanus en Aldegondis van Lier).

II Thomas Cornelis van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 10 juni 1751-ald. 15 sept. 1818). Wijnkoopman. Huwde 1779 Berlicum Anna Petronella Vermeulen (Strijp 21 okt. 1760's-Hertogenbosch 22 aug. 1792) (dr. van Franciscus en Sophia Amelia Vermeulen). Diverse functies in Bataafse en Franse tijd. In 1812 als op één na hoogst in het departement aangeslagen. In 1813 werd zijn inkomen op f.7000,- geschat. S.P.: 'Membre de la municipalité, Receveur des droits fonciers de l'arrondissement de Bois le Duc. Negociant en vin. Membre du conseil departementale. Il est très estimé par son manière probite. M. Van Rijckevorsel est grand cultivateur et fait defricher beaucoup de terrain inculte'.

III a Johannes Franciscus van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 26 maart 1780-ald. 28 nov. 1839). Koopman, kassier en handelaar in effecten. Huwde Nieuwkuijk 1799 Antonia Joanna Barbara Half-Wassenaer van Onsenoort ('s-Hertogenbosch 14 febr. 1780-ald. 16 nov. 1860) (dr. van Bernardus Jacobus en Petronella Jacoba van Engelen). In 1826 met aanslag van f.98,75 vermeld op lijst van verkiesbaren in het vierde district, in 1830 te 's-Hertogenbosch voor f.214,78 aangeslagen.

A IV a Mr. Carolus Jacobus Antonius van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 15 nov. 1809-ald. 13 jan. 1883) Advocaat. Huwde 's-Hertogenbosch 1835 Anna Maria Cornelia de Wijs ('s-Hertogenbosch 13 juli 1813-ald. 5 mei 1891) (dr. van Henricus en Maria Cornelia Havermans). In (pj) 1875 Eerste-kamerlid. In 1844 als 41e vermeld op de lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.257,12. Vermeld in (pj) 1875 op provinciale lijst van hoogstaangeslagenen voor f.1046,37. In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke om

slag te 's-Hertogenbosch het inkomen geschat op *f.*18.000,-. Saldo Nalatenschap *f.*340.577,09.

A IV b **Johannes Franciscus Josephus van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 29 juli 1811-ald. 27 maart 1894). Koopman, kassier en effectenhandelaar. Huwde 1843 Anna Petronella Josepha Ingen Housz (Breda 31 aug. 1817's-Hertogenbosch 15 dec. 1881) (dr. Henricus Ferdinand en Isabella Clara Maria Havermans). In (pj) 1875 regent r.-k. weeshuis. In (pj) 1875 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen voor *f.*1047,67. In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch het inkomen geschat op *f.*17.000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen geschat op *f.*22.000,-.

A IV c **Franciscus Ludovicus Hubertus van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 1 juni 1823-ald. 18 febr. 1895). Koopman, kassier en effectenhandelaar, ongehuwd. In (pj) 1875 consul van België, Commissaris resp. president sociëteit Amicitia. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in (pj) 1875 voor *f.*739,74. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen geschat op *f.*13.000,-.

AA V a **Aloisius Maria Josephus Theodorus van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 26 juli 1851-Voorburg 25 dec. 1925). Burgemeester te Vught. Huwde Amsterdam 1874 Theresia Maria Bonnike (ald. 13 maart 1852-Voorburg 12 dec. 1932) (dr. van Joannes Emmanuel en Maria Cornelia Huberta Vermeulen). In (pj) 1895 Ere-voorzitter Vincentiusvereniging te Vught. Tot 1894 betrokken bij de Maatschappij van Landbouw en in 1896 betrokken bij de oprichting van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond. In (pj) 1910 lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.

AA V b **Alphonsus Jacobus Maria Bonaventura van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 14 jan. 1857-Vught 30 aug. 1908). Advocaat en gemeenteraadslid Den Bosch. Huwde 1881 Elisabeth Maria Josepha Westerwoudt (Amsterdam 4 dec. 1859-Vught 14 juli 1936). In (pj) 1885 advocaat-procureur, secretaris Vincentiusvereniging st Jan. In (pj) 1895 Provinciale-statenlid, vice-voorzitter Nederlandse Heidemaatschappij. In 1896 betrokken bij de oprichting van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen geschat op *f.*12.000,-.

AB V a **Johannes Antonius Hubertus van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 8 febr. 1844-ald. 1914). Kassier en consul van België. Huwde Utrecht 1869 Antoinetta Paulina Maria Robert (ald. 12 juni 1849-Scheveningen 23 jan. 1915) (dr. van Odilius Aleijdsus en Lucia Anna Maria Steijns Bisschop). Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1895 en 1910 met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f.*3500,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen geschat op *f.*15.000,-. De echtgenote was in (pj) 1895 en 1910 actief in de Maatschappij tot verzachting van het tot van behoeftige kraamvrouwen.

AB V b **Hermanus Josephus Maria Hubertus van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 19 april 1858-Oestgeest 28 maart 1926). Koopman en kassier. Huwde 1886 Emilia Maria Westerwoudt (Amsterdam 25 okt. 1864-Oestgeest 30 jan. 1949) (dr. van Mr. Felix Theodor en Larentia Wilhelmina Bruijnen). In (pj) 1895 penningmeester Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In (pj) 1895 en 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag. Ten

behoefte van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen geschat op f.13.000,-.

III b Gerardus Johannes van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 11 april 1788-ald. 1872). Wijnhandelaar. Huwde ald. 1819 zijn nicht Maria Cornelia van Rijckevorsel (ald. 14 april 1794-ald. 3 febr. 1844). In 1844 als 28e vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.329,09. Vermeld als wijnhandelaar op lijst van hoogstaangeslagenen in 1848 met een aanslag van f.373,28.

B IV a Anna Petronella Theresia Maria van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 22 maart 1821-ald. 13 juli 1879). Huwde 1850 ald. Jhr. Mr. Fredericus Franciscus Half-Wassenaer van Onsenoort ('s-Hertogenbosch 19 juli 1808) Brussel 14 aug. 1853). Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch in 1873/74 werd het inkomen van de weduwe geschat op f.5000,-.

B IV b Ludovica Antonia Maria van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 30 juni 1822-ald. 10 febr. 1878). Huwde ald. 1851 Franciscus Cornelis Joannes de Wijs ('s-Hertogenbosch 25 nov. 1814-ald. 30 juni 1871) (zn. van Henricus en Maria Cornelia Havermans), weduwnaar van Maria Veronica Smits.

B IV c Thomas Jacobus Hubertus van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 7 dec. 1831-ald. 15 maart 1882). Wijnhandelaar. Huwde ald. 1857 Maria Louisa Josepha Heeren (ald. 26 sept. 1836-Vught 31 juli 1914) (dr. van Arnoldus Antonius en Catharina Henrica van der Pas). Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.6000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen van de weduwe geschat op f.9000,-. Saldo nalatenschap van de man f.95.751,15.

Rijckevorsel (van Kessel), Van

I Joannes van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 14 juni 1714-ald. 23 nov. 1786). Wijnkoper. Huwde 1747 Jacoba Ermers (Tilburg 28 juni 1721-'s-Hertogenbosch 19 jan. 1761) (dr. van Tilmanus en Aldegondis van Lier).

II Thomas Cornelis van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 10 juni 1751-ald. 15 sept. 1818). Wijnkoopman. Huwde 1779 te Berlicum Anna Petronella Vermeulen (Strijp 21 okt. 1760-'s-Hertogenbosch 22 aug. 1792). Zie vóór.

III Augustinus Theodorus baron van Rijckevorsel van Kessel ('s-Hertogenbosch 28 april 1783-Vught 18 nov. 1846). Ontvanger der directe belastingen te 's-Hertogenbosch. Huwde 's-Hertogenbosch 1810 Evarde Francisca Half-Wassenaer van Onsenoort (ald. 26 aug. 1784-Antwerpen 11 okt. 1842) (dr. van Bernardus Jacob en Petronella Jacoba Maria van Engelen). In (pj) 1835 ontvanger, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en bestuurslid sociëteit Casino. In 1844 als hoogstaangeslagen vermeld op de lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.736,17.

IV a Eduard Josephus baron van Rijckevorsel van Kessel ('s-Hertogenbosch 26 jan. 1813-ald. 10 aug. 1843). Huwde ald. 1839 Maria Cecile Josephine Dubois (Gent 8 febr. 1819-Vught 10 jan. 1902) (zij hertrouwde Mr. J.W.L. Sassen te Den Bosch).

IV b Mr. Ferdinandus Gerardus Josephus baron van Rijckevorsel van Kessel ('s-Hertogenbosch 1 juli 1815-ald. 24 Mei 1879). Huwde Woensel 1848 Jkvr. Ma-

ria Helena Smits van Eckart (Eindhoven 3 jan. 1819²s-Hertogenbosch 28 okt. 1896) (dr. van Johannes Jacobus en Maria Theresia Merckx.). In (pj) 1875 raadsheer provinciaal hof, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In (pj) 1875 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen voor *f.*721,81. In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch het inkomen geschat op *f.*18.000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen van de weduwe geschat op *f.*10.000,-.

IV c Jhr. Franciscus Johannes Josephus van Rijkevorsel van Kessel ('s-Hertogenbosch 30 aug. 1818-Nijmegen 7 mei 1894). Belastingontvanger te Nijmegen. Huwde Veghel 1848 Jkvr. Thérèse Angelique Constance Victorine de Kuyper (Veghel 28 dec. 1818-Nijmegen 13 febr. 1898) (dr. van Josephus Franciscus en Maria Theresia Phillipina Dubbelens).

C V a Jhr. Victor Marie van Rijkevorsel van Kessel (Herpen 16 jan. 1854-Nijmegen 12 dec. 1927). Burgemeester Oisterwijk. Huwde Amsterdam 1881 Aloysia Maria Bonnike (ald. 18 aug. 1854-Nijmegen 28 nov. 1949) (dr. van Johannes Emmanuël en Maria Cornelia Huberta Vermeulen). In (pj) 1885 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen voor *f.*524,27.

C V b Jhr. Alphonse Eduard Marie van Rijkevorsel van Kessel. (st-)Michielsgestel 24 juni 1857-Boxtel 18 febr. 1901). Huwde 1884 Jkvr. Mathilde Anne Marie van Nispen tot Pannerden (Eefde 13 nov. 1875-Nijmegen 13 febr. 1933) (dr. van Jhr. Frans Xavierus Jacobus en Jkvr. Aleida Catherina Maria Ernestina van der Heyden). In (pj) 1895 Burgemeester Boxtel.

Rijkevorsel, Van

I Joannes van Rijkevorsel ('s-Hertogenbosch 14 juni 1714-ald. 23 nov. 1786). Wijnkoper. Huwde 1747 Jacoba Ermers (Tilburg 28 juni 1721²s-Hertogenbosch 19 jan. 1761) (dr. van Tilmanus en Aldegondis van Lier).

II Thomas Cornelis van Rijkevorsel ('s-Hertogenbosch 10 juni 1751-ald. 15 sept. 1818). Wijnkoopman. Huwde 1779 Berlicum Anna Petronella Vermeulen (Strijp 21 okt. 1760²s-Hertogenbosch 22 aug. 1792). Zie vóór.

III Jacobus Josephus baron van Rijkevorsel, heer van Rijsenburg. ('s-Hertogenbosch 8 febr. 1785-Ubergen 10 april 1862). Provinciale-statenlid in Zuid-Holland. Huwde 1e Rijswijk 1811 Catherina Valentina van der Kun (ald. 26 juni 1792 - Rotterdam 14 maart 1813) (dr. van Petrus Mattheus en Pauline Elisabeth d'Uriondo, huwde 2e 's-Gravenhage 1814 Hendrica Petronella Veronica van Oosthuysse, Vrouwe van Rijsenburg (ald. 24 sept. 1793-ald. 6 dec. 1829) (dr. van Petrus Jodocus en Margaretha de Jongh).

IV Jhr. Mr. Cornelis Richardus Edmundus van Rijkevorsel ('s-Gravenhage 22 nov. 1829²s-Hertogenbosch 10 okt. 1876). Huwde 1e ald. 1857 Maria Josephina Catharina van Lanschot (ald. 3 april 1837-ald. 7 mei 1858) (dr. van Augustinus Cornelis en Maria Helena Oomen) en 2e 's-Hertogenbosch 1865 Antoinetta Petronella Francisca van Heijst (ald. 3 okt. 1839-ald. 24 nov. 1919) (dr. van Laurentius Johannes Baptista en Johanna Maria Elisabeth Loutermans). In (pj) 1875 griffier Provinciaal Hof, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, secretaris sociëteit Casino. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1875 voor *f.*996,09. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te 's-Hertogenbosch

werd het inkomen geschat op f.12.000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen van de weduwe geschat op f.11.400,-.

V a **Jhr. Mr. Frans Jacob Joseph Maria van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 13 maart 1858-Berlicum 1 dec. 1935). Huwde te Maastricht 1887 Maria Françoise Henriëtte barones de Bieberstein Rogalla Zawadsky (ald. 4 dec. 1864-Berlicum 31 aug. 1937) (dr. van Frederic Henri Joseph en Jkvr. Rosalie Marie Sabine Michiels van Kessenich). In (pj) 1895 lid der gemeenteraad 's-Hertogenbosch, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In (pj) 1910 wethouder, Provinciale-statenlid, secretaris Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen en lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1895 en 1910 met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.12.000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen geschat op f.35.000,- het tweede ter plaatse.

V b **Jhr. Thomas Cornelis Maria van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 11 nov. 1868-Den Dungen 30 aug. 1919). Huwde 1904 Jkvr. Elisabeth Johanna Maria van der Does de Willebois (ald. 23 juni 1879 -) (dr. van Petrus Josephus Joannes Sophia Maria en Maria Henriëtta Elisabeth Bosch van Drakenstein). In (pj) 1895 buitengewoon beambte provinciale griffie. In (pj) 1910 burgemeester den Dungen, Provinciale-statenlid.

Rijckevorsel, Van

I **Joannes van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 14 juni 1714-ald. 23 nov. 1786). Wijnkoper. Huwde 1747 Jacoba Ermers (Tilburg 28 juni 1721-'s-Hertogenbosch 19 jan. 1761) (dr. van Tilmanus en Aldegondis van Lier).

II **Thomas Cornelis van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 10 juni 1751-ald. 15 sept. 1818). Wijnkoopman. Huwde 1779 te Berlicum Anna Petronella Vermeulen (Strijp 21 okt. 1760 's-Hertogenbosch 22 aug. 1792). Zie vóór.

III **Bernardus Jacobus van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 8 juni 1790-ald. 7 maart 1841). Wijnhandelaar. Huwde 1819 ald. Elisabeth Maria Clara Vermeulen ('s-Hertogenbosch 26 mei 1797-ald. 15 april 1862) (dr. van Josephus en Maria Anna Bijnen).

IV a **Elisabeth Maria Huberta van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 26 sept. 1821-ald. 3 april 1861). Huwde ald. 1852 Jhr. Mr. Lodewijk Willem Joseph Maria Verheijen (ald. 2 febr. 1819-Luik 15 mei 1868) (zn. van Franciscus Xaverius en Sophia Maria Jacoba Josepha de Roy van Zuidewijn).

IV b **Josephina Evarda Maria Huberta van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 15 okt. 1827-ald. 6 jan. 1908). Huwde 1855 Jhr. Ferdinand August Leopold Joseph de Kuyper (Veghel 25 maart 1826-ald. 11 dec. 1898) (zn. van Josephus Franciscus en Maria Theresia Philippina Dubbelens).

IV c **Augustinus Gerardus Hubertus van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 10 nov. 1828-ald. 6 febr. 1891). Wijnhandelaar. Huwde te Ubbergen 1871 Jkvr. Maria Francisca Louisa Dommer van Poldersveld (Ubbergen 7 mei 1848-'s-Hertogenbosch 19 april 1925) (dr. van Gustaaf Eugenius Gijsbert Constant Karel en Louise Pauline Corneille Clasine van Rijckevorsel). In (pj) 1875 vermeld op lijst van

hoogstaangeslagenen voor f.547,72. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.6000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen van de weduwe geschat op f.16.000,-.

IV d **Josephus Henricus Hubertus van Rijckevorsel** ('s-Hertogenbosch 5 dec. 1829-Roermond 7 okt. 1903). Bierbrouwer. Huwde Amsterdam 1861 Christina Maria Louisa Hendrichs (ald. 24 aug. 1840-'s-Hertogenbosch 22 jan. 1867. (dr. van Joannes Ludovicus en Maria Gertruda Elisabeth Cramer). Gemeenteraadslid 's-Hertogenbosch. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 werd het inkomen geschat op f.6000,-.

Sasse van Ysselt, Van (rooms-katholiek) Genealogie: N.A.

I **Gerbrandus Ignatius van Sasse, heer van Ysselt** (Hoevelaken 30 jan. 1746-Boxmeer 2 maart 1781). Huwde ald. 1777 Maria Cornelia Magdalena de Raet (ald. 5 maart 1747-ald. 1 maart 1813) (dr. van Leopoldus Franciscus en Dorothea Louisa Mahler).

II a **Jhr. Leopold Frans Jan Jacob Joseph van Sasse van Ysselt** (Boxmeer 2 sept. 1778-'s-Gravenhage 21 maart 1844). Huwde te Kleef 1806 Henrica Johanna Antonia Hacfort tot Oosterholt (Neerbosch 12 juni 1785-Boxmeer 31 okt. 1834) (dr. van Olivier Theodorus Petrus Paulus en Theodora Johanna I.G.A.A.A.C Speyart van Woerden). Verschillende functies in Koninkrijk Holland. In (pj) 1835 Provinciale-statenlid en Tweede-kamerlid. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen 1812 en op lijst van kiesgerechtigden 1829, met onbekende aanslag. In 1844 als tweede vermeld op lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Boxmeer met een aanslag van f.184,44. S.P.: 'Famille consideré comme de plus distingué de pays.'

II b **Dorothea Ludovica Antonia Magdalena van Sasse van Ysselt** (Boxmeer 22 juni 1780-ald. 29 dec. 1845). Huwde ald. 1807 Jan Baldewijn Joseph Hendrik Otto Anton baron van Hugenpoth tot den Berenclauw (Groessen 1 dec. 1776-Boxmeer 23 mei 1850) (zn. van Antonius Cornelius Simon Xaverius en Henriëtte H.M.A. van Hövell tot Westeflier).

A III a **Jhr. Ludovicus Johannes Baptist van Sasse van Ysselt** (Boxmeer 20 juni 1809-ald. 23 dec. 1888). Eerste- en Tweede-kamerlid. Huwde Boxmeer 1831 Olivia Leopoldina Carolina Theodora Maria Cavellier van Adrichem (Amsterdam 19 okt. 1810-Boxmeer 1 sept. 1891) (dr. van Jan. Lodewijk Maria en Antonia Josephina Maria Hacfort tot Oosterholt). In (pj) 1875 Eerste-kamerlid. Vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen in 1848 voor f.513,19 en in (pj) 1875 voor f.538,41.

AA IV a **Jhr. Leopoldus Cainstantinus Henricus van Sasse van Ysselt** (Boxmeer 5 jan. 1836-ald. 8 maart 1910). Ongehuwd. In (pj) 1895 griffier kantongerecht ald. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen 1895 met onbekende aanslag.

AA IV b **Jhr. Mr Alphonsus Johannes Josephus van Sasse van Ysselt** (Boxmeer 22 mei 1840-Breda 6 mei 1916). Huwde 1880 Veghel Jkvr. Anna Elisabeth Maria de Kuyper (Dinther 25 aug 1856-Breda 16 jan. 1927) (dr. van Jhr. Ferdinand August Leopold Joseph en Josepha Everarda Maria Huberta van Rijckevorsel). In (pj) 1875 substituut griffier arrondissements rechtbank Eindhoven.

AA IV c **Jhr. Mr Mauritius Franciscus Josephus van Sasse van Ysselt** (Boxmeer 10

sept. 1845-ald. 19 juni 1923). Ongehuwd. In (pj) 1875 plaatsvervangend rechter arrondissementsrechtbank Eindhoven.

A III b Jhr. Mr Leopoldus Boudewijn Constantinus Lodewijk van Sasse van Ysselt (Boxmeer 30 juli 1819-ald. 24 sept. 1906). Auditeur militair. Huwde te Herwen 1851 Theodora Maria Blanca barones van Hugenpoth tot Aerdt ('s-Gravenhage 5 aug 1825's-Hertogenbosch 15 okt. 1892) (dr. van baron Mr. Alexander Wilhelmus Josephus Joannes en Cornelia Maria Th.J. van Wijnbergen tot Bussloo). In (pj) 1875 en 1895 auditeur militair, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. Vermeld op lijst met hoogstaangeslagenen in 1895 met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te *f.*4000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting in 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f.*12.500,-. De echtgenote was in (pj) 1875 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

ABIV Jhr. Mr. Alexander Frederik Oscar van Sasse van Ysselt (Waalwijk 20 april 1852-Interlaken 6 aug 1839). Rechter, Tweede-kamerlid en publicist. Ongehuwd. In (pj) 1895 Provinciale-statenlid, rechter arrondissementsrechtbank en bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In (pj) 1910 Provinciale-statenlid, raadsheer gerechtshof, Tweede-kamerlid, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, secretaris r.-k. kiesvereniging district 's-Hertogenbosch.

Sassen (rooms)katholiek) Genealogie: N.P.

I Jacobus Sassen (Elsloo 5 jan. 1707's-Hertogenbosch vóór 19 sept. 1775). Huwde 1745 met Maria Johanna Hermans (Boxmeer 18 nov. 1717's-Hertogenbosch 21 okt. 1797) (dr. van Theodorus en Joanna Jansen).

II a Hubertus Sassen ('s-Hertogenbosch 8 aug. 1752-ald. 28 sept. 1828). Zilver-smid, huwde ald. 1781 Antonia Ruwel ('s-Hertogenbosch 29 nov. 1758-ald. 5 juli 1810). Diverse functies in Bataafse tijd.

III a Mr. Joannes Henricus Sassen ('s-Hertogenbosch 27 mei 1785-ald. 5 mei 1830). Gemeente secretaris en advocaat. Huwde te Leiden 1809 Henrica Francisca van der Monden (Leiden 13 maart 1782-3 mei 1856). Echtgenote is in (pj) 1835 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen. S.P.: 'Pensionnaire de la ville de Bois le Duc. Docteur en droit. Avocat jouissant d'une grande respectation, Secrétaire d'administration municipale. Homme plein de moyens, très actif et jouissant de l'estime publique, modéré dans ses opinions politiques. M. Sassen a été membre de la commission numérotée par les députés des differantes quartiers de Département pour porter les hommages des nouveaux sujets de S.M. l'Empereur au pied du trône'

A IV Bernardus Antonius Josephus Sassen ('s-Hertogenbosch 20 dec. 1819-Helmond 31 maart 1895). Notaris ald. Huwde 1850 Anna Mathilda Antonia Sassen (Maastricht 10 jan. 1822-Helmond 27 sept. 1882).

A V August Hendrik Sassen ('s-Hertogenbosch 1853-Den Haag 22 juni 1913). Notaris. Huwde te 's-Gravenhage 1907 Louise Teulings ('s-Hertogenbosch 25 nov. 1857's-Gravenhage 8 aug. 1938) (weduwe van Antonius Prinzen). In (pj) 1895 notaris, gemeenteraadslid, secretaris Kamer van Koophandel, plaatsver-

vangend kantonrechter, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen.

III b Leonardus Antonius Sassen ('s-Hertogenbosch 16 febr 1787-ald. 4 sept. 1862). Huwde 1ste Hedel 1808 Johanna de Kleyn (Hedel 27 mei 1776-ald. 21 aug. 1827) (dr. van Henricus en Geertruida van Alem), 2e 's-Hertogenbosch 1829 Agnes Jacoba van der Heijden (ald. 27 sept. 1786-ald. 10 mei 1837) en 3e Boxmeer 1839 Maria Theresia Hochtin (ald. 2 aug. 1791-'s-Hertogenbosch 4 aug. 1851). In 1855 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen voor *f.*543,27.

B IV a Dr. Hendrikus Antonius Sassen (Hedel 13 apr 1809-Boxtel 16 jan. 1881). Geneesheer te Boxtel en Provinciale-statenlid.

B IV b Napoleon Franciscus Carolus Josephus Sassen (Hedel 20 aug. 1811-'s-Hertogenbosch 25 jan. 1876). Advocaat en Eerste- en Tweede-kamerlid. Huwde 1835 Anna Francisca Hengst (Boxmeer 29 apr. 1811 - 's-Hertogenbosch 27 apr. 1875) (dr. van Joannes Antonius Petrus Hengst en Maria Agatha Hochtin). In (pj) 1875 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen voor *f.*642,26. In 1873/74 ten behoeve van de hoofdelijke omslage te 's-Hertogenbosch werd zijn inkomen geschat op *f.*13.000,-, naar hoogte het elfde ter plaatse.

B IV c Anna Maria Sassen (Hedel 14 juni 1816-Veghel 26 jan. 1887). Huwde 1837 Henricus Philipus van den Bergh (Demen 12 mei 1812-Veghel 2 jan. 1889). Arts te Veghel.

B IV d Mr. Hubertus Sassen (Hedel 21 dec. 1817-'s-Hertogenbosch 23 maart 1902). Advocaat te 's-Hertogenbosch. Ongehuwd. In (pj) 1895 voorzitter r.-k. kiesvereniging te 's-Hertogenbosch, president Sociëteit Amicitia, bestuurslid sociëteit Casino. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te *f.*5000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f.*6000,-.

BB V a Maria Elisabeth Josephina Sassen ('s-Hertogenbosch 3 okt. 1837-ald. 7 aug. 1882). Huwde ald. Leonardus Ignatus Nicolaas Spierings (ald. 8 nov. 1835-11 dec. 1897) (zn. van Henricus en Anna Maria van der Steen). Koopman en gemeenteraadslid te 's-Hertogenbosch. Saldo van de nalatenschap van de vrouw *f.*214.362,04.

BB V b Mr. Antonius Henricus Sassen ('s-Hertogenbosch 14 dec. 1841-18 sept. 1912). Huwde 1870 Rotterdam Anna J.M. Conrads (ald. 12 dec. 1851-Breda 13 nov. 1917). In (pj) 1895 en 1910 raadshoor provinciaal gerechtshof. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f.*3000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f.*13.000,-.

BBB VI a Mr. Carolus Conrads Josephus Maria Sassen ('s-Hertogenbosch 3 april 1872-ald. 17 febr. 1948). Huwde ald. 1906 Eliabeth Maria Margaretha van Heyst (Boxtel 1 juni 1884-) (dr. van van Josephus Laurentius Gosewinus en Cle-mence Elise Sophie Schultze).

BBB VI a Maria Josephina Antoinette Sassen ('s-Hertogenbosch 29 sept. 1874-Rosmalen 18 dec. 1939). Huwde 1e 's-Hertogenbosch 1898 Johannes Franciscus Emanuel Rouppe van der Voort (ald.15 juni 1865-ald. 26 juli 1898) (zn. van Nicolaas Johannes en Charlotte Maria Theresia Bonnike) en 2e 1903 Michiels-gestel Mr. Frans Lodewijk G.Z.M. Vonk de Both (Zevenaar 21 maart 1873-).

BB V c Mr. Alphonse Marie Sassen ('s-Hertogenbosch 28 aug. 1844-ald. 20 okt.

1907). President arrondissementsrechtbank Breda. Huwde te Boxmeer 1870 Anna Wijnanda Catherina Maria Borel (ald. Amsterdam 1 febr. 1839-Ginneken 1 febr. 1928) (weduwe van William de Grez).

BBC VI Alphons Maria Carel Joseph Antoon Sassen (Breda 2 mei 1871-Dongen 27 dec. 1935). Huwde Tilburg 1897 Cornelia Josephina Augusta Mutsaers (ald. 23 feb 1871-) (dr. van Wilhelmus Petrus Adrianus en Maria Francisca Jacoba Smits). In (pj) 1910 Burgemeester van Sint-Oedenrode.

BB V d Hubertus Antonius Sassen (27 juni 1850-19 april 1933). Huwde 1872 te Rotterdam Maria Constantina Elisabeth Conrads (ald. 4 febr. 1850-Breda 25 dec. 1925) (dr. van Willem Joseph Carel en Maria Dorothea Constantina Windelinx). In (pj) 1895 schoolopzichter en bestuurslid Noordbrabantse Maatschappij van Landbouw afdeling 's-Hertogenbosch.

I Jacobus Sassen (Elsloo 5 jan. 1707²s-Hertogenbosch vóór 19 sept. 1775) gehuwd met Maria Johanna Hermans (Boxmeer 18 nov. 1717²s-Hertogenbosch 21 okt. 1797).

II b Jacobus Sassen ('s-Hertogenbosch 20 febr. 1754-ald. 30 sept. 1808). Huwde ald. 1783 Anna Maria Ruwel (ald. 6 febr. 1756-ald. 3 jan. 1833) (dr. van Leonardus en Henrica Dijckmans).

III Leonardus Jacobus Sassen ('s-Hertogenbosch 15 april 1790-ald. 3 mei 1858). Huwde 1819 ald. Anna Maria Santen (ald. 15 juni 1783-ald. 19 jan. 1869) (dr. van Godefridus en Wilhelmina van Venroy). In (pj) 1835 solliciteur, procureur en secretaris van de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

IV a Mr. Jacobus Nicolaas Godefridus Sassen ('s-Hertogenbosch 18 febr. 1823-ald. 20 mei 1895). Huwde Rotterdam 1847 Elisabeth Wilhelmina Aengenent (ald. 30 juni 1825²s-Hertogenbosch 15 mei 1878) (dr. van Johannes Jacobus en Elisabeth Johanna Mering). In (pj) 1875 gemeentesecretaris 's-Hertogenbosch en secretaris-penningmeester sociëteit De Zwarte Arend, regent r.-k. weeshuis. In (pj) 1875 vermeld op lijst met hoogstaangeslagenen voor f.452,60. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.5000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.7000,-.

IV b Mr. Johannes Wilhelmus Leonardus Sassen ('s-Hertogenbosch 20 sept. 1824-Rosmalen 17 okt. 1886) Huwde 's-Hertogenbosch 1852 Maria Cecile Josephine Dubois (Gent 8 febr. 1819-Vught 10 jan. 1902) (weduwe van E.J. baron van Rijckevorsel van Kessel). In pj 1875 procureur te Den Bosch. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.15.000,-.

Smits van Eckart, van Oyen, van Hattert (rooms-katholiek) Genealogie: N.P., N.A. en Bs.

Smits Van Eckart

I Joannes Theodorus Smits (Dommelen 17 juni 1754-Zevenbergen 21 juni 1827). Fabrikant en schepen te Eindhoven. Huwde te Eindhoven 1780 Veronica Cornelia Jansen, vrouwe van Eckart (ald. 12 nov. 1754-ald. 21 juli 1832) (dr. van Johan-

nes Jacobus en Elisabeth Sledde). S.P. 'Negociant, rentier, De fort bonnes moeurs et d'opinion raisonable'.

II a Jhr. Johannes Jacobus Smits van Eckart (Eindhoven 13 jan. 1781-ald. 16 febr. 1847). Fabrikant. Huwde ald. 1810 Maria Thersia Merckx (ald. 1 juni 1789 -ald. 7 juli 1827) (dr. van Dr. Godefridus en Maria Helena Donckers). In (pj) 1835 lid stedelijke raad Eindhoven. Betaalde in 1822 de meeste belasting te Eindhoven, f.171,02. In 1836 voor f.48,- (het hoogste bedrag) aangeslagen in hoofdelijke omslag te Eindhoven. In 1844 als eerste vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Eindhoven met een aanslag van van f.382,61.

A III a Jkvr. Veronica Cornelia Huiberta Smits van Eckart (Eindhoven 13 aug. 1815-Maastricht 14 jan. 1892). Huwde te Eindhoven 1842 Jhr.Mr. Eduard Joseph Corneille Marie de Kuyper (Veghel 15 jan. 1817-Maastricht 28 nov. 1893) (zn. van Jhr. Josephus Franciscus en Maria Theresia Philippina Dubbelens).

A III b Jkvr. Maria Helena Smits van Eckart (Eindhoven 3 jan. 1819's-Hertogenbosch 28 okt. 1896). Huwde te Woensel 1849 Mr. Ferdinandus Gerardus Josephus baron van Rijckevorsel van Kessel ('s-Hertogenbosch 1 juli 1815-ald. 24 mei 1879) (zn. van Augustinus Theodorus en Everarda Francisca Half-Wassenaer van Onsenoort).

A III c Jhr. Johannes Theodorus Anthonius Smits van Eckart (Eindhoven 29 maart 1821-ald. 4 jan. 1876). Vermeld in (pj) 1875 op lijst van hoogstaangeslagenen met een aanslag van f.522,81.

Smits van Oyen

II b Josephus Smits, heer van Oyen (Eindhoven 19 maart 1786-Nuenen 3 juli 1845). Fabrikant. Huwde te Haarlem 1820 Aldogondis Margaretha Bruynen (Zaandam 15 nov. 1795-Eindhoven 28 febr. 1865) (dr. van Dr. Pieter en Maria Stam). In (pj) 1835 Provinciale-statenlid. In 1836 voor f.48,- (het hoogste bedrag) aangeslagen in hoofdelijke omslag Eindhoven. In 1844 na zijn broer als tweede vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Eindhoven met een aanslag van f.344,57.

B III a Maria Veronica Smits (Eindhoven 21 juli 1821's-Hertogenbosch 21 dec. 1849). Huwde 1843 Franciscus Cornelis Joannes de Wijs (zn. van Henricus en Maria Cornelia Havermans). Hij hertrouwde 1851 met Ludovica Antonia Maria van Rijckevorsel.

B III b Johannes Theodorus Smits heer van Oyen (Eindhoven 6 jan. 1823-ald. 20 sept. 1898). Huwde te Raamsdonk 1857 Johanna Hendrika Heere (ald. 21 mei 1834-Eindhoven 28 nov. 1914) (dr. van Theodorus en Thersia Johanna Zijlmans). In (pj) 1875 burgemeester te Eindhoven, in 1895 tevens Tweede-kamerlid. In (pj) 1875, 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met een aanslag van resp. f.1714,25, en onbekende aanslag. In 1911 is het geschatte inkomen van de weduwe Smits van Oyen-Heere voor de hoofdelijke omslag te Eindhoven f.51.500,-, het derde inkomen ter plaatse.

Bb IV Jhr.Mr. Theodorus Gijsbertus Maria Smits van Oyen (Eindhoven 8 febr. 1863-Utrecht 9 aug. 1919). Huwde te Maastricht 1887 Josephine Wilhelmina Theresia Hubertine Regout (ald. 29 okt. 1866's-Hertogenbosch 21 juni 1943) (dr. van Hubert Gerard Louis en Theresia Hubertina Berger). In (pj) 1895

Gedeputeerde-statenlid, kantonrechter Eindhoven. In (pj) 1910 Provinciale-statenlid, kantonrechter te Eindhoven, bestuurslid provinciale bond van r.-k. kiesverenigingen, president r.-k. kiesvereniging Eindhoven, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. Geschatte inkomen voor de hoofdelijke omslag in 1911 te Eindhoven f.60.000,-, het tweede na G. Philips.

Smits van Hattert

II c Franciscus Josephus Smits van Hattert (Eindhoven 6 sept. 1797- Antwerpen 1858). Fabrikant en koopman. Huwde te Boxmeer 1831 Emilie barones van Hugenpoth tot den Berenclauw (Boxmeer 28 okt. 1812-Eindhoven 20 juni 1886) (dr. van Jan Baldewijn J.H.O.A en Dorothea Ludovica Antonia Magdelena van Sasse van Ysselt). In 1844 te Eindhoven na zijn twee broers als derde vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen met een aanslag van f.309,04. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen 1848 voor f.635,15.

C III Ludovicus Johannes Gebrandus Hubertus Maria Smits (Eindhoven 7 febr. 1839-). Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen wonend te Vierlingsbeek in 1875 voor f.620,37.

Smits (rooms-katholiek) Bs.

I Lambertus Smits (Schijndel ± 1783-ald. 6 febr. 1856) Peternella van Bree (-). Bierbrouwer. In 1827 en 1839 verkiesbaar voor de provinciale staten met onbekende aanslag. In 1844 als eerste vermeld op lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Schijndel met een aanslag van f.171,96.

II Allegonde Smits (Schijndel aqa 1813-ald. 25 dec. 1881). Gehuwd met Hendrikus Gijsbertus Josephus Bolsius ('s-Hertogenbosch ± 1817-Schijndel 19 maart 1885) (zn. Antoine en Maria Agnes van Zuylen). Medisch doctor. Saldo nalatenschap van de vrouw f.130.468,91.

I Hendricus (Henricus Johannes) Smits (Veghel ± 1785-ald. 11 sept. 1844). Bierbrouwer gehuwd met Annemarie Henny Kerkhof (-vóór 1844). In 1827 en 1839 vermeld op lijst van verkiesbaren voor provinciale staten met onbekende aanslag. In 1844 als eerste vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Veghel met een aanslag van f.206,63.

II Jan Smits (Veghel 24 maart 1812-Veghel 12 juli 1884). Bierbrouwer Provinciale-statenlid 1850-1884. Huwde te Den Dungen 1848 Joanna Godschalk (Den Dungen 23 nov. 1819-26 aug. 1885) (dr. van Gerardus en Anna Maria van de Westelaken). In (pj) 1875 wethouder te Veghel, Provinciale-statenlid, voorzitter Kamer van Koophandel, lid kiesvereniging 'Noord-Brabant'. Saldo nalatenschap f.399.259,35.

III a Anna Maria Jacoba Smits (Veghel 6 juni 1849). Huwde ald. 1872 Josephus Theodorus Sopers ('s-Hertogenbosch 29 sept. 1846-) (zn. van Mr. Petrus Martinus en Cornelia van der Hoeven). Gemeenteontvanger.

III b Maria Mathilda Smits (Veghel 27 okt. 1855-). Huwde ald. 1880 Petrus Johannes Coovels (Helmond 28 aug. 1850-ald. 16 jan. 1901) (zn. van Gerardus Josephus en Maria Anna Bots). Fabrikant.

III c Hendricus Joseph Maria Smits (Veghel 22 jan. 1863-). Bierbrouwer te Veghel. Vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen in (pj) 1895 met onbekende aanslag. In dat jaar bedroeg het ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Veghel geraamde inkomen f.7.900,-. Het hoogste ter plaatse.

Son, Van (rooms-katholiek) Genealogie: N.P.

I Simon (Adriaans) van Son (Waspik 4 nov. 1732-Raamsdonk 16 jan. 1803). Huwde 1754 Maria Simonsdr. van Son (Raamsdonk 1724-Geertruidenberg 5 febr. 1805).

II a Digna van Son (Waspik 27 april 1762-Geertruidenberg 7 maart 1842). Huwde Raamsdonk 1790 Govert Bijvoet (Neerpelt 20 okt. 1761-Geertruidenberg 30 juli 1828).

II b Mr. Petrus Simon van Son (Waspik 5 dec. 1771²s-Hertogenbosch 21 febr. 1862). Advocaat. Huwde te Rosmalen 1803 Elisabeth Theodora Beckers ('s-Hertogenbosch 24 jan. 1774-ald. 2 dec. 1823) (dr. van Andreas en Petronella van Gemert). In (pj) 1835 vice-president rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1848 voor f.369,64.

B III a Mr. Joannes Baptista van Son ('s-Hertogenbosch 8 juni 1804-ald. 6 nov. 1875). Minister r.-k. eredienst 1845-1848. Ongehuwd. In (pj) 1835 advocaat te 's-Hertogenbosch en lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In (pj) 1875, tot overlijden, staatsraad in buitengewone dienst, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, secretaris sociëteit De Katholieken Kring, bestuurslid Vencentiusvereniging st.-Jan. Saldo nalatenschap f.81.034,12.

Sopers (rooms-katholiek) S.v.Y., Bs.

I Theodorus Sopers gehuwd met Izabella Maria van Roosmalen

II Mr. Petrus Martinus Sopers ('s-Hertogenbosch 26 febr. 1789-ald. 10 mei 1870). Huwde met Cornelia van de Hoeven (Lith 3 april 1808 - 's-Hertogenbosch 1886). In (pj) 1835 gemeenteontvanger 's-Hertogenbosch.

III Josephus Theodorus Sopers ('s-Hertogenbosch 29 sept. 1844-). Huwde 1873 te Veghel Anna Maria Jacoba Smits (ald. 6 juni 1849-) (dr. van Jan. en Joanna Godschalk). In (pj) 1875 gemeenteontvanger. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen 1895 met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.4000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.17.000,-.

Spaendonck, Van (rooms-katholiek) Genealogie: N.P.

I Jan Anthonie Sebastiaan van Spaendonck (Tilburg 20 jan. 1755-ald. 11 sept. 1831). Lakenverver, -fabrikant. Huwde ald. 1791 Dorothea Suys (ald. 14 mei 1764-ald. 3 dec. 1811) (dr. van Andries en Anna van Drunen).

II a Joannes Antonius van Spaendonck (Tilburg 27 juli 1792-ald. 14 sept. 1849).

Blauwverver en leerbereider. Huwde ald. 1815 Nicolai Johanna Mutsaers (Tilburg 4 juli 1788-ald. 23 dec. 1841) (dr. van Adriaan en Elizabeth Bruers).

II b Gerardus Cornelis van Spaendonck (Tilburg 26 april 1804-10 juni 1873). Wollstofffabrikant. Huwde ald. 1828 Maria Eva Swagenmakers (Tilburg 24 nov. 1801-ald. 31 maart 1883) (dr. van Cornelis en Cornelia Schenkers).

B III a Cornelia Arnolda van Spaendonck (Tilburg 7 febr. 1831-ald. 18 juli 1895). Huwde ald. 1852 Ignatius Hendrikus Mutsaers (Tilburg 20 okt. 1823-ald. 14 juli 1882) (zn. van Bernardus en Johanna Maria van Dooren).

B III b Andreas Josephus van Spaendonck (Tilburg 30 juli 1833-ald. 17 april 1906). Wollstofffabrikant, gemeenteraadslid. Huwde ald. 1854 Maria Rosalia Janssens (Tilburg 12 juli 1832-ald. 28 april 1927) (dr. van Cornelis en Maria Anna van de Pol). In (pj) 1895 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen.

BB IV Eduardus Antonius Maria van Spaendonck (Tilburg 12 juni 1874-ald. 4 juli 1931). Huwde ald. 1899 Ludovica Antonia Maria Mutsaers (ald. 27 maart 1876-) (dr. van Wilhelmus Petrus Anreas en Maria Francisca Jacoba Smits).

B III c Franciscus Ludovicus van Spaendonck (Tilburg 14 jan. 1838-ald. 9 maart 1891). Wollstofffabrikant, gemeenteraadslid, Provinciale-statenlid. Huwde Rotterdam 1859 Anna Catherina Lippman (Delft 26 juni 1835-Tilburg 15 nov. 1872).

BC IV a Antonius Ignatius Cornelis van Spaendonck (Tilburg 19 juni 1868-ald. 20 okt. 1920). Wollstofffabrikant. Huwde ald. 1889 Maria Theresia Francisca Cornelia Brouwers (ald. 23 sept. 1865-ald. 19 maart 1933) (dr. van Jan. Baptist en Josephine Jeannette Meyer). In (pj) 1910 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg 1910 werd het inkomen geschat op f.15.000,-.

BC IV b Bernardus Cornelis Mattheus van Spaendonck (Tilburg 21 sept. 1870-Bad Nauheim 23 mei 1931). Huwde Tilburg 1893 Maria Geertruida Johanna Christina Agatha van der Drift (Alkmaar 17 april 1873's-Gravenhage 15 febr. 1944) (dr. van Johannis en Johanna Sinnige). In (pj) 1910 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg 1910 werd het inkomen geschat op f.10.000,-.

B III d Vincentius Johannes Aloysius van Spaendonck (Tilburg 28 juni 1845-ald. 30 mei 1924). Wollstofffabrikant en -verver. Huwde te Tilburg 1871 Leonora Maria Helena Houben (Berkel 22 april 1852-Tilburg 10 febr. 1930) (dr. van Caspar en Antonetta Leonora Verbunt). In (pj) 1895 en 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag van 1895 te Tilburg werd het inkomen geschat op f.22.000,-. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Tilburg 1910 werd het inkomen geschat op f.20.000,-.

BD IV Agnes Cornelia Maria Ignatia van Spaendonck (Tilburg 26 Sept. 1879-ald. 3 aug. 1940). Huwde te Tilburg 1901 Bernardus Henricus Maria Mutsaers (ald. 11 sept. 1872-Capellen (België) 20 jan. 1951) (zn. van Wilhelmus Petrus Adrianus en Maria Francisca Jacoba Smits).

Spierings (rooms-katholiek) GADB, Bs.

I Nicolaas Spierings (Berlicum ± 1773's-Hertogenbosch). Koopman te Den Bosch. Huwde in 1773 Jacomina Zeegers (Rosmalen/Nuland 1768-Den Bosch

1826).

II a **Henricus Spierings** ('s-Hertogenbosch 1796-ald. 17 mei 1873). Huwde Anna Maria Wilhelmina van der Steen (ald. 4 sept. 1811-Den Bosch 1887). Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch 1873/74 werd het inkomen van de weduwe geschat op *f.*10.000,-.

A III **Leonardus Ignatius Nicolaas Spierings** ('s-Hertogenbosch 8 nov. 1835-ald. 11 dec. 1897). Koopman, kassier en gemeenteraadslid. Huwde ald. Maria Elisabeth Josephina Sassen ('s-Hertogenbosch 3 okt. 1837-ald. 7 aug. 1882). In (pj) 1895 Provinciale-statenlid en bestuurslid Sociëteit de Katholieke Kring. In (pj) 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met een onbekende aanslag. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f.*30.000,-. Saldo van de nalatenschap van de vrouw *f.*214.362,04.

II b **Nicolaas Spierings** ('s-Hertogenbosch 30 maart 1793-ald. 5 jan. 1875). Koopman, gemeenteraadslid (1859-1875). Huwde Anna Maria Greeve (Rotterdam ± 1797-1875). In (pj) 1875, tot overlijden, vice-president Kamer van Koophandel en vice-voorzitter Noord-Brabantse Maatschappij tot Bevordering der Nijverheid. In 1874 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met een aanslag van *f.*949,81. In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch het inkomen geschat op *f.*18.000,- in hoogte het zesde inkomen ter plaatse.

B III **Ludovicus Josephus Antonius Spierings** ('s-Hertogenbosch 1 sept. 1836-ald. 9 juli 1911). Bankier en Gemeenteraadslid 1875-1897. Huwde 1887 Maria Mathea Johanna Wilhelmina Diepen (Tilburg 29 aug. 1858-'s-Hertogenbosch 18 maart 1929) (dr. van Karel Lodewijk en en Catherina Petronella van der Voort). In (pj) 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch in 1873/74 werd het inkomen geschat op *f.*4000,-. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f.*18.000,-.

Sprengers (rooms-katholiek) Bs.

I **Petrus Hubertus Sprengers** (± 1811-). Gemeentesecretaris te Heusden. Gehuwd met Theodora Thyssen (± 1812-).

II **Petrus Theodorus Albertus Sprengers** (Heusden 30 sept. 1842-'s-Hertogenbosch 4 dec. 1901). Provinciale-statenlid 1880-1883, Gedeputeerde-statenlid 1883-1886, Griffier Provinciale Staten 1886-1901. Huwde Allegonda Maria Jacoba van der Heijden (-). In (pj) 1895 tevens bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen.

Steen, Van der (rooms-katholiek) Bs.

I **Boudewijn van der Steen**. Gehuwd met Petronella Arts te Maren.

II **Dr. Adrianus van der Steen** (Maren 1 juli 1816-Oss 16 okt. 1910) Medisch doctor, burgemeester Oss 1844-1850, 1865-1871. Huwde 1848 te Boxtel Maria Cornelia Stael (Dussen 26 maart 1812-) (dr. van Petrus Josephus en Johanna Maria van Son). In (pj) 1875 en 1895 Gedeputeerde-statenlid, kantonrechter te Oss en in

1895 tevens bestuurslid kiesvereniging Noord-Brabant, district Grave. In (pj) 1895 vermeld op lijst met hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag te Oss 1895 werd het inkomen geschat op f.6000,-.

Steen, Van der (rooms-katholiek) Bs.

I Adriaan van der Steen Gehuwd met Cornelia van Dungen te Empel.

II a Leonardus van der Steen (Empel 16 mei 1788-Den Bosch 26 nov. 1822). Winkelier. Gehuwd met Anne Maria Minoretti (-).

A III Anna Maria Wilhelmina ('s-Hertogenbosch 4 sept. 1811-1887). Huwde Henricus Spierings ('s-Hertogenbosch 1797-ald. 17 mei 1873) (zn. van Nicolaas en Jacomina Zeegers).

II b Wouterus van der Steen (Empel ± 1791-). Winkelier, koopman. Huwde met Anna Maria van Heesbeen (Drunen ± 1793-).

B III Adrianus Benedictus van der Steen ('s-Hertogenbosch 19 sept. 1825-). Koopman, fabrikant en gemeenteraadslid 1871-1901. Huwde Maria Adriana van Vught (Vught 3 nov. 1828-). In pj 1895 wethouder. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.6200,-.

B IV a Leonardus Ignatius Josephus van der Steen ('s-Hertogenbosch 1 febr. 1855-). Secretaris diocesane rooms-katholieke dagen 1900-1920. Ongehuwd. In (pj) 1895 buitengewoon beambte provinciale griffie, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In (pj) 1910 ontvanger der Godshuizen, bibliothecaris Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, voorzitter St-Paulusvereniging tot bestrijding van Drankmisbruik.

Styrum, Van (protestant) Genealogie: N.A.

I Mr. Floris Willem baron van Styrum (Haarlem 24 mei 1801-ald. 15 juni 1873). President arrondissementsrechtbank ald. Huwde ald. 1848 Jkvr. Albertine Sandberg (Utrecht 10 april 1824-Haarlem 18 Okt. 1893) (dr. van Jhr. Johan en Jacoba Philippina Grothe).

II Mr. Albert Johan Jacob baron van Styrum (Haarlem 1 nov. 1851-'s-Hertogenbosch 28 mei 1916). Huwde te Velp (Gld) 1879 Françoise Corneilie van den Berg van Saparoera (Velp 24 juni 1857-Haarlem 15 jan. 1945) (dr. van Johan Lubbert en Constance Gerardine Castendijk). In (pj) 1895 te 's-Hertogenbosch rechter arrondissementsrechtbank, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In (pj) 1910 raadshier in gerechtshof ald., bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, afdelings bestuurslid Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De echtgenote is in (pj) 1910 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van de behoeftige kraamvrouwen.

Suys (rooms-katholiek) Sv.Y., Mr. G. Brekelmans, Bs.

I Arnoud (Arnoldus) Suys (Oisterwijk 15 maart 1703-Oisterwijk 4 juni 1777)

(zn. van Paulus Suys) huwde Elisabeth Habraken (ald. 28 april 1794). Haar nalatenschap bedroeg bij deling in 1795 f.216.228,66.

II a Cornelis Suijs (Oisterwijk-ald. 21 juli 1793). Huwde met Elisabeth Tijsmans (Loon op Zand 24 aug. 1762-Oisterwijk 8 aug. 1800) (dr. van Michiel en Maria Catharina de Leeuw). Zij hertrouwde 1799 Hermanus Josephus Schellekens (maire van Oisterwijk).

A III a Arnoud (Arnold) Suijs (Oisterwijk 1 okt. 1788²s-Hertogenbosch 3 sept. 1855). Bankier en fabrikant. Huwde ald. in 1825 Theresia Gerardina Bernardina Verheijen (Loon op Zand 1789-1859) (dr. van Joannes Baptista Verheijen en W.C. de Roy van Zuiderwijn). In 1844 als zevende vermeld op lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.450,50.

A III b Maria Elisabeth Suys (Oisterwijk 30 juni 1790-Gemonde 7 sept. 1852). Huwde te 's-Hertogenbosch 1810 Antonius Joannes Loutermans ('s-Hertogenbosch 26 jan. 1780-ald. 12 jan. 1826) (zn. van Franciscus Wilhelmus en Johannes Maria van Raeck).

A IV a Wilhelmina Johanna Maria Suys ('s-Hertogenbosch 15 juni 1826-ald. 24 dec. 1900). Huwde 1853 Mr. Petrus Franciscus van Cooth (Ravenstein 19 jan. 1819 ²s-Hertogenbosch 8 juni 1901) (zn. van Dr. Frederik Theodoor Willem en Joanna Francisca van Veghel).

Suys

I Cornelis Suys (1693-1771). (Zoon van Paulus). Gehuwd met Aldegonda van Iersel.

II Andries van Suys (1731-1786). Gehuwd met Anna van Drunen (1730-1777)

III a Jan Francis Suys (Tilburg 4 okt. 1762-ald. 6 maart 1829). Koopman en burgemeester 1822-1829. Huwde 1e Catharina Boex (Weelde ± 1764-Tilburg 5 okt. 1798) en 2e Maria Schats (Weelde ± 1760-Tilburg 29 April 1817).

A IV Franciscus Suys (Tilburg 6 sept. 1798-ald.10 jan. 1870). Koopman, burgemeester 1849 -1869, Provinciale-statenlid 1829-1868. Huwde 1e 1824 ald. Maria Elisabeth Dams (Tilburg 25 okt. 1793- ald.18 april 1828) (dr. van Gerardus Gommarmus Dams en Antonia Bruens). Huwde 2e Anna Sophia Gertruida Bronsgeest (Oestgeest 1802-vóór 1870). In 1844 als zesde vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Tilburg met een aanslag van f.285,54.

III b Dorothea Suys (Tilburg 14 mei 1764-ald. 3 dec. 1811). Huwde ald. 1791 Jan Anthonie Sebastiaan van Spaendonck (Tilburg 20 jan. 1755-ald. 11 sept. 1831).

Tilman (rooms-katholiek) Genealogie: N.P.

I Toussaint Joseph Tilman (Visé 25 mei 1789²s-Hertogenbosch 29 dec. 1848). Bankier. Huwde 1833 Catharina Regina van Lanschot ('s-Hertogenbosch 12 maart 1801-ald. 23 mei 1877) (dr. van Franciscus Antonius Augustinus en Jacoba Catharina Maria van Rijckevorsel). In 1844 als 23e vermeld op de lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.351,15. De weduwe werd in 1873/74 als koopvrouw vermeld met voor de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch geschat inkomen van f.12.000,-. Naar omvang het 23e ter plaatse.

II a Charles Joseph Marie Tilman ('s-Hertogenbosch 28 dec. 1833-ald. 8 april 1897). Bankier. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen 1895 met onbekende aanslag. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.29.000,-.

II b François Joseph Marie Tilman ('s-Hertogenbosch 23 febr. 1835-ald. 22 nov. 1904) Bankier. Huwde te Antwerpen 1863 Marie Hubertine Hyacinthe Maus (ald. 30 jan. 1840's-Hertogenbosch 28 mei 1890) (dr. van Jean Michel Théodore Constant en Regina Jacqueline H.H. de Vries). In (pj) 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.26.000,-.

B III a Constant Joseph Hyacinthe Marie Tilman ('s-Hertogenbosch 18 mei 1864 -). In (pj) 1895 bestuurslid sociëteit De Zwarte Arend, bestuurslid sociëteit Casino, president Oeteldonckse club. In (pj) 1910 president sociëteit De Zwarte Arend en lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Vermeld op lijst hoogstaangeslagenen (pj) 1910 met onbekende aanslag.

B III b Mr. Raymond Eugène Tilman ('s-Hertogenbosch 31 jan. 1876 -). Huwde 's-Hertogenbosch 1898 Maria Joséphina Jeanne Françoise van Zinnicq Bergmann (ald. 18 aug. 1875-) (dr. van Mr. Emilius Henricus Josephus Maria en Jkvr. Emilie Theresia Sophia Anna Maria Verhyen). Vermeld op lijst hoogstaangeslagenen (pj) 1910 met onbekende aanslag.

B III c Gustave Joseph Marie Hyacinth Tilman ('s-Hertogenbosch 10 april 1870 -). Huwde Baarn 1907 Maria Dominica Alphonse Westerwoudt (Amsterdam 25 mei 1877-) (dr. van Johannes en Anna Bernardina Mazzoli). Vermeld op lijst hoogstaangeslagenen (pj) 1910 met onbekende aanslag.

II c Mr. Eugène Godefroid Joseph Tilman ('s-Hertogenbosch 21 sept. 1836-Maastricht 10 jan. 1916). Huwde te Luik 1862 Rosalie Marie Charlotte Tilman (Luik 23 sept. 1842-ald. 13 aug. 1907) (dr. van Jean Josph en Louise Elionore Rosalie Loyens). In (pj) 1875 rechter in de arrondissementsrechtbank te 's-Hertogenbosch. In (pj) 1895 raadsheer provinciaal gerechtshof, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In (pj) 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.25.000,-.

C III Rosalie Marie Charlotte Tilman (ald. 8 dec. 1864-Vught 13 mei 1944). Huwde 1887 te 's-Hertogenbosch Jhr. Hendrik Ferdinand Joseph Marie Verheyen ('s-Gravenhage 29 okt. 1859-Vught 17 dec. 1928) (zn. van Jhr.Mr. Jan. Baptist Arnoldus Josephus Maria en Agnes gravin Dumoncau). Zij is in (pj) 1910 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

II d Mr. Victor Marie Joseph Tilman ('s-Hertogenbosch 25 april 1838-ald. 22 febr. 1910). Advocaat. Huwde 1869 Josephina Philomena Rouppe van der Voort ('s-Hertogenbosch 20 dec. 1840-ald. 11 sept. 1910) (dr. van Ludovicus Henricus en Anna Francisca Helena Diepen). In (pj) 1875 bestuurslid sociëteit De Zwarte Arend, bestuurslid spaarbank Nut van 't Algemeen, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en regent r.-k. weeshuis. In (pj) 1895 voorzitter spaarbank Nut van 't Algemeen en lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1910 lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Vermeld op lijst van hoogstaan

geslagenen in (pj) 1895 en 1910 met onbekende aanslag. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.24.000,-. De echtgenote is in (pj) 1875 en 1895 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

Tombe, Des (protestant) Genealogie: N.P.

I Arnold des Tombe (Rotterdam 24 dec. 1730-Sint Michielsgestel 19 oktober 1804) Militair in Suriname. Huwde 2e Grave 1781 Henriëtte de Bons (Doornik 2 nov. 1755 - St.-Michielsgestel 28 juli 1799).

II a Daniël Gerard des Tombe (St.-Michielsgestel 6 okt. 1787-Nijmegen 17 april 1827). Militair. Huwde te Middelburg 1814 C.M. Verheyen van Citters (Den Haag 24 nov. 1789-Utrecht 8 dec. 1852) In 1826 assessor te Vught en vermeld op lijst van verkiesbaren voor de provinciale staten met een aanslag van f.322,81.

II b Francois Jan Jacob des Tombe (Den Bosch 1 maart 1793-Helvoirt 14 febr. 1824) Ontvanger direkte belastingen, adjunct houtvester. Huwde te Helvoirt 1813 Eva Maria Adriana de Jonge van Zwijnsbergen (Den Bosch 29 maart 1794-Helvoirt 14 maart 1831) (dr. van Mr. Frans Andries en Anna Maria Emelia Martini).

B III Mr. Martinus Bonifacius Willem des Tombe (Helvoirt 21 april 1822-Den Haag 30 aug. 1875). Rechter. Huwde te Den Bosch 1850 Johanna de Bergh (ald. 10 dec. 1829-Den Haag 5 april 1916) (dr. van Mr. Johannes en Jkvr. A.C.van Thyne Hannes).

Uden (rooms-katholiek) Bs.

I Johannes van Uden. Gehuwd met Maria van de Wielen.

II Johannes Franciscus van Uden (Oss 27 maart 1814-Boxtel 3 jan. 1892). Gemeentesecretaris te Boxtel. Huwde ald. 1843 Jacoba van der Meerendonk (Boxtel 25 aug. 1809-ald. 19 nov. 1882) Winkelierster (dr. van Willem en Maria Marijne). In (pj) 1875 gemeentesecretaris, Provinciale-statenlid, bestuurslid Burgelijk administratieve vereniging van burgemeesters en secretarissen, kantonrechter Boxtel, president Vincentiusvereniging.

III Johannes Bernard van Uden (Boxtel 10 juni 1847-ald. 2 sept. 1900). In (pj) 1895 gemeentesecretaris, bestuurslid r.-k. kiesvereniging district 's-Hertogenbosch.

Verhellow (protestant) Genealogie: N.P.

I Johannes Verhellow (Waardenburg 9 juli 1755²-s-Hertogenbosch 15 aug. 1825). Stadsarchitect te 's-Hertogenbosch. Huwde te Gorkum 1768 Margaretha Johanna van Diepenbrugge (ald. 25 nov. 1768²-s-Hertogenbosch 22 jan. 1835) (dr. van Cornelis en Catharina van der Hoeven) In 1813 vermeld als 'propriétaire et architecte' op lijst van honderd meest vermogende burgers te 's-Hertogenbosch met een 'fortune' van 1200 francs.

II Mr. Paulus Verhellow (s-Hertogenbosch 28 okt. 1793²-s-Hertogenbosch 22 okt. 1864). Huwde ald. 1819 Henriëtte Peronella van Fenema (ald. 1802-1873)

(dr. van Petrus Henricus en Christina Henriëtta Mum) In (pj) 1835 procureur, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en bestuurslid sociëteit Casino.

III Mr. Willem Adrianus Verhellouw ('s-Hertogenbosch 25 febr. 1824-ald. 3 juli 1885). Huwde 1859 te Heusden Constance Henriëtte Payens (1840-1912). In (pj) 1875 procureur en lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Nalatenschap van f.13.453,- schuld.

Verheijen (rooms-katholiek)- Genealogie van het Geslacht Verheijen, N.P., dhr. E. Geveart.

I Johannes Baptista Verheijen (Bokhoven 14 okt. 1746's-Hertogenbosch 23 okt. 1814). O.a. Drossaard van Bokhoven, schout te Loon op Zand, diverse functies in Bataafse en Franse tijd. Gehuwd 1e 1770 te Westwoud Maria Cornelia van Gootveld (Hoorn 1 jan. 1750-Loon op Zand 6 april 1774) (dr. van Gerebrand en Anna Hoek) en 2e 1775 te 's-Hertogenbosch Wilhelmina Christiana de Roy van Wichén (ald. 24 mei 1751-Loon op Zand 8 nov. 1810) (dr. van Bernard Jacob en Christina Johanna Maria van Wichén). Is vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen in 1812. S.P.: 'Conseiller d'état extraordinaire, membre du corps législatif de la Hollande. Membre de Conseil Départementale. Il jouit d'une grande considération, generalement estimé. Mr. Verheijen est commandeur de l'ordre de l'union.'

II a Mr. Arnold Gerbrandus Verheijen (Loon op Zand 30 okt. 1770's-Hertogenbosch 12 juli 1857). Burgemeester te 's-Hertogenbosch. Huwde 1806 met Elisabeth Aegidia van der Heijde (\pm 1779's-Hertogenbosch 27 okt. 1810). In (pj) 1835 burgemeester, Eerste-kamerlid, voorzitter Maatschappij tot Nut van 't Algemeen departement 's-Hertogenbosch, bestuur sociëteit Casino, sub-commissie Maatschappij van Weldadigheid. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1812. In 1813 werd te 's-Hertogenbosch zijn revenue annuel geschat op 6000 francs. In 1830 ald. voor f.114,41 aangeslagen. Saldo nalatenschap; f. 10.539,59.

II b Mr. Gerardus Bernardus Verheijen (Loon op Zand 29 maart 1774-Esch 1 juni 1835). Wethouder te 's-Hertogenbosch. In 1800 te Helvoirt gehuwd met Anna Elisabeth Maria van Veldriel ('s-Hertogenbosch 1 juni 1784-ald. 13 febr. 1857) (dr. van Joannes Josephus (koopman te Den Bosch- en Isabella Maria Princen). In 1812 vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen. In 1813 te 's-Hertogenbosch werd zijn inkomen op 6000 francs geschat. In 1830 voor f.159,26 vermeld op de kiezerslijst te 's-Hertogenbosch.

B III Leonardus Josephus Verheijen ('s-Hertogenbosch 30 aug. 1803-Esch 18 dec. 1885) Burgemeester te Esch. Saldo nalatenschap f.160.914,-.

Verheijen (rooms-katholiek) Genealogie: N.A.

I Jan Bāptist Verheijen (Bokhoven 14 okt. 1746's-Hertogenbosch 23 okt. 1814). Gehuwd met Wilhelmina Christiana de Roy van Wichén (ald. 24 mei 1751 - Loon op Zand 8 nov. 1810). Zie boven.

II a Jhr. Mr. Franciscus Xaverius Verheijen (Loon op Zand 11 febr. 1779-ald. 22 aug. 1851). Diverse functies in Bataafse en Franse tijd. Griffier Provinciale Sta-

ten (1814-51). In 1815 te Vrijhoeve-Capelle gehuwd met Sophia Maria Jacoba Josephina de Roy van Zuiderwijn (Breda 23 jan. 1791-Loon op Zand 21 mei 1868) (dr. van Adam Johannes Frans en Catherina Wilhelmina Josephina Montens). In (pj) 1835 griffier en lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1830 te 's-Hertogenbosch voor f.141,23 aangeslagen. In 1844 als 43e vermeld op lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.252,85. Is vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen in 1848 voor f.764,01.

II b Theresia Gerardina Bernardina Verheijen (Loon op Zand 12 aug. 1789-'s-Hertogenbosch 5 juni 1859) Huwde in 1825 Arnold Suys (Oisterwijk 1 Okt. 1788-'s-Hertogenbosch 3 sept. 1855)(zn. van Cornelis en Elisabeth Tijsmans).

A III a Jhr.Mr. Jan Baptist Arnoldus Josephus Maria Verheijen ('s-Hertogenbosch 18 jan. 1818-Loon op Zand 11 jan. 1898). Provinciaal inspecteur van onderwijs (1858-1898). Huwde Vught 1848 Agnes Apoline Emilie gravin du Monceau (Brussel 3 dec. 1821-Loon op Zand 6 febr. 1893) (dr. van Jean François en Thérèse Anna Ghislaine d'Aubremé). In (pj) 1875 Tweede-kamerlid, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, bestuurslid Ridderchap Noord-Brabant, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In (pj) 1895 Eerste-kamerlid en overigen ongewijzigd. Is vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen in (pj) 1875 voor f.499,36 en in 1890 voor f.565,65. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.10.000,-. Saldo nalatenschap van f.77.284,15.

A III b Jkvr. Sophia Gerardina Josephina Catharina Verheijen ('s-Hertogenbosch 21 aug. 1820-Loon op Zand 5 jan. 1910). Huwde in 1846 Mr. Ferdinandus Henricus Hubertus Borret ('s-Hertogenbosch 1819-Klundert 1900).

A III c Jhr.Mr. Lodewijk Willem Joseph Maria Verheijen (ald. 2 febr. 1819-Luik 15 mei 1868). Huwde 's-Hertogenbosch 1852 Elisabeth Maria Huberta van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 26 sept. 1821-ald. 3 april 1861) (dr. van Bernardus Jacobus van Rijckevorsel en Elisabeth Maria Clara Vermeulen).

AA IV a Jkvr. Emilie Theresia Sophia Anna Maria Verheyen (Den Bosch 14 juni 1849-ald. 20 dec. 1929). Huwde ald. 1873 Mr. Emilius Henricus Josephus Maria van Zinnicq Bergmann (ald. 11 aug. 1847-ald. 16 maart 1908) (zn. van Mr. Franciscus Joannes Emilius en Wilhelmina Josephina Bernard).

AA IV b Jhr.Mr. Franciscus Xavierus Arnoldus Verheijen ('s-Hertogenbosch 31 jan. 1852-ald. 2 mei 1929) Raadsheer provinciaal gerechtshof te 's-Hertogenbosch. Huwde 's Gravenhage 1881 Anna Maria Carolina Justina Theresia de Bruijn (Rotterdam 26 juni 1859) 's-Hertogenbosch 29 juli 1906) (dr. van Mr. Jacobus Gerardus en Theresia Francisca Maria Ellinkhuijzen). In (pj) 1910 Tweede-kamerlid en bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen.

AA IV c Jhr.Mr. Eugenius Johannes Baptista Josephus Maria Verheijen ('s-Hertogenbosch 3 dec. 1854-Loon op Zand 10 jan. 1942). In 1894 te Nijmegen gehuwd met Jkvr. Rosa Françoise Léonie Marie van Nispen tot Sevenaer (Zevenaar 11 april 1869-St.-Hubert 31 okt. 1944) (dr. van Jhr.Mr. Franciscus Xavierus Gerardus Maria en Jkvr. Maria Christina Hubertina Cecila van Nispen tot Pannerden). In (pj) 1910 Provinciale-statenlid, schoolopzichter, kantonrechter te Waalwijk. In (pj) 1910 vermeld op lijsten van hoogstaangeslagenen, bedrag onbekend.

AA IV d Sophia Wilhelmina Henriëtta Maria Verheyen ('s-Hertogenbosch 28 april 1857-Venlo 27 okt. 1839). Huwde Loon op Zand 1895 Jhr. Adriaan Willem Jacobus Snouck Hurgronje (Middelburg 26 okt. 1854-Venlo 30 juli 1932) (zn. van Mr. Nicolaas Johan Cornelis en Jkvr. Albertine Wilhelmine Versluys). Militair (protestant).

AA IV e Jhr. Hendrik Ferdinand Joseph Marie Verheyen ('s-Gravenhage 29 okt. 1859-Vught 17 dec. 1928). Secretaris Militieraad. Huwde 1887 te 's-Hertogenbosch Rosalie Marie Charlotte Tilman (ald. 8 dec. 1864-Vught 13 mei 1944) (dr. van Eugène Godfried Joseph en Louise Josephine Rosalie Emilie Tilman). De echtgenote is in (pj) 1910 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

Vermeulen (rooms-katholiek) Genealogie: Juten, Bs.

I Dirk Vermeulen gehuwd met Anneke Coppens.

II a Josephus Vermeulen (Dommelen 23 mei 1743-'s-Hertogenbosch 18 juni 1813) Lakenhandelaar. Huwde te Antwerpen Maria Anna Bijnen (ald. 13 maart 1756-'s-Hertogenbosch 22 dec. 1828); diverse functies in Bataafse en Franse tijd. Vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in 1812, in 1810 en 1813 te 's-Hertogenbosch als hoogste aangeslagen met een geschat revenue van 50.000 francs. S.P.: 'Adjoint du Bourgemestre, Negociant en manufacture. Membre du conseil Départementale. D'une moralité irréprochable, ayant montré beaucoup de modération dans le parti patriotique qu'il a suivi. Les fils sont employés dans le Commerce'

III a Johannes Theodorus Vermeulen ('s-Hertogenbosch 1783-Vught 1 sept. 1845). Districtscommissaris te Boxtel, koopman. Huwde Cornelia Theresia Rijnders (Amsterdam ± 1793- 's-Hertogenbosch 10 dec. 1859). In (pj) 1835 Gedeputeerde-statenlid, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, bestuurslid sociëteit Casino, secretaris en penningmeester sociëteit De Zwarte Arend. In 1813 vermeld op de 'Etat des 500' met een revenue annuel 2000 francs. Vermeld op kiezerslijst 's-Hertogenbosch 1830 voor f.172,40.

III b Henricus Fredericus Vermeulen ('s-Hertogenbosch 13 nov. 1786-Boxtel 13 aug. 1825). Districtschout te Boxtel 1820 -1825. Gehuwd met Clare Catherina Koppelaar. Diverse functies Franse tijd; 1811 Sous-Prefect departement Monden van de Rijn. vermeld op de lijst van 600 hoogstaangeslagenen. In 1813 vermeld op de 'Etat des 500' met een revenue annuel 6000 francs.

III c Maria Elisabeth Vermeulen ('s-Hertogenbosch 17 jan. 1788-Utrecht 28 juni 1865). Huwde 's-Hertogenbosch 1811 Mr. Antonius Josephus Lambertus Borret (Gemert 12 aug. 1782-Delft 7 sept. 1858) (zn. van Mr. Theodorus Antonius Franciscus en Maria Petronella Aerdts).

III d Petrus Josephus Vermeulen ('s-Hertogenbosch 18 mei 1790-ald. 3 nov. 1860). Burgemeester 's-Hertogenbosch 1851-1857. Huwde te Rotterdam 1813 Judith Maria Margaretha de Jongh (ald. 12 aug. 1791-'s-Hertogenbosch 22 maart 1870) (dr. van Cornelis en Getrudis Brouwer). In (pj) 1835 penningmeester Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen. In (pj) 1855 tevens Burgemeester 's-Hertogenbosch. Vermeld op kiezerslijst 's-Hertogenbosch 1830 voor f.142,05 en in 1844 als negende op lijst van de 48 hoogstaan-

geslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van *f.*418,24. Vermeld op provinciale lijst van hoogstaangeslagenen 1848 voor *f.*436,02. De echtgenote was in (pj) 1835 actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

III e Elisabeth Maria Clara Vermeulen ('s-Hertogenbosch 26 mei 1797-ald. 15 apr. 1862). Huwde ald. 1819 Bernardus Jacobus van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 8 juni 1790-ald. 7 maart 1841) (zn. van Thomas Cornelis en Anna Petronella Vermeulen (die haar nicht was).

DIV a Dr. Petrus Josephus Adrianus Hubertus Vermeulen ('s-Hertogenbosch 16 november 1817-Delft 18 okt. 1886) Medisch doctor ald. Huwde 1845 te Delft Isabella Theresia Alida Marie Guerding (Rotterdam 14 dec. 1822-).

DA V Dr. Petrus Jacobus Franciscus Vermeulen (Delft 11 jan. 1846-Rijswijk 9 okt. 1913) Tweede-kamerlid en directeur-hoofdredacteur Dagblad de Tijd. Huwde te Heerlen 1876 Maria Angelina Anna Antoinette Hubertina Borret (Asten 23 jan. 1856-Ginneken 13 aug. 1931) (dr. van Berardus Ludovicus Hubertus en Johanna Maria Hortensia Hermans). In (pj) 1895 Tweede-kamerlid district Eindhoven en Helmond.

D IV b Leonardus Maria Henricus Vermeulen ('s-Hertogenbosch 16 aug. 1822-1894) Zoutzieder en zeephandelaar. Huwde 1854 te 's-Hertogenbosch Wilhelmina Johanna Rouppe van der Voort (Vught 1833-'s-Hertogenbosch 1892) (dr. van Ludovicus Henricus en Anna Francisca Diepen). In (pj) 1875 regent r.-k. weeshuis. In (pj) 1875 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met een aanslag van *f.*440,85.

I Dirk Vermeulen gehuwd met Anneke Coppens.

II b Franciscus Vermeulen (Dommelen 1 jan. 1727-'s-Hertogenbosch 28 aug. 1783). Huwde te Leende 1760 Sophia Amalia Vermeulen (ald. 18 juli 1733-± 1764).

III a Anna Petronella Vermeulen (Strijp 21 okt. 1760) 's-Hertogenbosch 22 aug. 1792). Huwde ald. 1799 Thomas Cornelis van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 10 juni 1751-ald. 15 sept. 1818) (zn. van Augustus Tilmanus en Theresia Sophia van Meeuwen).

Verstraaten (rooms-katholiek) Genealogie: Mommers, Bs.

I Lambertus Verstraaten gehuwd met Maria van den Heuvel.

II Willem Verstraaten (Mill ± 1790- 22 nov. 1851) Huwde met Bernardina Paters (Schayk ± 1785-Mill 21 febr. 1864) (dr. van Hermanus en Christine van den Boogaard). Burgemeester, brouwer en landbouwer. In 1844 te Mill met een aanslag van *f.*108,77 als eerste vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen.

III Hermanus Verstraaten (Mill ± 1825-ald. 15 juli 1898). Bierbrouwer Huwde Maria Cornelia Bruijsten (Herpen ± 1827-Mill 14 sept. 1894) In (pj) 1875 en 1895 burgemeester te Mill en Provinciale-statenlid.

IV Wilhelmus Johannes Henricus Verstraaten (Mill 24 sept. 1863-). Huwde Mechelina Antonia Poels. In (pj) 1910 Burgemeester te Mill, Provinciale-statenlid en bestuurlijk r.-k. kiesvereniging Grave.

Völker (rooms-katholiek) Veghel Bs.

I Hermann Heinrich Völker gehuwd met Anna Gesina Oing.

II Bernard Anton Völker (Lengerich (Duitsland) 13 okt. 1823-). Huwde te Veghel 1854 Godefrida Kuijpers (ald. 25 okt. 1828-) (dr. van Willem en Maria Schellings). In (pj) 1895 wethouder, voorzitter Kamer van Koophandel, bestuurslid r.-k. kiesvereniging Helmond, vice president r.-k. kiesvereniging Veghel. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag in 1895 te Veghel werd het inkomen op *f.*1000,- geraamd.

III a Maria Adrianus Völker (Veghel 24 april 1859-). In (pj) 1910 Burgemeester te Veghel, Provinciale-statenlid, kantonrechter, bestuur provinciale bond r.-k. kiesverenigingen, president r.-k. kiesvereniging Veghel. Voor hoofdelijke omslag te Veghel was in 1895 geraamd inkomen *f.*1500,-, in 1910 *f.*3800,-.

III b Johan Bernard Alfred Völker (Veghel 21 april 1865-). Fabrikant te Veghel. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag werd het inkomen in 1910 aldör geschat op *f.*6000,-.

Voorst tot Voorst, Van (rooms-katholiek) Genealogie: N.A.

I Eduardus Ludovicus baron van Voorst tot Voorst (Zevenaar 21 okt. 1810-ald. 18 dec. 1891) huwde Barbara Catherina Josephina Debets (Leiden 1818-1889).

II Mr. Arthur Eduard Joseph Baron van Voorst tot Voorst (Elde 31 dec. 1858-'s-Hertogenbosch 27 juli 1918). Huwde 1891 Clara Maria Theresia Joanna Helena Thijssen (Arnhem 18 aug. 1864-Vught 19 nov. 1936). In (pj) 1895 en 1910 Commissaris der Koningin, Ere-voorzitter Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. De echtgenote is in (pj) 1910 voorzitster van de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

III Mr. Eduard Hendrik Joan baron van Voorst tot Voorst (Huissen 7 mei 1892-Tilburg 28 jan 1972). Burgemeester Tilburg. Huwde 1921 Jkvr. Theresia Maria Josephina Smits (Eindhoven 6 nov. 1894-Nijmegen 10 febr. 1932) (dr van Jhr.Mr. Theodorus Gisbertus Maria en Josephine Wilhelmine Theresia Hubertine Regout).

Voort, (Roupe) Van der (rooms-katholiek) Genealogie N.P.

I Hendricus Justinus van der Voort (Boxtel 7 febr. 1714-ald. 8 aug. 1783). Schepen ald. Huwde te Helmond 1744 Maria Magdalena Swinckels (6 jan. 1720-Boxtel 25 nov. 1797). Fabrikante van linnen en garens.

II Henricus van der Voort (Boxtel 20 juni 1758-ald. 15 febr. 1812). Huwde 1e te Oisterwijk 1784 Petronella Maria Suys (ald. 2 juni 1753-Boxtel 14 juli 1791) (dr. van Arnoldus en Elisabeth Habraken) en 2e Heusden 1793 Anna Olifiers (Ged 16 febr. 1765-Boxtel 2 april 1815)

III a Henricus Justinus Dominicus van der Voort (Boxtel 24 febr. 1785-ald. 28 febr. 1842). Linnenreder, fabrikant van linnen, pellen en tafellinnen. Huwde te Eindhoven 1816 Catherina Johanna Theresia Leurs (1790-1833). In 1826 vermeld op lijst van verkiesbaren met een belastingaanslag van *f.*120,56.

A IV a Hienriëtta Maria Anna van der Voort (Boxtel 3 dec. 1816-Den Haag 19

dec. 1879). Huwde te Boxtel 1850 Pierre Guillaume Jean van der Schrieck (Bergen op Zoom 23 aug. 1812-Den Haag 5 maart 1896) (zn. van Jacobus en Adriana Johanna Verlegh). Luitenant-generaal, Tweede-kamerlid.

A IV b Rosalia Magdalena Petronella van der Voort (Boxtel 4 april 1819-Den Bosch 24 sept. 1870). Huwde te Boxtel 1840 Franciscus Joannes Mathias Rits (Heusden 24 febr. 1810-Den Bosch 8 sept. 1889) (zn. van Cornelus en Elisabeth Verhoeven). Notaris te Den Bosch.

A IV c Catherina Maria Petronella van der Voort (Boxtel 25 sept. 1821-Tilburg 15 maart 1881). Huwde te Boxtel 1852 Karel Lodewijk Diepen (Tilburg 1 april 1828-ald. 8 okt. 1870) (zn. van Johannes Nicolaas en Maria Magdalena van der Voort)

III b Maria Elisabeth van der Voort (Boxtel 7 dec. 1787-1 okt. 1810). Huwde ald. 1807 Petrus van der Ven (ald. 16 febr. 1780-3 febr. 1850). Fabrikant en kanton-rechter. In 1844 als eerste vermeld op de lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Boxtel met een aanslag van f.398,73.

III c Maria Magdalena Adriana van der Voort (Boxtel 28 febr. 1796-Tilburg 11 febr. 1875). Huwde te Boxtel 1811 Johannes Nicolaas Diepen (Zaltbommel 26 juli 1793-Tilburg 17 dec. 1865) (zn. van Johannes en Anna Barbara Peters).

I Hendricus Justinus van der Voort (Boxtel 7 febr. 1714-ald. 8 aug. 1783). Huwde 1744 Maria Magdalena Swinckels. Zie boven.

II Dr. Leonardus van der Voort (Boxtel 5 febr. 1762-ald. 8 okt. 1809). Medisch doctor. Huwde te Rotterdam 1801 Elisabeth Rouppe (ald. 2 sept. 1781-Vivonne (Frankrijk) 9 jan. 1814)(dr. van Ludovicus en Engelina Cokx)

III Ludovicus Henricus Rouppe van der Voort (Boxtel 4 maart 1803 's-Hertogenbosch 14 okt. 1878). Fabrikant en wethouder te 's-Hertogenbosch. Huwde ald. 1826 Anna Francisca Helena Diepen (ald. 18 jan. 1804-ald. 17 sept. 1866) (dr. van Johannes en Anna Barbara Peters). In (pj) 1875 lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In 1844 als 24e vermeld op lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.343,45. In (pj) 1875 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen voor f.741,82. Ten behoeve van de hoofdelijke omslag 1873/74 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f.12.000,-.

IV a Joanna Barbara Elisabeth Rouppe van der Voort ('s-Hertogenbosch 3 juli 1828-ald. 22 sept. 1902). Huwde Mr. Jan Baptista Constantius Joseph Carel Cornelis Maria baron van Hugenpoth tot den Berenclaauw (Boxmeer 11 jan. 1816-'s-Hertogenbosch 6 nov. 1877) (zn. van Jan Baldwin J.H.O.A. en Dorothea L.A.M. van Sasse van Ysselt).

IV b Wilhemina Johanna Rouppe van der Voort (Vught 1833-1892). Huwde ald. 1854 Leonardus Maria Henricus Vermeulen ('s-Hertogenbosch 16 aug. 1822-1894) (zn. van Petrus Josephus en Judith Maria Margaretha de Jongh).

IV c Nicolaas Johannes Rouppe van der Voort (Vught 30 dec. 1834-'s-Hertogenbosch 29 dec. 1904). Industrieel. Huwde te Amsterdam Charlotte Maria Theresia Bonnike (ald. 1838-1929). In (pj) 1875 lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en bestuurslid sociëteit Casino. In (pj) 1895 vice-voorzitter Kamer van Koophandel en lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, directeur 's-Hertogenbosche Brandwaarborg Maatschappij. In (pj) 1875 en 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen voor f.574,06 en onbekende aanslag. Ten behoeve van

de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op f29.000,-, in hoogte het vijfde ter plaatse.

IV d Mathea Joanna Rouppe van der Voort ('s-Hertogenbosch 13 febr. 1839-Groningen 30 dec. 1930). Huwde 1864 Jhr. Arnoldus Antonius Josephus Maria Verheijen ('s-Hertogenbosch 16 april 1831-Groningen 22 febr. 1917) (zn. van Jhr. Franciscus Xaverius en Sophia Maria J.J. de Roy van Zuiderwijn).

IV e Josephina Philomena Rouppe van der Voort ('s-Hertogenbosch 20 dec. 1840-ald. 11 sept. 1910). Huwde 1869 Mr. Victor Marie Joseph Tilman ('s-Hertogenbosch 25 april 1838-ald. 22 febr. 1910) (zn. van Toussaint Joseph en Catharina Regina van Lanschot).

C V a Marie Louise Rouppe van der Voort ('s-Hertogenbosch 2 juni 1864-). Huwde ald. 1887 Constant Marie Joseph Hyacinthe Tilman (ald. 18 mei 1864-)

C V b Anna Maria Rouppe van der Voort ('s-Hertogenbosch 24 okt. 1871-ald. 19 jan. 1953). Huwde ald. 1894 Karel van Lanschot ('s-Hertogenbosch 4 dec. 1869-ald. 12 okt. 1945) (zn. van Godefridus Ludovicus Hubertus en Maria Louisa Agnes van Baerle).

C V c Antonius Josephus Maria Rouppe van der Voort ('s-Hertogenbosch 1875-1942). Huwde Sophia Maria H.R. van Bommel (1886) 1958)(dr. van Rudolph Willem Marie en Maria Antoinette Francisca Borret).

C V d Theresia Maria Charlotte Rouppe van der Voort ('s-Hertogenbosch 13 nov. 1880-De Bildt 1973) Huwde ald. 1900 Jhr. Frederik Lodewijk Herbert Jan Bosch van Drakenstein ('s-Hertogenbosch 10 sept. 1871-Lage Vuursche 10 sept. 1911) (zn. van Jhr.Mr. Paulus Jan. en Elisabeth Henriëtte Johanna Bosch).

Wesselman (van Helmond) (protestant) Genealogie: N.A.

I Carel Frederik Wesselman (Beekbergen 12 april 1746-Helmond 25 jan. 1817). Muntmeester te Utrecht. Huwde 1770 Anna Sebilla Wilhelmina Plencken (Essen 29 aug. 1740-Helmond 25 april 1817) (dr. van Hendrik Willem en Daniella Theordora Brandt). In 1812 als vijfde vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen in het Departement Monden van de Rijn. S.P. 'Ancien seigneur de Helmond. Rentier riche, propriétaire agriculteur reconnue. Jouissant d'une grande consideration. Fils jeune, Homme de merite et de talents, très estimé'

II Jhr.Mr. Carel Frederik Wesselman, heer van Helmond (Utrecht 19 febr. 1780-Helmond 7 april 1853). Huwde te Stratum 1817 Elisabeth Maria Spoor (Eindhoven 14 aug. 1781-Helmond 24 dec. 1841) (dr. van Willem Lodewijk Joost en Elisabeth Maria de Bas). In (pj) 1835 Districtscommissaris Helmond, secretaaris commissie voor landbouw, lid provinciaal college van toezicht Nederlands hervormde kerk, lid van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. In 1829 en 1835 vermeld op lijst van verkiesbaren met een aanslag van resp. f.626,13. en f.1028,15. In 1844 vermeld als hoogstaangeslagene te Helmond op de lijst met 24 hoogstaangeslagenen met een aanslag van f.1229,35. In 1848 als derde vermeld op de lijst van hoogstaangeslagenen voor f.1358,52.

III a Jhr.Mr. Carel Frederik Wesselman (Helmond 13 okt. 1819-ald. 29 okt. 1870). Gemeenteraadslid. Ongehuwd.

III b Jhr. Wilem Lodewijk Joost Wesselman (Helmond 17 febr. 1821-ald. 24 okt. 1879). Gemeenteraadslid. Ongehuwd. In (pj) 1875 vermeld op lijst van hoogst-

aangeslagenen met een aanslag van *f.*1113,27.

III c Jhr. Adriaan Gilles Wesselman (Helmond 1 dec. 1828-ald. 3 sept. 1895). Gemeenteraadslid. Ongehuwd. In (pj) 1895 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag.

III d Jhr. Mr. Adriaan Pieter Wesselman (Helmond 16 mei 1824-ald. 7 maart 1880). Huwde te Utrecht 1855 Emilia Suzanna Maria barones de Beaufort (Geldern 30 april 1833-Helmond 9 febr. 1865) (dr. van Julius Johannes Alexander en van Anna Maria Carp). Saldo nalatenschap *f.*273.198,30.

D IV Jhr. Carel Frederik Wesselman van Helmond (Helmond 20 febr. 1859-Amsterdam 12 juli 1918). Huwde te Helvoirt 1894 Jkvr. Anna Maria Emelia Arnoldine de Jonge van Zwijnsbergen (Helvoirt 10 aug.1858-) (dr. van Joan en Susanne Civile Sophie barones van Hardebroek). In 1911 werd voor de hoofdelijke omslag te Helmond het kapitaal geschat op *f.*800.000,- en het inkomen op *f.*32.000,-.

Westerlaken, Van de (rooms-katholiek) Bs.

I Wilhelmus van de Westerlaken (St.-Michielsgestel ged 24 dec. 1792-). Oliemolenaar. Huwde te Den Dungen 1813 Anna Maria Smits (9 sept. 1787-) (dr. van Paul en Henriëtte van Geffen). In 1844 als zevende vermeld op lijst van 24 hoogstaangeslagenen te Sint-Michielsgestel met een aanslag van *f.*73,16.

II a Hendrikus Christianus van de Westerlaken (Sint-Michielsgestel 22 mei 1814-Den Dungen 17 febr. 1885). Oliemolenaar en landbouwer. Huwde 1838 te St.-Michielsgestel Clasina van Houtem (ald. 7 juni 1814-Den Dungen 7 maart 1855) (dr. van Laurens en Joanna van Hertum).

A III Laurens van de Westerlaken (Sint-Michielsgestel 13 aug. 1840-ald. 11 april 1906). Burgemeester (1889-1905). Huwde 1883 ald. Francyna van der Kammen (ald. 24 dec. 1837-ald. 3 febr. 1914) (dr. van Gerardus Antonius en Anna Maria van de Westelaken). In (pj) 1895 burgemeester, Provinciale-statenlid, voorzitter Vincentius-vereniging en bestuurslid Maatschappij van Landbouw.

II b Henricus van de Westerlaken (Sint-Michielsgestel 15 febr.1816-Den Dungen 29 april 1899). Burgemeester Sint-Michielsgestel (1853-1889) Huwde met Johanna Govers (Lithoyen 5 april 1827-Den Dungen 26 jan. 1892). In (pj) 1875 burgemeester en president Vincentius-vereniging Den Dungen. In (pj) 1895 burgemeester Den Dungen, bestuurslid r.-k. kiesvereniging district 's-Hertogenbosch.

II c Franciscus van de Westerlaken (Sint-Michielsgestel 16 nov. 1822-). Oliemolenaar te St.-Michielsgestel. Huwde ald. 1849 Elisabeth de Kort (ald. 15 maart 1832) (dr. van Adriaan en Adriana Dartel)

C III Gijsbertus Faustinus van de Westerlaken (Sint-Michielsgestel 16 febr. 1858-) Notaris te Son. Huwde Maria Anna Koen. In (pj) 1895 notaris en Provinciale-statenlid. In (pj) 1910 idem en bestuurslid r.-k. kiesvereniging Veghel.

Willebois, Van den Does de (rooms-katholiek) Genealogie N.A.

I Dr. Pierre Joseph de Willebois (Boezeghem 15 april 1768's-Hertogenbosch 4

nov. 1834). Huwde te Munster 1800 Jkvr. Adriana Cornelia Maria van der Does ('s-Hertogenbosch 10 juni 1778-ald. 29 jan. 1823) (dr. van Jhr.Mr. Johan Hendrik en Margaretha Elisabeth Doom).

II a Jhr.Mr. Joannes Maria Benedictus Josephus van der Does de Willebois ('s-Hertogenbosch 21 maart 1810-ald. 12 sept. 1891). Huwde ald. 1840 Antoinette Cecilie Mari Luijben (Waalwijk 14 febr. 1813-) 's-Hertogenbosch 25 nov. 1880) (dr. van Mr. Johannes Lambertus Antonius en Cornelia Jacoba Maria van Roosmalen). In (pj) 1875 Tweede-kamerlid en president arrondissements recht-bank te 's-Hertogenbosch. In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch het inkomen op *f.7.000,-* geraamd. In (pj) 1875 is de echtgenote actief in de Maatschappij tot verzachting van het lot van behoeftige kraamvrouwen.

A III a Jhr. Petrus Josephus Joannes Sophia Maria van der Does de Willebois ('s-Hertogenbosch 9 jan. 1843-ald. 11 mei 1937). Gedeputeerde-statenlid en burgemeester 's-Hertogenbosch. Huwde ald. 1878 Jkvr. Maria Henriëtta Elisabeth Bosch van Drakenstein ('s-Hertogenbosch 30 mei 1857-ald. 26 maart 1919) (dr. van Jhr. Mr. Paulus Jan en Elisabeth Henriëtta Johanna Bosch). In (pj) 1875 Gedeputeerde-statenlid. In (pj) 1895 burgemeester 's-Hertogenbosch, Provinciale-statenlid, bestuurslid Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In (pj) 1910 burgemeester, Eerste-kamerlid, buitengewoonlid centrale gezondheidsraad, bestuurlijk Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. In 1873/74 werd ten behoeve van de hoofdelijke omslag te 's-Hertogenbosch het inkomen geschat op *f.2200,-*, zonder toevoegingen. In (pj) 1895 en 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekende aanslag. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f.15.000,-*.

AA IV Jkvr. Elisabeth Johanna Maria van der Does de Willebois ('s-Hertogenbosch 20 juni 1879-). Huwde 1904 Jhr. Thomas Cornelis Maria van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 11 nov. 1868-Den Dungen 30 aug. 1919) (zn. van Jhr.Mr. Cornelis Richardus Edmundis en Antonia Petronella Francisca van Heyst).

A III b Jhr. Aloysius Andreas Adrianus Maria van der Does de Willebois ('s-Hertogenbosch 3 aug. 1848-ald. 7 jan. 1936). Notaris te 's-Hertogenbosch. Huwde te Arnhem 1886 Marie Henriette Olivie Joséphine Schade van Westrum (ald. 16 okt. 1859²s-Hertogenbosch 12 febr. 1934) (dr. van Mr. Ernestus en Wilhelmina Maria Ernestina barones van Golstein van Hoekenburg). In (pj) 1895 en 1910 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met onbekend aanslag. Ten behoeve van de plaatselijke inkomensbelasting 1894 te 's-Hertogenbosch werd het inkomen geschat op *f.7.500,-*.

II b Jhr. Mr. Pieter Joseph August Marie van der Does de Willebois ('s-Hertogenbosch 17 febr. 1816²s Gravenhage 15 sept. 1892). Minister van buitenlandse zaken. Huwde 1e 's-Hertogenbosch 1842 Jeanne Frédérique van Toll (Brussel 25 mei 1822-Arnhem 27 maart 1855) (dr. van Willem en Maria Judith Aloyse Nypels- en 2e Maastricht 1857 Maria Guilielmina Paulina Sophia barones de Crassier (ald. 31 juli 1827²s Gravenhage 20 okt. 1910) (dr. van Guilielmus Mathias F.X.Th. en Maria Guilielmina Gadiot).

Wijs, De (rooms-katholiek) Genealogie: Juten, Sv.Y., Bs.

I Cornelis Franciscuszoon de Wijs (Vessem 7 febr. 1737^s-Hertogenbosch 13 okt. 1790). Wijnkoper en brander ald. Huwde 1768 Anna Maria van Someren (ald. 4 juli 1743^s-Hertogenbosch 2 febr. 1809).

II a Martinus Franciscus de Wijs ('s-Hertogenbosch 26 aug. 1771-ald. 1 maart 1844) Wijnkoper. Ongehuwd. In 1826-1839 provinciale statenlid. In 's-Hertogenbosch. Vermeld op lijst van honderd hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch in 1810. In 1813 vermeld op de 'Etat des 500' met een revenue annuel van 8000 francs. In 1830 vermeld op kiezerslijst met aanslag van f.196,89. S.P.: 'Membre de la chambre comptes de l'ancien Département. Negociant en vin. Membre du conseil de l'arrondissement de Bois le Duc. Traas estimé, d'une moralité irréprochable. Il a suivi le parti patriotique. Il a beaucoup travaillé pour l'intérêt de la Ville.'

II b Henricus de Wijs ('s-Hertogenbosch 3 sept. 1775^s-Hertogenbosch 9 april 1854). Rijksontvanger te 's-Hertogenbosch. Huwde 1811 te Breda Maria Cornelia Havermans (Breda 3 aug. 1784^s-Hertogenbosch 26 maart 1858) (dr. van Johannes Josephus en Anna Maria Floren). In (pj) 1835 Gedeputeerde-statenlid. In 1812 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen. In 1813 vermeld op de 'Etat des 500' met een revenue annuel van 4000 francs. In 1830 te 's-Hertogenbosch als rentenier vermeld op kiezerslijst met aanslag van f.190,37. In 1848 als grondeigenaar vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met aanslag van f.884,08. S.P.: 'Trésorier de la ville. Membre du conseil municipal. Il jouit de considération parmi ses concitoyens, il a beaucoup de talens et [est] très actif, il a suivi le parti Patriotique avec beaucoup de moderation. Il a beaucoup travaillé pour les intérêts de la ville et du Départements.'

II c Franciscus Antonius de Wijs ('s-Hertogenbosch 27 november 1773-Boxtel 7 sept. 1853). R.-k. priester, landdeken te Boxtel.

II d Josephus de Wijs ('s-Hertogenbosch 28 sept. 1779-ald. 13 maart 1850). Brander en fabrikant. Huwde Petronella Loutermans (± 1780 -). In (pj) 1835 gemeenteraadslid, president rechtbank van koophandel te 's-Hertogenbosch. In 1812 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen. In 1830 te 's-Hertogenbosch vermeld op kiezerslijst met aanslag van f.182,78. Als 16e in 1844 vermeld op de lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van f.369,80. In 1848 als 'lid der raad der stad' vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met aanslag van f.687,40.

II e Antonius de Wijs ('s-Hertogenbosch 4 nov. 1780-ald. voor 1835). Brander. Huwde Hendrina Helena Frederickx (ald. 8 jan. 1789-ald. 16 nov. 1854). Zij hertrouwde 1835 Johannes Diepen.

B III a Anna Maria Cornelia de Wijs ('s-Hertogenbosch 13 juli 1813)'s-Hertogenbosch 5 mei 1891). Huwde 1835 Mr. Carolus Jacobus Antonius van Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 15 nov. 1809-ald. 13 jan. 1883)(zn. van Johannes Franciscus en Antonia Joanna Barbara Halfwassenaer van Onsenoort).

B III b Franciscus Cornelis Joannes de Wijs ('s-Hertogenbosch 25 nov. 1814-ald. 30 juni 1871). Wijnhandelaar. Huwde 1e 1843 Maria Veronica Smits (Eindhoven 21 juli 1821^s-Hertogenbosch 21 dec. 1849) (dr. van Joseph en Aldegondis Margeretha Bruijnen) en 2e te 's-Hertogenbosch 1851 Ludovica Antonia Maria van

Rijckevorsel ('s-Hertogenbosch 30 juni 1822-ald. 10 febr. 1878) (dr. van Gerardus Johannes en Maria Cornelia van Rijckevorsel). In 1844 vermeld als 17e op de lijst van 48 hoogstaangeslagenen te 's-Hertogenbosch met een aanslag van *f.*366,95. In 1848 vermeld op lijst van hoogstaangeslagenen met aanslag van *f.*431,45. In 1873/74 werd het inkomen van de wijnkoopster, de weduwe F.C.J. de Wijs geschat op *f.*14.000,-.

Noten bij hoofdstuk 1

- ¹ F. van Lanschot, 'Keizer Napoleon te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* 37 (1932) 106-120. Dit stuk bevat een aantal verslagen van de gemeentesecretaris L.J. Sassen over het bezoek.
- ² RAU, Martini-Buys no. 393. Een afschrift van deze lijst met namen en adressen vindt men in *Tijdschrift voor Noord-Brabantse Geschiedenis*, III (1885) kol. 51-52. Vijf personen werden in het paleis ondergebracht en 47 Franzen bij 44 Bosschenaren thuis, van wie 36 gastheren en acht gastvrouwen. Zie bijlage 10.1, Inkwartieringslijst Den Bosch 1810.
- ³ Vergelijk de naamlijsten van de patriotistische sociëteiten bij A.R.M. Mommers, *Brabant van Generaliteitsland tot Gewest. Bestuursinrichting en gezagsuitoefening in en over de landen en steden van Staats-Brabant en Bataafs-Brabant*, 14 september 1629-1 maart 1796 (Nijmegen 1953) 245-246; de naamlijst van de orangistische sociëteit bij A.F.O. van Sasse van Ysselt, *Gedenboek der sociëteit De Zwarte Arend ter gelegenheid van haar 100-jarig bestaan, 1821-1921* ('s-Hertogenbosch 1921) 7-8.
- ⁴ Van deze 44 zijn 25 personen (of hun echtgenoot) in Mommers, a.w. beschreven, 24 mannen komen voor op lijsten van grootste belastingbetalers te Den Bosch uit de jaren in 1810-1813. 22 personen (of hun echtgenoot) stonden vermeld in de 'Statistique Personelle' (zie hiervoor hoofdstuk 6). Vier personen zijn niet met volledige zekerheid te identificeren. Van hen waren 26 rooms-katholiek, 17 protestant en van één bleef de religie onbekend.
- ⁵ H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 's-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd, 1794-1814 (Nijmegen 1955) 206-208.
- ⁶ L.A.C.A.M. van Rijckevorsel, 'Drie Bosschenaren in Napoleons Garde d'honneur', *Jaarboek van het Centraal bureau voor Genealogie* 39 (1985) 235-238.
- ⁷ Officieel Programma van den ... Diocesanen Katholiekendag in het Bisdom 's-Hertogenbosch. En ook: Officieel Verslag van den ... Diocesanen Katholiekendag in het Bisdom 's-Hertogenbosch.
- ⁸ ABH, Portefeuille diocesanen katholiekendagen. Bevat notities, reglementen, correspondentie en rekeningen.
- ⁹ Bijlage 10.2 Lijst Comité van advies Katholiekendagen 1900-1920.
- ¹⁰ In financieel opzicht was alleen de te Helmond gehouden Katholiekendag van 1905 geen succes.

Noten bij hoofdstuk 2

- ¹ Lawrence Stone schreef o.a. *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*, (Oxford 1965); 'Prosopography', in *Historical Studies today*, Daedalus, *Journal of the American Academy of Arts and Sciences* (1971); *The Causes of the English Revolution, 1529-1642*, (London 1972); en samen met J.C. Fawtier Stone, *An open elite? England 1540-1880*, (Oxford 1984).
- ² D.J. Roorda, 'Sir Lewis Namier, Een inspirerend en irriterend historicus' *Tijdschrift voor geschiedenis* 75 (1962) 325-347. Herdrukt in D.J. Roorda, *Rond Prins en Patriciaat* (Weesp 1984), 21-41.
- ³ Stone en Fawtier Stone, a.w., 3-10
- ⁴ Guy Chaussinand-Nogaret, *Une histoire des élites, 1700-1848*, (Parijs-Den Haag 1975) 9-15.
- ⁵ D.J. Roorda, *Partij en Factie*. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties (Groningen 1961).
- ⁶ Zie A.J. Looyenga, 'Enkele beschouwingen over de bestudering der elite' in *Bulletin Werkgroep Elites 1* (1978). A.J. Looyenga (red), *Elites*, Proeve van een Bibliografie, (Leiden 1980). A.J.C.M. Gabriëls., 'Onderzoek naar stedelijke regenten: aanvullingen op de voorlopige inventarisaties', *Bulletin Werkgroep Elites 5* (1983) 23-28.
- ⁷ J.J. de Jong, *Met goed fatsoen*. De elite in Gouda 1700-1780 (Den Haag 1985), L. Kooijmans, *Onder Regenten*. De elite in Hoorn 1700-1780 (Den Haag 1985) en M. Prak, *Gezeten Burgers*. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780 (Den Haag 1985).
- ⁸ J.L. Kool-Blokland, *De Elite in Heusden, 1700-1750*, een prosopografische analyse (Tilburg 1985).
- ⁹ C. Schmidt, *Om de eer van de Familie*. Het geslacht Teding van Berkhout, 1500-1950 (Amsterdam 1986).
- ¹⁰ Behalve het reeds genoemde werk van Stone 1984, F.M.L. Thompson, *English landed Society in the nineteenth century* (London 1963). Voor een Europees vergelijkend perspectief zie: David Spring (ed), *European landed elites in the nineteenth century* (Baltimore/London 1977) en M.L. Bush, *The English aristocracy* (Manchester 1984).
- ¹¹ Heinz Reif, *Westfälischer Adel 1770-1860*. Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite (Göttingen 1979).
- ¹² D. Bosch, 'Aristocratische levensvormen', *De Gids* 142 (1979) 327-350. idem 'De laatste eer aan de eerste stand. Aristocratische begrafenisrituelen in Limburg van de 18^e tot de 20^e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18(1980) 181-210; K. de Bruin, 'Kwesties van stand. Over de opname in de adelstand van Amsterdamse patriciërs in de 19e eeuw', *Sociologische Gids* 28 (1981) 110-139, idem: 'Een verloren zaak. Adel als beloning voor persoonlijke verdiensten in het Koninkrijk der Nederlanden', J. Aalbers en M. Prak (red.), *De Bloem der Natie*. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden (Amsterdam 1987).
- ¹³ W.D. Rubinstein (ed), *Wealth and the wealthy in the modern world* (London 1980); W.D. Rubinstein, *Men of Property*. The very wealthy in Britain since the industrial revolution (London 1981); T. van de Berger en M. Fenne- ma, 'Verwantschapsrelaties in de financieel-economische elite', *Sociologisch Tijdschrift* II (1985) 727-51.
- ¹⁴ Boudien de Vries, *Electoraat en Elite*. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895 (Amsterdam 1986).
- ¹⁵ A.J. Wichers, *De oude plattelandsbeschaving; een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'* (Wageningen 1965).
- ¹⁶ L. Buning, *Het Herenbolwerk*. Politieke en sociale terreinverkenningen in Drenthe over de periode 1748-1888 (Assen 1966).
- ¹⁷ E. Witte, *Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden 1830-1848* (Brussel 1973).

¹⁸A.F.O. van Sasse van Yssel, 'Eenige bladzijden uit de moderne Geschiedenis van Noord-Brabant', *Taxandria* 12 (1905) 3, e.v.; idem, 'De Aanneming der Grondwet van 1814', *Taxandria* 25 (1918) 3, e.v.; idem, 'Het ontstaan van de Provinciale Staten van Noordbrabant', *Taxandria* 32 (1925) 3, e.v.

¹⁹A.F.O. van Sasse van Yssel, De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche Schepensprotocollen loopende van 1500-1810. 3 delen, ('s-Hertogenbosch 1910).

²⁰Mommers, a.w.

²¹Keye, 'Dit gaat over de Mentaliteit van de Bossche Aristocratie in de 19^e eeuw', *Brabantia Nostra* II (1936/37) 73-76. Vergelijk F. van der Ven, 'De leiding in Brabant', *Brabantia Nostra* I (1935) 17-20.

²²W. van Halen, (dissertatie in voorbereiding) De rooms-katholieke kerk en de kwaliteit van het bestaan in oostelijk Noord-Brabant, 1795-1920.

²³A. Lijphart, Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek (Amsterdam 1968); H. Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek', *Res Publica* IX (1967) 5-27.

²⁴S. Stuurman, Verzuiling, Kapitalisme en Patriciaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland (Nijmegen 1983).

²⁵J.M.G. Thurlings, De wankele zuil. De Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme (Nijmegen 1971).

²⁶H. Righart, De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland (Meppel 1986), 271-272.

²⁷T. Duffhues, A. Felling en J. Roes, Bewegende Patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980 (Nijmegen, Baarn 1985).

²⁸Mommers, a.w., Keye a.w. en verschillende biografieën bevatten deze benadering, bijvoorbeeld die van J.H.J.M. Witlox gebundeld in *Varia Historica* ('s-Hertogenbosch 1936); ook P. Hollenberg, Gerlacus van den Elsen, Emancipator van de Noordbrabantse Boerenstand, 1835-1925 (Tilburg 1956); Maar ook in de overzichtswerken van J.H.J.M. Witlox, De katholieke staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschets. 2 delen ('s-Hertogenbosch 1919, 1929); idem; De staatkundige emancipatie van Nederlands katholieken 1848-1870 (Bussum 1969).

²⁹M. Bax en A. Nieuwenhuis, 'Boerenemancipatie in Brabant: Vergruizeling van een beeld', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1980) 163-180; vrijwel identiek, idem, 'Peasant emancipation in the Roman Catholic South of the Netherlands', *The Netherlands Journal of Sociology* 18 (1982) 25-45.

³⁰Zie de recente bijdrage van Joost Jonker, 'Boerenvreugde of boerenverdriet? De NCB en de emancipatie van het Brabantse platteland, 1896-1920', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 14 (1988) 387-411.

³¹P. Meurkens, *Bergeijkse Notabelen 1800-1920* (Bergeijk 1977).

³²N. Bakker, 'Verzuiling in Helmond, 1850-1925. Schetsmatige beschrijving van een sociaal integratieproces op lokaal niveau', *De Vlasbloem, Historisch Jaarboek voor Helmond* VI (1985) 158-186.

³³J.L. de Jager, 'Het toneel van sociale ongelijkheid, Arbeiders, fabrikanten en priesters in Helmond en Tilburg aan het begin van deze eeuw; een literatuurverkenning', *Nederlands Volksleven* 33 (1983) 9-19.

³⁴F. Govers, *Het geslacht en de Firma F. van Lanschot, 1737-1901* (Tilburg 1972).

³⁵A.F.J. van Kempen, *Gouvernement tussen Kroon en Statenfacities. De posities van vier gouverneurs in het politieke krachtenveld van Noord-Brabant, 1813-1830* (Tilburg 1988).

³⁶J. Aalbers en M. Prak, 'Inleiding', J. Aalbers en M. Prak (red.), a.w., 9.

³⁷M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (5e uitg., Tübingen 1972) 28-29.

³⁸Weber, a.w., 531-540.

³⁹Weber, a.w., 122-176 en 669-670.

⁴⁰Het navolgende is gebaseerd op T. B. Bottomore, *Elites and Society* (Middlesex 1964) en A.J.A. Felling, *Lokale macht en netwerken, een methodologische terreinverkenning* (Alphen aan den Rijn 1974).

⁴¹Zie bijvoorbeeld J. Boissevain, *Friends of Friends. Networks, Manipulators and Coalitions* (Oxford 1974) en A.J.A. Felling, *Sociaal netwerkanalyse* (Alphen aan den Rijn 1974).

⁴²E.O. Laumann and F.U. Pappi, 'New directions in the study of Community Elites', *American Sociological Review* 38 (1973) 212-230.

⁴³E.O. Laumann, P.V. Marsden e.a., 'Community influence structures. Extension of a Network approach', *American Journal of Sociology* 83 (1977) 594-631.

⁴⁴H.M. Helmers, R.J. Mokken, e.a., *Graven naar Macht* (Amsterdam 1975); B. Schijff, 'Een netwerk in het bedrijfsleven van 1886; een eerste beschrijving', *Cahiers voor de Politieke en Sociale Wetenschappen* 1 (1978) 61-75.

⁴⁵F. Stokman, J. Dronkers, red. 'Eliteonderzoek in Nederland', *Mens en Maatschappij*, 1984; T. Duffhues, A. Felling en J. Roes, a.w..

⁴⁶H.D. Flap, *Conflict, Loyaliteit en Geweld* (Diss. Utrecht 1985); idem 'De theorie van het sociale kapitaal', *Sociologisch Tijdschrift* (1987) 14-27.

⁴⁷P. Bourdieu, 'Les trois états du capital culturel', *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 30 (1979) 3-6; idem, 'Le capital social, notes provisoires', *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 31 (1980) 2-3.

⁴⁸O.a. J.N. Ingham, *The Iron Barons. A Social Analysis of an American Urban Elite, 1874-1965* (Westport-London 1978); R.M. Smith, 'Kin and Neighbours in a Thirteenth Century Suffolk Community', *The Journal of Family History* 4 (1979) 219-257; H. van Dijk en D.J. Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de replubiek* (Middelburg 1980).

⁴⁹A. Giddens, 'Elites in the British class structure' in: P. Stanworth, A. Giddens, *Elites and Power in British Society* (Cambridge 1974) 1-22.

⁵⁰Giddens, a.w., 4-7.

⁵¹ibidem.

⁵²Laumann, Marsden, c.s., a.w. 594-631.

Noten bij hoofdstuk 3

¹ Dit hoofdstuk is geschreven door M. Duijvendak en W. van Halen ter inleiding op beider proefschriften en biedt een introductie tot de beschikbare kennis ten aanzien van de regio.

² Zie kaart 1.1.

³ J.P. Broertjes, 'De Noordbrabantse watermolens in relatie tot de fysieke geografie', Bulletin Stichting tot behoud van monumenten van bedrijf en techniek in het zuiden van Nederland, 10 (1980), 12.

⁴ Met Tongelre werden zij in 1920 bij de gemeente Eindhoven gevoegd.

⁵ 1809 en 1849 op basis van J.A. de Kok, Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie, numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden, 1580-1880 (Assen 1964), 429-447. 1879 en 1909 Uitkomsten volkstellingen.

⁶ F.E.M. Vercauteren, De aanleg van de straatweg Best-Lommel als deel van de verbinding 's-Hertogenbosch-Luik, 1745-1818 (Nijmegen 1958) 103-4.

⁷ In zijn krant 'de Zuid Willemsvaart'; J.M.P. van Oorschot, 'H.N. Ouwering, 1861-1932, journalist van de Peel', *Brabantia* 28 (1979) 5-11, 60-67 en 148-155.

⁸ Het navolgende is gebaseerd op G.M.T. Trienekens, 'Het drieslagstelsel en de Vlaamse bouw op de zandgronden van de Meierij. Een momentopname voor het begin van de modernisering van de landbouw rond 1860/70', *Brabants Heem* 37 (1985) 2-14 en Th. van Tijn, 'Geschiedenis als bron van inzicht in de maatschappelijke structuur van Noord-Brabant: Het platteland van de Meierij in de 19e en 20e eeuw', Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant, (Tilburg 1982) 123-133. De studie van A.H.Crijns en F.W.J.Kriellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885* (Tilburg 1987) biedt ten aanzien van de hier beschreven hoofdlijnen geen andere inzichten, maar geeft wel een vollediger en genuanceerder beeld.

⁹ W. van Halen, *Demografische ontwikkelingen op de zandgronden van Oost-Brabant, 1800-1920* (ongepubliceerd rapport Instituut voor Geschiedenis, Utrecht) bijlagen XXXVIII-XXXXI.

¹⁰ Trienekens, a.w. 2-4

¹¹ Citaat van P.E. de la Court, bij: J.M.G. van der Poel, 'De landbouwenquête in 1800', *Historia Agricultura*, II (1954), 110.

¹² H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Bestaan en bedrijvigheid; aspecten van het sociaal en economische leven in stad en meierij van 's-Hertogenbosch, 1750-1850* (Tilburg 1975), 101.

¹³ Van den Eerenbeemt, a.w., 99.

¹⁴ J.M.P. van Oorschot, *Eindhoven een samenleving in verandering* (Eindhoven 1982), deel I, 61-62.

¹⁵ Uitspraak van Kops, zie Trienekens, a.w. 3.

¹⁶ Van Tijn, a.w. 126.

¹⁷ F. van Gils en G. Rombach, *De economische geschiedenis van een landbouwdorp in de 19e en begin 20ste eeuw. Beschrijving van de agrarisch economische structuur van Tongelre en de wijzigingen die zich voltrokken* (Scriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1980) en Ch. Essens, W. van Halen, G. Hoes en R. van Leeuwen, *Gestel en Blaarthem 1816-1919; van dorpsgemeenschap naar stadsdeel* (Scriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1984).

¹⁸ Broertjes, a.w. 12, 17-18.

¹⁹ Het volgende is voornamelijk gebaseerd op H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Ontwikkelingslijnen en scharnierpunten in Brabants industrieel bedrijf, 1777-1914* (Tilburg 1977).

²⁰ Van den Eerenbeemt, a.w. 22-38.

²¹ Van den Eerenbeemt, a.w. 15-19, 45-47 en 51-70.

²² Van den Eerenbeemt, a.w., 129 en 150-160.

²³ Van den Eerenbeemt, a.w. 125 en 132. Volgens hem waren de middelgrote bedrijven in de meerderheid; hieronder verstaat hij familiebedrijven met enkele honderden werknemers.

²⁴ Th. van Tijn, 'The party structure of Holland and the outer provinces in the Nineteenth Century', *Vaderlands Verleden in Veelvoud* (Den Haag 1975), 574.

²⁵ Een kwaad leven. Heruitgave van de 'Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 1874 en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen' (oorspr. Sneek 1887), (Nijmegen 1981), III, Tilburg, 83-84, waar pastoor Smits dit een Tilburgs, 'locaal gebruik' noemt. Uit de tellingen van 1859 en 1889 is op te maken dat het in 1889 een algemeen gebruik is. In 1859 bedroeg het aandeel van de kinderarbeid in de nijverheidssector voor Noord-Brabant 1,4 %. Van Halen, *Demografische ontwikkelingen, bijlagen XXXVIII en XXXIX*.

²⁶ J.J.M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Tilburg 1976), 121-133.

²⁷ H.J. van Xanten, 'Town and Bailiwick of Bois-le-Duc', 106-108, in; J.A. Faber e.a., *Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey*. A.A.G. Bijdragen, 12 (1965), 47-113.

²⁸ J.A. Faber, 'De achttiende eeuw', 121, in; J.H. van Stuijvenberg e.a., *De economische geschiedenis van Nederland* (Groningen 1977), 119-156.

²⁹ C. Bos, 'De mythe van het 'moderne kerngezin'. Gezin en huishouden in Engeland ten tijde van de industrialisatie', 245, *Jaarboek voor vrouwen geschiedenis*, 1 (1980), 237-260.

³⁰ De gegevens over nataliteit, mortaliteit en bevolkingsgroei op provinciaal en landelijk niveau zijn afkomstig uit de tabellen 1 en 2, in; E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Bussum 1981), 122-125.

³¹ De gegevens over de Oostbrabantse gemeenten afzonderlijk zijn afkomstig uit de volkstellingen van 1809, 1849, 1879 en 1909. Verder is gebruik gemaakt van de jaarlijkse Brabantse bevolkingscijfers over 1815-1919 en de na 1855 om de vijf jaar voor Oost-Brabant verzamelde gemeentelijke bevolkingscijfers uit de Provinciale verslagen van Noord-Brabant; Van Halen, *Demografische ontwikkelingen*.

³² Th.A. Wouters, *Van bedeling naar verheffing. Evolutie in houding tegenover de behoeftige mens te 's-Hertogenbosch, 1854-1912* (Tilburg 1968), 261-263.

³³ Van Oorschot, Eindhoven, 203-205.

³⁴ S. van de Graaff, *Historisch Statistische beschrijving van het koninkrijk Holland, deel 1. Beschrijving der Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch* (Amsterdam 1807), tabel C.

- ³⁵ Ibidem.
- ³⁶ Jhr. Mr. A. Martini van Geffen, 'De Zedelijke en materiële toestand der arbeidende bevolking ten platten lande', Verslag van het vijfde Landhuishoudkundige Congres (Leiden 1860), bijlage 12, 100-108.
- ³⁷ Vergelijk Van Oorschot, Eindhoven, 61-62.
- ³⁸ Verslag betreffende den Toestand der Landarbeiders in het Centrum en Oostelijk gedeelte van Noordbrabant ('s-Gravenhage 1908), 338-341.
- ³⁹ Zie hierna, hoofdstuk 4.
- ⁴⁰ M.J.A.V. Kocken, Van Stads- en plattelandsbestuur naar gemeentebestuur. Proeve van een geschiedenis van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlandse gemeentebestuur tot en met de Gemeentewet van 1851 (Den Haag 1973), 163; C.W. van der Pot, Bestuur- en Rechtsinstellingen der Nederlandse Provinciën (Zwolle 1949), 106-112.
- ⁴¹ Kocken, a.w., 175-188 en 199-201; Pot, a.w., 168-177.
- ⁴² Kocken, a.w., 228-237.
- ⁴³ 'Reglement van bestuur voor het Platteland in de provincie Noord-Brabant', H.F.J. Smeets en V.F.L.W. Cleerdin, Bestuur en Administratie der Provincie Noordbrabant, ('s-Hertogenbosch z.j.), 101-145; Van Kempen, a.w., 215-222.
- ⁴⁴ Van Kempen, a.w., 92-106 en 140-1.
- ⁴⁵ E.R.M. Hoffman, Noord-Brabant en de opstand van 1830 (Tilburg 1974), 248.
- ⁴⁶ Het hiervolgende is hoofdzakelijk gebaseerd op H. van Velthoven, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (Amsterdam 1938) deel II en L.J. Rogier en N. de Rooy, In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953 (Den Haag 1953).
- ⁴⁷ Van Velthoven, 155-160 en 227; Fransen, a.w., 10-16.
- ⁴⁸ Rogier en De Rooy, a.w., 174-175 en RANBr, Familiearchief Van Lanschot, no. 191, Stukken betreffende verkiezingen voor de gemeenteraad 's-Hertogenbosch en Provinciale Staten van Noord-Brabant, 1868-1906.
- ⁴⁹ Fransen, a.w., 17-18; J.H.J.M. Witlox, Schaepe man als staatsman (3 din. Amsterdam 1960).
- ⁵⁰ P.J. van Loon, De ontwikkeling van het landbouworganisatiewezen in Noord-Brabant tot 1881 (typoscript, Wouw 1949), 13.
- ⁵¹ W.A.J.M. Harkx, De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen (Tilburg 1967), 267-272; GAT, Archief Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering der Nijverheid, departement Tilburg. Notulenboek 1860-1884.
- ⁵² P.J. van Loon, Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant, 1851-1951 (Amsterdam 1951).
- ⁵³ Halen, W. van, (dissertatie in voorbereiding).
- ⁵⁴ Fransen, a.w., 508-509, 517-522, 549 e.v.; G. van Hooff, Ermoei troef, De Helmonders 1850-1914 (Helmond 1978); J. van Meeuwen, Zo rood als de roodste socialisten. Katholieke vakbondstrijd in de schoen- en lederindustrie (Amsterdam 1981), 61-62, 150.

Noten bij hoofdstuk 4

- ¹ P. Kooij, Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum (Groningen 1986) 35.
- ² RANBr, Departementale bestuur, F² I, 1310, 76, Liste définitive des six cents Contribuables les plus imposés du Département des Bouches du Rhin. Vastgesteld 24 april 1812. Ook aanwezig in RANBr, Collectie Martini, no. 119.
- ³ Zie hoofdstuk zes.
- ⁴ GADB, Nieuw Archief, ingekomen stukken 17 april 1813.
- ⁵ RANBr, Departementale Bestuur, F² I, 1310, Canton Waalwijk, no. 151-178 en Canton Helmond, no. 194-248. De aanbiedingsbrieven Arrondissement Nijmegen, no. 404-423; Arrondissement Eindhoven, no. 358-401 en Arrondissement Den Bosch, no. 289-356. De Bossche lijst in GA 's-Hertogenbosch, Nieuw Archief, ingevouwen in de ingekomen stukken van 15 mei 1810, no. 3. De naam 'Etat des 500' suggereert ten onrechte dat er een departementale lijst van 500 heeft bestaan. Basis vormde de lijst van 600 hoogstaangeslagenen uit 1812. Vergelijk het commentaar op de lijst uit Gemert, F² I, 1310, Canton Helmond, no. 195.
- ⁶ P.J. van Winter, De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems, ('s-Gravenhage 1951), 1-16, 145-147 en 218-219, bespreekt de grondslagen van deze lijsten, uitgezonderd die van de Statistique Personnelle. Deze bron wordt beproven bij L. Bergeron en G. Chaussinaud-Nogaret, Les masses de granit. Cent mille notables du premier Empire. (Paris 1979).
- ⁷ Zie voor deze belastingen en hun ontwikkeling, bijlage 2.A.
- ⁸ Zie bijlage 2.1. Hoogstaangeslagenen naar woonplaats.
- ⁹ Het aantal inwoners op basis van volkstelling 1809. De Kok, a.w.
- ¹⁰ Zie paragraaf 6.1.
- ¹¹ GADB, Nieuw Archief, Ingekomen stukken 17 april 1813, Liste des Cent plus fortes Contribuables de la Commune de Bois le Duc, gedateerd 17 april 1813.
- ¹² GADB, Nieuw Archief, Ingekomen stukken 15 mei 1810, no. 3, Etat des 500 plus imposés du Département des Bouches du Rhin et des Membres du College électoral du Département et dus Conseil du Département et d'Arrondissement, residant dans la Commune de Bois le Duc et leur fils et Neveux de l'âge de 18 à 30 ans, zonder datum. De aanbiedingsbrief van 18 april 1813 bij deze opgave uit Den Bosch is aanwezig in RANBr, Departementale Bestuur, F² I, 1323, no. 289.
- ¹³ Op 12 April 1813 zond de prefect, Frémin de Beaumont, de circulaire met de lijsten aan de gemeenten. De circulaire in RANBr, Departementale Bestuur, F² I, 1325, 12 en GADB, Nieuw Archief, ingekomen stukken van 16 april 1813. Vergelijk, Van Rijckevorsel, a.w., 222.
- ¹⁴ RANBr, Departementale Bestuur F² I, 1323, Correspondance relative aux gardes d'honneur.

¹⁵ GADB, Nieuw Archief, Ingevouwen in de ingekomen stukken van 15 mei 1810, no. 3.

¹⁶ GADB, Nieuw Archief, Ingekomen stukken 10 mei 1810 en 15 mei 1810 no. 3.

¹⁷ L. van Nierop, 'De honderd hoogst aangeslagenen te Amsterdam in 1813', Economisch-Historisch Jaarboek II (1925) 3-78; E. Wiersum, 'De honderd hoogstaangeslagenen te Rotterdam in 1813', idem 16 (1930) 165-175; A. Mulder, 'De honderd hoogstaangeslagenen te Middelburg in 1812', idem 17 (1931) 81-101; W. Moll, 'De honderd hoogst aangeslagenen te 's-Gravenhage in 1813', idem 19 (1935) 4-15. Van Winter a.w., Groningen en Veendam.

¹⁸ Van den Eerenbeemt, 's-Hertogenbosch, 261-3. Deze verwisseling is hem kennelijk ontgaan.

¹⁹ De reden van deze doorhalingen en wijzigingen kan het klakarakter zijn. Mogelijk werd ook de lijst van 1813 nog eens herzien. De helft van de doorhalingen en wijzigingen in de geschatte inkomens is in beide lijsten gelijk. De verschillen tussen het originele bedrag en het toegevoegde zijn vooral bij de grotere inkomens aanmerkelijk. Er is een gemiddelde verlaging ten opzichte van de oorspronkelijk bedrag van ruim 64 %. Bij ongeveer een derde van de wijzigingen werd het originele bedrag exact gehalveerd. Dit zou een resultaat kunnen zijn van een herziening na 1813, toen de inkomens weer in guldens werden uitgedrukt.

²⁰ Van den Eerenbeemt, a.w., 261-262, constateert, onder andere op basis van de onjuiste datering, een teruggang in financiële positie van de Bossche bovenlaag tussen 1810 en 1813. Vergelijk Van Winter, a.w., 9-11.

²¹ Zie tabel 5.2.b voor de 'Etat des 500' van 's-Hertogenbosch 1813.

²² Vergelijk RANBr, Departementale Bestuur F²I, 1325, no. 39. Dit stuk bevat al de in de regio opgeroepen jongeren. Zie Van Rijckevorsel, a.w., 223-224.

²³ Zie bijlage 5.2.a De honderd hoogstaangeslagenen te Den Bosch 1810; met grafiek 5.1 De cumulatieve frequentieverdeling.

²⁴ RANBr, Departementale bestuur F²I, 1310, no. 98, A.G. Verheijen aan Frémin de Beaumont 23 augustus 1810.

²⁵ Van den Eerenbeemt, a.w., 261-262.

²⁶ P.H. Engels, Geschiedenis der belastingen in Nederland van de vroegste tijden tot op heden, met eenen beknotten inhoud der tegenwoordig in werking zijnde belastingwetten (Rotterdam 1848) 226-235 en 243-255.

²⁷ RANBr, Provinciaal Bestuur, 4294-4295. De indeling van de districten was globaal als volgt: district 1: het Maasland, district 2: het land van Cuyk en Boxmeer, district 3: Sint-Oedenrode, Uden, Veghel, district 4: Vught, Berlicum, Boxtel, Oirschot, district 5: de Kempen, district 6: de Peel, district 7: Helmond, Geldrop, Budel, district 8: tussen de Langstraat en Tilburg; van district 9 maken Loon op Zand en Drunen nog deel uit van de onderzoeksregio. De 16 bewaard gebleven lijsten uit zeven jaren bevatten 654 kiezers, van wie in 209 gevallen de aanslagen bekend zijn.

²⁸ De patentbelasting bleef buiten beschouwing. Deze zou, naar overtuiging van de toenmalige wetgever, tot een te brede kring van verkiesbaren hebben geleid. L. Blok, 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid', Tijdschrift voor Geschiedenis 92 (1979) 395-401.

²⁹ Gemiddelde van 15 aanslagen van landbouwers/bouwmannen bedroeg in district 1, 1829 f.115,20, het laagste f.76,40 en hoogste f.265,70.

³⁰ Het gemiddelde van acht aanslagen van fabrikanten in het 7e district in 1835 bedroeg f.83,80, de hoogste aanslag bedroeg f.156,45, de laagste f.76,06.

³¹ Berekend over 37 aanslagen, terwijl de lijst 43 verkiesbaren vermeldde.

³² De gemiddelde aanslag van 10 renteniers, particulieren en mannen 'zonder beroep' was in district 4 in 1826 f.176,88, de laagste aanslag bedroeg f.92,08 en de hoogste f.465,96.

³³ Zie grafiek 6.1, 1826-1831/1835-1839.

³⁴ Zie tabel 6.1 de hoogstaangeslagenen 1826-1831/1835-1839.

³⁵ Een stembiljet uit 1847 is in Tilburg bewaard: GAT, Secretarie, 1505 a.

³⁶ SAZOB, Eindhoven, 853. Lijst der ingezetenen getrokken uit de kohieren der stad Eindhoven welke aanslagen in de verponding en verdere beschrevene middelen buiten het patentrecht voor de jaren 1822 bedraagt twintig guldens en daar boven. Zie voor de grootste betalaren tabel 6.2 De acht hoogstaangeslagen kiezers.

³⁷ GADB, Nieuw-archief, no. C 117, 2e stuk. Staat van zoodanig belastingschuldigen in de gemeente 's-Hertogenbosch welke over het jaar 1830 in grond en personele belasting betalen: eene somme van twintig guldens en daarboven. Vgl. J. van Oudheusden, Enige aspecten van het economische en sociale leven te 's-Hertogenbosch in de jaren 1813-1815 (Scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1980). Hij bespreekt ook een eveneens bewaarde lijst uit 1824. Zie voor de grootste betalaren te Den Bosch 1830 tabel 6.3.

³⁸ Zie grafiek 6.2, cumulatieve frequentie, en kruistabel 6.8, Den Bosch 1830.

³⁹ I.J. Brugmans, 'De financiële crisis van 1844', Welvaart en Historie. Tien studiën (Haarlem 1950). 71-72.

⁴⁰ RANBr, Provinciaal Bestuur, 4265. De 24 hoogst aangeslagenen van het mannelijke geslacht per gemeente, in grond-, personele belasting en het patentrecht, dienstjaar 1843/44. Ministeriële aanschrijving van 6 en 17 februari 1844 no. 192. De wettelijke basis voor de eventuele belastingheffing werd pas op 29 februari 1844 gelegd.

⁴¹ GAH, Administratief, bijlage bij de Gemeenterekeningen, dienstjaar 1911.

⁴² RANBr, Memories van aangifte van de successiebelasting. Het betreft hier de kantoren Boxmeer, Eindhoven, Grave, Helmond, 's-Hertogenbosch, Oirschot, Oss, Tilburg, Veghel/Sint-Oedenrode, en voor de inwoners van de gemeenten Loon op Zand en Drunen het kantoor Waalwijk. Zie voor een introductie op de bron bijlage 2.A. In 1986 werd mij de toegang ontzegd tot memories van successie jonger dan 100 jaar.

⁴³ Een vergelijking tussen de gegevens uit de memories van successie met de lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer is problematisch. Bij de aangifte voor de successierechten dienden vermogensbestanddelen gewaardeerd te worden die niet onder andere Nederlandse belastingen vielen, zoals het bezit van effecten, hypotheecaire en onderhandse schuldvorderingen, renten en pachten en het bezit van luxe goederen zoals schildertijen en sieraden. Dit en het feit dat mannen jonger dan 27 jaar en vrouwen nooit voor de lijst van hoogstaangeslagenen in aanmerking kwamen, verklaart waarom zovelen een vermogen boven de 60.000 gulden nalieten zonder ooit verkiesbaar voor de Eerste Kamer te zijn geweest.

⁴⁴ De memories van aangifte voor het recht van overgang werden opgemaakt wanneer onroerend goed in buitenlandse handen vererfd werd. Deze memories bevatten alleen de waarde en omschrijving van het onroerend goed; zij bleven buiten mijn onderzoek.

⁴⁵ Bij de verwerking van dit materiaal zijn ook inwoners van de dorpen langs de Maas meegeteld. Zie bijlage 3.1

Memories van successie, kerngegevens.

⁵⁵ Drie memories van successie moesten wegens onduidelijkheden in de aangifte hierbij buiten beschouwing blijven. Bij deze drie week de optelling van de waarden van de bestanddelen te sterk af van de opgegeven totale baten. Van de overige 85 memories was deze afwijking minder dan 2 procent (zie tabel 3.13).

⁵⁶ In de diagrammen 3.2 tot 3.4 zijn deze grafisch weergegeven.

⁵⁷ In veel memories van aangifte was het onroerend goed wel kadastraal gespecificeerd, maar vond de waardering voor het geheel plaats. Dit 'onbekend' wordt ook gevormd door zelden gespecificeerde vermogensdelen als renten (op effecten en vorderingen) en pachten en het onroerend goed.

⁵⁸ In de memories van aangifte was hierin in enkele gevallen geen onderscheid gemaakt. Dit in tegenstelling tot voorraden handels- of fabrieksgoederen die wel steeds apart werden opgevoerd.

⁵⁹ Zie tabel 3.13 en diagrammen 3.1 tot 3.3.

⁶⁰ Zie diagram 3.3 en 3.4, het onroerend goed.

⁶¹ Wegens de specifieke waarde van de hooi- en weilanden is het onderscheid met 'hoeve(n) met omringende landerijen' aangehouden.

⁶² Tabel 3.14 en diagram 3.5 De memories met tienden en dergelijke.

Noten bij hoofdstuk 5

¹ Het gehanteerde analyse-model is gebaseerd op Felling, Sociaal-Netwerkanalyse.

² In bijlage 4.A. staan enkele overwegingen bij deze methode.

³ In bijlagen 6, 7, 8, 9 zijn de cumulatieve frequenties van de uitkomsten van deze centraliteitsmaten weergegeven. Op grond van deze verdelingen werden grenzen getrokken van wie nog wel en wie niet meer tot de bestuurlijke top werden gerekend.

⁴ Zie bijlage 4.4, opbouw van het netwerk per peiljaar.

⁵ Zie bijlage 4.c.1, vervlechtingen binnen en tussen de sectoren 1835.

⁶ Zie tabel 6.6 en grafiek 6.5.

⁷ Deze broederschap schijnt in deze jaren slecht of niet te hebben functioneerd, volgens G.C.M. van Dijk, De Bossche Optimaten; geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973 (Tilburg 1973), 401. In 1839 zijn het echter wel deze mannen die de broederschap weer activeerden. Zie Van Sasse van Yssel, Voorname Huizen III, 163-4.

⁸ Zie bijlage 4.2, leden van de netwerken naar religie.

⁹ Zie bijlage 4.c.2 De vervlechtingen binnen en tussen sectoren 1875.

¹⁰ Bijlage 7.8, de centrale bestuurders 1875.

¹¹ Zie Witlox, 'Mr. J.B. van Son' in, idem, *Varia Historica*.

¹² Zie bijlage 4.c.3, de vervlechtingen binnen en tussen de sectoren 1895.

¹³ Voor het peiljaar 1895 zijn niet veel gegevens over sociëteiten buiten Den Bosch gevonden (zie bijlage 4.b.).

¹⁴ Zie bijlage 8.7 De centrale bestuurders 1895.

¹⁵ Witlox, Schaeppman als staatsman, *passim*.

¹⁶ Zie bijlage 4.c.4, de vervlechtingen binnen en tussen de sectoren 1910.

¹⁷ Het leek mij bij de voorbereiding van de netwerkanalyse onjuist een relatie te veronderstellen tussen alle geestelijken in het bisdom en het kathedraal kapittel, c.q. de bisschop. Zo'n relatie is immers van andere aard dan een gedeeld (bestuurs-) lidmaatschap.

¹⁸ Zie bijlage 9.3, de centrale bestuurders 1910.

¹⁹ Zie bijlage 4.3, leden van de netwerken naar woonplaats.

²⁰ A.F.O. van Sasse van Yssel, 'Inleiding', M.G. Wildeman, De Ridderschap van Noord-Brabant, stamdelen 1814-1903, 10; D. Bosch, 'De adel en de vorst in de eerste jaren van het koninkrijk der Nederlanden', Symposium, (1979) 70-93.

²¹ Zie bijlage 4.1, leden van de netwerken naar titel.

²² Maximaal was 3,3 % van de bevolking niet-katholiek. Zie tabel 1.1.

²³ Zie bijlage 4.2, leden van de netwerken naar religie.

²⁴ Zie tabel 4.6, multiplicitéit van relaties.

Noten bij hoofdstuk 6

¹ Deze werden met behulp van cumulatieve frequentieverdelingen aangebracht. Zie hoofdstukken 4 en 5.

² De 'Statistique adressée a S. Exc. M. le Duc de Rovigo le 20 novembre 1810'. RANBr, Archief Prefect F² I, 1310, 75, 73, 70. Alfabetisch van A-Z voor het departement Monden van de Rijn. Grondlijsten per Arrondissement, RANBr, Archief Prefect F² I, 1310, 103, 186, 254. Aanvullingen hierop in de 'Liste des 54 Personnes les plus Marquantes dans le Département des Bouches du Rhin', RANBr, Archief Prefect F² I, 1310, 74.

³ H.T. Colenbrander, Gedenkstukken VI, 554-5, de vergelijkbare opdracht aan de Hollandse prefecten van 29 juli 1811. P.M.M. Klep, 'Kanttekeningen bij het Bataafs-Franse beschrijvende bronnenmateriaal in Nederland, 1795-1813' in: J.P.A. Coopmans en A.M.D. van der Veen (red.) Van Blauwe stoep tot Citadel ('s-Hertogenbosch 1988), 262.

⁴ Zie tabel 5.3 voor de namen en kruistabel 5.6 voor de gegevens.

⁵ Zie bijlage 5.4, Personen vermeld in Statistique Personelle met inkomens boven 16.000 francs en grafiek 5.2.

⁶ De feitelijk te Stiphout wonende Van der Bruggen stond in 1810 te Eindhoven en in 1812 te Helmond op de lijst vermeld.

⁷ Zie tabellen 6.1 en grafiek 6.1.

⁸ Vgl. A.F.J. van Kempen, 'De afkoop van het bestuurlijk deel der heerlijke rechten in Noord-Brabant, 1814-1819', in *Varia Historica Brabantica XI* ('s-Hertogenbosch 1982) 137-194. De eigenaren van de heerlijkheden werden tot 1855 vrijwel jaarlijks opgesomd in de Almanak voor de Provincie Noord-Brabant.

⁹ GADB, Nieuw Archief C 117, 2e stuk.

¹⁰ Zie tabel 6.3, lijst van hoogstaangeslagen kiezers te Den Bosch.

¹¹ Zie tabel 6.4 en 6.9.

¹² Zie tabel 6.5 en 6.10.

¹³ Indien een vergelijkbare aparte procedure wordt toegepast op de grootste grond-belastingbetalers ontbreekt zulk verschil.

¹⁴ RANBr, Van de Mortel-De la Court no. 84. Mr. J.B.H. van de Mortel maakte deel uit van het college van bestaandzitters.

¹⁵ Zie tabel 7.6, Lijst van 31 Bosschenaren met de hoogste geschatte inkomens.

¹⁶ Zie bijlage 11 en tabel 3.12.

¹⁷ Zie tabel 8.5 en grafiek 8.3.

¹⁸ Zie tabel 9.1 en grafiek 9.1.

¹⁹ Zie tabel 10.1, Inkwartieringslijst Napóleon te Den Bosch 1810.

²⁰ Zie tabel 10.2, Lijst van het Comité van Advies tijdens de Katholiekendagen in het bisdom 's-Hertogenbosch 1900-1920.

Noten bij hoofdstuk 7

¹ Zo trachtte J.W. van Half-Wassenaer van Onsenoort, aan het begin van de negentiende eeuw op grond van genealogisch materiaal de familienaam in Van Wassenaer - een oude adellijke Hollandse familie - veranderd te krijgen. Van Sasse van Ysselt, 'Inleiding' in: Wildeman, a.w., 5.

² Reglement bepallende de wijze waarop het Gezag en de Magt door de Staten van de Provincie Noord-Brabant overeenkomstig de grondwet wordt uitgevoerd. Koninklijk Besluit 22 juni 1817 en 16 februari 1818, no 20., art. 13. Reglement op het Bestuur ten Plattelande in de Provincie Noord-Brabant, Koninklijk Besluit 23 juli 1825, no 132., art. 8 en 24. Reglement omtrent de Zamenstelling der Staten der Provincie Noord-Brabant (1826), art 4,1 en 78, f.

³ Artikel 20 en 51 in De wet van 6 juli 1850, 'Regelende de Zamenstelling en Magt van de Provinciale Staten'. Staatsblad no 39.

⁴ In bijlage 11 wordt een overzicht geboden van de functies, de familierelaties en een indicatie voor de rijkdom.

⁵ BAH, doopboek parochie Sint-Jan Evangelist en Sint-Pieter. Bijgehouden door de plebaan Johannes Hooogaerts, 1802 - 1820. De heer L.A.C.A.M. van Rijckevorsel bewerkte deze bron en stelde de gegevens beschikbaar.

⁶ In wezen is dit grotendeels schijn. Natuurlijk bestonden er ook eerder reeds relaties met families buiten Den Bosch en Noord-Brabant; deze zijn echter van vóór 1790 en buiten het onderzoek gebleven.

⁷ RANBr, Van de Mortel-De la Court no. 921.

⁸ Idem, kerkbankbezetting bij de uitvaart, 30 augustus 1853.

⁹ Zie de opgenomen genealogische fragmenten in bijlage 11.

¹⁰ Ibedem

¹¹ Wij zijn allen socialisten [...], wil men het socialisme bevorderen, dan de arbeiders zelve daartoe opgewekt; door het socialisme te bevorderen, bestrijdt men het best het communisme'. Fragment uit zijn discussiebijdrage over 'het arbeidersorganisatie vraagstuk' in: Handelingen Provinciaal Genootschap 1866, 52. Overigens nam Van Hugenpoth ook stelling tegen de invloed van de geestelijkheid in Noord-Brabant; hij was o.a. auteur van een boek tegen de kloosters in Nederland.

¹² Deze partners kwamen uit de families Bosch, De Jong van Beek en Donk, Macpherson, Prisse en tot slot Snouck Hurgronje. Alleen in het eerste geval is met zekerheid bekend dat de bruidegom overging tot het rooms-katholieke geloof.

¹³ Mededeling van de heer L.A.C.A.M. van Rijckevorsel te Den Haag.

¹⁴ KUB, Collectie Brabantica, Genealogie van het Geslacht Verheijen (Oisterwijk 1894).

¹⁵ Zie over hen: Van Kempen, Gouvernement tussen Kroon en Statenfacties.

¹⁶ Uitzondering hierop was de familie Diepen, waarvan een Bossche tak verwant was aan de Bossche elite.

¹⁷ Zie in bijlage 11 de families Bogaers, Coovels, Diepen, Van Glabbeek, Jurgens, Mutsaers, Mutsaerts, Pollet, Prinzen, Rouppe van der Voort.

¹⁸ Zie de opgenomen genealogische fragmenten in bijlage 11.

¹⁹ Zie hoofdstuk 5.

²⁰ GADB, Nut van 't Algemeen, handschrift Minderhoud, 'Geschiedenis van het Departement', 15-16, de leden 1819-1820; GADB, knipselverzameling, 363; Naamlijst der leden der Maatschappij tot Nut in 1887. De katholieken bleven nadien het langste een rol spelen bij de Nutsspaarbank. Almanak voor de provincie Noord-Brabant, diverse jaren.

²¹ A.W.F.M. van de Sande, 'De Noordbrabantse katholieken en het Nut in de eerste helft van de 19e eeuw', in: WW. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.) Om het algemeen volksgeluk, Twee eeuwen particulier initiatief, 1784-1984 (Edam 1984), 257.

²² H.J. Allard, Van Gils, 268-271 en 421. Hier is een brief van Van Gils aan De Robiano weergegeven: 'un directeur futur, De Wijs, homme laïc et politique, et en même temps édifiant et zélé catholique'. Vgl P. Albers, Geschiedenis van het herstel van de hiërarchie in de Nederlanden (Nijmegen 1904), II, 34-36.

²³ GA, Nut van 't Algemeen, Inv. no. 454, 458 en 469, Verslagen en Correspondentie.

²⁴Tussen 1837 en 1915 werd over oudheidkundige onderwerpen 35 maal gesproken, over economische en landbouwkundige vraagstukken 10 maal en zeven maal over letterkundige en artistieke onderwerpen. Index Handelingen Provinciaal Genootschap 1942.

²⁵F.J.M. van der Ven, '125 jaar Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1837-1962', in: *Varia Historica Brabantica I* (1962), 21.

²⁶Van Dijk, a.w.

²⁷Ledenlijsten staan vaak in de reglementboekjes afgedrukt of zijn samen te stellen uit de notulenboeken van de sociëteiten. KUB, Collectie Brabantica, sociëteiten, GADB, knipselverzameling, 367.

²⁸Van Sasse van Ysselt, Gedenkboek De Zwarte Arend, 6-9; idem, 'De oudste Heerensociëteit van Den Bosch', *Taxandria*, 19 (1912), 241-253; idem, Gedenkschrift der sociëteit Casino uitgegeven van het 100-jarig bestaan der sociëteit, 4-6; GADB, Archief van de Sociëteit De Unie te 's-Hertogenbosch, no 1; GAT, Archief van de Sociëteit Binnen Tilburg, 1785-1822, notulenboek, en Van Oorschot, Eindhoven, 399.

²⁹Toespraak van de President in de Vergadering van de 'Katholieke Kring', Den Bosch 9 jan 1873, 10-11. Statuten Vereeniging 'De Katholieke Kring' te 's-Hertogenbosch, Koninklijk Besluit 3 februari 1873 no.6, Staatscourant 61, 12 maart 1873.

³⁰S.H.A.M. Zoetmulder, De sociëteit Amicitia te Eindhoven van 1864 (Typoscript Eindhoven), 30-38. Hier werd een nieuwe sociëteit gesticht en bleven de clericaal-katholieken achter in Concordia; GAH, documentatie Sociëteiten; Burgerlust van 1886.

³¹GADB, Archief Amicitia-Zwarte Arend doos 11, leden Amicitia in 'Reglement der Sociëteit Amicitia' van 1898; idem, doos 4 Ledenboek De Zwarte Arend 1889-1896. Aanvang 19e eeuw was ongeveer een vijfde deel van Amicitia en De Zwarte Arend vermeld op de lijst van 100 hoogst aangeslagenen te 's-Hertogenbosch in 1810, terwijl minder dan een tiende van de leden van de sociëteit De Harmonie vermeld was. Ledenlijst Amicitia in het Reglement van 1789, ledenlijst De Zwarte Arend 1821 in Van Sasse van Ysselt, Gedenkboek De Zwarte Arend, 9-11. Ledenlijst De Harmonie in 'Reglement voor de sociëteit De Harmonie' van 1816.

³²Noordbrabantsch Jaarboekje, 1895. Hiertoe heeft geen reglementswijziging plaatsgevonden.

Noten bij hoofdstuk 8

¹De la Court verkreeg in dit tweede huwelijk ó.a. nog een dochter. Deze huwde met de Bergeijkse winkelier Coovels en vestigde zich met haar man te Helmond waar deze een textielbedrijf begon. Zie bijlage 11 voor een familieoverzicht.

²De zoon bezat volgens de 'Liste des 54 personnes les plus marquantes' in 1810 '20.000 francs de patrimoine'. RANBr, Departementale Bestuur, F² I, 1310, 74.

³J.B.V.M.J. van de Mortel, De positie van den Landdrost in Noord-Brabant van 1807 tot 1810 (Nijmegen 1945), 174-177. Zie Mommers, a.w., 62, 358-9.

⁴RANBr, Departementale Bestuur, F² I, 1310, 74.

⁵GADB, Nieuw Archief, Ingekomen stukken 10 mei 1810, ingekomen stukken 17 april 1813. Zie voor 1812 RANBr, Collectie Marini, no. 119. Voor 1830 GADB, Nieuw Archief, C 117, 2^e stuk.

⁶RANBr, Van de Mortel-de la Court, no. 825. Het huis aan de Hinthamerstraat was in 1807 gekocht van de familie van zijn vrouw. De Baasterhoeve erfde zij van haar vader J.B.van Bommel. Van Sasse van Ysselt, Voornamen Huizen, II, 149 en III, 246.

⁷Van Kempen, Gouvernement tussen Kroon en Statenfracties, 265-266.

⁸RANBr, Van de Mortel-De la Court, no. 838 en no. 1320-1323.

⁹RANBr, idem, no. 829/831.

¹⁰Almanak voor de Provincie Noord-Brabant, 1835; KUB, Collectie Brabantica, Reglement voor de sociëteit De Zwarte Arend 1833.

¹¹RANBr, Van de Mortel-De la Court, no. 903, Testament Jhr. J.W. Half-Wassenaer en no. 904: memorie van aangifte.

¹²RANBr, Provinciaal Bestuur, 4265 (1844); GAH, Administratief, 34 (1848).

¹³RANBr, Van de Mortel-De la Court, no. 1039 en no. 1050. Volgens het laatste was hij voorzitter van het Pius-comité. Dit is niet conform J. Penseijn, Dr. Schaeppman, (Utrecht 1916), II, 177. Deze somt de 'bureauleden' bij de parkmeeting op zonder De la Court te vermelden.

¹⁴Witlox, Schaeppman I, 262-268, 380, 386-387, II, 32-34, etc.

¹⁵G. van den Elsen, De Stichting van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond (Helmond 1913), 19.

¹⁶Witlox, Schaeppman, II, 355.

¹⁷Dit blijkt uit correspondentie met Schaeppman. RANBr, Van de Mortel-De la Court, no. 1001; Schaeppman aan De la Court 26 mei 1894 en 19 augustus 1894. Schaeppman had toen aan politieke betekenis ingeboet.

¹⁸RANBr, Van de Mortel-De la Court, no. 1050, knipsel uit het Groninger Weekblad. Radicale Courant voor Nederland, red. Joan A. Nieuwenhuis, 2 jaargang, no 42, 15-7-1888.

¹⁹Witlox, Schaeppman II, 271, 327-428. De Noordbrabanter 26 en 29 april 1891 en 2 en 9 juni 1891.

²⁰R.G.A. Nabbe, De Noordbrabanter en het Noordbrabantsch Dagblad 1892-1895. De Zuidelijke visie op de ontluikende katholieke emancipatie. (Scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1983), 30-32, 45-48 en 80. Vgl. P. Hollenberg, 's-Hertogenbosch als Perscentrum' in: *Varia Historica Brabantica*, IV (1975) 192-194.

²¹RANBr, Smits van Oyen, no. 11.2.3. De directie van Het Noordbrabantsch Dagblad bestond per 19 november 1895 uit W.A. Fick, president, F.F. Boex, F.W.M. Manders, secretaris en H.M. Thijssen, directeur (en hoofdredakteur).

²²RANBr, Van de Mortel-De la Court, no. 148.

²³Zie hierover hoofdstuk 11.

²⁴RANBr, Memories van successie, kantoor 's-Hertogenbosch 1865, doos 84 no 2/6181 en RANBr, Van de

Mortel-De La Court, no 825.

²⁵ RANBr, Van de Mortel-De la Court, no. 825, *Scheiding en waardering onroerend goed Mevr. De la Court-Half-Wassenaer* 1892.

²⁶ RANBr, Arrondissement Rechtbank 's-Hertogenbosch, *Faillissementen* doos 476.

²⁷ RANBr, Van de Mortel-De la Court, no. 1028 en 1029, *boedelinventaris en de (eerste) uitlelingslijst*. In 1901 had de la Court ook leningen afgesloten met obligatiën en aandelen als onderpand. RANBr, Arrondissement, *Rechtbank 's-Hertogenbosch*, doos 620, *Audientieblad* 1903. Zittingen 9 januari 1903 en 11 december 1903.

²⁸ RANBr, Arrondissement Rechtbank 's-Hertogenbosch, *Faillissementen*, doos 476, *Rekening en verantwoording* door de curator Mr. P.H. Loeff van 7 juli 1911.

²⁹ Idem, *Staat van het passief van 10 maart 1904 en de Rekening en verantwoording van 31 juni 1906* door de curator Mr. P.H. Loeff.

³⁰ RANBr, Van de Mortel-De la Court, no. 1491, *brief van Notaris Canters aan Arnold de la Court van 26 november 1903*.

³¹ Op dit onderwerp zijn regionale bladen vanaf de zomer van 1903 tot het begin van 1904 en voorts die van begin 1906 nagezien. De openbare verkoop van het landgoed brengt de redactie van De Noordbrabantse Courant een kort historisch overzicht van Onsenoort te publiceren. Troelstra suggereerde tijdens een Tweede-kamerdebat over het débacle van de Noord-Brabantsche Bank en de Maatschappij 'Maasland' op 11 december 1903, een verband tussen beide kwesties via één der commissarissen'. Hier zal De la Court zijn bedoeld.

³² RANBr, Arrondissement Rechtbank 's-Hertogenbosch, *Faillissementen*, doos 486, *Nv Noord-Brabantsche Bank, Accountantsrapport*, en idem doos 476, *De la Court, Uitlelingslijst* 2.

³³ RANBr, Van de Mortel-De la Court, 1028. *Boedelinventaris van 16 november 1903*. Zie ook RANBr, Arrondissement Rechtbank 's-Hertogenbosch, doos 620; *Audiantieblad* 1903, zitting 9 januari en 11 december 1903.

³⁴ Verslag van de aandeelhoudersvergadering in De Nieuwe Rotterdamse Courant van 14 november 1903, 2^e blad: 'De Maatschappij tot exploitatie van Bouwgronden: Maasland, gevestigd te Rotterdam' en De NRC van 2 december 1903 1^e blad B en C. Hier werd de mening uitgesproken dat De la Court met deze transactie een strafbaar feit pleegde. Er is echter geen vervolging ingesteld. De Noordbrabantse pers geeft een verslag zonder De la Court te noemen. Berichten; De Noordbrabantse van 28 okt 1903, De Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosche Courant van 16 november 1903, en van 13, 14, 21 en 23 december 1903.

³⁵ RANBr, Arrondissement Rechtbank 's-Hertogenbosch, *Faillissementen*, doos 476, *ingekomen brieven bij de curator*.

³⁶ RANBr, Van de Mortel-De la Court, no. 1068.

³⁷ Zie bijlage 11 voor een familie-overzicht.

³⁸ RANBr, *Begraafboek Grote Kerk Oss, 1786-1807*. De vader werd op 19 september 1797 begraven en de moeder op 12 september 1807. De kosten waren 1,30.0 i.p.v. de gebruikelijke 0,3.0 of 0,11.0.

³⁹ Anton Jurgens, *Notes on the history of the Jurgens' Business* (z.p. z.j., typescript Bibliotheek Unilever), 1. Cf: Ch. Wilson, *Geschiedenis van Unilever*, een beeld van economische groei en maatschappelijke verandering, (Den Haag 1954) deel II, 19.

⁴⁰ RANBr, *Provinciaal Bestuur*; 4294-4295. Van niet alle vermelde verkiesbare personen zijn de aanslaghoogten bewaard gebleven.

⁴¹ RANBr, *Provinciaal Bestuur* 4265.

⁴² RANBr, *Memories van successie*, kantoor Oss, 1862, no. 1/428.

⁴³ F.J.M. van de Ven, 4000 jaar Oss (Berlicum 1975), 75.

⁴⁴ RANBr, *Provinciaal Bestuur* 4265.

⁴⁵ Jurgens, a.w., 4-7.

⁴⁶ Jurgens, a.w., 7. Cf: Wilson, *Unilever* II, 20-26.

⁴⁷ W.J.D. van Iterson, *Schets van de Landhuishouding der Meierij*, 1868, 18.

⁴⁸ V.R.Y. Croesen, *De geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandse zuivelbereiding in het laatst van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw* ('s-Gravenhage 1931), 40. En ook; A. Jurgens, *Butterine of Margarine-boter. Voordracht*, gehouden in de 'Society of Arts' 12 december 1884, 6.

⁴⁹ Jurgens, *Notes on the history*, 7.

⁵⁰ Jurgens, a.w., 7-9, cf: Wilson, *Unilever* II, 25-26.

⁵¹ *ibidem*.

⁵² Jurgens, a.w., 16-17.

⁵³ Jurgens, *Butterine of Margarine-boter*, 8, 11-12.

⁵⁴ Van der Ven, 4000 jaar, 77 en Ch.B.P. van Herpen, *Taatsebulleke*, (Oss 1979), 9.

⁵⁵ Jurgens, *Notes on the history*, 40-41.

⁵⁶ RANBr, *Memories van successie*, kantoor Oss, 1880, 2/6938.

⁵⁷ RANBr, *Memories van successie*, kantoor Oss, 1887, 3/974.

⁵⁸ Wilson, a.w. 6.

⁵⁹ SNOB, *Gemeente Oss, hoofdelijke omslagen 1895 en 1910*.

⁶⁰ J. van Zuylen (red), *De kerk in het centrum* (Oss 1987), *passim*.

⁶¹ Wilson, a.w., II, 50.

⁶² GR, *Unilever*, no. 1090, map 36, *concept brief*, z.d.

⁶³ GR, *Unilever*; no. 1224 en 1225.

⁶⁴ GR, *Unilever*, no. 1224.

⁶⁵ Witlox, *Schaepman* II, 106.

⁶⁶ GR, *Unilever*, no. 1225, *brieven van 31 oktober 1895, 6 november 1895 en 19 maart 1896*.

⁶⁷ RANBr, *Provinciaal Bestuur* 4265.

⁶⁸ SLC, *Gemeenteverslagen Beugen 1851-1914*.

⁶⁹ *Mededeling J.J.M. van der Voordt te Beugen, die waardevol materiaal ten aanzien van de Boerenbond te Beugen beschikbaar stelde*. Vgl foto ontleend aan, T. van den Berg (red.), *Oud Beugen op de foto I* (Boxmeer 1985).

⁷⁰ RANBr, *Memorie van successie*, kantoor Boxmeer, 1879, n°. 8533.

⁷¹ RANBr, *Memories van successie*, kantoor Boxmeer, *Tafel 5bis*, 1879-1884. Deze sterfgevallen zijn exclusief

de doodgeborenen.

⁷² RANBr, Memories van successie, kantoor Boxmeer, 1879, no. 8585.

⁷³ Idem no. 8558. Petronella Johanna van der Voordt (Beugen 29 mei 1825)-ald. 23 juli 1879); saldo f.114.518,30.

⁷⁴ Mededeling van J.J. Driessen, Bisschopelijk Archief Roermond.

⁷⁵ Coöperatieve Stoom-zuivelfabriek 'Cuenera', -Beugen-Rijkevoort-Boxmeer-, 1906-1931, (z.p., z.j.), 3.

⁷⁶ Uit de geschiedenis van den Boerenbond en den Boerenleenbank te Beugen bij het 25-jarig jubileum van den NCB 1899-1924. (Typoscript z.p. z.j.). De beweegreden tot afdreden uit de mededeling van J.J.M. van der Voordt te Beugen.

⁷⁷ idem.

⁷⁸ SLC. Beugen; notulen gemeenteraad, 5 september 1905.

⁷⁹ Gemeenteverslag Beugen 1906 e.v. Productiecijfer 1906 bij J.J. Wintermans, Een halve eeuw gewestelijke Zuivelcoöperatie, ZNZ (Roermond, 1947), 317-320 en voor latere jaren in, Coöperatieve Stoom-zuivelfabriek 'Cuenera', 20-21.

⁸⁰ Wintermans, a.w., aangesloten zuivelfabrieken, 317-320.

⁸¹ J.J. Wintermans, Geschiedenis van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond ('s-Hertogenbosch 1946), 334-337.

⁸² Een positieve toon spreekt uit verschillende berichten ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als voorzitter van de Boerenbond, bij het terugtreden uit zijn functies en bij zijn sterven. De Graafsche Courant van 26 juli 1924 en 12 januari 1927, De Echo van het land van Cuijk van 2 juni 1928 en Het Boxmeers Weekblad van 2 juni 1928.

⁸³ Zie foto in Van den Berg, a.w.

⁸⁴ In hoofdstuk II wordt hier verder op ingegaan.

⁸⁵ Vgl. Jonker, 'Boerenvreugde of boerenverdriet?', 410-411.

⁸⁶ Zie voor dit begrip hoofdstuk 2.

Noten bij hoofdstuk 9

¹ R. Aubert 'Kerk en godsdienst in de Zuidelijke Nederlanden', in Algemene geschiedenis der Nederlanden XI, 118; S. Stokman, De religieuzen en de onderwijspolitiek der regering in het verenigd koninkrijk der Nederlanden, 1814-1830 ('s-Gravenhage 1935), 48-51 en 78-81. Het recht van placet betekende dat de koning bepaalde of een pauselijke uitspraak binnen het land mocht worden afgekondigd.

² Zijn opvolger, Den Dubbelden, aanvaardde in 1832 voor het eerst wel de toelagen. Albers, a.w., 43-45.

³ Albers, a.w., 67 en 94.

⁴ Deze instellingen hadden vóór 1825 geen officiële status, maar werden getolereerd. Sedert 15 april 1815 bestond in Noord-Brabant een klein-seminarie.

⁵ J.F.A. Wassink, Van Calvinisten en Katholieken (Scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1987), 102. Latijnse scholen bestonden te Megen, Ravenstein, Uden, Grave, Boxmeer, Helmond, Gemert, Eindhoven en 's-Hertogenbosch; er was een seminarie te St-Michielsgestel en Franse kostscholen bestonden te Oirschot en te Eindhoven. Groot-seminaries waren er te Nieuw-Herlaer voor het vicariaat 's-Hertogenbosch en voorts te Groot-Linden en van 1824-1842 te Uden voor de vicariaten Megen-Ravenstein en Nijmegen-Grave.

⁶ RANBr, Provinciaal Bestuur 4291, Jaarverslagen district Helmond 1825 en 1826. Allard, a.w., 308.

⁷ Wassink, a.w., 100-102.

⁸ Albers, a.w. 301-316.

⁹ Deze bisschop was volgens A.F. Manning, De betekenis van C.R.A. van Bommel voor de Noorderlijke Nederlanden (Utrecht 1956), verwant aan de Bossche en Leidse familie Van Bommel. Mr. C. van der Horst was afkomstig uit 's-Hertogenbosch en opgeleid door A. van Gils, zie Allard, a.w. 285.

¹⁰ Advis van Leopold van Sasse van Yssel, uitgesproken 14 dec 1825 ter gelegenheid der Jaarlijksche Begroeting ('s-Gravenhage 1829). Indertijd nam men aan - gezien de strekking - dat niet Van Sasse zelf, maar seminariepresident Van Gils de auteur is geweest. RANBr, Provinciaal Bestuur 4803, minnuut van vertrouwelijk rapport van de gouverneur aan de Minister van 26 januari 1830. Hierin wordt de mening geventileerd dat Van Gils de auteur van de redevoeringen van Van Sasse en Luyben was.

¹¹ Advis van Leopold van Sasse van Yssel, 32 en 41-42. Noordziek, Handelingen der Staten Generaal 1825-1826, zitting 14 december 1825 en Nederlandsche Staatscourant 15 december 1825 no 295.

¹² Albers, a.w., 128. De petitie werd niet in de originele vorm opgezonden. Een commissie uit de Staten herformuleerde het stuk. In de bij Allard, a.w. 323-4, afgedrukte formulering worden de argumenten ontleend aan de onderstelde goede bedoeling van de vorst. Deze versie kreeg slechts twee tegenstemmen.

¹³ Van Kempen, Gouvernement tussen Kroon en Statenfracties, 228-234.

¹⁴ Deze episode is voor Noord-Brabant globaal beschreven door H. van Velthoven, 'De geest in Noord-Brabant vóór het België-conflict van 1830' in Varia Historica Brabantica II (1966), 205-259 en Hoffman, a.w., Bij Van Velthoven ligt wel heel zwaar de nadruk op de Noordbrabantse loyaliteit.

¹⁵ Aubert, a.w. 120-1. De argumentatie bij Van Sasse in 1825 week hiervan duidelijk af. Hij noch Van Gils waren voor een liberaal-katholicisme. Ook komt deze argumentatie niet voor in de bekende formulering van het rekest van de Provinciale Staten van Noord-Brabant uit 1826.

¹⁶ In de prospectus voorafgaand aan de uitgave werd het blad niet als katholiek geafficheerd. De vrijheid van meningsuiting werd geprezen. 'Het is door middel der drukpers en der dagbladen dat de volksgesest, welke de ziel eener constitutionele regering is, wordt verlevendigd en de belangen der natie tot aan den voet des troons worden opengelegd'. Prospectus van een uit te geven Dagblad onder den titel van 'Noord-Brabander', geciteerd bij Wassink a.w., 122-3.

¹⁷ ARA, IIe afdeling, Tweede Kamer, Verzoekschriften, Petities, Adressen, 1815-1919. plaatsingsnummers

829-832.

¹⁸ Schatting bij A. De Jonghe, De taalpolitiek van Willem I in de zuidelijke Nederlanden (Brussel 1943), 323.

¹⁹ ARA II, Tweede Kamer, Verzoekschriften, etc, doos no. 830, ingekomen 20 febr. 1829 no. 6, 8 en 8bis. De petitie uit Helmond, ingekomen 6 febr. 1829 no 14, eiste in andere woorden hetzelfde.

²⁰ Idem, doos no. 830, ingekomen op 20 febr. 1829; no 23, doos 831, ingekomen op 25 febr. 1829; no 3, op 3 maart 1829, no 5 en op 6 maart 1829; no 6 en no 7.

²¹ Idem, doos no. 831, ingekomen 3 maart 1829, no 123; voor Cuyk, idem doos no 833, ingekomen 4 november 1829 no 10. Deze petitie had rechtstreeks betrekking op de begrotingsbehandeling van mei 1829, maar was te laat binnengekomen.

²² Stokman, a.w. 285-87.

²³ Tellen van het aantal petitities is moeilijk door het grote aantal ingevoegde en samengevoegde vellen en de gelijktijdige binnenkomst van petitities over andere onderwerpen. Het tellen van de ondertekenaars is haast onmogelijk door de volslagen vol geschreven bladzijden. De schatting is van tijdgenoten en aangehaald bij De Jonghe, a.w., 342.

²⁴ ARA II, Tweede Kamer, Verzoekschriften. De petitie uit Gemert, doos no. 843, ingekomen op 1 febr. 1830, no 33; petitie uit Hilvarenbeek, idem, no 38.

²⁵ Albers, a.w., 329-330.

²⁶ ARA II, Tweede Kamer, Verzoekschriften, etc, De petitie uit Lierop, z.d., als voor; doos 843, ingekomen op 1 febr. 1830 no 20; uit Breugel, z.d., idem, no. 36; uit Hilvarenbeek, van 22 dec 1830, idem, no. 38; uit Diessen, z.d., idem, no. 39; Lith en e.o. van 25 dec 1829, idem, no. 42; uit Son, z.d., doos 846, ingekomen op 4 maart 1830, no. 6; en de petitie uit Tilburg, z.d., doos 846, ingekomen op 26 maart 1830, no. 3 is er geheel aan gewijd.

²⁷ Dit zijn er veel meer dan de 20 petitities die Van Velthoven noemt in: Stad en Meierij, II, 53.

²⁸ ARA II, Tweede Kamer, Verzoekschriften, etc. De contra-petitities kwamen uit Sint-Oedenrode, doos 833, ingek. 14 november 1829, no. 3; anoniem ('s-Hertogenbosch ?), doos 833, ingek. 28 november 1829, no. 23; 's-Hertogenbosch, doos 835, ingek. 12 december 1829, no. 13; Oisterwijk, doos 843, ingek. 1 februari 1830, no. 90, en uit Deurne, doos 846, ingek. 8 maart 1830, no. 4.

²⁹ RANBr, Provinciaal Bestuur 4803. Over de reacties op de Koninklijke Boodschap van 11 dec 1829. Minuut-rapporten 15 januari 1830, 18 januari en met name 26 januari 1830. Dit laatste rapport geeft onder andere gemeentegewijs verslag. Samengevat in H.T. Colenbrander, Gedenkstukken IX, 2, 702 ev.

³⁰ RANBr, Provinciaal Bestuur 4803, bijlage bij minuut rapport aan Minister van Binnenlandse zaken 26 januari 1830.

³¹ idem.

³² Allard, a.w. 341.

³³ Waarschijnlijk tekenden wel van zijn familieleden. Er is echter geen lijst aangetroffen met namen van professoren of leerlingen van het seminarie te Sint-Michielsgestel, wel die van de latijnse school te Uden.

³⁴ RANBr, Provinciaal Bestuur 4803, districtscommissaris De Quay aan gouverneur, Mill, 8 februari 1830.

³⁵ ARA II, Tweede Kamer, Verzoekschriften, etc, doos 831, ontvangen op 6 maart 1829 no 6 en 7; doos 833, ontvangen op 4 november 1829.

³⁶ Hoffman, a.w., 50, O.a. A.J. van Ingenhousz te Breda, notaris H.J. van Weel te Oosterhout en L. Fredericks te 's-Hertogenbosch.

³⁷ Zijn naam staat op de petitities uit 's-Hertogenbosch; zijn zoon huwde in 1835 met de dochter van Henricus de Wijs.

³⁸ Zie A.F.O.van Sasse van Yssel, 'Enige bladzijden uit de Moderne Geschiedenis van Noord-Brabant' in: Taxandria 1905, 5-7.

³⁹ Gebruikt zijn de volgende petitities, kanton Sint-Oedenrode, doos 831, ingekomen op 3 maart 1829, no 25; Cuyk en Beers, doos 831, binnengekomen op 6 maart no. 7; Erp, doos 841, binnengekomen op 23 december no. 290; Mierlo, doos 843, binnengekomen op 1 februari 1830, no. 21; Gemert, idem, no. 33 en Breugel, idem, no. 36.

⁴⁰ In de gemeente Nuenen tekenden zelfs 162 van de 385 personen met een kruisje en in Sint-Michielsgestel 25 van de 207. Ook zijn op verschillende lijsten de namen in eenzelfde handschrift geschreven.

⁴¹ Albers, a.w. 286

⁴² Van Velthoven, 'De Geest', 255.

⁴³ RANBr, Provinciaal Bestuur 4803, Rapport van districtscommissaris H. de Quay aan de gouverneur betreffende de geestesgesteldheid, Mill 5 december 1829.

⁴⁴ Bijvoorbeeld zo'n affaire bij Van Velthoven, 'De Geest', 217-128, en een ander bij Van Kempen, a.w. 261-266.

⁴⁵ RANBr, Provinciaal Bestuur 4803, bijlage bij de minuut-brief aan de Minister van Binnenlandse Zaken van 18 januari 1830.

⁴⁶ Hoffman, a.w. 53-54.

⁴⁷ Manning, a.w., 128, en Albers a.w. 307-11.

⁴⁸ De Noord-Brabander van 10 juni 1830. Geciteerd bij Hoffman, a.w., 66-67.

⁴⁹ Gouverneur Van den Bogaerde meldde dat deze angst door de 'tegenstrevers' werd gebruikt; zie RANBr, Provinciaal Bestuur 4803, minuut rapport van 19 oktober 1830.

⁵⁰ A. Smits, 'Instructies aan en rapporten van Gouverneurs uit 1830', Bijdragen en Mededelingen van Historisch Genootschap 67, 1949, 284; Rapport Van den Bogaerde van 9 september 1830.

⁵¹ J.A. Bornewasser, 'Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830' in Algemene geschiedenis der Nederlanden XI, 277.

⁵² Een mening die ook door de Noord-Brabander werd uitgedragen, 7 september, 14 en 21 oktober 1830 en ook zeer waarschijnlijk door Van Sasse van Yssel werd nagestreefd, maar niet door Luyben. Hoffman a.w. 85, 135, 127-133 en 93.

⁵³ ARA II, Tweede Kamer, Verzoekschriften, etc, doos 847, binnengekomen 18 september 1830 no 22. Deze petitie, 'Memorie tot bevrediging van de Zuijdelijke Provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden' was van F. van Duijnhoven, secretaris van de gemeente Cuyk en Sint Agatha. Vgl Van Kempen, Gouvernement tussen Kroon en Statenfracties, 276-277.

⁵⁴ RANBr, Provinciaal Bestuur 4803, Rapport Wesselman aan Van den Bogaerde van 7 november 1830 en mi-

nuut rapport van Van den Bogaerde aan de Minister van 23 november 1830.

⁵⁵ RANBr, Provinciaal Bestuur 4292, Jaarverslagen over 1830 uit de districten Waalwijk, Bostel, Boxmeer en Helmond.

⁵⁶ Hoffman, a.w. 212-3 en ook RANBr, Provinciaal Bestuur 4803, minuut rapport van de gouverneur van 9 november 1830 en RANBr, Provinciaal Bestuur 4804, brief van Wesselman aan de gouverneur van 12 februari 1831.

⁵⁷ H.F.J.M. van den Eerenbeemt en M.F.A. Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen in een gesloten samenleving* (Tilburg 1986), 14-15.

⁵⁸ Hoffman, a.w., 247-248.

⁵⁹ Zie hoofdstuk 5.

⁶⁰ Henricus de Wijs was in 1835 Gedeputeerde-Statenlid, maar zijn voorzitterschap van de sociëteit Amicitia in dat jaar staat niet vast. Zijn lidmaatschap van het college van Regenten over de Armen te 's-Hertogenbosch bleef buiten de analyse.

⁶¹ Van Kempen, a.w. 268.

⁶² De zogenaamde Candidus Brabantus polemiek. Zie Van Kempen, a.w., 92-104.

Noten bij hoofdstuk 10

¹ Wet op het lager onderwijs van 13 augustus 1857, Staatsblad 103.

² Berekend uit R. Reinsma 'Het lager onderwijs in Noord-Brabant tussen 1830 en 1850 volgens de rapporten van de hoofdinspecteur Wijnbeek', *Varia Historica Brabantica*, II ('s-Hertogenbosch 1966) 261-e.v.

³ Van de Sande, a.w., 250.

⁴ Het mandement over het onderwijs van de Nederlandsche Bisschoppen, 22 juli 1868 (Hilversum 1940), 9-10.

⁵ D. Verhoeven en M. van Hees, *Voor ziel en zaligheid, theorie en praktijk van de Rooms-katholieke opvoeding in oostelijk Noord-Brabant 1900-1930* (Scriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1987), 49-52.

⁶ Het mandement over het onderwijs, 18.

⁷ W. van den Ven, 'Vastenmandement 24 januari 1894', in *Collectio Epistolarum Pastoralium*, 1892-1905, 114-115.

⁸ A.F. Diepen, *Onze schooltucht. Gedachten en wenken over tucht op en door de R.K. lagere school* ('s-Hertogenbosch 1911), 3-6.

⁹ Geciteerd in Verhoeven en Van Hees, a.w. 62.

¹⁰ J.B. Hugenpoth tot den Berenclauw, *Inleiding tot waarheid in het Staatsbeleid* (Utrecht 1865), 26-27.

¹¹ Uiterste wilsbeschikkingen van wijlen Mr. P.F. van Cooth ten behoeve van het onderwijs in Noord-Brabantsche en Geldersche gemeenten ('s-Hertogenbosch 1901), 28-30.

¹² RANBr, Provinciaal Bestuur, 4769: Minuut verslag commissaris des Konings in Noord-Brabant aan Minister van Binnenlandse Zaken; 1867, sectie onderwijs.

¹³ Idem, no. 4770: 1873.

¹⁴ Idem, no. 4769: 1868.

¹⁵ Idem, no's. 4769-4770: 1870, 1871, 1872, 1873.

¹⁶ Idem, no. 4770: 1873.

¹⁷ Idem, no. 4770: 1872.

¹⁸ Idem, no. 4772: 1881.

¹⁹ J.B. Hugenpoth tot den Berenclauw, 'Welke richting behoort gegeven te worden aan de opvoeding der vrouw' in: *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant*, 1866, 71-92.

²⁰ F.J.M. van der Ven, '125 jaar Provinciaal Genootschap', 29-31.

²¹ GADB, Knipselverzameling, 373.8.

²² RAG, Rijkskweekschool, no. 25, Verslag Rijkskweekschool 1888-1889, Copieboek uitgaande brieven, brief van directeur Trosée aan Minister van Binnenlandse Zaken van 18 maart 1892 en 18 maart 1893.

²³ RANBr, Provinciaal Bestuur 4769, Minuut verslagen van de commissaris der Koning aan de Minister van Binnenlandse zaken, 1868 en 1869 sectie onderwijs.

²⁴ RAG, Rijkskweekschool, Verslag van de toestand 1881/82 en volgende jaren.

²⁵ J.A.W. Smulders, *De Stichting van de Bisschoppelijke kweekschool van 's-Hertogenbosch en het leven en onderwijs op deze school gedurende de eerste jaren van haar bestaan* ('s-Hertogenbosch 1980), 5-6.

²⁶ RAG, Rijkskweekschool. no. 67, Ingekomen brieven, brief administratie De Tijd, 23 april 1881.

²⁷ Smulders, a.w. 6-8.

²⁸ Smulders a.w. 9-10.

²⁹ Een zetel wegens het overlijden van een lid. Wegens de bevolkingsgroei in de stad werd het zetel van 20 op 21 gebracht.

³⁰ Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbosche Courant, 8 juli 1891.

³¹ Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbosche Courant, 18 juli 1891, *De Noordbrabanter*, 19/21 juli 1891.

³² Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbosche Courant, 18 juli 1891.

³³ Aantekening op de advertentie in de Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbosche Courant, 20 juli 1891, exemplaar GADB.

³⁴ KUB, *Collectie Brabantica*, 's-Hertogenbosche Verkiezings Courant 18 juli 1891.

³⁵ Gemeenteverslag 's-Hertogenbosch 1891. Kiesgerechtigd waren in 1891 1509 mannen.

³⁶ RANBr, Provinciaal Bestuur 6723, Brief Minister Binnenlandse Zaken aan Gedeputeerde Staten, 15 juli 1893 met afschrift overeenkomst van 8 augustus 1870.

³⁷ RAG, Rijkskweekschool no. 18-29, Verslagen van de toestand der Rijkskweekschool; no. 72, Copieboek uitgaande brieven bevat een brief van 7 februari 1893 met opgave van de noodzakelijke werkzaamheden.

³⁸ GADB, Notulen besloten Gemeenteraad 's-Hertogenbosch 14 september 1892.

³⁹ GADB, Nut van 't Algemeen, no. 7, Notulenboek 80-85. Algemene Vergadering 21 september 1892.

⁴⁰ Idem, 86-88. Bestuursvergadering 21 september 1892.

⁴¹ GADB, Notulen gemeenteraad 's-Hertogenbosch, 1 februari 1893.

⁴² Het raadslid Josephus H. H. van Rijckevorsel [Den Bosch 5 december 1829-Roermond 7 oktober 1903] was een achterneef van het lid Mr. Alphons J.M.B. van Rijckevorsel [Den Bosch 14 jan 1857-Vught 30 augustus 1908].

⁴³ GADB, Notulen besloten vergadering Gemeenteraad 's-Hertogenbosch, 12 november 1892.

⁴⁴ GADB, Notulen gemeenteraad 's-Hertogenbosch, 12 november 1892.

⁴⁵ GADB, Notulen gemeenteraad 's-Hertogenbosch, 16 december 1892.

⁴⁶ GADB, Notulen besloten gemeenteraad 's-Hertogenbosch, 14 juli 1893.

⁴⁷ GADB, Notulen gemeenteraad 's-Hertogenbosch, 29 maart 1893.

⁴⁸ Vóór stemden M. van den Bergh, L.J.C. Bogaerts, A.J.A. van Lanschot, B.W.M. Lutkie, Jhr.Mr. L.C.J.A. van Meeuwen, Dr J. Roosenburg, J. van Rijckevorsel, Mr. E.G.J. Tilman en de wethouders J.B.A. van de Mortel en J.J. van der Ven. Tegen waren J.J.H. Bolsius, L. Derks, F.C. van Goch, F.X.C. Luycx, P.M.J. Meuwese, Mr. A. van Rijckevorsel, L.J.N. Spierings, M.J. Sweens en wethouder A.B. van der Steen. Notulen gemeenteraad 's-Hertogenbosch, 14 april 1893. Afwezig waren de leden Th.C. Nederveen die tegengestemd zou hebben, en het tussentijds verkozen protestantse raadslid J.E. van der Schuyt, naar zou blijken, voorstander van de kweekschool.

⁴⁹ GADB, Notulen gemeenteraad 's-Hertogenbosch, 29 april 1893.

⁵⁰ De tegenstander Luycx was afwezig. GADB, Notulen gemeenteraad Den Bosch 26 Mei 1893.

⁵¹ De Noordbrabarter van 8 maart 1893, 'Circulaire tot oprichting eener nieuwe kiesvereniging'; idem van 18 maart 1893, 25/27 maart; 'Presidentskwestie'; idem van 20 juni 1893.

⁵² A. van Rijckevorsel, Uit beginsel, naar aanleiding der besprekingen over de Rijkskweekschool te 's-Hertogenbosch (z.pl. 1893).

⁵³ Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbosche Courant, 17 en 18 juli 1893, zie ook GADB, Collectie Van Lanschot, verkiezingen. Mr. H.A. Sassen was een neef van de eerder genoemde Mr. Hubert Sassen.

⁵⁴ Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbosche Courant, 17 juli 1893.

⁵⁵ Gemeenteverslag 's-Hertogenbosch 1893. Stemberechtigd waren 1544 mannen.

⁵⁶ GADB, Register van behandelde zaken en ingekomen stukken bij B. & W. 1893.

⁵⁷ Het Noordbrabantsch Dagblad, 25 juli 1893, 'Na de overwinning'.

⁵⁸ Afwezig waren Van Lanschot en Nederveen, een vóór en een tegenstander.

⁵⁹ Het Noordbrabantsch Dagblad, 23 september 1893, 'De Kweekschool'.

⁶⁰ GADB, Nut van 't Algemeen, no. 7, notulenboek 13, 20, 26 september en 10 en 23 oktober 1893.

⁶¹ Het Noordbrabantsch Dagblad, 23 september 1893, 'De Kweekschool'; idem, 4 oktober 1893, 'De Maatschappij tot Nut van het Algemeen'.

⁶² Van der Ven 'Vastenmandement', 108-117.

⁶³ ABH, Dossier lager onderwijs, V-A-2, V-A-3 en V-B-2.

⁶⁴ L. Dasberg en J.W.G. Jansing, Meer kennis meer kans. Het Nederlandse onderwijs 1843-1914 (Bussum 1978), 49.

⁶⁵ Nabbe, a.w., 43-44.

⁶⁶ Uiterste wilsbeschikkingen, en Stukken betrekking hebbende op de nalatenschap van wijlen Mr. P.F. van Cooth ('s-Hertogenbosch, z.j.) GADB, Notaris Rits, Repertorium 1902: 21, 22 februari, 19 maart en 18 augustus; Actes 146, 148 en 151. Het brutovermogen werd becijferd op f.1.302.148,49 in SAZOB, Eindhoven, no. 2285, Dossier Cooth, Staat van het vermogen van wijlen Mr. P.F. van Cooth volgens diens laatste aangifte voor de vermogensbeslating.

⁶⁷ De buiten de onderzoeksregio gelegen gemeenten Appelteren, Bergen op Zoom, Bergharen, Deurssen, Dieden, Druten, Eiten, Huisseling, Lith, Megen, Oosterhout, Raamsdonk, Ravenstein, Roosendaal, Steenberg, Waalwijk, Wamel, Werkendam, Wijchen en Zevenbergen werden ook bedacht maar worden hier niet verder genoemd.

⁶⁸ Uiterste wilsbeschikkingen, 2.

⁶⁹ Uiterste wilsbeschikkingen, 8-16 en 41.

⁷⁰ Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbosche Courant, 14 en 18 juni 1901.

⁷¹ De Noordbrabarter, 10, 18 en 20 juni 1901.

⁷² De Noordbrabarter, 17 juni 1901.

⁷³ SLC, Notulen gemeenteraad Grave, 20 juni 1901.

⁷⁴ SAZOB, Eindhoven; 2285: dossier Van Cooth.

⁷⁵ GB, Notulen gemeenteraad Boxtel, 17 juli 1901, SLC, Notulen gemeenteraad Grave, 3 augustus 1901.

⁷⁶ GB, Notulen gemeenteraad Boxtel, 17 juli 1901.

⁷⁷ RANBr, Gerechtshof, no. 325: arrest 12 maart 1907.

⁷⁸ Witlox, Schaepman III, 163-166, 171-178.

⁷⁹ In het district 's-Hertogenbosch van de onderwijsinspectie namen in 1905-1910 slechts enkele honderd leerlingen aan dit onderwijs deel. Verslag betreffende de toestand in de provincie Noord-Brabant, Hoofdstuk VI, Onderwijs, tabel IV, 1905-1910.

⁸⁰ Verslag betreffende de toestand in de provincie Noord-Brabant 1903, Hoofdstuk VI, 2-8. Vgl. SLC, notulen gemeenteraad Grave, 9 november 1901 en SLA, notulen gemeenteraad Veghel 23 oktober 1909.

⁸¹ Gemeenteverslagen Asten, Boxmeer, Boxtel 1902-1904, SLC, Notulen gemeenteraad Boxmeer, 8 juli 1903.

⁸² GG, Notulen Gemeenteraad Gemert 25 oktober 1902, Gemeenteverslag Gemert 1903, 8. Bericht over het verzet tegen een onderwijzer met landbouwakte in de Gemertsche Courant, 1-1-1912.

⁸³ SLA, Notulen gemeenteraad Veghel 5 december 1903 en 24 oktober 1908, D. Verhoeven, e.a. De kwaliteit van het bestaan te Veghel 1850-1920; een dorpsonderzoek. (Verslag doctoraalwerkcollege Economische Sociale Geschiedenis, Utrecht 1984-85).

⁸⁴ Zie het cynische commentaar van Gemerts Belang bij het burgemeestersjubileum in Gemertsche Courant,

1-1-1912.

- ⁸⁵ Van Oorscot, Eindhoven, 454.
⁸⁶ Deze strijd is beschreven in C. Baltis, Het ontstaan en ontwikkeling van het middelbaar onderwijs in Eindhoven in de periode 1900-1940 (Scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1979), 32-74 en samengevat in Van Oorscot, Eindhoven, 285-286, 332-335 en 449-456.
⁸⁷ Van Oorscot, a.w. 334-335.
⁸⁸ P.P. Jansen, 'De Schoolstrijd om de Rijks-HBS', De Vlasbloem, Historisch Jaarboek voor Helmond, 1982, 157-176; A.L. Lamers, De Rijks Hoogere Burgerschool te 's-Hertogenbosch gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan 1867-1892, ('s-Hertogenbosch 1892), bijlage M.
⁸⁹ Gedenkboek bij het eeuwfeest van het Koning Willem II lyceum, 1866-1966 (Tilburg 1966), 25.
⁹⁰ Gedenkboek van het Sint-Odulphuslyceum te Tilburg (Tilburg 1939), 21-23.
⁹¹ Jansen, a.w., 160.
⁹² Jansen, a.w., 162-166.
⁹³ Jansen, a.w., 170.

Noten bij hoofdstuk 11

- ¹ Zie hoofdstuk 3.
² P.J. van Loon, De ontwikkeling van het Landbouworganisatiewezen in Noord-Brabant tot 1881 (Typoscript, Wouw 1949).
³ Deze paragraaf is - tenzij anders aangegeven - gebaseerd op de Jaarverslagen van de Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw en op P.J. van Loon, Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant, 1851-1951 (Amsterdam z.j.).
⁴ Statuten van de Vereeniging Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw te Tilburg. Koninklijk goedgekeurd 5 september 1881.
⁵ Zie tabel V, ledental Maatschappij van Landbouw en NCB.
⁶ RANBr, Maatschappij van Landbouw, doos 9^{1h}, notulen dagelijks bestuur 8 juni 1896. De opmerking was van W.A. Coolen.
⁷ Uitkomsten van het Onderzoek naar den toestand van den Landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 18 september 1886, no. 28 (4 dln 1890).
⁸ RANBr, Maatschappij van Landbouw, doos 9^{1h}, notulen hoofdbestuur 20 oktober 1896 en dagelijks bestuur 25 januari 1897.
⁹ Verslag Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw over het jaar 1886, 5-6.
¹⁰ Verslag Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw over het jaar 1895, 99-104. Van Loon, Honderd jaren, 34, en Van Veldhoven II, Stad en Meierij, 213.
¹¹ Deze paragraaf is - tenzij anders aangegeven - gebaseerd op J.J. Wintermans, Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijke Boerenbond (zpl. 1946). Het relaas van de oprichting kan ook worden gelezen bij G. van den Elsen, De Stichting van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond (Helmond 1913) en P. Hollenberg, Gerlacus van den Elsen, Emancipator van den Noordbrabantse Boerenstand 1853-1925 (Tilburg 1956).
¹² Louis en de reeds meermalen genoemde Mr. Alphons van Rijkevorsel waren broers, tevens neven van De van der Schuieren.
¹³ RANBr, Maatschappij van Landbouw, doos 9^{1h}, notulen dagelijks bestuur 31 maart 1896.
¹⁴ Dit was Ch.A. Daverdeldt uit Wouw, voorzitter van 1884 tot 1887.
¹⁵ Over deze laatste: P. Hollenberg, a.w.; zie voor zijn 'Gemertse' achtergrond: P. van den Elsen, Boerenapostel pater Gerlacus van den Elsen 1853-1925 (Gemert 1983).
¹⁶ Hollenberg, a.w., 34.
¹⁷ G. van den Elsen, 'Kroniek van den Boerenbond' in de Almanak van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond voor 1899, 98-99.
¹⁸ Bisschoppelijk schrijven van Mgr. Van de Ven aan de pastoors van het Bisdom 's-Hertogenbosch, 8 april 1896, en de brief van Van der Ven aan H.M. Thijssen van 26 maart 1896, bij Wintermans, a.w., 26.
¹⁹ RANBr, Maatschappij van Landbouw, doos 9^{1h}, notulen 1 augustus 1896.
²⁰ Zeven kleinere bonden kwamen niet van de zandgronden in de onderzoeksregio, zij hadden tezamen 436 leden.
²¹ Wintermans, a.w., 24-26.
²² Van den Elsen, Boerenapostel, 108.
²³ Hollenberg, a.w., 58.
²⁴ Brief van bisschop Van der Ven aan H.M. Thijssen van 26 maart 1896, bij Wintermans, a.w., 26.
²⁵ RANBr, Maatschappij van Landbouw, doos 9^{1h}, notulen dagelijks bestuur, 8 juni 1896.
²⁶ Idem, notulen buitengewone comité vergadering hoofdbestuur 1 juli 1896.
²⁷ Idem, notulen buitengewone comité vergadering hoofdbestuur 1 juli en dagelijks bestuur 1 augustus 1896.
²⁸ Idem, notulen dagelijks bestuur 1 augustus 1896.
²⁹ Wintermans, a.w., 32 en RANBr, Maatschappij van Landbouw, doos 9^{1h}, notulen dagelijks bestuur 1 augustus 1896.
³⁰ De hoofdlijnen van deze concept-statuten werden besproken op 18 augustus 1896. RANBr, Maatschappij van Landbouw, doos 9^{1h}, notulen hoofdbestuur vergadering 18 augustus 1896.
³¹ RANBr, Maatschappij van Landbouw, doos 9^{1h}, dagelijks bestuur notulen 1 augustus 1896.
³² G. Van den Elsen, De stichting, 17.
³³ RANBr, Maatschappij van landbouw, doos 9^{1h}, notulen dagelijks bestuur 1 augustus 1896.
³⁴ Van den Elsen, a.w., 23.

- ³⁵ Het eerste stuk als redacteur, het tweede onder de schuilnaam Georgius. Zie Hollenberg, a.w., 64-65.
- ³⁶ RANBr, Maatschappij van Landbouw, doos 9^{1h}, notulen hoofdbestuur 18 augustus 1896.
- ³⁷ RANBr, Maatschappij van Landbouw, doos 9^{1h}, notulen hoofdbestuur 18 augustus 1896.
- ³⁸ Wintermans, a.w., 38.
- ³⁹ Wintermans, a.w., 60-61
- ⁴⁰ Statuten NCB, goedgekeurd bij Koninklijk Besluit 21 april 1897, no 24. Zie voor de discussie Wintermans, a.w., 62-67.
- ⁴¹ Zie tabel V.
- ⁴² Zie voor deze fusiebesprekingen, in het kort, Van Loon, a.w., 49, en meer uitgebreid Wintermans, a.w., 71-145.
- ⁴³ Zie J.P.B. Jonker, 'Welbegrepen eigenbelang; ontstaan en werkwijze van boerenleenbanken in Noord-Brabant, 1900-1920', *Jaarboek Geschiedenis Bedrijf en Techniek* 5 (1988), 188-207.
- ⁴⁴ H. Haastert en G.W.M. Huysmans, *Veertig jaren landbouwcrediet onder leiding der coöperatieve boerenleenbank* (z.p. z.j.), 120-123.
- ⁴⁵ Hollenberg, a.w., 120; Jonker, a.w. 196.
- ⁴⁶ Van Rijckevorsel wilde de banken doen oprichten naar de wet van 1876, die rechtsgrond gaf aan organisaties met 'stoffelijke' doeleinden en de aansprakelijkheid van de participanten regelde. Toepassing bracht enige kosten en formaliteiten met zich mee. Van den Elsen meende dat, gezien de beperkte omvang van de banken, voldoende waarborgen gevonden werden in de wet van 1855, d.w.z. in de rechtsgrond van gewone verenigingen, die weinig kosten en formaliteiten met zich meebracht. Hollenberg, a.w., 80-95, 111-116.
- ⁴⁷ Coöperatieve Handelsvereniging van de NCB, *Gedenkschrift bij het 25-jarig bestaan 1911-1936*. Verslag van het 24^e boekjaar 1 juli 1835-30 juni 1936.
- ⁴⁸ RANBr, Maatschappij van Landbouw, *Verslag Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw over het jaar 1898*, 54.
- ⁴⁹ Zie hoofdstuk 8.3.3.
- ⁵⁰ 1904-1954, Jubileumuitgave bij het 50-jarig bestaan van de Nederlands Katholieke Bond van Molenaars, Graan-, Meel, en Kunstmesthandelaren Sint-Victor (z.p. z.j.), 21-24. P.J.M. Aalbers (red.) *Sociaal Jaarboek voor Nederland*, dl. 1 (*Leiden* 1918), 229. ABH, *Dossier Middenstand*, VI.C.8., Statuten en Huishoudelijk reglement van het diocesaan Hanzegilde voor molenaars in het bisdom 's-Hertogenbosch.
- ⁵¹ Officieel Verslag van het Congres van den Nederlandschen Boerenbond gehouden te Nijmegen op 14 en 15 september 1904 (*Helmond* 1904), 167; 'Bondsnieuws', *Weekblad van de Noordbrabantsche Christelijken Boerenbond* 6 mei 1899 en 'Coöperatieve Maaldertij', idem 26 maart 1910.
- ⁵² Hollenberg, a.w., 174-178.
- ⁵³ G. van den Elsen, 'Een noodkreet van de molenaars' in *Weekblad Noordbrabantsche Christelijken Boerenbond*, 19 april 1913.
- ⁵⁴ 'Overeenkomst tusschen het molenaarsgilde Sint-Victor en de NCB', *Weekblad Noordbrabantsche Christelijken Boerenbond*, 7 november 1914.
- ⁵⁵ Wintermans, a.w., 295-301 en 566-568. Tussen 1900 en 1913 zijn de afdelingen van de Meierijse Boerenbond in de Almanak van de Noordbrabantsche Christelijken Boerenbond opgenomen. Dit beeld werd bevestigd in een gesprek met de heer F.J.M. Smits van Oyen, 29 december 1977 te Turnhout.
- ⁵⁶ 'P.S. bij het verslag van het congres de Nederlandsche Boerenbond' in 1904, *Weekblad Noordbrabantsche Christelijken Boerenbond*, 1 oktober 1904.
- ⁵⁷ W.H.C. Knapp, *Botercontrole in Nederland* (Schiedam 1927) en J.J. Wintermans, *Een halve eeuw ZNZ*.
- ⁵⁸ Van Gils en Rombach, a.w. 78-82. Vgl. G. Wildenbeest, *Boerenbonzen en de dans om de macht in een Kempisch dorp* (Verslag leeronderzoek V.U. Amsterdam 1979), 21-22. In enkele andere dorpen blijkt de betrokkenheid van de clerus minder en was de lokale elite actiever, zie voor Duizel, A. Nieuwenhuis, *Boerenleiders in een heidorp*. Een antropologische studie van machtsverhoudingen in een Brabants dorp 1850-1920 (Typoscript, Amsterdam 1979), 51-53; Vgl Van Tijn, 'Geschiedenis als bron van inzicht', 129-132.
- ⁵⁹ Statutenwijziging NCB 1903. Artikel 14 noemt de 'geestelijk adviseur'. In de statuten van 1914 wordt deze taak precies omschreven.
- ⁶⁰ Hollenberg, a.w., 70-71.
- ⁶¹ Verslag van den Diocesaan Katholiekendag gehouden te 's-Hertogenbosch, 30 september 1900, 98-120, vooral 118-119.
- ⁶² Onder andere afgedrukt bij Wintermans, De NCB, 103-104.
- ⁶³ RANBr, Maatschappij van Landbouw, doos 9^{1h}, notulen dagelijks bestuur 15 oktober 1900.
- ⁶⁴ Met de aantekening dat De la Court niet, maar Coolen wel zijn lidmaatschap opzegde. De la Court staat in 1903 nog vermeld op de ledenlijst van de afdeling Den Bosch. Almanak voor de leden van de vereniging Maatschappij van Landbouw 1903.
- ⁶⁵ Zie tabel V.
- ⁶⁶ Bijv. Gemert 1909-1912. J.J.M. Sicking, 'De Gemertse Ruzie', *Gemerts Heem* 25, 1983, 1, 20-25 en A. Otten, 'Geschiedenis van horen zeggen', in idem, 25-32.
- ⁶⁷ S. Hoeymakers, *De Van Ophovens en Jaegers als ontginners* (Elsendorp 1984), 16-42 en *Almanak van de Noordbrabantsche Christelijken Boerenbond* 1904.
- ⁶⁸ Bij de Maatschappij van Landbouw was dit in 1895 35 %.
- ⁶⁹ Jonker, 'Boerenvreugde of boerenverdriet', 410-411.
- ⁷⁰ Wintermans, De NCB, 198-200.
- ⁷¹ Vgl Wintermans, a.w., 239-242, *Weekblad Noordbrabantsche Christelijken Boerenbond*, 27 mei en 3 juni 1905, RANBr, *Familiearchief Van Lanschot*, 191: 1906 (A.M.W. van Lanschot en L. Nieuwenhuijzen contra J.C. van Beek) en GAH, Documentatie; 6.1.2: verkiezingspamfletten 1910 (A.N. Fleskens-contra I.A. Swane) en idem: 1916 (G.J.J.M. Coovels contra P.J. de Wit) en M. Duijvendak, 'De leiding in Oostelijk-Noord-Brabant', *Brabants Heem*, 1990.1.

Noten bij hoofdstuk 12

¹ Buning, a.w., 198 - 203, 209 - 211, 229 -e.v.

² Schmidt, a.w. 139 - 177.

³ Reif, a.w. 419 - 422.

Noten bijlage 2

¹ L. Blok, a.w.; P.M.M. Klep, A. Lansink en W. van Mulken, De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag, 1851-1922. Broncommentaren I ('s-Gravenhage 1e herz. versie 1987; P.M.M. Klep, A. Lansink en W.F.M. Terwisscha van Scheltinga, De registers van patentplichtigen, 1805-1893. Broncommentaren II ('s-Gravenhage 1e herz. versie 1987); B.M.A. de Vries, De lijsten van kiezers ter benoeming van afgevaardigden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad, 1851-1886. Broncommentaren VI ('s-Gravenhage 1988).

² E. Homburg, 'Personele belastingen en sociale stratificatie: De invloed van de woonplaatsomvang', Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 14, (1988), 311-320.

³ Het werkelijke inkomen was de belastingambtenaar onbekend.

⁴ Engels, a.w., 359-362. De beginselwet van 1821, die het belastingstelsel van 1805 herzag, schikt de successierechten (vrijwel ongewijzigd geregeld naar de wet van 1817) tussen de indirecte belastingen. In 1832 werden de successierechten opgenomen bij de rechten van registratie.

⁵ Staatsblad 1817, no 37.

⁶ Staatsblad 1832, no 29, art. 44-49. De vrijstelling tussen broers en zusters verdween, tevens waren er nog een aantal kleinere wijzigingen noodzakelijk door het opnemen van het successierecht bij de rechten van registratie die bij deze wet geregeld werden.

⁷ Staatsblad 1859, no 36. Tevens werd de vrijstelling van belasting op erfenissen tussen echtelieden die geen kinderen hadden opgeheven.

⁸ Staatsblad 1869, no 95.

⁹ Staatsblad 1878, no 95.

¹⁰ Staatsblad 1917, no 236.

¹¹ De wet van 1817 regelde de wijze waarop aangifte zou worden gedaan in artikel 4. De wet van 1859 deed dit door de artikelen 10, 11, 12, 14, 15 en 23.

¹² Niet in al de belastingdistricten is op hetzelfde moment een aanvang gemaakt met het aanleggen van deze 'tafel van overledenen en schenkers', 'tafel 5 bis' zoals ze werd genoemd. Voordien werden reeds sterftelijsten gemaakt ten gerieve van de ontvanger, maar werd er geen apart register mee gevormd.

Noten bijlage 4

¹ H.D. Flap, Conflict, Loyaliteit en Geweld. De effecten van sociale netwerken op gedrag (diss. Utrecht 1985).

² A.J.A. Felling, Sociaal-netwerk analyse, (Alphen aan den Rijn 1974) en F.N. Stokman, Graphenanalyse in de sociale wetenschappen. (Groningen 1978).

³ M. Fennema en H. Schijf, 'Analysing interlocking directorates: theory and methods', Social Networks, 1 (1978-79), 297-332.

⁴ Dit ontbreekt bij Ingham; bij hem lopen huwelijken en lidmaatschappen als eenheden door elkaar heen. Ingham, a.w., 233-234.

⁵ Op deze wijze zou aansluiting zijn gevonden bij het eliteonderzoek gericht op de stedelijke Vroedschappen; vergelijk H. van Dijk en D.J. Roorda, Het patriciaat in Zierikzee, tijden de Republiek, (Middelburg 1980).

⁶ Het 'Reglement bepalende de wijze waarop Gezag en de Magt door de Staten van de Provincie Noord-Brabant overeenkomstig de grondwet wordt uitgevoerd' van 1817 en de latere versies bevatten bepalingen over verboden en toegestane bloed- en aanverwantschappen van statenleden tot in de vierde graad. Zie hoofdstuk 5.

Lijst van tabellen en bijlagen

Tabellen opgenomen in de tekst

Tabel I	De regionale bevolkingsconcentratie.	25
Tabel II	Vergelijking elites 1810 - 1910.	93
Tabel III	De beroepen van ondertekenaars van petitie's.	141
Tabel IV	Het lager onderwijs te Den Bosch 1890-1895.	162
Tabel V	Het ledental van Maatschappij van Landbouw en NCB naar landbouwstelsel in de regio.	183

Bijlage 1 Het onderzoeksgebied.

Tabel 1.1	Verhouding rooms-katholiek en protestant in de regio; de vier grote plaatsen en 103 overige plaatsen.	
Kaart 1.1	Het onderzoeksgebied: de gemeenten.	26
Kaart 1.2	Het onderzoeksgebied: de landbouwstelsels.	30

Bijlage 2 De financiële elite

2.A	De wettelijke ontwikkeling van de bronvorming.	203
Tabel 2.1	De hoogstaangeslagenen per woonplaats 1812-1910.	206
Tabel 2.2	De beroepen, nevenberoepen en aanslagen in de regio, exclusief de vier grote plaatsen in 1844.	208
Tabel 2.3	De beroepen en aanslagen in de vier grote plaatsen in 1844.	209

Bijlage 3 Memories van successie

Tabel 3.1	Kerngegevens 88 memories van successie.	211
Tabel 3.2	Kerngegevens 49 memories van mannen.	211
Tabel 3.3	Kerngegevens 39 memories van vrouwen.	211
Tabel 3.4	Kerngegevens 32 memories uit Den Bosch.	211
Tabel 3.5	Kerngegevens 56 memories van buiten Den Bosch.	212
Tabel 3.6	Kerngegevens 15 memories van ongehuwde erflaters.	212
Tabel 3.7	Kerngegevens 41 memories van gehuwde erflaters.	212
Tabel 3.8	Kerngegevens 30 memories van weduwen en weduwnaars.	212
Tabel 3.9	Kerngegevens memories vermogens tussen 60.000 en 80.000.	214
Tabel 3.10	Kerngegevens memories vermogens tussen 80.000 en 110.000.	216
Tabel 3.11	Kerngegevens memories vermogens tussen 110.000 en 200.000.	218
Tabel 3.12	Kerngegevens memories vermogens boven de 200.000.	220
Tabel 3.13	Kapitaaloriëntatie (% regionaal-elders).	220
Tabel 3.14	Kerngegevens memories met tienden en dergelijke rechten.	212
Diagram 3.1	Kapitaaloriëntatie.	210
Diagram 3.2	Vermogensbestanddelen per categorie.	210
Diagram 3.3	Geografische verdeling van de waarde van het onroerend goed	213
Diagram 3.4	Procentuele aandeel tiendrechten in het vermogen.	213

Bijlage 4 Netwerken van bestuurders

4.A	De netwerkanalyse in dit onderzoek.	223
4.B	De opgenomen organisaties.	224
4.C	De vervlechtingen tussen sectoren.	228
Tabel 4.c.1	1835 De vervlechtingen binnen en tussen de sectoren.	229
Tabel 4.c.2	1875 De vervlechtingen binnen en tussen de sectoren.	229
Tabel 4.c.3	1895 De vervlechtingen binnen en tussen de sectoren.	229
Tabel 4.c.4	1910 De vervlechtingen binnen en tussen de sectoren.	230
Tabel 4.1	Leden van de netwerken naar titel.	230
Tabel 4.2	Leden van de netwerken naar religie.	230
Tabel 4.3	Leden van de netwerken naar woonplaats.	231
Tabel 4.4	Opbouw van het netwerk per peiljaar.	231
Tabel 4.5	Netwerkkarakteristieken.	231
Tabel 4.6	Multipliteit van relaties.	232

Bijlage 5 Peiljaar 1810

Tabel 5.1	Lijst van de 14 hoogstaangeslagenen in de regio in 1812.	233
Tabel 5.2.a	De honderd hoogstaangeslagenen te Den Bosch 1810.	234
Tabel 5.2.b	De 85 vermelde personen op de 'Etat des 500' te Den Bosch 1813.	236

Tabel 5.3	Lijst van de regionale bestuurders 1810.	238
Tabel 5.4	Lijst van de 24 personen vermeld in de Statistique Personelle met inkomens boven 16.000 francs.	239
Tabel 5.5	Kruistabel gegevens van de 31 meest welgestelden \pm 1810.	241
Tabel 5.6	Kruistabel gegevens van de 24 regionale bestuurders \pm 1810.	242
Tabel 5.7	Kruistabel gegevens van de 162 personen in de Statistique Personelle vermeld en woonachtig in de regio 1810.	243
Grafiek 5.1	De Cumulatieve frequentieverdeling Den Bosch 1810.	236
Grafiek 5.2	De Cumulatieve frequentieverdeling Statistique Personelle.	240
Bijlage 6 Peiljaar 1835		
Tabel 6.1	Lijst van hoogstaangeslagen verkiesbaren voor de Provinciale Staten 1826-1831/1835-1839.	244
Tabel 6.2	Lijst van de acht hoogstaangeslagen kiezers te Eindhoven 1822.	246
Tabel 6.3	Lijst van hoogstaangeslagen kiezers te Den Bosch 1830.	247
Tabel 6.4	Lijst van de 17 hoogstaangeslagenen in de regio exclusief de vier grote plaatsen 1844.	249
Tabel 6.5	Lijst van de 16 hoogstaangeslagenen in de vier grote plaatsen 1844.	252
Tabel 6.6	Lijst van centrale bestuurders 1835.	253
Tabel 6.7	Kruistabel gegevens van de 14 verkiesbaren voor Provinciale Staten (1826-1839) met een aanslag boven f 200.	254
Tabel 6.8	Kruistabel gegevens van de 17 hoogstaangeslagen inwoners van 's-Hertogenbosch in 1830.	255
Tabel 6.9	Kruistabel gegevens van de 17 hoogstaangeslagen inwoners van plattelandsgemeenten in 1844.	256
Tabel 6.10	Kruistabel gegevens van de 16 hoogstaangeslagen inwoners van de vier grote gemeenten in 1844.	257
Tabel 6.11	Kruistabel gegevens van de 18 centrale bestuurders in het netwerk van 1835.	258
Grafiek 6.1	Cumulatieve frequentieverdeling 1826-1831.	245
Grafiek 6.2	Cumulatieve frequentieverdeling kiezers te Den Bosch 1830.	248
Grafiek 6.3	Cumulatieve frequentieverdeling hoogstaangeslagenen in de regio exclusief de vier grote plaatsen 1844.	250
Grafiek 6.4	Cumulatieve frequentieverdeling hoogstaangeslagenen in de vier grote plaatsen 1844.	251
Grafiek 6.5.a	Cumulatieve frequentie verdeling 1835, Status-score.	259
Grafiek 6.5.b	Cumulatieve frequentie verdeling 1835, 2-Rush.	259
Grafiek 6.5.c	Cumulatieve frequentie verdeling 1835, omvang Persoonlijke ster.	259
Bijlage 7 Peiljaar 1875		
Tabel 7.1	Lijst van de hoogstaangeslagenen/verkiesbaren Eerste Kamer 1848 in Oostelijk Noord-Brabant.	260
Tabel 7.2	Lijst van de 22 hoogstaangeslagenen/verkiesbaren Eerste Kamer 1875.	261
Tabel 7.3	Kruistabel gegevens van de 22 hoogstaangeslagenen in 1875.	262
Tabel 7.4	Lijst van de 15 hoogstaangeslagenen in de personele belasting 1875.	262
Tabel 7.5	Kruistabel gegevens van de 15 hoogstaangeslagenen in de personele belasting vermeld op de lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer in 1875.	263
Tabel 7.6	Lijst van de 31 Bosschenaren met hoogst-geschatte inkomens in 1873.	264
Tabel 7.7	Kruistabel gegevens van de 31 Bosschenaren met hoogst-geschatte inkomens in 1873.	265
Tabel 7.8	Lijst van 23 centrale bestuurders 1875.	266
Tabel 7.9	Kruistabel gegevens van de 23 centrale bestuurders in het netwerk van 1875.	267
Grafiek 7.1	Vervallen.	
Grafiek 7.2	Cumulatieve frequentieverdeling verkiesbaren Eerste Kamer 1875.	268
Grafiek 7.3	Cumulatieve frequentieverdeling hoogstaangeslagenen in de personele belasting 1875.	269
Grafiek 7.4	Cumulatieve frequentieverdeling van Bosschenaren met hoog geschatte inkomens in 1873.	270
Grafiek 7.5.a	Cumulatieve frequentie verdeling 1875 Status-score.	271
Grafiek 7.5.b	Cumulatieve frequentie verdeling 1875 2-Rush.	271
Grafiek 7.5.c	Cumulatieve frequentie verdeling 1875 omvang Persoonlijke ster.	271
Bijlage 8 Peiljaar 1895		
Tabel 8.1	Lijst van de 28 hoogstaangeslagenen/verkiesbaren Eerste Kamer 1893.	272
Tabel 8.2	Kruistabel gegevens van de 28 hoogstaangeslagenen in 1893.	273
Tabel 8.3	Lijst van de 27 hoogstaangeslagenen in de personele belasting in 1893.	274
Tabel 8.4	Kruistabel gegevens van de 27 hoogstaangeslagenen in de personele belasting in 1893.	275
Tabel 8.5	Lijst van de 25 personen met de hoogstgeschatte inkomens te Den Bosch 1894.	276
Tabel 8.6	Kruistabel gegevens van de 25 hoogstgeschatte inkomens in 1894 te Den Bosch.	276
Tabel 8.7	Lijst van de 23 centrale bestuurders 1895.	278
Tabel 8.8	Kruistabel gegevens van de 23 centrale bestuurders in het netwerk van 1895.	279
Grafiek 8.1	Cumulatieve frequentieverdeling verkiesbaren Eerste Kamer 1893.	277
Grafiek 8.2	Cumulatieve frequentieverdeling hoogstaangeslagenen in de personele belasting in 1893.	280
Grafiek 8.3	Cumulatieve frequentieverdeling personen met de hoogstgeschatte inkomens te Den Bosch 1894.	281
Grafiek 8.4.a	Cumulatieve frequentie verdeling 1895; Status-score.	282
Grafiek 8.4.b	Cumulatieve frequentie verdeling 1895; 2-Rush.	282
Grafiek 8.4.c	Cumulatieve frequentie verdeling 1895; omvang persoonlijke ster.	282

Bijlage 9	Peiljaar 1910	
Tabel 9.1	Lijst van 21 hoogstaangeslagenen in 1910 voorzover de hoofdelijke omslag daarvan bekend is.	283
Tabel 9.2	Kruistabel gegevens van 21 hoogstaangeslagenen in 1910, waarvan het geschatte inkomen bekend is.	284
Tabel 9.3	Lijst van centrale bestuurders 1910.	285
Tabel 9.4	Kruistabel gegevens van de 14 centrale bestuurders in het netwerk van 1910.	286
Grafiek 9.1	Cumulatieve frequentie verdeling hoofdelijke omslag van hoogstaangeslagenen in 1910.	287
Grafiek 9.2 a	Cumulatieve frequentie verdeling 1910, Status-score.	288
Grafiek 9.2 b	Cumulatieve frequentie verdeling 1910, 2-Rush.	288
Grafiek 9.2 c	Cumulatieve frequentie verdeling 1910, omvang persoonlijke ster.	288
Bijlage 10	Vergelijking 1810-1910	
10.1	Inkwartieringslijst Den Bosch 1810.	289
10.2	Lijst met het Comité van advies tijdens de katholieke dagen in het bisdom 's-Hertogenbosch 1900-1920.	290
Bijlage 11	Personen en families	
	De gegevens over functies, financiële positie en familieverbanden van de meest relevante personen in deze studie.	291

Lijst van geraadpleegde archieven

Algemeen Rijks Archief (ARA), IIe afdeling.
Archief Tweede kamer Staten-Generaal.
Verzoekschriften, pétities, adressen, 1815-1919.
plaatsingsnummers 829-832.

Rijks Archief Noord-Brabant. (RANBr)

Archief van het Departementale Bestuur van de Monden van de Rijn 1810-1814.

Inv. no. F2 I, 1310. Stukken betreffende de prefectswoning, het personeel en de hoogstaangeslagenen.

Dossier 3: Statistique des Notables.

No. 70, 73, 75: Statistique adressée a S. Exc. M. gneur le Duc de Rovigoit Le 20 novembre 1810.

No. 74: Liste des 54 Personnes les plus Marquantes dans le Département des Bouches du Rhin.

No. 76: Liste définitive des six cents Contribuables les plus imposés du Département des Bouches du Rhin, 24 avril 1812.

No. 98: Correspondentie.

No. 103: Bois le Duc, Statistique Personelle des Notables de l'arrondissement.

No. 186-187: Eindhoven, Statistique Personelle des Notables de l'arrondissement.

No. 254: Nimegue, Statistique Personelle des Notables de l'arrondissement.

No. 151-178, 194-248: Etats des 500 plus imposés de Département des Bouches du Rhin et des Membres du Collège électoral du Département et du Conseil du Département et d'Arrondissement resident dans la Commune.

Inv. no. F2 I, 1323. Stukken betreffende gardes d'honneur, 1813.

No. 289-356, 358-401, 404-423: Correspondance relative aux gardes d' honneur.

Inv. no. F2 I, 1325. Stukken betreffende gardes d'honneur, 1813.

No. 12: Circulaire de 12 avril 1813.

No. 39: Bois le Duc.

Archief van het provinciaal bestuur van Noord-Brabant, 1814-1920.

Archief Gouverneur en Commissaris des Konings.

Inv. no. 4265: Staten van de 24 hoogst aangeslagen personen per gemeente, in grond-, personele belasting en het patentrecht, dienstjaar 1843/44.

Inv. no. 4291-4293: Jaarverslagen van de districtscommissarissen 1825-1844.

Inv. no. 4294-4295: De lijsten van kiesgerechtigden voor de Provinciale Staten 1826-1839.

Kabinetearchief.

Inv. no. 4766-4777: Jaarverslagen van de gouverneur en de Commissaris des Konings in Noord-Brabant aan de Koning en de Minister van Binnenlandse Zaken betreffende het bestuur van de provincie, 1841-1919 (minuten).

Inv. no. 4803-4804: Rapporten betreffende de stemming (geestesgesteldheid) onder de bevolking ten opzichte van de overheid, in het bijzonder de landsregering, 1828-1848.

Gedeputeerde Staten.

Inv. no. 6723: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 1893.

Archief van het gerechtshof te 's-Hertogenbosch, 1838-1931.

Inv. no. 325: Conclusies burgerlijke zaken, 1907.

Archief arrondissement rechtbank 's-Hertogenbosch, 1838-1939.

Faillissementen, doos 476: De la Court.

Faillissementen, doos 486: De Noordbrabantsche Bank.

Audiëntiebladen, doos 620: 1903.

Audiëntiebladen, doos 621: 1904.

Memories van aangifte van de successiebelastingen van kantoren in Noord-Brabant, 1805-1900.

Belastingkantoor, Boxmeer, 1879-1885.

Belastingkantoor, Eindhoven, 1880-1885.

Belastingkantoor, Grave, 1880-1885.

Belastingkantoor, Helmond, 1880-1885.

Belastingkantoor, 's-Hertogenbosch, 1865, 1880-1885.

Belastingkantoor, Veghel/Sint-Oedenrode, 1880-1885.

Belastingkantoor, Oss, 1862, 1880-1885.

Belastingkantoor, Tilburg, 1880-1885.

Belastingkantoor, Waalwijk, 1880-1885.

Retroacta van de burgerlijke stand, voor 1811.
Registers van de burgerlijke stand, 1811-1902.

Archief Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant 1882-1970.

Doos 7: Jaarverslagen, correspondentie, brochures en nota's.

Doos 9: Notulenboek hoofdbestuur en Dagelijks Bestuur.

Doos 35: Jaarverslagen der Maatschappij van Landbouw.

Doos 70: Diversen.

Familiearchief Van de Mortel-De la Court.

Inv. no. 84: Lijst van inwoners van 's-Hertogenbosch, opgemaakt voor de hoofdelijke omslag, 's-Hertogenbosch, 1873-1874

Inv. no. 148: Stukken betreffende huwelijksfeest, 1896.

Inv. no. 825: Afwikkeling nalatenschap, 1892-1893.

Inv. no. 829/831: Grootboek van Administrateur/Dagboek van het landgoed de Baast, 1864-1896.

Inv. no. 838: Manuscript ten aanzien van ontginningen (1850).

Inv. no. 903: Testament Jhr. J.W. Half-Wassenaar.

Inv. no. 904: Stukken betreffende nalatenschap, 1837.

Inv. no. 921: Stukken betreffende het huwelijk van F.F. Half-Wassenaar en A.P.T.M. van Rijckevorsel (1850).

Inv. no. 1001: Brieven ingekomen bij J.M.W.E. de la Court en M.A.C.G. de Béthune, 1849-1935.

Inv. no. 1028: Authentiek uittreksel van de inventaris van goederen in eigendom van J.M.W.E. de la Court, 1903.

Inv. no. 1029: Ujtdelingslijst in het Faillissement J.M.W.E. de la Court, 1903.

Inv. no. 1039: Staat van dienst van Josephus de la Court.

Inv. no. 1050: Stukken betreffende de functies met betrekking tot de Rooms-katholieke kerk van Jos de la Court, 1870-1904.

Inv. no. 1068: Afschrift van de Memorie van Aangifte voor de successiebelasting van W.J.P.E. de la Court.

Inv. no. 1320-1323: Aantekeningen van L.J.A. de la Court betreffende landbouw.

Inv. no. 1491: Stukken betreffende de openbare verkoop wegens het faillissement van Josephus de la Court, 1903.

Familiearchief Van Lanschot.

Inv. no. 191: Stukken betreffende verkiezingen voor de gemeenteraad 's-Hertogenbosch en Provinciale Staten van Noord-Brabant, 1868-1906.

Familiearchief Smits van Oyen.

Inv. no. 11.2.3. Ingekomen brieven van verschillende personen bij J.T. Smits van Oyen, 1859-1896.

Collectie Martini.

Inv. no. 119: Liste définitive des six cents Contribuables les plus imposés du Département des Bouches du Rhin. Vastgesteld 24 april 1812.

Rijks Archief Gelderland. (RAG)

Archief Rijkskweekschool Den Bosch-Nijmegen.

Inv. no. 18-29: Jaarverslagen betreffende de Rijkskweekschool.

Inv. no. 67: Ingekomen brieven.

Inv. no. 72: Copieboek uitgaande brieven.

Rijks Archief Utrecht. (RAU)

Familiearchief Martini-Buys.

Inv. no. 393: Verslag van het bezoek van keizer Napoleon aan 's-Hertogenbosch, met een lijst van inkwartiering van de keizer met zijn gevolg, ingekomen bij H.B. Martini, (1810).

Streek Archief Land van Cuyk. (SLC)

Notulen gemeenteraad Beugen, 1905.

Notulen gemeenteraad Boxmeer, 1901-1910.

Notulen gemeenteraad Grave, 1901-1910.

Hoofdelijke omslag Boxmeer, 1910.

Hoofdelijke omslag Grave, 1910.

Hoofdelijke omslag Cuyk, 1910.

Streek Archief Langs Aa en Dommel. (SLA)

Notulen gemeenteraad Veghel, 1901-1910.

Hoofdelijke omslag Veghel, 1910.

Streek Archief Noord-Oost Brabant. (SNOB)

Hoofdelijke omslag Oss, 1895 en 1910.

Notulen gemeenteraad Uden, 1901-1910.

Hoofdelijke omslag Berghem, 1910.

Streek Archief Zuid-Oost Brabant. (SAZOB)

Gemeente archief Eindhoven 1811-1919.

Inv. no. 853: Lijst der ingezetenen getrokken uit de kohieren der stad Eindhoven welke aanslagen in de verponding en verdere beschrevene middelen buiten het patentregt voor de jaren 1822 bedraagt twintig guldens en daar boven.

Bijlage op de Gemeenterekeningen: kohier op de hoofdelijke omslag, dienstjaar 1911.
Inv. no. 2285: Dossier Van Cooth.
Bevolkingsregister Eindhoven, diverse jaren.

Gemeente Archief Amsterdam. (GA)
Archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
Inv. no. 454: Departement Eindhoven
Inv. no. 458: Departement 's-Hertogenbosch
Inv. no. 469: Departement Tilburg-Oisterwijk.

Gemeente Archief Boxtel. (GB)
Notulen gemeenteraad, 1901-1910.
Hoofdelijke omslag, 1910.

Gemeente Archief Gemert. (GG)
Notulen gemeenteraad, 1901-1910.

Gemeente Archief Helmond. (GAH)
Nieuw administratief archief.
Inv. no. 34: Lijst van hen, die, naar art. 14 van het voorlopig kiesreglement tot afgevaardigde ter Eerste Kamer verkiesbaar zijn. Opgemaakt door Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant 17 oktober 1848. Bijlage bij de Gemeenterekeningen; kohier op de hoofdelijke omslag, dienstjaar, 1911.
Bevolkingsregister Helmond, diverse jaren.

Documentatie.
Sociëteiten, Reglementen.
Verkiezingen.

Gemeente Archief 's-Hertogenbosch. (GADB)
Nieuw archief.

Ingekomen stukken 15 mei 1810, no. 3: Etat des 500 plus imposés de Département des Bouches du Rhin et des Membres du College électorale du Département et dus Conseil du Département et d'Arrondissement, resident dans la Commune de Bois le Duc et leur fils et Neveux de l'âge de 18 à 30 ans, zonder datum.

Ingekomen stukken van 16 april 1813: Circulaire 12 april 1813.

Ingekomen stukken 17 april 1813: Liste des Cent plus fortes Contribuables de la Commune de Bois le Duc, Gedateerd 17 april 1813.

Inv. no. C 117 2e stuk: Staat van zoodanig belastingschuldigen in de gemeente 's-Hertogenbosch welke over het jaar 1830 in grond en personele belasting betalen: eene somme van twintig gulden en daarboven.

Register van behandelde zaken en ingekomen stukken bij B&W 1893.

Ongenummerd onder letter F; belastingen: Register voor de regeling van de aanslagen, belasting op het inkomen, dienst 1894/1895.

Notulen gemeenteraad, 1890-1895

Geheime notulen gemeenteraad, 1890-1895

Bevolkingsregister 's-Hertogenbosch, diverse jaren.

Archief centraal stembureau 's-Hertogenbosch.

Inv. no. 2: Lijst van kiezers voor de leden van de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch, 1895.

Archief Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, afdeling 's-Hertogenbosch.
Handschrift, 'Geschiedenis van het Departement'.

Inv. no. 7: Notulenboek.

Archief Amicitia-De Zwarte Arend.

doos 3: Reglementen De Zwarte Arend

doos 4: Ledenboek De Zwarte Arend, 1889-1896.

doos 10: Documentatie betreffende de geschiedenis van de Sociëteit.

doos 11: Reglementen Amicitia.

doos 15: Documentatie betreffende de geschiedenis van de Sociëteit.

doos 29: Documentatie betreffende de geschiedenis van de beide Sociëteiten.

Archief van de sociëteit De Unie te 's-Hertogenbosch.

Inv. no. 2: Notulenregister.

Inv. no. 13: Chronologische aantekeningen over de geschiedenis van de sociëteit De Unie, 1826-1893.

Archief van de sociëteit De Harmonie te 's-Hertogenbosch 1792-1902.

Inv. no. 1: Register van leden.

Inv. no. 9-10: Registers van leden.

Inv. no. 15: reglementen.

Notarieel archief

Notaris H.C.F. Rijs, Repertorium 1902.

Collectie Van Lanschot.
Verkiezingen.

Knipselverzameling
no. 363: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
no. 373.8: De Rijkskweekschool.
no. 367: Sociëteiten.

Gemeente Archief Rotterdam. (GR)
Historisch archief Unilever.
Doos 1090: diverse onderwerpen.
Doos 1224-1225: diverse onderwerpen.

Gemeente Archief Tilburg. (GAT)
Secretarie archief.
Inv. no. 1505 a: stembiljet, 1847.
Bijlage van de gemeenterekening; Register van ontvangst hoofdelijke omslag, 1910.
Bevolkingsregister Tilburg, diverse jaren.

Archief van de sociëteit binnen Tilburg, 1785-1822.
Notulenboek.

Archief Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering der Nijverheid, departement Tilburg.
Notulenboek 1860-1884.

Archief Bisdom 's-Hertogenbosch. (ABH)
Doopboek parochie Sint-Jan Evangelist en Sint-Pieter. Bijgehouden door de plebaan Johannes Hoogaerts, 1802-1820.
Dossier Diocesane Katholiekendagen.
Dossier Lager onderwijs; no's V-A-2, V-A-3 en V-B-2.
Dossier Middenstand VI-C-8.

Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg. (KUB)
Collectie Brabantica.
Genealogie van het Geslacht Verheijen (Oisterwijk 1894).
Reglementen van sociëteiten.
Pamfletten betreffende verkiezingen.

Bibliotheek Unilever B.V., Rotterdam.
Jurgens, A., Butterine of Margarine-boter, Voordracht, gehouden in de 'Society of Arts' 12 december 1884.
Jurgens, A., Notes on the history of the Jurgens' Business (typoscript z.p. z.j.).

Centraal Bureau voor de Genealogie, Den Haag.
Dossiers betreffende diverse families.

Parlementair Documentatiecentrum, Den Haag.
Gegevens betreffende diverse leden der Staten-Generaal.

Literatuurlijst.

- Aalbers, J. en M. Prak (red.), *De Bloem der Natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1987).
- Aalbers, P.J.M. (red.), *Sociaal Jaarboek voor Nederland*, dl. 1 (Leiden 1918).
- Aldis van Leopold van Sasse van Ysselt, *uitgesproken 14 dec 1825 ter gelegenheid der Jaarlijksche Begrooting* ('s-Gravenhage 1829).
- Albers, P., *Geschiedenis van het herstel van de hiërarchie in de Nederlanden* (2 delen Nijmegen 1904).
- Allard, H.J., *Antonius van Gils en de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd* (Den Bosch 1875).
- Almanak van den Noordbrabantsche Christenlijken Boerenbond*, diverse jaren.
- Almanak voor de Provincie Noord-Brabant*, diverse jaren.
- Almanak voor den leden van de vereniging de Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw*, diverse jaren.
- Aubert, R., 'Kerk en godsdienst in de Zuidelijke Nederlanden', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden XI* (Bussum 1983), 117-128.
- Bakker, N., *Verzuiling in Helmond, 1850-1925. Schetsmatige beschrijving van een sociaal integratieproces op lokaal niveau*, in *De Vlasbloem, Historisch Jaarboek voor Helmond*, VI (1985) 158-186.
- Baltis, C., *Het ontstaan en ontwikkeling van het middelbaar onderwijs in Eindhoven in de periode 1900 - 1940* (Scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1979).
- Bax, M. en A. Nieuwenhuis, 'Boerenemancipatie in Brabant: Vergruizeling van een beeld', in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 18 (1980) 163-180.
- Bax, M. en A. Nieuwenhuis, 'Peasant emancipation in the Roman Catholic South of the Netherlands', in *The Netherlands Journal of Sociology*, 18 (1982) 25-45.
- Berg, T. van den (red.), *Oud Beugen op de foto!* (Boxmeer 1985).
- Berger, T. van de en M. Fennema, 'Verwantschapsrelaties in de financieel-economische elite', in *Sociologisch Tijdschrift*, II (1985) 727-51.
- Bergeron, L. en G. Chaussinaud-Nogaret, *Les masses de granit. Cent mille notables du premier Empire* (Parijs 1979).
- Blok, L., 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid', in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92 (1979) 395-401.
- Boissevain, J., *Friends of Friends. Networks, Manipulators and Coalitions* (Oxford 1974).
- Bornewasser, J.A., 'Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden XI* (Bussum 1983), 223-278.
- Bos, Clara, 'De mythe van het 'moderne kerngezin'. Gezin en huishouden in Engeland ten tijde van de industrialisatie', in *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 1 (1980) 237-260.
- Bos, N. en R. de Peuter, 'De lijsten van de verkiesbaren voor de Eerste Kamer als bron voor Elite-onderzoek (1850-1892)', in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 14 (1988) 412-437.
- Bosch, D., 'Aristocratische levensvormen', in *De Gids*, 142 (1979) 327-350.
- Bosch, D., 'De adel en de vorst in de eerste jaren van het koninkrijk der Nederlanden', in *Symposium*, 1 (1979) 70-93.
- Bosch, D., 'De laatste eer aan de eerste stand. Aristocratische begrafenisrituelen in Limburg van de 18e tot de 20e eeuw', in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 18 (1980) 181-210.
- Bosch, G., 'Is het professioneel onderwijs wenselijk?', in *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant*, (1873) 41-61.
- Bortomore, T. B., *Elites and Society* (Middlesex 1964).
- Bourdieu, P., 'Le capital social, notes provisoires', in *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 31 (1980) 2-3.
- Bourdieu, P., 'Les trois états du capital culturel', in *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 30 (1979) 3-6.
- Boxmeersch *Weekblad*, Het, jaargang 1928.
- Broertjes, J.P., 'De Noordbrabantse watermolens in relatie tot de fysische geografie', in *Bulletin Stichting tot behoud van monumenten van bedrijf en techniek in het zuiden van Nederland*, 10 (1980) 9-20.
- Brugmans, I.J., 'De financiële crisis van 1844', in I.
- J. Brugmans, *Welvaart en Historie. Tien studiën* (Haarlem 1950). 71-72.
- Bruin, K. de, 'Een verloren Zaak. Adel als beloning voor persoonlijke verdiensten in het Koninkrijk der Nederlanden', in J. Aalbers en M. Prak (red.), *De Bloem der Natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1987).
- Bruin, K. de, 'Kwesties van Stand. Over de opname in de adelstand van Amsterdamse patriciërs in de 19e eeuw', in *De Sociologische Gids* 28 (1981) 110-139.
- Buning, L., *Het Herenbolwerk. Politieke en sociale terrein verkenningen in Drenthe over de periode 1748-1888* (Assen 1966).
- Bush, M.L., *The english aristocracy* (Manchester 1984).
- Chaussinaud-Nogaret, G. (red.), *Une histoire des élites, 1700-1848* (Parijs-Den Haag 1975).
- Colenbrander, H.T., *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1848* (Den Haag 1905-1922).

- Coöperatieve Handelsvereniging van de NCB, Gedenkschrift bij het 25-jarig bestaan 1911-1936. Verslag van het 24e boekjaar 1 juli 1835 - 30 juni 1936.
- Coöperatieve Stoom-zuivelfabriek 'Cunera', -Beugen-Rijckevooort-Boxmeer-, 1906-1931 (z.p. z.j.).
- Crijns, A.H. en F.W.J. Kriellaars, Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885 (Tilburg 1987).
- Croesen, V.R.X., De geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandse zuivelbereiding in het laatst van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw ('s-Gravenhage 1931).
- Cunen, J., 'Biographisch woordenboek van Oss', in Ossensia, IV (Oss 1939).
- Daalder, H., 'Leiding en Lijdelijkheid in de Nederlandse politiek', in Res Publica, IX (1967) 5-27.
- Dasberg, L. en J.W.G. Jansing, Meer kennis meer kans. Het Nederlandse onderwijs 1843-1914 (Bussum 1978).
- Delhougne, E.M.A.H. (red.), Genealogieën (Nijmegen 1957, 1958, 1959).
- Diepen, A.F., Onze schooltucht. Gedachten en wenken over tucht op en door de R.K. lagere school ('s-Hertogenbosch 1911).
- Dijck, G.C.M. van, De Bossche Optimaten; geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973 (Tilburg 1973).
- Dijk, H. van, en D.J. Roorda, Het patriciaat in Zierikzee tijdens de republiek, (Middelburg 1980).
- Dronkers, J. en F. Stokman (red.), Nederlandse elites in beeld: rekrutering, samenhang en verandering, Mens en Maatschappij 5 (Deventer 1984).
- Duffhuys, T., A. Felling en J. Roes, Bewegende Patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980 (Nijmegen, Baarn 1985).
- Duijvendak, M.G.J., 'De leiding in oostelijk Noord-Brabant', in Brabants Heem. Driemaandelijks tijdschrift voor Brabantse Heem- en Oudheidkunde 41 (1989) 4.
- Echo, van het Land van Cuyk, De, jaargang 1928.
- Een kwaad leven. Heruitgave van de enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (staatsblad no.130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen (oorspr. Sneek 1887) deel III Vlasindustrie, Tilburg, Eindverslag. (Nijmegen 1981).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 's-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd, 1794-1814; Bijdrage tot kennis van de sociaal-economische structuur (Nijmegen 1955).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, Bestaan en bedrijvigheid; aspecten van het sociaal en economische leven in stad en meierij van 's-Hertogenbosch, 1750-1850 (Tilburg 1975).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, en M.F.A. Linders-Rooijendijk, Vreemde militairen in een gesloten samenleving (Tilburg 1986).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, Ontwikkelingslijnen en scharnierpunten in Brabants industrieel bedrijf, 1777-1914 (Tilburg 1977).
- Elsen, G. van den, 'Een noodkreet van de Molenaars', in Weekblad NCB, 19 april 1913.
- Elsen, G. van den, 'Kroniek van den Boerenbond', in Almanak van den Noord-brabantsche Christelijken Boerenbond (1899) 98-99.
- Elsen, G. van den, De stichting van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond (Helmmond 1913).
- Elsen, P. van den, Boerenapostel pater Gerlacus van den Elsen 1853-1925 (Gemert 1983).
- Engels, P.H., Geschiedenis der belastingen in Nederland van de vroegste tijden tot op heden, met eenen beknopten inhoud der tegenwoordig in werking zijnde belastingwetten (Rotterdam 1848).
- Essens, Ch., W. van Halen, G. Hoes en R. van Leeuwen, Gestel en Blaarthem 1816-1919; van dorpsgemeenschap naar stadsdeel (Scriptie Instituut voor Geschiedenis Utrecht 1984).
- Faber, J.A., 'De achttiende eeuw', in J.H. van Stuijvenberg e.a., De economische geschiedenis van Nederland (Groningen 1977), 119-156.
- Felling, A.J.A., Lokale macht en netwerken, een methodologische terreinverkenning (Alphen aan de Rijn 1974).
- Felling, A.J.A., Sociaal-netwerkanalyse (Alphen aan den Rijn 1974).
- Fennema, M. en H. Schijff, 'Analysing interlocking directorates: theory and methods', in Social Networks, 1 (1978/79) 297-332.
- Flap, H.D., 'De theorie van het sociale kapitaal', in Sociologisch Tijdschrift (1987) 14-27.
- Flap, H.D., Conflict, Loyaliteit en Geweld (Utrecht 1985).
- Franssen, J.J.M., De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw (Tilburg 1976).
- Frenken, A.M., Genealogieën van eenige voorname aan elkaar verwante Meierijsche geslachten (Den Bosch z.j.).
- Gabriëls, A.J.C.M., 'Onderzoek naar stedelijke regenten: aanvullingen op de voorlopige inventarisaties', in Bulletin Werkgroep Elites, 5 (1983) 23-28.
- Gedenboek bij het eeuwfeest van het Koning Willem II lyceum, 1866-1966 (Tilburg 1966).
- Gedenboek van het Sint-Odulphuslyceum te Tilburg (Tilburg 1939).
- Gemertsche Courant, De, 1-1-1912.
- Giddens, A., 'Elites in the British class structure', in P. Stanworth, A. Giddens (red.), Elites and Power in British Society (Cambridge 1974) 1-22.
- Gils, F. van en G. Rombach, De economische geschiedenis van een landbouwdorp in de 19e en begin 20ste eeuw. Beschrijving van de agrarisch economische structuur van Tongelre en de wijzigingen die zich voltrokken (Scriptie Geschiedenis Rijksuniversiteit Utrecht 1980).
- Govers, F., Het geslacht en de Firma F. van Lanschot, 1737-1901 (Tilburg 1972).
- Graaff, S. van de, Historisch Statistische beschrijving van het koninkrijk Holland, deel 1. Beschrijving der Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (Amsterdam 1807).
- Graafsche Courant, De, jaargang 1924 en 1927.
- Haastert, H. van en G.W.M. Huysmans, Veertig jaren landbouwcrediet onder leiding der coöperatieve centrale boerenleenbank te Eindhoven 1898-1938 (zpl. zj.).
- Halen, W. van, (dissertatie in voorbereiding) De rooms-katholieke kerk en de kwaliteit van het bestaan in oostelijk Noord-Brabant, 1795-1920.
- Halen, W. van, Demografische ontwikkelingen op de zandgronden van Oost-Brabant, 1800-1920 (ongepubliceerd rapport Instituut voor Geschiedenis, Utrecht).

- Harkx, W.A.J.M., *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen* (Tilburg 1967).
- Heeren, J.J.M., *Biographisch Woordenboek van Helmond* (Helmond 1919).
- Helmers, H.M., R.J. Mokken, e.a., *Graven naar Macht. Op zoek naar de kern van de Nederlandse economie* (Amsterdam 1975).
- Herpen, Ch.B.P. van, *Tétsebulleke* (Oss 1979).
- Hoeymakers, S., *De Van Ophovens en Jaegers als ontginners* (Elsendorp 1984).
- Hoffman, E.R.M., *Noord-Brabant en de hoffman van 1830* (Tilburg 1974).
- Hofstee, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Bussum 1981).
- Hollenberg, P., 's-Hertogenbosch als Percentrum', in *Varia Historica Brabantica*, IV (1975) 192-194.
- Hollenberg, P., Gerlacus van den Elsen, *Emancipator van de Noordbrabantse Boerenstand, 1835-1925* (Tilburg 1956).
- Homburg, E., 'Personele belastingen en sociale stratificatie: De invloed van de woonplaatsomvang', in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 14 (1988) 311-320.
- Hooff, G. van, *Ermoei Troef. De Helmonders 1850-1914* (Helmond 1978).
- Hugenpoth tot den Berenclauw, J.B. van, 'Het arbeidersorganisatie vraagstuk', in *Handelingen Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant, (1866) 47-55*.
- Hugenpoth tot den Berenclauw, J.B. van, 'Welke richting behoort gegeven te worden aan de opvoeding der vrouw', in *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant, (1866) 71-92*.
- Hugenpoth tot den Berenclauw, J.B. van, *Inleiding tot waarheid in het Staatsbeleid* (Utrecht 1865).
- 'Index op de Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen', in *Handelingen Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, (1942)*.
- Ingham, J.N., *The Iron Barons. A Social Analysis of an American Urban Elite, 1874-1965* (Westport-London 1978).
- Iterson, W.J.D. van, *Schets van de Landhuishouding der Meierij: herinneringen ('s-Hertogenbosch 1868)*.
- Jaarboek(je) der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, diverse jaren.
- Jager, J.L. de, 'Het toneel van sociale ongelijkheid. Arbeiders, fabrikanten en priesters in Helmond en Tilburg aan het begin van deze eeuw; een literatuurverkenning', in *Nederlands Volksleven*, 33 (1983) 9-19.
- Jansen, P.P., 'De Schoolstrijd om de Rijks-HBS', in *De Vlasbloem, Historisch Jaarboek voor Helmond, (1982) 157-176*.
- Jong, J.J. de, *Met goed fatsoen. De elite in Gouda 1700-1780* (Den Haag 1985).
- Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (1968, reprint Nijmegen 1976).
- Jonghe, A. de, *De taalpolitiek van Willem I in de zuidelijke Nederlanden* (Brussel 1943).
- Jonker, J.P.B., 'Boerenvreugde of boerenverdriet? De NCB en de emancipatie van het Brabantse platteland, 1896-1920', in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 14 (1988) 387-411.
- Jonker, J.P.B., 'Welbegrepen eigenbelang; ontstaan en werkwijze van boerenleenbanken in Noord-Brabant, 1900-1920', in *Jaarboek voor Geschiedenis van Bedrijf en Techniek*, 5 (1988) 188-207.
- Jubileumuitgave bij het 50-jarig bestaan van de Nederlands Katholieke Bond van Molenaars, Graan-, Meel, en Kunstmesthandelaren Sint-Victor 1904-1954 (z.p. z.j.).
- Juten, W.J.F., *Genealogische Kwartierstaten van voornamelijk Nederlandse Katholieken uit vroeger en later tijd* (Bergen op Zoom 1906, 1911).
- Kempens, A.F.J. van, 'De afkoop van het bestuurlijk deel der heerlijke rechten in Noord-Brabant, 1814-1819', in *Varia Historica Brabantica*, XI (1982) 137-194.
- Kempens, A.F.J. van, *Gouvernement tussen Kroon en Statenfacties. De positie van vier gouverneurs in het politieke krachtenveld van Noord-Brabant 1813-1830* (Tilburg 1988).
- Keye, 'Dit gaat over de Mentaliteit van de Bossche Aristocratie in de 19e eeuw', in *Brabantia Nostra*, II (1936/37) 73-76.
- Klep, P.M.M., 'Kanttekeningen bij het Bataafs-Franse beschrijvende bronnenmateriaal in Nederland, 1795-1813', in J.P.A. Coopmans en A.M.D. van der Veen (red.) *Van Blauwe stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata ('s-Hertogenbosch 1988) 257-266*.
- Klep, P.M.M., A. Lansink en W. van Mulken, *De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag, 1851-1922*, Broncommentaren, I (te herz. versie 's-Gravenhage 1987).
- Knapp, W.H.C., *Botercontrole in Nederland* (Schiedam 1927).
- Kocken, M.J.A.V., *Van Stads- en plattelandsbestuur naar gemeentebestuur. Proeve van een geschiedenis van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlandse gemeentebestuur tot en met de Gemeentewet van 1851* (Den Haag 1973).
- Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie, numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden, 1580-1880* (Assen 1964).
- Kooijmans, L., *Onder Regenten. De elite in Hoorn 1700-1780* (Den Haag 1985).
- Kool-Blokkand, J.L., *De Elite in Heusden, 1700-1750, een prosopografische analyse* (Tilburg 1985).
- Kooij, P., *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986).
- Lamers, A.L., *De Rijks Hogere Burgerschool te 's-Hertogenbosch gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan 1867-1892 ('s-Hertogenbosch 1892)*.
- Lanschot, F. van, 'Keizer Napoleon te 's-Hertogenbosch', in *Taxandria, Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde*, 37 (1932), 106-e.v.
- Laumann, E.O. and F.U. Pappi, 'New directions in the study of Community Elites', in *American Sociological Review*, 38 (1973) 212-230.
- Laumann, E.O., P.V. Marsden e.a., 'Community influencestructures. Extension of a Network approach', in *American Journal of Sociology*, 83 (1977) 594-631.
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).
- Loon, P.J. van, *De ontwikkeling van het landbouworganisatiewezen in Noord-Brabant tot 1881* (Typoscript, Wouw 1949).
- Loon, P.J. van, *Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant, 1851-1951* (Amsterdam z.j.).
- Looyenga, A.J., 'Enkele beschouwingen over de bestudering der elite', in *Bulletin Werkgroep Elites*, 1 (1978).
- Looyenga, A.J. (red.), *Elites, proeve van een bibliografie* (Leiden 1980).

Mandement, het, over het onderwijs van de Nederlandsche Bisschoppen, 22 juli 1868 (Hilversum 1940).

Manning, A.F., De betekenis van C.R.A. van Bommel voor de Noorderlijke Nederlanden (Utrecht 1956)

Martini van Geffen, Jhr.Mr. A., 'De Zedelijke en materiële toestand der arbeidende bevolking ten platten lande', in Verslag van het vijfde Landhuishoudkundige Congres te Leiden (1860), bijlage 12, 100-108.

Meeuwen, J. van, Zo rood als de roodste socialisten. Katholieke vakbondstrijd in de schoen- en lederindustrie (Amsterdam 1981).

Meurkens, P., Bergeijkse notabelen 1800-1920 (Bergeijk 1977).

Moll, W., 'De honderd hoogst aangeslagenen te 's-Gravenhage in 1813', in Economisch-Historisch Jaarboek, 19 (1935) 4-15.

Mommers, A.R.M., Brabant van Generaliteitsland tot Gewest. Bestuursinrichting en gezagsuitoefening in en over de landen en steden van Staats-Brabant en Bataafs-Brabant, 14 september 1629-1 maart 1796 (Nijmegen 1953).

Mortel, J.B.V.M.J. van de, De positie van den Landdrost in Noord-Brabant van 1807 tot 1810 (Nijmegen 1945).

Mulder, A., 'De honderd hoogstaangeslagene te Middelburg in 1812', in Economisch-Historisch Jaarboek, 17 (1931) 81-101.

Nabbe, R.G.A., De Noordbrabantse en het Noordbrabantsch Dagblad 1892-1895. De Zuidelijke visie op de ontluikende katholieke emancipatie (Scriptie Geschiedenis Katholieke Universiteit Nijmegen 1983).

Nederland's adelsboek ('s-Gravenhage 1903-).

Nederland's patriciaat ('s-Gravenhage 1910-).

Nederlandsche Staatscourant, diverse jaren.

Nierop, L. van, 'De honderd hoogst aangeslagenen te Amsterdam in 1813', in Economisch-Historisch Jaarboek, 11 (1925) 3-78.

Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek (Leiden 1911-1937).

Nieuw Rotterdamsche Courant, De, 1903

Nieuwenhuis, A., Boerenleiders in een heidorp. Een antropologische studie van machtsverhoudingen in een Brabants dorp, 1850-1920 (Scriptie Culturele Antropologie Vrije Universiteit Amsterdam 1979).

Noordbrabantse, De, 1891-1893 en 1901-1906.

Noordbrabantsch Dagblad, Het, 1892-1893

Noordziek, Handelingen der Staten Generaal, 1825-1826.

Officieel Programma van den Diocesaan Katholiekendag in het Bisdom 's-Hertogenbosch (1900)1920).

Officieel Verslag van den Diocesaan Katholiekendag in het Bisdom 's-Hertogenbosch (1900-1920).

Officieel Verslag van het Congres van den Nederlandschen Boerenbond gehouden te Nijmegen op 14 en 15 september 1904 (Helmond 1904).

Oorschot, J.M.P. van, 'H.N. Ouwering, 1861-1932, journalist van de peel', in Brabantia, 28 (1979) 5-11, 60-67 en 148-155.

Oorschot, J.M.P. van, Eindhoven een samenleving in verandering (Eindhoven 1982).

Otten, A., 'Geschiedenis van horen zeggen', in Gemerts Heem, 25 (1983) 1 25-32.

Oudheusden, J. van, Enige aspecten van het economische en sociale leven te 's-Hertogenbosch in de jaren 1813-1851 (Scriptie Geschiedenis Katholieke Universiteit Nijmegen 1980).

Perseijn, J., Dr. Schaepman, II (Utrecht 1916).

Pius almanak voor het jaar onzes Heeren..., diverse jaren.

Poel, J.M.G. van der, 'De landbouwenquête in 1800', in Historia Agricultura, II (1954), 45-233.

Pot, C.W. van der, Bestuur- en Rechtsinstellingen der Nederlandse Provinciën (Zwolle 1949).

Prak, M., Gezeten Burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780 (Den Haag 1985).

Provinciaal Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosche Courant, 1891-1893 en 1901-1906

R.-k. 'Wie is dat?' Biografisch lexicon van bekende Nederlandsch Rooms-katholieke tijdgenooten (Leiden z.j.).

Reif, H., Westfälischer Adel 1770-1860. Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite (Göttingen 1979).

Reinsma, R., 'Het lager onderwijs in Noord-Brabant tussen 1830 en 1850. Volgens de rapporten van de hoofdinspecteur Wijnbeek', in Varia Historica Brabantica, II, 1966, 261-67.

Righart, H., De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuijing onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland (Meppel 1986).

Rijckevorsel, A. van, Uit beginsel, naar aanleiding der besprekingen over de Rijkskweekschool te 's-Hertogenbosch. (z.pl. 1893).

Rijckevorsel, L.A.C.A.M. van, 'Drie Bosschenaren in Napoleons Garde d'honneur', in Jaarboek van het Centraal bureau voor Genealogie, 39 (1985).

Rijckevorsel, Th. van, 'Waar Keizer Napoleon 1 en zijn gevolg logeerden bij hun bezoek aan 's-Hertogenbosch in 1810', in Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, III, kolom 51-52.

Rogier, L.J. en N. de Rooy, In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953 (Den Haag 1953).

Roorda, D.J., 'Sir Lewis Namier, Een inspirerend en irriterend historicus', in Tijdschrift voor Geschiedenis, 75 (1962) 325-347.

Roorda, D.J., Partij en Factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties (Groningen 1961).

Rubinstein, W.D. (ed.), Wealth and the wealthy in the modern World (London 1980).

Rubinstein, W.D., Men of Property, The very wealthy in Britain since the industrial revolution (London 1981).

Sande, A.W.F.M. van de, 'De Noordbrabantse katholieken en het Nut in de eerste helft van de 19e eeuw', in W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.) Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief, 1784-1984 (Edam 1984), 251-265.

Sasse van Ysselt, A.F.O. van, 'De Aanneming der Grondwet van 1814', in Taxandria, Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde, 25 (1918) 3-6v.

Sasse van Ysselt, A.F.O. van, 'Eenige bladzijden uit de moderne Geschiedenis van Noord-Brabant', in Taxandria, Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde, 12 (1905) 3-6v.

Sasse van Ysselt, A.F.O. van, 'Het ontstaan van de Provinciale Staten van Noordbrabant', Taxandria, Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde, 32 (1925) 3-6v.

Sasse van Ysselt, A.F.O. van 'Inleiding', in M.G. Wildeman, De Ridderschap van Noord-Brabant, stamdelen 1814-1903. 1-22.

- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, 'De oudste Heerensociëteit van Den Bosch', in *Taxandria, Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde*, 19 (1912), 241-e.v.
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche Schepenprotocollen loopende van 1500-1810*. 3-dln, ('s-Hertogenbosch 1910).
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *Gedenboek der sociëteit De Zwarte Arend ter gelegenheid van haar 100-jarig bestaan, 1821-1921* ('s-Hertogenbosch 1921).
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *Gedenkschrift der sociëteit Casino uitgegeven van het 100-jarig bestaan der sociëteit 's-Hertogenbosch 1928*.
- Schijff, B. 'Een netwerk in het bedrijfsleven van 1886; een eerste beschrijving', in *Cahiers voor de Politieke en Sociale Wetenschappen*, 1 (1978) 61-75.
- Schmidt, C., *Om de eer van de Familie. Het geslacht Teding van Berkhout, 1500-1950* (Amsterdam 1986).
- Sicking, J.J.M., 'De Gemertse Ruzie', in *Gemerts Heem*, 25 (1983) 1 20-25
- Smeets, H.F.J., en V.F.L.W. Cleerdin (red.), *Bestuur en Administratie der Provincie Noordbrabant* ('s-Hertogenbosch z.j.).
- Smith, R.M., 'Kin and Neighbours in a Thirteenth Century Suffolk Community', in *The Journal of Family History*, 4 (1979) 219-257.
- Smits, A., 'Instructies aan en rapporten van Gouverneurs uit 1830', in *Bijdragen en Mededelingen van Historisch Genootschap*, 67 (1949).
- Smulders, J.A.W., *De stichting van de Bisschoppelijke kweekschool van 's-Hertogenbosch en het leven en onderwijs op deze school gedurende de eerste jaren van haar bestaan* ('s-Hertogenbosch 1980).
- Spring, D. (ed), *European Landed Elites in the Nineteenth Century* (Baltimore/London 1977).
- Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden, diverse jaren.
- Stokman, F.N. *Graphenanalyse in de sociale wetenschappen* (Groningen 1978).
- Stokman, S., *De religieuzen en de Onderwijspolitiek der regering in het vereenigd koninkrijk der Nederlanden, 1814-1830* ('s-Gravenhage 1935).
- Stone, L., 'Prosopography', in *Historical Studies today, Daedalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences* (1971), 46-79.
- Stone, L., *The Causes of the English Revolution, 1529-1642* (London 1972).
- Stone, L., *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641* (Oxford 1965).
- Stone, L., J.C. Fawtier Stone, *An open elite?: England 1540-1880* (Oxford 1984).
- Stukken betreffende hebbende op de nalatenschap van wijlen mr. P.F. van Cooth ('s-Hertogenbosch, z.j.)
- Stuurman, S., *Verzuiling, Kapitalisme en Patriciaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983).
- Thompson, F.M.L., *English landed Society in the nineteenth century* (London 1963).
- Thurlings, J.M.G., *De wankele zuil. De Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen 1971).
- Tijn, Th. van, 'Geschiedenis als bron van inzicht in de maatschappelijke structuur van Noord-Brabant: Het platteland van de Meierij in de 19e en 20ste eeuw', in *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant* (Tilburg 1982) 123-133.
- Tijn, Th. van, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden XII* (Haarlem 1977) 131-166.
- Tijn, Th. van, 'The party structure of Holland and the outer provinces in the Nineteenth Century', in G.A.M. Beekelaar, J.C.H. Blom, e.a. (red.) *Vaderlands Verleden in Veelvoud* (Den Haag 1975) 560-589.
- Toespraak van de President in de Vergadering van de 'Katholieke Kring', Den Bosch 9 jan 1873.
- Trienekens, G., 'Het Drieslagstelsel en de Vlaamse Bouw op de zandgronden van de Meierij. Een momentopname voor het begin van de modernisering van de landbouw rond 1860/70', in *Brabants Heem*, 37 (1985) 1, 2-14
- Uit de geschiedenis van den Boerenbond en den Boerenleenbank te Beugen bij het 25-jarig jubileum van den NCB 1899-1924 (Typoscript z.p. z.j.).
- Uiterste wilsbeschikkingen van wijlen mr. P.F. van Cooth ten behoeve van het onderwijs in Noord-Brabantsche en Geldersche gemeenten ('s-Hertogenbosch 1901).
- Uitkomsten der negende tienjaarijksche volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en derstigsten september 1909 ('s-Gravenhage 1910).
- Uitkomsten der zesde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten december 1879 ('s-Gravenhage 1881).
- Uitkomsten van het Onderzoek naar den toestand van den Landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie, benoemd bij K.B. van 18 sept 1886, no. 28 ('s-Gravenhage 1890).
- Velthoven, H. van 'De geest in Noord-Brabant vóór het België-conflict van 1830', in *Varia Historica Brabantica*, II (1966), 205-259.
- Velthoven, H. van, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, deel II* (Amsterdam 1938).
- Ven, F. van der, 'De leiding in Brabant', in *Brabantia Nostra*, I (1935), 17-20.
- Ven, F.J.M. van der, '125 jaar Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1837/1962', in *Varia Historica Brabantica*, I 1962, 13-40.
- Ven, F.J.M. van der, *4000 jaar Oss* (Berlicum 1975).
- Ven, W. van den, 'Vastenmandement 24 januari 1894', in *Collectio Epistolarum Pastoralium 1892-1905*, 114-115.
- Vercauteren, F.E.M., *De aanleg van de straatweg, Best-Lommel als deel van de verbinding 's-Hertogenbosch-Luik, 1745-1818* (Nijmegen 1958).
- Verhoeven, D., e.a. *De kwaliteit van het bestaan te Veghel 1850-1920; een dorpsonderzoek* (Niet gepubliceerd verslag, Geschiedenis Rijksuniversiteit Utrecht 1985).
- Verhoeven, D. en M. van Hees, *Voor ziel en zaligheid, theorie en praktijk van de Rooms-katholieke opvoeding in oostelijk Noord-Brabant 1900-1930* (Scriptie Geschiedenis Rijksuniversiteit Utrecht 1987).
- Verslag betreffende de toestand in de provincie Noord-Brabant, 1851-1914.
- Verslag betreffende den toestand der landarbeiders in het Centrum en Oostelijk gedeelte van Noordbrabant ('s-Gravenhage 1908).

- Verslag van Burgemeester en Wethouders aan den Raad van Boxtel over den toestand van de gemeente gedurende het jaar, 1900-1910
- Verslag van Burgemeester en Wethouders aan den Raad van Beugen over den toestand van de gemeente gedurende het jaar, 1851-1914.
- Verslag van Burgemeester en Wethouders aan den Raad van Asten over den toestand van de gemeente gedurende het jaar, 1900-1910.
- Verslag van Burgemeester en Wethouders aan den Raad van Boxmeer over den toestand van de gemeente gedurende het jaar, 1900-1910.
- Verslag van Burgemeester en Wethouders aan den Raad van Gemert over den toestand van de gemeente gedurende het jaar, 1900-1910.
- Verslag van Burgemeester en Wethouders aan den Raad van 's-Hertogenbosch over den toestand van de gemeente gedurende het jaar...., diverse jaren.
- Verslag van het gesprek met F.J.M. Smits van Oyen, 29-12-1977 te Turnhout (Instituut voor Geschiedenis Rijksuniversiteit Utrecht).
- Verslag van het gesprek met J.J.M. van der Voordt, 3-5-1988 te Beugen (Instituut voor Geschiedenis Rijksuniversiteit Utrecht).
- Vries, B. de, Electoraat en Elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895 (Amsterdam 1986).
- Vries, B.M.A. de, De lijsten van kiezers ter benoeming van afgevaardigden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad, 1851-1886, Broncommentaren, VI ('s-Gravenhage 1988).
- Wassink, J.F.A., Van Calvinisten en Katholieken (Scriptie Geschiedenis Katholieke Universiteit Nijmegen 1987).
- Weber, M., Wirtschaft und Gesellschaft (5e uitgave, Tübingen 1972).
- Weekblad van de Noordbrabantsche Boerenbond, 1899-1914.
- Wichers, A.J., De oude plattelandsbeschaving; een sociologische bewustwording van de 'overherigheid' (Wageningen 1965).
- Wiersum, E., 'De honderd hoogstaangeslagenen te Rotterdam in 1813', in Economisch-Historisch Jaarboek 16 (1930) 165-175.
- Wildeman, M.G., De Ridderschap van Noord-Brabant, stamdelen 1814-1903 (z.p, zj.).
- Wildenbeest, G., Boerenbonzen en de dans om de macht in een Kepisch dorp. Verslag van een leeronderzoek. (Scriptie Culturele Antropologie Vrije Universiteit Amsterdam 1979).
- Wilson, Ch., Geschiedenis van Unilever, een beeld van economische groei en maatschappelijke verandering, deel II (Den Haag 1954).
- Winter, P.J. van, De lijsten van hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems ('s-Gravenhage 1951, 1955).
- Wintermans, J.J., Een halve eeuw gewestelijke Zuivelcoöperatie, Z.N.Z. (Roermond 1947).
- Wintermans, J.J., Geschiedenis van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond, N.C.B. ('s-Hertogenbosch 1946).
- Witlox, J.H.J.M., De katholieke staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst, 2-delen ('s-Hertogenbosch 1919, 1929).
- Witlox, J.H.J.M., De staatkundige emancipatie van Nederlands katholieken, 1848-1870 (Bussum 1969).
- Witlox, J.H.J.M., Schaepman als staatsman (3 delen. Amsterdam 1960).
- Witlox, J.H.J.M., Varia Historica ('s-Hertogenbosch 1936).
- Witte, E., Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden 1830-1848 (Brussel 1973).
- Wouters, Th.A., Van bedeling naar verheffing. Evolutie in houding tegenover de behoeftige mens te 's-Hertogenbosch, 1854-1912 (Tilburg 1968).
- Xanten, H.J. van, 'Town and Bailiwick of Bois-le-Duc', J.A. Faber e.a., Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey. A.A.G. Bijdragen, 12 (1965), 47-113.
- Zoetmulder, S.H.A.M., De sociëteit Amicitia te Eindhoven van 1864 (Typoscript Eindhoven).
- Zuylen, J. van (red.), De kerk in het Centrum (Oss 1987).

Lijst van aardrijkskundige namen

- Aa, de, 27, 32.
 Aalst, 136, 137, 141.
 Aarle-Rixtel, 32.
 Aken, 26.
 Almkerk, 181.
 Amsterdam, 12, 51, 117.
 Anthonis, Sint-, 141.
 Antwerpen, 8, 120, 121.
 Arnhem, 176.
 Assen, 12.
 Asten, 33, 36, 163, 166.
 Baast, Landgoed de, 171.
 Bakel, 136, 137, 141.
 Beek en Donk, 56, 174.
 Beers, 134, 135, 139.
 België, (zuidelijke Nederlanden),
 14, 28, 33, 35, 64, 100, 121, 131,
 134, 143, 176.
 Bergen op Zoom, 26.
 Bergeijk, 15, 136.
 Berghem, 39, 77, 91, 123, 163, 181.
 Berlicum, 52, 136, 137.
 Best, 26, 111, 136, 141.
 Beugen, 27, 77, 91, 125-128, 136,
 185, 187, 195.
 Bladel, 141.
 Bommelwaard, 114.
 Borkel, 138.
 Boxmeer, 24, 27, 32-35, 49, 54,
 57-59, 82, 125, 134-136, 138, 139,
 139, 163, 166, 172.
 Boxtel, 48, 52, 54, 57, 73, 78, 82,
 87, 89, 90, 103, 136, 138, 141, 163,
 164, 166, 169.
 Breda, 8, 26, 163, 180, 181.
 Breugel, 136, 137, 139, 140.
 Brussel, 121, 143.
 Budel, 35, 52, 136.
 Cuyk, Land van, 24, 52, 54, 56,
 63, 118, 128.
 Cuyk, 25, 83, 134-136, 139.
 Deurne, 25, 27, 134, 136, 141, 185.
 Dieden, 126.
 Diessen, 136, 141.
 Dinther, 136.
 Dommel, de, 24, 27, 32.
 Dongen, 181.
 Dordrecht, 120.
 Dungen, Den, 54-56, 88, 104, 136.
 Drenthe, 12, 194, 195, 197.
 Drunen, 24, 29, 85.
 Duitsland, 11, 27, 39, 118, 119, 121,
 176-178.
 Eindhoven, 8, 24, 27, 28, 32-35,
 37, 38, 43, 45, 46, 49, 51, 53, 55,
 57, 59, 63, 82, 87, 90-92, 99, 100,
 103, 105, 107, 113, 128, 134,
 136-139, 141, 163, 166, 167, 169,
 170, 172, 173, 184-187, 190, 193,
 196.
 Engeland, 27, 33, 35, 118, 119, 124,
 186.
 Erp, 136, 139, 186.
 Esbeek, 123.
 Frankrijk (o.a. Keizerrijk), 7, 8,
 33, 82, 111, 119, 120.
 Friesland, 134.
 Geffen, 54.
 Gelderland, 103, 154.
 Geldrop, 32, 34, 49, 52, 83.
 Gemert, 24, 91, 110, 136, 139-141,
 163, 166.
 Gennepe, 121.
 Gerwen, 136.
 Gestel, 30, 37, 136.
 Ginneken, 180.
 Goch, 121.
 Goirle, 28, 37, 138.
 Grave, 24-27, 51, 53, 56, 76, 82,
 124, 128, 134, 135, 138, 161, 163,
 164, 172.
 Gravenhage, 's-, 88, 103, 143, 156.
 Haps, 136, 141.
 Heerlen, 118.
 Heesch, 76, 136.
 Heeswijk, 27, 57, 86, 136, 189.
 Heeze, 49, 103.
 Helenaveen, 152.
 Helmond, 8, 16, 24, 25, 27-29,
 32-35, 37, 39, 44, 49-50, 52, 55,
 57, 59, 63, 77, 82-88, 91, 92, 103,
 104, 107, 113, 120, 124, 134,
 136-138, 141, 152, 166-170, 172,
 193, 196.
 Helvoirt, 55, 57, 180.
 Hertogenbosch 's- passim.
 Heusden en Altena, land van, 172.
 Heusden, 11.
 Hilvarenbeek, 48, 51, 56, 59, 73,
 136, 138, 141, 172.
 Hoogemierde, 138.
 Huisseling, 189.
 Kaatsheuvel, 34.
 Katwijk, 167.
 Kempen, de, Kempenland, 15, 24,
 26, 27, 35, 54, 56, 63, 136.
 Kessel, 136.
 Langstraat, de, 34, 52, 172.
 Leende, 49, 83.
 Leuven, 133.
 Liempde, 32.
 Lierop, 136, 141.
 Liessel, 136.
 Limburg, 145, 192.
 Linden, (Groot-), 54.
 Lith, 136.
 Lithoyen, 117, 118, 136.
 Loon op Zand, 25, 29, 34, 35, 138.
 Luik, 8, 26, 33, 100, 144.
 Maas en Waal, Land van, 62, 145.
 Maas, 24, 26, 27.
 Maashees, 54, 136.
 Maasland, 24, 52, 54, 63, 117, 118,
 124, 182.
 Maastricht, 128, 186, 187.
 Maren, 136.
 Mechelen, 8.
 Meppel, 195.
 Michtelgestel, Sint-, 82-84, 133,
 136.
 Middelburg, 51.
 Mierlo, 39, 136, 139.
 Milheze, 141.
 Mill, 78, 92, 177, 190.
 Moergestel, 191.
 Monden van de Rijn,
 Departement de, 48, 82, 111.
 Netersel, 141.
 Nieuwkuyk, 85, 111, 114.
 Nijmegen, 8, 103, 118, 156, 185.
 Nistelrode, 32.
 Noord-Brabant, passim.
 Nuenen, 136.
 Oedenrode, Sint-, 32, 48, 49, 51,
 52, 54, 56, 57, 63, 134-136, 139,
 140.
 Oeffelt, 136.
 Oerle, 136, 137, 141.
 Oirschot, 25, 48, 51, 52, 54, 56, 57,
 73, 87, 111, 136, 138, 139, 163.
 Oisterwijk, 25, 48, 105, 136, 137,
 163, 181.
 Oisterwijk kwartier van, 24
 Oosteind, 180.
 Oostelbeers, 111, 116.
 Oostenrijk, 145, 118, 119.
 Oosterhout, 113, 120, 181.
 Oploo, 136, 141.
 Oss, 25, 28, 35, 48, 54, 58, 59, 73,
 77, 77, 82, 87, 91, 117-124, 129,
 136, 172, 195.
 Ossendrecht, 181.
 Parijs, 82, 119, 144.
 Peel, de, Peelland, 24, 27, 35, 38,
 52, 63, 125, 128, 152.
 Raventein (Land van), 24, 110.
 Reek, 54, Reussel, 138.
 Roosendaal, 181.
 Rosmalen, 54, 85, 191.
 Rotterdam, 27, 115, 117, 118, 120,
 122, 124, 186.
 SambEEK, 54, 136.
 Schaft, 138.
 Schaijk, 180.
 Schiedam, 124.
 Schijndel, 32, 136, 139, 179, 191.

Soerendonk, 52, 56.

Son, 89, 136.

Steenbergen, 181.

Stiphout, 49.

Stratum, 25, 37, 49.

Strijp, 25, 37, 136.

Tilburg, 8, 9, 15, 24-27, 32-35, 37,

39, 40, 43-45, 48, 49, 51, 53, 55-59,

63, 72, 75, 78, 84, 87-92, 103, 105,

107, 113, 119, 134, 136, 137, 141,

166, 167, 170, 172, 173, 190, 193.

Tongelre, 30, 91, 187.

Turnhout, 28.

Uden, 25, 52, 136, 141, 163, 166,

169.

Udenhout, 32, 54.

Utrecht, 103, 141, 179, 184.

Valkenswaard, 27, 35.

Vaticaan, 133.

Veghel, 27, 28, 32, 52, 54, 55, 57,

63, 73, 76, 78, 89, 91, 98, 100, 104,

136, 139, 163, 166, 185.

Veldhoven, 180.

Venlo, 145.

Verenigde Staten, 18, 120.

Vierlingsbeek, 54, 136.

Vlaanderen, 103.

Vlijmen, 85.

Vlissingen, 27, 124.

Vught, 25, 52, 54, 56, 57, 59, 63,

73, 82-84, 87, 136, 154

Waalwijk, 50, 113, 139.

Wanrooy, 136, 141.

Weert, 145.

Westerhoven, 138.

Westfalen, 12, 197.

Wilhelmina kanaal, 27.

Woensel, 25, 37, 136, 185.

Zeeland (gemeente), 142.

Zeeland (provincie), 133.

Zeelst, 136, 141.

Zevenaar, 176.

Zevenbergen, 181.

Zuid-Willemsvaart, 27-29.

Zwitserland, 14.

Lijst van persoonsnamen

In dit register wordt naast de boekpagina's ook verwezen naar de tabelnummers (bijvoorbeeld t5.2), terwijl een cursieve naam een ingang vormt tot de personenbijlage, bijlage 11.

Abbema, J., t5.2.
Abbema, M., t3.11.
Abbema, W., t3.10.
Ackerdijk, H.M.H., *Bowier*.
Adrichem Cavellier van,
O.L.C.Th.M., *Sasse van Ysselt*,
van.
Aengenent, E.W., *Sassen*.
Aerdts, M.P. van, *Borret*.
Allers, firma, 120.
Allard, C.M.A.S., *Luyben*.
Alphen, vicaris van, 132, 141.
Amstel, M.I. van, *Erp*, van.
Ancher, M.M., *Bosch van Drakenstein*.
Ardts, familie, 125, 126, 195.
Ardts, J., 125-127.
Ardts, J.A., 77, 78, 91, 126-130.
Ardts, J.A., t9.3.
Arts, A., *Meijers*.
Arts, P., *Steen*, van der.
Asperen, C. van, *Bolsius*.
Asten, H. van, *Prinzen*.
Asten, H.E. van, *Pompen*.
Aumerie, W.J.E. d', *Jong van Beek en Donk*, de.
Baar, familie Van.
Baar, A.J.H. van, 73, t7.8, *Meerwijk*, van.
Baar, A.W. van, t5.3.
Baar, G. van, t6.4.
Baar, J.O. van, *Pollet*.
Baerle, M.L.A. van, *Lanschot*, van.
Bahlmann, B.M., 76, 113, 153, 161.
Bakker, N., 15, 16.
Bangeman Huijgens, C.D.E.J., t7.1.
Bardoel, W., t3.12.
Bareel, L.M.J., *Diepen*.
Barneveld, S. van, t5.4.
Barneveldt, A.C. van, *Hannes*, van *Thye*.
Basten Batenburg, W.H.J.Th. van, 123, 124, *Jurgens*.
Bax, J., t6.4.
Bax, J.F., *Gulick*, van.
Bax, M., 15.
Beaufort, E.S.M., *Wesselman*.
Beaumont, F. de, 40, 82.
Beckers, E.Th., *Son*, van.
Beeck, M.I. van, *Heeren*.
Beljaars, J.C., *Eras*.
Berail, L.S., *Grancy*, de *Sernaclens* de.
Berch van Heemstede, J. van der, 113.

Berckel, familie Van, 98.
Berckel, H.C.J. van, *Borret*.
Berckel, P.J. van 7, 8, 51, 95, t5.2, t5.4, t10.1.
Berckx, M.E., *Luyckx*.
Beresteijn, familie Van, 57.
Beresteijn, G. van, 73, 84, 88, t3.12, t7.4, t7.1, t7.2, t7.8.
Beresteijn, H., *Jong van Beek en Donk*, de.
Beresteijn, J. van t5.4, t6.1.
Beresteijn, P.A. van, t6.1.
Beresteijn, M.M. van, *Bowier*.
Berg, O.O. van den, t6.4, t7.1.
Berg van Saparoera, F.C. van den, *Styrum*, van.
Bergh, familie De, 102.
Bergh, C.J. de, t3.9.
Bergh, F.A.L. van den, 59, t9.1.
Bergh, F.B. van de, t9.1.
Bergh, Firma Van den (Oss), 35, 120.
Bergh, H.Ph. van den, *Sassen*.
Bergh, J. de, 68, t5.2, t6.6, t7.1, *Hannes*, van *Thye*.
Bergh, J. de, t7.2, t7.4, t7.6, t8.1, t8.3, t8.5, *Tombe*, des.
Bergh, J.M. van den, t3.10.
Bergh, M. van den, 155, 159.
Bergh, M.W.A. van den, *Manders*.
Bergmann (van *Zinnicq*), familie, 101.
Bergmann, E.H.J.M. van Zinnicq, *Verheijen*.
Bergmann, F.J.E. van Zinnicq, 72, 73, 76, 88, t7.6, t7.8.
Bergmann, J.F.S.J.M. van Zinnicq, *Meeuwen*, van.
Bergmann, M.J.J.F. van Zinnicq, *Tilman*.
Berkhout, familie Teding van, 11, 195.
Béthune, J. de, 114.
Béthune, M.A.J.C.G. de, 114, *Court*, de la.
Beurden, J.C., *Eras*.
Beusekom, J. van, t5.2.
Beusekom, W.J. van, t6.3, t7.1.
Beverwijk, familie Van.
Beverwijk, G. van, 68, 69, t6.6.
Beverwijk, J. van, t5.3.
Beyma Thoe Kingma, A.W. van, *Bosch*.
Bichelaar, B.J. van den, *Gulick*, van.

Bieberstein Rogalla Zawadsky, M.F.H. de, *Rijckevorsel*, van.
Biesen, J.W. van den, 190.
Biggelaar, A. van den, t6.4, t7.1.
Biggelaar, H. van den, t5.2.
Biggelaar, M.A. van den, *Leeuwen*, van.
Bijl, P., 126, *Ardts*.
Bijnen, M.A., *Vermeulen*.
Bijvoet, familie.
Bijvoet, G., *Son*, van.
Bijvoet, H.A., 142, t7.1, *Heeren*.
Bijvoet, H.A.H., t7.2, *Glabbeek*, van.
Bijvoet, P.S.A., *Mutsaers*.
Bijvoet, Th.F.H., 123, *Jurgens*.
Bisdom, G.J., t5.2.
Blarkom, familie Van, 97, 98.
Blarkom, J. van, t10.2.
Blarkom, J.P. van, t7.8.
Bodenstaf, C., t5.2.
Boekel, C.J. van, t5.2.
Boeracker, J.H. 142.
Boex, familie.
Boex, C., *Suys*.
Boex, E., *Mutsaers*.
Boex, F., t3.11.
Boex, F.P.J., *Glabbeek*, van.
Boex, J.F., t10.2.
Bogaerde (de *Terbrugge*), familie Van den, 57, 103.
Bogaerde de Terbrugge, A.J.L. van den, 27, 85, 69, 103, 133, 142, 143, 146, 147, t6.4, t6.6.
Bogaerde van Terbrugge, D.Th.A. van den, t7.2, t8.1, t8.3.
Bogaerde van Terbrugge, L.M.C. van den, t7.2, t7.4.
Bogaers, familie, 103.
Bogaers, A.A., t3.10.
Bogaers, G., t7.1.
Bogaers, J.M.F., *Pollet*.
Bogaers, P.C.M., *Pollet*.
Bogaers, V.A., t8.1, t8.3, *Pollet*.
Bogaerts, H., t7.1.
Bogaerts, J.H., t7.4.
Bogaerts, L.J.C., 155, 159, t7.4.
Bolsius, familie, 104.
Bolsius, A., 179, 180, 184, 190, 191.
Bolsius, H., t5.2.
Bolsius, H.G.J., t3.11, *Smits*.
Bolsius, J., t5.2.
Bolsius, J.C.J., *Gulick*, van.
Bolsius, J.J.H., 160.
Bommel, familie Van, 8, 98, 99, 101.

- Bommel, C.R.A. van 133, 144.
 Bommel, G.A.M. van, *Rijckevorsel*, van.
 Bommel, J. van 49, 83, t5.1.
 Bommel, J.C.B. van, *Half-Wassenaer van Onsenoort*.
 Bommel, M.J.Th. van, 111, *Court, de la*.
 Bommel, P.J. van, t5.2.
 Bommel, R.W.M. van, *Borret*.
 Bommel, S.H.M. van, t3.11.
 Bommel, S.M.H.R. van, *Voort, (Roupe) van der*.
 Bondt, J.C., t3.9.
 Bonebakker J., t10.1.
 Bonnike, familie, 100.
 Bonnike, A.M., *Rijckevorsel*, van.
 Bonnike, C.M.Th., *Voort, (Roupe) van der*.
 Bonnike, Th.M., *Rijckevorsel*, van.
 Bons, H. de, *Tombe, des*.
 Boogaart, A. van den, *Jong van Beek en Donk, de*.
 Borch, W.H.E. van der, 180, 182.
 Boreel, J., t10.1.
 Borel, A.W.C.M., *Sassen*.
 Borret, familie, 97, 98, 99, 101, 102, 146.
 Borret, A.J.L., 103, t5.2, t7.1, *Vermeulen*.
 Borret, F.H.H., *Verheijen*.
 Borret, H.J., 110.
 Borret, M.A.A.A.H., *Vermeulen*.
 Borret, M.A.F., *Bommel*, van.
 Borret, Th.L.M.H., 113.
 Bosch, E.H.J., 60, t3.12, *Bosch van Drakenstein*.
 Bosch, familie, 89.
 Bosch, G. van den, t3.9.
 Bosch, H.W., t7.1.
 Bosch, H.W.J., t7.6, *Grancy, de Sernaclens de*.
 Bosch, Ph., t5.2.
 Bosch, W.D., 72, 73, 88, t6.3, t7.8.
 Bosch van Drakenstein, familie.
 Bosch van Drakenstein, F.L.H.J., *Voort, (Roupe) van der*.
 Bosch van Drakenstein, M.H.E., *Willebois, van der Does de*.
 Bosch van Drakenstein, P.J., 72, 73, 89, 103, 152, t7.4, t7.6, t7.8, t8.1, t8.3, t8.5.
 Bots, A.A., *Glabbeek*, van.
 Bots, F.M.J., *Prinzen*.
 Bots, M.A., *Coovels*.
 Bourdieu, P., 19.
 Bourouill, J.C.F. d'Aulnis de, t7.6.
 Bouwens, J.M.P., *Beverwijk*, van.
 Bovens, pastoor, 127.
 Bowier, familie, 8, 69, 102.
 Bowier, D., 69, 85, t6.6.
 Bowier, G.J.M., *Fenema*, van.
 Bowier, H., 95, t5.2.
 Bowier, J., 68, 69, 85, t6.4, t6.6.
 Bowier, M., t5.2, t6.3, t10.1.
 Bowier, M.W. van Rensselaer, *Beresteijn*, van.
 Brakel Schimmel, J. van, t3.11.
 Brands, N.W.W., t9.1.
 Breda, Y.R., t3.10.
 Bree, P., *Smits*.
 Brenders, C., 190.
 Broek, G. Le Sage ten, 139.
 Bronsgeest, A.S.G., *Suys*.
 Brouwers, H.A., t10.2, 9.
 Brouwers, M.C., t8.1.
 Brouwers, M.J., *Eras*.
 Brouwers, M.Th..C., *Spaendonck*, van.
 Brox, A.M., *Kemenade*, van.
 Bruens, M.E., *Mutsaers*.
 Bruggen van Croy, familie Van der, 55.
 Bruggen van Croy, C.G. van der, t5.4, t5.3.
 Bruggen van Croy, G.F.F.A. van der, t7.1.
 Bruggen van Croy, G.T.H.A. van der, t6.4.
 Bruggen van Croy, J.C.W. van der, t6.4.
 Bruggen van Croy, J.C.G. van der, 49, 83, t5.1.
Bruijn, familie De.
 Bruijn, A.M.C.J.Th. de, *Verheijen*.
 Bruijn, F.I.T. de, t6.1, t6.5, t7.1.
 Bruijn, S.L.A. de, t7.2.
 Bruijsten, M.C., *Verstraaten*.
 Bruinsma, G.W., 179.
 Brussel, C. van, t3.11.
 Bruynen, A.M., *Smits*.
 Burgers, A.J., t9.1.
 Buys, E.M.A., 7, t10.1, *Martini*.
 Buysen, G., *Loutermans*.
 Canters, A., *Baar*, van.
 Capacinni, mgr. 144.
 Casemajor, J. de, t5.2.
 Ceva, M.L.E.C.C. de, *Mahie*.
 Chaussinand-Nogaret, G. de, 11.
 Chevalier, J., t6.3, t6.5.
 Clerx, familie, 123.
 Cock, J., t7.1.
 Coenen, M.I., *Meeuwen*, van.
 Coenen, M.Th., *Meeuwen*, van.
 Conrads, A.J.M., *Sassen*.
 Conrads, M.C.E., *Sassen*.
 Coolen, J.F., *Bijvoet*.
 Coolen, M., t5.2, t6.3.
 Coolen, W.A., 178-180, 189, 191.
 Cools, W., t3.11.
Cooth, familie Van.
 Cooth, P.F., 72, 101, 151, 163-166, 169, t7.8, t8.5, *Suys*.
Coovels, familie, 104.
 Coovels, G.M.A., 77, 78, 91, 189-191, t9.3, t10.2.
 Coovels, P.J., *Court, de la*.
 Coovels, P.J., *Smits*.
 Coppens, A., t5.2, t6.3.
 Coppens, A., *Vermeulen*.
 Coppens, A.D., t3.12.
 Coppens, Chr., t5.2.
 Coppens, J., t5.2.
Court, familie De la, 97, 98, 99, 101, 110, 117, 146, 171, 195.
 Court, A.H. de la, *Coovels*.
 Court, C.M.J.P.J.G. de la, *Mortel*, van de.
 Court, J.M.W.E. de la, 9, 74-76, 90, 95, 112-117, 129, 155, 160, 173, 175, 176, 179-181, 189, 192, t8.7, t10.2.
 Court, L.J.A.A. de la, 111, 114, t7.1, *Half-Wassenaer van Onsenoort*.
 Court, P.A. de la, 110.
 Court, P.E.A. de la 7, 40, 51, 83-85, 110, 143, t5.2, t5.3, t5.4, t6.3, t10.1, *Bommel*, van.
 Court, W.J.P.E. de la, 114, 116.
 Cramer, H., 113.
 Crassier, M.G.P.S. de, *Willebois, van der Does de*.
 Cremers, A.W.C.H., *Greze*, de.
 Cremers, H.A., t7.2, t7.6.
 Crey, C. van, t5.4.
 Croef, H., *Jurgens*.
 Croix, C.C. de la, *Beresteijn*, van.
 Custis, J., t3.11.
 Cuyck, C.Th.A. van, *Baar*, van.
 Daal, A. van, *Ardts*.
 Dams, J.A.M., t3.10.
 Dams, M.E., *Suys*.
 Debets, B.C.J., *Voorst tot Voorst*, van.
 Deckers, G.J., t5.2.
 Deckers, J.H., t10.1.
 Deckers, L.A.H., t3.9.
 Deckers, V.L.H., t3.10.
 Deelen, J.B., t3.10.
 Dekkers, C., *Leeuwen*, van.
 Delft, C.Th., van, *Heeren*.
 Delisseu, F.M.J., t5.2.
 Derks, L., 157.
 Deutz, familie, 8.
 Deutz, G.M., t10.1.
 Deutz J.M., t10.1.
 Dicke, D.J., t3.9.
Diepen, familie, 103.
 Diepen, A.F., 150, 162.
 Diepen, A.H.F., *Voort, (Roupe) van der*.
 Diepen, J., t6.3.
 Diepen, J.H.A., 73, t7.8.
 Diepen, J.M. 55, t6.5, t7.1, *Heeren*.
 Diepen, J.N., t6.5, *Voort, (Roupe) van der*.
 Diepen, K.L., *Voort, (Roupe) van der*.
 Diepen, M.M.J.W., *Spierings*.
 Diepenbrugge, M.J. van, *Verhellow*.
 Dijk, A.P. van, t3.11, *Eras*.
 Dijk, F. van, t5.2.
 Dijk, P. van, t5.2.
 Dintner, P. van, *Loutermans*.
 Dobbe, H.C., 160.
 Does, A.C.M. van der, *Willebois, de*.
 Does de Bijde, P. van der, t3.9.
 Dommers van Polderveld, familie, 100.
 Dommmer van Poldersveld, M.F.L., t8.5, *Rijckevorsel*, van.
 Donders, A.M.H., *Eras*.
 Dongen, H. van den, t5.2.
 Donker van den Hoff, S.E., *Bowier*.
 Doop, A. den, t5.2.
 Dooren, A.A. van, *Mutsaers*.
 Dooren, F.P.J.M., t9.1.
 Dooren, J.M. van, *Mutsaers*.
 Dooren, P. van, t6.5.
 Doorn, E. van, *Manders*.
 Dorth tot Medler, M.Z.Th.M. van, *Kuyper, de*.

- Drift, M.G.J.C.A. van der, *Spaendonck, van*.
- Drunen, A. van, *Suys*.
- Dubbelden, H. den, 141.
- Dubbelens, Th.Ph., *Kuyper, de*.
- Dubois, M.C.J., *Rijckevorsel, van, Sassen*.
- Duffhues, T., 19.
- Dumonceau, A., 101.
- Dungen, C. van, *Steen, van der*.
- Dungen, F.W. van den, *Prinzen*.
- Dungen, H. van den, t5.2.
- Duren, M.A. van, *Bruijn, de*.
- Duyls, J.M., t5.2.
- Duyn, F.W. van der, *Grancy, de Sernaclens de*.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den 51.
- Eijckens, J.M., *Heuvel, van den*.
- Elen, J.C., t3.9.
- Elias, familie*.
- Elsen, familie Van den*.
- Elsen, G. van den, 9, 31, 112, 176, 177, 179, 180, 184, 185, 187-189, 191, 192.
- Elten, W. van, t6.3.
- Endepoel, P.J., t5.2.
- Engelen, A.D. van, *Pompen*.
- Engelen, P.J.M., 7, t10.1, *Half-Wassenaer van Onsenoort*.
- Eras, familie*.
- Eras, H., t9.1.
- Eras, J.H.M., t9.1.
- Ermerins, J.C., *Lohman, de Savornin*.
- Ermers, J., *Rijckevorsel, van Erp, familie Van*.
- Erp, G. van, t5.2, t5.4, t6.3.
- Erp, J.J., 77, 91, t9.3.
- Erp, W. van, t3.9.
- Esser Meerman, N., t7.1.
- Felling, A.J.A., 19, b4a.
- Fenema, familie Van*, 8, 102.
- Fenema, A.C.P. van, *Bowier*.
- Fenema, H.P. van, *Verhellouw*.
- Fenema, P.H., 68, 85, t5.2, t6.3, t6.6, t10.1.
- Ferrier, J.T., t6.1.
- Flap, H.D., b4a.
- Foelart, J.J. van der, t5.3.
- Forsborgh, P.H., t10.1.
- Fosse, A.F.Gh. van der 142, t6.3.
- Frankenhoff, D.J., *Kemenade, van*.
- Frederickx, H.H., *Wijs, de*.
- Frederiks, A.M., *Prinzen*.
- Frederiks, M., t5.2.
- Fuchs, familie, 101.
- Fuchs, J.A.J., *Lanschot, van*.
- Fuchs, P.G.J., *Lanschot, van*.
- Gallé, Ch.J., t10.1.
- Garde, G. de, t5.2.
- Gast, J. de, t7.1.
- Gast, L. de, t5.2.
- Gast, S.P. de, t3.12.
- Gastignon, M.L., *Kuyper, de*.
- Geffen, W.M. van, *Grancy, de Sernaclens de*.
- Gemert, M.A. van, *Court, de la*.
- Genderen, M. Th. van, *Ringeling*.
- Geneste, H.A.A. de la, t3.11.
- Gennep, M.S. van, *Grancy, de Sernaclens de*.
- Gerlache, De, 133.
- Gerve, G.F. van, t10.2.
- Gerven, C. van, *Godschalk*.
- Geusau, W.A.A.L. von, 84, t5.4, t6.1.
- Gheest, M.A.E. van der, 110, *Borret, Court, de la*.
- Ghert P.C. van, t5.3.
- Giddens, A., 20, 21.
- Giesen, W.J. van, *Glabbeek, van*.
- Gilles, B., t6.3.
- Gils, A. van 133, 138, 139, 141.
- Gils, P. van, *Mutsaerts*.
- Glabbeek, familie Van*.
- Glabbeek, A.H.J. van, t9.1.
- Glabbeek, G.W. van, t3.10.
- Glabbeek, M.A.F. van, *Mutsaerts*.
- Godschalk, familie*.
- Godschalk, A., Meerwijk, van*.
- Godschalk, G., 55, 88, 104, t6.1, t6.4, t7.1.
- Godschalk, J., 88, t3.12, *Smits*.
- Godschalk, Chr., t3.11.
- Godschalk, H.C., 189.
- Gootveld, M.C., *Verheijen*.
- Govers, F., 16.
- Govers, J., *Westerlaken, van de*.
- Goyards, J.B., t5.2, t6.3, t10.1.
- Graaff, S. van den, 38.
- Grancy, familie De Sernaclens de*.
- Grancy, Ch.P. de Sernaclens de, 57.
- Grancy, H.F. de Sernaclens de, 56, t6.4, t7.1.
- Grancy, L.H.F.S.C. de Sernaclens de, *Bosch*.
- Grancy, O.A.M.W. de Sernaclens de, 84, t6.1.
- Grancy, R. de Sernaclens de, t5.4.
- Greef, M.E. de, *Mutsaerts*.
- Greve, A.M., Spierings*.
- Greze, familie De*.
- Greze, H.F. de, t7.6.
- Greze, J.M.H.J. de, t7.2, t8.1, t8.3, t8.5, *Mahie*.
- Griendt, J. van de, t3.12, t7.2.
- Grinsven, A.M. van, *Godschalk*.
- Grinsven, E., 76.
- Grinsven, E. van, t5.2.
- Grinsven, H. van, *Godschalk*.
- Groenewegen, M.M. van, *Beresteijn, van*.
- Grotenacker, J.L.A. van den, t5.3.
- Guering, I.Th.A.M., *Vermeulen*.
- Guérin, W., *Martini*.
- Gulick, familie Van*, 104.
- Gulick, A. van, t5.2.
- Gulick, G. van, t5.2.
- Gulick, J.W.R. van, 75, 90, 155, 160, 161, 179, t8.5, t8.7, *Luyckx*.
- Gulick, M.E.H. van, *Bolsius*.
- Gulick van den Biggelaar, F. van, t6.3.
- Guljé, W.F., t7.1.
- Habraken, E., *Suys*.
- Habraken, G., t5.2.
- Habraken, H.M.J., *Blarkom, van*.
- Habraken, L.Fr., t5.2.
- Hacfort tot Oosterholt, H.J.H., *Sasse van Ysselt, van*.
- Haften, A. van, t5.2.
- Hagelaar, L., t5.2.
- Hagens, J.W.H.J. van, t6.4.
- Halen, W. van, 14.
- Halenwijn, F. van, t5.2.
- Halewijn, Th.H.J.A.N., t7.4, t8.3.
- Half-Wassenaer van Onsenoort, familie*, 85, 97-101, 111.
- Half-Wassenaer van Onsenoort, A.J.B., *Rijckevorsel, van*.
- Half-Wassenaer van Onsenoort, E.F., *Rijckevorsel, van*.
- Half-Wassenaer van Onsenoort, F.F., 99, *Rijckevorsel, van*.
- Half-Wassenaer van Onsenoort, B.J., 83, t5.2, t5.4.
- Half-Wassenaer van Onsenoort, R.J.M., 84, t6.3, t10.1, *Bommelyan*.
- Half-Wassenaer van Onsenoort, J.M.C., 90, 111, 114, t7.6 *Court, de la*.
- Half-Wassenaer van Onsenoort, J.W., 7, 49, 68, 83, 85, 139, t5.1, t5.2, t6.1, t6.6.
- Hall, F.A. van, 54.
- Hannes, familie Van Thye*, 8.
- Hannes, A.C. van Thye, *Bergh, de*.
- Hannes, H.A. van Thye, 49, 68, 69, 85, t6.6.
- Hannes, J.A. van Thye, t5.1.
- Hannes, W.A. van Thye, 51, 85, t5.2, t7.1, t10.1.
- Hanssen, C.M.Th., *Meeuwen, van*.
- Hanswijk, J.J. van, *Martini*.
- Hanswijk, J.M.C. van, *Martini*.
- Hanswijk, P.M.J. van, *Martini*.
- Hardenbroek, R.M.C. van, *Jonge van Zwijsbergen, de*.
- Hardenbroek, S.C.S. van, *Jonge van Zwijsbergen, de*.
- Harte (van Tecklenburg), J.J.I., 123, 124, *Jurgens*.
- Hartog, de kinderen van M.L. de, t6.3.
- Hartog, Firma, 35, 121.
- Hartogensis, B., t6.5.
- Hartogensis, S., t5.2.
- Havermans, M.C., *Wijs, de*.
- Heer, A. de, *Elias*.
- Heere, J.H., *Smits*.
- Heeren, familie*, 98.
- Heeren, A.G., *Bijvoet*.
- Heeren, H.J., 84, t5.2, t6.3, *Luyckx*.
- Heeren, J.W., t3.12, t7.6, *Diepen*.
- Heeren, M.L.J., *Rijckevorsel, van*.
- Heeren, pastoor, 138, 139.
- Heeren, W.J., 49, 51, 53, 84, 95, t5.1, t5.2, t5.4, t6.3.
- Hees C.M. van, *Gulick, van*.
- Hees, M.L.J. van, *Baar, van*.
- Heesbeen, A.M. van, *Steen, van der*.
- Heesbeen, P.J.A. van, *Loeff*.
- Heijde, E.A. van der, *Verheijen*.
- Heijden, A.M.J. van der, *Sprengers*.
- Heijden, J.H. van der, *Boex*.
- Heijden, M.F. van der, t10.1.
- Heijst, familie Van, 100.
- Heijst, A.P.F. van, *Rijckevorsel, van*.
- Heijst, C.P. van, t3.12.
- Heijst, L.J.B. van, t3.11, t7.6, *Loutermans*.

Hendrichs, C.M.L., *Rijckevorsel*, van.
Hengst, familie.
 Hengst, A.F., *Sassen*.
 Hengst, J.B., t7.2.
 Heretum, H. van, *Manders*.
 Hermans, C.M.F., *Diepen*.
 Hermans, C.R., 153.
 Hermans, M.J., *Sassen*.
 Hermans, M.J.H.A., *Diepen*.
 Hermans, P.J.M., t7.1.
 Heurn, familie Van, 8, 51.
 Heurn, J. van, t5.2, t5.3, t10.1.
 Heusden, J. van, 73, t7.8.
Heuvel, familie Van den, 98.
 Heuvel, H. van den, 117, *Jurgens*.
 Heuvel, M. van den, *Verstraaten*.
 Heuvel, M. van den, 51, 95, t5.2, t5.3.
 Heuvel, V.A.M. van den, 180, 182, 184, 190.
 Heys, P., 127, 128.
 Heyst, E.M.M., *Sassen*.
 Hoctin, M.A., *Hengst*.
 Hoek, P. van der, 174, 178.
 Hoeven, C. van de, *Sopers*.
 Hoeven, J. van, t5.2.
 Hoeven, J.A.M. van der, t10.2.
 Hoevenaer van Geldrop, H.P., t7.4.
 Hoffman, E.R.M., 146.
 Hogaarts, J., t10.1.
 Hogendorp, D.J.F. van, 49, t5.1, t5.4.
 Hogendorp, S.J. van, *Martini*.
 Hoof, A.M.N. van, *Hugenpoth tot den Berenclauw*, van.
 Hooff, E.M.Th. van, *Kuyper, de*.
 Hoogaerts, J., 8, 97, 105.
 Hora Sickema van Harkstede, J., t6.3.
 Horion de Corby, C.R.C.M. de, *Pollet*.
 Horst, Ch van der, 133.
 Horst, G. van den, t5.2, t6.3.
 Horst, L.G. van den, t5.2.
 Horst, P.G. van den, t5.2.
 Houba, N., 160.
 Houben, C., t8.1.
 Houben, L.M.H., *Spaendonck*, van.
Hout, familie Van.
 Hout, M.P.W. van, 77, 92, t9.3.
 Houtem, C. van, *Westerlaken*, van de.
 Houten, S. van, 36.
 Houtman, Th., 155.
 Hövell, H.H.M.A. van, *Hugenpoth tot den Berenclauw*, van.
 Hoven, A.W.E. van, t3.9.
 Hubert, J., t5.2.
 Hugenpoth tot Aerdt, Th.M.B. van, *Sasse van Ysselt*, van.
Hugenpoth tot den Berenclauw, familie Van, 101, 102.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, J.B.J.H.O.A. van, *Sasse van Ysselt*, van.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, E. van, *Smits*.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, H. van, *Jong van Beek en Donk*, de.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, J.B.W. van, *Meeuwen*, van.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, J.B.C.J.C.C.M. van, 102, 139, 152, *Voort, (Rouppé) van der*.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, M.W.N. van, *Bosch*.
 Huijbers, J., 125, *Ardts*.
 Iersel, A. van, *Suys*.
 Iersel, A.B. van, *Pollet*.
 Iersel, A.M. van, t3.9.
 Iersel, C. van, 180.
 Iersel, J.H. van, t6.4.
 Ingenhouz, familie Van, 99, 101.
 Ingenhouz, A.J. van, 135, 143.
 Ingenhouz, A.P.I., t3.12, *Rijckevorsel*, van.
 Ingenhouz, T., *Greze*, de.
 Jager, J.L. de, 16.
 Jansen, H., *Elsen*, van der.
 Jansen, J., *Jurgens*.
 Jansen, M.M.W., *Bolsius*.
 Jansen, V.C., *Smits*.
 Jansen, W.W.B., t3.10.
 Janssen, L.E.M.Th., *Kuyper, de*.
 Janssen, M.J., 125-126, *Ardts*.
 Janssens, M.R., *Spaendonck*, van.
Jong van Beek en Donk, familie De.
 Jong (van Beek en Donk), J. de, 49, 84.
 Jong, A. de, *Beresteijn*, van.
 Jong, A.B. de, t3.10.
 Jong, J.J. de, 11.
 Jong van Beek en Donk, J. de, t5.1, t5.4, t6.1.
 Jong van Beek en Donk, F.A. de, 4 *Hugenpoth tot den Berenclauw*, van.
 Jong van Beek en Donk, J.O. de, 176-181.
 Jong van Rodenburg, C.C.J., de, *Beresteijn*, van.
 Jonge, F.A. de, *Martini*.
 Jonge van Zwijsbergen, *familie De*, 57.
 Jonge van Zwijsbergen, E.M.A. de, *Tombe, des*.
 Jonge van Zwijsbergen, A.M.E.A. de, *Wesselman*.
 Jonge van Zwijsbergen, J. de, t3.12.
 Jonge van Zwijsbergen, M.B.W. de, 55, t6.1, t6.4, t7.1.
 Jongh, I.L. de, t3.9.
 Jongh, J. de, *Elías*.
 Jongh, J.M.J. de, *Vermeulen*.
 Jonker, J.P.B., 190.
Jurgens, familie, 101, 102, 117, 123, 124, 129, 195.
 Jurgens, Anton, 119, 121.
 Jurgens, Antoon, 58, 117-122, t3.12.
 Jurgens, Arnold, 121, 122, t8.1, t8.3.
 Jurgens, F.J., 121, 124, t9.1.
 Jurgens, Firma, 35, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124.
 Jurgens, H.L., 121.
 Jurgens, J., 117-122.
 Jurgens, J.A., 119, 121, 122, t8.1, t8.3, t9.1.
 Jurgens, J.G., 184, 185, *Bijvoet*.
 Jurgens, J.H.A., 124, *Lanschoot*, van.
 Jurgens, L., 117, 118, 123.
 Jurgens, L.M., 123, 124.
 Jurgens, M.C., 117.
 Jurgens, P.F., 123.
 Jurgens, R.J.H., *Prinzen*.
 Jurgens, W., 117, 118.
 Jurgens, W.J., t3.10.
 Kallen, A. van der, t5.2.
 Kammen, F. van der, *Westerlaken*, van de.
 Kauwenberg, P., *Heuvel*, van den.
Kemenade, familie Van.
 Kemenade, M.G. van, 77, 78, 91, 180, 190, t9.3.
 Kempen, A.F.J. van, 16.
 Kempes, M.E., t3.11, *Pompen*.
 Kerkhof, A.H., *Smits*.
 Kesschietre van Havre, A. de, *Lanschoot*, van.
 Kesschietre van Havre, C.A.H.H. de, *Hengst*.
 Keuchenius, S., t5.2.
 Keukenschrijver, A.N., t3.9.
 Kieckers, Ch., t10.2.
 Kilian, J.G., t5.2.
 Kippinx, familie, 98.
 Kippinx, M.W., 49, 51, t5.1, t5.2, t5.4, t10.1.
 Kleyn, J. de, *Sassen*.
 Kluijtmans, W., t6.3, t7.1.
 Kluytmans, A., t5.2.
 Knokke van der Meulen, E.A. de, *Jurgens*.
 Knokken, E. de, *Beverwijk*, van.
 Knokken van der Meulen, G.H. de, *Beverwijk*, van.
 Koen, M.A., *Westerlaken*, van de.
 Koenen, H., t5.2.
 Koenen, P. Hz, t6.3.
 Kolfschoten, A.R.J.H. van, *Bijvoet*.
 Kooijmans, L., 11.
 Kool-Blokland, J.L., 11.
 Koopmans, A.G.M., t3.11.
 Koppelaar, C.C., *Vermeulen*.
 Koppelaar, G.J., t5.2.
 Kort, E. de, *Westerlaken*, van de.
 Kouwenberg, J., t5.2.
 Kraemer, J.P.W., t8.5, *Lanschoot*, van.
 Kreij, W. van, *Erp*, van.
 Kreijn, H.C., t5.2.
 Kronenburg, A.M., t5.2.
 Krul, S., t5.2.
 Kuenen, F.Th., t3.10.
 Kuijpers, G., *Völker*.
 Kuijpers, M.Th., *Bolsius*.
 Kuiper, A., 165.
 Kun, familie Van der, 101.
 Kun, C.A.R. van der, *Bommel*, van.
 Kun, C.M. van der, *Bommel*, van.
 Kun, C.M.P. van der, *Bommel*, van.
 Kun, C.V. van der, *Rijckevorsel*, van.
 Kun, P.Th.C.A. van der, *Lanschoot*, van.

- Kuyper, familie De*, 99, 100.
 Kuyper, A.E.M. de, *Sasse van Yssel, van*.
 Kuyper, E.J.C.M. de, t7.6, *Smits*.
 Kuyper, F.A.L.J. de, *Rijckevorsel, van*.
 Kuyper, Th.A.C.V. de, *Rijckevorsel, van*.
 Laar, A. van de, 123.
 Laerbeke, M.J. van, *Bogaerde (de Terbrugge), van der*.
 Lagasse de Loch, M.G.J.C.M.H.G., *Lanschot, van*.
Lanschot, familie Van, 8, 16, 57, 97-99, 161.
 Lanschot, A.C. van, t7.6.
 Lanschot, A.J.A. van, 105, 124, 159, t8.1, t8.5.
 Lanschot, C.R. van, t7.6, *Tilman*.
 Lanschot, F.A.A. van, 56, t5.2, t6.3, t7.1, t10.1, *Rijckevorsel, van*.
 Lanschot, F.A.J. van, 73, 88, 152, t7.8, t8.1, t8.3, t8.5.
 Lanschot, F.J. van, *Meeuwen, van*.
 Lanschot, firma Van, 27.
 Lanschot, G. van, 88, 124, t7.2, t7.6.
 Lanschot, G.A.W. van, *Jurgens*.
 Lanschot, G.L.H. van, t8.1, t8.3, t8.5.
 Lanschot, H.F.M. van, t3.12, t7.6.
 Lanschot, H.J. van, 57, 88, t7.2, t7.4, t7.6.
 Lanschot, K. van, *Voort (Roupe)* van der.
 Lanschot, M.C.J. van, *Rijckevorsel, van*.
 Lanschot, M.F. van, *Meeuwen, van*.
 Lanschot, Th.M.J. van, *Rijckevorsel, van*.
 Lanschot, W.M. van, t10.2, *Meeuwen, van*.
 Lanschot, W.M. van, 9, 95.
 Latour, R., t5.2.
 Laumann, E.O., 19, 20.
 Ledebroer, A.P., t7.2.
 Leempoel, M.B., *Rijckevorsel, van*.
 Leeuw, J.H. de, t3.9.
Leeuwen, familie Van (Boxtel).
 Leeuwen, familie Van (Oss), 121.
 Leeuwen, G. van, t3.10.
 Leeuwen, H.G. van, 78, 90, 91, t8.7, t9.3.
 Leeuwen, H.J. van, 78.
 Leeuwen, W. van, 90, t6.4.
 Leijer, J. de, 56, t7.1.
 Lemmens, J., *Jurgens*.
 Leurs, C.J.Th., *Voort (Roupe)* van der.
 Lidt, C. van, *Blarkom, van*.
 Lightenveld, D.A., t5.2, t10.1.
 Lightenveld, F.G., t5.2, t10.1.
 Linsen, J., 142, t5.2, t5.3.
 Lippman, A.C., *Spaendonck, van*.
 Lith, K. van, *Meijers*.
 Laabe Sels, C., *Hannes, van Thye*.
Loeff, familie.
 Loeff, J.A., 75, 90, t8.7.
 Loeff, P.H., 78, 91, t9.3.
 Loeffen, J., 126, *Ardts*.
Lohman, familie De Savornin.
 Lohman, A.F. de Savornin, 73, 88, t7.8.
 Lombaers, E.A., t3.10.
 Lombaers, J.C., *Mutsaerts*.
 Lommen, H.H., t3.9.
 Loo, A.G. van der, t6.3.
 Loon, A. van, *Eras*.
 Loon, J. van, *Mutsaers*.
 Losecaat, J., t5.2.
Loutermans, familie, 97-99, 104.
 Loutermans, A.J., t5.2.
 Loutermans, F.W., t5.2, t10.1.
 Loutermans, P., *Wijs, de*.
 Louw, P.C.P. de, t10.2.
 Lovendie, M., t5.2.
 Lowies, J.J., t6.3.
 Lutkie, B.W.M., 159, 161.
 Lutkie, Chr.Chr., t3.10, t7.2.
Luyben, familie, 97, 98.
 Luyben, A.C.M., *Willebois, van der Does de*.
 Luyben, A.F.X., 104.
 Luyben, J.L.A., 135, 138, 142, 143, 146.
Luyckx, familie, 104.
 Luyckx, H.M.J., *Gulick, van*.
 Luyckx, M., *Heeren*.
 Luyckx, S.A., t5.2.
 Luypen, D., t5.2.
 Maas, J.C., *Bogaers*.
 Macpherson, P.D.E., *Meeuwen, van*.
 Maaijer, E.J.M.J., 191.
 Magnée, E.J., *Meeuwen, van*.
Mahie, familie, 98, 100, 104.
 Mahie, C.G.A., *Mortel, van de*.
 Mahie, H.A.Th.M., *Meeuwen, van*.
 Mahie, J.B., t6.3, t6.5.
 Mahie, J.G.M., *Grez, de*.
 Mahie, J.H., t7.1.
Manders, familie.
 Manders, F.W.M., 75, 90, t8.7.
 Maneil, S.W.W. van, *Hugenpoth tot den Berenclauw, van*.
 Marchie Sarvaas, A.M. de, *Jong van Beek en Donk, de*.
 Marcour, M.C.L., de, *Bommel, van*.
 Marggraff, J. Chr., t10.1.
 Marggraff, J.Chr., t8.1.
 Marggraff, L.W., t7.6.
Martini, familie, 102.
 Martini, A.M.E., *Jonge van Zwijsbergen, de*.
 Martini van Geffen, A., 68, 69, 85, t6.6, t7.1.
 Martini van Ouwerkerk, H.B., 49, 52, 56, t5.1, t5.2, t6.1., t6.3, t7.1, t10.1.
 Marx, K., 17.
 Massart, J., t6.3.
 Maurissens, J.Th. de, t3.9.
 Mauritz Ganderheijden, J.F., t6.3.
 Maus, M.H.H., *Tilman*.
 Max, L.G.P., 173.
 Meerendonk, J. van der, *Uden*.
Meerwijk, familie Van, 104.
 Meerwijk, A.Th.L. van, *Baar, van*.
 Meerwijk, L. van, 104, t6.3, *Godschalk*.
 Meerwijk, P.J. van, t3.9.
Meeuwen, familie Van, 97, 99-101, 105.
 Meeuwen, E.A.E. van, *Bergmann (van Zinnig)*.
 Meeuwen, E.E. van, *Hugenpoth tot den Berenclauw, van*.
 Meeuwen, E.J.P. van, 68, t6.6, t7.6.
 Meeuwen, F. van, t5.2, t6.5, t6.3, t7.1.
 Meeuwen, L.C.J.A. van, 76, 78, 114, 156, 157, 159, 161, t8.1, t8.3, t8.5, *Mahie*.
 Meeuwen, L.G.R. van, *Lanschot, van*.
 Meeuwen, M.J.H. van, *Lanschot, van*.
 Meeuwen, P.A. van, 68, 69, 85, 143, t6.6.
 Meeuwen, P.M.F. van, 73, t7.8, t8.3, t8.5.
 Meeuwen, R.C.E.M. van, *Mortel, van de*.
 Meeuwen, T.J. van, 7.
 Meeuwen, Th.J. van, t10.1, *Rijckevorsel, van*.
Meijers, familie.
 Meijers, L., 77, 91, t9.3.
 Mercx, M.A.C., *Eras*.
 Merckx, M.Th., *Smits*, (Eindhoven).
 Messier, E., t3.9.
 Metternich, t10.1.
 Meulen, P. van der, 3.9, t6.5.
 Meulenstein, E. van, t7.6.
 Meurkens, P., 15.
 Meuwese, P.M.J., 157, 159, 160.
 Meyers, J., t5.3.
 Michels, R., 16.
 Michiels van Kessenich, familie, 101.
 Michiels van Kessenich, F.G.H., *Meeuwen, van*.
 Mierlo, A. van, *Prinzen*.
 Miert, A. van, t5.2.
 Mignot, A.A.L.M., t9.1.
 Mignot, Th.J.M., *Blarkom, van*.
 Mignot, R.P.P.A.M., t9.1.
 Mills, C.W., 18, 19.
 Minoretti, A.M., *Steen, van der*.
 Mire, Th.F. le, t6.4.
 Mobachius Quaet, D, t10.1.
 Mobachius Quaet-Walraven, I.M., t10.1.
 Mol, H.W.J., 179.
 Moll, C.M.J. van, *Prinzen*.
 Moll, M.E. van, t3.9.
 Mollerus, J.F., t5.2.
 Mommers, A.R.M., 13.
 Monceau, A.A.E. du, *Verheijen*.
 Monden, H.F. van der, *Sassen*.
 Montavilet minister, 8, t10.1.
 Morren, C.A., *Gulick, van*.
Mortel, familie Van de, 99.
 Mortel, J.B.A. van de, 159, t8.5, *Meeuwen, van*.
 Mortel, J.B.H. van de, 69, 73, 85, 88, 142, t6.6, t7.1, t7.2, t7.4, t7.6, t7.8, *Rijckevorsel, van*.
 Mortel, J.H.J. van de, 114, *Court, de la*.

Mortel, V.F.J.J. van de, t8.1, t8.5, *Mahie*.
 Mosca, G., 16.
 Mosmans, Fr.A., t5.2.
 Mosmans P.J., t5.2.
 Mourik, C., t5.2.
 Mulders, A.F., t5.2, t6.3, t10.1.
 Mum, Ch.H.W., *Fenema, van*.
 Murelle, G., t5.2.
Mutsaers, familie, 103.
 Mutsaers, A.M., *Pollet*.
 Mutsaers, B.H.M., 9, t10.2, *Spaendonck, van*.
 Mutsaers, B.J., *Boex*.
 Mutsaers, C.J.A., *Sassen*.
 Mutsaers, E.B., *Mutsaerts*.
 Mutsaers, I.H., *Spaendonck, van*.
 Mutsaers, L.A.M., *Spaendonck, van*.
 Mutsaers, M.J.A., *Bijvoet*.
 Mutsaers, N.J., *Spaendonck, van*.
 Mutsaers, W.P.A., 73, 75, 90, 113, t7.8, t8.7.
Mutsaerts, familie, 104.
 Mutsaerts, C.N., *Glabbek, van*.
 Mutsaerts, J.F., *Glabbek, van*.
 Mutsaerts, J.F., *Mutsaerts*.
 Nagelmakers, J.M.A., *Bommel, van*.
 Nahuys, A.C.W.J.J., *Jong van Beek en Donk, de*.
 Namier, L., 10.
 Napoleon, Bonaparte, 7, 8, 95, 111, t10.1.
 Napoleon, Lodewijk, 110.
 Nelis(sen), M.C., *Jurgens*.
 Niepoort, wed. R.F. van de, t6.3.
 Nieuwenhuis, A., 15.
 Nijenrode, S.A. van, *Jonge van Zwijnsbergen, de*.
 Nispen tot Pannderden, familie Van, 100.
 Nispen tot Pannderden, M.A.M., *van Rijkevorsel, van*.
 Nispen tot Pannderden, C.M.F. van, *Kuyper, de*.
 Nispen tot Pannderden, E.H.A. van, *Kuyper, de*.
 Nispen tot Sevenaer, R.F.L.M. van, *Verheijen*.
 Nispen tot Sevenaer, familie Van, 101.
 Nistelrooy, A. van, t5.2.
 Nortier, A., t3.11.
 Nuenen, J.C. van, 180, 190.
 Nuijts, J.A., t5.2, t6.3.
 Oever, H.A. van den, *Otten*.
 Oever, H.H. ten, t10.1.
 Oing, O.G., *Völker*.
 Olieslagers, W., *Luyckx*.
 Olfiers, A., *Voort, (Roupe) van der*.
 Oomen, familie, 99.
 Oomen, A., 142.
 Oomen, C.W., 180.
 Oomen, M.H. van, *Lanschot, van*.
 Oorschot, C. van, t5.2.
 Oorschot, H.M.J.M. van, t3.10.
 Oorschot, P. van, t5.2.
 Oosthuys, H.P.V. van, *Rijkevorsel, van*.
 Ophoven, D. van, 177, 180, 181, 190.
Otten, familie.
 Otten, A.B.H., 186, 190.
 Ouwerling, H.N., 27.
 Papeijens de Morchoven, E.Th.G.B., *Bogaerde (de Terbrugge), van der*.
 Pareto, V., 16, 17.
 Parma, M. van, 133.
 Pas, C.H. van der, *Heeren*.
 Paters, B., *Verstraaten*.
 Payens, C.H., *Verhellouw*.
 Pelt, A. van, t6.3.
 Pelt, I.H. van, *Luyckx*.
 Pessers, J., *Mutsaerts*.
 Peters, A.B., *Diepen*.
 Peters, P. *Ardis*.
 Philips, A.F., 35, 59, 91, t9.1.
 Philips, G.L.F., 35, 59, 91, t9.1.
 Pius IX, 112.
 Plencken, A.S.W., *Wesselman*.
 Poell, J.H., 155.
 Poels, M.A., *Verstraaten*.
Pollet, familie, 103.
 Pollet, A.A.H., t9.1.
 Pollet, A.B.A., *Bogaers*.
 Pollet, C.S.M., *Bogaers*.
Pompen, familie.
 Pompen, A., 49, 53, 83, 84, t5.1.
 Pompen, F., 54, 55, 84, t6.1, t6.4.
 Portmans, M.F.A., *Mortel, van de*.
 Potters, A.R.M., *Lanschot, van*.
 Potters, J.M., *Meeuwen, van*.
 Prak, M., 11.
 Prins, R., *Elias*.
 Prinzen, C.C., 9, t10.2.
Prinzen, familie.
 Prinzen, J.M.W., *Glabbek, van*.
 Prinzen, M.H.J.A., *Jurgens*.
 Prinzen, W.A.M., *Bijvoet*.
 Prinzen, W.J.H., t8.1, t9.1, 59.
 Prinzen, W.W., *Glabbek, van*.
 Prinzen-Van Glabbek, firma, 120, 124.
 Prisse, A.F.J. de, *Meeuwen, van*.
 Pynenburg, M.P., *Baar, van*.
 Quay, familie De, 101.
 Raack, J.M. van, t6.3, *Loutermans*.
 Raath, J.B. de, t5.4.
 Raet, M.C.M. de, *Sasse van Yssel, van*.
 Ranitz, F.I.H. de, *Lohman, de Savornin*.
 Rappard, L.G. van, *Hannes, van Thye*.
 Raymakers, A.G., *Glabbek, van*.
 Raymakers, H., *Prinzen*.
 Raymakers, H.J., t3.10.
 Raymakers, J.A., t7.8.
 Reabel, M.E., *Gulick, van*.
 Regout, JWTh.H., *Smits*.
 Reif, H., 11.
 Renselaer, J.J.S. van, *Bowier*.
 Reydt, A. van der, t5.2.
 Rhooock, A.H. de, t10.1.
 Righart, H., 14.
Rijkevorsel, familie Van, 27, 57, 85, 97-101, 111.
 Rijkevorsel, A.J.M.B. van, 157-160, 176, 177, 179, 180, 182, 184, 185, 190, 191, t8.3.
 Rijkevorsel, A.M.J.T. van, 173, 175, 176, 179, 180, 184, 191, t8.1, t8.3.
 Rijkevorsel, A.P.T.M. van, 99, *Half-Wassenaer van Onsenoort*.
 Rijkevorsel, B.J., 54, 84, t6.3, *Vermeulen*.
 Rijkevorsel, C.J.A. van, t3.12, t7.4, t7.2, t7.6, *Wijs, de*.
 Rijkevorsel, C.M.E. van, *Mortel, van de*.
 Rijkevorsel, C.R.E. van, 73, 89, t7.2, t7.6, t7.8, *Lanschot, van*.
 Rijkevorsel, E.M.H. van, *Verheijen*.
 Rijkevorsel, F.J.J.M. van, 78, 91, t8.3, t8.5, t9.3.
 Rijkevorsel, G.J. van, t6.3, t7.1.
 Rijkevorsel, J.C. van, *Mortel, van de*.
 Rijkevorsel, J.C.M. van, *Lanschot, van*.
 Rijkevorsel, J.E.M.H. van, *Kuyper, de*.
 Rijkevorsel, J.F. van, 7, 54, 84, 139, t5.2, t6.3, t10.1, *Half-Wassenaer van Onsenoort*.
 Rijkevorsel, J.F.J. van, t7.2, t7.6, t8.1, t8.3, t8.5.
 Rijkevorsel, J.H.H. van (Joseph), 155, 158-160.
 Rijkevorsel, L.A.M. van, t7.6, *Smits, Wijs, de*.
 Rijkevorsel, L.M. van, *Bommel, van*.
 Rijkevorsel, Th.C. van, 7, 49, 51, 54, 83, 99, 100, t5.1, t5.2, t5.3, t5.4, t10.1, *Vermeulen*.
 Rijkevorsel, Th.C.M. van, *Willebois, van der Does de*.
 Rijkevorsel, Th.J.H. van, t3.10, *Heeren*.
 Rijkevorsel, V.A. van, 54, 68, 84, 85, 139, t5.2, t5.3, t6.3, t6.5, t6.6, t7.1, *Lanschot, van*.
 Rijkevorsel van Kessel, A.Th. van, 54, 55, 68, 103, t6.3, t6.5, t6.6, *Half-Wassenaer van Onsenoort*.
 Rijkevorsel van Kessel, F.J.J. van, *Kuyper, de*.
 Rijkevorsel van Kessel, FG.J. van, t7.6, *Smits*.
 Rijnders, C.Th., *Vermeulen*.
 Rijpperda, S., t5.4.
 Rinck, A.E., *Luyckx*.
Ringeling, familie.
 Ringeling, J., t7.8.
 Rits, F.J.M., *Voort, (Roupe) van der*.
 Rits, H.C.F., 164.
 Robbers, familie, 123.
 Robert, A.P.M., *Rijkevorsel, van*.
 Roefs, G., *Erp, van*.
 Roes, J., 19.
 Roessel, A.M. van, *Mutsaerts*.
 Roessel, C. van, *Mutsaerts*.
 Roessel, W.H. van, t3.11.
 Roo van Wulverhorst, H. de, t5.4.
 Roorda, D.J., 11.
 Roosenburg, J., 155, 159, 161.
 Roosmalen, C.J.M. van, *Luyben*.
 Roosmalen, H. van, t3.10.
 Roosmalen, I.M. van, *Sopers*.

Rooy, H., t5.2.
 Rooy, M. van, t5.2.
 Rooy, pastoor van, 141.
 Rouffaer, A.H., t3.12.
 Rouppe, E., *Voort, van der*.
 Roy van Wichen, W.C. de, *Verheijen*.
 Roy van Zuiderwijn, S.M.J.J., de, *Verheijen*.
 Roy van Zuidewijn, E.J.P.M. de, *Greze, de*.
 Ruehl, H.J., *Fenema, van*.
 Ruricks, J.M., t5.2.
 Ruwel, A., *Sassen*.
 Ruwel, A.M., *Sassen*.
 Sandberg, *Styrum, van*.
 Sanders, F.M.J., *Heuvel, van den*.
 Sanders, M.C., *Bogaers*.
 Sante, A.M., *Sassen*.
 Sassen van Ysselt, *familie Van, 100*.
 Sasse van Ysselt, A.F.O. van, 13, 75, 77, 78, 90, 91, t8.7, t9.3.
 Sasse van Ysselt, L. van, 133, 135, 138, 139, 146, 147, t7.1.
 Sasse van Ysselt, D.L.A.M. van, *Hugenpoth tot den Berenclauw, van*.
 Sassen, *familie, 8, 97, 104*.
 Sassen, A.H., *Prinzen*.
 Sassen, A.M.C.J.A., *Mutsaers*.
 Sassen, E.J.M., *Blarkom, van*.
 Sassen, H., 160.
 Sassen, H.A., 160.
 Sassen, H.A., t3.12.
 Sassen, J.H., 105, 142, t5.2, t10.1.
 Sassen, J.W.L., t7.6.
 Sassen, L.J., 123.
 Sassen, M.E.I., *Spierings, t3.12*.
 Sassen, N.F.C.J., t7.6.
 Savary de Rovigot, minister, 82, t10.1.
 Schade van Westrum, M.H.O.J., *Willebois, van der Does de*.
 Schaeppman, H.J.A.M., 76, 113, 114, 155, 160, 177.
 Schats, M., *Suys*.
 Scheffers, J.A.M., t8.3.
 Scheidius, E.H., t7.4.
 Scheij, A.M., *Manders*.
 Scherer, B.H.J., *Grancy, de Sernacens de*.
 Schevichaven, M.F.J. van, *Bolsius*.
 Schijndel, J.M. van, *Kemenade, van*.
 Schmidt, C., 11.
 Schoot, G. van der, *Bolsius*.
 Schouten, A., 8, t5.2, t10.1.
 Schriek, P.G.J. van der, *Voort, (Rouppé) van der*.
 Schuere familie De van der, 99, 100.
 Schuere, J.F. de van der, t3.10, t7.6, *Bommel, van*.
 Schuere, L.F.C.H.M. de van der, 176, 177, 179, 180.
 Schuyt, J.E. van der, 159, 160.
 Serooskerken, J.D. Thyll van, 49, 83, 103.
 Serraris, Th., t8.5.
 Siepkens, J.A., *Otten*.
 Sille, J. de, *Bergh, de*.
 Smits, *familie (Eindhoven), 57, 98, 99, 103*.

Smits, familie (Veghel).
 Smits (van Hatter), L.J.G.H.M., t8.1, t8.3.
 Smits, A., t3.11, *Bolsius*.
 Smits, A.M., *Westerlaken, van de*.
 Smits, A.M.J., 104, *Sopers*.
 Smits, F.J., t7.1.
 Smits, G.V., t5.2.
 Smits, J. (Veghel), 57, 73, 88, 104, t3.12., t7.2, t7.8, *Godschalk*.
 Smits, J.Fzn, J.J., 138, 142.
 Smits JNzn, H., 138, 142.
 Smits, M.E., *Boex*.
 Smits, M.F.J., *Mutsaers*.
 Smits, M.L.L., *Coovels*.
 Smits, M.M., *Meeuwen, van*.
 Smits, M.V., *Wijs, de*.
 Smits, R.V., t3.11.
 Smits, Th.M.J., *Voorst tot Voorst, van*.
 Smits van Eckart, M.H., *Rijckevorsel, van*.
 Smits van Eckart, V.C.H., *Kuyper, de*.
 Smits van Eckart, J.T., t5.3, t5.4.
 Smits van Oyen, J.Th., t7.2, t8.1, t8.3.
 Smits van Oyen, N.C.M., t9.1.
 Smits van Oyen, Th.G.M., 77, 78, 91, t9.1, t9.3.
 Snijder van Asten, J., t10.2.
 Snoek, B., 179.
 Snouck Hurgronje, A.W.J., *Verheijen*.
 Snouck Hurgronje, familie Van, 101.
 Solvijs, R.S., *Meeuwen, van*.
 Someren, A.M. van, *Wijs, de*.
 Son, familie Van, 97.
 Son, D. van, *Bijvoet*.
 Son, G. van, t5.2, t6.3, t7.1.
 Son, G.A. van, t7.6, *Mahie*.
 Son, J. van, t5.2.
 Son, J.B. van, 42, 73, t7.8.
 Son, J.M., van, *Meerwijk, van*.
 Son, M.Th. van, t3.11.
 Son, P.J. van, 105, t5.2, t7.1.
 Soomeren, C., t5.2.
 Sopers, familie.
 Sopers, A.N., 104.
 Sopers, J.Th., 104, t8.1, t8.5, *Smits*.
 Sopers, Th., t5.2.
 Spaendonck, familie Van, 103.
 Spaendonck, A.C.M.I. van, *Mutsaers*.
 Spaendonck, C.A. van, *Mutsaers*.
 Spaendonck, E.A.M. van, *Mutsaers*.
 Spaendonck, J.A.S. van, *Suys*.
 Speelman, C., t5.3.
 Speelman, C.C.B., *Beverwijk, van*.
 Speens W.J., t5.2.
 Spengler, L. de, 83, t5.3, t5.4.
 Spens, W.J., t5.2.
 Spierings, familie, 104.
 Spierings, C., *Mahie*.
 Spierings, H., *Steen, van der*.
 Spierings, L.I.N., t8.1, t8.3, t8.5, *Sassen*.
 Spierings, L.J.A., 156, 160, t8.1, t8.5.
 Spierings, N., t7.6.

Spoor, A.P., t7.1.
 Spoor, E.M., *Wesselman*.
 Sprengers, familie.
 Sprengers, P.Th.A., 73, 90, t8.7.
 Stael, M.C., *Steen, van der*.
 Stael, M.F., *Loeff*.
 Staellenberg, H.Z., t6.3.
 Steen, familie Van der.
 Steen, A. van der, 73, 76, t7.8.
 Steen, A.B. van der, 158, 159.
 Steen, A.M.W. van der, *Spierings*.
 Steen, L. van den, 9, t10.2.
 Sterckx E., 133.
 Sterk, G., t3.11, t5.2.
 Stern, E.M., *Jong van Beek en Donk, de*.
 Stokman, F.N., b4a.
 Stone, L., 10.
 Sträter, J.M.W., *Diepen*.
 Styrum, familie Van.
 Styrum, A.J.J. van, 78.
 Suartz, W.C. de, t10.1.
 Suys, familie, 97, 98, 163.
 Suys, A., t6.3, t6.5, t7.1, *Verheijen*.
 Suys, F., 142, t5.2, t7.1.
 Suys, J.B., t3.9.
 Suys, M.E., *Loutermans*.
 Suys, P.M., *Voort, (Rouppé) van der*.
 Suys, pastoor, 138, 139.
 Suys, *Spaendonck, van*.
 Suys, W.J., 141.
 Suys, W.J.M., *Cooth, van*.
 Swagemakers, H.B., t8.3.
 Swagemakers, L.J.D., t8.3.
 Swagemakers, M.E., t3.9.
 Swagemakers, M.E., *Spaendonck, van*.
 Swane, A.C., t3.11.
 Swane, I., 123, 124, *Jurgens*.
 Sweens, A., *Bolsius*.
 Sweens, M.C.J., *Loeff*.
 Sweens, M.J., 158.
 Swinckels, M.M., *Voort, (Rouppé) van der*.
 Swinkels, M.E., *Bruijn, de*.
 Tak van Poortvliet, J.P.R., 156, 161.
 Tets, J.W.A. van, t7.4.
 Teulings, L., *Sassen*.
 Thijs, 29.
 Thijssen, C.M.Th.J.H., *Voorst tot Voorst, van*.
 Thijssen, H.M., 161, 176, 177, 179.
 Thissen, A.L.H., *Diepen*.
 Thyssen, Th., *Sprengers*.
 Tijsmans, E., *Suys*.
 Tilman, familie, 100, 101, 161.
 Tilman, C.M.J.H., 160.
 Tilman, Ch.J.M., t8.5.
 Tilman, E.G.J., 159, 161, t8.1, t8.5.
 Tilman, F.J.M., t8.5.
 Tilman, R.A.Ch., *Verheijen*.
 Tilman, R.E., *Bergmann (van Zinnicq)*.
 Tilman, T.J., *Lanschot, van*.
 Tilman, V.J.M., 105, t8.1, t8.3, t8.5, *Voort, (Rouppé) van der*.
 Toll, J.F. van, *Willebois, van der Does de*.
 Tombe, familie Des.
 Tombe, D.G. des, t6.1.

- Tombe, F.J.J. des, *Jonge van Zwijnsbergen, de*.
Tombe, M.B.W. des, *Bergh, de*.
Tomputte, familie, 101.
Tour, C.E. du, *Grancy, de Sernacleds de*.
Tuerenhout, A.M.L.A. van, *Mortel, van de*.
Tuyl van Serooskercken, J.D. van, 49, t5.1, t5.3, t5.4.
Tuyl van Serooskercken, O.Th., van, *Bogaerde (de Terbrugge), van der. Uden, familie*.
Uden, J.F. van, 73, t7.8.
Ummels, F.C., 160.
Utenhove, J.H.C. van, *Bowier*.
Vaillant, P., *Jong van Beek en Donk, de*.
Valckenburg, familie Van, 117.
Valckenburg, H. van, *Jurgens*.
Valckenburg, M. van, *Jurgens*.
Veghel, J.F. van, *Cooth, van*.
Velden, H.P. van de, t6.5.
Velden, J. van den, t6.4.
Veldriel, A.E.M. van, *Verheijen*.
Velsen, P.H. van de, t3.10, t6.4, t7.1.
Ven, A. van den, t5.2.
Ven, P. van der, *Voort, (Roupe) van der*.
Ven, W. van der, 123, 150, 161, t8.3.
Verande, F. van der, *Glabbeek, van*.
Vercamp, M.A.J., t10.1, *Bommel, van*.
Verhagen, H.J., *Bosch*.
Verhees, H., t5.3.
Verheijen, familie, 97-101, 146.
Verheijen, A.A.J.M., *Voort, (Roupe) van der*.
Verheijen, A.G., 7, 51, 85, 105, 142, t5.2, t6.6, t10.1.
Verheijen, E.Th.S.A.M., *Bergmann (van Zinnica)*.
Verheijen, F.X., 68, 85, 142, t6.6, t7.1.
Verheijen, G.B., 51, t5.2, t5.3, t6.3.
Verheijen, H.F.J.M., *Tilman*.
Verheijen, J.A., t5.3.
Verheijen, J.B., 83, t5.3, t5.4, t10.1.
Verheijen, J.B.A.J.M., 72, 73, 90, 101, 102, 103, t7.8, t8.7.
Verheijen, L.J., t3.11.
Verheijen, L.J.W.M., *Rijckevorsel, van*.
Verheijen, S.G.J.C., *Borret*.
Verheijen, Th.G.B., *Suys*.
Verheijen van Estveld, F.A.M., *Mortel, van de*.
Verhelloww, familie, 102.
Verhelloww, J., t5.2.
Verhelloww, P., t5.2, t7.1, *Fenema, van*.
Verheyen, J., 128.
Verheyen van Citters, C.M., *Tombe, des*.
Verhoysen, P., 138, 142, t5.3.
Verhulst, J., t5.2.
Verlinden, C.F.C., *Baar, van*.
Vermeulen, familie, 8, 97, 98, 99, 101.
Vermeulen, A.P., *Rijckevorsel, van*.
Vermeulen, E.M.C., *Rijckevorsel, van*.
Vermeulen, G.J., 155.
Vermeulen, H.F., t5.2, t5.3.
Vermeulen, J., 7, 51, 83, t5.2, t5.3, t5.4, t10.1.
Vermeulen, J.Th., 68, 69, 85, t5.2, t6.3, t6.6.
Vermeulen, L.M.H., *Voort, (Roupe) van der*.
Vermeulen, M., t7.1, t7.2.
Vermeulen, M.E., *Borret*.
Vermeulen, P.J., t6.5, t7.1.
Vermeulen, P.J.F., *Borret*.
Vermeulen, W.J., *Bosch*.
Versantvoort, E., *Hout, van*.
Verschure, firma, 120, 124.
Versfelt, familie, 102.
Versfelt, A.C.P., *Fenema, van*.
Versfelt, E.P., *Bergh, de*.
Versfelt, J.J.A., *Bowier*.
Verspeyck, Th.E. Baest, *Bowier*.
Versteegh, H.A., t3.10.
Verstege, M.E., t5.2.
Verstraaten, familie.
Verstraaten, W.J.H., 78, 91, t9.3.
Vissers, M.C.F., *Bijvoet*.
Vlam, J.J.I. de, t9.1.
Vlijmen, B.L.F. van, 189.
Vlijmen, P. van, *Gulick, van*.
Vlissingen, P. F. van, t9.1.
Vogelpoel, J., 49, 83, t5.1, t5.3.
Vogelvanger, P.J.G., 98, t5.2, t10.1.
Völker, familie.
Völker, B.A., 76.
Völker, M.A., 77, 91, t9.3.
Vonk de Both, F.L.G.Z.M., *Sassen*.
Voocht, A.J.J.C. de, 142.
Voort, J. de, t5.3.
Voort, familie Van der, 126.
Voort, J.J.M. van der, 126.
Voort, J.S. van der, 127.
Voorst tot Voorst, familie Van.
Voorst tot Voorst, A.E.J. van, 74, 78, 90, 91, 103, t8.7, t9.3.
Voort, familie (Roupe) van der, 99, 101-103, 123.
Voort, A.M. Roupe van der, *Lanshot, van*.
Voort, C.M.P. van der, *Diepen*.
Voort, J. van der, *Bolsius*.
Voort, J.B.E. Roupe van der, *Hugenpoth tot den Berenclauw, van*.
Voort, J.F.E., Roupe van der, *Sassen*.
Voort, J.Ph. Roupe van der, *Tilman*.
Voort, L.H. Roupe van der, 73, t7.1, t7.6, t7.8, *Diepen*.
Voort, M.M.A. van der, *Diepen*.
Voort, N.J. Roupe van der, t8.1, t8.3, t8.5.
Voort, Th.M.C. Roupe van der, *Bosch van Drakenstein*.
Voort, W.J. Roupe van der, *Vermeulen*.
Vorsterman van Oyen, A.A., 181.
Vos de Wael, A.F., 113.
Vos, H.E., *Bosch*.
Vrande, F. van de, *Prinzen*.
Vreede, E.E., t6.5.
Vries, B. de, 12.
Vrieseolk, J., t3.9.
Vught, M.A. van, *Steen, van der*.
Waardenburg, Th., *Jurgens*.
Waesberghe, A.L.J. van, t10.2.
Wamel, P., t5.2.
Warmond, T., t5.2.
Weber, M., 17, 20, 21.
Welhus, G.P., t5.2.
Wesselman (van Helmond), familie, 57.
Wesselman, C.F., 49.
Wesselman, heer van Helmond, C.F., 52, 55, 69, 84, 85, t5.1, t5.4., t6.1, t6.5, t6.6, t7.1.
Wesselman van Helmond, A.P., t3.12.
Wesselman van Helmond, J.J.A., t3.10.
Wesselman van Helmond, C.F., t9.1, *Jonge van Zwijnsbergen, de*.
Wesselman van Helmond, A.G., t8.1, t8.3.
Wesselman, W.L.J., t7.2, t7.4.
Westelaken, familie Van de.
Westelaken, A.M. van de, *Godschalk*.
Westelaken, L. van de, 75, 90, t8.7.
Westerwoudt, familie, 100.
Westerwoudt, E.M., *Rijckevorsel, van*.
Westerwoudt, E.M.J., *Rijckevorsel, van*.
Westerwoudt, M.D.A., *Tilman*.
Wichers, A.J., 12.
Wiel, A. van de, 189, 190.
Wielen, M. van den, *Uden*.
Wierds, P.H.F., t3.11.
Wijer, J.H. de, 138, 141.
Wijs, familie De, 97, 99, 100, 106, 139, 147.
Wijs, A.M.C. de, *Rijckevorsel, van*.
Wijs, F.A. de, 138, 141.
Wijs, F.C.I. de, t7.1, *Smits, Rijckevorsel, van*.
Wijs, H. de, 133, 134, 138, 142, 144, 145, t5.2, t6.3, t7.1.
Wijs, J. de, t6.3, t7.1, *Loutermans*.
Wijs, M.E. de, t5.2.
Wijs, M.F. de, 133, 142, 144, t5.2, t5.3, t6.3.
Willebois, familie Van der Does de, 8, 97, 98, 100, 103.
Willebois, E.J.M. van der Does, *Rijckevorsel, van*.
Willebois, J.M.B.J. van der Does de, *Luyben*.
Willebois, P.J. de, t10.1.
Willebois, P.J.J.S.M. van der Does de, 75, 90, 156-159, t8.1, t8.3, t8.7, *Bosch van Drakenstein*.
Willebois, W.E.Th.M. van der Does de, *Hugenpoth tot den Berenclauw, van*.
Willem I, 26, 33, 41, 79, 111, 131.
Willem II, 144.
Willems, M.A.C., *Boex*.
Willigen, B.J., van, *Half-Wassenaer van Onsenoort*.
Wintermans, J.J., 191.

Witlox, J.H.J.M., 113.
Witte, E., 12.
Wittkamp, M.G., *Hengst*.
Woerkom, J. van, 123, *Jurgens*.
Wolfsbergen, A., *Bergh, de*.
Wolters, T.A., 76.
Zandt, J. van, *Erp, van*.
Zeegers, J., *Spierings*.
Zimmerman, J.P., t6.3.
Zimmerman, L.J., t5.2.
Zinnicq, C.J.T. van, *Bergmann*
(*van Zinnicq*).
Zurpele, J.F., t5.4.
Zuylen, M.A. van, *Bolsius*.
Zwanenberg, Firma, 35, 121.
Zwijssen, J., 86, 141, 154, t7.4.